VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

48. KÖTET
1861—1863

BUDAPEST 1988

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (sorozat)
ISBN 963 09 3193 1
(4441)
Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a negyvennyolcadik kötethez

Marx és Engels Műveinek negyvennyolcadik kötete Marx 1861 augusztusa és 1863 júliusa között keletkezett „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. kéziratának második részét tartalmazza.

A 23 füzetből álló kézirat első része (I–V. füzet és közvetlen folytatása, a XIX. és XX. füzet) a sorozat 47. kötetét alkotja. A kézirat középső része, az „Értéktöbblet-elméletek" (VI–XV. füzet), sorozatunk 26. kötete I–III. részében jelent meg. Az 1861–1863-as kézirat fennmaradó része (az 1862 november és 1863 júliusa között készült XV–XVIII. és XXI–XXIII. füzet) került a jelen 48. kötetbe.

Marx ebben az időben, 1862 végén határozta el, hogy munkáját nem „A politikai gazdaságtan bírálatához" második füzeteként teszi közzé, hanem önálló műként „A tőke" címmel, s csak az alcíme lesz „A politikai gazdaságtan bírálatához" (lásd Kugelmannhoz írt 1862 dec. 28-i levelét, 30. köt. 611. old.).

Már az 1857–1858-as első változatban Marx felállította gazdaságtani munkájának struktúráját, a három részre vagy szakaszra (később könyvre) való felosztást: 1. a tőke termelési folyamata, 2. a tőke forgalmi folyamata, 3. a kettő egysége, vagy tőke és profit. 1863 januárjában részletes tervvázlatot készített „A tőke" I. és III. részéhez (lásd 26. köt. I. rész, 376–377. old.). E hármas struktúra alapján történt a kéziratnak a 47. és 48. kötetben való elrendezése.

Az 1861–1863-as kézirat tartalmát ismertetve, Engels „A tőke" második kötetének előszavában (1885) megjegyezte, hogy legrészletesebben a később „A tőke" I. könyvében vizsgált témák vannak benne kidolgozva, „a pénz tőkévé való átváltozásától kezdve végig". Továbbá megállapította Engels, hogy foglalkozik a kézirat olyan kérdésekkel, amelyek később a III. könyvbe kerültek (tőke és profit, profitráta, kereskedőtőke és pénztőke), „ezzel szemben a II. könyv témái – valamint igen sok, később a III. könyvben tárgyalt téma – itt még nincsenek kidolgozva. Marx mellékesen foglalkozik velük." (24. köt. 4. old.) Éppen ezért „A tőke" későbbi I. kötetének problémáit

tárgyaló kéziratrészek töltik meg az egész 47. kötetet és a 48. kötet jelentékeny hányadát.

A 48. kötetben folytatódik „A tőke termelési folyamata" tárgyalása az 5–8. fejezettel, melyek tárgya a munka formális és reális alávetése a tőkének, a termelő és nem-termelő munka, az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé és az úgynevezett eredeti felhalmozás.

A kötet második szakasza, „A tőke forgalmi folyamata", két fejezetet (9–10.) foglal magában a tőkés újratermelési folyamatról és a pénz visszaáramló mozgásairól ebben a folyamatban.

A harmadik szakasz, „Tőke és profit", amely szintén két fejezetből (11–12.) áll, az értéktöbblet profittá való átváltozását, az átlagprofit kialakulását, a profitráta eső tendenciáját, valamint a kereskedő- és pénztőkét tárgyalja.

Végül a „Vegyes" c. szakasz olyan töredékeket tartalmaz a XVIII. és a XXI–XXIII. füzetből, amelyek különböző más gazdasági kérdésekre vonatkoznak, köztük a munkaerő értékére, a munkabérre, a munkások helyzetére, a női és gyermekmunkára, a szakszervezetek harcára, a földjáradékra, a mezőgazdasági termelés koncentrációjára, a népesedésre, a tudománynak a termelési folyamatban való szerepére stb.

Az 1861–1863-as kéziratnak a kötetben közzétett befejező része tehát olyan anyagot tartalmaz, amely „A tőke" mindhárom kötetének kérdéskörével összefügg. Fontossága nyilvánvaló mind a marxizmus gazdaságtani elmélete, mind története szempontjából. Először, több olyan szakaszt tartalmaz – a munka formális és reális alávetéséről a tőkének, a termelő és nem-termelő munkáról, a pénz visszaáramló mozgásairól a tőkés újratermelésben –, amelyeket „A tőke" három kötete nem tárgyal ilyen részletesen. Másodszor, sok olyan tézis, gondolat és következtetés található benne, amelyek révén teljesebben foghatjuk fel a Marx más írásaiban foglalt tételeket, mert itt sokszor más aspektusokból tárgyalja őket, új oldalait tárva fel a polgári gazdaságtannak. Végül, harmadszor, az itt közzétett anyag a marxi gazdaságtani elmélet megalkotási folyamatának lényeges vonásait mutatja meg, különösen az átmenetet a tőkés termelési mód mélyebb kategóriáiról (érték, értéktöbblet) azokra az átváltozott formákra, amelyekben ezek a kategóriák a polgári társadalom felületén megjelennek (profit, átlagprofit és termelési ár, kereskedelmi profit, kamat stb.).

Az első kérdés, amelynek elemzésével e kötetben találkozunk, *a munka formális és reális alávetése a tőkének*. A kapitalizmus történelmi fejlődésének

ezt az első két szakaszát Marx röviden már az 1861–1863-as kézirat elején jellemezte (lásd 47. köt. 78–80. old.). Azután, hogy Marx az általa kidolgozott logikai struktúrának megfelelően részletesen megvizsgálta az áru és a pénz problémáját („A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzetében), a pénz tőkévé változását, az abszolút és a relatív értéktöbbletet (az 1861–1863-as kézirat első részében), visszatért erre a kérdésre, elmélyítve és kitágítva vizsgálatát. Ezt az átmenetet az szabta meg, hogy a munka tőkének való alávetése e két formája éppen megfelel az abszolút és a relatív értéktöbbletnek.

Mindenekelőtt Marx kiemelte a munka tőkének való formális alávetése lényegi vonásait, amelyek megkülönböztetik ezt a kapitalizmus előtti kizsákmányolási módoktól, hangsúlyozva, hogy a tőkés és a munkás közötti viszony merőben gazdasági, hogy „nincs közöttük politikailag vagy társadalmilag rögzített fölé- és alárendeltségi viszony" (5. old.), hogy objektív munkafeltételei mint tőke állnak szemben a munkással. „Minél teljesebben állnak szemben vele ezek a *munkafeltételek* idegen tulajdonként, annál teljesebben következik be *formálisan a tőke és bérmunka közötti viszony*, tehát a munka formális alávetése a tőkének." (5. old.)

A gazdasági viszonyok történetének tanulmányozása alapján Marx ebben a részben tovább elemezte a tőkés termelési mód keletkezését és ezzel nemcsak a politikai gazdaságtant gyarapította, hanem a történettudományt is.

Marx behatóan vizsgálja a munka kizsákmányolásának a kapitalizmus előtti formációkban kifejlődő úgynevezett *átmeneti formáit*, feltárja a kereskedő- és uzsoratőke szerepét ebben a folyamatban. Rámutat arra, hogy ezek a formák „folyton újratermelődnek magán a polgári termelési módon belül és részben maga ez a mód termeli újra őket". (25. old.)

Az 1861–1863-as kézirat előző füzeteiben Marx részletesen megvizsgálta a relatív értéktöbblet termelése és ezáltal a munka tőkének való reális alávetése fejlődésének három stádiumát: az egyszerű tőkés kooperációt, a manufaktúrabeli munkamegosztást és a nagyüzemi gépi termelést. Itt e vizsgálatot összefoglalva megállapítja, hogy „a munka tőkének való reális alávetésével teljes forradalom megy végbe magában a termelési módban, a munka termelékenységében és – a termelésen belül – a tőkés és a munkás közötti viszonyban, valamint egymáshoz való társadalmi viszonyukban". (17. old.) A többi között rámutat arra, hogy tőke egy folyton növekvő minimumára van szükség a tőkés módon való termeléshez. „A szükséges munkafeltételek terjedelme így semmilyen arányban nem áll azzal, amit az egyes munkás a legszerencsésebb esetben megtakarítással stb. elsajátíthat." (16. old.)

A munka tőkének való reális alávetésének fejlődése egyúttal a munka társadalmi formájának, termelékenységének a fejlődése, azaz a jövendő, kommunista társadalom tárgyi feltételeinek a megteremtése, „szükségszerű átmenet afelé, hogy a termelési feltételek tulajdona *társadalmi* tulajdonná változzék". (18. old.)

Marx nagy jelentőséget tulajdonított a munka tőkének való formális és reális alávetésére vonatkozó tételeknek. Amikor a következő időszakban hozzáfogott „A tőke" első kötete szövegének előkészítéséhez, felhasználta ezeket a tételeket a „közvetlen termelési folyamat eredményeit" kifejtő „Hatodik fejezet"-ben (lásd 49. köt.).

Fontos helyet foglal el a kötetben a termelő munka kapitalizmusbeli lényegének és tartalmának a tisztázása.

„A termelő munka – írta Marx – csak rövidített kifejezés az egész viszonyra és arra a módra, ahogyan a munkaképesség a tőkés termelési folyamatban szerepel." (37. old.) Ebből is következett, hogy a munka tőkének való formális és reális alávetése elemzéséről át kellett térni a kapitalizmusbeli termelő munka vizsgálatára.

Az „Értéktöbblet-elméletek" ezzel foglalkozó fejezetében (26. köt. I. rész, 117–269. old.) Marx a termelő és nem-termelő munkára vonatkozó elméleteket *történelmi* szempontból vizsgálta. Ebben a kötetben a kérdés *elméleti* összefoglalását találjuk az előző elemzés – a munka tőkének való formális és reális alávetése – alapján, amelyből kitűnt, hogy „a tőke... termelő: 1. mint többletmunkára való *kényszer*; 2. mint a társadalmi munka termelőerőinek... magába szívója és elsajátítója (megszemélyesítése)". (34. old.) Ebből következik, hogy a tőkés termelés rendszerében csak az a munka termelő, „amely alkalmazójának *értéktöbbletet* termel, illetve, amely az objektív munkafeltételeket tőkévé, birtokosukat pedig tőkéssé változtatja". (38. old.) Tehát a termelő munka fogalma társadalmilag meghatározott.

A termelő munka kapitalizmusbeli *fő* meghatározása – hogy értéktöbbletet létrehozó munka – mellett Marx megadta *kiegészítő* meghatározását, hogy *árukban*, anyagi gazdagságban realizálódó munka. Itt abból az objektív tendenciából indult ki, hogy az anyagi termelés valamennyi szféráját (formálisan vagy reálisan) alávessék a tőkének. Erre rámutatva hangsúlyozta, hogy a termelés és eredménye, az áru anyagi jellegét nem szabad csak dologilag felfogni, mivel lehet, hogy a konkrét munka semmi látható nyomot nem hagy az árun. Példaként Marx az anyagi termelés „negyedik szféráját" (a kitermelő iparon, a mezőgazdaságon és a feldolgozó iparon kívül) említi, a szállítóipart, amelyben „a munka tárgyán anyagi változtatást – *térbeli*, helyváltoztatást idéznek elő". (50–51. old.)

Miután megvilágította, hogy a termelő munka funkcionálásának a tőkés termelési módban törvényszerű eredménye értéktöbblet létrehozása, Marx áttér az utóbbi további mozgásának vizsgálatára. Az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatása, illetve a tőkés felhalmozás 1861–1863-as tárgyalása e kérdéseknek az 1857–1858-as kéziratokban történt vizsgálatára, valamint a ricardói felhalmozás-elmélet bírálatának – amelyet az „Értéktöbblet-elméletek"-ben végzett el Marx – az eredményeire támaszkodott.

Először is a felhalmozási folyamat objektív jellegét hangsúlyozza: „A tőkés termelés számára *szükségszerű* – feltétel a számára –, hogy a tőkét ne csak fenntartsa, hanem állandóan növelje." (53. old.) E folyamat legfontosabb eredménye az, hogy a tőkés össztőkéje „most valójában már csak tőkévé átváltoztatott értéktöbblet, azaz *tárgyiasult meg nem fizetett idegen munka*... vagyis a *tőkeviszony* létrehozza a megnövelt szinten való *tőkeviszonyt*." (57., 60. old.)

Marx továbbá kimutatja, hogy a felhalmozási folyamatban a tőkés termelési mód új termelési szférákra terjed ki, a tőke és az egész társadalmi gazdagság koncentrációja, új tőkék képződése megy végbe. Eközben az ugyanazon mennyiségű munka által mozgásba hozott állandó tőke értéktömege növekedik, a változó tőke pedig, „azaz a tőkének munkabérre fordított része... egyre fogyó arányban nő". (76. old.)

A tőkés felhalmozás elemzése szükségképpen magában foglalta az *eredeti felhalmozásnak*, a tőkés termelési mód keletkezésének vizsgálatát. Marx ebben az 1857–1858-as kéziratairól indult ki, de tágabb, sok közgazdász műveiből merített adat-anyagot használt fel, amely alátámasztotta fő következtetését: az eredeti felhalmozásban „a döntő a *meglevő termelési feltételek* kevés kézben való *koncentrációja* és *elválasztásuk a közvetlen termelőktől*, akiknek tulajdonaként vagy birtokaként eredetileg megjelentek". (83. old.) Ennek alapján jellemezte Marx e folyamatot, ezt a „szerfelett melankolikus és tragikus históriát" (uo.) *úgynevezett* eredeti felhalmozásként.

Mindezen problémák vizsgálata további konkretizálása volt a materialista történetfelfogásnak, a többi között a gazdasági társadalomalakulatokra vonatkozó marxista tanításnak.

„A tőke" II. könyvének problémáit Marx részint már az 1857–1858-as kéziratban és az „Értéktöbblet-elméletek"-ben kidolgozta. Az 1861–1863-as kézirat utolsó részében a fő figyelmet a II. könyv központi kérdésének – *az egész társadalmi tőke újratermelési és forgalmi folyamatának* – kidolgozására fordította. Marx itt először fejti ki az egész társadalmi termelés

megoszlását két „osztályra": a létfenntartási eszközök termelésére (I. osztály) és az állandó tőke termelésére (II. osztály). Később, a hetvenes években, a második könyv kéziratának különböző változataiban I. alosztályként megvizsgálta már a termelési eszközök termelését, tekintettel ennek az alosztálynak az újratermelési folyamatban játszott döntő szerepére.

Az újratermelés elméletének néhány kérdését az 1861–1863-as kézirat a külkereskedelem, illetve a világpiac befolyásának figyelembevételével vizsgálja. A tőkés termelésnek szüksége van a külkereskedelemre, ugyanekkor ez – állapítja meg Marx – új ellentmondásokat szül, mivel „az újratermelési folyamat nem kölcsönösen megfelelő egyenértékek ugyanazon országban való előállításától függ, hanem ezeknek az egyenértékeknek idegen piacokon való előállításától, a világpiac felvevőképességétől és kiterjedésétől". Ebből Marx igen fontos következtetést von le: „Ezáltal adva van a meg nem felelés *megnövekedett* lehetősége, ennélfogva válságok lehetősége." (117. old.) E következtetés fontos kiegészítése a gazdasági válságok elmélete alaptételeinek, amelyeket Marx a polgári válságkoncepciók bírálata során fejtett ki az „Értéktöbblet-elméletek"-ben.

A tőkés újratermelési folyamat elemzését Marx összefoglalta az általa készített és magyarázott táblázatban (ezt három piszkozat előzi meg, lásd 132–137. old.). Hogy a folyamat lényegét minél világosabban fejtse ki, „pénzforgalom nélkül... és az újratermelés változatlan szintjével" ábrázolta (131. old.). Vizsgálódásának eredményét 1863 júl. 6-án részletes levélben ismertette Engelsszel (lásd 30. köt. 347–351. old.). Ebben a levélben – és az 1861–1863-as kézirat megfelelő részében – miként Lenin is megjegyezte (Lenin: „Jegyzetek Marx és Engels levelezéséből". Budapest 1982. 354. old.) már benne foglaltatik „A tőke" II. kötetének központi gondolata, a társadalmi termelés két osztályának, az újratermelés feltételeinek elmélete.

Az újratermelési folyamat elemzésekor Marx abból indult ki, hogy „a dolgot először a *pénz* figyelembevétele nélkül, azután a pénz *figyelembevételével* kell ábrázolni". (119. old.) A pénz figyelembevétele nélküli elemzést kiegészítette a pénz újratermelési folyamat alatti mozgásának részletes vizsgálatával. Marx itt tisztázza először a már az „Értéktöbblet-elméletek"-ben felvetett kérdést: „Hogyan lehetséges..., hogy az összes tőkések, az ipari tőkésosztály állandóan több pénzt von ki a forgalomból, mint amennyit beledob?" (26. köt. I. rész, 290. old.) E fontos probléma megoldásához Marxnak meg kellett vizsgálnia a kereskedőtőke szerepét a pénzforgalomban, az értéktöbblet realizálását a forgalomban, az aranytermelő szerepét a tőkés újratermelésben, a létfenntartási eszközök termelői és a termelési eszközök termelői közti cserét, a pénztőke felhalmozását.

A tőkés újratermelés kérdésének végleges megoldását „A tőke" II. kötetében és az „Anti-Dühring" II. szakaszának általa írt X. fejezetében adta meg Marx.

Az 1861–1863-as kézirat utolsó részében Marx „A tőke" III. könyvének problémáit vizsgálta, elsősorban az értéktöbblet átváltozott formáit, s első ízben fejtette ki rendszeresen a bizonyos fokig már az „Értéktöbblet-elméletek"-ben kidolgozott *profitelméletet*, valamint az *átlagprofit és a termelési ár* elméletét. Megjegyzi, hogy eltérően az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való viszonyától, amely „szerves", kifejezi a tőke „képződésének és növekedésének, létezésének titkát", a profit és tőke közötti viszonyban „az értéktöbblet olyan formát kap, amelyben már semmi nyom nem utal eredetének titkára" (199. old.). Az értéktöbblet profittá való átváltozásának objektív jellegét hangsúlyozva Marx rámutat arra, hogy éppen a profit jelentkezik a tőkés termelés *közvetlen* szabályozójaként. Ugyanekkor a profit kategóriája misztifikált elképzelések rendszerét fejezi ki, amely szerint a tőke az értéktöbblet önálló, a munkától független forrása. A tőkésnek ínyére vannak ezek az elképzelések, „a bérmunkást viszont, aki ugyanannak a fordított szemléletnek a foglya, csak egy másik végpontból, elnyomott félként, a gyakorlat ellentmondásra sarkallja az egész viszonnyal, tehát a neki megfelelő elképzelésekkel, fogalmakkal és szemléletmóddal szemben is". (202. old.) Tehát a kapitalizmus kizsákmányoló lényege objektíve előmozdítja a proletariátus osztálytudatának kifejlődését.

A *tőkés termelési költségeknek* mint a profit képződése folyamatát jellemző fontos kategóriának az elemzése alapján fogalmazta meg Marx azt a törvényt, hogy „a tőkés az árut *profittal* adhatja el, ha értékén *alul* is" (210. old.). Ezáltal lehetséges *általános, vagyis átlagprofitráta* képződése, ami feltételezi, hogy némely árukat értékükön felül, másokat azon alul adnak el. Marx két egymást követő folyamatot kísér nyomon: az értéktöbbletnek profittá, azaz a termelési költség feletti többletté való átváltozását, és a profitnak átlagprofittá, azaz a társadalmi össztermék értékének az előlegezett társadalmi össztőke értéke feletti többletté való átváltozását. A két folyamat összefügg egymással: a második az elsőnek az alapzatán megy végbe és lényegében „ugyanazt az átváltozást... fejezi ki" (225. old.).

Az átlagprofit kialakulásának mechanizmusát tárgyalva Marx az 1861–1863-as kéziratban nem vizsgálja azt, amin alapul, a *konkurencia* (ágazaton belüli és ágazatközi) *kettős hatását*, mert gazdasági elmélete kidolgozásának e szakaszában még abból indult ki, hogy ennek a vizsgálatnak csak később

kell következnie – a tőkék konkurenciájáról szóló külön szakaszban. Éppígy a földjáradékot is egyelőre még mint „illusztrációt" tárgyalta az érték és a termelési ár közti viszonyhoz, vagyis abból a szempontból, amelyből az „Értéktöbblet-elméletek"-ben foglalkozott vele. Később, „A tőke" III. könyvének kéziratán dolgozva Marx szakított ezzel a megszorítással és belefoglalta a fejtegetésbe a piaci értéknek az ágazaton belüli konkurencia folyamán való kialakulását és a piaci értéknek az ágazatközi konkurencia következtében termelési árrá való átváltozását. Ezenkívül a III. könyvnek egy külön szakasza foglalkozik a földjáradékkal mint az értéktöbblet egyik átváltozott formájával. Ehhez a szakaszhoz Marx már az 1861–1863-as kézirat utolsó három füzetében sok anyagot gyűjtött össze.

Behatóan vizsgálta Marx e kéziratban a profitráta süllyedő tendenciája törvényének okait és hatásának jellegét is. E probléma megoldásának kulcsa a tőke szerves összetételének, azaz az állandó tőke változóhoz való arányának a növekedése a műszaki haladásnak és az állótőke növekedésének következtében.

Miközben rámutatott e tendenciára, Marx vizsgálta meg először az ellene ható tényezőket, s mindenekelőtt az értéktöbbletráta emelkedését, amely a tőkés kizsákmányolás fokozódását fejezi ki. Ezenkívül külön hangsúlyozta, hogy a süllyedő tendencia korántsem jelenti a felhalmozásnak és a profit abszolút tömegének a csökkenését. A profitráta süllyedését kiegyensúlyozza, sőt több mint kompenzálhatja a profit tömegének növekedése.

A profitráta süllyedő tendenciája törvényének elemzése alapján Marx ezt a fontos következtetést vonja le: „A *társadalmi munka termelőerőinek kifejlesztése* a tőke *történelmi* feladata és létjogosultsága. Éppen ezzel teremti meg, anélkül hogy tudna róla, egy magasabb termelési mód anyagi feltételeit... a profitot – a tőkés termelés ösztönzőjét, a felhalmozás feltételét és hajtóját – maga a termelés fejlődéstörvénye veszélyezteti... *Tisztán gazdasági módon*, magának a tőkés termelésnek az álláspontjáról megmutatkozik itt e termelési mód korlátja, viszonylagossága, az, hogy nem *abszolút*, hanem csak történelmi *termelési mód*, amely az anyagi termelési feltételek bizonyos korlátozott fejlődési korszakának felel meg. (237–238. old.)

Ezzel kapcsolatban nagy elméleti fontosságú az, ahogy Marx kifejti a kapitalizmus ellentmondásos természetét és történelmi végzetét, egy új, magasabb társadalmi rend, a kommunizmus előfeltételeinek a kapitalizmus ölén való fokozatos megérlelődését. „A tőke – hangsúlyozza Marx – mindinkább mint *társadalmi hatalom* mutatkozik meg..., de mint *elidegenült, önállósult társadalmi hatalom*, amely a társadalommal mint dolog – és mint az egyes tőkéseknek e dolog általi hatalma – lép szembe. Ezzel másfelől

egyre nagyobb tömeget fosztanak meg a termelési feltételektől, állítanak szembe velük. Az ellentmondás az *általános társadalmi hatalom* között, amivé a tőke alakul és az *egyes tőkéseknek* e társadalmi termelési feltételek fölötti *magánhatalma* között egyre kiáltóbbá fejlődik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind az anyagi termelési feltételeknek általános, ezért közösségi társadalmi termelési feltételekké való kimunkálód'sát is magában foglalja." (264. old.)

Ezeket a tételeket Marx később felhasználta „A tőke" III. könyve szövegének előkészítésekor.

Az 1861–1863-as kézirat e kötetben közzétett befejező részében Marx először vizsgálta meg behatóan az értéktöbblet olyan átváltozott formáit, mint a kereskedelmi profit és a kamat, elemezte részletesen a kereskedő- és kölcsöntőkét. A tőke e két sajátos formáját történelmi aspektusban vizsgálja, nyomon követi keletkezését a pénzforgalom fejlődése folyamán, ecseteli a kereskedővagyon átváltozását kereskedelmi tőkévé és az uzsoráét kölcsöntőkévé.

A fejlett tőkés viszonyok uralma alatt a kereskedőtőke és a kölcsöntőke (pénztőke) már a termelőtőkének a forgalmi szférában funkcionáló formáiként jelennek meg. A kereskedőtőke sajátos funkcióinak tiszta alakban való elemzéséhez mindenekelőtt külön kellett őket választani azoktól a funkcióktól, amelyek magához a termelési folyamathoz tartoznak, bár a forgalomban mennek végbe (szállítás, csomagolás, raktározás stb.). Ezzel kapcsolatban a termelőtőke fogalma kibővül és benne foglaltatik: „1. a közvetlenül a termelési folyamatba bekerülő tőke; 2. az újratermelési folyamatba (amely magában foglalja a forgalmat) bekerülő tőke" (303. old.).

Ami a kereskedő- és pénztőkét illeti, „sajátos funkcióikat az áru metamorfózisának formájából kell megmagyarázni, tehát olyan formamozgásokból, amelyek a forgalomnak mint olyannak a sajátosságai". (305. old.) De ezek a sajátos funkciók – adásvételi műveletek – munkaidő, tőke stb. ráfordítását kívánják meg.

Az 1861–1863-as kézirat e kötetben közölt részében Marx először oldja meg azt a bonyolult elméleti feladatot, hogy a kereskedelmi profitot és kamatot az értéktörvény és az értéktöbblet-törvény érvényesülésének figyelembevételével magyarázza meg. A kereskedőtőke, a forgalom szférájában lévén, közvetlenül nem hoz létre sem értéket, sem értéktöbbletet, de azáltal, hogy csökkenti a forgalmi időt, segít növelni a termelőtőke által létrehozható értéktöbbletet. Minthogy a termelőtőkével együtt funkcionál az áru újratermelésének folyamatában, a kereskedő, valamint a pénztőkés, jogot kap arra, hogy részt vegyen az összértéktöbblet elosztásában, megkapja az átlag-

profitját kereskedelmi profit formájában, noha a profit közvetlen termeléséhez nincs semmi köze.

Megindokolva a különbséget a kereskedelmi munkások („írnokok") és a közvetlen termelés szférájában foglalkoztatott bérmunkások között, Marx a közvetlen termelés szférája és az újratermelés szférája közötti különbségtevésére támaszkodik: „Amilyen a munkás [viszonya] a közvetlen *termeléshez*, olyan az írnoké idegen gazdagság közvetlen *újratermeléséhez*. Az írnok munkája, mint a munkásé, csak eszköz a tőkének mint neki parancsoló hatalomnak az újratermeléséhez, és egyszersmind, ahogy a munkás létrehozza az értéktöbbletet, az írnok azzal foglalkozik, hogy segít realizálni azt, nem a maga, hanem a tőke számára." (332–333. old.)

Marx megállapításai a kereskedelmi bérmunkások munkájának jellegéről, különösen a kapitalizmus általa feltárt azon tendenciájáról, hogy a munkásosztály kiváltságos, jobban fizetett rétegéből alacsonyan fizetettekké változtassa őket, bekerültek „A tőke" III. könyvébe, s Engels 1894-ben megjegyezte, mennyire bevált ez a „prognózis a kereskedelmi proletariátus sorsáról" (lásd 25. köt. 284. old., 39[a] jegyzet).

Az 1861–1863-as kézirat befejező része tehát, miként az egész kézirat, nagy történelmi és elméleti jelentőségű, mert fontos szakasz Marx gazdasági tanának kidolgozásában és egyáltalában a gazdaságtani elmélet történetében, értékes tudományos tételeket, gondolatokat és következtetéseket tartalmaz, amelyek szilárd elméleti és módszertani alapot nyújtanak a politikai gazdaságtan időszerű problémáinak kidolgozásához és a polgári közgazdászok elméleteinek bírálatához.

*

Kiadásunk a műnek a „Karl Marx–Friedrich Engels Gesamtausgabe" (MEGA) II. része 3. kötete 4., 5. és 6. részében megjelent eredeti nyelvű kiadását – „Zur Kritik der politischen Ökonomie" (Manuskript 1861–1863), Dietz Verlag, Berlin 1979, 1980 és 1982 – követi. A kéziratnak a sorozatban (a 26., a 47. és a 48. kötetben) való elrendezését feltüntető listát e kötet végén közöljük.

A kézirat fejezetekre osztásában Marx tervvázlataira, a szövegben, a füzetek borítólapjain stb. történt utalásaira támaszkodtunk. A címek többségét is ő adta. A szerkesztőségtől eredő címeket, kiegészítéseket, betoldásokat és magyarázatokat (a lábjegyzetekben is) szögletes zárójelben közöltük; a magától Marxtól származó szögletes zárójeleket kapcsos zárójelekkel – { } – helyettesítettük. A zömükben eredeti (angol, francia, görög stb.) nyelven szereplő idézeteket, valamint – néhány kivétellel – Marx nem

német nyelvű fordulatait és fejtegetéseit csak magyar fordításban közöltük. Az idézeteket egybevetettük az eredetijükkel, de ahol Marx saját fordításában (vagy tömörítésében) közöl idézeteket, ott azok értelmezésében a marxi értelmezéshez tartottuk magunkat; kihagyásokat is csak ott jelöltünk, ahol maga Marx jelölte őket.

A kötetet jegyzeteken és mutatón kívül ellátttuk a kéziratnak a 26., 47. és 48. kötetben való elrendezését feltüntető listával.

A kötetet Lissauer Zoltán fordította.

Karl Marx

A politikai gazdaságtan bírálatához

(1861 – 1863. évi kézirat)

A tőke termelési folyamata
(BEFEJEZÉS)

A tőke forgalmi folyamata

Tőke és profit

[ELSŐ SZAKASZ]

A tőke termelési folyamata

[BEFEJEZÉS][1]

[Ötödik fejezet]

A munka formális és reális alávetése a tőkének. Átmeneti formák

Külön-külön megvizsgáltuk az értéktöbblet mindkét formáját, az abszolút és a relatív értéktöbbletet, egyszersmind megmutattuk, hogy a kettő összekapcsolódik és hogy éppen a relatív értéktöbblet kifejlődésével egyidejűleg az abszolút értéktöbbletet a végső határig hajtják. Láttuk, hogy a két forma különválása különbségeket idéz elő a munkabér és az értéktöbbletarányaiban. Ha a termelőerő fejlettsége adva van, az értéktöbblet mindig mint abszolút értéktöbblet jelenik meg és főként változás benne csak az összmunkanap változása révén lehetséges. Ha a munkanapot adottnak előfeltételezzük, az értéktöbblet fejlődése csak mint relatív értéktöbbleté lehetséges, azaz a termelőerő fejlődése révén.

De az *abszolút értéktöbblet* puszta *létezése* nem feltételez semmi egyebet, mint olyan természetes termékenységet, tehát a munka olyan *természetadta* termelékenységét, hogy egy embernek nem az egész (lehetséges) (napi) munkaidejére van szükség saját létezésének fenntartásához, illetve saját munkaképességének[2] újratermeléséhez. Akkor ehhez csak annak kell járulnia, hogy kényszerítve legyen — egy külső kényszer létezzen számára — a szükséges munkaidőn túl dolgozni, többletmunkára való kényszer. Ám a fizikai lehetősége egy *többlettermléknek*, amelyben többletmunka tárgyiasul, nyilvánvalóan két körülménytől függ: ha a szükségletek igen csekélyek, akkor még a munka csekély természetes termelőereje esetén is a munkaidő egy része elegendő lehet a kielégítésükre, úgyhogy egy másik része megmarad többletmunkára, s ezáltal többlettermék képzésére. Másrészt, ha

a munka természetes termelőereje igen nagy, azaz a talaj természetes termékenysége, a vizek stb. csak csekély munkaráfordítást kívánnak a megélhetéshez szükséges létfenntartási eszközök előállításához, akkor – *pusztán a szükséges munkaidő tartamát* tekinve – a munkának ez a természetes termelőereje vagy, ha úgy tetszik, a munkának ez a természetadta termelékenysége teljesen úgy hat, mint a társadalmi termelőerejének a fejlettsége. A munka természetadta termelőerejének magas foka összekapcsolódik a népességnek – a munkaképességeknek – és ennélfogva annak az anyagnak a gyors növekedésével, amelyből az értéktöbbletet kihozzák. Ha ellenkezőleg a munka természetadta termelőereje csekély, tehát még az egyszerű szükségletek kielégítéséhez szükséges munkaidő is nagy, akkor a többlettermék (vagy többletmunka) fejlődése csak abban az esetben alkothat, megközelítőleg, *idegen gazdagságot*, ha az egy ember által egyidejűleg kizsákmányoltak száma nagy.

Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő $11^1/_2$ óra, a munkanap 12 óra, akkor egy munkás $^1/_2$ óra értéktöbbletet szolgáltat. De minthogy egyetlen munkás fenntartásához $^{23}/_2$ óra kell, a következő számításokat kapjuk:

1 munkás $^1/_2$ óra többletmunkát szolgáltat,

23 „ $^{23}/_2$ „ „ „ .

Tehát ebben az esetben 23 munkásra van szükség ahhoz, hogy egyetlen személyt eltartsanak, aki munka nélkül él, de csak úgy él, mint egy munkás. Ahhoz, hogy háromszor vagy négyszer olyan jól éljen és azonkívül még az értéktöbblet egy részét megint tőkévé változtathassa, talán $23 \times 8 = 184$ munkást kellene dolgoztatni ennek az egynek a számára. Amellett a valódi gazdagság, amelylyel ez az egy rendelkezhetne, igen csekély is lenne. Minél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb lehet a nem-munkások száma a munkásokhoz képest és annál nagyobb azoknak a munkásoknak a száma, akik nem az elengedhetetlen létfenntartási eszközök termelésével foglalkoznak, vagy egyáltalában nem az anyagi termeléssel foglalkoznak, vagy, végül, azoknak a személyeknek a száma, akik vagy közvetlenül a *többlettermék* tulajdonosainak a számát alkotják, vagy olyan személyek számát, akik sem anyagilag, sem szellemileg nem dolgoznak, de „szolgálatokat" teljesítenek, s ezekért fizetségül a többlettermék birtokosai annak egy részét nekik átengedik.

Mindenesetre az értéktöbblet két formájának – az abszolútnak és a relatívnak – ha mindegyiket önmagában, külön létezésében tekintjük, és az abszolút értéktöbblet mindig megelőzi a relatívot – a *munka tőkének való alávetettsége* két elkülönült *formája*, vagyis *a tőkés termelés két elkülönült*

formája felel meg, melyek közül az első mindig előfutára a másiknak, bár a továbbfejlődött, a második forma megint alapját képezheti az első forma új termelési ágakba való bevezetésének.

[a) *A munka formális alávetése a tőkének*]

Az abszolút értéktöbbleten nyugvó formát nevezem úgy, hogy a *munka formális alávetése a tőkének*. Ez csak *formálisan* különbözik más termelési módoktól, amelyekben a valóságos termelők többletterméket, értéktöbbletet szolgáltatnak, azaz többet dolgoznak a szükséges munkaidőnél, de nem önmaguk, hanem mások számára.

Másfajta az itt alkalmazott kényszer – vagyis az a módszer, amellyel az értéktöbbletet, többletterméket vagy többletmunkát létrehozzák. A meghatározott *különbségeket* csak a következő szakaszban, a felhalmozásnál[3] vesszük szemügyre. A *munka tőkének való* e *formális alávetésénél* a lényeges az, hogy

1. a *munkás* mint tulajdonos, saját személyének és ezért saját munkaképességének, ez utóbbi időleges használatának eladójaként lép szembe a tőkéssel, akinek pénze van – tehát mindkettő mint árubirtokos, mint eladó és vevő lép szembe egymással, s ennélfogva formailag szabad személyek, akik között valójában nincs más viszony, mint a vevőé és eladóé, egyébként nincs közöttük politikailag vagy társadalmilag rögzített fölé- és alárendeltségi viszony;

2. ami az első viszonyban bennefoglaltatik – mert különben a munkásnak nem kellene eladnia munkaképességét –, hogy *objektív munkafeltételei* (nyersanyag, munkaszerszámok és ezért a munka idejére való létfenntartási eszközök is[4]) egészen vagy legalább részben nem az ő birtokában vannak, hanem munkája vevőjének és fogyasztójának a birtokában, tehát vele mint *tőke* állnak szemben. Minél teljesebben állnak szemben vele ezek a *munkafeltételek* idegen tulajdonként, annál teljesebben következik be *formálisan a tőke és bérmunka közötti viszony*, tehát a munka formális alávetése a tőkének.

Magában a *termelési módban* itt még nem következik be különbség. A munkafolyamat – technológiailag tekintve – ugyanúgy megy végbe, mint azelőtt, csak most a tőkének *alárendelt* munkafolyamatként. Mégis kifejlődik magában a termelési folyamatban, ahogy korábban kifejtettük {és mindaz, amit erről korábban mondtunk, csak itt van a helyén}, *először*, egy fölé- és alárendeltségi viszony, azáltal, hogy a munkaképességet a tőkés fogyasztja

el, ennélfogva ellenőrzi és igazgatja; *másodszor*, kifejlődik a munka nagyobb folyamatossága.

Ha a fölé- illetve alárendeltségi viszony rabszolgaság, jobbágyság, vazallusság, az alárendeltség patriarchális viszonyai helyére lép, akkor csak a *formájában* következik be *változás*. Az alárendeltség formája szabadabbá válik, mivel ez az alárendeltség csak *dologi* természetű, formálisan önkéntes, csak a munkás és a tőkés között magában a termelési folyamatban fennálló helyzetre vonatkozik. És ez az a *formaváltozás*, amely kivált a mezőgazdaságban bekövetkezik, mihelyt addigi jobbágyokat vagy rabszolgákat szabad bérmunkásokká változtatnak.

Vagy pedig[5] a termelési folyamatbeli *fölé- és alárendeltségi* viszony a termelési folyamatban való addigi *önállóság* helyére lép, mint például minden magát fenntartó parasztnál, bérlőnél, akiknek csak termékjáradékot kellett fizetniök akár az államnak, akár a földtulajdonosnak, a falusi házi mellékipar vagy az *önálló kézművesség helyére*. Itt tehát fennáll a termelési folyamatban való addigi *önállóság* elvesztése, s a fölé- illetve alárendeltségi viszony maga is a tőkés termelési mód bevezetésének a terméke.

Végül léphet a tőkés és bérmunkás viszonya a *céhes mesternek, legényeinek és inasainak* a viszonya helyére – olyan átmenet ez, amelyet részben a városi manufaktúra tesz meg keletkezésekor. *A középkori céhviszony*, amely analóg formában Athénban és Rómában is kifejlődött szűk körökben, és amely oly döntően fontos volt Európában egyfelől a tőkések, másfelől egy szabad munkásrend képződése szempontjából, *korlátozott*, még nem adekvát formája a tőke – bérmunka viszonynak. Itt egyfelől a vevő – eladó viszony létezik. Bért fizetnek, s mester, legény és inas mint szabad személyek állnak szemben egymással. E viszony technológiai bázisa a *kézműves üzem*, amelyben a termelés döntő tényezője a *munkaszerszám* többékevésbé művészi kezelése. Az önálló személyes munka és ezért ennek szakmai fejlettsége, amely hosszabb vagy rövidebb tanulóidőt kíván, határozza meg itt a munka eredményét. A mester itt, igaz, birtokában van a termelési feltételeknek, a kéziszerszámnak, a munkaanyagnak {bár a kéziszerszám a segédé is lehet}, övé a termék. Ennyiben *tőkés*. De mint tőkés nem *mester*. Először, ő mindenekelőtt maga is *kézműves*, és elvárják, hogy mester legyen a kézművességében. Magán a termelési folyamaton belül éppúgy kézművesként szerepel, mint a legényei, s ő avatja csak be inasait a kézművesség titkába. Egészen ugyanaz a viszonya az inasaihoz, mint egy professzoré a tanítványaihoz. Az inasokhoz és legényekhez való viszonya ezért nem a tőkésé mint olyané, hanem a kézművesség *mesteréé*, aki mint olyan a testületben és ezért velük szemben hie-

rarchikus helyzetet foglal el, amelynek a kézművességbeli saját *mestervoltán* kell alapulnia. Ezért tőkéje is mind *anyagi* alakját, mind *értéknagyságát* tekintve kötött tőke, amely még semmiképpen sem kapta meg a tőke szabad alakját. Nem egy *meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka*, egyáltalában való érték, amely munkafeltételeknek ezt vagy azt a formáját öltheti, tetszőlegesen ölti, attól függően, hogy az eleven munkának tetszőlegesen erre vagy arra a formájára cserélődik, hogy többletmunkát sajátítson el. A mester csak azután, hogy átment az előírt inas, legény fokon stb., hogy maga is elkészítette mesterművét, válthat át pénzt *ebben a meghatározott* munkaágban, a saját kézművességében részben a kézművesség objektív feltételeire, részben arra, hogy legényeket vegyen és inasokat tartson. Csak a saját kézművességében változtathatja pénzét tőkévé, azaz használhatja fel nemcsak saját munkájának eszközeként, hanem idegen munka kizsákmányolásának eszközeként is. Tőkéje kötve van a *használati érték* egy meghatározott formájához és ezért nem is mint *tőke* lép szembe munkásaival. Azok a munkamódszerek, amelyeket alkalmaz, nemcsak tapasztalatszerűek, hanem céhszerűen előírottak; szükségszerűeknek számítanak, s ily módon erről az oldalról is a munkának nem a csereértéke, hanem a használati értéke jelenik meg végcélként. Nem a mester tetszésétől függ, hogy ilyen vagy olyan minőségű munkát szállít, hanem az egész céhes üzem arra van berendezve, hogy *meghatározott minőséget* szállítsanak. Ahogy a munkamódszer, úgy a munka ára sincs a tetszésére bízva. A *korlátozott* forma, amely a mester vagyonát megakadályozza abban, hogy mint *tőke* funkcionáljon, továbbá abban is megnyilvánul, hogy valójában egy *maximum* van előírva tőkéjének értéknagyságára nézve. *Bizonyos számú legénynél* többet nem szabad tartania, mert a céhnek valamennyi mester számára biztosítania kell egy hányadot kézművességük keresetéből. Végül a mester viszonya a többi mesterhez egyazon céh tagjaként; mint ilyen, egy testülethez tartozik, amelynek bizonyos közös termelési feltételei vannak (céhláda stb.), politikai jogai, részt vesz a városi igazgatásban stb. Megrendelésre dolgozott – kereskedők számára végzett munkáit kivéve – a közvetlen használati értékért, s ennek megfelelően a mesterek száma is szabályozva volt. Nem mint *puszta kereskedő* lép szembe munkásaival. Még kevésbé változtathatja a kereskedő a pénzét termelőtőkévé; csak „elhelyezheti" az árukat, ő maga nem termelheti. *Rendjéhez illő létezés* – nem a csereérték mint olyan, nem a gazdagodás mint olyan – jelenik meg itt az idegen munka kizsákmányolásának céljaként és eredményeként. A döntő itt a *szerszám*. A nyersanyagot itt sok munkaágban (pl. a szabóságban) maguk a megrendelői szállítják a mesternek. Itt törvény az, hogy a termelés korlátja a készen talált fogyasz-

tás egészén belül van. Tehát semmiképpen sem magának a tőkének a korlátai szabályozzák a termelést. A tőkés viszonyban a korlátok eltűnnek azokkal a politikai-társadalmi kötelékekkel együtt, amelyekben a tőke itt még mozog, ennélfogva még nem *tőkeként* jelenik meg.

[...][6] Karthágóban és Rómában, olyan népekre korlátozódik, amelyeknél a karthágóiak [...] tőkét a kereskedőtőke formájában kifejlesztettek, és ezért a csereértéket mint olyat a termelés közvetlen [...] tették, vagy ahol, mint a rómaiaknál, a gazdagságnak, kivált a földtulajdonnak kevés kézben való koncentrációja következtében a termelés szükségképpen már nem a saját használatra, hanem a csereértékre irányult, tehát a tőkés termelésnek ez az oldala megvolt. Mert bár a gazdag római számára a cél a pazarlás volt, minél nagyobb tömegű használati érték, ezt csak az eladó termék csereértékének a nagysága révén lehetett elérni, s ennélfogva a termelés a csereértékre irányult, és arról volt szó, hogy minél több pénzt, tehát minél több munkát sajtoljanak ki a rabszolgákból.

Az önálló kézműveshez képest, aki alkalmi vevők számára dolgozik, természetesen megnövekedik a folytonossága a munkásnak, aki a tőkés számára dolgozik, ennélfogva munkájának nem szab határt a véletlen szükséglet és annak nagysága, amely őt mozgásba hozza, hanem folyton, többé-kevésbé rendszeresen, napról napra foglalkoztatja a tőke. A rabszolgáéhoz képest ez a munka termelékenyebb, mert intenzívebb és folyamatosabb, mivel a rabszolga csak külső félelem ösztökélésére dolgozik, nem pedig *létezéséért*, amely nem az övé; a szabad munkást viszont szükségletei ösztökélik. A szabad önrendelkezésnek – a szabadságnak – a tudata,[7] valamint a felelősség érzése teszi a munkást sokkal jobb dolgozóvá, mint a rabszolgát; mivel ő, mint minden árueladó, felelős az áruért, amelyet szállít, s bizonyos minőségben kell azt szállítania, nehogy ugyanolyan fajtájú más árueladók kiszorítsák. A rabszolga és a rabszolgatartó viszonyának a *folytonossága* olyan viszony, amelyben a rabszolgát közvetlen kényszer által tartják meg. A szabad munkásnak viszont magának kell megtartania viszonyát, mert munkásként való létezése attól függ, hogy folyton megújítsa munkaképességének a tőkés számára való eladását. A rabszolgától és a robotostól eltérően a munkás *egyenértéket* kap munkájáért, mert, mint láttuk[8], a *munkabér*, noha valójában csak a szükséges munkát fizeti meg, mint a *munkanap értéke*, *ára* jelenik meg; és noha valójában a többletmunkáját éppúgy nem fizetik meg, mint a robotot vagy azt, amit a rabszolga az eltartásának újratermeléséhez szükséges időn felül dolgozik. A különbség itt csak a meg nem fizetett munkaidő mennyiségében állhat, noha egy ilyen *mennyiségi különbség* nem szükségszerű, hanem a *munkaképesség* szokás szerinti *értékének*

nagyságától függ. De bármilyen sok vagy kevés többletmunkát végez a szabad munkás, bármilyen magas vagy alacsony az átlagmunkabér, bármilyen arányban áll az összmunkanapja a szükséges munkaidejével, számára a dolognak mindig az a *formája*, hogy a *munkabéréért* dolgozik, *pénzért*, és ha 12 órát dolgozik, hogy 8 munkaóra egyenértékét megkapja, akkor csak azért dolgozza ezt a 12 munkaórát, hogy ezzel megvásárolja a 8 munkaóra egyenértékét. A rabszolgánál nem ez a helyzet. A munkának még az a része is, amelyet a maga számára végez – azaz hogy saját eltartásának értékét pótolja –, olyan munkaként jelenik meg neki, amelyet a rabszolgatartó számára végez, a szabad munkásnál viszont még az általa végzett többletmunka is olyan munkaként jelenik meg, amelyet a saját érdekében végez, azaz bérének vásárlóeszközeként. A *pénzviszony*, a vétel és eladás tőkés és munkás között, elleplezi az *ingyendolgozást*, a rabszolgamunkánál viszont a tulajdonviszony, amely a rabszolgát urához köti, az *önmaga számára dolgozást* leplezi el. Ha a munkanap 12 óra, akkor a szükséges és ezért a bérben képviselt munkaidő 6, 7, 8, 9, 10, 11 óra, s ezért a többletmunka, azaz ingyenmunka 6, illetve 5, 4, 3, 2, 1 óra lehet; a viszony a munkás számára mindig úgy mutatkozik, hogy 12 óra munkát elad egy meghatározott, habár változó árért, tehát mindig csak a maga számára dolgozik, soha nem a gazdája számára.

[...] Ennek a munkaképességnek a magasabb értékét neki magának meg kell fizetni, és ez magasabb bérben fejeződik ki. Tehát nagy bérkülönbségek uralkodnak aszerint, hogy a különös munka magasabb fejlettségű, nagyobb termelési költségeket követelő munkaképességet kíván-e vagy sem, s ez egyfelől játékteret nyit az egyéni különbözőségnek, másfelől ösztönzést ad a saját munkaképesség fejlesztésére. Bármennyire bizonyos, hogy a munka zömének többé vagy kevésbé tanulatlan munkából kell állnia és ezért a munkabér zömét is *az egyszerű munkaképesség értékének* kell meghatároznia, egyes egyének számára lehetséges, hogy különös energiával, tehetséggel stb. magasabb munkaszférába emelkedjenek fel, mint ahogy megmarad annak elvont lehetősége is, hogy ez vagy az a munkás maga is tőkéssé és idegen munka kizsákmányolójává válik. A rabszolga egy meghatározott *úré*; a munkás kénytelen ugyan eladni magát a tőkének, de nem egy meghatározott tőkésnek, s így meghatározott területen belül választhat, kinek akarja eladni magát, és urat cserélhet. Mindezek a megváltozott kapcsolatok a szabad munkás tevékenységét intenzívebbé, folytonosabbá, mozgékonyabbá és ügyesebbé teszik a rabszolgáénál, nem beszélve arról, hogy őt magát egészen más történelmi cselekvésre teszik képessé. A rabszolga a fenntartásához szükséges létfenntartási eszközöket *természetben*

formában kapja meg, amely mind fajtáját, mind terjedelmét illetően rögzítve van – *használati értékekben*. A szabad munkás a *pénz*, a *csereérték* formájában, a gazdagság elvont társadalmi formájában kapja meg őket. Bár a munkabér valójában nem egyéb, mint az *ezüstté, arannyá, rézzé* vagy *papírrá* változtatott formája azoknak a szükséges létfenntartási eszközöknek, amelyekre folyton fel kell oldódnia – a *pénz* itt csak mint a csereérték tovatűnő formája, mint puszta *forgalmi eszköz* funkcionál –, mégis a munkás elképzelésében munkájának célja és eredménye az *elvont gazdagság*, a *csereérték* marad, nem pedig egy meghatározott, hagyományosan és helyileg korlátozott használati érték. Maga a munkás váltja át a pénzt, tetszőleges használati értékeket vesz rajta, tetszőleges árukat és mint *pénz birtokosa*, mint áruk vevője pontosan ugyanabban a viszonyban áll az áruk eladóival, mint minden más vevő. Létezésének feltételei – akárcsak az általa megszerzett pénz értéknagysága – természetesen arra kényszerítik, hogy létfenntartási eszközök egy meglehetősen körülhatárolt körére oldja fel a pénzt. Ám itt lehetséges némi variáció, ahogy pl. az angol városi munkás szükséges létfenntartási eszközei közé bekerülnek újságok. A munkás valamit megtakaríthat, kincset képezhet. El is fecsérelheti a bérét pálinkára stb. De szabad cselekvőként cselekszik így, önmagának kell ezt megszenvednie, önmagának felelős azért, hogy milyen módon költi el a bérét. *Megtanul uralkodni önmagán, szemben a rabszolgával*, akinek úrra van szüksége. Persze ez csak akkor érvényes, amikor jobbágyok vagy rabszolgák szabad bérmunkásokká válását vizsgáljuk. Itt a tőkés viszony a társadalmi lépcsőn való emelkedésként jelenik meg. Fordítva áll a dolog, amikor az önálló parasztot vagy kézművest változtatják bérmunkássá. Mekkora különbség van Anglia büszke yeomanryje között, amelyről Shakespeare beszél[9], és az angol mezőgazdasági napszámosok között! Minthogy a bérmunkásnál a munka célja csakis a bér, pénz, egy meghatározott mennyiségű csereérték, melyben a használati érték minden különössége eltűnt, a bérmunkás teljesen közömbös a munkájának a *tartalma* s ezért tevékenységének különös fajtája iránt, holott a céh- vagy kasztrendszerben ez a tevékenység hivatásbeli tevékenységnek számít, a rabszolgánál pedig, mint az igásállatnál, csak egy meghatározott, reákényszerített és hagyományos fajtája a tevékenységnek, munkaképessége működtetésének. Ezért a szabad munkás, amennyire a munka megosztása nem tette egészen egyoldalúvá a munkaképességet, *elvben* fogékony és kész munkaképességének és munkatevékenységének minden változtatására (ahogy ez a falusi többletnépességnél, amely folyton átmegy a városokba, meg is mutatkozik), amely jobb bért ígér. Ha a kifejlődött munkás többé-kevésbé alkalmatlan is erre a változtatásra, az utánpótlás előtt

mindig nyitvaállónak tekinti, s a felnövekvő munkásnemzedék mindig elosztható és rendelkezésre bocsátható új munkaágak vagy a különösen virágzó munkaágak számára. Észak-Amerikában, ahol a bérmunka a régi céhrendszerre stb. való emlékezésektől leginkább mentesen fejlődött, különösen meg is mutatkozik ez a *változékonyság*, a munka meghatározott tartalma iránti teljes közömbösség és az egyik ágból a másikba való átmenés.[10] Ennek a *változékonyságnak* az ellentétét a *rabszolgamunka* egyhangú, hagyományos jellegével, amely nem változik a termelés kívánalmainak megfelelően, hanem ellenkezőleg, megkívánja, hogy a termelés alkalmazkodjék az egykor bevezetett és hagyományosan átörökölt munkamódhoz, ezért hangsúlyozza is az Egyesült Államok minden írója mint az Észak szabad bérmunkájának fontos jellegzetességét a Dél rabszolgamunkájával szemben (lásd *Cairnes*[11]). A munka *új fajtáinak* állandó képződése, ez a folytonos változás megfelel a használati értékek sokféleségének és ezért egyszersmind a csereérték valóságos fejlődése; ezért a munka előrehaladó megosztása a *társadalom egészében* csak a tőkés termelési móddal válik lehetővé. Ez a folytonos változás a szabad kézműves-céhes üzemmel kezdődik, ott, ahol nem ütközik maga is korlátba egy-egy meghatározott termelési ág megcsontosodásában. *A munka tőkének való* pusztán *formális alávetésekor* a kényszer a többletmunkára és egyrészt szükségleteknek és e szükségletek kielégítése eszközeinek, másrészt a munkás hagyományos szükségletei mértékét meghaladó terméktömegnek a létrehozására – és *szabad idő* teremtése a fejlődés számára, az anyagi termeléstől függetlenül – *csak* más formát kap, mint korábbi termelési módokban, de olyan formát, amely fokozza a munka folyamatosságát és intenzitását, növeli a termelést, kedvez a *munkaképesség változatai* fejlődésének és ezzel a munkák és kereseti módok differenciálódásának, végül a munkafeltételek birtokosai és maguk a munkások közötti viszonyt egy új *adásvételi viszonnyá* emeli fel és a kizsákmányolási viszonyból kiiktat minden patriarchális és politikai keveredést. Persze magába a termelési viszonyba belép egy *fölé- és alárendeltségi* viszony, amely a tőkének a bekebelezett munka feletti tulajdonából és magának a munkafolyamatnak a természetéből ered. Minél kevésbé jut túl a tőkés termelés ezen a formális viszonyon, annál kevésbé fejlett ez a viszony, mert csak kis tőkéseket előfeltételez, akik műveltségük és foglalatosságuk módjában csak kevéssé különböznek maguktól a munkásoktól.

Technológiailag – ahol korábbi termelési módoknak ez a tőkés termelési móddá való átalakulása végbemegy és eleinte csak úgy jelenik meg, mint *a munka tőkének való formális alávetése*, tehát a munkafeltételek birtokosai és a munkaképesség birtokosai közötti adásvételi viszony – a valóságos

munkafolyamat ugyanaz marad és űzésének módja attól a viszonytól függ, amelyből kifejlődött. A mezőgazdaság ugyanaz marad, bár a szolgák helyébe a napszámos lép; éppúgy a kézműves üzem is, ahol ez a céhes termelési módból tőkésbe megy át. A különbség a *fölé- és alárendeltségi viszonyban*, még nem érintve magát a termelési módot, itt a legnagyobb, ahol *falusi vagy egyáltalában házi mellékiparok vagy csupán* a család használatára végzett *mellékmunkák sajátosan tőkés módon űzött munkaágakká változnak át.*

A *tőkének* formálisan *alávetett* munka különbsége a munka korábbi alkalmazási módjától itt abban a mértékben mutatkozik meg, ahogy nő az egyes tőkés által alkalmazott *tőke nagysága*, tehát az általa *egyidejűleg* alkalmazott munkások tömege. Csak a tőke bizonyos minimumánál szűnik meg a tőkés maga is munkás lenni és tartja meg csak az igazgatást és a termelt árukkal való kereskedést. Másfelől a tőkés termelés mindjárt megvizsgálandó, sajátos formája is csak akkor következhet be, amikor bizonyos nagyságú tőkék közvetlenül hatalmukba kerítik a termelést, akár úgy, hogy a kereskedő termelővé válik, akár úgy, hogy a tulajdonképpeni termelésen belül lassanként nagyobb tőkék képződtek.

„A szabad munkásnak általában szabadságában áll változtatnia gazdáját: ez a szabadság annyira megkülönbözteti a rabszolgát a szabad munkástól, amennyire az angol haditengerész különbözik a kereskedelmi tengerésztől... A munkás helyzete fölötte áll a rabszolgáénak, mert a *munkás szabadnak hiszi* magát; s ez a meggyőződés, bár téves, nem kis befolyással van a népesség... jellemére." (*T. R. Edmonds*: „Practical, Moral and Political Economy etc.", London 1828, [56–]57. old.) „Az az indíték, amely egy szabad embert munkára hajt, sokkal erőteljesebb, mint az, amely egy rabszolgát hajt; a szabad embernek aközött kell választania, hogy nehéz munkát végez vagy [maga és családja éhezik; a rabszolgának aközött kell választania, hogy nehéz munkát végez vagy] jól megkorbácsolják." (I. m. 56. old.) „A különbség a rabszolga és a munkás helyzete között a pénzrendszerben igen jelentéktelen... a rabszolga gazdája nagyon is megérti saját érdekét, semhogy élelmük megszorításával gyengítené rabszolgáit; de a szabad ember gazdája a lehető legkevesebb élelmet adja, mert a munkással szemben elkövetett igazságtalanság nem egyedül reá hárul, hanem a gazdák egész osztályára." (Uo.)

„A régi időkben azt, hogy az emberiség a szükségletein felül dolgozzék, hogy az állam egyik része a másik rész ingyenes fenntartásán munkálkodjék, csak rabszolgasággal lehetett elérni; a rabszolgaságot ezért mindenütt bevezették. A rabszolgaság akkor annyira szükséges volt a szaporítás érdekében, amennyire most ártalmas hatással lenne rá. Az ok világos. Ha *az*

emberiséget nem kényszerítenék munkára, csak a maguk számára dolgoznának; és ha kevés a szükségletük, kevés lenne a munka. De amikor államok alakítására kerül sor és henyélő kezekre van szükség, hogy azok megvédjék őket ellenségeik erőszakával szemben, mindenesetre élelemről kell gondoskodni azok számára, akik nem dolgoznak; és mivel a feltevés szerint a dolgozók szükségletei kicsik, találni kell egy módszert arra, hogy munkájukat szükségleteik arányán felül megnöveljék. Erre a célra szánták a rabszolgaságot... A rabszolgákat kényszerítették, hogy megműveljék a talajt, amely táplálta mind őket, mind a henyélő szabadokat, ahogy ez volt a helyzet Spártában; vagy ők töltötték be mindazokat a szolgai állásokat, amelyeket most szabadok töltenek be, s arra is alkalmazták őket, mint Görögországban és Rómában, hogy iparcikkekkel lássák el azokat, akiknek szolgálatára az államnak volt szüksége. Itt tehát *erőszakos módszer volt arra, hogy az emberiséget dolgossá tegyék* az élelemtermelésben... Emberek akkor azért kényszerültek munkára, mert mások rabszolgái voltak; emberek most azért kényszerülnek munkára, mert saját szükségleteik rabszolgái." (*Steuart*: „An Inquiry into the Principles of Political Economy"], I. köt., Dublini kiad., 38–40. old.)

{A mezőgazdaságban, kivált a tőkés termeléssel – vagyis azzal, amely egyfelől a csereértékre irányul, másfelől vásárolja a munkát – a munka nagyobb *intenzitása* következik be, miközben a munkások száma nagyon csökken. A munkabér semmiképpen sem nő a *munka* fokozódott *intenzitásának* az arányában. „A XVI. században, miközben egyfelől a lordok elbocsátották csatlósaikat, a bérlők, akik ipari tőkésekké váltak, elbocsátották a henyélő szájakat." A mezőgazdaság a létfenntartás eszközéből üzletté változott. A következmény, mint *Steuart* mondja, ez volt: „Számos kéz... elvonása a kis mezőgazdaságtól oly módon, hogy a *földművelőt keményebb munkára* kényszerítik; és *kis földdarabon végzett kemény munkával* ugyanazt az eredményt érték el, mint nagy területen való gyenge munkával." (I. m. I. köt. 105. old.) {Még a városi kézművességben is, bár ott a dolog természeténél fogva a terméket közvetlenül áruként termelik, mivel előbb pénzzé kell változtatni ahhoz, hogy létfenntartási eszközökké változtathassák, a termelés ennek ellenére főleg *a létfenntartás eszköze* maradt.} (A gazdagodás mint olyan nem közvetlen célja a termelésnek.)}

[b)] *A munka reális alávetése a tőkének*

{(Minthogy a termelő munka célja nem a munkás létezése, hanem értéktöbblet termelése, ezért minden olyan szükséges munka, amely nem termel értéktöbbletet, a tőkés termelés szempontjából fölösleges és értéktelen. Ugyanez érvényes egy tőkés nemzetre. Ez a tétel kifejezhető úgy is, hogy minden olyan *bruttó termék*, amely csak a munkás létfenntartását (ellátási alapját) pótolja és nem hoz létre *nettó terméket*, éppoly fölösleges, mint maguknak azoknak a munkásoknak a létezése, akik nem termelnek nettó terméket azaz értéktöbbletet – vagy akik, bár az ipar egy adott fejlődési fokán szükségesek voltak ahhoz, hogy értéktöbbletet termeljenek, egy előrehaladottabb fokán fölöslegessé váltak ennek az értéktöbbletnek a termeléséhez. Vagyis csak a tőke számára profitot hozó emberlétszám szükséges. Ugyanez érvényes egy tőkés nemzetre. „Vajon a nemzet *reális érdeke* nem hasonlatos-e" (mint egy magántőkésé, akinek, ha 20 000 £ tőkéjének profitja „semmi esetre sem csökken 2000 £ alá", közömbös, hogy tőkéje 100 vagy 1000 embert foglalkoztat-e)? „Feltéve, hogy reális nettó jövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e... Ha 5 millió ember annyi táplálékot és ruházatot tudna termelni, amennyi 10 milliónak szükséges, akkor ennek az 5 millió embernek a tápláléka és ruházata lenne a nettó jövedelem. Lenne-e valamilyen előnye az országnak abból, ha ugyanennek a nettó jövedelemnek a termeléséhez 7 millió emberre lenne szükség, azaz 7 millió embert kellene alkalmazni 12 millió számára elegendő táplálék és ruházat termeléséhez? Még mindig az 5 milliónak a tápláléka és ruházata lenne a nettó jövedelem."

Még a filantrópiának sem lehet semmi ellenvetése Ricardo e tétele ellen. Hiszen mégiscsak jobb, ha 10 millió közül csak 50 százalék tengődik puszta termelő gépként 5 millió számára, mint ha 12 millió közül 7 millió, vagyis $58^1/_3$ százalék.)

„Vajon mi haszna volna egy modern királyságban egy egész tartománynak, [amelynek földje] így fel van osztva" {önmagukat fenntartó kis gazdálkodók között, mint a régi Róma első idejében}, „ha mégoly jól művelik is meg. Mi célja volna ennek, azon az egyen kívül, hogy embereket nemzzenek, aminek önmagában egyáltalán nincs célja." (*Arthur Young*: „Political Arithmetic etc.", London 1774, 47. old.)

{*A munka a gyárakban*: „Az ember gyorsabban használódik el, ha naponta tizenöt órát felügyel egy mechanizmus egyforma járására, mint ha ugyanezen időtartam alatt fizikai erejét működteti. A *felügyeletnek* ez a *munkája*,

amely, meglehet, hasznos torna lenne az értelemnek, ha nem nyújtanák nagyon hosszúra, végtére is túlzott mértéke folytán szétrombolja az értelmet és magát a testet is." (*G. de Molinari*: „Études économiques", Párizs 1846, [49. old.])}

A munka reális alávetése a tőkének kifejlődik mindazokban a formákban, amelyek a relatív értéktöbbletet, az abszolúttól megkülönböztetve, fejlesztik, ami, mint láttuk, egyáltalán nem zárja ki azt, hogy az előbbivel egyidejűleg az utóbbit is növeljék.

„*A létfenntartásért való földművelést* ... felváltotta a *kereskedésért való földművelés* ... a nemzeti terület javulása... arányban volt ezzel a *változással*". (*A. Young*: „Political Arithmetic", London 1774, 49. old. jegyzet.)}

{*A bér minimuma*:

„Tulajdon birtoklása és némi tulajdoni érdekeltség lényeges ahhoz, hogy megóvja az egyszerű tanulatlan munkást egy géprész helyzetébe való süllyedéstől, melyet a *minimális* piaci áron vásárolnak meg, amelyen előállítható, azaz amely mellett munkások létezhetnek és szaporíthatják fajukat, amelyre a munkást előbb-utóbb *mindig* szorítják, *mivel a tőke és a munka érdekei teljesen eltérőek*, s összehangolásuk kizárólag a kínálat és kereslet törvényének működésére van bízva." (*Samuel Laing*: „National Distress etc.", London 1844, 46. old.)}

A munka tőkének való reális alávetésével bekövetkeznek mindazok a változások a technológiai folyamatban, a munkafolyamatban, amelyeket kifejtettünk, s velük egyidejűleg a munkásnak a saját termeléséhez és a tőkéhez való viszonyában – végül a munka termelőerejének a fejlődése, mivel kifejlődnek a társadalmi munka termelőerői és csak velük válik lehetővé egyszersmind a természeti erők, a tudomány és a gépek nagyban való alkalmazása a közvetlen termelésre. Itt tehát nemcsak a formai viszony változik, hanem maga a munkafolyamat. Egyfelől a tőkés termelési mód – amely csak most jelenik meg mint sui generis* termelési mód – az anyagi termelés egy megváltozott alakját hozza létre. Másfelől az anyagi alaknak ez a megváltozása alkotja a bázisát a tőkeviszony fejlődésének, amely viszony adekvát alakja ezért az anyagi termelőerők meghatározott fejlettségi fokának felel csak meg. Kifejtettük, hogy ezzel új alakot ölt a munkásnak magában a termelésben való függőségi viszonya. Ez az első pont, amelyet ki kell emelni. A munka termelékenységének és a termelés szintjének ez az emelkedése,

* – sajátos – *Szerk.*

részben mint következménye, részben mint bázisa a tőkeviszony fejlődésének.

A második pont az, hogy a tőkés termelés most teljesen leveti a létfenntartásért való termelés formáját és kereskedésért való termeléssé válik, mivel sem a saját fogyasztás, sem egy adott vevőkör közvetlen szükséglete nem korlátja többé a termelésnek, hanem csak magának a tőkének a nagysága. Másfelől mivel az egész termék áruvá válik (még ott is, ahol, mint a mezőgazdaságban, részben megint természetes formájában kerül bele a termelésbe), elemei mind a forgalomból, *áruként* kerülnek bele a termelési aktusba.

Végül a tőkés termelés mindezen formáinak közös vonása az, hogy a tőkés módon való termeléshez csereérték, pénz – azaz állandó tőke és változó tőke – egy folyton növekvő minimumára van szükség ahhoz, hogy a termék eléréséhez szükséges munka a *társadalmilag szükséges* munka legyen, azaz az egyes áru termeléséhez megkívánt munka egyenlő legyen az átlagos viszonyok között szükséges munka minimumával. Ahhoz, hogy tárgyiasult munka – pénz - mint tőke hathasson, egy minimális terjedelemben meg kell itt lennie az egyes tőkés kezében, s ez a minimum jóval fölötte áll annak a maximumnak, amelyre a munka tőkének való pusztán formális alávetésekor szükség van. A tőkés *társadalmi szinten* kell hogy tulajdonosa vagy birtokosa legyen termelési eszközöknek, egy koncentrált birtokos értékterjedelmében, amely egyre kevésbé áll arányban azzal, amit az egyes ember, vagy, nemzedékeken át, az egyes család saját *kincsképzésből* felhalmozhatna. A szükséges munkafeltételek terjedelme így semmilyen arányban nem áll azzal, amit az egyes munkás a legszerencsésebb esetben megtakarítással stb. elsajátíthat. A *tőkének* ez a *minimuma* annál nagyobb egy gazdasági ágban, minél inkább fejlett az tőkés módon, minél magasabb fejlettségű benne a munka termelékenysége, a munka társadalmi termelékenysége vagy a társadalmi munka termelékenysége. Ugyanebben a terjedelemben a tőkének növekednie kell értéknagyságban, s a társadalmi termelés termelési eszközeinek terjedelmét kell öltenie, tehát le kell vetnie minden egyéni jelleget. Éppen az a termelékenység, s ennélfogva a termelés tömege, a népesség tömege és a többletnépesség tömege, amelyet ez a termelési mód kifejleszt, idéz elő a felszabadult tőkével és felszabadult munkával folyton új gazdasági ágakat, amelyekben a tőke megint kis méretekben dolgozhat és megint átmehet különböző fejlődéseken, amíg a tőkés termelés fejlődésével nem végzik a munkát ezekben az új gazdasági ágakban is társadalmi méretekben és ennélfogva nem jelenik meg a tőke társadalmi termelési eszközök nagy tömegének egy kézben való koncentrációjaként. Ez a folyamat állandó.

A munka tőkének való reális alávetésével teljes forradalom megy végbe magában a termelési módban, a munka termelékenységében és – a termelésen belül – a tőkés és a munkás közötti viszonyban, valamint egymáshoz való társadalmi viszonyukban.

Csak a legegyszerűbb forma, az *egyszerű kooperáció* formája lehetséges korábbi termelési viszonyok között is (lásd korábban Egyiptomot stb.) {ahol ez az egyszerű kooperáció vasutak helyett piramisok stb. építésére jött létre} és a rabszolgaviszonyban (lásd erről később). A függőségi viszony itt megint megközelítőleg a rabszolgaviszonyig süllyed a női és gyermekmunka bevezetésével (lásd *Steuart*[12]).

Mindezekben a termelési formákban, azonkívül, hogy a *tőkének* a termeléshez szükséges *minimuma növekedik*, közös az, hogy a sok társult munkás munkájának *közös feltételei* mint olyanok *gazdaságosságot* tesznek lehetővé, szemben e feltételek szétforgácsoltságával kis méretekben való termelés esetén; mivel e *közös termelési feltételek* hatékonysága, amely maga a munka termelékenységének kooperáció, munkamegosztás, gépek stb. útján való fokozásától közvetlenül különváltként jelenik meg, nem kívánja meg e feltételek tömegének és értékének ugyanakkora fokozását. *Közös, egyidejű* használatuk csökkenti *relatív értéküket*, noha az abszolút értéktömeg, amelyet képviselnek, növekedik.

{A *pozitív eredmény* itt az, hogy csökken a létfenntartási eszközök megnövekedett tömegének termeléséhez szükséges munkaidő, hogy ezt az eredményt a munka társadalmi formája révén érik el és hogy a termelési feltételeknek az egyes ember által való birtoklása nemcsak nem szükséges, hanem összeegyeztethetetlen ezzel a nagy méretekben való termeléssel. Igaz, a tőkés termelési módban ez úgy jelentkezik, hogy a tőkés, a *nem-dolgozó* tulajdonosa a termelési eszközök e társadalmi tömegeinek. Valójában a tőkés soha nem képviseli a munkásokkal szemben egyesülésüket, társadalmi egységüket. Tehát mihelyt ez az ellentétes forma elesik, kitűnik, hogy ezt a termelési eszközt *társadalmilag*, nem mint *magánegyének* birtokolják.* A tőkés tulajdon csak ellentétes kifejezése ennek a termelési feltételek feletti társadalmi tulajdonuknak, azaz egyéni tulajdonuk tagadásának. (Azért a termék felettinek, mert a termék folyton átváltozik termelési feltételekké.) Egyszersmind megmutatkozik, hogy ez az átváltozás az anyagi termelőerők egy meghatározott fejlődési fokát kívánja meg. Pl. a kisparaszt esetében az a földdarab, amelyet megművel, az *övé*. Hogy a tulajdonában van mint termelési szerszáma, az szükségszerű ösztökélője és feltétele a kisparaszt

* *A bekezdés szélén*: „A társadalmi munka ellentétes formája." – *Szerk.*

munkájának. Ugyanígy van a kézművességnél. A nagyüzemi mezőgazdaságban, valamint a nagyiparban, ezt a munkát és a termelési feltételek tulajdonát *nem kell előbb elválasztani, gyakorlatilag el* vannak *választva*, a tulajdonnak és a munkának ez az elválasztása, amelyen Sismondi siránkozik,[13] szükségszerű átmenet afelé, hogy a termelési feltételek tulajdona *társadalmi* tulajdonná változzék. Az egyes munkást mint *egyest* csak azáltal lehetne visszahelyezni a termelési feltételek tulajdonába, hogy szétválasztják a termelőerőt és a nagy méretekben való munka fejlődését. A tőkésnek e munka feletti *idegen tulajdona* csak azáltal szüntethető meg, hogy tulajdona átalakul nem az egyesnek a maga önálló egyediségében való tulajdonává, hanem a *társult, társadalmi egyén* tulajdonává. Ezzel természetesen megszűnik az a fetisizmus, hogy a termék a termelőnek tulajdonosa, s a munkának a tőkés termelésen belül kifejlődött összes társadalmi formái megszabadulnak attól az ellentéttől, amely mindnyájukat meghamisítja és ellentétesen fejezi ki, pl. a munkaidő megrövidítését nem úgy fejezi ki, hogy mindenki 6 órát dolgozik, hanem hogy 6 ember 15 órás munkája elegendő 20 ember eltartására.}

Termelés a termelésért — azaz az emberi munkának a szükségletek előre meghatározó és előre meghatározott korlátja nélkül kifejlődött termelőereje. Később részletesebben kifejtjük majd, hogy ez a termelésért való termelés még a tőkés termelésen belül is, bár tendenciaként törekednek rá, ellentmond a tőkés termelés saját korlátainak. Mert ez, bár minden eddigi termelési mód közül a legtermelékenyebb, *ellentétes jellegénél* fogva magában foglalja a termelés korlátait, amelyeken folyton igyekszik túllépni, ebből válságok, túltermelés stb. fakadnak. Másrészt a *termelésért való termelés* ezért a maga szöges ellentéteként jelenik meg. Termelés nem mint az emberi termelékenység fejlődése, hanem mint *dologi gazdagság* előállítása ellentétben az emberi egyén termelő fejlődésével.

A legelvontabb formában valamennyi módszer, amely által a relatív értéktöbblet és vele a sajátosan tőkés termelési mód kifejlődik, arra vezethető vissza, hogy e termelési mód törekvése *az egyes áru értékét* a *minimumára* csökkenteni és ezért egy adott munkaidő alatt minél több árut termelni vagy a munkatárgy termékké változtatását minél kevesebb munkamennyiséggel, a legrövidebb munkaidő alatt elvégezni. Egyáltalában a munka termelékenysége nem egyéb, mint maximális terméket szolgáltatni minimális munkával, vagyis minimális munkaidőt maximális termékben realizálni, ennélfogva az egyes termék értékét a minimumára redukálni.

Itt két dolgot kell megjegyezni:

Először: Ellentmondásnak látszik, hogy a csereértékre irányuló és uralma

alatt álló termelés az egyes termék értékének minimumára törekedik. De a termék értéke mint olyan a tőkés termelésnek közömbös. A tőkés termelés célja a minél nagyobb értéktöbblet-termelés. És ezért nem az egyes termék, az egyes áru értéke határozza meg, hanem az értéktöbblet rátája, az áru változó tőkét képviselő részének aránya a változásához, vagyis a termékben a változó tőke értékén felül foglalt többletmunka. A tőkés termelés célja nem az, hogy az egyes termék és ezért a termék összessége minél több munkát, hanem hogy minél több meg nem fizetett munkát foglaljon magában. *Ezt az ellentmondást a fiziokraták érezték. Lásd Quesnay.* C mellékfüzet, 29. old. (alul), 31. old.[14]

Másodszor: Az áru értékének minimumára való redukálása, azaz minél olcsóbbá tétele csak annyiban hoz létre közvetlenül relatív értéktöbbletet, amennyiben ezek az áruk mint szükséges létfenntartási eszközök bekerülnek a munkás fogyasztásába, amennyiben ezért olcsóbbodásuk azonos a munkaképesség olcsóbbodásával, vagyis a szükséges és ezért a megfizetett munkaidő csökkenésével, ami viszont, az egész munkanapot tekintve, mint láttuk,[15] a *munka* értékének vagy *árának* eséseként fejeződik ki.

Ez a törvény azonban nemcsak a tőkés termelés e meghatározott szférájára érvényes, hanem a termelés valamennyi szférájára, amelyeket igyekszik fokról fokra hatalmába keríteni és termelési módjának alávetni. Láttuk, hogy az egyes tőkés számára az általa termelt egyes áru olcsóbb termelésével nincs közvetlenül elérve a munkaképesség olcsóbbodása (legalábbis nem az ő termékének ezen olcsóbbodásából eredő olcsóbbodása), és hogy amennyire elérik ezt, nem ennek az egyes tőkésnek válik hasznára, hanem általában a tőkének – a tőkésosztálynak –, mivel a munkaképesség általános olcsóbbodását idézi elő.

De minthogy egy áru értékét az adott termelési fokon termeléséhez átlagosan *szükséges* munkaidő határozza meg, annak az árunak az *egyéni* értéke, amelyet *kivételesen* a termelési fok átlagos szintjét meghaladó, termelékenyebb munkamódszerekkel termelnek, ezen áru általános vagy társadalmi értéke *alatt* áll. Ezért ha ugyanazon fajta áruk társadalmi értéke *alatt*, de a maga egyéni értéke *felett* adják el, tehát valami olyan értéken, amely nem *egyenlíti ki* az egyéni értéke és általános értéke közötti különbözetet, akkor értéke *felett* adják el, vagyis a benne foglalt munka pillanatnyilag *magasabb munkává* válik az átlagmunkához képest, amellyel ezt az árut általánosan termelik. De a termelésében alkalmazott munkások munkaképességét nem fizetik magasabban. Ez a *különbözet* tehát a tőkés zsebébe hull és értéktöbbletet alkot számára. Ez a fajta értéktöbblet, amely az áru *egyéni értéke és társadalmi értéke közötti*, a termelési mód megváltozása által előidézett

különbözeten alapul, tovatűnő nagyság és nullával egyenlővé válik, mihelyt az új termelési mód általánosan elterjed és maga válik az átlagos termelési móddá. De ez a tovatűnő értéktöbblet a *közvetlen* következménye a megváltozott termelési módnak. Ezért *közvetlen indítéka* a tőkésnek és ezért ez az indíték egyenlő mértékben uralkodik minden termelési szférában, amelyet a tőke a hatalmába kerít, függetlenül a használati értéktől, amelyet ezek termelnek, s ezért függetlenül attól, hogy a termék bekerül-e vagy sem a munkás szükséges létfenntartási eszközei közé, vagyis a munkaképesség újratermelésébe. De az értéktöbbletnek ez a formája tovatűnő, mindig csak az egyes tőkésre vonatkozhat, nem az össztőkére, és bár az egyes ágban a munkaképesség relatív elértéktelenedését, illetve a munka árának csökkenését idézi elő, de nem azért, *mert ez az ár esik*, hanem *mert nem emelkedik*. Ez a forma ezért nem érinti az egyáltalában való értéktöbbletet, mert nem idézi elő sem a munka árának *tartós* (*relatív*) csökkenését a saját ágában, sem a munkaképesség általános olcsóbbodását és ezért a szükséges munkaidő rövidülését, mivel terméke nem kerül be a munkás szükséges létfenntartási eszközei közé.

De, továbbá, mivel ezekben a termelési ágakban az említett indítékból fokról fokra bevezetik a tőkés termelési módot, itt, miként a szükséges létfenntartási eszközök termelésére irányuló ágban, az alkalmazott munkát egyszerű átlagmunkára redukálják, amivel egyszersmind összekapcsolódik az abszolút munkanap meghosszabbításának a tendenciája. Itt tehát a munkaképességnek pontosan ugyanaz az elértéktelenedése hat, mint a többi ágban, amely elértéktelenedés nem a létfenntartási eszközök olcsóbbodásából ered, hanem a munka egyszerűsödéséből, egyszerű átlagmunkává redukálódásából.

Ha a munkás 12 órát dolgozik, mégpedig pl. 10 órát a maga számára, 2-t a tőkés számára, akkor az *értéktöbblet aránya* a változó tőkéhez, igaz, ugyanaz marad, akár magasabb, akár alacsonyabb rendű munka ez a 10 óra. A változó tőke értéke a munka fokával emelkedik vagy süllyed, s minthogy a többletmunkának ugyanaz a jellege, mint a szükséges munkának, az értéktöbblet és a változó tőke közötti arány ugyanaz marad.

A gépi munka stb. bevezetése, ahogy új indítékokat ad az abszolút munkaidő meghosszabbítására, egyszersmind megkönnyíti ezt a meghosszabbítást, mivel megfosztja a munkát a maga, mondhatni, egyediségétől. S ezt a hatást teljesen függetlenül gyakorolja annak a termelési ágnak a különös természetétől, amelyben bevezetik, és függetlenül attól, hogy ennek az ágnak a terméke bekerül-e a munkások fogyasztásába vagy sem.

Mihelyt a tőkés termelési mód (azaz a munka tőkének való reális alá-

vetése) hatalmába keríti a mezőgazdaságot, a bányaipart, a fő ruházati anyagok gyártását és a közlekedést, a helyváltoztatási eszközöket, fokozatosan, abban a mértékben, ahogy a tőke fejlődik, meghódítja a többi szférát is, amelyek vagy csak formálisan vannak alávetve a tőkés üzemnek, vagy még önálló kézművesek űzik őket. Ez a tőke tendenciája. Már a gépi berendezés vizsgálatánál[16] megjegyeztük, hogy a gépi berendezés egy ágban való bevezetése maga után vonja bevezetését más ágakban, egyúttal ugyanazon ág többi fajtájában. Pl. a gépi fonás a gépi szövéshez vezetett; a pamutiparban való gépi fonás a gyapjú, len, selyem stb. gépi fonásához. A gépi berendezés szénbányákban, pamutgyárakban stb. való megnövekedett alkalmazása szükségessé tette a nagyüzemi termelési mód bevezetését magában a gépgyártásban is. Nem beszélve a közlekedés megnövekedett eszközeiről, amelyeket ez a nagy méretekben való termelési mód megkívánt, másrészt csak a gépi berendezésnek magába a gépgyártásba való bevezetése – kivált a küklopszi elsődleges mozgatóé stb. – tette lehetővé a gőzhajók, gőzmozdonyok és vasutak bevezetését (nevezetesen az egész hajógyártást forradalmasította). A nagyipar bevezetése olyan embertömeget dob a neki még nem alávetett ágakba, vagy olyan relatív többletnépességet idéz elő bennük, amely a kézművességnek vagy a formálisan tőkés kisüzemnek nagyiparrá változtatásához szükséges, ahol megint különböző fokozatokon megy át, s egyúttal folyton felszabadít tőkét. Ez az egész tulajdonképpen nem tartozik ide. De, ahogy ez itt történt, néhány szóval utalni kell a nagyiparnak erre a terjedésére és valamennyi termelési szféra általa való fokozatos meghódítására. (Magánál a vasútnál – a *vasutak* építésére gondolunk – pusztán a forma mutatkozik meg, egyfelől a tőke koncentrációjáé, másfelől a munkások kooperációjáé. Magának a gépi berendezésnek az alkalmazása itt igen jelentéktelen.)

{*A munka ára.* A munka *ára*, nem a munka *értéke* a helyes kifejezés, amikor nem munkaképességről, hanem *magáról a munkáról* beszélünk. Amit a munkás *valóban* ad, az *meghatározott mennyiségű munka*, mivel csak ebben igazolódik vagy helyesebben létezik munkaképességének a használati értéke. S ez a *munkamennyiség*, az idő által mért munka az, amit a tőkés kap, és az egyetlen, ami őt az ügyletben érdekli. Ezért a tőkésnek, akárcsak magának a munkásnak, a munkabér mint magának a *munkának az ára* jelenik meg. S az is annyiban, hogy a pénzösszeg, amelyet minden áruért fizetnek, *ára* annak. De valamely áru ára – amíg nem arról az alkalmi pénzmennyiségről van szó, amelyre egy árut alkalmi ügyletekben kicserélnek – eleinte (a továbbfejlődött formák, piaci ár stb. maguk is csak így magyarázhatók meg) nem egyéb, mint az *értéke*, amely *mint érték*, a használati értékétől elvá-

lasztva, a *pénzformában* van megjelenítve; maga az értéke a pénz anyagában kifejezve. Habár ez így van, az *árban*, ahogy korábban a pénznél kifejtettem, magán- és magáértvalóan benne foglaltatik az *ár* és az *érték* közötti meg nem felelés lehetősége.[17] Egy áru *ára* nem kell hogy megfeleljen az értékének. Egy *áru értéke* adekvát kifejezése ennek az értéknek. De minthogy az *árban* – vagyis az érték pénzformájában – két mozzanat foglaltatik benne, 1. hogy az áru értéke egy meghatározott *minőségi* kifejezést kap, hogy a benne foglalt munkaidő mint *általános társadalmi munkaidő* van kifejezve, azaz egy minden árunál mint *értéknél* közös formában – az értékek *mértékében*, a *pénz*formában; 2. hogy az *értéktömeg*, a mennyiségi kifejezés szintén kifejeződik, tehát az áru egy *ugyanezen* értéknagyságú pénztömegben, egy egyenértékben van kifejezve – mert ez tehát az áru értékének egy másik áru használati értékében való kifejezése, nem pedig a közvetlen, közvetítés nélküli kifejezés, mert az *árban* benne foglaltatik, hogy az áru egy átváltozott formát kap, egy elidegenítési folyamaton megy át, előbb eszmeileg, azután valóságosan – ebben már benne van az, hogy érték és ár szétválhatnak. Pl. ha egy rőf vászon 2 shillinget ér és az ára 1 shilling, akkor az értéknagysága nincs kifejezve az árában, az ára pedig nem egyenértéke, nem adekvát pénzkifejezése az értékének. Mindamellett *pénzkifejezése* marad annak – a rőf vászon *értékkifejezése* – annyiban, hogy az abban foglalt munka mint általános társadalmi munka, mint *pénz* van ábrázolva. Ár és érték e meg nem egyezése miatt lehet közvetlenül az áráról beszélni olyan dolognak, amelynek értékéről közvetlenül nem lehet beszélni. Ez elsősorban persze csak a valamely áru *értéknagysága* és az *árában* kifejezett értéktömeg közötti lehetséges meg nem egyezésre vonatkozik. De az *ár* válhat *irracionális* kifejezéssé is, tudniillik olyan dolgok pénzkifejezésévé, amelyeknek *nincs értékük*, noha az ár magán- és magáértvalóan egy dolog pénzként és ezért *minőségileg* (ha nem is szükségszerűen *mennyiségileg*) *értékként* való kifejezése. Pl. egy hamis eskünek lehet ára, bár értéke nincs (közgazdaságilag tekintve; használati értékről itt nincs szó). Mert ha a pénz semmiképpen nem egyéb, mint egy áru csereértékének *átváltozott formája*, a csereértékként *kifejezett* csereérték, másrészt viszont meghatározott mennyiségű áru (arany, ezüst, vagy aranynak és ezüstnek a képviselői), és mindent *lehet* mindenre cserélni, az elsőszülöttséget egy tál lencsére. Úgy áll itt a dolog az *árral*, mint az algebrában az irracionális kifejezéssel, mint $\frac{0}{0}$ stb. További vizsgálódásnál kiderül, hogy e mögött az irracionális kifejezés mögött racionális viszony rejlik-e vagy sem, azaz valóságos értékviszony vagy sem. Minthogy egy áru, egy dolog *pénzkifejezése* vagy *ára* olyan kifejezés, amely-

ben teljesen kihunyt a dolog használati értéke, tehát az az összefüggés is, amely ennek az árunak a használati értéke és az értéke, azaz a benne foglalt, a csereértékben *elvont kifejezést* kapott munka között létezik, ezért a dolog használati értékétől vagy értékétől való elvonatkoztatás tovább mehet az attól való elvonatkoztatásig, hogy természete szerint a dolog kifejeződik-e mint *érték*, azaz olyan használati érték-e, amely tárgyiasult munkát tartalmaz és tartalmazhat. Dolgoknak, amelyeknek nincs értéke, lehet *ára*. De ha tovább kérdezzük, *milyen értékviszony* az alapja ennek a munka *árának*, amely ténylegesen megjelenik – vagy ahogy A. Smith kérdezi, mi a munka természetes ára[18] –, akkor kitűnik, hogy a munka *szabályozó árát* a *munkaképesség értéke* határozza meg és nem egyéb, mint ennek származékos kifejezése.

Tegyük fel pl., hogy az a pénzmennyiség, amelyet egy 12 órás munkanap *áraként* fizetnek, 3 shilling, vagyis 36 penny. Ha a szükséges munkaidő 6 óra, akkor tehát 3 shilling az értéke a napi munkaképességnek, amelyet napi 12 óra alatt elhasználnak. Ez a pénzösszeg, amelyben 6 óra realizálódik, itt egy 12 órás munkanap *árát* fejezi ki, mert a munkásnak 12 órát kell dolgoznia, hogy megkapja 6 órai munkaidő pénzkifejezését, és valóban 12 óráért cserébe csak ezt az *árat*, ezt a pénzösszeget kapja. Ez az *ár* tehát nem munkája értékének – amelyről egyáltalában nem lehet beszélni – a kifejezése, hanem munkaképessége értékéé, amelynek újratermeléséhez napi 6 órai munka szükséges. Hogy mármost ez az ár hogyan aránylik a munkaképesség értékéhez és, másodszor, ahhoz a napi értékhez, amelyben e munkaképesség használata, a napi munka realizálódik, az egyrészt a munkaképesség értékétől, másrészt használatának napi időtartamától, vagyis a normálmunkanap hosszától függ. A munka *árában* azonban ez a munkaképesség értékéhez való viszony és ezért a szükséges munkának a többletmunkához való viszonya teljesen kihunyt. Ha a 12 órás munkanap ára 3 shilling, akkor a 6 órásé $1^1/_2$ shilling, az egy órásé 3 penny. Így az egész munkaidő mint megfizetett jelenik meg. A megfizetett és meg nem fizetett munka között semmi különbség nem fejeződik ki. És valóban úgy tűnik fel, mintha a 3 shilling lenne az az érték, amelyet egy 12 órás munka létrehoz, jóllehet csak a fele ennek az értéknek, és így keletkezett ez a kifejezés: *a munka értéke*. A munka értéke a *munka árától* megkülönböztetve csak azt jelenti, amit A. Smith a munka *természetes árának* nevez, azaz véletlen áraitól megkülönböztetve a munka szabályozó, a *munkaképesség értéke* által meghatározott árát. Ez az egészen irracionális kifejezés: a *munka értéke* egyrészt oda vezet, hogy az áruk értékének a bennük foglalt munkaidő által való meghatározását összetévesztik értéküknek a munka ára által való meghatá-

rozásával; a két kifejezésnek semmi köze nincs egymáshoz, mivel egy áru értékét a benne foglalt munkaidő összmennyisége határozza meg, a munka ára viszont ennek az összmennyiségnek csak azt a részét fejezi ki, amelyet megfizetnek a munkásnak. Másrészt azoknak a közgazdászoknak, akik, mint Ricardo[19], ezt felfedezték, túl gyámoltalanok a módszerei ahhoz, hogy ellentmondjanak ennek az ellentmondásnak. Mindamellett még némely gyakorlati esetekben is érvényt szerez magának a munka *árának* a *munkaképesség értékéhez* való viszonya. Így pl. a londoni építőmunkások stb. 1860-as és következő évekbeli polémiájában, amely a napibér helyett *órabérnek a bevezetése* ellen folyt.[20] Ha a munkást pl. csak 6 órán át foglalkoztatják és az előbbi feltevésnek megfelelően így számolnak: 3 shilling 12 munkaóra ára, tehát $1\frac{1}{2}$ shilling 6 óráé vagy 3 penny 1 munkaóráé, akkor egy munkás pl. $1\frac{1}{2}$ shilling vagyis 3 óra többletmunkát teljesítene, 6 órai szükséges munkáját viszont nem fizetnék meg neki. Ahhoz, hogy 3 óra többletmunkát sajtoljon ki, a mesternek 6 óra szükséges munkát kell végeztetnie a munkással önmaga számára. Huzamosabban természetesen nem lehetséges ez a kísérlet, többletmunkát kisajtolni anélkül, hogy a szükséges munkát ledolgoztatnák vele. Csakhogy az építőmunkások, ahogy polemikus közleményeikből látható, nagyon jól megérezték, ez a fizetési módszer legalábbis hosszabb időszakokra lehetővé tenne a mesterek részéről effajta kísérletet, s másfelől igen ügyes módszer az átlagbér csökkentésére, a munkaképesség leértékelésére. A munkaképesség pénzben kifejezett értéke az az ár, amelyet a munkásnak az egész munkanapért fizetnek és amely az egész munkanap közvetlen áraként jelenik meg, mivel ennek az árunak az adásvétele az előtt megy ugyan végbe, hogy a munkát elvégzik, de a fizetés csak a munka elvégzése után történik meg.}

Az a relatív értéktöbbletnél kifejtett tétel, hogy a munkaképesség értéke fordított arányban áll a munka termelékenységével és ugyanabban a mértékben süllyed, ahogy a munka termelékenysége fejlődik,[21] semmi egyéb, mint annak az általános tételnek egyedi alkalmazása, hogy egy áru értékét a benne realizált munkamennyiség vagy munkaidőnagyság határozza meg, hogy értéke ugyanabban az arányban süllyed, amelyben ezt az árut kevesebb munkával lehet előállítani, és hogy egyáltalában a munka termelőerejének fejlődése nem jelent egyebet, mint azoknak a feltételeknek a fejlődését, amelyek között ugyanazon mennyiségű árut (használati értéket) csökkenő mennyiségű munkával lehet termelni; hogy tehát egy áru értéke az őt létrehozó munka termelőerejének a fejlődésével süllyed.

[c)] *Átmeneti formák*

Itt nem a munka tőkének való formális alávetése és a tőkének való reális alávetése, s vele a specifikusan tőkés termelési mód közti átmenet formáiról beszélek, hanem olyan formákról, amelyekben a tőkeviszony még nem létezik formálisan, tehát amelyekben a munkát a tőke már azelőtt kizsákmányolja, hogy kibontakozott volna a maga termelőtőke formájává és maga a munka megkapta volna a bérmunka formáját. Ilyen formák akadnak a polgári termelési módot megelőző társadalomalakulatokban, másrészt folyton újratermelődnek magán a polgári termelési módon belül és részben maga ez a mód termeli újra őket.

{*A tőkés termelésbe való átmenet formái.* Ilyen átmeneti formákról csak ott lehet szó, ahol a valóságos termelő és a kizsákmányoló között *formailag* a *vevő és eladó* (vagy módosulva kölcsönvevő és kölcsönadó) *viszonya* uralkodik, egyáltalában a két fél közötti ügylet tartalmát nem szolgasági-uralmi viszonyok szabják meg, hanem formailag szabadon állnak szemben egymással. A két forma, amelyben a tőke megjelenik (közelebbit erről később, a III. szakaszban[22]), mielőtt a közvetlen termelési folyamatot hatalmába keríti – ebben az értelemben termelőtőke – és ezért mint a termelésen uralkodó viszony jelenik meg, *kereskedőtőke* vagy *uzsoratőke* (*kamatozó tőke*). Mindkét fajta, amelyek a tőkés termelésen belül mint a tőke különös és származékos formái jelennek meg, de másfelől régebbi termelési formákban mint a tőke egyetlen és eredeti formái lépnek fel, olyan viszonyokba léphetnek a valóságos termelőhöz, hogy vagy a tőke özönvíz előtti formáiként, vagy magában a tőkés termelési módban átmeneti formákként jelennek meg és részben a tőkés termelési mód hozza létre őket a neki még alá nem vetett termelési módokban.

Például Indiában egy uzsorás (aki eleve zálogba veszi a raijattól[23] annak *jövendő termését*, mielőtt az kinőtt volna) előlegezi a raijatnak az ahhoz szükséges pénzt, hogy gyapotot ültessen. A raijatnak évi 40–50 százalék kamatot kell fizetnie. A munka itt még nincs formálisan alávetve a tőkének. Az utóbbi nem alkalmazza a raijatot munkásként; ez nem bérmunkás, mint ahogy az uzsorás, aki őt alkalmazza, nem ipari tőkés. A termék nem tulajdona az uzsorásnak, de el van neki zálogosítva. A pénz, amelyet a raijat termelési eszközzé változtat át, idegen tulajdon ugyan, de úgy rendelkezik vele, mint a magáéval, mert kölcsönadták neki.

A raijat a maga gazdája és termelési módja az önálló kis önfenntartó paraszt hagyományos termelési módja. Nem idegen igazgatás alatt, másért

és másnak alárendelve dolgozik és ilyenképpen nincs bérmunkásként a termelési feltételek birtokosának alávetve. Ezért e feltételek nem tőkeként lépnek szembe vele. Így nem is jön létre még a *formális tőkeviszony* sem, és még sokkal kevésbé a sajátosan tőkés termelési mód. És mégis az uzsorás nemcsak az egész értéktöbbletet sajátítja el, amelyet a raijat létrehoz, azaz minden többletterméket a szükséges létfenntartási eszközeinek újratermelésén felül. Elveszi tőle az utóbbiak egy részét, úgyhogy csak tengődik a legnyomorúságosabb módon. Annyiban tőkésként viselkedik az uzsorás, hogy tőkéjének értékesítése *közvetlenül* idegen munka elsajátítása útján történik, de olyan formában, amely a valóságos termelőt az ő adósává teszi, ahelyett, hogy munkájának a tőkés számára való eladójává tenné. Ez a forma fokozza a termelők kizsákmányolását, a végletekig hajtja őket, anélkül, hogy a tőkés termelés bevezetésével – bár egyelőre csupán a munka formális alávetésével a tőkének – valamiképpen is elindítaná a munka ezzel fokozódó termelékenységét és az áttérést a sajátosan tőkés termelési módra. Inkább olyan forma ez, amely a munkát sterillé teszi, a legkedvezőtlenebb gazdasági feltételek közé helyezi és a tőkés termelési mód nélküli tőkés kizsákmányolást összeköti a munkaszerzámok önálló kis tulajdonának termelési módjával, ám ennek a termelési módnak fejletlen állapotok közötti előnyei nélkül. Valójában a termelési eszközök itt már nem a termelő tulajdonában vannak, de *névleg* alá vannak vetve neki és a termelési mód a kis önálló üzem ugyanazon, csak *tönkrement* viszonyai között marad. Ugyanezt a viszonyt találjuk pl. a római patríciusok és plebejusok között, a kisparcellás parasztok és az uzsorások között. S egyúttal az a forma ez, amelyben a zsidók tőkéje képződik mindenütt a középkorban, amikor merőben földművelő népek pórusaiban mint pénzkölcsönzők jelennek meg. (*Adósrabszolgaság* megkülönböztetve a *bérrabszolgaságtól.*)

Továbbá Indiában, ott, ahol az ősi közösség felbomlott, e pénzkölcsönzés helyett munkaszerzámok kölcsönzését látjuk, pl. szövőszékekét 50–100 százalék kamatra. Ez viszont reprodukálódik *Angliában*, pl. abban az alakban, amelyet a háziipar a nagyipar hatására öltött; pl. harisnyaszövőknél stb. A gépi berendezés bevezetése folytán kidobott népesség zömét, amely meg van fosztva termelési eszközeitől, továbbra is kizsákmányolja a háziipar e torz formájában a termelési eszközök tulajdonosa, anélkül, hogy ezek a termelési eszközök tőkévé vagy a munka bérmunkává fejlődött volna. Ami itt a *kamat* formájában jelenik meg, az nemcsak a *teljes értéktöbblet*, hanem a normális munkabér egy része is. Carey úr kritikai érzéke kell ahhoz, hogy effajta viszonyokból kiszámítsák a *kamatlábat* valamely ország-

ban.[24] (Lásd a *Court of Exchequer* egy másik füzetben idézett esetét.*) Ez a forma alkothatja az *átmenetet* a tőkés termelési módba. Ő maga kívülálló terméke a tőkés termelési módnak.

Amit az uzsoratőkéről mondtunk, érvényes a *kereskedőtőkére* is. Szintén lehet *átmeneti forma* a munka tőkének való (eleinte formális) alávetéséhez. Ez az eset mindenütt, ahol a *kereskedő* mint olyan játssza a gyáros szerepét. Ő előlegezi a nyersanyagot. Eredetileg mint az önálló ipar termékeinek *vevője* jelenik meg. De ezt a pontot a következő szakaszban kell tovább kifejteni.[25]

Ám a következő szakaszban ezt csak annyira kell kifejteni, amennyire *átmeneti forma* a tőkés termeléshez és amennyire egy történelmi példán mutatja a munkafeltételek elidegenedését mint a tőkés termelés fejlődési folyamatát.

A tőkés termelés bázisán azonban ez a forma újratermelődik mint az a *megváltozott alak, amelyben a tőkés termelés újratermeli a háziipart*, a termelés egyik legförtelmesebb formáját, amelynek csak a gépi berendezés bevezetése vet véget és amellyel szemben a munka tőkének való formális alávetése megváltásnak tűnik fel. A roppant többletnépességet, amelyet a nagyipar a mezőgazdaságban és a gyárrendszerben létrehoz, itt olyan módon aknázzák ki, amely a „tőkésnek" megtakarítja a tőke termelési költségeinek egy részét és lehetővé teszi, hogy közvetlenül a munkások nyomorára spekuláljon. Így van ez a darabbérmunkában, abban a rendszerben, amelyben a londoni szabók, cipészek, varrónők stb. egy részét dolgoztatják. Az itt létrehozott értéktöbblet nemcsak túlmunkán és a többletmunka elsajátításán alapul, hanem közvetlenül a *munkabérből való levonáson*, amelyet mélyen a normális átlaga alá szorítanak.

Ehhez a rendszerhez kapcsolódik a *közvetítők* és *verejtékeztetők* rendszere. A tulajdonképpeni „tőkés" bizonyos mennyiségű feldolgozandó nyersanyagot kiad *közvetítőknek*, akik viszont ezeket a darabokat megint elosztják a nyomortanyákon élő szerencsétlenek között, akik a trade-unionokba stb. stb. szerveződött normális munkások átlagos színvonala alá süllyedtek. E közvetítők profitja tehát, akik sokszor újabb közvetítőket alkalmaznak, kizárólag a különbözet a normális munkabér között, amelyet fizettetnek maguknak, és a normális alatti munkabér között, amelyet ők maguk fizetnek. Mihelyt ez a rendszer elegendő számú ilyen munkást szervezett, sokszor közvetlenül az I. számú tőkés foglalkoztatja őket ugyanazokkal a feltételekkel, amelyekkel a közvetítők foglalkoztatták. Itt azután ragyogóan

* *Lásd 360–361. old.* — *Szerk.*

megmutatkozik az *irányítás munkája*. Ezen a módon óriási vagyonokat szereznek. (Lásd a másik füzetben idézett példát a varrónőkről.[26])

„A béreknél, azon a *bérrátán* kívül, amely a munka kereslete és kínálata közötti arányból ered, van egy *alacsonyabb ráta*, amely a munkások ínségének az eredménye lehet. Például azokban a szakmákban, ahol az úgynevezett »verejtékeztető rendszer« van gyakorlatban, a kereslet és kínálat arányán alapuló bérráta méltányos eredményét az az összeg képviseli, amelyet a »verejtékeztető« kap." (*T. Dunning*: „Trades' Unions and Strikes, their Philosophy and Intention", London 1860, 6. old.) „»Verejtékeztető« az, aki munkát a szokásos bérrátával elvállal és másokkal alacsonyabb áron végezteti el; a *különbözet*, amely az ő profitja, azoknak a »verejtékéből« van, akik a munkát elvégzik." (I. m. 6. old., jegyzet.)}

(Az előbbihez[27] idézni kell még a különböző termelési szférák tőkének való alávetéséről:

„A régi jó időkben, amikor »élni és élni hagyni« volt az általános jelszó, mindenki megelégedett egy foglalkozással. A pamutiparban voltak szövők, pamutfonók, fehérítők, festők és különböző más független ágak; mind a maguk szakmájának nyereségéből éltek és, ahogy azt várni lehetett, mind megelégedettek és boldogok voltak. De lassanként, amikor az üzlet hanyatlása bizonyos méreteket elért, először egy ágat vett át a tőkés, aztán egy másikat, amíg idővel mindenkit kiszorítottak és a munkapiacra dobtak, hogy úgy találjon megélhetést, ahogy tud. Így hát, noha semmiféle charta nem biztosít ezeknek az embereknek jogot arra, hogy pamutfonók, feldolgozók, nyomók, kikészítők stb. legyenek, de az események folyása monopóliummal ruházta fel őket mindenre... Ezermesterek lettek, ami pedig az országot illeti, félő, hogy semmihez sem értenek." („Public Economy Concentrated etc.", Carlisle 1833, 56. old.)

„Kettő közül egy eredménynek kell fakadnia a gépek alkalmazásából: vagy annak, hogy emberek *kevesebbet* dolgozhatnak, vagy hogy *több* kényelmük lehet. Sajnos egyik sem következett be. Az emberek kényelme csökkent a gépek bevezetése óta; kétszer annyi ideig kellett dolgozniok, s gyermekmunkát hívtak segítségül még arra is, hogy a *saját maguk* mindennapi kenyerét megszerezzék... A zsidó történetíró Jeruzsálem Titus által történt lerombolásáról megjegyezte, nem csoda, hogy a várost ilyen hallatlan pusztítással dúlták fel, amikor *egy* embertelen anya saját szülöttjét áldozta fel, hogy fékezhetetlen gyötrő éhségét csillapítsa." (I. m. 66. old.))

[Hatodik fejezet]

A tőke termelékenysége. Termelő és nem-termelő munka[28]

Láttuk nemcsak azt, hogyan termel a tőke, hanem azt is, hogyan termelik őt magát, és hogyan kerül ki lényegesen megváltozott viszonyként a termelési folyamatból, hogyan fejlődik ki benne.[29] Egyrészt a tőke átalakítja a termelési módot, másrészt a termelési módnak ez a megváltozott alakja és az anyagi termelőerők fejlődésének egy különleges foka az alapzata és feltétele – az előfeltétele saját kialakulásának.

Minthogy az eleven munka – a tőke és a munkás közti csere révén – be van kebelezve a tőkébe, a tőkéhez tartozó tevékenységként jelenik meg mihelyt a munkafolyamat megkezdődik, ezért a társadalmi munka összes termelőerői a tőke termelőerőiként mutatkoznak, ugyanúgy, ahogy a munka általános társadalmi formája a pénzben egy dolog tulajdonságaként jelenik meg. Így most a társadalmi munka termelőereje és a társadalmi munka különös formái a tőkének, a *tárgyiasult* munkának, a dologi munkafeltételeknek – amelyek mint ilyen önállósult alak az eleven munkával szemben a tőkésben személyesülnek meg – a termelőerőiként és formáiként mutatkoznak meg. Ez megint a visszájára fordítása a viszonynak, amelynek kifejezéseként jellemeztük a *fetisizmust* már a pénz vizsgálatakor.[30]

Magának a tőkésnek csak mint a *tőke megszemélyesülésének* van hatalma. (Az olasz könyvelésben ezt a *tőkésként*, megszemélyesített tőkeként betöltött szerepét állandóan szembe is állítják vele mint puszta személlyel, aki csak mint magánfogyasztó és saját tőkéjének adósa jelenik meg.)

A tőke *termelékenysége* mindenekelőtt – még ha pusztán a munka tőkének való *formális* alávetését vizsgáljuk is – a *többletmunkára*, a közvetlen szükségleten felül dolgozásra való *kényszerben* áll, olyan kényszerben, amelyben a tőkés termelési mód osztozik korábbi termelési módokkal, de amelyet a termelésre kedvezőbb módon gyakorol, visz véghez.

Még ezt a pusztán formai viszonyt vizsgálva is – a tőkés termelés *általános* formáját, amely a termelés kevésbé fejlett és a fejlettebb módjában

közös –, nem a *termelési eszközök*, a *munka dologi feltételei* – munkaanyag, munkaeszköz (és létfenntartási eszköz) – jelennek meg a munkásnak alávetetten, hanem a munkás jelenik meg ezeknek alávetetten. Nem ő alkalmazza őket, hanem ők alkalmazzák őt. S ez teszi őket tőkévé. A tőke *alkalmazza* a munkát.[31] Nem a termelési eszközök eszközök a munkás számára ahhoz, hogy termékeket termeljen, akár közvetlen létfenntartási eszközök formájában, akár csereeszközökként, árukként. Hanem ő eszköz ezek számára, részint ahhoz, hogy értéküket fenntartsa, részint hogy azt értékesítse, azaz növelje, ahhoz, hogy többletmunkát szívjanak fel.

Már ez a viszony a maga egyszerűségében visszájára fordítás, a dolog megszemélyesítése és a személy eldologiasítása; mert ezt a formát az különbözteti meg minden korábbitól, hogy a tőkés nem valamely személyi tulajdonsága révén uralkodik a munkás felett, hanem csak amennyiben ő „tőke"; uralma csak a tárgyiasult munka uralma az eleven munkán, a munkás termékének uralma magán a munkáson.

Még bonyolultabbá és látszólag misztikusabbá válik azonban a viszony azáltal, hogy a sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével nemcsak ezek a közvetlenül anyagi dolgok – valamennyi a munka terméke; használati értékük szerint tekintve mint munkatermékek a munka dologi feltételei, csereértékük szerint tekintve tárgyiasult általános munkaidő vagy pénz – ágaskodnak fel a munkással szemben és lépnek szembe vele mint „tőke", hanem a társadalmilag kifejlett munka formái is – kooperáció, manufaktúra (mint a munka megosztásának formája), gyár (mint a gépi berendezésen mint anyagi bázison megszervezett társadalmi munka formája) – a *tőke fejlődési formáiként* jelentkeznek, és ezért a munkának a társadalmi munka e formáiból kifejlődött termelőerői, tehát a tudomány és a természeti erők is, a *tőke termelőerőiként* jelentkeznek. Valóban, a kooperációbeli egyesítés, a munkamegosztásbeli kombináció, a természeti erőknek és a tudománynak, valamint a munka termékeinek a gépi berendezésbeli felhasználása a termelésre – mindez magukkal az egyes munkásokkal oly *idegenül* és *dologi módon* lép szembe, puszta létezési formájaként a tőlük független és felettük uralkodó munkaeszközöknek, ahogyan maguk ezek a munkaeszközök egyszerű látható anyag-, szerszám- stb. alakjukban a *tőke* és ezért a *tőkés funkcióiként* lépnek szembe velük. Saját munkájuk társadalmi formái, vagyis saját társadalmi munkájuk formái[32] az egyes munkásoktól egészen függetlenül képződött viszonyok; a munkások, a tőkének alávetve, e társadalmi képződmények elemeivé válnak, de ezek a társadalmi képződmények nem az övéik. Ezért úgy lépnek szembe a munkásokkal, mint magának a tőkének az *alakjai*, mint elszigetelt munkaképességüktől különbözően a tőkéhez

tartozó, a tőkéből fakadó és a tőkébe bekebelezett kombinációk. S ez annál reálisabb formát ölt, minél inkább egyrészt maga a munkaképességük úgy módosul ezektől a formáktól, hogy önállóságában, tehát e tőkés összefüggésen *kívül* tehetetlenné válik, önálló termelőképessége megtörik, másrészt a gépi berendezés fejlődésével a munka feltételei technológiailag is úgy jelennek meg, mint amik uralkodnak a munka felett, és egyszersmind pótolják, elnyomják, feleslegessé teszik önálló formáiban.

Ebben a folyamatban, amelyben munkájuk *társadalmi* jellemvonásai mintegy *tőkésítve* szembelépnek a munkásokkal – ahogy például a gépi berendezésben a munka látható termékei a munka uraiként jelennek meg –, természetesen ugyanez történik a természeti erőket és a tudományt, az általános történelmi fejlődésnek e fejlődés elvont kvintesszenciájában jelentkező termékét illetően – a tőke *hatalmaiként* lépnek szembe a munkásokkal. Ezek valójában elválnak az egyes munkás ügyességétől és ismeretétől, és – ámbár, forrásukat tekintve, megint csak a munka termékei – mindenütt, ahol belépnek a munkafolyamatba, úgy jelennek meg, mint ami *be van kebelezve* a tőkébe. A tőkésnek, aki egy gépet alkalmaz, nem kell azt értenie. (Lásd Ure.[33]) De a *gépben* a realizált tudomány mint *tőke* jelenik meg a munkásokkal szemben. És valóban, a tudománynak, a természeti erőnek és a munkatermékeknek mindezek a *társadalmi munkára* alapozott nagy tömegű alkalmazásai maguk is csak úgy jelennek meg, mint a munka *kizsákmányolásának eszközei*, mint többletmunka elsajátításának eszközei, tehát mint a tőkéhez tartozó *erők* a munkával szemben. A tőke természetesen mindezeket az eszközöket csak azért alkalmazza, hogy a munkát kizsákmányolja, de hogy ezt kizsákmányolja, termelésre kell alkalmaznia őket. S ily módon a munka *társadalmi* termelőerőinek fejlődése és e fejlődés feltételei a *tőke cselekedeteként* jelennek meg, amelyhez az egyes munkás nemcsak passzívan viszonyul, hanem amely vele ellentétben megy végbe.

A tőke maga is kettős, mivel árukból áll:

1. *Csereérték* (pénz); de *magát értékesítő érték*, olyan érték, amely azáltal hoz létre értéket, *növekszik* mint *érték*, tesz szert növekményre, hogy *érték*. Ez a növekedés adott mennyiségű tárgyiasult munkának nagyobb mennyiségű eleven munkára való cseréjére redukálódik.

2. *Használati érték*; és itt a tőke a munkafolyamatbeli meghatározott viszonyai szerint jelenik meg. De éppen itt a tőke nem marad csupán munkaanyag, munkaeszköz, amelyé a *munka*, amely a munkát bekebelezte magába, hanem a munkával együtt annak *társadalmi kombinációit* és a munkaeszközök e társadalmi kombinációknak megfelelő fejlődését is bekebelezte. A tőkés termelés fejleszti ki először nagyban – szakítja el az egyes

önálló munkástól – a munkafolyamat feltételeit, tárgyi és szubjektív feltételeit, de mint az *egyes munkáson* uralkodó és tőle *idegen* hatalmakat fejleszti ki. Ily módon a *tőke* igen titokzatos lénnyé válik.[34]

A *profit* vizsgálata az *értéktöbblet* vizsgálatától a többi között ezáltal különbözik: A profit – ha a többletmunka ugyanannyi marad – emelkedhet a *közös* munkafeltételek gazdaságos felhasználása és az e feltételek felhasználásában való egész gazdaságosság révén, akár úgy, hogy megtakarítanak épületet, fűtést, világítást stb., akár úgy, hogy az elsődleges mozgató értéke nem ugyanabban a mértékben emelkedik, mint az ereje, tehát nagy gyárak számára az elsődleges mozgató értéke nem olyan drága, mint szétszórt kis műhelyek számára, akár úgy, hogy a nyersanyag árában érnek el megtakarítást nagyban való vásárlás révén (ezt a pontot egyáltalában nem vizsgáljuk tovább, mert olyan viszonyok kifejlődését előfeltételezi, amelyek itt, ahol nem a piaci árakat, hanem az áru *értékét* előfeltételezzük adottnak, nem jönnek tekintetbe), valamint az átviteli gépezetben is megtakarítanak nagy méreteknél, akár úgy, hogy olyan tömegekben jön létre hulladék, hogy a termelésnek ezek az exkrementumai maguk is újra eladható áruk lesznek (vagy mint termelési eszközök újra bekerülhetnek ugyanazon termelési szférának vagy egy másiknak az újratermelésébe), akár úgy, hogy az igazgatási költségek csökkennek, hogy a raktárakban koncentrált árutömegek nem ugyanabban az arányban drágulnak, hanem relatíve olcsóbbodnak stb. – az állandó tőkének mindezek a *relatív* olcsóbbodásai, miközben az állandó tőke abszolút értéke és a változó tőkéhez való aránya növekedik, azon alapulnak, hogy a munkafeltételeket – nyersanyagot és munkaeszközöket stb. – *közösen* használják fel és ennek a közös felhasználásnak {a *kisebb térre* való koncentrálás itt fődolog} abszolút előfeltétele munkások egy konglomerációjának *közös* együttműködése. Az emberek e konglomerációjának megfelel a munkafeltételek koncentrációja, az utóbbinak pedig a relatív olcsóbbodásuk. Az állandó tőke relatív olcsóbbodása – amely *adott* értéktöbbletnél emeli a profitot – {ehhez hozzá kell még számítani a megtérülést szállítási eszközökben stb., valamint a termeléshez szükséges áruk *tárolási eszközeiben*} tehát maga is csak *tárgyi* kifejezése a *munka társadalmi termelőerejének* és csak a munka társadalmi kombinációjából következik. {És ezen a közvetlen termelési folyamatban való gazdaságosságon kívül már csak egy második változás lehetséges az állandó tőke értékében, amely az állandó tőke neki kívülről szállított elemeinek *olcsóbbodásából* ered; ez a *gazdaságosabbá tétel* tehát nem azon munkafolyamat elrendezésének az eredménye, amelybe ezek az áruk elemekként bekerülnek. De egy *másik* termelési szférában végbemenő *másik* munkafolyamat eredménye.} De ezek az olcsób-

bodások úgy jelennek meg, mint amik *függetlenek* a többletmunkától és többletértéktől, mivel az utóbbiakat velük szemben adottaknak előfeltételezték. Ellenben hogy a munkás ugyanannyi idő alatt több terméket szolgáltat, az a kooperációból, a munka megosztásából, végül munkájának a gépi berendezéssel (természeti erőkkel) való egyesítéséből és munkájának módszereiből (tudomány) ered. Maga a gépi berendezés (akárcsak a vegyi folyamatok stb.) először is csak a látható terméke a fej és a kéz munkája kombinációjának; de alkalmazásában, kombinált munka és *értéktöbblet* alkalmazásában csak úgy termel, mint *eszköz* a munkás munkaerőinek és a munkások kombinációjának fokozottabb kizsákmányolására.

A tudomány mint a társadalmi fejlődés általános szellemi terméke itt éppúgy a tőkébe közvetlenül *bekebelezve* jelenik meg (és az egyes munkások tudásától és képességétől elválasztott tudományként való alkalmazása az anyagi termelési folyamatra csak a munka *társadalmi* formájából ered), ahogy a természeti erők mint olyanok és ahogy magának a *társadalmi* munkának a természeti erői. A társadalomnak mint olyannak az általános fejlődése, mivel a tőke kiaknázza a munkával szemben, a tőke termelőerejeként hat a munkával szemben, szintén úgy jelenik meg tehát, mint a *tőke fejlődése*, s annál is inkább, mert a fejlődéssel lépést tart a *munkaképességnek*, legalábbis a munkaképesség nagy tömegének a kiürülése.

A tőkés termelés *anyagi* eredménye – maga a társadalmi munka termelőerőinek a fejlődésén kívül, amelyek itt csak mint a munka kizsákmányolásának eszközei jelennek meg – a *termékek tömegének* növekedése, s a munka kizsákmányolásának mindezek az eszközei a *termékek gyarapításának és megsokszorozásának* eszközeiként is jelennek meg, mert a munka fokozott termelékenysége ebben a fokozott termelésben fejeződik ki. De erről az oldalról tekintve a tőkés termelés úgy jelenik meg, mint a dolog uralma a személy fölött. Hiszen a *használati értékek* egyre növekvő terjedelemben, javuló minőségben, változatosságban való teremtése – a nagy *tárgyi gazdagságé* – jelenik meg a célként, amelynek a munkaképességek csak eszközei, és olyan célként, amelyet csak saját *egyoldalúvá válásuk és elembertelenedésük* révén érnek el.

Gépi berendezés. „A gépi berendezésnek és a lovak munkájának minden újabb alkalmazása együtt jár a termék, következésképpen a tőke növekedésével; bármilyen terjedelemben csökkenti is az *arányt*, amelyben a nemzeti tőkének a bérfizetési alapot alkotó része áll a másképp alkalmazott részhez, az a tendenciája, hogy ne csökkentse, hanem növelje ennek az alapnak az *abszolút összegét* és ennélfogva növelje a foglalkoztatás mennyiségét." („The Westminster Review", 1826 január, 123. old.)[35]

„A tőkések osztálya, egészében tekintve, normális helyzetben van, annyiban, hogy jóléte követi a társadalmi haladás menetét." (*Cherbuliez*: „Richesse ou pauvreté", Párizs 1841, 75. old.) „A tőkés a par excellence* társadalmi ember, ő képviseli a civilizációt." (I. m. 76. old.) „*A tőke termelő ereje* nem egyéb, mint annak a reális termelő erőnek a mennyisége, amelyet a tőkés tőkéje révén parancsnokolhat." (*J. St. Mill*: Essays on some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844, 91. old.) „A tőke . . . kollektív erő." (*John Wade*: „History of the Middle and Working Classes etc.", 3. kiad. London 1835, 162. old.) „Tőke csak más név arra, hogy civilizáció." (I. m. 164. old.)

{A termelési feltételekben való *megtakarítás* teljesen azon alapul, hogy a koncentráltan kooperáló munkástömeg *közösen használja* őket – tehát munkájuk e *társadalmi* jellegén. A munkafeltételek sok kooperáló munkás munkájának feltételeiként olcsóbbak, mint az elszigetelt egyes munkás vagy kevés munkás munkájának szétszórt, kicsiben ismétlődő feltételei; a kombinált munka feltételeiként olcsóbbak, mint a felparcellázott munka feltételeiként. Közelebbről: 1. megtakarítás a sokaknak közösen szükséges „szubjektív" munkafeltételekben, mint épület, fűtés, világítás; 2. a termelési eszközök koncentrációjából eredően, tehát megtakarítás az átviteli gépezetben; 3. megtakarítás az erőben, amely az elsődleges mozgatót mozgásba hozza. A többi olcsóbbodás találmányokon alapul és az állandó tőke olcsóbbodásának második fajtájába tartozik – tudniillik olyan olcsóbbodás, amely nem abból az elrendezésből ered, amelyben közvetlenül használják, hanem a munka termelékenységének azokban a termelési szférákban való fejlődéséből, amelyeknek a terméke az állandó tőke.

De a tőkés termelés nem elégedik meg ezzel a munkások és a munkaeszközök koncentrációjából eredő megtakarítással. Egy második fajta megtakarítás abból a megvetésből ered, amellyel a „semmibe sem kerülő" emberanyagot kezelik; tehát abból, hogy összezsúfolják szűk, rosszul szellőztetett helyiségekbe, elhanyagolják a biztonságot és kényelmet szolgáló rendszabályokat, például a veszélyes gépeket nem veszik körül korláttal, a bányákban fogyatékosak az aknák stb. Ezeket a pontokat alább néhány példával bizonyítani.}

A tőke tehát termelő: 1. mint többletmunkára való *kényszer*; 2. mint a társadalmi munka termelőerőinek és az általános társadalmi termelőerőknek, például a tudománynak, magába szívója és elsajátítója (megszemélyesítése).

* – kiváltképpen – *Szerk.*

Felmerül a kérdés, hogyan vagy mitől jelenik meg a munka a tőkével szemben termelően, vagyis mint *termelő munka*, hiszen a munka termelőerői áttevődtek a tőkére, és ugyanazt a termelőerőt nem lehet kétszer számításba venni, egyszer mint a munka termelőerejét és másszor mint a tőke termelőerejét. {A munka termelőereje = a tőke termelőereje. Ám a *munkaképesség* az *értéke* és *értékesítése* közti *különbség* révén termelő.}

Csakis a polgári korlátoltság, amely a termelés tőkés formáit a termelés abszolút formáinak – tehát örök természeti formáinak – tartja, cserélheti össze azt a kérdést, hogy mi *termelő munka* a tőke álláspontjáról, azzal a kérdéssel, hogy melyik munka egyáltalában-valóan termelő, vagyis mi a termelő munka egyáltalában, és vélheti magát ezért nagyon bölcsnek, azt válaszolván, hogy minden munka, amely egyáltalában termel valamit, amelynek valami eredménye van, eo ipso* termelő munka.

[*Először*:] Csak az a munka *termelő, amely közvetlenül tőkévé változik*; tehát csak az a munka, amely a változó tőkét változóként, és ezért [a C össztőkét] = $C+\Delta$-ként tételezi. Ha a változó tőke a munkával való cseréje előtt x-szel egyenlő, úgyhogy egyenletünk $y = x$, akkor az a munka, amely x-et $x+h$-vá változtatja, tehát $y = x$-ből $y' = x+h$-t csinál, termelő munka. Ez az egyik pont, amelyet taglalni kell. Olyan munkáról van szó, amely értéktöbbletet hoz létre, vagyis amely a tőkének hatóerőként szolgál, hogy értéktöbbletet létrehozzon, tehát hogy magát mint tőkét, mint magát értékesítő értéket létrehozza.

Másodszor: A munka társadalmi és általános termelőerői a tőke termelőerői; de ezek a termelőerők csak a munkafolyamatra vonatkoznak, vagyis csak a használati értéket érintik. A tőkét mint dolgot megillető tulajdonságokként, a tőke használati értékeként jelentkeznek. Nem érintik közvetlenül a *csereértéket*. Akár százan együtt dolgoznak, akár a száz mindegyike külön-külön, termékük *értéke* száz munkanappal egyenlő, akár sok, akár kevés termékben testesül ez meg, azaz termékük értéke közömbös a munka termelékenységével szemben.

Csak egy módon érinti a munka különböző termelékenysége a csereértéket.

Ha a munka termelékenysége például valamely egyes munkaágban fejlődik – ha például már nem kivételképpen szőnek kézi szövőszékek helyett mechanikai szövőszékekkel, és egy rőf megszövése a mechanikai szövőszékkel csak feleannyi munkaidőt vesz igénybe, mint a kézi szövőszékkel –, akkor a kéziszövő 12 órája már nem 12 óra értékében testesül meg, hanem

* – már azáltal, éppen ezért – *Szerk.*

6 óráéban, mert a *szükséges* munkaidő most 6 óra lett. A kéziszövő 12 órája már csak 6 óra társadalmi munkaidővel egyenlő, noha továbbra is 12 órát dolgozik. De itt nem erről van szó. Vegyünk ezzel szemben egy másik termelési ágat, például a betűszedést, amelyben még nem alkalmaznak gépi berendezést, akkor 12 óra ebben az ágban pontosan annyi *értéket* termel, mint 12 óra azokban a termelési ágakban, amelyekben a gépi berendezés stb. a leginkább fejlett. Mint *értéktermelő* a munka ezért mindig az *egyes munkás* munkája marad, csak *általánosan* kifejezve. Ezért a termelő munka – mint értéktermelő munka – mindig mint az egyes munkaképességnek, az *elszigetelt munkásnak* a munkája áll szemben a tőkével, akármilyen társadalmi kombinációba lépnek is ezek a munkások a termelési folyamatban. Míg hát a tőke a munkással szemben a munka társadalmi termelőerejét, addig a munkás termelő munkája a tőkével szemben mindig csak az *elszigetelt munkás* munkáját képviseli.

Harmadszor: Ha a tőke természeti tulajdonságaként – tehát használati értékéből sarjadó tulajdonságként – jelenik meg az, hogy többletmunkát kényszerít ki és a munka társadalmi termelőerőit magának vindikálja, akkor megfordítva, a munka természeti tulajdonságaként* jelenik meg az, hogy saját társadalmi termelőerőit mint a tőke termelőerőit, saját többletét pedig mint többletértéket, mint a tőke önértékesítését hozza létre.

Ezt a három pontot most ki kell fejteni és ebből levezetni a termelő és nem-termelő munka közti különbséget.

Az 1. ponthoz. A tőke termelékenysége abban áll, hogy a munkát mint bérmunkát, a munka termelékenysége pedig abban, hogy a munkaeszközöket mint tőkét állítja szembe magával.

Láttuk, hogy pénzt úgy változtatnak tőkévé – azaz meghatározott csereértéket magát értékesítő csereértékké, értékké plusz értéktöbbletté –, hogy egy részét olyan árukká változtatják, amelyek munkaeszközül szolgálnak a munkának (nyersanyag, szerszám, egyszóval a dologi munkafeltételek), egy másik részét munkaképesség megvásárlására használják fel. De nem a pénznek és a munkaképességnek ez az első cseréje, vagyis a munkaképesség puszta megvétele az, ami a pénzt tőkévé változtatja. Ez a vétel a munkaképesség meghatározott időre való használatát bekebelezi a tőkébe, vagyis meghatározott mennyiségű eleven munkát magának a tőkének egyik létezési módjává, mondhatni entelecheiájává tesz.

A valóságos termelési folyamatban az eleven munka úgy változik tőkévé, hogy egyrészt újratermeli a munkabért – tehát a változó tőke értékét –,

* *A kéziratban*: a munka termelékenységeként – *Szerk.*

másrészt többletértéket hoz létre; és ez által az átváltozási folyamat által az egész pénzösszeg tőkévé változik, noha csak a munkabérre kiadott része az, amely közvetlenül változik. Ha az érték egyenlő volt $c+v$, akkor most egyenlő $c+(v+x)$, ami ugyanaz, mint $(c+v)+x$, vagyis: az eredeti pénzösszeg, értéknagyság értékesült, mint magát megtartó és egyszersmind gyarapító érték van tételezve.

(Jól megjegyzendő: Az a körülmény, hogy a tőkének csak a *változó része* hozza létre a tőke növekményét, abszolúte semmit nem változtat azon, hogy e folyamat közvetítésével a teljes eredeti érték értékesült, értéktöbblettel nagyobbodott, hogy tehát a teljes eredeti pénzösszeg tőkévé változott. Hiszen az eredeti érték egyenlő $c+v$ (állandó és változó tőke). A folyamatban $c+(v+x)$ lesz; a $v+x$ az az újratermelt rész, amely az eleven munkának tárgyiasult munkává való átváltoztatása révén keletkezett – ezt az átváltoztatást v-nek munkaképességre való cseréje, vagyis munkabérré való átváltoztatása feltételezi és vezeti be. De $c+(v+x) = c+v$ (az eredeti tőke) $+x$. Azonkívül v átváltozása $v+x$-szé, tehát $(c+v)$ átváltozása $(c+v)+x$-szé csak úgy mehetett végbe, hogy a pénz egy része c-vé változik át. Az egyik rész csak úgy változhatik át *változó* tőkévé, hogy a másik *állandó tőkévé* változik át.)

A valóságos termelési folyamatban a munka *realiter** átváltozik tőkévé, de ezt az átváltozást a pénz és a munkaképesség közti eredeti csere feltételezi. Csak a munkának ez a *közvetlen* átváltozása olyan *tárgyiasult* munkává, amely nem a munkásé, hanem a tőkésé, változtatja a pénzt tőkévé, a pénznek azt a részét is, amely termelési eszközök, munkafeltételek formáját öltötte. Ezelőtt a pénz – akár saját formájában létezik, akár olyan alakban levő áruk (termékek) formájában, amelyben új áruk termelési eszközeiül szolgálhatnak – csak *magánvalóan* tőke.

Csak ez a munkához való meghatározott *viszony* változtatja a pénzt vagy az árut tőkévé, és az a munka, amely ez által a termelési feltételekhez való viszonya által – amelynek megfelel egy meghatározott viszonyulás a valóságos termelési folyamatban – pénzt vagy árut tőkévé változtat, azaz a munkaképességgel szemben önállósult *tárgyi* munka értékét fenntartja és gyarapítja, ez a munka *termelő munka*. A termelő munka csak rövidített kifejezés az egész viszonyra és arra a módra, ahogyan a munkaképesség a tőkés termelési folyamatban szerepel. A munka *más* fajaitól való megkülönböztetés azonban igen nagy fontosságú, mivel a munkának éppen azt a forma-

* – *valóságosan* – *Szerk.*

meghatározottságát fejezi ki, amelyen az egész tőkés termelési mód és maga a tőke nyugszik.

A *termelő munka* tehát olyan munka – a tőkés termelés rendszerében –, amely alkalmazójának *értéktöbbletet* termel, illetve amely az objektív munkafeltételeket tőkévé, birtokosukat pedig tőkéssé változtatja, tehát olyan munka, amely saját termékét mint tőkét termeli.

Amikor tehát *termelő munkáról* beszélünk, akkor *társadalmilag meghatározott* munkáról beszélünk, olyan munkáról, amely egészen meghatározott viszonyt foglal magában a munka vevője és eladója között.

Jóllehet mármost a munkaképesség vevőjének birtokában levő pénz (vagy mint áru: termelési eszközök és létfenntartási eszközök a munkás számára) tőkévé csak a folyamat által válik – csak benne változtatják tőkévé –, és ezért ezek a dolgok a folyamatba való bekerülésük előtt nem tőkék, hanem csak lenniök kell tőkévé, mégis *magánvalóan* tőkék; azok annál az önálló alaknál fogva, amelyben szemben állnak a munkaképességgel és a munkaképesség velük – olyan viszony ez, amely feltételezi és biztosítja a munkaképességgel való cserét és a munka tőkévé történő valóságos átváltozásának rá következő folyamatát. Már eleve megvan a munkásokkal szemben az a *társadalmi meghatározottságuk*, amely tőkévé teszi őket, és parancsnokságot ad nekik a munka felett. Ezért ezek a munkával szemben tőkeként vannak *előfeltételezve*.

A *termelő munka* ezért úgy jellemezhető, mint olyan munka, amely közvetlenül *pénzre mint tőkére* cserélődik, vagy, ami csak rövidített kifejezése ennek, amely közvetlenül *tőkére* cserélődik, azaz olyan pénzre, amely magánvalóan tőke, amelynek az a rendeltetése, hogy mint tőke funkcionáljon, vagyis amely a munkaképességgel mint *tőke* lép szembe. Abban a kifejezésben, hogy munka, amely *közvetlenül tőkére* cserélődik, benne foglaltatik az, hogy a munka a pénzre mint *tőkére* cserélődik és a pénz actu* tőkévé változik. Ami a *közvetlenség* meghatározását illeti, ez mindjárt világosabban kitűnik.

A termelő munka tehát olyan munka, amely a munkás számára csak munkaképességének előre meghatározott értékét termeli újra, ezzel szemben mint értékalkotó tevékenység értékesíti a tőkét, illetve az általa alkotott értékeket mint tőkét szembeállítja magával a munkással.

A tőke és munka közti cserében, ahogy a termelési folyamat szemügyrevételekor láttuk,[36] meg kell különböztetnünk két lényegileg különböző, bár egymást feltételező mozzanatot.

---

* – ténylegesen – *Szerk.*

Először: A munka és tőke közti első csere *formai folyamat*, melyben a tőke mint *pénz* és a munkaképesség mint *áru* szerepel. A munkaképesség eladása eszmeileg vagy jogilag ebben az első folyamatban megy végbe, noha a munkát csak elvégzése után, a nap, a hét stb. végén *fizetik meg*. Ez mit sem változtat ezen az ügyleten, amelyben a munkaképességet *eladják*. Amit itt *közvetlenül* eladnak, nem egy áru, amelyben a munka már realizálódott, hanem magának a *munkaképességnek* a *használata*, tehát ténylegesen *maga a munka*, mivel a munkaképesség használata a tevékenysége — munka. Ez tehát nem munkának árucsere által közvetített cseréje. Ha *A* csizmát ad el *B*-nek, akkor mind a kettő munkát cserél ki, az egyik a csizmában, a másik a pénzben realizált munkát. Itt azonban az egyik oldalon *tárgyiasult munkát* általános társadalmi formájában — azaz mint *pénzt* — cserélnek ki a még csak *képességként létező munkára*; s amit megvesznek és eladnak, az ennek a képességnek a használata, tehát maga a munka, noha az eladott áru *értéke* nem a munka értéke (ami irracionális kifejezés), hanem a munkaképesség *értéke*. Közvetlen csere megy tehát végbe *tárgyiasult* munka és *munkaképesség* között, amely *de facto* eleven munkává oldódik fel; tehát tárgyiasult munka és eleven munka között. A munkabér — a munkaképesség értéke — ezért, mint korábban kifejtettük,[37] közvetlen vételárként, a *munka áraként* jelentkezik.

Ebben az első mozzanatban a munkás és tőkés viszonya az árueladó és vevő viszonya. A tőkés megfizeti a munkaképesség *értékét*, tehát annak az árunak az *értékét*, amelyet megvesz.

Ugyanakkor azonban a munkaképességet csak azért veszik meg, mert a munka, amelyet végezhet és amelynek végzésére kötelezi magát, nagyobb a munkaképessége újratermeléséhez szükséges munkánál és ezért nagyobb értékben testesül meg, mint a munkaképesség értéke.

Másodszor: A tőke és munka közti *csere* második mozzanatának valójában semmi köze az elsőhöz, szigorúan véve nem is *csere*.

Az első mozzanatban pénz és áru — egyenértékek — cseréje megy végbe, s munkás és tőkés csak mint árutulajdonos áll szemben egymással. Egyenértékeket cserélnek. (Azaz mit sem változtat a viszonyon az, hogy *mikor* cserélik ki őket; és az, hogy a munka ára a munkaképesség *értéke felett* vagy *alatt* van vagy *egyenlő* vele, mit sem változtat az ügyleten. Az ügylet tehát végbemehet az árucsere általános törvénye szerint.)

A második mozzanatban egyáltalán nem megy végbe csere. A pénztulajdonos már nem áruvásárló, s a munkás már nem árueladó. A pénztulajdonos most már mint tőkés funkcionál. Elfogyasztja az árut, amelyet megvásárolt, a munkás pedig szolgáltatja, mert munkaképességének használata — maga

a munkája. A korábbi ügylet révén a *munka* maga is a tárgyi gazdagság részévé vált. A munkás végzi a munkát, de az *a tőkéé* és már csak a tőke egyik funkciója. Ezért közvetlenül ennek ellenőrzése és igazgatása alatt történik; a termék pedig – amelyben tárgyiasul – az az új alak, amelyben a tőke megjelenik, vagy jobban mondva amelyben actu *megvalósítja* magát mint tőkét. Ebben a folyamatban ezért a munka egyenesen *tárgyiasul, közvetlenül* átváltozik tőkévé, miután az első ügylet *formailag* már bekebelezte a tőkébe. Mégpedig itt *több* munka változik át tőkévé, mint amennyi tőkét korábban a munkaképesség megvásárlására kiadtak. Ebben a folyamatban egy rész meg nem fizetett munkát sajátítanak el, és csak ezáltal változik át a pénz tőkévé.

Ámbár itt valójában nem megy végbe csere, az eredmény, ha a közvetítésektől eltekintünk, az, hogy a folyamatban – mindkét mozzanatot egybefogva – meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka nagyobb mennyiségű eleven munkára cserélődött ki, ami a folyamat eredményében úgy fejeződik ki, hogy a folyamat termékében tárgyiasult* munka nagyobb a munkaképességben tárgyiasult munkánál, és ezért nagyobb a munkásnak fizetett tárgyiasult munkánál, vagyis hogy a valóságos folyamatban a tőkés nemcsak a tőkének munkabérre kiadott részét kapja vissza, azaz kapja meg, hanem egy többletértéket is, amely neki semmibe sem kerül. A munkának tőkére való *közvetlen* cseréje itt jelenti: 1. a munka közvetlen átváltozását tőkévé, a tőke egyik tárgyi alkotórészévé a termelési folyamatban; 2. meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka cseréjét ugyanolyan mennyiségű eleven munkára plusz pótlólagos mennyiségű eleven munkára, amelyet *csere nélkül* sajátítanak el.

Az a kifejezés, hogy a *termelő munka* olyan munka, amely *közvetlenül tőkére* cserélődik ki, mindezeket a mozzanatokat átfogja, és csupán levezetett formula arra, hogy olyan *munka*, amely a pénzt tőkévé változtatja, amely a termelési feltételekre mint *tőkére* cserélődik ki – tehát semmiképpen sem mint egyszerű termelési feltételekhez viszonyul hozzájuk –, amely a termelési feltételekhez nem mint egyáltalán való, minden sajátos társadalmi meghatározottság nélküli *munka* viszonyul.

Ez magában foglalja, hogy: 1. a pénz és a munkaképesség mint áruk viszonyulnak egymáshoz, a pénz tulajdonosa és a munkaképesség tulajdonosa között vétel és eladás megy végbe; 2. a munkát egyenesen alávetik a tőkének; 3. a munka a termelési folyamatban reálisan átváltozik tőkévé, vagy, ami ugyanaz, értéktöbblet teremtődik a tőke számára. *Kétféle csere*

* *A kéziratban*: megnövekedett – *Szerk.*

megy végbe *munka és tőke között*. Az első csupán a munkaképességnek, és ezért actu a munkának, és ezért termékének megvásárlását fejezi ki, a második *eleven* munkának tőkévé való egyenes átváltoztatását, illetve a tőke megvalósulásaként való tárgyiasulását.

A tőkés termelési folyamat eredménye sem nem puszta termék (használati érték), sem nem *áru*, azaz olyan használati érték, amelynek meghatározott csereértéke van. E folyamat eredménye, terméke az *értéktöbblet* megteremtése a tőke számára és ezért a pénz vagy áru tényleges *átváltoztatása* tőkévé, mert a termelési folyamat előtt a pénz vagy áru csupán szándék szerint, magánvalóan, rendeltetése szerint tőke. A termelési folyamatban több munkát szívnak fel, mint amennyit megvásároltak, és idegen meg nem fizetett munkának ez a felszívása, *elsajátítása*, amelyet a termelési folyamatban visznek végbe, ez a tőkés termelési folyamat *közvetlen célja*; mert amit a tőke mint tőke (tehát a tőkés mint tőkés) termelni akar, az sem nem közvetlenül használati érték saját fogyasztására, sem nem áru avégből, hogy előbb pénzzé, később pedig használati értékké változtassák. Célja a *gazdagodás*, az *érték értékesítése, növelése*, tehát a régi érték fenntartása és értéktöbblet létrehozása. És a tőkés termelési folyamatnak ezt a *sajátos termékét* a tőke csak a munkával való cserében éri el, amelyet ezért *termelő munkának* neveznek.

A munkának, hogy *árut* termeljen, hasznos munkának kell lennie, *használati értéket* kell termelnie, *használati értékben* kell megtestesülnie. És ezért csak az a munka, amely *áruban*, tehát használati értékekben testesül meg, olyan munka, amelyre a tőke kicserélődik. Ez magától értetődő előfeltétel. De a munkának nem ez a konkrét jellege, a használati értéke mint olyan – tehát hogy például szabómunka, cipészmunka, fonás, szövés stb. – az, ami sajátos használati értékét alkotja a tőke számára, ami ezért a tőkés termelés rendszerében *termelő munkává* bélyegzi. Ami *sajátos használati értékét* alkotja a tőke számára, az nem a meghatározott hasznos jellege, mint ahogy nem is annak a terméknek a különös hasznos tulajdonságai, amelyben tárgyiasul. Hanem az a jellege, hogy csereértéket teremtő elem, elvont munka, mégpedig nem az, hogy egyáltalában ennek az általános munkának egy meghatározott mennyiségét képviseli, hanem az, hogy *nagyobb* mennyiséget képvisel, mint amennyit ára, azaz a *munkaképesség értéke magában foglal*. A munkaképesség használati értéke a tőke számára éppen az a többlet, amellyel az általa szolgáltatott munkamennyiség meghaladja a benne magában tárgyiasult és ezért újratermeléséhez szükséges munkamennyiséget. Ezt a mennyiséget természetesen *abban a meghatározott formában* szolgáltatja, amely őt mint különös hasznos munkát, mint fonómunkát, szövő-

munkát stb. megilleti. De nem ez a konkrét jellege, amely egyáltalában képessé teszi arra, hogy áruban testesüljön meg, a *sajátos használati értéke* a tőke számára. A tőke számára ez a sajátos használati érték a munkának abban a minőségében van, hogy egyáltalában való munka, és azon munkamennyiségnek, amelyet a munka szolgáltat, azon munkamennyiség *feletti* különbségében, amelybe a munka kerül.

Egy meghatározott x pénzösszeg azáltal válik tőkévé, hogy termékében mint $x+h$ jelentkezik; azaz, hogy a benne mint termékben foglalt munkamennyiség nagyobb a benne eredetileg foglalt munkamennyiségnél. S ez a pénz és a termelő munka közti csere eredménye, vagyis: csak az a munka *termelő*, amely tárgyiasult munkát képessé tesz arra, hogy vele kicserélődve mint megnagyobbodott mennyiségű tárgyiasult munka jelentkezzék.

A tőkés termelési folyamat ezért nem is pusztán áruk termelése. Olyan folyamat, amely meg nem fizetett munkát szív fel, amely az anyagokat és a munkaeszközöket — a termelési eszközöket — meg nem fizetett munka felszívásának eszközeivé teszi.

Az eddigiekből kitűnik, hogy *termelő munka* — ez a munkának olyan meghatározása, amelynek első fokon abszolúte semmi köze sincs a munka *meghatározott tartalmához*, különös hasznosságához vagy a sajátságos használati értékhez, amelyben megtestesül.

Ugyanaz a fajta munka lehet *termelő* vagy *nem-termelő*.

Például Milton, aki az „Elveszett Paradicsom"-ot 5 £-ért írta, *nem-termelő munkás* volt. Ezzel szemben az az író, aki gyárimunkát szállít kiadójának, *termelő munkás*. Milton ugyanazon okból termelte az „Elveszett Paradicsom"-ot, amelyből a selyemhernyó selymet termel. *Az ő* természetéből folyó tevékenység volt ez. A terméket később eladta 5 £-ért. De a lipcsei irodalmi proletár, aki kiadójának irányítása alatt könyveket (például gazdaságtani kézikönyveket) fabrikál, *termelő munkás*; mert termelése eleve alá van vetve a tőkének és csak annak értékesítése végett történik. Egy énekesnő, aki saját számlájára adja el énekét, *nem-termelő munkás*. De ugyanaz az énekesnő, ha egy vállalkozó szerződteti és pénzszerzés végett énekelteti, *termelő munkás*; mert tőkét termel.

Itt meg kell különböztetnünk különböző kérdéseket.

Hogy egy nadrágot veszek-e, vagy szövetet veszek és egy szabósegédet fogadok a házba, akinek megfizetem a *szolgálatát* (azaz szabómunkáját), hogy ezt a szövetet nadrággá változtatja — ez nekem, amennyiben csak a nadrággal törődöm, teljesen mindegy. Ahelyett, hogy az utóbbi módon járnék el, a boltos-szabótól veszem a nadrágot, mert az utóbbi mód drágább, és a nadrág kevesebb munkába kerül, tehát olcsóbb, ha a tőkés-szabó ter-

meli, mint ha én termeltetem az utóbbi úton. De én mindkét esetben a pénzt, amelyen a nadrágot veszem, nem tőkévé, hanem nadrággá változtatom, és számomra mindkét esetben arról van szó, hogy a pénzt puszta forgalmi eszközként használjam, azaz ezzé a meghatározott használati értékké változtassam. Itt a pénz tehát nem mint tőke funkcionál, noha az egyik esetben *árura* cserélődik ki, a másikban magát a *munkát* veszi meg mint *árut*. Csak mint pénz, és jobban meghatározva mint forgalmi eszköz funkcionál.

Másrészt a [nálam dolgozó] szabósegéd nem *termelő munkás*, noha munkája nekem a terméket, a nadrágot, neki pedig munkája árát, a pénzt szolgáltatja. Lehetséges, hogy a szabósegéd által szolgáltatott munkamennyiség nagyobb, mint amekkorát a tőlem kapott ár magában foglal. Sőt ez valószínű, mivel munkájának árát az az ár határozza meg, amelyet a *termelő* szabósegédek kapnak. De nekem ez teljesen mindegy. Miután az árat már megszabtuk, egészen közömbös nekem, hogy nyolc vagy tíz órát dolgozik-e. Itt csak *a használati értékről*, a nadrágról van szó, amikor is természetesen az az érdekem, akár az egyik, akár a másik módon vásárolok, hogy lehetőleg keveset fizessek érte, de az egyik esetben ne többet vagy kevesebbet, mint a másikban, vagyis csak a *normális árát fizessem érte*. Ez fogyasztásomra fordított *kiadás*, pénzemnek nem gyarapodása, hanem csökkenése. Semmiképpen nem a gazdagodás eszköze, ugyanúgy, ahogy a *személyes fogyasztásomra* fordított pénzkiadás bármely más módja sem a gazdagodás eszköze.

Paul de Kock „*tudósainak*" egyike[38] azt mondhatja nekem, hogy e nélkül a vétel nélkül, mint ahogy kenyér vétele nélkül, nem élhetek, tehát nem is *gazdagodhatom*, hogy tehát ez közvetett eszköze vagy legalábbis feltétele gazdagodásomnak. Ugyanígy a vérkeringésem és légzési folyamatom feltétele volna gazdagodásomnak. De azért önmagában véve sem a vérkeringésem, sem a légzési folyamatom nem gazdagít, sőt, mind a kettő egy költséges anyagcserét előfeltételez, amelyre ha nem volna szükség, nem volna szegény ördög a világon. Pusztán a pénznek munkára való *közvetlen* cseréje tehát nem változtatja a pénzt tőkévé, illetve a munkát termelő munkává.

Mi hát a jellegzetes ebben a cserében? Miben különbözik a pénznek termelő munkára való cseréjétől? Egyrészt abban, hogy a *pénzt mint pénzt* adják ki, mint a csereérték önálló formáját, amelyet *használati értékké*, létfenntartási eszközzé, a személyes fogyasztás tárgyává kell változtatni. A pénz tehát nem válik tőkévé, hanem megfordítva, elveszti csereértékként való létezését, hogy mint használati értéket feleméssze. Másrészt a munka engem csak mint használati érték érdekel, mint *szolgálat*, amely a szövetet

nadrággá változtatja, mint az a szolgálat, amelyet a munka meghatározott hasznos jellege teljesít nekem.

Ezzel szemben az a szolgálat, amelyet ugyanaz a szabósegéd egy boltos-szabó alkalmazásában ennek a tőkésnek teljesít, semmiképpen sem abban áll, hogy szövetet nadrággá változtat, hanem abban, hogy az egy nadrágban tárgyiasult szükséges munkaidő 12 munkaórával, a segéd bére pedig 6 órával egyenlő. A szolgálat tehát, amelyet a tőkésnek teljesít, abban áll, hogy 6 órát ingyen dolgozik. Hogy ez nadrágkészítés formájában történik, az *elrejti* csupán a valóságos viszonyt. A boltos-szabó ezért, mihelyt teheti, igyekszik a nadrágokat ismét pénzzé változtatni, azaz olyan formává, amelyben a szabómunka meghatározott jellege teljesen eltűnt, és amelyben a teljesített szolgálat ezért úgy fejeződik ki, hogy 6 órai munkaidő helyett, amely egy meghatározott pénzösszegben fejeződik ki, 12 órai munkaidő van meg, amely kétszer akkora pénzösszegben fejeződik ki.

Én a szabómunkát azért a szolgálatért veszem meg, amelyet mint *szabómunka* teljesít, hogy kielégítse ruházkodási szükségletemet, tehát egyik *szükségletemet* szolgálja. A boltos-szabó mint eszközt veszi meg, amellyel egy tallérból kettőt csinálhat. Én azért veszem meg, mert egy meghatározott használati értéket termel, egy meghatározott szolgálatot teljesít. Ő azért veszi meg, mert több csereértéket szolgáltat, mint amennyibe kerül, mint puszta eszközt ahhoz, hogy kevesebb munkát több munkára cseréljen.

Amikor a pénzt közvetlenül munkára cserélik, és az utóbbi nem termel tőkét, tehát *nem-termelő* munka, akkor mint *szolgálatot* veszik meg, ami egyáltalában nem egyéb, mint kifejezés arra a különös használati értékre, amelyet a munka, akárcsak minden más áru, nyújt; de sajátos kifejezés a munka különös használati értékére, amennyiben a munka nem mint *dolog*, hanem mint *tevékenység* teljesít szolgálatokat, ami azonban semmiképpen sem különbözteti meg például egy géptől, mondjuk egy órától. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des* – ezek itt egészen egyenlő értékű formái ugyanannak a viszonynak, míg a tőkés termelésben a do ut facias igen sajátos viszonyt fejez ki a tárgyi érték között, amelyet odaadnak, s az eleven tevékenység között, amelyet megszereznek. Minthogy tehát ebben a *szolgálat*vásárlásban a munka és tőke közti sajátos viszony egyáltalában nem foglaltatik benne – vagy teljesen kihunyt vagy egyáltalán meg sincs –, természetesen ez Say, Bastiat és társai kedvenc formája a *tőke és munka közti viszony* kifejezésére.[40]

* – Adok, hogy megtedd; megteszem, hogy megtedd; megteszem, hogy adj; adok, hogy adj[39] – *Szerk.*

Hogy e szolgálatok *értékét* hogyan szabályozzák, és hogy magát ezt az *értéket* a munkabér törvényei hogyan határozzák meg, ez olyan kérdés, amelynek a szóban forgó viszony vizsgálatához semmi köze nincsen és a munkabérről szóló fejezetbe tartozik.

Kitűnik, hogy egyrészt pusztán a pénznek munkára való cseréje nem változtatja az utóbbit *termelő munkává*, másrészt e munka *tartalma* egyelőre közömbös.

A munkás maga is vásárolhat munkát, azaz olyan árukat, amelyeket szolgálatok formájában nyújtanak, és bérének ilyen szolgálatokra való kiadása semmiben sem különbözik bérének bármilyen más árukra való kiadásától. A szolgálatok, melyeket vásárol, lehetnek többé vagy kevésbé szükségesek, például egy orvos vagy egy pap szolgálata, ugyanúgy, ahogy vásárolhat kenyeret vagy pálinkát. Mint vevő – azaz a pénz képviselője az áruval szemben – a munkás ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a tőkés, amikor csak vevőként lép fel, azaz amikor csak arról van szó, hogy a pénzt áru formájába tegye át. Hogy e szolgálatok árát hogyan határozzák meg és mi a viszonya a tulajdonképpeni munkabérhez, mennyiben szabályozzák az utóbbinak a törvényei, mennyiben nem, ezek olyan kérdések, amelyeket egy munkabérről szóló értekezésben kell szemügyre venni, és a mostani vizsgálódás szempontjából teljesen közömbösek.

Ha ily módon pusztán a pénz és munka közti csere nem változtatja az utóbbit *termelő munkává*, vagy, ami ugyanaz, az előbbit tőkévé, ugyanakkor a munka *tartalma*, konkrét jellege, különös hasznossága is egyelőre közömbösnek jelenik meg, ahogy az imént láttuk, hogy ugyanannak a szabósegédnek ugyanaz a munkája az egyik esetben termelő munkaként jelenik meg, a másikban nem.

Bizonyos *szolgálatok*, illetve bizonyos tevékenységeknek vagy munkáknak a *használati értékei*, eredményei *árukban* testesülnek meg, mások viszont nem hagynak hátra kézzelfogható, a személytől magától *megkülönböztetett* eredményt; illetve eredményük nem *eladható áru*. Például az a szolgálat, amelyet egy énekes teljesít nekem, kielégíti esztétikai szükségletemet, de amit élvezek, csak magától az énekestől elválaszthatatlan cselekvésben létezik, és mihelyt munkája, az éneklés, véget ér, véget ér élvezetem is: magát a tevékenységet élvezem – fülemben való visszaverődését. Maguk ezek a szolgálatok, akárcsak az áru, amelyet veszek, lehetnek szükségesek vagy csak látszatra szükségesek, például egy katona vagy orvos vagy ügyvéd szolgálata, vagy pedig lehetnek olyan szolgálatok, amelyek élvezeteket szereznek nekem. Ez mit sem változtat gazdasági meghatározottságukon. Ha egészséges vagyok és nincs szükségem orvosra, vagy olyan szerencsém van,

hogy nem kell pereskednem, akkor kerülöm, mint a pestist, az orvosi vagy ügyvédi szolgálatokra való pénzkiadást.

A *szolgálatok* lehetnek ránk erőszakoltak is, *hivatalnoki szolgálatok* stb. Ha egy tanító szolgálatát megveszem, nem azért, hogy tehetségemet kifejlesszem, hanem hogy olyan képességre tegyek szert, amellyel pénzt kereshetek – vagy mások veszik meg nekem ezt a tanítót –, és ha valóban tanulok valamit – ami önmagában véve teljesen független a szolgálat megfizetésétől –, akkor ezek a tanulási költségek, ugyanúgy, mint eltartásom költségei, munkaképességem termelési költségeihez tartoznak. De e szolgálat különös hasznossága a *gazdasági viszonyon* mit sem *változtat*; nem olyan viszony ez, amelyben én pénzt tőkévé változtatok, vagy amely által a szolgálat végzője, a tanító, engem az *ő tőkésévé*, gazdájává változtat. Ezért e viszony *gazdasági meghatározottsága* szempontjából teljesen közömbös is, hogy az orvos meggyógyít-e, a tanító eredményesen tanít-e engem, hogy az ügyvéd megnyeri-e a peremet. Amit megfizetnek, az a szolgálattétel mint olyan, melynek eredményét a szolgálat természeténél fogva a szolgálattevő nem garantálhatja. A *szolgálatok* egy nagy része áruk *fogyasztási költségeihez* tartozik, például szakácsnő, cselédlány stb.

Valamennyi *nem-termelő munka* jellemzője, hogy csak abban az arányban áll rendelkezésre – mint ahogy ez a helyzet minden más áru fogyasztásra való vásárlásánál –, amelyben *termelő munkásokat* zsákmányolok ki. Ezért valamennyi személy közül a *termelő munkás* parancsnokolhat legkevésbé nem-termelő munkások *szolgálattétele* felett, ámbár neki kell a legtöbbet fizetnie a *nem önkéntes* szolgálatokért (állam, adók).* De megfordítva, hatalmam arra, hogy *termelő munkásokat* alkalmazzak, egyáltalán nem nő abban az arányban, amelyben *nem-termelő munkásokat* alkalmazok, hanem ellenkezőleg, ugyanabban az arányban csökken.

Maguk a *termelő munkások* lehetnek az én szempontomból *nem-termelő munkások*. Például ha a házamat kitapétáztatom és ezek a tapétázók bérmunkásai egy mesternek, aki e művelet elvégzését eladja nekem, akkor az én számomra ez ugyanaz, mintha tapétázott házat vettem volna, saját fogyasztásomra adtam volna ki pénzt egy áruért; a mester számára azonban, aki ezekkel a munkásokkal tapétáztat, ezek termelő munkások, mert értéktöbbletet termelnek neki.

De hogyan áll hát a dolog az olyan önálló kézművesekkel vagy parasztokkal, akik nem alkalmaznak munkásokat, tehát nem mint tőkések termel-

* *Marxnál a mondat utolsó szavai (az ámbár szótól) a következő mondat végén vannak.* – *Szerk.*

nek? Vagy – ahogy a parasztok esetében mindig {de nem például egy kertész esetében, akit házamba fogadok} – *árutermelők*, és én megveszem tőlük az *árut*, amikor is mit sem változtat a dolgon, hogy például a kézműves megrendelésre szállítja az árut, a paraszt pedig eszközeihez mérten gondoskodik kínálatról. Ebben a viszonyban mint áruk eladói, nem pedig mint munka eladói lépnek velem szembe, s ennek a viszonynak nincs ezért semmi köze a tőke és munka cseréjéhez, tehát a *termelő és nem-termelő munka* különbségéhez sem, amely pusztán azon alapul, hogy a munkát pénzre mint pénzre vagy pénzre mint tőkére cserélik-e. Ezek tehát nem tartoznak sem a *termelő*, sem a *nem-termelő* munkások kategóriájába, ámbár árutermelők. De termelésük nincs a tőkés termelési módnak alávetve.

Lehetséges, hogy ezek a termelők, akik saját termelési eszközökkel dolgoznak, nemcsak újratermelik munkaképességüket, hanem értéktöbbletet is hoznak létre, amikor is helyzetük megengedi nekik, hogy saját többletmunkájukat vagy annak egy részét (mert egy részt adók stb. formájában elvesznek tőlük) elsajátítsák. S itt egy sajátossággal találkozunk, amely jellemző egy olyan társadalomra, amelyben a termelési mód egyik meghatározottsága uralkodó, bár még nem minden termelési viszony van neki alávetve. A feudális társadalomban például – ahogy ezt legjobban Angliában tanulmányozhatjuk, mert itt a feudalizmus rendszerét készen hozták be Normandiából, és formáját rányomták egy tőle sok tekintetben eltérő társadalmi alapzatra – azok a viszonyok is feudális kifejezést kapnak, amelyek távol állnak a feudalizmus lényegétől, például puszta pénzviszonyok, amelyekben semmiképpen sem hűbérúr és hűbéres kölcsönös személyi szolgálatairól van szó. Például fikció az, hogy a kisparaszt mint hűbért birtokolja a földjét. Éppígy van ez a tőkés termelési módban. A független parasztot vagy kézművest szétvágják két személyre.* Mint a termelési eszközök birtokosa tőkés, mint munkás a saját maga bérmunkása. Tehát mint tőkés bért fizet önmagának és profitot húz tőkéjéből, azaz kizsákmányolja önmagát mint bérmunkást és az értéktöbbletben megfizeti önmagának a sarcot, amellyel a munka a tőkének tartozik. Esetleg még egy harmadik részt is fizet magának mint földbirtokos (járadékot), ugyanúgy, ahogy – mint később látni fogjuk[41] – az ipari tőkés, ha a saját tőkéjével dolgozik, önmagának kamatot fizet, és ezt olyasminek tekinti, amivel magának nem mint ipari tőkés, hanem egyszerűen mint tőkés tartozik.

A termelési eszközök *társadalmi meghatározottsága* a tőkés termelésben

* „A kis vállalatokban... a *vállalkozó* gyakran *saját maga munkása.*" (Storch [„Cours d'économie politique"], pétervári kiadás, I. köt. 242. old.) – *Marx jegyzete.*

– hogy egy meghatározott *termelési viszonyt* fejeznek ki – annyira összenőtt e termelési eszközöknek mint termelési eszközöknek anyagi létezésével, és a polgári társadalom elképzelési módjában annyira elválaszthatatlan tőle, hogy ezt a meghatározottságot (kategorikus meghatározottságot) ott is alkalmazzák, ahol a viszony egyenesen ellentmond neki. A termelési eszközök csak annyiban válnak tőkévé, amennyiben mint önálló hatalom a munkával szemben önállósultak. A megadott esetben a termelő – a munkás – birtokosa, tulajdonosa termelési eszközeinek. A termelési eszközök tehát nem tőke, mint ahogy a munkás velük szemben nem bérmunkás. Mégis tőkének fogják fel őket, és ő maga kettéhasad, úgyhogy *ő* mint tőkés alkalmazza önmagát mint bérmunkást.

Valójában ez az ábrázolási mód, bármennyire irracionális az első pillantásra, mégis helyes ennyiben: A termelő ugyan a megadott esetben a saját értéktöbbletét hozza létre {feltéve azt az esetet, hogy áruját értékén adja el}, illetve az egész termékben csak saját munkája tárgyiasul. De hogy saját munkájának egész termékét *önmagának* sajátíthatja el, és nem egy harmadik személy, egy *munkáltató* sajátítja el terméke értékének pl. napi munkája átlagárán felüli többletét, azt nem a munkájának köszönheti – amely nem különbözteti meg őt más munkásoktól –, hanem a termelési eszközök birtokának. Tehát csak a termelési eszközök tulajdona révén keríti hatalmába saját többletmunkáját, és ily módon mint saját tőkése viszonyul önmagához mint bérmunkáshoz.

A *szétválás* mint a normális viszony jelenik meg ebben a társadalomban. Ahol tehát a szétválás nem történik meg ténylegesen, ott feltételezik, és, ahogy az imént megmutattuk, ennyiben helyesen; mert itt (eltérően például az ó-római, vagy a norvég, vagy az Egyesült Államok északnyugati részén uralkodó amerikai állapotoktól) az *egyesülés* jelenik meg véletlenként, a *szétválás* normálisként, és ezért a szétválást rögzítik mint a viszonyt, még akkor is, ha a személy egyesíti a különböző funkciókat. Itt igen frappánsan megmutatkozik, hogy a tőkés mint olyan csak a tőke funkciója, a munkás pedig a munkaképesség funkciója. Azután meg törvény is, hogy a gazdasági fejlődés a funkciókat különböző személyekre osztja el és a kézműves vagy a paraszt, aki saját termelési eszközeivel termel, vagy idegen munkát is kizsákmányoló kis tőkéssé változik át lassanként, vagy elveszti termelési eszközeit {ez történhetik meg leginkább, ha *névleges* tulajdonosuk marad is, mint a jelzálogrendszerben} és bérmunkássá változik át. Ez a tendencia abban a társadalmi formában, amelyben a tőkés termelési mód uralkodik.

A tőkés termelés lényeges viszonyainak vizsgálatakor tehát feltehetjük {minthogy ez megközelítően egyre inkább így van, minthogy elvileg ez a

cél és csak ebben az esetben fejlődnek a munka termelőerői a legmagasabb pontig}, hogy az egész áruvilág, az anyagi termelésnek – az anyagi gazdagság termelésének – valamennyi területe (formálisan vagy reálisan) alá van vetve a tőkés termelési módnak. E szerint az előfeltevés szerint, amely a „határt" fejezi ki, tehát amely egyre inkább megközelíti a szabatos helyességet, az áruk termelésében foglalkoztatott valamennyi munkás bérmunkás, és a termelési eszközök mindezeken a területeken tőkeként lépnek szembe velük. Tehát a *termelő munkások*, azaz a tőkét termelő munkások jellemzőjének lehet mondani azt, hogy munkájuk *árukban*, anyagi gazdagságban realizálódik. És ily módon a *termelő munka* a döntő jellegzetességétől – amely a *munka tartalma* iránt teljesen közömbös és tőle független – megkülönböztetett második mellékmeghatározást kapott.

A nem anyagi termelésben, még ha teljesen cserére történik is, tehát *árukat* termel, két eset lehetséges:

1. Olyan *árukat*, használati értékeket eredményez, amelyeknek a termelőktől és a fogyasztóktól különböző önálló alakjuk van, tehát a termelés és a fogyasztás közt egy időközön át fennállhatnak, ebben az időközben mint *eladható áruk* forgalomban lehetnek; ez az eset például könyveknél, festményeknél, egyszóval minden olyan művészeti terméknél, amely különbözik az előadó művész művészi teljesítésétől. Itt tőkés termelés csak igen korlátozott mértékben alkalmazható, amennyiben például egy író egy közös műhöz – például enciklopédiához – egy tömeg más írót zsákmányol ki mint segédmunkást. Többnyire megmarad itt a dolog annál a tőkés termelés felé vezető *átmeneti formánál*, hogy a különböző tudományos vagy művészeti termelők, kézművesek vagy hivatásosak, egy közös kereskedőtőke, a könyvkiadó tőkéje számára dolgoznak – olyan viszony ez, amelynek a voltaképpeni tőkés termelési módhoz semmi köze nincs, és formálisan sincs még ennek alávetve. Hogy a munka kizsákmányolása éppen ezekben az átmeneti formákban a legnagyobb, az mit sem változtat a dolgon.

2. A termék nem választható el a termelés aktusától, ez az eset például valamennyi előadó művésznél, szónoknál, színésznél, tanítónál, orvosnál, papnál stb. Tőkés termelési mód itt is csak csekély terjedelemben érvényesül, és a dolog természeténél fogva csak néhány területen érvényesülhet. Például tanintézetekben a tanítók lehetnek puszta bérmunkásai a tanintézet vállalkozójának, mint ahogy ilyesfajta tangyárak Angliában szép számmal léteznek. Ámbár a tanulók szempontjából ezek a tanítók nem *termelő munkások*, vállalkozójuk szempontjából azok. Ez tőkéjét az ő munkaképességükre cseréli át, és gazdagodik e folyamat révén. Ugyanígy áll a dolog a színházi, szórakoztatóüzemi stb. vállalkozásoknál. A közönség szempontjá-

ból a színész itt művészként viszonyul, de vállalkozója szempontjából *termelő munkás*. A tőkés termelésnek e területen megnyilvánuló mindezen jelenségei a termelés egészéhez képest annyira jelentéktelenek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatók.

A sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével, amelyben sok munkás dolgozik együtt ugyanazon áru termelésén, a viszonynak, amelyben munkájuk közvetlenül a termelés tárgyával van, természetesen igen különbözőnek kell lennie. Például a korábban említett[42] kéz alá adogatóknak a gyárban nincs közvetlenül dolguk a nyersanyag feldolgozásával. Azok a munkások, akik felügyelnek az e feldolgozással közvetlenül foglalkozókra, még egy lépéssel távolabb állnak; a mérnöknek megint más a viszonya, és főleg csak a fejével dolgozik stb. De e *munkások egésze*, akiknek különböző értékű a munkaképességük (bár az alkalmazott tömeg körülbelül egyazon színvonalon áll), termeli azt az eredményt, amely – a puszta munkafolyamat *eredményét* tekintve – *áruban*, vagyis egy *anyagi termékben* fejeződik ki; és valamennyi munkás együttesen, mint műhely, e *termékek* eleven termelő gépezete, ahogyan – a teljes termelési folyamatot tekintve – munkájukat tőkére cserélik és a tőkés pénzét mint tőkét, azaz mint magát értékesítő értéket, magát megnövelő értéket termelik újra.

Hiszen éppen az a sajátságos a tőkés termelési módban, hogy különböző munkákat, tehát a fej és a kéz munkáit is – illetve azokat a munkákat, amelyekben az egyik vagy a másik oldal túlsúlyban van – szétválasztja és különböző személyekre osztja el, ami azonban nem akadályozza azt, hogy az anyagi termék e személyek *közös terméke*, illetve hogy közös termékük anyagi gazdagságban tárgyiasul; ami viszont éppúgy nem akadályozza azt, vagy mit sem változtat azon, hogy e személyek mindegyikének viszonya a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelő munkás* viszonya. Mindezek a személyek nemcsak hogy *közvetlenül* anyagi gazdagság termelésében vannak foglalkoztatva, hanem a munkát *közvetlenül* pénzre mint tőkére cserélik és ezért munkabérük újratermelésén kívül közvetlenül értéktöbbletet is termelnek a tőkésnek. Munkájuk megfizetett munkából plusz meg nem fizetett többletmunkából áll.

A kitermelő iparon, a mezőgazdaságon és a feldolgozó iparon kívül létezik az anyagi termelésnek még egy negyedik szférája, amely a kézművesüzem, a manufaktúraüzem és a gépi üzem különböző fokain is áthalad; ez a *helyváltoztatás ipara*, akár embereket, akár árukat szállít. A *termelő munkásnak*, azaz a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya itt pontosan ugyanaz, mint az anyagi termelés többi területén. Továbbá itt a munka tárgyán anyagi

változtatást – *térbeli*, helyváltoztatást idéznek elő. Emberek szállítására vonatkozólag ez csak mint *szolgálat* jelenik meg, amelyet a vállalkozó teljesít nekik. De az e *szolgálat* vevői és eladói közti viszonynak semmi köze sincs a termelő munkások és a tőke közti viszonyhoz, éppoly kevéssé, mint a fonal eladói és vevői közti viszonynak.

Ha ellenben árukra vonatkozólag vesszük szemügyre a folyamatot, itt a munkafolyamatban a munka tárgyával, az *áruval* valóban változás történik. Hely szerinti létezését megváltoztatják, és ezzel változás megy végbe használati értékében, mivel e használati érték hely szerinti létezését megváltoztatják. Az áru csereértéke nő ugyanabban a mértékben, amelyben használati értékének ez a megváltoztatása munkát kíván meg, munkának egy olyan összegét, amelyet részben az állandó tőke elhasználódása – tehát az áruba belekerülő tárgyiasult munka összege –, részben az eleven munka összege határoz meg, mint minden más áru értékesítési folyamatában.

Mihelyt az áru megérkezett rendeltetési helyére, ez a használati értékével történt változtatás eltűnt és már csak megnövekedett csereértékében, az áru megdrágulásában fejeződik ki. Noha a reális munka itt semmi nyomot nem hagyott a használati értéken, mégis realizálódott ennek az anyagi terméknek a csereértékében, így tehát erre az iparra éppúgy érvényes, mint az anyagi termelés többi területeire, hogy a munka az *áruban* megtestesül, noha semmi látható nyomot nem hagyott az áru használati értékén.

Itt még csak a *termelőtőkével* van dolgunk, azaz a *közvetlen termelési folyamatban* foglalkoztatott tőkével. Később térünk rá a *forgalmi folyamatban* működő tőkére. És csak később, annál a különös alaknál, amelyet a tőke mint *kereskedelmi tőke* ölt, válaszolhatunk arra a kérdésre, mennyire termelők vagy nem-termelők az általa foglalkoztatott munkások.[43]

„Termelő munkás" az, aki „közvetlenül" gyarapítja „gazdájának gazdagságát". (*Th. R. Malthus*: „Principles of Political Economy", 2. kiadás, London 1836, 47. old.)[44]

[Hetedik fejezet]

Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé[45]

A tőkés termelési folyamat eredménye – annak az eredménye, hogy a tőke ebben a folyamatban meg nem fizetett munkát vagy többletmunkát szív fel – mindenekelőtt az, hogy a *termék* magasabb értéket foglal magában, mint amekkorát a tőke foglal magában a folyamatba való belépése előtt. Feltételezzük, hogy a terméket eladják, újra pénzzé változtatják. E folyamat közelebbi vizsgálata a következő szakaszba, a forgalmi folyamatról szólóba tartozik. Mostani vizsgálatunk számára e folyamatot *előfeltételezzük*. Ha a tőke 5000 volt, az állandó tőke 4000, a változó 1000, és az értéktöbblet rátája 100% volt, akkor a termék most 6000 (előfeltételezve, hogy az egész tőke belekerült az értékesítési folyamatba). Ha az előlegezett tőke eredeti értéke 5000 volt, akkor most = 5000+1000 = 6000. És ha előfeltételezzük, hogy ezt visszaváltoztatják pénzzé, akkor 5000 £ a tőkét képviseli, amely pótlódott és fenntartotta magát, 1000 £ pedig az arannyá változtatott értéktöbbletet. Az 5000 £ éppen azáltal bizonyult tőkének, hogy mint *értékesülő érték* fenntartotta és gyarapította magát, nemcsak az 5000 £ van meg újra, hanem azonfelül magától mint az eredeti tőkétől megkülönböztetve 1000 £ értéktöbbletet hozott létre.

Ennek az értéktöbbletnek egy részét a tőkés – aki nemcsak tőke – feléli, azaz forgalmi eszközként arra adja ki, hogy létfenntartási eszközökké változtassa önmaga számára, amikor is teljesen közömbös, hogy az árukon kívül „szolgálatokat" is vásárol-e, azaz olyan munkát, amelyre valamilyen fajta szükséglet kielégítéséhez van szüksége, de amelyet használati értékéért vásárol meg, nem mint csereértéket létrehozó elemet.

Az értéktöbbletnek azt a részét, amelyet a tőkés így szükségleteinek kielégítésére ad ki, itt figyelmen kívül hagyjuk. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy a tőkés így évente egy meghatározott pénzösszeget vagy értéktömeget kiadhat anélkül, hogy tőkéje ezáltal kisebbedne. Az általa elsajátított értéktöbbletnek – tárgyiasult meg nem fizetett munkának – egy része az, amelyet így ad ki, és ez magát a tőkét nem érinti. A pénz itt tovatűnő forma.

Az értéktöbblet *többlettermékben* fejeződik ki, *áruk többletében*, amelyet a tőkés egészen vagy részben felélhet anélkül, hogy a tőkéjéhez hozzányúlna; anélkül, hogy akadályoztatva lenne abban, hogy ugyanezt az 5000 £ összeget mint tőkét tartóssá tegye, azaz a munkával való csere által újra fenntartsa és értéktöbbletet termeltessen vele.

Csakhogy a tőkés a tőke aktív képviselője. Mint ilyennek, célja nem élvezet, nem használati érték, hanem a csereérték gyarapítása. A kincsképzőhöz hasonlóan az abszolút gazdagodási törekvést képviseli és tőkéjének minden meghatározott határa korlátja ennek a törekvésnek, túl kell lépni rajta. Később látni fogjuk, hogy ezenkívül a tőkés termelés számára *szükségszerű* – feltétel a számára –, hogy a tőkét ne csak fenntartsa, hanem állandóan növelje.

Az itt vizsgált pontra nézve teljesen elvonatkoztathatunk az értéktöbbletnek attól a részétől, amelyet a tőkés felél. Csak azzal a részével van dolgunk, amely újra bekerül a tőkés termelésbe.

Ha a tőke eredetileg 5000 £ volt és az értéktöbblet 1000, tehát az összérték 6000, akkor az 5000 £ azáltal változott tőkévé, hogy a változó tőkének a munkával való cseréje révén egy magától különböző értéktöbbletet, 1000 £-et hozott létre. Ha az 1000 £-et teljesen felélnék, akkor a termelésbe újra bekerülő tőke továbbra is 5000 £ volna, de *maga a tőke* nem növekedett volna. Az 5000 £ azáltal vált volna tőkévé, hogy 1000 £ értéktöbbletet hozott létre, termelt, s e folyamat ismétlése által tarthatná fenn magát állandóan *mint tőke*, mint *ugyanaz a tőke*; de ahhoz, hogy mint *nagyobb tőke* kerüljön be a termelési folyamatba, tehát – az adott termelési fokon – még nagyobb értéktöbbletet hozzon létre, egy új folyamatnak kell hozzájönnie. Magát az *értéktöbbletet* (eltekintve attól a részétől, amelyet elfogyasztanak) újra *tőkévé* kell változtatni.

Hogyan változik mármost az értéktöbblet tőkévé? E folyamat feltételeit közelebbről a következő szakaszban kell megvizsgálni. Itt csak a pusztán formai mozzanatokat kell megállapítanunk.

Az értéktöbblet, amennyiben anyagilag tekintjük, semmiben sem különbözik az eredeti tőkétől. *Ugyanaz* a termék az, amelynek egy része az eredeti tőkét pótolja, egy másik része pedig többlettermék, értéktöbblet, többletmunka. Az egyik rész különbözősége a másiktól nem anyagi, hanem csak azon alapul, hogy az egyik rész megfizetett – tárgyiasult és eleven – munka egyenértéke, a másik pedig *meg nem fizetetté*. Ha a termék pl. fonal vagy gabona, és ha az értéktöbblet a termék $^1/_3$-ával egyenlő, akkor ez az $^1/_3$ éppen úgy gabonában vagy fonalban fejeződik ki, mint a többi $^2/_3$, amely a tőkét pótolja. És úgyszintén mihelyt a terméket átváltoztatták pénzzé

(akár valóságos pénzzé, akár értékjellé), semmiféle formai különbség nincs a pénz azon része között, amely a tőkét, és azon része között, amely az értéktöbbletet fejezi ki. Ha a tőke értéke 100 tallér volt és a termék értéke 150, akkor 100 tallér a tőkét fejezi ki, 50 pedig az értéktöbbletet, de egyik is, másik is tallér. A többlettermék ugyanolyan módon létezik, mint a termék tőkét pótló része, eredetileg a termelt áru alakjában, azután, mihelyt az eladás végbement, pénz formájában. (Ha a pénz fizetési eszközként funkcionál, akkor mind a kettő követelés formájában létezhet.)

Ahhoz tehát, hogy az *értéktöbblet* tőkévé változzék, semmi más feltétel nem szükséges, mint amelyek ahhoz kellettek, hogy eredetileg egy *adott érték*, tehát *pénz* tőkévé változzék, vagyis értéktöbbletet termeljen. Hogy az értéktöbbletet birtokosa tőkévé változtassa, ott kell találnia a feltételeket ahhoz, hogy munkaképességre cserélje, azaz az árupiacon ott kell találnia egyfelől a munka objektív feltételeit – nyersanyagot, munkaeszközöket stb., egyszóval az objektív munkafeltételeket mint megvásárolható árukat, másfelől a szubjektív munkafeltételt, megvásárolható munkaképességet. Ha a tőkés például pamutfonó, akkor 1000 £ pótlólagos értéktöbbletért pótlólagos pamutot kell ott találnia a piacon, pótlólagos gépi berendezést (ha netán nem a munkaidő hosszabbodik meg vagy válik intenzívebbé) stb. és pótlólagos fonókat. Ha sem a munkanap intenzitását, sem hosszát nem lehet növelni, akkor csak a fonók számát kell gyarapítani. Ha a népesség növekedése nem volna elegendő ehhez, akkor az átváltoztatás lehetetlen volna. Másfelől ha a tőkés nem találna ott pótlólagos pamutot, akkor is lehetetlen volna, legalábbis ebben az ágban. Ugyanígy áll a dolog, ha pótlólagos gépi berendezésre van szükség. Másrészt pl. a pamutfonodában elegendő lehet, hogy a gépi berendezést és a nyersanyagot megnövelik, anélkül, hogy új munkásokra volna szükség. A mezőgazdaságban csupán új munkásokra és szerszámokra kell hogy szükség legyen, nem pedig több nyersanyagra (vetőmag) stb. De mindez itt nem tartozik ránk. A *feltételek*, amelyek lehetővé teszik, hogy az *értéktöbbletet* tőkévé változtassák, vagyis egy pótlólagos értéket tőkévé változtassanak, egy nagyobb értékösszeget tőkévé változtassanak, azaz munkaképességre és kiaknázásának feltételére cseréljenek, itt nem tartoznak ránk. *Előfeltételezzük*, mint a pénz eredeti átváltozásánál tőkévé, hogy ezek a feltételek *ott találhatók* a piacon.

Ezen előfeltételezés szerint tehát a tőkés most a régi értékösszegen kívül azt a *pénzösszeget* is, amely az értéktöbblettel egyenlő, kicseréli a *munkafeltételekre* (munkaanyagra, munkaeszközökre) és magára a munkaképességre. S az arányokat, amelyekben ez történik, vagyis azt az arányt, amelyben a pótlólagos pénz a termelés különböző elemeire kicserélődik, a tech-

nológiai feltételek szabják meg. Ha az értéktöbblet nem volna elég nagy ahhoz, hogy a különböző elemeket – egymáshoz való adott arányukban – megvásárolja, akkor nem lehetne tőkévé változtatni (ebben a szférában). Előfordulhatna például, hogy az értéktöbblet elég nagy volna ahhoz, hogy 10 új munkást foglalkoztasson, de nem elég nagy ahhoz, hogy a nekik szükséges anyagot stb. megvásárolja. Vagy hogy munkások újabb számának foglalkoztatása az *egész üzem megnagyobbítását* tenné szükségessé, amihez az értéktöbblet nem volna elegendő. Ha tehát az értéktöbbletnek ez a tőkévé változtatása korlátba ütközhetne a *meglevő népességben*, éppígy korlátba ütközhetne a *saját nagyságában* és a több tőke alkalmazásának technológiai feltételeiben. *Ez* a tőkés akkor a maga szférájában nem változtathatná vissza az értéktöbbletet tőkévé. Másfelől előfordulhatna például, hogy a tőkés talán csak a *gépi berendezést* tökéletesíti, új részeket tesz hozzá stb., amelyek hatékonyabbá teszik anélkül, hogy több munkát *kellene* alkalmaznia, mint azelőtt. Vagy a mezőgazdaságban több állatot vásárol, anélkül hogy több munkás lenne szükséges stb. Vagy a régi gőzgép helyére egy erősebbet állít. Ebben az esetben a *relatív* értéktöbblet azáltal növekedhetne, hogy a munkások termelékenyebbé válnak, anélkül hogy a munkamennyiség gyarapodna; ez az egyes tőkénél eleinte abban fejeződne ki, hogy árujának egyéni értéke a társadalmi értéke *alatt* állna és ezért a *munkaképesség értéke* az ő számára relatíve csökkenne.

Mindezen esetek és lehetőségek a *valóságos újratermelési folyamat* vizsgálatába tartoznak. Hogy a tőkés az *értéktöbbletet* tőkévé változtassa, éppen úgy *több munkára* kell cserélnie, mint az eredeti tőkét, tehát pótlólagos munkamennyiséget mozgásba hoznia, akár úgy, hogy a *régi munkásokból* több munkabér fizetésével *nagyobb mennyiségű* munkát sajtol ki, akár úgy, hogy *pótlólagos számú munkást* foglalkoztat. És ez az az *előfeltétel*, amelyből mint tényből az *értéktöbblet tőkévé változtatásának* vizsgálatánál ki kell indulni. A bekövetkező körülményeket és módosulásokat később kell megvizsgálnunk.

Feltesszük tehát, hogy az *értéktöbbletet* ugyanazon a módon változtatják tőkévé, ahogy eredetileg a pénzt értéktöbbletet létrehozó értékké változtatták. Az értéktöbblet egy része *állandó tőkévé* változik, egy másik része *változóvá*; azaz egy része *árukat* vásárol, amelyek anyagként és szerszámként szerepelnek a termelési folyamatban, egy másik része munkaképességet vásárol. Csak ez az utóbbi része hoz létre *értéktöbbletet*, ugyanolyan módon, mint azelőtt, tudniillik azáltal, hogy több eleven munkára cserélődik, mint amennyi tárgyiasult munka benne magában foglaltatik. A *különbség* az előző folyamattól mármost ez: a tőke minden eleme *most meg nem fizetett* munkából áll és az eredeti értéktöbbletképzés, azaz idegen munka egyenérték

nélküli elsajátítása úgy jelenik meg, mint eszköz több értéktöbblet elsajátítására, több *idegen munka* egyenérték nélküli elsajátítására. A gazdagodásnak ez az eredeti folyamata úgy jelenik meg, mint eszköze és feltétele *megnövekedett* méretekben való ilyenfajta gazdagodásnak.

Az első folyamatban, amellyel pénzt tőkévé változtattak, tehát a *tőkeképződés első folyamatában* maga az *előlegezett tőke függetlenül* jelenik meg a munkaképességtől, amelyre kicserélődik. Csak az *értéktöbblet* az, ami meg nem fizetett munkából áll. A tőkés pénzét ebben a folyamatban részben *munkaeszközökre* cserélték, egyenértékekre, részben munkaképességekre, amelyeket értékükön vásároltak. S ilyen módon mindkét része, az *állandó* és a *változó*, csak olyan árukat képvisel, amelyeket áruegyenértékekre cseréltek és amelyek mindketten a munkásoktól függetlenül léteztek, a tőkés *tulajdonaként*, aki őket ebben a formában kiadta. Ez az *eredeti pénzösszeg*, amely tőkévé változott, a tulajdonosa birtokában levő minden más áruhoz hasonlóan a munkástól függetlenül létezett, mint ahogy a munkás saját áruja, a munkaképessége, függetlenül állt szemben megvalósulása e feltételeivel. Csakis az *értéktöbbletet* képviselt a tőkés által elsajátított idegen *meg nem fizetett* munkát.

Most ebben a második folyamatban maga a *tőke*, a pénz, amelyet újra tőkévé változtatnak, jelenik meg mint *tárgyiasult idegen, meg nem fizetett* munka, amely eszközül szolgál több többletmunka elsajátítására. Az a pénz, amellyel a tőkés most az *objektív munkafeltételeket*, munkaeszközöket és munkaanyagot, megvásárolja, csupán értéktöbbletet képvisel, csupán pénzzé *átváltoztatott értéktöbblet*.

Mit sem változtat a viszonyon, hogy a tőkés az értéktöbbletet – amennyiben ez változó tőkévé változik – mint tőkét *ugyanazokkal* a munkásokkal cseréli-e vagy pótlólagos *új munkásokkal*. Ez mit sem változtat a dolgon. Az a pénz, amellyel a tőkés az új munkafeltételeket megvásárolja, akárcsak az a pénz, amellyel az új munkaképességeket vásárolja meg, *meg nem fizetett* munkát képvisel, amelyet ő a régi munkaképességekkel való cserében sajátított el és amelyet most több munka, ezért több többletmunka megvásárlásának az eszközévé tesz. Egyfelől az egész tőkésosztályt, azaz a tőkét tekintve, másfelől a munkásosztályt, azaz a munkást mint össz-személyt, a munkás saját meg nem fizetett munkájának terméke most mint tőke lép vele szembe, mint munkája fölötti *tárgyi* hatalom, mint *idegen gazdagság*, amelynek csak egy részét sajátíthatja megint el úgy, hogy ezt a részt több munkával vásárolja vissza, mint ami benne megvan és így újra mint tőkét *értékesíti*.

Tegyük fel, hogy a tőke eredetileg 5000 £ volt, az értéktöbblet 1000 £.

Ha a tőkés évenként 500 £-et felél, 500-at pedig minden évben tőkévé változtat, akkor 10 év alatt felélt 5000 £-et, vagyis az eredeti tőkéjét; de most 10 000 £ tőke birtokában van. És az az értéktöbblettömeg, amelyet 10 év alatt elsajátít, 10 000 £. Össztőkéje tehát most valójában már csak tőkévé átváltoztatott értéktöbblet, azaz *tárgyiasult meg nem fizetett idegen munka*, amely, ahogy összege nő, folyton újra nagyobb méretekben sajátít el idegen munkát. Ha a tőkés évente csak 200 £-et fogyasztana el, az csupán annyit változtatna a dolgon, hogy 25 év alatt adná ki eredeti tőkéjét és hogy akkor 25 000 £ tőkéje nem volna egyéb, mint *értéktöbblet*. És ilyen módon minden tőke egy bizonyos idő után szükségképpen csak *értéktöbblet*. Ha egy munkás 1000 £-et megtakarít és maga is tőkéssé válik, s évente 200 £ értéktöbbletre tesz szert, amiből 100-at felél, akkor 10 év alatt az általa félretett értéktöbblet egyenlő 1000 £-gel, azaz egyenlő az össztőkéjével. Az az elképzelés, hogy az értéktöbbletet éli fel, nem pedig az eredeti tőkéjét, ellenkezőleg, az utóbbit fenntartja, természetesen mit sem változtat azon a tényen, hogy a 10. év végén birtokában levő tőke összege egyenlő az általa felhalmozott értéktöbblet összegével, s az az összeg, amelyet felélt, egyenlő az eredeti tőkéje összegével. A közgazdászok által igen kedvelt kifejezés, hogy minden létező tőke kamatnak és kamatos kamatnak tekintendő, nem jelent egyebet, mint hogy tőkésített, tőkévé változtatott értéktöbblet és hogy minden tőke végső soron az értéktöbblet puszta létezése. Az értéktöbblet e meghatározott formája – *kamat* –, ez a név mit sem változtat a dolgon. S itt, ahol az értéktöbbletet általában vizsgáljuk, természetesen nem kell kitérnünk erre a meghatározott formára, amelyben a közgazdászok a tőkét így mint *az értéktöbbletnek*, azaz *meg nem fizetett idegen munkának a puszta létezését* mondják ki.[46]

Az *értéktöbblet tőkévé változtatása* egyáltalában nem különbözik a *pénznek tőkévé való eredeti átváltoztatásától*. A feltételek ugyanazok: tudniillik hogy egy *meghatározott értékösszeget* (tehát önállóan kifejezett értéket, *pénzt*; hogy ez most mint számolópénz vagy mint valóságos pénz funkcionál-e, az közömbös), pénzösszeget tőkévé változtatnak azáltal, hogy munkafeltételekre és munkaképességre cserélik. A különbség nem magában a folyamatban van – mivel ez *ugyanaz a folyamat*, pénz tőkévé változtatása. A különbség csak abban van, hogy az a *pénz*, amely a tőkeképzés e második folyamatában változik át tőkévé, nem egyéb, mint *értéktöbblet*, azaz *többletmunka*, azaz *tárgyiasult meg nem fizetett idegen munka*. Ezt az értéktöbblet tőkévé változtatását nevezik a *tőke felhalmozásának*.

Eddig két dolgot állapítottunk meg:

1. A tőke, amellyé az *értéktöbblet* visszaváltozik, egész értékterjedelmében

meg nem fizetett, idegen munkából áll, éppen abból a többletmunkából, amelyet a tőkés termelési folyamatban elsajátítottak.

2. Egy meghatározott idő után *minden tőke értéke* szükségképpen csupán tőkésített értéktöbblet, mivel évek egy meghatározott sora után a tőke *eredeti értékösszegét* a tőkés felélte. Itt csak az *értéket* kell tekinteni. Mit sem változtat tehát itt az, hogy a tőkés úgy képzeli, ő évente az értéktöbbletnek csak egy részét éli fel, ezzel szemben a tőkét fenntartja. Ez mit sem változtat azon a tényen, hogy minden tőke *értékösszege* évek egy meghatározott sora után egyenlő a felhalmozott, tőkévé visszaváltoztatott értéktöbblettel, s a régi tőkének egyetlen értékatomja sem létezik többé.

A *tőkeképzés* e második *folyamatát* joggal tekintették a tőkére nézve annyira lényegesnek és jellemzőnek, hogy a tőkét, más gazdagságtól eltérően, úgy ábrázolták, mint „olyan gazdagságot, amelyet jövedelemből" (profitból) „megtakarítanak abból a célból stb.". (Lásd *R. Jones* stb.[47])

Eredetileg tehát a *munka objektív feltételei*, azaz a *termelési feltételeknek* (munkaanyag és munkaeszközök) és *létfenntartási eszközöknek* a formájában levő *tárgyiasult munka* úgy lépett szembe a munkaképességgel, vagyis a munkásokkal, mint *áruőrzők* birtokában levő idegen áru, akik éppen azáltal változnak tőkésekké, hogy az eleven munkával mint a tárgyiasult munka megszemélyesített létezése lépnek szembe. Most azonban, a tőkeképzés e második folyamatánál, a munkásokkal a *saját munkájuk* lép szembe, *tárgyiasulva* termelési feltételekben és létfenntartási eszközökben, amelyek *tőke*, azaz idegen tulajdon, s amelyek a munkával mint a munka kizsákmányolásának eszközei állnak szemben.

A tőkés termelési folyamat vizsgálatánál láttuk, hogy 1. az abszolút értéktöbblet a *termelés* egy *adott fejlődési fokán*, azaz a termelőerők egy adott színvonalán csak azáltal növelhető, hogy vagy a munka intenzitását, vagy a munkanap hosszát növelik, illetve ha mind a kettő adottnak van előfeltételezve, azáltal hogy az *alkalmazott munkások számát* növelik; mindezekben az esetekben a *kiadott tőke nagyságának* növekednie kell; 2. a *relatív értéktöbblet* csak a *munka termelőerejének fejlesztésével* növelhető, kooperációval, a munka megosztásával, gépi berendezés alkalmazásával stb., és hogy mindez megint csak előfeltételezi a *kiadott tőke növekvő nagyságát*. Az *értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatásával*, vagy ami ugyanaz, a *tőke felhalmozásával* a *kiadott tőke nagysága* növekedik, mivel most az *eredeti értéktömeg* plusz az *értéktöbblet* (tudniillik az utóbbinak az a része, amelyet visszaváltoztatnak tőkévé), vagyis az a termék, amelyben az eredeti tőke fejeződik ki, plusz a többlettermék, alkotja most a *tőkét*, az értéktöbblet már nem különbözik mint értéktöbblet a tőkétől, hanem mint *pótlólagos*

tőkét hozzáteszik. Vagyis az értéktöbblet képződése most úgy fejeződik ki, mint a termelési folyamatba bekerülő tőke *növekvő nagysága*. Ezzel tehát teljesül a feltétel, mind az *alkalmazott* munka *mennyiségének* növelése, mind *a munka termelőerejének növelése*, azok az objektív feltételek, amelyek között a munka fokozott mértékben fejleszti társadalmi termelőerőit. Most tehát *megnövelt szinten* való termelés megy végbe, mind az alkalmazott munka mennyiségét, mind azon *termelési eszközök, termelési feltételek fejlettségét* illetően, amelyek között ez a munka társadalmilag megjelenik. Ha tehát a tőkés termelési mód egyfelől gyarapítja az értéktöbblet létrehozásának a feltételeit – a többletmunkát –, másfelől viszont az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatása, vagyis a *tőke felhalmozása* feltétele a tőkés termelési mód fejlődésének, annak a szintnek, amelyen termelnek, a kizsákmányolt munka növekvő tömegének és a munka társadalmi termelőerői fejlődése *dologi feltételeinek*.

Egyszersmind láttuk[48], hogy a tőkés termelési mód folyton viszonylagos *többletnépességet* termel, azaz meghatározott számú munkaképességet *felszabadít, rendelkezésre állóvá tesz*, mint fölös munkaerőt kivet a különböző termelési szférákból. A tőkés felhalmozásnak tehát nem feltétele a népesség puszta természetes növekedése; az *újonnan képződött* és folyton *újonnan képződő* tőke számára ez a felhalmozás munkaképességek többé-kevésbé nagy *rendelkezésre álló tömegét* termeli, amelyeket újra felszívhat vagy a régi termelési ágak terjeszkedése, vagy újak képződése, aszerint hogy a pótlólagos tőkét, amellyé az értéktöbblet átváltozott, melyik módon használják fel.

Ha az eredeti tőke 6000 £ volt, az értéktöbblet pedig 1000 £, akkor a kettő nem különbözik egymástól sem *anyagilag*, mielőtt visszaváltoztatják őket pénzzé, mert mindkettő ugyanazon termék részeként, ugyanabban az áruformában létezik, sem akkor, amikor pénzzé változtatták őket. Az 1000 £ tőkévé változtatása tehát *feltételeit* tekintve semmiben sem különbözik az eredeti 6000 £ tőkévé változtatásától. A különbség csak az, hogy az 1000 £-ben a munkásokkal most a *saját meg nem fizetett munkájuk*, illetve *saját meg nem fizetett munkájuknak a terméke* áll szemben *tőkeként*. Ez az I. számú különbség.

A 6000 £ azáltal változott át *tőkévé*, hogy eredeti értéktömegétől különböző 1000 £-et termelt mint *értéktöbbletet*, mint *értékesülését*. Az 1000 £ tőkévé való visszaváltoztatásával ez a formai ellentét megszűnik. A 6000 £ tőke helyett most 7000 £ tőke van meg, azaz $^1/_6$-dal megnövekedett tőke. Vagy a két összeg mint *két* tőke funkcionál, az egyik mint 6000 £ tőke, a másik mint 1000 £ tőke. Ez mit sem változtat azon, hogy az össztőke

$^1/_6$-dal megnövekedett. Csupán azt fejezi ki, hogy a pótlólagos $^1/_6$ egy másik termelési szférában funkcionál mint tőke vagy ugyanabban a termelési szférában egy másik tőkés alkalmazza. De megmarad az az egy *közös* jellemvonás, hogy ami a tőkétől megkülönböztetve *értéktöbblet* volt, maga is *tőkévé* válik és ilyennek bizonyul azáltal, hogy maga is *értéktöbbletet* termel. Az értéktöbblet *pótlólagos tőkévé* változott.

Ennélfogva a *tőke tőkét* termelt, korántsem pusztán árut, vagyis a *tőkeviszony* létrehozza a megnövelt szinten való *tőkeviszonyt*.

A *tőkének*, azaz a munkával *tőkeként* szembelépő termelt gazdagság tömegének ezzel a gyarapodásával:

1. a *tőkés termelési mód* kiterjed olyan termelési szférákra, amelyek eddig nem voltak alávetve a tőkés termelésnek, azaz a *tőke* egyre inkább hatalmába keríti a termelési szférák teljességét;

2. *új termelési szférákat* képez, azaz új használati értékeket termel és új munkaágakat foglalkoztat;

3. amennyiben *ugyanabban* a termelési szférában ugyanaz a tőkés pótlólagos tőkét alkalmaz, részben hogy a [munka] tőkének való formális alávetettségét reálissá változtassa, részben hogy a *termelés szintjét* kiterjessze, a sajátosan tőkés termelési módot kifejlessze, tehát *nagyobb tőkével*, munkafeltételek nagyobb egyesítésével és munkamegosztással stb. dolgozzon, annyiban ez a *felhalmozás* mint *koncentráció* fejeződik ki, mivel *egy* tőke több munkásnak parancsnokol és több termelési eszköz, *nagyobb tömegű társadalmi gazdagság* jelenik meg egy kézben egyesítve;

4. ez a tőkeképződés *mindegyik* termelési szférában a társadalom felületének *különböző* pontjain megy végbe. Különböző, egymástól független áru- vagy pénzbirtokosok azok, akik először ezt a pénzt a munkaképességgel való csere útján tőkévé változtatják, s azután az *értéktöbbletet* megint tőkévé változtatják, vagyis tőkét halmoznak fel. Tehát *különböző* tőkék képződése megy végbe, vagyis a *tőkések* és az *önálló tőkék száma* növekedik. A felhalmozás, ellentétben a tőke *koncentrációjával* vagy vonzásával mint *tőkék* egymást *taszítása* fejeződik ki. Hogy ez a két ellentétes forma hogyan viszonyul egymáshoz, azt nem itt kell kifejteni, hanem a *tőkék konkurenciájának* a vizsgálatához tartozik. Annyi világos, hogy a tőke minden felhalmozása termelési eszközöknek egy kézben való koncentrációja. De ugyanakkor a sok tőke *koncentrációja* szemben áll ezzel a *szétforgácsolódásukkal* mint külön folyamat.

Az abszolút értéktöbblet termelésének vizsgálatánál láttuk[49]:

Az *állandó tőkének*, azaz a munkaanyagnak és a munkaeszközöknek az *értékét* a munkafolyamatban egyszerűen *fenntartják*; a termékben újra meg-

jelenik, nem azáltal, hogy a munkás egy külön munkát végez ennek az értéknek a fenntartására, hanem azáltal, hogy ezeket a *termelési feltételeket* mint olyanokat az *eleven munkások* alkalmazzák. Azáltal, hogy a munkás új munkát tesz hozzá a tárgyiasulthoz, mégpedig több munkát, mint amennyi a bérében foglaltatik, egyszersmind fenntartja az állandó tőkének, a termelési feltételekben már tárgyiasult munkának az *értékét*. Az állandó tőkének az *értéke*, amelyet a munkás fenntart, ezért semmiképpen nem áll arányban hozzátett munkájának *mennyiségével*, hanem az állandó tőkének, amellyel dolgozik, nagyságától és ezért értékterjedelmétől függ. Minél termelékenyebbé válik a munkája, annál nagyobb például az a nyersanyagmennyiség, amelyet adott számú munkás feldolgoz, annál nagyobb tehát az állandó tőke ezen részének az *értéke*, amelyet ő fenntart, illetve amely a *termékben* újra megjelenik. Másrészt munkájának ezt a nagyobb termelékenységét megszabja a munkáját támogató közös termelési eszközök és termelési feltételek – gépi berendezés, igásállat, épületek, trágya, vízelvezető és öntözőcsatornák stb. – terjedelme és ezért értéktömege. Az állandó tőkének – tárgyiasult munkának – ez a része egész terjedelmében kerül a *munkafolyamatba* mint termelési eszköz és a munka termelékenysége fokozásának eszköze, ezzel szemben csak részenként és fokozatosan, hosszabb időszak alatt kerül bele az *értékesítési folyamatba*, ezért az egyes termék *értékét* nem ugyanabban a mértékben növeli, mint a termékek tömegét, vagyis a munka *termelékenységét*. És ugyanolyan fokban, ahogy a tőkés termelési mód fejlődik, fejlődik a *különbség* az állandó tőkének, azaz a munkafolyamatba bekerülő munkaeszközöknek és munkafeltételeknek a tömege, valamint ezeknek az értékesítési folyamatba belekerülő *értékrésze* között. Az állandó tőke egész értéke – amennyiben termelési eszközökből áll, amely nem kerül bele az értékesítési folyamatba, a munkafolyamatba viszont belekerül, tehát totalitásában növeli a munka termelőerejét, pedig csak egy hányada jelenik meg *értékként* újra a termékben és *emeli* ezért a *termék árát* – teljesen ugyanazt az *ingyen szolgálatot* végzi tehát, mint a természeti erők, mint a víz, a szél stb., mint olyan természeti erők, amelyek nem emberi munka termékei és ezért nincs *csereértékük*, belekerülnek a munkafolyamatba anélkül, hogy az értékesítési folyamatba belekerülnének. Pl. egy gép, amely 15 évig szolgál, amelynek értékéből tehát csak $^{1}/_{15}$ kerül bele az évi terméktömegbe, a munkafolyamatban nem mint $^{1}/_{15}$, hanem mint $^{15}/_{15}$ működik. A $^{14}/_{15}$ nem kerül semmibe. A *múltbeli munkának*, vagyis a termelési eszközökben *tárgyiasult munkának* nagyobb méretekben való alkalmazása így növeli az eleven munka termelékenységét. Másrészt az az *értéktömeg*, amely így fokozatosan belekerül a termékbe, *abszolúte* nő, bár nem egyidejűleg ugyanazon fokban nő, ahogy

az *állandó* tőkének ez az *értékalkatrésze* nagyobbodik. Ez az értéktömeg az alkalmazott termelési eszközök terjedelmével abszolúte nő. A munka tehát *fenntartja* ezt a nagyobb értékrészt, újra megjelenteti a termékben ugyanazon folyamatban, amely révén *értéktöbbletet* tesz hozzá (és egyáltalában értéket tesz hozzá). Azonkívül meg kell jegyeznünk, hogy a munkafolyamat nemcsak azt az értéket tartja fenn, amely a termékben újra megjelenik, tehát az állandó tőkének azt az értékrészét, amely belekerül a termékbe, hanem azt is, amely *nem* kerül bele az *értékesítési folyamatba*, hanem csak a *munkafolyamatba*. Itt nem arról a külön munkáról van szó, amely a gép, épület stb. tisztításához szükséges. Ez a javítási munkákhoz tartozik és különbözik *magától* attól a *munkától*, amely a gépet használja. Egy fonógépet tisztítani, az magától a fonástól különböző munka. Itt csak a fonógép azáltal való fenntartásáról van szó, hogy fonnak vele, hogy mint fonógép funkcionál. Maga a munkafolyamat tartja fenn *használati értékét mint gépét* és ezzel a *csereértékét*. A munkának ez a konzerváló – értéket konzerváló – tulajdonsága, amely természeti erejének tekintendő és *nem* kerül *semmi munkába* – azaz az adott esetben a fonómunkán kívül nem kerül még külön munkába az, hogy a gépet fenntartsák –, kétszeresen kiemelkedik a válságok idején, azaz olyan állapotokban, amikor a gép nem mint gép funkcionál, amikor használati értékének tevékenykedése fel van függesztve. *Negatíve*, azáltal hogy romlik. *Pozitíve*, azáltal hogy ilyen időkben bizonyos számú órát *dolgoznak* csupán azért, *hogy a gépet működésben tartsák*. {*Mindez a munkafolyamat és értékesítési folyamat vizsgálatába tartozik.*[50]} A *föld* esetében, a *talajt* a mezőgazdaság gépének tekintve – s a folyamatban ez nem egyéb, mivel az anyag, amelyet megmunkálnak, a vetőmag, az állat stb. – a munkafolyamat nemcsak azt a *csereértéket* tartja fenn, amelyet a vele korábban végzett munka adott neki, hanem növeli *használati értékét*, *javítja magát a gépet* (lásd *Anderson* és *Carey*[51]), a munkafolyamat megszűnése viszont használati értékének és az őt mint tárgyiasult munka létezését megillető csereértéknek a *pusztulását* idézi elő. (Az idevágó passzusokat alább kell idézni.)

A dolog tehát két oldalról fejeződik ki:

1. α) Ahogy a tőkés termelésnél kimutattuk, a munka termelékenysége a termelési eszközök – a munka tárgyi feltételei – nagyobb méretekben való alkalmazásával, terjedelmével fejlődik.[52]

A *tőke felhalmozása*, azaz az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatása azonban kiterjeszti, növeli azoknak a tárgyiasult eszközöknek a terjedelmét, amelyekkel az eleven munka funkcionál.

ß) A múltbeli munkának az a tömege, amely a munkafolyamatba bele-

kerül anélkül, hogy az értékesítési folyamatba belekerülne, tehát a múltbeli munkának a munkafolyamatban való *ingyenes funkcionálása* növekedik a tőkés *termelési mód fejlődésével*, e fejlődésnek viszont feltétele a tőke felhalmozása. Ez a két pont az *állandó tőke növekedésére* vonatkozik, amelynek felhalmozása a tőke felhalmozásával tételezve van, vagyis az értéktöbblet egy részének állandó tőkévé való fokozódó átváltozására. Az *értéktöbbletnek* mint olyannak a gyarapodása az értéktöbblet azon részére korlátozódik, amelyet *változó tőkévé* változtatnak, mint ahogy egyáltalában az értéktöbblet a változó tőkéből ered.

A termék tömege egyáltalában, tehát a többlettermék is nő a munka termelékenységével, még ha az *értéktöbblet* állandó marad is. Ha a szükséges munka több termékben fejeződik ki, akkor a többletmunka is, hiszen anyagukban nem különböznek egymástól.

2. Mindkét fentebb említett pontban hangsúlyoztuk, hogy a *tárgyiasult munkának* a termelési folyamatba *nagyobb, növekvő* terjedelemben való *belekerülése* által fejlődik a tőkés termelési mód, és ezért a munka termelékenysége, amivel egyszersmind, ahogy korábban kimutattuk, nő az *értéktöbblet*. Másrészt a *tőkés termelési mód* mint a termelésnek az a formája jelenik meg, amelyben, valamennyi előzőtől eltérően, a *tárgyiasult munka* növekvő terjedelemben kerülhet bele a termelési folyamatba.

Az eleven munka újratermeli a tőke *változó részét*, eltekintve az *értéktöbblettől* és ezért *többletterméktől*, amelyet hozzátesz. Ezt a *viszonyt* alább közelebbről is meg kell határozni.

Itt mindenekelőtt a következőket kell kiemelnünk:

A tőke *állandó* részének az a része, amely belekerül az *értékesítési folyamatba* – tehát az egész nyersanyag, tehát valamennyi *segédanyag*, akár a nyersanyag feldolgozásához segédanyagok, akár a *gépi berendezéshez*, akár a gyár általános feltételeihez, úgymint fűtéshez, világításhoz stb., végül a termelési eszközöknek az a teljes része, amely a munkafolyamat alatt elhasználódik –, az eleven munkával való érintkezése révén újra megjelenik a *termékben*. Ezenkívül fenntartódik a termelési eszközöknek az az értékrésze, amely nem kerül bele a termékbe.

Ez az újramegjelenés kettős módon fejeződik ki: az össztermék *értéke* emelkedett ezzel az *újramegjelenő* értékrésszel. Másodszor: a termékek megnövekedett tömegéből egy növekvő rész képvisel *egyenértéket* az állandó tőke növekvő tömegéért.

Eltekintve az *értéktöbblettől*, tehát a *többletterméktől* is, amelyben kifejeződik, minél nagyobb a tárgyiasult munka tömege, amelyet egy adott mennyiségű eleven munka mozgásba hoz {*minél nagyobb az újratermelésre szol-*

gáló tárgyiasult gazdagság}, minél *bőségesebben* vannak meg a munka feltételei, annál nagyobb az össztermék *értéke* (és a termékek tömege, amelyben ez az érték kifejeződik), amelyet *ugyanaz* a munkatömeg újratermel; ámbár, a munkanap (extenzív és intenzív) *nagyságát adottnak* előfeltételezve, ugyanaz a munkatömeg csak *ugyanazt* az értéket teszi hozzá a termékhez, tehát pl. egymillió munkás, akik naponta 12 órát dolgoznak, ugyanazt az értéket teszik hozzá, függetlenül a *munka termelékenységének a fokától* és a *munka tárgyi feltételei* e foknak megfelelő *tömegétől* vagy a munka termelékenysége meghatározott fokainak megfelelő *anyagi termelési feltételek terjedelmétől*. A termékek tömege természetesen a munka termelékenységének fokától függ. De a *termelékenység* e *foka* azoknak az *anyagi feltételeknek*, melyek előfeltétele mellett a munka funkcionál, a *terjedelmében* fejeződik ki és tőle függ.

Habár *ugyanaz a munkatömeg* az említett előfeltétel mellett csak *ugyanazt az értéket* teszi hozzá az állandó tőkéhez (szükséges munka plusz többletmunka, s teljesen függetlenül attól az aránytól, amelyben az összmunkanap erre a két részre oszlik), *a termék* (össztermék) *értéke*, amelyet ugyanaz a munkatömeg létrehoz, igen különböző az *állandó tőke értéktömegétől* függően, amelyet ugyanakkora tömegű eleven munka mozgásba hoz. Mert *ennek a terméknek az értékét* a benne foglalt munka össztömege, tehát a tárgyiasult munkának plusz a hozzátett eleven munkának az összege határozza meg. És bár az utóbbi munka az előfeltételezés szerint *ugyanaz* maradt, az előbbi a termelési feltételek továbbfejlődött terjedelmével és bőségével *nőtt*. S az állandó tőke *értéktömege*, amelyet az *eleven munka* fenntart, nem az eleven munka *mennyiségétől* függ, hanem két körülménytől, 1. az állandó tőke általa mozgásba hozott *értéktömegétől*, amely az állandó tőke terjedelmével nő (bár a munka növekvő termelékenysége miatt nem *ugyanabban* az arányban); 2. ennek az értéktömegnek az össztermékbe belekerülő részétől. (A második feltételt teljesen elhagyhatjuk, ha olyan termelési korszakot feltételezünk, amelyben ez az értéktömeg *teljesen* belekerül a termékbe.) Az általa mozgásba hozott állandó tőke növekvő értéktömegével tehát ugyanaz a munka *tárgyiasult munka nagyobb értéktömegeit termeli újra*, amelyek a termékben újra megjelennek, *az össztermék nagyobb értéktömegét*. De az értéktöbbletnek tőkévé való fokozódó átváltozása, vagyis a tőke felhalmozása – amennyiben az egyszersmind tőketömeg fokozódó koncentrációja az egyes tőkések kezében, a sajátosan tőkés termelési mód fejlődése – növeli az ugyanazon munkamennyiség által mozgásba hozott állandó tőke értéktömegeit.

Tehát hibás Ricardónak az a véleménye, hogy egymillió ember (az előbb

említett megszorításokkal, amelyeket *ő nem* alkalmaz) például évenként mindig *ugyanazt az értéket* termeli, a munka termelékenységi fokától függetlenül.[53] Az a millió ember, aki gépi berendezéssel, állatokkal, trágyával, épületekkel, csatornákkal, vasutakkal stb. ellátva dolgozik, összehasonlíthatatlanul *magasabb értéket* termel újra, mint az az egymillió, akinél az eleven munka ekkora tömegű tárgyiasult munka segítsége nélkül megy végbe. Mégpedig abból az egyszerű okból, hogy összehasonlíthatatlanul nagyobb tömegű *tárgyiasult munkát* termel újra a termékben; ez az újratermelés *független* az újonnan hozzátett munka tömegétől.

Vegyünk például egy angol munkást, aki egy pamutgyárban fon. Többet fon, mint 200 indiai vagy kínai fonó, akik orsóval és rokkával fonnak. Mondjuk, hogy *indiai* gyapotot fon. A munkanap hosszát és átlagos intenzitását tételezzük fel egyenlőnek – különböző nemzetek munkanapjainak összehasonlításainál az általános értéktörvény módosulásai lépnek fel, ezeket itt mint közömbösöket figyelmen kívül hagyjuk.

Ebben az esetben helyes volna azt mondani, hogy 200 angol munkás nem hoz létre, tesz hozzá több értéket, mint 200 indiai. Mégis munkájuk termékei, az *összterméket* értjük, igen különböző értékűek volnának. Nemcsak azért, mert az angol fonó ugyanannyi idő alatt kétszázszor annyi gyapotot változtat fonallá, mint az indiai, tehát kétszázszor annyi használati értéket hoz létre ugyanannyi idő alatt, tehát munkája kétszázszor termelékenyebb.

Az angol fonó munkanapjának a terméke 1. kétszázszor annyi *gyapotot* tartalmaz, tehát kétszázszor annyi *értéket*, mint az *indiai* fonóé. 2. Az az orsótömeg, amellyel az angol fonó fon, igaz, nem tartalmaz ugyanolyan arányban több értéket, ahogy a *száma* nagyobb, mint az indiai fonó által mozgásba hozott egyetlen orsó, és nem használódik el ugyanolyan mértékben gyorsabban, ahogy nagyobb értéktömeget képvisel, mert az indiai orsó fából van, az angol pedig vasból. Mégis az angol fonó napi termékébe az összehasonlíthatatlanul értékesebb munkaszerszám összehasonlíthatatlanul nagyobb értékrésze kerül bele, mint az indiaiéba. Az angolnak a napi termékében tehát összehasonlíthatatlanul nagyobb értéktömeg van *fenntartva* és ebben az értelemben *újratermelve*, mint az indiaiéban. Éppen ezért a terméknek az állandó tőke értékével (amennyire ez belekerült a terméktömegbe) egyenlő része is kétszázszor akkora tömegű gépi berendezésre és nyersanyagra cserélődik ki újra, mint az indiai fonó esetében. Az *új termelést* vagy *újratermelést* a tárgyi feltételek mérhetetlenül nagyobb bőségével kezdi el, mert munkája a termelési feltételek összehasonlíthatatlanul nagyobb tömegéből indult ki, összehasonlíthatatlanul több már *tárgyiasult munka* szolgál bázi-

sául és kiindulópontjául, s az újonnan hozzátett munka ezt fenntartja. Ez vonatkozik a termékre. De ehhez járul még az, hogy az értékesítési folyamatba bele nem kerülő munkaszerszám *használati értéke* és ezért *értéke*, amelyet az angol fonó munkája fenntart, aránytalanul nagyobb, mint az indiai esetében, aki munkájával csak orsójának az *értékét* tartja fenn, amennyiben az nem kerül bele az értékesítési folyamatba. S *ennek a tárgyiasult, múltbeli* munkának ez a *tömege*, a múltbeli munkáé, amely mint gépi berendezés stb. *ingyen* közreműködik az angol fonó munkafolyamatában (tudniillik ingyen azt az egész alkotórészt illetően, amely nem kerül bele az értékesítési folyamatba), a feltétele megint annak, hogy napi terméke újra nemcsak összehasonlíthatatlanul nagyobb használati értéket hoz létre, hanem összehasonlíthatatlanul több *értéket* tart fenn, s ezért *termel újra* a termékben. Ilyenképpen az eleven munka annál *nagyobb* olyan *értéktömegeket* tart fenn, amelyek múltbeli munkaként léteznek, tárgyiasultak, minél *nagyobb* már a *múltbeli munkának az az értéktömege*, amely részben munkaeszközként, részben munkaanyagként belekerül a munkafolyamatába, másfelől viszont az általa így újratermelt áruk *csereértékének és használati értékének nagyobb tömege* megint feltétele és előfeltétele bőségesebb újratermelésnek. Minthogy ilyen körülmények között ugyanakkor nő az *értéktöbblet tömege*, részint mert nő a változó tőke tömege, tehát az *alkalmazott munkások tömege*, részint mert nő a munkások termelékenysége, tehát az *értéktöbblet rátája*, részint mert a munka termelékenységével nő a *használati értékek tömege, a többlettermék*, amelyben ugyanaz az *értéktöbblet* kifejeződik, mindezen oknál fogva az értéktöbblet nagy része változtatható vissza tőkévé, még akkor is, ha az *értéktöbblet rátája* változatlan maradna; tehát több tőkét lehet felhalmozni és bővíteni lehet a *tárgyi feltételeket*, amelyek között a munka végbemegy, a munkaeszközöket és munkaanyagot – *tárgyiasult, múltbeli* munkát –, tehát a *termelést nagyobb méretekben* lehet megújítani, eltekintve attól, hogy a munkafeltételek e kiterjeszkedése és nagyobb mérete maga is eszköz a *munka termelékenységének* fokozására. (Példát is kell idézni *Quesnay földművelésre* vonatkozó művéből, a gazdag és a szegény által való kiaknázásról.[54]) Minél nagyobb a tárgyi gazdagság, amellyel az eleven munka dolgozik, minél nagyobb a *múltbeli munka*, amely az újratermelés elemeként belép az *eleven munkafolyamatba*, annál nagyobb tehát nemcsak a használati értékek tömege, hanem *csereértékük* tömege is, és annál nagyobb a *termelésnek az a növekedése*, amely az újratermelésnél bekövetkezik vagy bekövetkezhet.

Az a *gazdagság*, amelyben a termelési folyamatba belépő *múltbeli munka* kifejeződik, szabja meg az eleven munka által létrehozott *gazdagság* nagy-

ságát, még ha eltekintünk is a növekvő értéktöbblettől, amelyet az eleven munka *újonnan hozzátesz.*

Bár az angol fonó *munkanapjának* a terméktömege annyira *értékesebb* az indiainál, mert sokkal nagyobb gazdagságot *termel újra*, azaz a termékben fenntart és mint a munkaeszközöknek a termékbe bele nem kerülő részét tartja fenn, az *egyes termék*, az egyes *áru* [itt] sokkal olcsóbb. Mert az indiai körülbelül 1 font gyapothoz tesz hozzá annyi munkaidőt, mint az angol 200 fonthoz. Az angol tehát egy fonthoz csak $^1/_{200}$ munkanapot tesz hozzá, az indiai viszont egy egész munkanapot. Az angol napi termékében a gépi berendezés nagyobb kopása termelődik újra, de ez az érték 200 fontra oszlik el, az indiai fonó orsójának kopása viszont teljesen belekerül 1 fontba. {A terméknek a tőkét pótló egész része feloldódik mármost *változó tőkére*, azaz munkabérre, és *állandó tőkére*; mindkettő megint belekerül a termelési folyamatba és ennélfogva nem kerülhet bele a *tőkés fogyasztásába*, ha a termelési módot ugyanazon a szinten – egyébként változatlan körülmények között – folytatják. Eltekintve attól, hogy a termelés újratermelt feltételeinek *növekvő tömege*, a tőke *növekvő tömege* eszköz, amely *növekvő munkatömeg* kizsákmányolását és *ugyanazon* munkatömeg növekvő termelését teszi lehetővé, ezenkívül a használati értékeket, amelyekben a többlettermék kifejeződik, *szaporítja* és *differenciálja*, sokrétűvé teszi. Az a *körülmény*, hogy az eleven munka abban az arányban, amelyben nő a múltbeli munka bázisa, melyen áll, *több tőkét* termel újra, azaz több *múltbeli munkát termel termelési eszközök* formájában, ez az egyes tőkés számára korántsem közömbös. Az *egyes tőkés árubirtokos*; az egész tőkésosztály természetesen nem adhatja el a tőkéjét, de az *egyes* tőkés igen, és meg is teszi, mihelyt visszavonul az üzlettől, s akkor, ha akarja, *tőkéjének növekvő értéktömegét* mint gazdagságot adhatja ki. Tehát, az *értéktöbblettől* eltekintve, nem közömbös az egyes tőkés számára, hogy *tőkéje nő* az értéktöbblettel együtt.}

Richesses d'exploitation [üzemi, kiaknázási vagyon], így nevezi *Quesnay* és őt követve iskolája, a fiziokraták, igen helyesen, ezt a növekvő súlyt, amellyel a *múltbeli munka* elemként belekerül az eleven munkafolyamatba.[55] Minél nagyobb ez a *richesses d'exploitation*, melynek terjedelme, értékét és használati értékét tekintve, az a *múltbeli munka*, amelyből az eleven munka mint *előfeltételből* kiindul, annál nagyobb az a *richesses d'exploitation*, amelyet az eleven munka mint eredményét újratermeli, és annál könnyebb bővíteni azt a szintet, amelyen az eleven munka *egyre gazdagabb tárgyi* feltételek között újrakezdheti a munkafolyamatot. A tőke felhalmozása annak a szintnek a bővülésére oldódik fel, amelyen a termelést meg lehet újítani, növekvő gazdagságára a [munka-]feltételeknek, a tárgyi gazdagságnak,

a már megtermelt termelőerőknek és termelési eszközöknek, amelyek a munka *szervetlen testéül* szolgálnak. De ez a *richesses d'exploitation* nemcsak a Quesnay-féle értelemben az, tudniillik mint olyan vagyon, amely a mezőgazdaságban stb. a kiaknázás eszközéül szolgál. Egyszersmind az *eleven munka richesses d'exploitationja*, kiaknázása eszközeinek növekvő terjedelme és a múltbeli munka növekvő *hatalma* az eleven fölött. Az, hogy a munka tárgyi feltételeinek fejlődése nem mint a munka *növekvő hatalma*, hanem mint ezeknek a *tárgyi feltételeknek* az eleven munka fölötti és elleni növekvő hatalma jelenik meg, ez a termelési folyamattól mint olyantól természetesen idegen. De *jellemző* a *tőkés* termelési folyamatra, amelyben a munka tárgyiasult feltételei *elidegenülten* és *önállóan*, mint külön erők szemben állnak a munkával. Másfelől a *múltbeli munka* ebben a terjedelemben először a tőkés termelési módon *belül* fejlődik ki.

{Ezért még ha helyes volna is a *törvény*, amely, mint később látni fogjuk, *téves*, ha mint *permanens törvényt* mondják ki, tudniillik hogy a termelés körébe belépő *talajfajták* csökkenő természetes termelékenysége következtében a *főtáplálékul szolgáló mezőgazdasági termékek* és a *nyersanyagoknak* egy része drágul {eddig senki nem állította, hogy pl. a *gyapot*, vagy a selyem, ugyanabban a mértékben drágult, amelyben a pamutipar fejlődött; tény az ellenkezője}, ez nem bizonyítaná azt, hogy *több munkába* kerülnek, bár *magasabb az értékük*, és bár az *értéket* kizárólag az a *munkamennyiség* határozza meg, amely valamely áruban foglaltatik. Vegyük pl. Angliát. A közvetlenül a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkások aránya, tudniillik a munkások száma a *termékhez* képest, a XI. század óta $^{9}/_{10}$-ről $^{1}/_{5}$-re, tehát $^{2}/_{10}$-re csökkent legalább és napról napra csökken. Tehát amennyiben a *közvetlenül* a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkástömeget tekintjük, ez folyton csökkent és csökken. Nyolc évszázad alatt legalább $^{7}/_{10}$-del csökkent. Amennyiben tehát a mezőgazdasági munkások munkáját tekintjük, a mezőgazdasági össztermék *értéke* szükségképpen $^{7}/_{10}$-del csökkent, tehát az egyes termékmennyiség, pl. 1 quarter búza *értéke* is. És ugyanaz az arány, amely a XIX. századi és a XI. századi Anglia között van, áll fenn egyazon korban Anglia és más országok, pl. *Oroszország* között. Ha tehát az angol gabona *értéke* folyton emelkednék, ez csak azért volna lehetséges, mert több *tárgyiasult munka*, mégpedig *más termelési szférák* munkája került bele. Ezekről a más termelési szférákról azt állítják, hogy bennük a munka *kevésbé termelékennyé* vált, vagyis ugyanolyan mennyiségű használati érték több munkát, és ezért több csereértéket foglal magában. Éppen ellenkezőleg. Hiszen ha *ugyanazon mennyiségű gabona*, pl. egy quarter értéke emelkedett, a benne *foglalt* munka *mennyiségének* növekednie kell. A benne

foglalt eleven mezőgazdasági munka mennyisége nem nőtt; tehát a más szférából belekerülő *tárgyiasult munka* mennyiségének kellett növekednie, amelyben olyan *tárgyiasult munkamennyiség* is lehetett, amely maga is a mezőgazdaság terméke, mint pl. az *állat*. Pl. több gépi berendezésre van szükség, több lecsapoló csatornára stb. Tehát egy quarter gabonába nagyobb értékrész kerül bele gépi berendezés stb. fejében. Csakhogy a gépi berendezésben meglevő *érték* nemcsak abból a *munkából* áll, amibe a gép kerül, hanem a *múltbeli munkából* is, amelyet benne mint termékben újratermeltek; és ez az *értékrész*, amely benne foglaltatik *újratermelésében* – előfeltételezve, hogy a termelőerők fejlettsége nem változik –, nem az eleven munkától függ, hanem múltbeli munkának attól a tömegétől, amely a gép termelésébe belekerül és benne megőrződik. Ugyanígy van az állattal. Ha több múltbeli munka létezik ebben a formában, akkor ennek fejében nagyobb értékalkotórész kerül bele a termékbe, bár az eleven munka mennyisége ugyanaz marad. Ezért a mezőgazdaságba belekerülő *termelési eszközök értéke* nőhet anélkül, hogy a termelésükhöz szükséges eleven munka *nőne*, mivel ez az eleven munka a *termékben*, anélkül hogy a maga részéről hozzátenne valamit, több értéket termel újra, mint ha szegényesebb termelési feltételek között dolgozna. Ilyenképpen egy *egyes, különös* termelési szféra *egyes árujának értéke* nőhetne, ezért pl. egy quarter gabona Angliában drágább lehetne, mint szegényebb országokban – teljesen eltekintve az arany és az ezüst szegényebb és gazdagabb országokbeli *értékkülönbségeitől*, amelyeket itt nem vizsgálunk –, bár valójában a búza quarterjét Angliában olcsóbban termelnék, mint azokban az országokban, ahol olcsóbb a búza – olcsóbb, amennyiben az *eleven* munka jön tekintetbe. Ebből nem lehetne azt az ízetlen következtetést levonni, hogy *minden áru* drágább lehet egy országban, noha *olcsóbban* termelik őket. Hiszen az, hogy a *múltbeli munka* nagyobb mértékben kerül bele egyáltalában a munkafolyamatba – hogy az összterméknek egy nagyobb része pótol *múltbeli* munkát –, egyáltalában csak azért lehetséges, mert az *eleven munka* termelékenyebb lett, tehát ennek a terméknek egy nagyobb része kerülhet bele a termelésbe, ahelyett hogy a fogyasztásba kerülne bele. Ha pl. ugyanabban a terjedelemben, amelyben a gépi berendezés nő, kerülne bele egy megfelelő értékrész a gépi berendezés fejében az egyes áruba, akkor pusztán eleven munka áthelyezése menne végbe. Ugyanabban a mértékben volna szükség több munkára a gép termeléséhez, mint amelyben kevesebbre volna szükség az alkalmazásához. *Ugyanabban a mértékben*, amelyben több gépi berendezést alkalmaznának, a gépi berendezés nagyobb értékrészét használnák el és kellene ezért újratermelni. Ugyanannyival több gépkészítő munkásra volna szükség, mint amennyivel

kevesebb – például – fonóra. Amit az egyik oldalon nyernének, a másikon elvesztenék. A gépi munka ezért nem szorítaná ki a kézi munkát, mivel mind a kettő egyenlő drágán termelne. Ezért nem termelődne sem több használati érték, sem több értéktöbblet, többlettermék, és ezért nem kerülhetne bele a termelési folyamatba sem több tőke – ahelyett, hogy mint *változó tőkét*, azaz munkabérre adnák ki – *múltbeli munka* formájában, vagy csak azért kerülne bele ebben a formában, mert több eleven munkát alkalmaznának a géptermelésnek ebben a szférájában. Ez azonban nem akadálya annak, hogy ha a tulajdonképpeni *iparban* pl. a munkások és a munkaszerszámok koncentrációja révén – az utóbbiak koncentrációja *fizikailag* is megjelenik a gépi berendezésben – a munka termelékenysége nő, ezért nő annak a munkaterméknek a tömege is, amelyet munkaeszközzé lehet változtatni, tehát nő az a *tárgyi gazdagság*, amellyel *ugyanolyan mennyiségű* eleven munka elkezdi az újratermelési folyamatot, tehát nő az *össztermék értéke* is, bár az egyes áru ára és értéke csökken, akkor egy *különös szférában* több *tárgyiasult munkát*, tehát nemcsak használati értéket, hanem csereértéket is *alkalmazhassanak* ugyanannak a terméknek a termeléséhez. *Ugyanannak* a csereértéknek az újratermelése mindezekben a szférákban kevesebbe kerül, mert ugyanazon *mennyiségű eleven munka* több *tárgyiasult munkát* tart fenn. Tehát ahhoz, hogy a föld csökkenő *természetadta termelékenységét* pótolják, ebben az egy szférában több *tárgyiasult munka* kerülhet bele a termékbe és az ezért megdrágulhat, mivel kevesebb eleven munkát foglal ugyan magában, de több tárgyiasult munkát, mint amennyivel az eleven munka kevesebb, tehát egyáltalában *több munkát*, anélkül hogy emiatt a nemzet valóban *többet dolgozna* ugyanannak a terméknek az újratermelésére. A mezőgazdasági termék ezért megdrágul*hat*, bár valójában kevesebb *munkába* kerül, mint ott, ahol olcsóbb, mivel a belekerülő *nagyobb mennyiségű tárgyiasult* munka a nemzetnek valójában semmibe sem *kerül*, mert egyrészt ugyanolyan mennyiségű *eleven* munkával termelik újra, másrészt a használati értékek tömege annyira megnövekedik, hogy egy *nagyobb része* pótolhatja ezt az állandó tőkét.}

{Hogy egy gazdagabb nemzet többet adhat ki egy különös termékre anélkül, hogy elszegényedne, mint egy szegényebb, mutatja a többi között olyan nem-termelő munkák növekvő ára, mint az éneklés, balett-tánc stb.}[56]

{Mielőtt újra elkezdeném a fejtegetést, be akarok ide iktatni egy régebbi kifejtést, amelyből a megfelelőt meg lehet tartani[57]:

Az értéktöbblet maga is megint mint tőke van tételezve, mint olyan tárgyiasult munka, amely belekerül az eleven munkával való cserefolyamatba és ezért megoszlik egy *állandó* részre – a munka objektív feltételeire,

anyagra és szerszámra – és a munka létezésének szubjektív feltételeire – az eleven munkaképesség létezésének feltételeire, a munkások létfenntartási eszközeire –, a tőke *változó* részére.

A tőke első fellépésénél maguk ezek az *előfeltételek* úgy jelentek meg, mint amelyek külsőlegesen a *forgalomból* erednek, benne adva vannak; mint amelyek a tőke keletkezésének, a pénz tőkévé változásának külső előfeltételei. Ezek a *külsőleges előfeltételek* most mint maga a tőke mozgásának a mozzanatai, mint a saját *termelési folyamatának az eredményei* jelennek meg, úgyhogy maga a tőke előfeltételezi őket mint saját mozzanatait és feltételeit.

Az *objektivált többletmunka* a maga totalitásában, ezért a *többlettermék* a maga totalitásában most úgy jelenik meg, mint *többlettőke* – összehasonlítva az eredeti tőkével, mielőtt még az realizálta magát mint tőkét; azaz mint *önállósult csereérték*, amely az eleven munkaképességgel mint a maga *sajátos használati értékével* lép szembe. Mindazok a mozzanatok, amelyek az eleven munkaképességgel mint *idegen*, *külsőleges* és ezt a munkaképességet *bizonyos*, *tőle magától független feltételek* között elfogyasztó, felhasználó [hatalmak] léptek szembe, most mint ennek saját *terméke és eredménye* vannak tételezve.

Először: A *többletérték* vagy *többlettermék* nem egyéb, mint *meg nem fizetett munka* egy meghatározott összege – a *többletmunka összege*. Ez az új *érték*, amely az eleven munkával mint önálló érték lép szembe, annak a *munkának a terméke*, amelyet a tőkés egyenérték nélkül elsajátított. Nem egyéb, mint a *munka tömegének* a *szükséges munka tömege* fölötti *objektivált többlete*.

Másodszor: A különös alakok, amelyeket ennek az értéknek öltenie kell, hogy újra értékesüljön, azaz mint tőke tételeződjék – egyrészt mint nyersanyag és szerszám, másrészt mint létfenntartási eszközök a munkások számára – éppen ezért csak magának a *többletmunkának* a *különös formái*.

[Ez tulajdonképpen az *újratermelési folyamat* vizsgálatába tartozik. Amit az egyes tőke termelt, az egy *meghatározott áru*, amelynek egy értékrészét most, igaz, új nyersanyag, más munkaanyag stb. vásárlására fordítják, de *in natura** *ez a meghatározott* tőke nem a saját újratermelési feltételeit termeli, hanem csak *az értéküket*. Ha az *össztőke* egész *többlettermékét* vizsgáljuk, az munkaanyagból, munkaeszközökből és létfenntartási eszközökből áll. Tehát nemcsak *értéktöbbletet* termeltek újra, hanem azokat az *anyagi alakokat* is, amelyekben ez az *értéktöbblet* újra mint tőke funkcionálhat.

* – *természetben* – *Szerk.*

Itt, ahol a felhalmozás *egyszerű formáját* vizsgáljuk (valóban még *formailag* vizsgáljuk, mert konkrétan csak a forgalmi és újratermelési folyamattal együtt vizsgálható), mindenekelőtt azt kell *hangsúlyozni*, hogy az *értéktöbbletben* a tőkés azt az értékrészt kapja meg, amellyel új anyagot és szerszámot vásárolhat. Eredetileg a dolog így jelenik meg: A tőkés a *pénzével* szerszámot, anyagot és munkát vásárol. Ebben a vásárlási aktusban nem tesz semmi mást, mint amit minden vevő tesz, aki *pénzét* áruvá változtatja; a különbség csak abban áll, hogy ő olyan árukat vásárol, amelyeket termelő módon lehet elfogyasztani, ahelyett hogy egyéni fogyasztására vásárolna árukat, s ez maga is nagy érdem, amiért hálás magának. De most másképp áll a dolog. Valójában a munkás *pénzével* vásárol, minthogy ez a pénz nem egyéb, mint *meg nem fizetett, egyenérték nélkül* elsajátított *idegen munka*. Ha a munkás önmaga sajátíthatná el saját többletmunkáját, akkor maga adhatná el többlettermékét és változtathatná egy részét munkaeszközökké és munkaanyaggá. Akkor ezek nem lépnének szembe vele *tőkeként*. Saját munkafeltételeinek nagyobb bőségeként fejeződnének ki, nem a tőkés *többlettőkéjeként*.}

Eredetileg magától a munkástól idegennek, közreműködése nélkülinek, inkább a tőke részéről való tettnek, vagyis a tőkés gazdagságának esetleges nagyságától függő körülménynek jelent meg az, hogy szerszámok vagy munkaeszközök olyan terjedelemben voltak meg, amely az eleven munkának lehetővé tette, hogy ne csak mint *szükséges* munka, hanem mint *többletmunka* is megvalósuljon. De most a *többlet termelési eszközök*, amelyek többletmunka felszívására módot adnak, maguk is csupán többletmunka vagy értéktöbblet *átváltozott formája*.

Harmadszor: Az *érték* önálló magáért való léte a *pénz* (mint érték) formájában vagy anyagilag a *termelő tőke*, termelési eszközök formájában, ami létfenntartási eszközöket is magában foglal – ezért tőkeként létezése – a munkafeltételek *idegensége* az eleven munkaképességgel szemben, amely addig a pontig megy tovább, hogy ezek a feltételek úgy lépnek szembe a munkás személyével a tőkés személyében, mint saját akarattal és érdekkel bíró megszemélyesülések –, a *tulajdonnak*, azaz a tárgyi gazdagságnak ez az abszolút *szétválása, elválása* az eleven munkaképességtől – hogy mint *idegen tulajdon*, mint egy másik jogi személy realitása, az *ő* akaratának abszolút területe lépnek szembe vele – és hogy ezért másrészt a munka mint *idegen munka* jelenik meg a tőkésben megszemélyesült értékkel, illetve a munkafeltételekkel szemben, – ez az abszolút elválás tulajdon és munka között, az érték és az értéklétrehozó tevékenység között – ezért a munka tartalmának idegensége is magával a munkással szemben – ez a *szétválás*

most mint magának a munkának a *terméke*, mint saját mozzanatainak tárgyiasulása jelenik meg. Mert a termelési aktus révén vagy magában a termelési aktusban – amely csak megerősíti a tőke és eleven munka közötti, őt megelőző cserét – a munka összeredménye (a többletmunkáé éppúgy mint a szükségesé) úgy volt tételezve, mint *tőke*. A munkaképesség csak elsajátította az újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközöket, azaz megvalósításának feltételeitől elválasztott puszta munkaképességként való *újratermelését*, és magukat ezeket a feltételeket úgy tételezte, mint idegen parancsoló megszemélyesülésben vele szembelépő *dolgokat*, *értékeket*. Nemcsak nem gazdagabban, hanem szegényebben lép ki a folyamatból, mint ahogy belépett. Mert nemcsak hogy az eleven munka feltételeit mint *tőkét* állította helyre, hanem a benne *lehetőségként* rejlő értékesítés, értéklétrehozó lehetőség most szintén mint *többletérték*, *többlettermék*, *többlettőke* létezik; mint saját hatalommal és saját akarattal felruházott érték szemben a munkaképességgel annak elvont, objektivitás nélküli, tisztán szubjektív szegénységében. Nemcsak az idegen gazdagságot és a saját szegénységet termelte, hanem ennek a gazdagságnak mint magát önmagára vonatkoztató gazdagságnak a viszonyát is a munkaképességhez mint a szegénységhez, melynek fogyasztása által a gazdagság új életerőt szív magába és újra értékesíti magát.

Mindez a cseréből eredt, amelyben a munkaképesség *tárgyiasult* munkának egy mennyiségére kicserélte a maga eleven munkaképességét, csakhogy most ez a tárgyiasulás – létezésének ezek a rajta kívül létező feltételei – mint *saját terméke*, mint tőle magától tételezett jelenik meg, mind a saját objektiválódásaként, mind magának egy önmagától független és rajta éppenséggel uralkodó, a saját tette által uralkodó hatalomként való objektiválódásaként.

A *többlettőkében* minden mozzanat az idegen munka terméke – tőkévé változtatott *idegen többletmunka*. Itt eltűnt az a látszat, amely a termelési folyamat első szemügyre vételekor még létezett, mintha a tőke valamilyen értéket hozna a maga oldaláról, a forgalomból. A munka objektív feltételei most éppenséggel mint a munka terméke jelennek meg – mind amennyiben egyáltalában értékek, mind amennyiben használati értékek a termelés számára. Ha azonban a *tőke* így mint a munka *terméke* jelenik meg, a munka *terméke* szintúgy mint *tőke* jelenik meg – tárgyiasult munka mint eleven munka feletti uralom, parancsnoklás. A munka tehát úgy jelenik meg a termelési folyamatban tevékenykedőnek, hogy az objektív feltételekben való megvalósulását egyszersmind mint idegen realitást ellöki magától és ezért önmagát ezzel a tőle elidegenült, nem hozzá, hanem másokhoz tartozó realitással szemben mint szubsztancia nélküli, pusztán szűkölködő munka-

képességet tételezi; hogy a saját valóságát nem magáért való létként, hanem puszta másért való létként és ezért egyben puszta máslétként, illetve a másik vele magával szembeni léteként tételezi.

Ez a megvalósulási folyamat éppúgy elvalótlanulási folyamata a munkának. Objektíven tételezi magát, de ezt az objektivitását mint a saját nemlétét tételezi vagy mint nemlétének – a tőkének – a létét. Úgy fordul vissza magába, mint az értéktételezés vagy értékesítés puszta lehetőségébe; mert az egész valóságos gazdagság, a valóságos értékek világa és éppúgy saját megvalósulásának reális feltételei mint vele szemben önálló exisztenciák vannak tételezve. Az eleven munka saját ölében nyugvó lehetőségek, amelyek a termelési folyamat következtében mint valóságok rajta kívül léteznek – de mint tőle *idegen* valóságok –, képezik vele ellentétben a gazdagságot.} {E kivonat folytatása mindjárt alább.[58]}

Az egész *többlettőke* egyenlő az *értéktöbblet* azon részével, amely visszaváltozott tőkévé, de nem teljesen cserélődik ki *eleven munkára*, hanem csak az *a része*, amely változó tőkévé alakul át. A másik rész *tárgyiasult* munkával cserélődik ki annak olyan formáiban, amelyek az *állandó* tőkébe kerülnek bele elemekként. Hogy ez közelebbről hogyan történik, azt csak később, a forgalmi folyamatnál kell szemügyre vennünk. Ahogy a pénz azáltal változott tőkévé, hogy termelő munkával cserélődött ki, ugyanúgy megy ez végbe a többlettőkével, amely egyáltalában semmi egyéb, mint pénz vagy áru, amely tőkévé változik. De éppúgy, ahogy az eredeti átváltozáskor a pénznek, hogy termelő munkára cserélődjék, egyszersmind e munka tárgyi termelési feltételeire kellett cserélődnie, ugyanúgy a többlettőkének. Az a kifejezés, hogy az értéktöbblet tőkévé változtatása egyenlő az értéktöbblet termelő munkára való cseréjével, arra a téves elképzelésre csábít (még a legjelentékenyebb közgazdászokat is), hogy ez a *többlettőke csak* eleven munkára cserélődik, vagyis csak *változó* tőkévé változik. Ellenkezőleg. Ahogy ez a tőkeképződés halad, a többlettőke egyre nagyobb része cserélődik pótlólagos *múltbeli munkára*, munkafeltételekre, és egyre kisebb része *eleven munkára*. Vagyis a többlettermék viszonylag egyre kisebb része termelődik újra munkások *létfenntartási eszközeiben* és egyre nagyobb része *munkaeszközökben és munkaanyagban*. A változó tőke, mondhatni, a munkások húsává és vérévé, az *eleven munkaanyaggá* változik át, az állandó tőke ennek a munkának a tárgyi feltételeivé. A tőkeképződés előrehaladásával *megváltozik* az *állandó* és a *változó* tőke közötti arány. A *tőkés termelési mód* ugyanis részint kiterjeszkedik új munkaágakra (ezért megváltoztatja ezekben *ezt* az arányt), amelyek még nem voltak alávetve neki; olyan új munkaágakat hoz létre, amelyeket eleve tőkés módon aknáznak ki; végül továbbfejleszti

és kibővíti a korábbi termelési módokat azáltal, hogy bővíti bennük a *tőkebefektetést*, a termelés *méreteit*. Mindezekben az esetekben változik a változó és állandó tőke aránya, annak a két alkotórésznek az aránya, amelyekre a tőke megoszlik és amelyekben újratermelődik. *Ugyanazon nagyságú* tőke – amennyiben nagysága eléri a tőkés termelési módhoz, az ipari üzemhez szükséges minimumot – abszolúte nagyobb rész állandó tőkére és abszolúte kisebb rész változó tőkére hasad. Ha a többlettőke képződéséből eredő *tőkeképződéssel* az össztőke nagysága változik, nő, akkor a tőke változó része minden körülmények között *relatíve* csökken, bár *abszolúte* növekedik. A megnövekedett tőke *több munkát* hoz mozgásba, de a *tőke nagyságához* képest *kevesebb* munkát.

A *változó tőke nagysága* csak az *össztőke nagyságával* pari passu* növekedhet, amennyiben a *termelési mód* változatlan marad, nem történik változás a *termelőerők fejlődésében*. Pl. ha a többlettőke elég nagy ahhoz, hogy egy második gyárat állítsanak fel az első mellett *változatlan* termelékenységgel, akkor a kétszer akkora tőke kétszer annyi munkát fog alkalmazni, mint azelőtt a fele akkora tőke. Csak akkor lehet a *többlettőkének* egy nagyobb részét változó tőkévé változtatni, azaz a ráfordított tőkéhez képest több munkát felhasználni, ha olyan termelési ágakba fektetik be, amelyek a tárgyiasulthoz képest több eleven munkát kívánnak. Ez előfordulhat valamely meghatározott szférában, összehasonlítva egyiket a másikkal.

De a *tőkés termelés fejlődését* tekintve, amely a *tőke tömegének növekvő terjedelméhez* van kötve mint anyagi bázisához, változik a *termelési mód*, a *munka termelékenysége* és ezért a *technológiai arány*, amelyben tárgyiasult munkaeszközök meghatározott tömegeinek mozgásba hozásához meghatározott mennyiségű eleven munkára van szükség. Láttuk ezt a tőkés termelési mód vizsgálatánál.[59] A méretek kiterjedése lehetővé teszi a kooperációnak, a munkamegosztásnak, a gépi berendezésnek, a termelés egyéb anyagi segédeszközeinek a kiterjesztését, amivel a munka *növekvő termelékenységét* hozzák létre. Ugyanaz a munka nagyobb tömegű nyersanyagot dolgoz fel, nagyobb tömegű munkaeszközt hoz mozgásba, nagyobb tömegű állandó tőkét termel újra a termékben, a munkaeszközöknek az értékesítési folyamatba bele nem kerülő nagyobb részét használja fel.

A *munka növekvő termelékenysége*, amely a tőke növekvő terjedelmével, tehát az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatásával, a többlettőke képződésével fejlődik, éppen abban fejeződik ki vagy azzal azonos, hogy az *állandó* és a *változó* tőke közötti arány változik, és ugyanaz a munkatömeg több

* – lépést tartva – *Szerk.*

állandó tőkét hoz mozgásba, vagy kisebb munkatömeg ugyanakkora vagy több állandó tőkét, tehát abban fejeződik ki, hogy az össztőkének az a része, amely változó tőkévé változik, folyton csökken az állandó tőkévé változóhoz képest. Az alkalmazott munkatömeg az össztőke növekedésével nő, de egyre csökkenő arányban az össztőke növekedéséhez. Előfordulhatna, hogy a *többlettőke* változó része folytonosan felszívja az egész *többletnépességet* és mégis a *pótlólagos változó* tőke *relatív nagysága* az össztőkéhez képest állandóan csökken. S ugyanabban az arányban, ahogy nő a tőke a többlettőke növekedése és egyik többlettőkének a másikhoz tevése révén, fejlődik — azokat a rövidebb időközöket kivéve, amelyekben a terjeszkedés alatt a *munka termelékenysége ugyanaz marad* — a munka termelékenységének e növekedést kísérő haladásával az állandó tőkének a változó tőkéhez képest való *relatív* és *abszolút* gyarapodása. Ezért a fejlődés folyamán és a felhalmozás eredményeképpen a többlettőke egyre kisebb *hányada* változik át változó tőkévé, vagyis olyan létfenntartási eszközökké, amelyek eleven munkával cserélődnek. Ez csak azzal azonos, hogy a termelés mérete nő és ezért csökken az ahhoz szükséges eleven munka relatív tömege, hogy növekvő tömegű termelési eszközt termékké változtassanak. Ha pl. az állandó tőke aránya [a változóhoz] 3:1, akkor a többlettőke $^1/_3$-át kell változó tőkévé változtatni, ha 5:1, akkor $^1/_5$-ét, ha 10:1, akkor $^1/_{10}$-ét, és a felhalmozással ez az arány 3:1, 4:1-ről 5:1-re, 10:1-re stb. változik.

A *többlettőke* megváltoztatja az arányt az *össztőkére* nézve, nemcsak önmagára, hanem az eredeti tőkére nézve is, amelynek sarjadéka. Hiszen éppen a többlettőkének az eredeti tőkéhez való hozzátevése révén teszik lehetővé a munkafolyamat tárgyi feltételei a munka termelékenységének emelését és ennélfogva a változó tőke állandó tőkéhez való arányának csökkentését. Minél gazdagabbak a feltételek, amelyekkel már dolgoznak, annál nagyobb lesz az össztermék újratermelésében az állandó tőkeként újratermelt résznek az aránya ahhoz a részéhez, amelyet változó tőkeként termelnek újra. Ugyanez a megoszlás következik be a többlettőkében változatlan termelés esetén; még nagyobb az állandó tőke túlsúlya a változóval szemben.

A *változó tőke*, azaz a tőkének munkabérre fordított része tehát nő a *tőke felhalmozásával*, mert ez az egyetlen eszköz ahhoz, hogy *abszolút értéktöbbletet* termeljenek, de relatíve csökken, azaz egyre fogyó arányban nő az *össztőke növekedéséhez* képest; éspedig a *meg nem fizetett munka* növekvő *átváltozása* tőkévé, azaz a *felhalmozás* eszköze és szükséges termelője e fogyó aránynak, amely nemcsak a többlettőke *elosztásában* mutatkozik meg, hanem az *össztőkére* is visszahat.

Minden felhalmozás eszköz nagyobb felhalmozáshoz, tehát eszköz ahhoz,

hogy több *eleven munkát* zsákmányoljanak ki, de egyúttal az össztőkéhez képest kevesebb *eleven* munkát alkalmazzanak.

A *többlettőkével* többletnépességet foglalkoztatnak és szívnak fel, de, mint a tőkés termelés vizsgálatánál láttuk,[60] eleven munka tárgyiasult munka által való asszimilációjának vagy felszívásának ez a folyamata ezért előidézi és magával vonja – a gépi berendezés stb. tökéletesítésével és a tőkés termelési mód alkalmazásával ott, ahol azelőtt ezt nem tették – munkások folytonos kidobását, szabaddá tételét, rendelkezésre bocsátását, úgyhogy a tőke által vonzott munkások növekvő számát eltaszított, szabaddá tett munkások növekvő tömege idézi elő; e körülményeknél fogva a felhalmozás a népesség természetes gyarapodásán kívül állandóan tartalékol és termel magának egy rendelkezésre álló többletnépességet – eleven anyagot a tőke még nagyobb felhalmozása számára.

Egyáltalában nem kell úgy képzelni a dolgot, hogy a *változó tőke tömege* azonos a *létfenntartási eszközök növekvő tömegével*, amelyet a *tőke tömegének és a munka termelékenységének fejlődése* folyamán változó tőkévé *lehet* változtatni, azaz eleven munkával kicserélni, vagyis mesébe illik az az elképzelés, hogy a termék egy meghatározott részét, használati értékének természete miatt, *változó tőkévé* kell változtatni, vagy hogy a *változó tőke* valamiféle szükségszerű arányban áll a *létfenntartási eszközök tömegével* (vagy létfenntartási eszközökhöz való anyaggal), amelyek fogyasztási eszközökként bekerülhetnek a munkaképesség *újratermelésébe*.[61]

[Nyolcadik fejezet]

Az úgynevezett eredeti felhalmozás

{*Egy régebbi kifejtésből.*[62]

Ha mármost mindenekelőtt a lett viszonyt vesszük szemügyre, azt, hogy az érték tőkévé (és az értéktöbblet többlettőkévé) lett, és az eleven munka vele pusztán szemben álló használati érték lett, úgyhogy az eleven munka úgy jelenik meg, mint puszta eszköz arra, hogy a tárgyiasult, holt munkát *értékesítse*, eleven lélekkel áthassa és a saját lelkét az ő javára elveszítse – és eredményként egyrészt a létrehozott gazdagságot mint idegent termelje, mint sajátját pedig csak az eleven munkaképesség szűkölködését –, akkor a dolog egyszerűen úgy jelenik meg, hogy magában a folyamatban és általa vannak tételezve a reális munka dologi feltételei (tudniillik anyag, amelyben magát értékesítse, szerszám, amellyel magát értékesítse, és létfenntartási eszközök, amelyekkel az eleven munkaképesség lángját munkára szítsa és a kihunyástól óvja, életfolyamatának a szükséges anyagokat eljuttassa), úgy vannak tételezve, mint idegen, önálló létezések –, illetve mint egy *idegen személy létezési módja*, mint magánvalóan az eleven munkaképességhez, amely tőlük elszigetelten, velük szubjektíve szemben áll, magukban rögződő, magukért való értékek és ezért olyan értékek, amelyek a munkaképességtől idegen gazdagságot, a tőkés gazdagságát képezik. Az eleven munka objektív feltételei úgy jelennek meg, mint *elválasztott, önállósult értékek* az eleven munkaképességgel mint szubjektív létezéssel szemben, amely velük szemben csak mint *másik fajta* érték (tőlük nem *értékként*, hanem *használati értékként* különböző) jelenik is meg. Ha ez az elválás egyszer már előfeltételezve van, akkor *a termelési folyamat* csak *újratermelheti*, újonnan termelheti és nagyobb szinten újratermelheti. Hogy hogyan teszi ezt, azt láttuk. Az eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezések, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szemben álló szubjektum objektivitása; az újratermelés és *értékesítés*, azaz ezeknek az *objektív feltételeknek* a *bővítése* ezért egyszersmind egy idegen, a munka-

képességgel közömbösen és önállóan szemben álló szubjektum gazdagságaként való újratermelésük és újonnan termelésük. Amit újratermelnek és újonnan termelnek, az nemcsak az eleven munka ezen objektív feltételeinek a *létezése*, hanem a munkástól *idegen létezése*, önálló, azaz egy idegen szubjektumhoz tartozó értékekként való létezésük ezzel az eleven munkaképességgel szemben. A munka *objektív* feltételei *szubjektív* létezésre tesznek szert az eleven munkaképességgel szemben – a *tőkéből tőkés* lesz; másrészt a munkaképességnek a saját feltételeivel szembeni pusztán szubjektív létezése egy csupán közömbös objektív formát ad neki ugyanezekkel szemben – ő csupán *egy különös használati érték* – áru – a saját feltételei mint *más használati értékű értékek – más áruk – mellett*. Ahelyett, hogy ezek mint a munkaképesség megvalósításának feltételei újratermelődnének a termelési folyamatban, ellenkezőleg a munkaképesség létezésének feltételei úgy kerülnek ki a termelési folyamatból, mint a *saját* értékesülésüknek és annak a feltételei, hogy vele szemben magáért való értékekként fennmaradjanak. Az anyag, amelyet a munkaképesség megmunkál, *idegen* anyag; éppúgy a szerszám *idegen* szerszám; munkája csak úgy jelenik meg, mint járulék hozzájuk mint a szubsztanciához és ezért olyasmiben tárgyiasul, ami *nem az övé*. Sőt maga az eleven munka is mint *idegen* jelenik meg az eleven munkaképességgel szemben, amelynek munkája, amelynek saját életnyilvánulása, mert átengedték a tőkének tárgyiasult munkáért, magának a munkának a termékéért. A munkaképesség úgy viszonyul a munkához, mint idegenhez, mint *kényszermunkához*. A saját munkája éppúgy idegen neki – és ahogy látjuk, a tőkés termelésben, tartalma, irányítása, társadalmi formája szerint az is –, mint az anyag és a szerszám. Ezért azután a termék is úgy jelenik meg neki, mint idegen anyagnak, idegen szerszámnak és idegen munkának a kombinációja – mint *idegen tulajdon*, és a termelés után a munkaképesség szegényebb lett a kiadott életerővel, s újra kezdődik a robotoltatása mint a *munkafeltételek* által alkalmazott munkaképességé. A felismerés, hogy a termék saját terméke, és a megítélés, hogy a megvalósítása feltételeitől való elválasztottság igazságtalanság – *kényszerviszony* – ez roppant erejű tudat, *maga is* a tőkés termelési mód *terméke*, s annyira a tőke végítéletének lélekharangja, ahogy a rabszolgának azzal a tudatával, hogy *ő nem lehet egy harmadiknak a tulajdona*, a rabszolgaság már csak mesterségesen tengeti tovább létezését és nem maradhat fenn többé a termelés bázisaként.

Ha ellenben az *eredeti viszonyt* vesszük szemügyre, a pénznek az önértékesítési folyamatba való belekerülése előtt, akkor különböző feltételek jelennek meg, amelyeknek *történelmileg keletkezetteknek kell lenniök* vagy

adottaknak kell lenniök ahhoz, hogy a pénz tőkévé és a munka bérmunkává váljék. A lényegi feltételek maguk is tételezve vannak a viszonyban, ahogy az eredetileg megjelenik: 1. az egyik oldalon az eleven munkaképességnek pusztán *szubjektív* létezésként való megléte, elválasztva objektív valóságának mozzanataitól, ezért éppúgy elválasztva az *eleven munka feltételeitől*, mint az *eleven munkaképesség létezési eszközeitől, létfenntartási eszközeitől*, önfenntartási eszközeitől; a munka eleven lehetősége az egyik oldalon ebben a teljes elvonatkoztatásban; 2. a másik oldalon található értéknek vagy tárgyiasult munkának használati értékek felhalmozásának kell lennie, elegendően nagynak ahhoz, hogy a tárgyi feltételeket szolgáltassa nem csupán az eleven munkaképesség fenntartásához vagy újratermeléséhez szükséges áru termeléséhez, hanem ahhoz is, hogy többletmunkát termeljen – az objektív anyagot megadja ehhez; 3. szabad csere – pénzforgalom – a két oldal között; a csereértékre, nem uralmi és szolgasági viszonyra alapozott vonatkozás a végpontok között; azaz tehát olyan termelés, amely nem közvetlenül a termelőnek szolgáltatja a létfenntartási eszközöket, hanem a csere által közvetítve van, és éppígy nem rendelkezik közvetlenül az idegen munkával, hanem meg kell vásárolnia magától a munka hordozójától; 4. annak az oldalnak, amely a munka tárgyi feltételeit *önállósult* formában képviseli, mint *értéknek* kell fellépnie és *értéktételezést*, az érték önértékesítését, pénzlétrehozást kell végső céljának tekintenie – nem használati értékek közvetlen élvezetét vagy létrehozását.

Ameddig *mindkét* oldal *tárgyiasult* munka formájában – mint olyan *termékeket, amelyek áruk* – cseréli ki munkáját egymással, ez a viszony lehetetlen: éppígy lehetetlen akkor, ha maga *a munkás* mint a másik oldal tulajdona jelenik meg, maga is az *objektív* munkafeltételekhez tartozik, nem mint cserélő *személy*. (Ennek nem mond ellent az, hogy a polgári termelési rendszeren belül egyes pontokon lehetséges rabszolgaság. Ez azonban akkor csak azért lehetséges, mert más pontokon nem létezik, és mint rendellenesség jelenik meg magával a polgári rendszerrel szemben.)

A feltételek, amelyek között a viszony eredetileg megjelenik, vagy amelyek úgy jelennek meg, mint létrejövésének történelmi előfeltételei, az első pillantásra kétoldalú jelleget mutatnak – az egyik oldalon az eleven munka alacsonyabb formáinak a felbomlása – a másikon a közvetlen termelők számára szerencsésebb viszonyok felbomlása. Egyfelől a rabszolgaságnak és a jobbágyságnak a felbomlása. Másfelől annak a formának a felbomlása, amelyben a termelési eszközök közvetlenül mint a közvetlen termelőnek a tulajdona vannak meg, akár *túlnyomórészt* használati értékre irányul a munkája (mezőgazdaság), akár csereértékre (városi munka). Végül a *közös-*

ség azon formájának a felbomlása, amelyben a munkás ennek a természetadta közösségnek a szerveként egyszersmind mint termelési eszközei tulajdonosa vagy birtokosa van tételezve.}[63]

Eredeti felhalmozás. Nézzük *Price* írását és az *elleniratot.*[64]

Dr. *Richard Price*: „Observations on Reversionary Payments", *6. kiadás*, 2 kötet (kiadta *William Morgan*. London 1803). (A *3. kiadás*, amelyre az ellenirat hivatkozik, 1772-ben jelent meg.)

Price, i. m. II. köt.:

„Ha a föld *néhány nagy bérlő* kezére jut... a *kis bérlők*" (ezeket korábban így jellemezte: „egy sereg kistulajdonos és bérlő, akik magukat és családjukat az általuk megművelt föld termékéből, a községi földre hajtott juhokból, szárnyasokból, disznókból stb. tartják el, úgyhogy nincs sok okuk *vásárolni létfenntartási eszközöket*") „olyan emberekké *változnak*, akiknek *mások számára végzett munkával* kell létfenntartásukat megszerezniök, és akik arra kényszerülnek, hogy mindenért, amire szükségük van, a piacra menjenek." (147. old.) „Talán *több munkát* végeznek, mert *nagyobb a kényszer*." (147. old.) „Több *kenyeret* fogyasztanak és ennélfogva több gabonát termesztenek, mert *kevésbé képesek* más élelem árát megfizetni." (147–148. old.) „A városok és a manufaktúrák nőnek, mert *több embert kergetnek oda*, akik munkát keresnek. Ez az a mód, ahogyan a *bérletek koncentrációja* természetszerűen hat és ahogyan ebben a királyságban már sok év óta valóban hatott." (148. old.) „Ugyanazok az okok, amelyek elnéptelenedést idéznek elő nálunk, egy időre előmozdíthatják a föld megmunkálását." (148. old.) A 149–152. oldalakon (a füzetben 32. old.[65]) még kimutatja, hogy a dolgozó osztályok azelőtt sokkal *több húst* fogyasztottak és ezért a *gabona*, különösen a búza *ára* közömbösebb volt nekik.

Idézi *Addington tiszteletes urat*: „Inquiry into the Reasons for and against enclosing Open Fields", London 1772, 43. és 37. old.: „Northamptonshire-ben és Leicestershire-ben a községi földek bekerítése nagyon elharapódzott és *a bekerítések révén keletkezett új földbirtokok legtöbbjét legelővé változtatták*; ennek következtében sok földbirtokon, ahol korábban 1500, vagy legalább 1000 acre-t szántottak fel évente, most 500 acre-t sem művelnek meg; és némelyiken, amely azelőtt több száz quartert hozott, most alig látni gabonakalászt. S ennek hatása oly súlyosan érezhető, hogy ezekben a grófságokban a rosszabb búzát az utóbbi időben winchesteri bushelenként átlag 7 shillingért és 7 shilling 6 pennyért adták el, azelőtt viszont sok hónapon át általában 3 shilling 6 pennyért és 4 shillingért stb. adták el." (43. old.) Úgyszintén ezt mondja Addington: „Northampton és Leicester grófságokban a lakosság csökkenése a bekerítés által érintett csaknem

valamennyi faluban, amelyekben nincs számottevő manufaktúra, annyira szembeötlő, hogy mindenki megállapítja, aki ismerte 20–30 év előtti állapotukat és most látja őket... Egykori lakóházak, csűrök, istállók stb. romjai mutatják minden áthaladónak, hogy valaha lakottabbak voltak. Némely helyen 100 házból és családból 8 vagy 10 maradt." [43–44. old.] „A legtöbb olyan egyházközségben, ahol a bekerítés csak 15 vagy 20 évvel ezelőtt történt, igen kevés a *földtulajdonos* azoknak a számához képest, akik a földet bekerítetlen állapotában művelték. Nem ritka jelenség, hogy 4 vagy 5 gazdag állattenyésztő *felvásárol* egy nagy, nemrégiben bekerített lordságot, amely azelőtt 20–30 bérlő és ugyanennyi kisebb tulajdonos és lakos kezén volt. Mindezeket *családostul kidobták birtokukról*, sok más családdal együtt, amelyeket ők foglalkoztattak és tartottak el." (37[–38]. old., *Addington*.)

Ezekhez az Addington-idézetekhez Price megjegyzi:

„Itt olyan *nyílt mezők és földek bekerítéséről* beszélek, amelyeket már megműveltek. *Még azok az írók is, akik a bekerítést védelmezik*, elismerik, hogy az utóbbi a szántóföldet csökkenti, a nagy bérletek monopóliumát növeli, a létfenntartási eszközök árát emeli és elnéptelenedést idéz elő. Az ilyen bekerítések ezért, bármilyen előnyösek lehetnek jelenleg néhány egyénnek, kétségtelenül károsak. Megfordítva, *parlagföldek és községi földek* bekerítése hasznos lehetne, ha kis parcellákra osztanák és mérsékelt bérért odaadnák, hogy szegények vegyék birtokba. De ha, azonkívül hogy csökkentik a finom gyapjú termelését, *érzékenyen sújtják a szegényeket, megfosztva őket létfenntartási eszközeik egy részétől*, és csak a már amúgy is túlságosan nagy bérletek növekedésére vezetnek, a velük járó előnyök nem sokkal haladhatják meg a hátrányokat." (155–156. old., jegyzet.)

(Ezekből az idézetekből láthatjuk, milyen sekélyesen és optimisztikusan fogja fel a dolgot a kompilátor és megrögzött plagizátor MacCulloch a maga „Literature of Political Economy"-jában, London 1845, 194. old.: „Bármilyen más oknak tulajdonítanák is az árak emelkedését, aligha képzelhető el, hogy a bekerítések kiterjesztése közéjük tartozna. Valóban, ha valami minden másnál inkább hozzájárult Anglia termelésének a múlt század közepe óta bekövetkezett óriási növekedéséhez, akkor az a parlagföldek stb. bekerítése volt.")

Látjuk, hogy a kortársainál e *folyamatnak*, amely fő mozzanat *a tőke eredeti felhalmozásában* – tudniillik (később idézem *Steuartot*[66]) *a föld elválasztása szorgalmas gyermekeitől* – a nagy bérletek képződése mint *„felvásárlás"* (ami csak más szó sok kis bérlet *egy* kézbe való koncentrálására) a *jellemző vonás*. Egészen úgy, ahogy Mirabeau a nagy manufaktúrákat

„egyesített gyáraknak"[67], egy kézbe koncentrált kis manufaktúraüzemeknek nevezi.

Szerfelett melankolikus és tragikus história ez az *eredeti felhalmozás*, amely a liberális kretének kezében oly idillikusan fest.

A döntő a *meglevő termelési feltételek* kevés kézben való *koncentrációja* és *elválasztásuk a közvetlen termelőktől*, akiknek tulajdonaként vagy birtokaként eredetileg megjelentek. Az *egyházi javaknak* a nemesség és a burzsoázia által való elrablása, lásd *Cobbett*: A reformáció története[68]. A *koronabirtokok családd elsajátítása* a liberális rezsim megkezdődésével. (Lásd *F. Newman*[69].) A *községi földek családd bekerítése*. (Az idézett helyek és mások.) Emellett a *yeomanry*[9] pusztulása, a földjüket maguk művelő tulajdonosoké {valamint a cottiereké[70]}, akik 1689-ben még a föld $^{7}/_{10}$-ét tartották kezükben, tulajdonosai voltak. (Lásd *Macaulay*[71] és később idézendő helyek.) Ez utóbbiakat tönkretette a *tőkéletesített földművelés*, a nagy bérlők konkurenciája (minthogy körülbelül 1700-tól 1750-ig a gabonaárak szinte szakadatlanul estek[72]), *az adók* növekvő *terhe* (államadósság stb., állandó hadsereg stb.) és a *falusi mellékiparok* pusztulása, amelyek nem konkurálhattak a manufaktúrákkal. Ahogy maguk a *mezőgazdasági munkások* éhen haltak a *létfenntartási eszközökre kivetett adók* (vámok és közvetett adó, lásd későbbi idézet) következtében. (Az egész *protekcionista rendszer* a mezőgazdasági és ipari termékekre vonatkozóan, a külkereskedelem, a gyarmati rendszer és a hitelrendszer fejlődésével együtt elősegítette részint a felhalmozás *meggyorsulását*, a tőke felhalmozásáét a dolgozó osztály és a régi gentry rovására, részint az önálló termelőknek puszta bérmunkásokká változását. Nagy *vagyonok* hirtelen képződése államadósságok, azaz tőzsdei szédelgés révén, továbbá az *újonnan felemelkedett* közvetítők, ügynökök, alkuszok stb. által meggyorsított pénzkoncentráció kevesek kezében; ez azután tőkeként részint a mezőgazdaságban és a manufaktúrában fejtett ki hatást, vagy pedig *földvásárlás* útján elősegítette a haszonbérlet [farming] új rendszerét, amelyben a földtulajdonos csakis pénzjövedelemre törekszik.)

Rendszeresen űzték ezt a *clearing of estates** útján[73]. (Clan tulajdon vagy feudális földtulajdon modernné változtatása, a régi bérlők erőszakos elválasztása termelési feltételeiktől, mikoris gyilkossággal és emberöléssel, katonaság általi végrehajtással, erőszakkal koldusokká változtatták őket, felégették a kunyhókat. A *Skót Felföldön* a XVIII. század közepétől. A XIX. században megismétlődik, részben még tart. Először juhlegelőkké változtat-

* — *birtokok megtisztítása* — *Szerk.*

ják a földeket, később (most) még mesterséges erdőségekké is vadászterületek céljára; emellett a lakosoknak a XVIII. században törvényileg megtiltották a *kivándorlást*, hogy a gyárakba hajtsák őket. Egy részük *halász* lesz, a partokra menekülnek. Onnan is elűzték őket, mihelyt a földtulajdonosok előnyösebbnek találták, hogy szerződéseket kössenek a nagy londoni halkereskedőkkel, akik a dolgot nagyban űzték.) (*Angliában* a XVIII. század közepét megelőző évtized óta *községi földek bekerítésével, kis bérletek összevonásával szántóföld legelővé* változtatása. Még most is folyik. A legnagyobb méretekben Írországban folyik megint a *clearing of estates* 1846 óta. 1 millió ír éhhalála és egy másik milliónak tengeren túlra űzése – ez volt *az írországi birtok megtisztítása*. Folytatódik. (Részleteket idézek erről.) A *clearing of estates* csak azt mutatja *rendszeres* folyamatként, egész grófságokra alkalmazva, ami az *eredeti felhalmozás* idején részletekben mindenütt végbement a megváltozott termelési viszonyok következtében.)

Most *Price, Addington* stb. ellen:

„*An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.*" By a Farmer. London 1773. Ez a fickó vállvonogatással felel azoknak, akiknek a filozófiája „nem lát túl a szegények bendőjén". A modern gazdaságtannak ezzel a szemrehányásával kétségtelenül nincs mit tenni.

„A föld művelését nem lehet túlságba vinni." (62. old.) A fickó *szabadkereskedő*: a gabonatörvények eltörlése: „tegyék a kereskedelmet szabaddá és nyitottá export vagy import szempontjából mindenkor és minden alkalommal, a legcsekélyebb megszorítás nélkül... hagyják, hogy a gabona mint a víz folyjon, s meg fogja találni a szintjét" (88. old.). {A *szabadkereskedelem*, a nemzetközi kereskedelem korlátozásainak megszüntetésétől eltekintve, nem egyebet jelent, mint a tőkés termelésnek és törvényeinek *szabad, féktelen fejlődését*, amely nem törődik a termelés szereplőivel, nem törődik mindazokkal a szempontokkal, amelyek a *tőke fejlődése* törvényeit és feltételeit illetően exoterikusak, akár nemzetiek, humanitáriusok, vagy bármifélék ezek a szempontok. A régebbi korlátozásoknak, amennyiben a manufaktúratulajdonosoktól, földtulajdonosoktól stb. indulnak ki, még csak meg kell teremteniök a feltételeket, amelyek között a *tőke* önmagából indulhat ki mint előfeltételből. Csak fejlődésének egy *bizonyos pontján* nincs többé szüksége külső segítségre.} „Feltétlenül szükséges a kereskedelem teljes szabadsága általában, de különösen a gabonakereskedelemé."

Price ellen:

„Nem helyes elnéptelenedésre következtetni abból, hogy ma már nem látni munkájukat a nyílt mezőn eltékozló embereket." (124. old.)

„Ha azután, hogy *a kisparasztokat olyan emberekké változtatták át, akiknek mások számára kell dolgozniok, ezek több munkát folyósítanak*, ez előny, amelyet a nemzetnek kívánnia kell." (128. old.) „A termék nagyobb lesz, ha kombinált munkájukat egyetlen bérleten alkalmazzák; így *többlettermék* jön létre a *manufaktúrák számára*, és ezáltal a termelt gabonamennyiséghez viszonyítva szaporodnak a manufaktúrák, amelyek e nemzet aranybányái közé tartoznak." (129. old.) {Nem csupán *többlet* jön létre a tőkés termelés megnövekedett termelékenysége révén, hanem ha pl. a földön foglalkoztatott 4 emberből már csak 3-ra van szükség, de egyszersmind *változó* tőkét *állandóval* pótolnak és ezt a 3-at a manufaktúrába vetik, akkor a bérlő állandó tőkéjének egy része a manufaktúratulajdonos változó tőkéjére cserélődik. Ez a 3 ember most a manufaktúratulajdonosoktól munkabérként kapja azt a gabonamennyiséget, amelyet azelőtt mint földművelők fogyasztottak. Ilyen módon több *gabonát dobnak piacra*, nem azért, mert többet termeltek, hanem mert annak a terméknek egy részét, amelyet ez a 3 azelőtt mint paraszt közvetlenül fogyasztott el, most ugyanez a 3 mint manufaktúramunkás megvásárolja. Többet dobnak piacra, mert több fogyasztó vetődött a mezőgazdaságból a manufaktúrába. Amit *ezáltal* nyertek, az nem többlettermék gabonából, hanem több manufaktúratermék.}

Elismeri, hogy még 1697-ben is a hústáplálék dominált a munkásoknál. (130. old.)

Egyébként helyes elképzelései vannak (tehát A. Smith *előtt*) a hús és a gabona viszonylagos árainak változásáról és kiegyenlítődéséről:

„Az egyik értékének esnie kell vagy a másikénak emelkednie, amíg ki nem egyenlítődnek... Az egyetlen módszer annak *megállapítására*, milyennek kell lennie az egyik termék árának, hogy arányos legyen a másiknak az árával, az, hogy egy *bizonyos pénzösszeget fordítanak gabonatermesztésre és ezzel egyenlő összeget marha tenyésztésére és hizlalására; egyenlő profit* meghatározza mindegyiknek a *reális értékét*." ([132–]133. old.) (Ebben a passzusban a járadék nincs belefoglalva a termelési költségekbe.) Ez a *passzus fontos a termelési árak szempontjából.*

„*Ha nem volt szükség munkára, nem lehet ár sem.*" (138. old.)

Ez az ember elismeri *dr. Price-nak*, hogy a munkabér nem emelkedett az *élelmiszerek árával arányosan*, s diadalmasan hozzáteszi: „Abban a mozzanatban, hogy a *munka ára nem emelkedett az élelmiszerek árának arányában*, a doktor (Price) állítása *megerősíti* azt, amit *Arthur Young* mondott értékes műveiben és remélem megnyugtatja azoknak a lelkét, *akik azt képzelik, hogy az élelmiszerek drágasága szükségképpen tönkreteszi manufaktúráinkat.*" (138. old.) (Ez az utóbbi akkoriban általános nézet volt.) „*Mélységesen* saj-

nálom *yeomanrynk* elvesztését, *azoknak a férfiaknak a seregét, akik a valóságban fenntartották e nemzet függetlenségét*; és fáj látnom, hogy földjeik most *monopolizáló lordok* kezében vannak, *kis bérlőknek kiadva*, akiknek bérleti feltételei olyanok, hogy alig jobb a soruk a vazallusokénál, akiknek minden bajos alkalommal eleget kell tenniök a felhívásnak. A *béreseknek* nevezett osztályt illetően azt hiszem, hogy többnyire ugyanabban a helyzetben vannak, mint voltak, azzal az előnnyel, hogy most dolgoznak, ahelyett, hogy a községi és parlagföldeken ődöngenének." (139. old.)

A következő passzus *Smith* azon nézete mellett szól, hogy a gabona megteremti a fogyasztóit és mindig van értéke:

„A föld művelését nem lehet túlságba vinni." (62. old.)

„A gabona a fogyasztása arányában szűkös vagy nem szűkös. Ha több száj van, akkor több gabona lesz, mert több kéz lesz a föld művelésére; és ha több gabona van, akkor több száj lesz, mert a bőség népességet hoz." (125. old.)

„Túlzott bőség manufaktúravárosokban nem termel több munkát, hanem ellenkezőleg. Jól ismert tény azok előtt, akik jártasak ebben a dologban, hogy a *szűkösség bizonyos fokig előmozdítja a szorgosságot* és hogy az a manufaktúramunkás, aki háromnapi munkából meg tud élni, a hét többi napján tétlen és ittas lesz." (93. old.)

Ez a fickó, aki igen pontos számításokat közöl a bérlők kiadásairól és bevételeiről (146., 103–107. old.), ezt mondja: „Az előző becslésből úgy tűnik ki, hogy a bérlő, nagy gonddal és jó szerencsével, körülbelül *évi 25%-ot* érhet el, de ehhez 46 sh 8 d-ért stb. kell eladnia búzáját. Nem minden talaj tesz lehetővé ilyen profittal járó gazdálkodást." (I. h.) Látjuk, hogy a nagy bérlők akkor hogyan gazdagodtak – *halmoztak fel tőkét* – a munkások elszegényítése és a kisbérlők kisajátítása révén. A XIV. század végén és a XV. [végén] és a XVI. század elején *szántóföld juhlegelővé változtatása*. Ez ellen az angol törvények. A XVII. században Erzsébet uralkodása alatt, továbbá a forradalomtól 1697-ig újra nő a kisbérlők és birtoklók száma, részben azért, mert a gabonatermesztés terjed, részben azért, mert a manufaktúra az előkészítő munkáinak egy részét (pl. fonást) falun kénytelen végeztetni.

[Hogy*] „a tőke felhalmozásával" karöltve haladt a munkások elszegényedése, ez Price-ból is látható.

Price ezt mondja:[74]

[...] *Bacon*, „Essays, Civil and Moral", 29. szakasz, ezt mondja: „VII.

* *A kéziratoldal itt és a továbbiakban meg van rongálódva. – Szerk.*

Henrik király elgondolása mély és csodálatraméltó volt, mert meghatározott *normálméretű* gazdaságokat és parasztházakat teremtett, azaz olyan terjedelmű földet tartott fenn számukra, hogy *eléggé gazdag és nem szolgai helyzetű alattvalókat* hozhassanak a világra és hogy az eke szarvát [tulajdonosok és] ne *béresek* tartsák kezükben." „*Bekerítések*", mondja Bacon ugyancsak a VII. Henrik uralkodásáról szóló történelmi munkájában, „[ebben az] időben" (1489) „gyakoribbá váltak, ezáltal szántóföldeket legelőkké változtattak, amelyeket néhány pásztor [könnyen ellát]. Ez a nép pusztulását... idézte elő..." (A király és a parlament) „intézkedéseket hoztak a községi földek ezen *elnéptelenítő elbitorlása* és a nyomában járó *elnéptelenítő legelőgazdálkodás* ellen. A rendelet előírta, [hogy mindazokat a] paraszt[házakat], amelyekhez 20 acre föld tartozott, örökre fenn kell tartani, az általuk elfoglalt földdel együtt, és semmiképpen sem szabad elválasztani tőle. [Ezekkel a módszerekkel, a házak] fenntartásával, szükségképpen ki akarták kényszeríteni, hogy lakosaik ne váljanak koldusokká." Ezt a törvényt [VIII. Henrik uralkodása idején megújították. Mindenkitől, aki szántóföldet] legelővé változtat, el [kell] kobozni a föld felét. (156., 157. old.)[75]

A *VIII. Henrik* uralkodásának 25. évében hozott törvény kimondja, hogy „sok bérlet és nagy állatcsorda, különösen juhnyáj összpontosul kevesek kezében, ami által a *földjáradékok* igen *megnövekedtek és a földművelés nagyon lehanyatlott*; templomokat és házakat leromboltak; az élelmiszerek ára rendkívül megemelkedett, és a nép megdöbbentően nagy tömegei képtelenné váltak arra, hogy magukat és családjukat eltartsák; s ezért a törvény elrendelte, hogy senki ne tartson 2000-nél több juhot és *ne legyen kettőnél több farmja.*"[76] „*VI. Edward* uralkodásának 3. évében törvényjavaslatot terjesztettek elő a szegények javára arról, hogy újjá kell építeni a düledező tanyaházakat és *támogatni kell a földművelést a túl sok bekerítéssel szemben.* 1638-ban *I. Károly külön bizottságot* nevezett ki, hogy érvényre juttassa az *Erzsébet* uralkodásának 30. évében hozott törvényt, melynek értelmében nem szabad faluhelyen cottage-ot építeni anélkül, hogy legalább 4 acre föld tartozna hozzá — a szegények száma növekedésének megakadályozására azáltal, hogy biztosítják önellátásukat —, sem albérlőket venni a cottage-ba — hogy biztosítsák az egész föld megművelését, jobban szétszórva az embereket rajta." (157., 158. old.) „Egy *Cromwell idejéből* való törvény értelmében London körül 10 mérföldön belül nem szabad új házat építeni, ha nincs ott 4 acre föld, amelyet a lakó művel meg." (I. h.)

„Ilyen volt", mondja dr. Price, „a régebbi idők politikája. A *modern politika* csakugyan *a magasabb néposztályoknak kedvez*; s a következménye

az lehet, hogy előbb-utóbb az egész királyság csak *gentlemanokból* és *kolduso*kból, *nagyurakból* és *rabszolgákból* fog állni." (158. old.)

„Minthogy a régebbi időkben a *föld művelőinek* száma nagyobb volt és mindnyájuknak több lehetősége volt, hogy *maguk számára dolgozzanak*, ésszerű arra következtetni, hogy azoknak az *embereknek a száma*, akik hajlandóak *mások számára dolgozni*, szükségképpen kisebb volt, a *napi munka ára* pedig magasabb. Ez most a helyzet *amerikai* gyarmatainkon, és vizsgálat alapján úgy találom, hogy ez volt korábban a helyzet ebben az országban." (158., 159. old.) „A *napi munka névleges ára* jelenleg csak négyszerte, vagy legfeljebb ötszörte magasabb. A munka ára ezért annyira elmarad a létfenntartási költségek növekedése mögött, hogy e költségekhez viszonyítva úgy látszik, most még a *felére* sem rúg az azelőttinek." (159. old.)

Price idézi:

{Mr. Kent: „Hints to Gentlemen of Landed Property etc.", London 1776, (2. kiad. 1793) 273. old.: „A mérleg jelenleg meglehetősen a munkások rovására alakult... A szegényadók nagy növekedését néhány szóval meg lehet magyarázni. A földnek és termékének az áremelkedése legalább 60 százalék, a munkáé nem több 20 százaléknál. A különbség persze a munkáskezek rovására mutatkozik; s ha keresetük nem elegendő az elengedhetetlen létszükségletekre, elkerülhetetlenül az egyházközséghez kell folyamodniok."}

Továbbá maga *Price* írja:

„Egészében véve az alsóbb néposztályok helyzete szinte minden tekintetben rosszabbodott. A *kisebb földbirtokosokat* a *napszámosok* és *béresek* helyzetébe *nyomták le*; és ugyanakkor a létfenntartásuk ebben a helyzetben nehezebb lett." (159. sk. old.)[77]

Eredeti felhalmozás.

A fickó[78] nagyon jól idézhető a *munkára kényszerítésnél* és olyan állapotoknak az *államhatalom* stb. *segítségével előidézésénél*, amelyek elősegítik a tőke felhalmozását, s a munkásosztályt a tőke értékesítésének és minél gyorsabb és tömegesebb gyarapításának puszta eszközévé változtatják.

Először is az erőszakos törvényhozás III. Edward statútuma óta, amely megszabja a *munkanapot* (egyúttal igyekszik alacsonyan tartani a *béreket*), de éppen ellenkezőleg, mint a *mai gyári törvények*. Az előbbi törvényhozás a tőkés termelés kialakulása időszakának felel meg, mely termelés feltételei csak fokozatosan érlelődnek meg; az utóbbi a *tőkés termelési mód uralmának*, amely minden útjában álló akadályt eltávolított és megteremtette a feltételeket, amelyek között a „természeti törvények" szabadon hatnak. Az első törvényhozás azért határozza meg a *munkanapot*, hogy a munkást egy a gaz-

dasági törvények kényszerén kívüli kényszerrel bizonyos munkamennyiség napi elvégzésére kényszerítse; ezek a munkásosztály állítólagos „tunyasága és kényelmessége" elleni törvények. Ezzel szemben a második törvényhozás a *túlmunka* elleni törvényeket jelent, beavatkozásokat a gazdasági törvények „természetes játékába". E törvények ellentéte mutatja azt a módot, ahogyan a tőkés termelés kikényszeríti a munkát – az előbbi törvények munkára *kényszerítenek*, az utóbbiak a munkanap *korlátait* kényszerítik ki.

A fickó ezzel kezdi:

„*VI. Edward* uralkodása alatt az angolok úgy látszik valóban teljes komolysággal a manufaktúrák *bátorítására és* a *szegények foglalkoztatására* adták a fejüket. Ezt látjuk egy figyelemreméltó statútumból, amelyben az olvasható,

»hogy minden csavargót *meg* kell *bélyegezni*, és legyen két évig *rabszolgája* annak, aki feljelentette; táplálják kenyérrel és vízzel {később ez a mezőgazdasági munkások normális eledele}, nyakára, karjára vagy lábára vasgallért vagy -gyűrűt erősítsenek; s ha elszökik, bélyegezzék meg újra és ítéljék életfogytiglani rabszolgaságra; ha pedig ismét megszökik, fel kell akasztani«. (*VI. Edward I. statútuma, 3. fej.*)" [„An Essay on Trade and Commerce", 5–6. old.]

Az élelmiszerek megdrágulása olyan körülmény, amely a dolgozó szegényeket (kényszertörvények nélkül) oda juttatja, hogy „rosszabbul nem élhetnek... és keményebben sem dolgozhatnak" és ezzel elérkeznek Anglia büszke parasztságának „ésszerű boldogságához". [14–15. old.]

Az élelmiszerek drágább ára esetén:

„nyomban általános iparkodás jön létre; munkások sereglenek a manufaktúratulajdonosok házai köré, munkáért *könyörögve*, *szinte bármilyen bérért*; és heti 5 vagy 6 napot dolgoznak 3-4 nap helyett. Minthogy a munka egyfajta áru, a kínált mennyiségnek az a tendenciája, hogy csökkentse az árát." ([15–]16. old.) (Ez a kínált mennyiség semmiképpen sem csak a munkások tömegétől függ, hanem a kínált *munka tömegétől*, ezt a tömeget pedig, ha a munkások száma adva van, a munkanap hossza határozza meg, ha a munkanap hossza van adva, a munkások száma.) Barátunk ezért teljesen helyesen jegyzi meg:

„Minden olyan módszernek, amely *munkára* és iparkodásra *kényszerít*, ugyanaz lesz a *hatása*, mint a *kezek száma növelésének*." (18. old.) Az *élelmiszerek megdrágulása* mármost először is természetes következménye lehet annak, hogy a *népesség megszaporodik* a *területhez* képest.

„Ha sok embert vonnak össze kis területen, ez emelni fogja az *élelmiszerek árát*; de ugyanakkor, ha a vezetés jó, *alacsonyan kell tartania a munka*

árát, iparkodókká kell tennie az embereket és arra ösztönöznie őket, hogy fejtsék ki legjobb képességeiket a manufaktúrák tökéletesítésében." (19. old.)

A népességnek idegen munkások bevonásával való növelése ilyenképpen a munkások közötti konkurencia növelése.

„De a legeredményesebb út az emberek számának növelésére, *a munka árának alacsonyan tartására*, az iparkodás *kikényszerítésére* és manufaktúráink tökéletesítésére *egy általános naturalizálás*." (20. old.) (Az íreknek a gépek bevezetése óta való beözönlése az ipari kerületekbe stb. mindent beteljesített, amit ez a piszok fráter „egy általános naturalizálástól" várt. Valóban csodálatos, hogy mindazok a jámbor óhajok, amelyeket az ipari és kereskedelmi burzsoázia e szemérmetlen tányérnyalója elkántál – a mezőgazdasági termékek árának emelkedése, az államadósság növekedése, a létfenntartási eszközök adójának bevezetése, idegen munkások bevonása, a pénz leértékelése, dologházak mint a rémület házai, állandó „munkafölösleg" mesterséges termelése – a nagyipar korszaka óta mennyire megvalósultak Angliában.)

Igen jellemző, hogy a „*munka* és iparkodás *kikényszerítésének*" összes eszközei közül a *jobb fizetés*, vagyis a *munkabér emelése* soha nem jut eszébe ennek a fickónak. Ellenkezőleg. Írásából látszik, hogy éppen a gépipar bevezetésének előestéjén a munka iránti kereslet gyorsabban nőtt Angliában, mint a kínálat, és hogy a manufaktúra-burzsoák, irigyen sandítva az „észszerű boldogságra", amelyre a mezőgazdasági munkásokat már korlátozták, kézzel-lábbal hadakoztak a munkabér emelkedő rátája ellen. A *gépi berendezés bevezetése* éppen abba a korszakba esik, amikor a burzsoázia szószólói azon törték a fejüket, mit tegyenek, hogy a munka iránti kereslet túlsúlyban lévén a kínálata felett, növeljék a kínálatot anélkül, hogy a munkabért emelnék. A *gépi berendezés* valóban olyan időpontban köszöntött be, amikor azon gondolkoztak, hogyan lehetne a *munkabért* leszállítani.

A *tényt*, hogy akkor a munka iránti kereslet gyorsabban nőtt, mint a kínálata, láthatjuk a következő mondatokból (már Vanderlint, később Forster[79] és mások felhívják a figyelmet arra, hogy a burzsoák berzenkednek attól, hogy magasabb bérrel szerezzenek maguknak nagyobb munkatömeget).

„A lustálkodás másik oka ebben a királyságban az, hogy nincs *elegendő számú dolgozó kéz*." (27. old.)

„Valahányszor a *gyártmányokra irányuló valamilyen szokatlan kereslet folytán* a munka tömege elégtelenné válik, *a munkások megérzik saját fontosságukat*" (aminek nem szabad így lennie), „és ezt mestereikkel is éreztetni akarják; *ez bámulatos*; de *annyira romlott ezeknek a fickóknak az érzülete*, hogy ilyen esetekben munkások csoportjai szövetkeztek, hogy mestereiket

zavarba hozzák azáltal, hogy *egy egész napon át lustálkodnak.*" (27., 28. old.) (Hasonlítsuk össze erről a „bámulatos" tényről és erről a hallatlan „romlottságról" Vanderlintet és Forstert.) „Ilyen dolgok soha nem történnek olyankor, amikor a búza és más létfenntartási eszközök drágák; akkor munka *bőségesen* van és túlontúl szükségessé válik, semhogy megengedne *ilyen természetellenes szövetségeket.*"

Valamiféle „módszert" kell ezért „találni, hogy általános iparkodást idézzenek elő". ([28–]29. old.)

A létfenntartási eszközök árának *természetes* emelkedésén és általános naturalizáláson kívül eszköz a *létfenntartási eszközök adóztatása.*

„Tunyaság és kényelmesség a szegények fényűzése, amit nem lenne szabad gyakran eltűrni, nehogy szokássá fejlődjék, mert akkor végzetessé válik. Mármost a szegények *létfenntartási eszközeire kivetett minden adó* igen hasznosnak látszik, mert e végzetes türelmesség megakadályozására irányul, s ezért ezeket az adókat kell legutoljára eltörölni." (45. old.)

„Azoknak az adóknak a fele, amelyeket Angliában az alsóbb népréteg fizet, felesleges dolgokat vagy a hitvány dorbézolás eszközeit sújtja, nem pedig a létfenntartási eszközöket. Ha megnézzük, milyen fényűzési cikkeket fogyaszt a manufaktúra népsége: pálinkát, gint, teát, cukrot, külföldi gyümölcsöt, erős sört, nyomott vásznakat, burnótot, dohányt stb., *bámulatos*, hogy valaki olyan ostoba, hogy azt képzeli, az *adók emelik a munka árát*, vagyis hogy adóink miatt emelni kell a munka árát, hogy a szegények kényelmesen élhessenek, amikor tudja, hogy a felesleges dolgoknak ilyen *hajmeresztő tömegét* fogyasztják el." (46. old.)

„Az adók annyira nem ártanak külkereskedelmünknek, drágítva gyártmányainkat külső piacokon... hogy meggyőződésem, nem volna exportálható gyártmányunk, ha minden adót teljesen eltörölnének vagy ha más egybevágó okokból manufaktúrás szegényeink fele annyi költséggel élhetnének meg, mint az utóbbi 20 év folyamán." (47. old.)

„Amszterdamban, ebben a nagy városban évente csupán 4 gonosztevőt ítéltek halálra, és koldust alig látni az utcákon; *ez magas adók, drága élelmiszerek és jó vezetés szerencsés következménye*... A nagy *de Witt* a maga Holland Maximáiban[80] azt mondja, hogy »a magas adók előmozdítják a találékonyságot, az iparkodást és a mértékletességet«." (49. old.)

A fő ok, amiért Angliát a különböző országokban „alulkínálják" a franciák, „a munka magas ára". (67. old.)

Az „ésszerű boldogság" állapotát, amelybe a szerző a dolgozó angolokat juttatni akarja, a következőképpen írja le, amikor is csak azt a *hamisítást* követi még el, hogy a francia munkások, akikről beszél, *mezőgazdasági*

munkások voltak, akik a saját bevallása szerint akkor már Angliában is az „ésszerű boldogság" ugyanezen állapotában leledztek. (Az ipari és a mezőgazdasági munkások bére közötti aránytalanságot akkor az illetőségi törvények[81] kényszerítették ki.)

„Ez szükséges ahhoz, hogy egy szintre kerüljünk Franciaországgal." „Egy szerző, aki *northamptonshire-i gyárosnak* nevezi magát, azt írja, hogy »a munka egyharmaddal olcsóbb Franciaországban, mint Angliában: mert a francia szegények keményen dolgoznak, táplálkozásuk és ruhájuk szűkös, és főleg kenyeret, gyümölcsöt, főzeléket, gyökeret és szárított halat fogyasztanak; mert húst nagyon ritkán esznek, és ha a búza drága, igen kevés kenyeret fogyasztanak«. Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy italuk vízből vagy hasonló gyenge folyadékokból áll, úgyhogy igen kevés pénzt költenek stb." (70. old.) „*A dolgok ilyen állapota igen nehezen hozható létre*, de *nem elérhetetlen*, ahogy azt létezése mind Franciaországban, mind Hollandiában bizonyítja." (70[–71]. old.)

Tekintélyként idézi annak alátámasztására, hogy az élelmiszerek magas ára szükséges „általános iparkodás *kikényszerítéséhez*":

„*Sir William Temple* az Írország alkirályához intézett beszédében azt mondja, »*az élelmiszereket olyan drágává kell tenni*, hogy általános iparkodásra *kényszerítsenek*«. *Sir W. Petty, Sir Josiah Child*" (a tőzsdespekulánsoknak ez a XVII. század közepén működött ősapja), „Mr. Polixfen, *Mr. Gee*" (főfő merkantilista) „stb. mind egyetértettek ugyanebben a nézetben, tudniillik hogy az ipar soha nem érhet el nagy kiterjedést, ha a létszükségleti cikkek nagyon olcsók." (83. old.)

Továbbá idézi a nyomorult *Arthur Youngot*, ezt az adófanatikust, az angol földbirtokos arisztokrácia talpnyalóját, akinek agronómiai érdemeit nagyon túlbecsülték és akinek gazdasági nézetei minden kritikán aluliak. Ez a fickó kezdettől fogva rajong az *élelmiszerek magas áráért*, részben mert, ahogy nyíltan megmondja, a gentryt „kárpótolják" az adókért és biztosítják neki a szükséges adómentességet, részben mert egyfelől leszorítják a *munkabér szintjét*, másfelől rákényszerítik a munkásokat, hogy csökkenő bérért *többet dolgozzanak*. Hogy a „magas gabonaárakat" fő ellenfelei, a gyárosok számára elfogadhatóvá tegye (és hogy a gabonakiviteli prémiumot megkedveltesse velük) „A *Six Weeks' Tour into Wales*" című művében, London 1769[82] (18. old.), statisztikailag kimutatja, hogy „nem volt *semmiféle arány a munka ára és az élelmiszerek ára között*" [290. old.], sőt fordított arány uralkodik közöttük: „az egyiknek az ára annyira messze van a másikétól, hogy többnyire ellentétesek" [291. old.]. „*The Expediency of allowing the free Exportation of Corn*" című, 1770-es írása csak ennek bizonyítására

irányul. „De a józan ész nevében, hol vannak azok a tények és melyek azok az érvek, amelyek *azt bizonyítják, hogy az élelmiszerek magas ára ellensége a gyáraknak*? A megélhetést drágává kell tenni ahhoz, hogy az *általános iparkodás* – s csakis ez tarthat el egy gyári népességet – gyökeret verjen." [293. old.] „A dolgozó szegények csak *annyi napot* dolgoznak *hetenként*, *amennyi* a fenntartásukhoz *elegendő*; a többit lustálkodással töltik." [294. old.] (*Young*, i. m. 28. sk. old.) Eddig a *tekintélyek*.

Ezért az *államadósság jó*, mert az *adók emelését idézi elő* és szerencsére a „gazdagság" növekedése az államadósság emelkedésére vezet.

„A gazdagság növekedésének az a tendenciája, hogy növelje a nemzeti adósságot... mivel rendkívül megkönnyíti a kormány számára, hogy bármely szükséghelyzetben alacsony kamatrátával vegyen kölcsön pénzt." ([„An Essay on Trade and Commerce"], 164., 165. old.) Idézi a *holland* államadósság és a *holland* adók adatait: „És mégis, végső soron, a munka itt olcsóbb, mint Angliában." (170. old.)

A *pénz elértéktelenedése* szintén jó eszköz.

„1613 óta a franciák, pénzük értékének gyakori emelésével, megváltoztatták az ezüst és az áruk közötti arányt; azaz megváltoztatták az *értékmérőt*; ezáltal *egy munkanapért feleannyi ezüstöt sem adnak*, mint 150 évvel ezelőtt." (211. old.) „Franciaország *ugyanazt a munkamennyiséget* kevesebb ezüstért *vásárolja meg*, mint mi; tehát Franciaországban a munka olcsóbb, mint Angliában." (213. old.) Ezért „némi változtatást" kíván „a pénz értékében". (213. old.)

„A munka ára Angliában ugyanaz, amikor egy bushel búza 10 shilling, mint amikor 2 shilling 6 pennybe kerül; s azt hiszem, hogy más országokban a búza ára éppily kevéssé határozza meg a munka árát." (160. old.) De tegyük fel, „hogy *adóink emelése* napi 2 pennyvel növelné a *létfenntartási eszközök árát* a szegény gyári munkás számára; a legsúlyosabb baj, amely ebből származhat, *elegendő foglalkoztatottságot feltételezve*, az, hogy napi 1 vagy 2 órával vagy heti egy nappal stb. többet kell dolgoznia; ezt az 1 vagy 2 óra rendkívüli munkát ledolgozva annyi létfenntartási eszközt és luxuscikket vásárolhat, mint amennyit az adóemelés előtt vásárolhatott." (161. old.)

„Azt látjuk, hogy a gyári munkások készek alávetni magukat annak, hogy többet kell dolgozniok a létfenntartásért, ha, *rossz termés* következtében, a búza nagyon drága... *A szegények létfenntartási eszközeire kivetett adók* némiképpen ugyanígy hatnak és nagy ösztönzői a munkának és iparkodásnak... ez semmiképpen nem érinti a *munka árát*, hanem csak a mennyiségét." (94. old.) A munkások alkalmazkodnának ehhez az adóművelethez

anélkül, hogy észrevennék, ha az olyan fickók, mint *Postlethwayt* és társai „csendben maradnának". (95. old.)[83]

Állami intézkedések, kényszertörvények a munkamennyiség kierőszakolására. Először VI. Edward imént idézett törvénye. Azután *Erzsébet* különböző törvényei (*G mellékfüzet, 32. old.*[84]) (40. old.), *Anna I. statútuma* (i. m. 40. old.). *V. Károly 1531 október 7-i holland statútuma* (i. m. 45. old. (a koldulás ellen)). *Hollandia rendjeinek és városainak 1614 március 19-i első ediktuma* (i. m. 45., 46. old.) (a koldusok megkorbácsolása, száműzése, megbélyegzése). Úgyszintén az *Egyesült Tartományok 1649 június 25-i rendelete* (i. m. 46. old.).

De, vélekedik ő, Angliában nem alkalmasak ezek a szókimondó kényszertörvények. Ugyanazt a hatást kevésbé látható módon kell elérni:

„A nép alsóbb osztálya Angliában, *egy romantikus szabadságelképzelésből*, általában elvet és ellenez mindent, amit erőszakolnak rá; és jóllehet *büntetéstől való félelemmel kényszeríteni lehet embereket arra, hogy bizonyos órákon át bizonyos bérért dolgozzanak*, arra nem lehet kényszeríteni őket, hogy jól végezzék munkájukat." (92. old.) „Ámbár az általános iparkodásra *késztetés* minden *rendszerének* alapja a *szükség* kell hogy legyen, mégis a brit köznép elképzeléseiből és hajlamaiból kiindulva úgy *tűnik fel*, hogy *nem kellene olyan teljes mértékben és közvetlenül a lényegre törni*, ahogy ez *ilyen parlamenti törvényekben történik*, mivel az ilyen törvények végrehajtása csaknem mindig *törvénytelen egyesületeket*, lázadást és zavart idézett elő. Ha lehetséges, az ilyen törvények hatásait *szinte észrevétlenül és erő mutatása nélkül* kell elérni." (93. old.)[85]

Visszatérünk:

2. *Az úgynevezett eredeti felhalmozásra.*

a) Ha a *tőkés termelési módot* mint történelmileg adottat előfeltételezzük, akkor adva vannak a feltételek, amelyek között a *termelési eszközök* mint *tőke* és a munka mint *bérmunka* állandóan *újratermelődnek* maga a munkafolyamat által, mert ez nemcsak *használati értékek* és *áruk* termelési folyamata, hanem a *társadalmi viszonyoknak, termelési viszonyoknak* az újratermelési és termelési folyamata is, amelyek között használati értékeket és árukat újratermelnek. Mégpedig úgy megy végbe az újratermelés, hogy a *tőkés termelés viszonyai* egyfelől nagyobb méretekben termelődnek újra, másfelől *differentia specificájuk**, belső tendenciájuk egy az elvvel egyre inkább adekvát formát ad a valóságnak. Ha maga a tőkés termelési mód már

* — *megkülönböztető jegyük* — *Szerk.*

adottként előfeltételezve van, a vizsgálata fontos marad még a *szóban forgó téma* szempontjából is, mert az a mód, ahogy a tőkés termelési mód *terjeszkedik* (a társadalmi terület nagyobb térségét foglalja le) és neki addig alá nem vetett termelési szférákat vet alá magának, másfelől a munka csak *formális* alávetéséről áttér a *reális alávetésre*, teljességgel újratermeli azt a *módot*, ahogyan e termelési mód egyáltalában keletkezik. Ezért ebben a szakaszban állandóan figyelembe vehetjük ezeket a *magának a tőkés termelési módnak a bázisán* végbemenő változásokat.

Ez az első pont.

A második a következő:

A tőke fejlődése nem a világ teremtésével, nem *ab ovo** kezdődik. Mint a világ felett uralkodó és a társadalom egész gazdasági formációját megragadó valami, valójában csak a XVI. és XVII. században kezdődik. Ez a gyermekkora. Ezért csak igen közelmúltbeli állapotok azok, amelyekre vissza kell nyúlnunk. Valójában a tőkés termelési mód teljesen (bár még csak szórványosan) csupán a *nagyiparral* fejlődött ki, tehát totalitásában csupán a XVIII. század utolsó harmadától kelteződik. Még a munka pusztán *formális alávetése* is a tőkének – amin a *munkanap meghosszabbítása* alapszik és a *munkásosztály egész rendelkezésre álló idejének* lefoglalása, mint ami a tőkéé – csak akkor fejlődik ki, amikor a *tőkés termelési mód reálisan* kifejlődik. Előtte legfeljebb a *rabszolgarendszerben* (modern gyarmatokra alapozva, vagy antik kereskedőnépeknél, vagy az ókoriaknál, pl. a rómaiaknál), amikor a tömeges termelés és ezért *eladásra* való termelés, *áru* termelése a földtulajdon koncentrációja révén hatalmába kerítette a földművelést.

Ahol a XVI. és XVII. században *manufaktúrát* találunk, mint Itáliában, Spanyolországban, Konstantinápolyban, Flandriában stb., az 1. részben kézműszerű jellegű (talán a *bányamunkát* és a *fémek megmunkálását* kivéve), és 2. mindig a *kereskedelmen*, a *carrying trade*** monopóliumán alapul, mely pénztőkét, kereskedőtőkét halmoz fel az akkori világpiac e *monopolistáinak* kezében.

De vissza kell nyúlnunk régebbi állapotokra azért, hogy megcáfoljunk elterjedt elképzeléseket a tőke úgynevezett eredeti felhalmozásáról.

3. A tőkés termelés előfeltételezi, hogy egy ember a *munkáját* kénytelen eladni, mert nincs módjában *árut eladni*, tehát nincs abban a helyzetben, hogy árut *termeljen*, tehát az áru termelési eszközei – az objektív munkafeltételek – mint *idegen* tulajdon lépnek szembe vele.

---

* – *a tojástól; eleve* – *Szerk.*

** – *szállítmányozás* – *Szerk.*

Ahol valamilyen formában *magántulajdon* létezik és *árucsere*, e magántulajdon termékeinek cseréje, ott megteremthető *a tőkés termelés egyik feltétele* – a termelési eszközöktől, a munkafeltételektől *megfosztott egyén* mindazon okok révén, amelyeknél fogva az ő számára ez a magántulajdon és ennélfogva ezek a termelési eszközök veszendőbe mennek. S ezek a feltételek az egyes egyéneket tekintve merőben *véletlenek*, semmi közük ahhoz, hogy e feltételek *általánosan veszendőbe mennek*, hogy a nép zöme elveszti őket, tehát hogy általánosan bérmunkásokká válnak. Az egyes egyén *pauperizálódhat* a magántulajdon minden lehetséges formájában, tehát a magántulajdont előfeltételező termelési mód minden lehetséges módosulása mellett. De Róma, Athén stb. azt mutatja (még *Thébában*, az ősi köztársaságban is keletkeztek ezen a módon *szabad bérmunkások*), hogy az egyes egyénnek, sőt plebejusok stb. tömegének a pauperizálódása által semmiképpen nem jön létre tőkés termelési mód. A rabszolgaság *nélkül* azonban létre kellett volna jönnie.

Ha itt az mutatkozik meg, hogy még a *termelési eszközöknek* a (szabad) nép zöme szempontjából való *elvesztése* sem teremti meg a tőkés termelési módot (habár ezt megközelítő állapotok keletkeztek Athénban, Szicíliában stb.), még kevésbé alakíthattak ki azok a körülmények és véletlenek, amelyek között egyes egyének elvesztették termelési eszközeiket, s amennyiben nem mint *állami pauperek* éltek (panes et circenses*), szórványosan *szabad bérmunkásokat*. A jelen vizsgálatnál az, hogy szórványosan léteztek szabad bérmunkások, anélkül hogy a társadalom egész termelési módját és ezért a társadalmi termelési viszonyokat megragadták volna, nem érdekel bennünket.

4.[86] *Proudhon* „Philosophie de la misère" című művében *a tulajdon gazdaságon kívüli keletkezéséről* beszél, tulajdonon a *földtulajdont* értve[87]. E rejtély nyitja [az egyén]nek a *polgári előtti* (kapitalizmus előtti) viszonya a *munkafeltételeihez*, mindenekelőtt a természeti feltételekhez, tehát a földhöz. Éppígy a *tőkét és a bérmunkát* is illethetné azzal a váddal, hogy *gazdaságon kívüli* módon keletkezett *tulajdonformák*. Mert az, hogy a munkás a munka objektív feltételeit készen találja mint *tőkét*, és hogy a tőkés a *munkást* készen találja mint tulajdonnélkülit, mint elvont *munkást* – ez *történelmi folyamatot* feltételez, habár [a tőke és a bérmunka] az egyszer már adott alapzaton ezt a viszonyt újratermelik, terjedelmében és mélységében kimunkálják – olyan *történelmi folyamatot*, amely a tőke és a bérmunka keletkezéstörténetét alkotja. Más szóval: a tulajdon *gazdaságon kívüli keletkezése* nem jelent egyebet, mint a politikai gazdaságtan kategóriái által elméletileg,

* – kenyeret és cirkuszi játékokat – *Szerk.*

illetve eszmeileg kifejezett polgári termelési formáknak a *történelmi keletkezését*. Az pedig, hogy a polgári előtti történelemnek és mindegyik fázisának szintén megvan a *gazdasága* és megvan mozgásának *gazdasági alapzata*, ez valójában az a puszta tautológia, hogy az emberek élete kezdettől fogva termelésen, és mihelyt a merőben állati állapotból kikerültek, ilyen vagy olyan módon *társadalmi termelésen* nyugodott, s éppen ennek a viszonyait nevezzük *gazdasági* viszonyoknak.[88]

[MÁSODIK SZAKASZ]

A tőke forgalmi folyamata[89]

[Kilencedik fejezet]

[Az újratermelési folyamat]

{*A tőke különböző formái.*[90]

I. *Elvont forma.* $P–Á–P$ és $P–P'$. De az utóbbi csak eredményként. Ez az elvont forma a tőke *összes* formáinak megfelel, az ipari tőke előttieknek is. Sőt $P–Á–P$ közvetlenül csak mint a *kereskedőtőke* kifejezése jelenik meg, $P–P'$ pedig, amennyiben nem ugyanennek az eredményeként fogják fel, mint *kamatozó tőke.* A tőke önálló formájaként a kereskedőtőke nem feltételezi a tőkés termelési módot és ellentmond a termékek *árukként* való termelésének, amelyeket tehát értékük, a munkaidő határoz meg, nemcsak az eladásban, hanem magában a termelésben. A kereskedőtőke, ha uralkodó formája a tőkének, más *termelési módokat* feltételez, mint a tőkéset. Még inkább így van ez $P–P'$-vel mint *kamatozó tőkével.* Ez árutermelést, pénzt, pénz- és áruforgalmat feltételez; mint a tőke uralkodó formája teljesen kizárja a tőkét magából a termelésből.

II. *A modern tőkének,* vagyis *a termelési módon uralkodó tőkének az alapformája.* Mint ilyen csak magán a termelési folyamaton uralkodó formája lehet ez a tőkének, tehát a „*termelőtőke*". (Ez szükségképpen olyan forma, amely, miközben feltételezi a forgalmat mint előfeltételt, magában a termelési folyamatban mutatja meg sajátosságát, vagyis a termelési folyamat feltételei [között].) *A munkafeltételek tőkeként való önállósulása* a munkával mint *bérmunkával* szemben. A munkafeltételek urai magának a munkának, de ez a puszta árucsere, forgalom, vétel és eladás által közvetített uralom. A termelés célja a *csereérték gyarapítása.*

III. *A tőke különös formái magában a termelési folyamatban*: állandó tőke

és változó tőke; az a része a tőkének, amely *árukra mint elemeire* cserélődik, és az a része, amely *eleven munkára mint árura cserélődik*.

IV. 1. *Termelőtőke* vagy *forgótőke*. *Első forma*: a tőke a termelési folyamatban. *Második forma*: a tőke a forgalmi folyamatban.

2. A termelőtőke *forgalmi formájából* fakadnak a különbségek: *állótőke, forgótőke*. Vagy, ami a tőke *újratermelési folyamatát* illeti, egyik rész csak mint forgótőke jelenik meg, a másik mint állótőke.

V. *Forgótőke. A tőke a forgalmi folyamatban.*

Első különbség: A formák szerint, amelyeket a tőke a forgalmi folyamatban ölt. *Árutőke, pénztőke* és *termelőtőke*. Az utóbbi formában megint termelésének elemeire bomlik és itt folyton mint áru és munka jelenik meg. De termelőtőkévé változásával egyszersmind megint visszatér a forgalmi szférából a termelési szférába – mint újratermelés jelenik meg.

Második különbség: A termelési szférába való visszatérés csak akkor reális, amikor munkát vásárolnak és az áruk mint nyersanyag stb., egyszóval mint a munkafolyamat elemei tételezve vannak.

De a forgalmi folyamaton belül intervallumok vannak. 1. Az árutőke ebben az intervallumban leledzik, amíg pénzzé nem változtatják. Ez tehát egy folyamat, *áru átváltoztatása pénzzé*, vagyis az áru eladása. 2. *Pénz* átváltoztatása *áruvá*. Második intervallum. Második folyamat: *Vétel. Eladni a vételért, annyiban eladásért*, mert a pénzt csak azért változtatják át termelési feltételekké, hogy ezeket megint áruvá, azt pedig megint pénzzé változtassák, a tőke tehát itt úgy jelenik meg, mint a forgalmi folyamatban és *újratermelési folyamatban* levő tőke, maga a termelési folyamat mint a forgalmi folyamat mozzanata, és a forgalmi folyamat mint a termelési folyamat mozzanata, úgy jelenik meg, mint a tőke funkciója, mint e meghatározott funkció által meghatározott tőke.

A tőke mozgásában ez az átmenet árutőkéből pénztőkébe és megfordítva, csak úgy jelenik meg, mint *átmenet*, mint formák, amelyeken a tőke folyton áthalad, de amelyek csak egy mozzanatát alkotják újratermelési folyamatának. Állandóan megvan a tőkének (ha nem is *ugyanannak* a tőkének) egy része, amely mindig áruként tartózkodik a piacon, hogy átváltozzék pénzzé, és pénzként tartózkodik a piacon, hogy átváltozzék áruvá, s amely folyton *mozgásban* van, hogy áruból pénzzé, pénzből áruvá, áruból pénzzé változzék. Amennyiben a forgótőkének ez a funkciója egy tőke *különös funkciójává* válik, rögződik mint különös funkció, annyiban ez a tőke *kereskedelmi tőke, kereskedőtőke* stb.}

***

Láttuk, hogy a tőke a forgalmi folyamatban mint árutőke és mint pénztőke rögződik – a forgalmi folyamatnak, mondhatnánk azt is, az újratermelési folyamatnak azon stádiuma szerint, amelyben leledzik. Ha *P*-ből, a pénzből indulok ki, abból az értékből, amellyel a folyamat megnyílik, akkor mindenekelőtt ezt a pénzt forgalomba kell dobni, hogy pénzzé változzék. Ez a pénz munkaanyagot, munkaeszközt és munkaképességet vásárol. Ez egyszerűen pénz áruvá változtatása, a forgalom aktusa. Éspedig a forgalom aktusa, amely az egyszerű áru forgalmában a befejező stádium, a tőke forgalmában az első stádium, *P–Á*, mert ez ugyanis a pénzzel, az áru átváltozott alakjával kezdődik, azzal a formájával, amely maga is már az áruforgalom terméke. Ezt az aktust követi a tulajdonképpeni termelési folyamat, amelyben munkaeszközök, munkaanyag és a tevékeny munkaképesség egy fazékba összedobva, egy folyamatban elpusztulnak. Ez valójában a vásárolt áruk *fogyasztási folyamata*; de ez a fogyasztás, sajátságos jellege miatt, *ipari fogyasztás* – amennyiben egyáltalában termel; *tőkés termelés* a sajátos mód révén, ahogy a munkaképességet elfogyasztják. Eredményeként ennek a termelési folyamatnak, amely szünet a forgalomban, amely magát a fogyasztást is felveszi a gazdasági folyamatba, úgy jelenik meg az *áru*, vagy – mivel az egyes áru itt semmi – az áruk összessége, mint ami egyenlő az eredeti értékkel plusz a felszívott értéktöbblettel, azzal az *árutömeggel*, amelyből most a tőke áll. Most következik a termelési folyamat által, azaz az ipari fogyasztás által félbeszakított forgalom második aktusa, tudniillik az árunak a piacra, a forgalomba dobása és pénzzé változtatása; vagyis az eladása. Ez a 2. számú pénz különbözik az 1. számú pénztől. Az előfeltétel volt, ez eredmény. Az pénz volt, amelyet tőkévé kellett változtatni, ez pénzzé változtatott tőke. Az kiindulópont volt, ez visszatérés önmagához, érték, amely nemcsak fenntartotta magát, hanem gyarapodott is. Az 100 volt, ez pedig 110; tehát 100+10, az értéke és az eredeti összegnek egy hányada mint többlet. Itt a két forgalmi aktus a termelési folyamat által elválasztva és rajta kívül jelenik meg. A termelési folyamat kettejük között van. Az egyik bevezeti, a másik utána következik. Újratermelés szintén végbemegy. Az eszközül szolgált áruban foglalt érték fennmaradt és gyarapodott abban az áruban, amely eredménye a termelési folyamatnak. Másrészt az a pénz, amely a kiindulópont, fennmaradt és gyarapodott abban a pénzben, amely a befejezés. S így az összfolyamat úgy jelenik meg, mint a termelési és a forgalmi folyamat egysége és ennyiben mint újratermelési folyamat. De az *egyes* folyamatnak ez az egysége valójában nem újratermelés, hanem termelés.

Vegyük szemügyre először a formát tisztán; nevezzük azokat az árukat,

amelyekké a pénz átváltozik, tehát a termelendő áru *alkotóelemeit* $Á'$-nak, megkülönböztetve attól az árutól, amely a termelési folyamatból kikerül.

I. *Egyes termelési aktus*

1.	2.	3.
$P - Á'$	$Á'$ *folyamatban.* Eredmény $Á$.	$Á - P'$
A forgalom első aktusa	$Á'$ *fogyasztása.* $Á$ *termelési folyamata*	*A forgalom második aktusa*

Amit itt újratermelésnek neveznek, az pusztán előfeltételezett érték *fenntartása*. P értéke fenntartja magát $Á'$-ban, $Á$-ban és a második P'-ben, amelyben újra megjelenik. Amit termelnek az az értéktöbblet, s ez a termelési folyamatban történik, miért is $Á$ értéke nagyobb, mint $Á'$-é. Hogy $Á$ nagyobb értéke több pénzben fejeződik ki, mint $Á'$ értéke P-ben vagy P értéke $Á'$-ban, az csak annyit jelent, hogy P'-ben P és $Á'$ a termelési folyamat során nemcsak fenntartott, hanem gyarapodott értéke realizálódik. P helyett P' valójában az egész folyamat *terméke*; de ez csak $Á$ megváltozott formája $Á'$ helyett. Ugyanaz az $Á'$ nem jelenik meg újra mint újratermelt, és P' csak úgy jelenik meg, mint eredménye a folyamatnak, amelynek kiindulópontja volt. Önmaga nem úgy jelenik meg, mint mozzanat a folyamat során, hanem csak mint kristálya annak.

Ezzel szemben a termelés és forgalom folytonossága – amely folytonosságot a tőkés termelés természete szabja meg – a forgalom két aktusát más értelemben és más helyzetben mutatja, mint az egyes termelési folyamatban, amelyben $P—Á'$ csak olyan forgalmi aktus, amely a termelési folyamat *kezdetét* (nem a megújulását), és $Á—P$ csak olyan forgalmi folyamat, amely a termelési folyamat *végét*, tehát sokkal kevésbé az újrakezdését fejezi ki. Folytonosnak tekintve, tehát a forgalmi és a termelési folyamat folyó egységének, kiindulhatunk bármelyik pontból, amely mint átmenőpont vagy végpont jelenik meg. Tehát, *először*, a *pénzből* mint az egyes termelési folyamat kiindulópontjából; *másodszor*, az *árúból* (termékből) mint a termelési folyamat közvetlen eredményéből; végül magából ebből a termelési folyamatból, $Á'$-ból mint folyamatból.

II. *A termelési folyamat folytonossága. Újratermelés*

1.	2.	3.	4.
a) $P–Á'$ –	$Á'$ *folyamatban* –	$Á–P'$ –	$P'–Á'$ –
A forgalom első aktusa	$Á$ termelési folyamata	A forgalom második aktusa	A forgalom harmadik aktusa

5.	6.
Á'folyamatban	— *Á–P''* stb.
Á termelési folyamata	A forgalom negyedik és utolsó aktusa stb.

	1.	2.	3.	4.
b)	*Á–P* A forgalom első aktusa	— *P–Á'* A forgalom második aktusa	— *Á' folyamatban* *Á* termelési folyamata	— *Á.* (A folyamat eredménye. *Á* újratermelése)

	1.	2.	3.	4.
c)	*Á'folyamatban* (*Á* termelési folyamata)	— *Á–P* A forgalom első aktusa	— *P–Á'* A forgalom második aktusa	— *Á'* folyamatban (A termelési folyamat megújulása, amely így mint újratermelési folyamat jelenik meg.)

Csak ha a pénzből indulnak ki, mint *a)*-ban, jelenik meg az újratermelési folyamat prima facie* puszta ismétlésként. Mindig lehet *P*-vel újrakezdeni, de lezárni is.

Ha viszont *Á*-ból, vagyis magából a termelési folyamatból indulnak ki, tehát vele is fejezik be, amennyiben körpályát írnak le, akkor világos, hogy az újratermelési folyamat, amelynek tovább kell mennie, egyik mozzanatával megszakad. A termelési folyamat eredményének forgalomba kell lépnie *c*-ben, s az *árut* pénzzé kell változtatni *b*-ben. Ami II. mindhárom formáját megkülönbözteti az I. formától, az a következő: I.-ben az egyes termelési folyamatnál a valóságos termelési folyamat a középen van, a két egymástól elválasztott végpontján pedig: *P–Á'* előtte, *Á–P'* utána. Ezzel szemben az újratermelési folyamat mindhárom formájában az árumetamorfózis ellenkező fázisai (*Á–P* és *P–Á'*) vagy az *Á–P–Á'* összforgalom olyan mozgásként jelentek meg, amely megelőzi a termelési folyamat megújulását. *Á–P–Á'* úgy jelenik meg, mint az újratermelési folyamat tulajdonképpeni forgalmi fázisa, illetve az áru metamorfózisa úgy jelenik meg, mint az újra-

* — első látásra — *Szerk.*

termelési folyamat egyik mozzanata. Igaz, *b)* és *c)* mutatják, az egyik, hogy *Á* áru megújult, újratermelődött, a másik, hogy maga a termelési folyamat megújult, de mindkettő arra utal, hogy befejezésük csak egy tagja a további folyamatnak. Ezzel szemben *a)*, ahol *P*-vel kezdenek, a pénz visszaáramlása, az árunak pénz alakjában való újramegjelenése az egyetlen forma, amely éppúgy alkothatja egy újratermelés kezdetét, mint ahogy lezárhatja a termelési folyamatot. Az *Á–P–Á'* egyszerű metamorfózisban, amelyet a pénzforgalomban vizsgáltunk[91], az áru fogyasztása kívül esik a gazdasági formán. Itt mint ipari fogyasztás, mint termelési folyamat, maga is egyik tagja az ár valóságos metamorfózisának. Ha a pénzt elhagyjuk, akkor ezt kapjuk: 1. *Á–Á'*. Az áru kicserélődik létének elemeire. 2. *Á' folyamatban*. Ezen elemek elfogyasztása a munka által. Termelési folyamat. Végül egy harmadik *Á*. Tehát *Á–Á'–Á'* (folyamatban) – *Á*. A forgalom minden aktusa, akárcsak az összmetamorfózis, az ellenkező fázisok egysége, *Á–P–Á'*, úgy jelenik meg, mint az újratermelési folyamat puszta mozzanatai. Másrészt maga a termelési folyamat úgy jelenik meg, mint a körforgás egészének egyik mozzanata, maga is benne foglaltatva a forgalomban.

A II. eset harmadik alakzata csak a termelési folyamatot mutatja a teljes forgalmi folyamattól megkülönböztetve. Hogy a termelési folyamat megújuljon, át kell mennie *Á–P–Á'*-n, s megújulásának sebessége ennek a metamorfózisnak a sebességétől függ.

A II. második alakzatában az áruból indulunk ki. A sebesség, amellyel az áru megújul, lényegében attól a sebességtől függ, amellyel átment a termelési folyamaton.

Végül a II. első alakzatában a feltételek együtt vannak. A sebesség, amellyel *P* először mint *P'* termelődik, attól a sebességtől függ, amellyel *P* átváltozik *Á'*-vá, a *P–Á'* sebességétől (1), másodszor a termelési folyamat tartamától, attól a tartamtól, ameddig *Á'* folyamatban van (2), harmadszor az *Á–P–Á'* metamorfózis gyorsaságától.

* * *

Újratermelés[92]

Az újratermelést közelebbi meghatározottságában csak a következő szakaszban fejtem ki.[93] Itt egyelőre csak a következő megjegyzésre van szükség: A termelés, folytonosan megújuló aktusnak tekintve, vagyis állandó megújulásának összefüggésében tekintve, *újratermelés*. A termelési folyamat mint egész (amennyiben nem új munkaágakat újítanak meg, ahol tehát *megindulásánál* nem lehet azt mondani, hogy *ugyanazt a terméket* újratermelik)

mindig újratermelési folyamat. Az összterméken belül *újratermelődik* 1. az állandó tőke, 2. a változó tőke, végül 3. újonnan benne foglaltatik a többlettermék, amely a többletértéket képviseli. Az állandó tőkének azt a részét, amely nem kerül bele az értékesítési folyamatba, itt figyelmen kívül hagyhatjuk. Ennek közelebbi vizsgálata a következő szakaszba tartozik. Mindezen három a termékben foglalt alkotórész *ugyanabban az anyagi* alakban létezik. Ugyanaz a *terméktömeg*, ugyanaz az *áru* az, amelyiknek mindegyik része megfelel a fent megjelölt három résznek. Amit mindenekelőtt újratermelnek, az az eredeti *érték*, s újonnan termelik az *értéktöbbletet*. Az a rész, amely az értéktöbbletet képviseli, belekerül*het* a fogyasztásba (bár, mint később megmutatkozik majd, nem teljesen). Tehát először a két első részt vizsgáljuk meg. Ha a *termelést ugyanazon* a szinten kell újrakezdeni, akkor a terméknek változó tőkét és állandó tőkét képviselő részeit vissza kell változtatni abba a *használati-érték-formába*, amellyel eredetileg bírt. (Mindezt jobb a következő szakaszban kifejteni.) Az *újratermelésnél* a *termékből* indulnak ki, az *egyszerű termelési folyamatnál* a meghatározott terméknek először kell létrejönnie, vagyis az, amit újratermelnek, a termékben olyan formát kap, amellyel *azelőtt* még nem bírt, az *újratermelésnél* viszont ez a forma folyton ismétlődik. A termelés előfeltételei magában az *újratermelésben* úgy jelennek meg, mint múltbeli eredményei, a termelés eredménye pedig úgy, mint *előfeltétele*. Minden újratermelésben minden előfeltétel mint eredmény (tételezés) jelenik meg és minden eredmény mint előfeltétel; a termék feltétele is, eredménye is a termelési folyamatnak. Egészében felfogva a termelési folyamat állandó újratermelési folyamat, ámbár minden meghatározott termelési szférán belül és az egyes tőke szempontjából 1. előfeltételei úgy jelenhetnek meg, mint *első* feltételek, amelyekkel kezdenek, ahogy minden új üzlet megnyitásakor; 2. a terméket át lehet változtatni pénzzé anélkül, hogy a termelési folyamat megújulna. Folyásában – igaz valójában – felfogva a termelés mindig mint újratermelés jelenik meg. A *felhalmozás* nem egyéb, mint bővített szinten való újratermelés. Ha az értéktöbbletet teljesen elfogyasztanák, a szint ugyanaz maradna.

Ehhez kapcsolódik a következő:

Eltekintve attól, 1. hogy a *többlettőke* nem egyéb, mint *többletmunka*; 2. hogy minden *eredeti tőke*, akár felhalmozott, akár nem felhalmozott, egy meghatározott idő után *értékét* tekintve az értéktöbbletből származottként jelenik meg – tehát eltűnik mint *eredeti tőke*, mint *független*, nem idegen munka kizsákmányolásából eredő, hanem ellenkezőleg: annak *előfeltételéül szolgáló gazdagság*; tehát eltekintve ettől a két körülménytől, eltekintve a felhalmozástól, tehát eltekintve a többlettőke természetétől s az eredeti

tőke értéke és az elfogyasztott értéktöbbletek értékösszege közötti aránytól, ide tartozik 3. a következő:

(Ha a tőke = 100, az értéktöbblet = 20, akkor vagy felhalmoznak, vagy nem. Ha nem halmoznak fel és a *termelési folyamat* állandóan ugyanazon a szinten *ismétlődik* {az *újratermelés* magában foglalja 1. ugyanannak a termelési folyamatnak az állandó *megismétlődését*, amennyiben termékét, vagyis a folyamatból eredő használati értéket tekintjük; 2. de nemcsak az állandó megismétlődését ennek a folyamatnak, amelynek eredménye az *áru*, vagy amely mint egyes folyamat a termékben kihuny, hanem egyszersmind azt is magában foglalja, hogy a termék *értékének* egy része belekerült a termelésbe mint *előfeltétel* és újra kijön belőle mint eredmény, és hogy azt az *anyagi formát*, amellyel ez az értékrész a munkafolyamatban bírt, a terméknek a folyamatban való átváltozásával ismét helyreállítják}, tehát az értéktöbbletet elfogyasztják, akkor az értéktöbbletet mindig a tőkéhez való *meghatározott arányban* fejezhető ki, ahogy ez a profitban történik. Pl. 20:100 = 1:5. Ha tehát ez a folyamat ötször megismétlődik, akkor az elfogyasztott értéktöbblet egyenlő az eredeti tőkével, és, amennyiben az *értéket* tekintjük, mit sem változtat a dolgon, hogy azt képzelik-e, hogy az értéktöbbletet elfogyasztják és a tőkét fenntartják, vagy hogy a tőke *értékét* elfogyasztják és az értéktöbbletet felhalmozzák. Öt év elteltével a tőke *értéke* az adott esetben egyenlő az öt év alatt összeharácsolt értéktöbblet *értékével*, vagyis a munkás, az érték szempontjából tekintve, a tőke értékében már csak *a tőkés által egyenérték nélkül elsajátított értéktöbblet összegével* áll szemben. Ha a munkás a saját értéktöbbletét megtartotta volna magának és a tőkés továbbra is ezzel az értéktöbblettel egyenlő összeget fogyasztott volna el, akkor az öt év végén az eredeti tőke értéke nullával volna egyenlő, a munkásnak viszont az eredeti tőkével egyenlő érték volna a birtokában. De ha az *értéktöbblet* [felét] visszaváltoztatják *tőkévé*, tehát pl. a fenti esetben 10%-ot, ez csupán a következőképpen változtat a számításon: az elfogyasztott értéktöbblet az előző $^1/_5$ helyett most $^1/_{10}$-e az eredeti tőkének. Öt év helyett az eredeti tőke *értékét* most 2×5 év alatt, 10 év alatt fogyasztják el. De egyúttal pótolja egy 10×10-zel, azaz az eredeti tőkével egyenlő érték, mert a 10 év alatt tőkésített értéktöbblet *összege* egyenlő az eredeti tőke *értékével*. De, akárcsak azelőtt, az eredeti tőke *értéke* eltűnt, és az *egész* tőke *értéke* most egyenlő a felhalmozott értéktöbblet összegével. (Ha a tőke = C, az évi értéktöbblet = y és $y = \frac{C}{x}$ (vagy $xy = C$; $x : C = 1 : y$), akkor $xy = C$. Vagy ha az értéktöbblet = $\frac{C}{x}$, akkor $C = \frac{xC}{x} = x\left(\frac{C}{x}\right) = C$.

Ha tehát $\frac{C}{x}$ egy év értéktöbblete, akkor az eredeti tőkét x éven át kell pótolni értéktöbblettel.) S ezen a tényen megint mit sem változtat, hogy azt képzelik-e, hogy az eredeti tőke értékét fenntartották és az értéktöbblet felét (a 10 év alatt) elfogyasztották, a másik felét pedig, amely egyenlő az eredeti tőkével, felhalmozták, vagy hogy az egész tőke *értékét* elfogyasztották, ezzel szemben a 10 év alatti *egész értéktöbbletet*, amely egyenlő az eredeti tőke értékének kétszeresével, felhalmozták.)

3. *Ha az *egyszerű újratermelési folyamatot* vesszük szemügyre, ugyanazon tőke ugyanazon munkaképességgel való cseréjének egyszerű megismétlődését, a dolog a folytonos folyamatnál, annak folyásánál, állandó ismétlődésénél, egyszóval ugyanazt a folyamatot újratermelési folyamatnak tekintve másként mutatkozik, mint amikor ez a folyamat mint egyszerű és elszigetelt, különálló termelési folyamat jelenik meg. {Ami a termelési folyamatot újratermelési folyamattá változtatja – amiért a termelési folyamat helyes felfogása *újratermelési folyamatként* való felfogása – ez a következő szakaszba tartozik –, az az, hogy a *terméket* visszaváltoztatják termelési elemeivé. Tehát az *állandó tőkét* újra előállítják naturális formájában a termék átváltoztatása révén, ahogy a tőke egy másik része, a változó, újra kicserélődik munkaképességre. A termék tőkét képviselő részének ezt a termelési elemeivé való visszaváltoztatását csere közvetíti; bizonyos termelési ágakban, pl. a mezőgazdaságban naturális formában megy végbe. A termék egy része mint vetőmag, trágya, állat stb. újra belekerül ugyanabba a termelési folyamatba annak elemeként.

Egy meghatározott termelési szférán, azaz olyanon belül, amely egy meghatározott *árut*, meghatározott használati értékű árut termel, ugyanazon anyagi meghatározottságú termelési elemekké való visszaváltozás megy végbe. Ezzel szemben pénzalakjából a termék bármely más termelési elemmé átváltoztatható, egyik szférából átvihető a másikba. Akkor a tőke nem ugyanabban a naturális formában termelődik újra. De ez is újratermelés, amennyiben az *értéket* – amely szintén termék – tekintjük. Az *újratermelés formája* változik akkor.}

{*Profitráta (átlagos)*. Korábban kimutattam[94], hogy ha pl. az értéktöbblet rátája = 50, és a tőke összetétele a különböző termelési szférákban a következő: $50c+50v+25m$ (m = értéktöbblet), tehát a profitráta 25%; $90c+10v+5m$, tehát a profitráta 5%; $80c+20v+10m$, tehát a profitráta 10%; $20c+80v+40m$, tehát a profitráta 40%, akkor az átlagprofit

* *Lásd 104. old.* – *Szerk.*

$= \frac{25+5+10+40}{4} = \frac{80}{4} = 20\%$. Eszerint 20% lenne a profit átlagos rátája. De pontosabb meghatározás végett hozzá kell tenni, hogy itt egyszersmind számításba kell venni a különös szférák mindegyikében befektetett tőke *tömegét*. Például ha a fenti esetben 2 tőkét 25%-kal, 2-t 5%-kal, 2-t 10%-kal, 2-t 40%-kal fektettek volna be, akkor 8 tőkénk volna. Tehát $\frac{2\times 80}{2\times 4}$. A profitráta ugyanaz *volna*, mert az össztőkének a profithoz való aránya *ugyanaz* maradt. Ha a tőke valamennyi esetben *egyöntetűen* megkétszereződött vagy egyáltalában megsokszorozódott volna, akkor az értéktöbblet tömege is ugyanabban az arányban; ezért a kettő közötti arány *ugyanaz* volna. Másképp állna a dolog, ha pl. 100 nagyságú tőkéből 20 volna 5%-kal, 20 tőke 10%-kal, 10 tőke 25%-kal, 5 pedig 40%-kal. Ebben az esetben ezt kapnánk:

	Tőke	Értéktöbblet	Profitráta
20×100	$= 2000$	100	
20×100	$= 2000$	200	
10×100	$= 1000$	250	
5×100	$= 500$	200	
Tehát:	5500	750	$13^{14}/_{22}\%$

Láttuk tehát, hogy az átlagprofitot meghatározza 1. a különböző termelési szférák egyenlőtlen profitrátáinak átlaga; 2. az arány, amelyben az össztőke megoszlik a különböző termelési szférák között. Különböző termelési szférákon itt a tőke különböző szerves összetétele szerint egymástól eltérő termelési szférák értendők.}*

A viszony, amelyre itt gondolunk, ez:

A tőke *egyszerű* újratermelési folyamatát tekintve — közömbös, hogy ugyanabban a termelési szférában termelődik-e újra, vagy egy másikban — a változó tőke munkává változásának folytonos ismétlődésekor a munkás folyton újratermeli 1. a változó tőkét, 2. az értéktöbbletet. Ami a munkással mint változó tőke szembelép, az éppúgy a saját terméke, mint az értéktöbblet. Ő termelte újra a változó tőkét, és ez újból arra szolgál, hogy munkáját megvásárolja. Megint újratermeli a változó tőkét és az megint megvásárolja az ő munkáját. A tegnapi vagy múlt félévi munkája az, amivel

* *A lap szélén*: Profitráta. — *Szerk.*

a mai vagy következő félévi munkáját megvásárolják és megfizetik. Múltbeli munkájával vásárolják meg jelenlegi munkáját. És ha az eredményt nézzük, a munkás a termékben először is *saját jövendő munkabérét* termelte újra, talán a jelenlegit (ha pl. a munkabér heti, és az árut a hét folyamán eladják, tehát a munkást valóban a saját, pénzzé változtatott termékéből fizetik; ez éppúgy előfordul, ahogy más áruknál az, hogy csak egy év elteltével változnak át pénzzé, tehát öltenek olyan formát, amelyben munkabérként funkcionálhatnak; ez mit sem változtat a viszonyon), valamint az értéktöbbletet.

Az a közgazdászok egy részénél (pl. Ricardónál[95]) igen elterjedt elképzelés, hogy a munkás és a tőkés osztoznak a termék értékén – a terméken osztoznak, ha az *össztőke össztermékét* tekintjük, a termék *értékén*, ha az egyes tőkét tekintjük – semmi egyebet nem mond. Ez az elképzelés nem önkényes. A *folytonos termelési folyamatot* tekintve, amely állandóan megújul, tehát nem egy egyes termelési folyamatot rögzítve, az az *érték*, amelyet a munkás a termelési eszközökhöz hozzátesz, alkotja azt az *alapot*, amelyből 1. a változó tőkét megújítják, tehát a munkabért fizetik; 2. amelyből az *értéktöbblet* fakad, bárhogy oszlik is meg és változik át a tőkés fogyasztási alapjává és felhalmozási alappá. Ha a munkást folyton alkalmazni kell, ez csak annyiban lehetséges, amennyiben folyton újratermeli a terméknek azt az értékrészét, amely saját fizetésére szolgál, amennyiben tehát valójában állandóan újratermeli saját munkájának fizetési eszközét. És bár a viszony eredetileg úgy mutatkozik, mint tárgyiasult munka cseréje elevenre, a termék értékében nemcsak a tárgyiasult munka foglaltatik, hanem az eleven is *tárgyiasul*. Ezért a munkás tárgyiasult munkája az az alap, amelyből az eleven munkáját fizetik.

Képzeljük azt, hogy a munkás a saját termelési eszközeivel dolgozik, vagy ami ugyanaz, hogy az idegen termelési eszközökkel csak addig dolgozik, amennyi a bére újratermeléséhez szükséges (ebben az esetben a tőkés tulajdona a termelési eszközök felett csak *névleges* volna; ezek nem hoznának létre számára értéktöbbletet és csak arra szolgálnának, hogy a bért újratermeljék), akkor az alap, amelyből fizetik, illetve amelyre munkaképességének újratermeléséhez szüksége van, a létfenntartási eszköz-alap, amely munkája megújításának természeti feltétele, nem mint *tőke* állna szemben a munkással. Nem ez az alap *foglalkoztatná* őt, hanem ő *alkalmazná* ezt az alapot, állandóan újratermelné, hogy magát mint munkást életben tartsa. Hogy ezért ez a munkaalap mint *változó tőke* lép szembe a munkással – mint egyáltalában a *tőke alkotórésze* –, ez csupán egy különös *társadalmi* formája, amelynek semmi köze sincsen ahhoz a természetéhez, hogy *munka-*

alap, és a munkásnak s ezért termékének az újratermeléséért tett szolgálatához mint olyanhoz. A *tőkés termelésben* ezt a munkaalapot állandóan mint a tőkéshez tartozó *árutömeget* termelik újra, amelyet a munkásnak állandóan vissza kell vásárolnia úgy, hogy több munkát ad érte, mint amennyi benne foglaltatik. De *állandóan vissza* kell *vásárolnia*, mert állandóan mint *tőkét* termeli újra. Ha állandóan mint saját munkaalapját termelné újra, akkor nem lépne szembe vele *tőkeként*. Ez tehát termékének (vagy helyesebben terméke egy részének) csak meghatározott *történelmi megjelenési formája*, amely igen fontos ugyan a termelési vagy inkább az újratermelési folyamat alakja szempontjából, de mit sem változtat sem e munkaalapon, amennyiben ezt mint használati értéket tekintjük, sem azon, hogy ez az alap a munkás saját terméke, saját munkájának a tárgyiasulása.

Lehetséges, hogy ez a munkaalap nem ölti tőke formáját és mégis a munkásnak állandóan többletmunkát kell végeznie, és terméke értékének egy részét egyenérték nélkül át kell engednie. Pl. a dunai fejedelemségben a robotos parasztok korábban szemügyre vett viszonyában.[96] Ezek a parasztok nemcsak újratermelik magát a munkaalapjukat – ezt a munkásoknak minden társadalmi formában meg kell tenniök –, hanem az nem ölti velük szemben tőke formáját. Nemcsak hogy az ő termékükként jelenik meg, hanem hozzájuk tartozó termékként, létfenntartási eszközeik alapjaként, amelyet munkájukkal állandóan nemcsak megújítanak, hanem önmaguk számára újítanak meg, hogy mint munkaalapjukat fogyasszák el. A robotmunka, amelyet a bojár számára végeznek, ezért mint meg nem fizetett munka *jelenik meg*, ezzel szemben a bérmunkás munkája mint *megfizetett* jelenik meg, de csak azért jelenik meg mint megfizetett, 1. mert az általa újratermelt munkaalap állandóan átmegy a tőkés tulajdonába, tehát állandóan úgy lép szembe a munkással, mint *változó tőke*, mint idegen tulajdon, amelyet neki állandóan vissza kell vásárolnia mint fizetési eszközt egy harmadik személy kezéből; 2. mert szükséges munkájának, a munka azon részének az *értéke*, amelyet önmaga számára dolgozik, mint az egész munkanapnak, szükséges plusz többletmunkának az *ára* lép szembe vele, ezért az *egész* munkanap megfizetettként jelenik meg; 3. mert többletmunkája ezért nem a szükséges munkájától elválasztva (térben és időben elválasztva) jelenik meg. Ha a munkás naponta 6 órát dolgozik a maga számára, 6 órát a tőkése számára, akkor ez a hét 6 napján ugyanaz, mintha 3 napot dolgozna a maga számára (és e 3 nap alatt a termelési eszközöket mint sajátjait a maga számára használná) és 3 napot a tőkés számára dolgozna, tehát 3 napot ingyen dolgozna. De minthogy ez az elválasztás nem *külsőleg* történik, a munkást *látszólag* megfizetik 6 munkanapért, ezzel szemben a moldvai

robotmunkás 3 napot dolgozik a maga számára a saját földjén, amiért senki nem fizeti meg őt; maga fizeti meg magát; heti munkája e 3 napjának a terméke nem változik át *tőkévé*, azaz sohasem lép szembe vele harmadik személy kezében levő *termelési feltételként*. A többi 3 napot a bojár birtokán ingyen dolgozza. Ez a többletmunkája úgy *jelenik meg*, mint ami mind többletmunka – mint *meg nem fizetett, egyenérték* nélkül végzett kényszermunka – de csak azért jelenik meg úgy, mert *szükséges* munkájának a terméke nem megy át a bojár kezébe, tehát az nem adja vissza a robotos parasztnak 6 napért cserébe. Ebben az utóbbi esetben egész munkája megfizetettként jelenne meg, s az önmaga termelte *munkaalap* így mint tőke lépne szembe vele. Ha a bojár a paraszt munkájának egész termékét elsajátítaná és a létezéséhez szükségeset visszafizetné neki, hogy újra 1. naponta visszavásárolja, azaz újratermelje ezt a részt, amely heti 3 nap vagy napi 6 óra munkába kerül, de 2. ezenkívül 3 napot vagy napi 6 órát ingyen dolgozzék, akkor a robotmunka bérmunkává és a munkaalap a *változó tőke* meghatározott formájává változott volna. Másrészt pl. Indiában (az angol uralom előttiben) a raijat[23] a maga termékének meghatározott részét, vagyis a többletmunkáját természetbeni járadék formájában szolgáltatta. De munkaalapját soha nem *idegenítette el*, az egy pillanatra sem változott *tőkévé*; maga a raijat termelte állandóan újra magának. Minthogy mármost a tőke, ha újra kell termelnie önmagát mint tőkét, mint magát értékesítő értéket, a termék értékének a munkaképesség újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközökkel egyenlő részét állandóan kénytelen átengedni a munkaképességnek, minthogy ugyanolyan állandóan, mint a bojár vagy a mogul, a *többletmunkát* ingyen elsajátítja, kitűnik, hogy a munkaalapnak ez a formameghatározottsága, hogy mint *tőke*, sajátosan mint *változó tőke* lép fel, csak egy meghatározott *történelmi megjelenési formája*, amely – bármennyire fontos az egész termelési folyamat szempontjából, s a munkás és a többletmunka elsajátítója közötti viszony szempontjából – önmagában mit sem változtat azon a körülményen, hogy a munkaalap nem egyéb, mint a termék értékének vagy a munkás termékének az a része, amelyet folyton újratermel, hogy folyton elfogyassza. Csak az a *mód*, ahogyan az elfogyasztásához jut, különböző. Az egyik esetben ez a rész közvetlenül lép szembe a munkással mint tulajdonában levő termék és a közvetlenül rendelkezésére álló fogyasztási alapot alkotja, a másik esetben először elidegenítik, úgy jelenik meg, mint *idegen tulajdon*, mint a munkás munkájának vele szemben *önállósult terméke, múltbeli munkájáé mint személy*, amelyet mindig újra elsajátíthat úgy, hogy visszavásárolja több eleven munkával, mint amennyi benne foglaltatik. A többi formákban is folyton vissza kell vásárolnia e részt munká-

jának megújításával, de nem mint *árut* egy harmadik személytől. Ha a *robotmunkás* esetében a munka egy része, a többletmunka, *robotmunkaként, meg nem fizetett kényszermunkaként* jelenik meg, vagy a *raijat* esetében a többletmunka tárgyiasulása, a többlettermék, *összetermékének olyan részeként*, amelyet egyenérték nélkül kell odaadnia, ez csak azért van így, mert mindkét esetben a szükséges munka és ennek a szükséges munkának a terméke úgy jelenik meg, mint magukhoz a robotos parasztokhoz és a raijatokhoz *tartozó munka* és a hozzájuk *tartozó termék*, soha nem mint valaki harmadikhoz tartozó munka és termék. Ezzel szemben a *bérmunkás* esetében az *egész munka* úgy jelenik meg, mint megfizetett munka, mert munkájának semmilyen része sem jelenik meg úgy, mint hozzá tartozó munka s munkájának egész terméke, az is, amely pusztán a saját fogyasztási alapját alkotja, a saját létfenntartási eszközeit újítja meg, folyton minden pillanatban mint a tőkéshez tartozó termék, mint *tőke* mutatkozik. Csak mert még a szükséges munkája is mint tőle *idegen* munka jelenik meg, azért jelenik meg az összmunkája úgy, mint *megfizetett* munka; csak mert még a szükséges munkájának a terméke is mint *nem hozzá tartozó* termék jelenik meg, azért jelenhet meg úgy, mint munkájának *fizetési eszköze*. Hogy mint fizetési eszköz mutatkozzék, előzőleg át kell mennie egy harmadik személy kezébe és azután megint, vétel és eladás útján, a harmadik személy kezéből a munkás kezébe. Tehát csak azért jelenik meg *fizetési eszközként*, illetve a *munkaalap* tőkeként, mert közvetlenül nem a munkás, hanem a tőkés *sajátítja el*, mert először elveszik, hogy azután visszaadják. Ez a folytonos elidegenítés a feltétele annak, hogy ne mint közvetlen fogyasztási alap, hanem mint a munka *fizetési eszközének alapja*, mint tőke jelenjék meg.

Ezt láttuk tehát:

1. A *többlettőke* – azaz a tőke mint többlettőke – valamennyi elemét tekintve a tőkés által egyenérték nélkül elsajátított többletmunkából áll és eszköz idegen többletmunka ezen elsajátításának megismétlésére;

2. minden tőke *értéke*, a többlettőkétől eredetileg különbözőé is, eltűnik a termelés egészében és átváltozik puszta tőkésített értéktöbbletté;

3. az értéktöbblettől eltekintve, a termelési folyamat egészében a *változó tőke* csak úgy jelenik meg, mint különös *történelmi megjelenési formája* a munkaalapnak, amelyet maga a munkás folyton megújít és újratermel a saját újratermeléséhez.

A közgazdászok ezt így fejezik ki:

1. amikor a felhalmozást jövedelem (profit) tőkévé változtatásának nevezik (ez az utóbbi magában foglalja az állandó tőkét is);

2. amikor a termék összértékét {az állandó tőkétől eltekintve}, vagyis

a munkás termékét annak az alapnak nevezik, amelyből a munkabér és az értéktöbblet kikerül, azaz amelyen tőkés és munkás osztozik;

3. amikor a *változó tőkét* csak a munkaalap *különös történelmi megjelenési formájának* fogják fel, ahogy Richard Jones tette, s kimutatta, hogy ez az alap a különböző korszakokban különböző formát ölt.[97]

{A fiziokraták egyik fő érdeme, hogy felfogták az *újratermelési folyamatot*. Így nagyon szép (lásd *Baudeau*[98]), hogy ami a *termelésnél* mint *avances** jelenik meg, az az újratermelésnél mint *reprises***. A *reprises* úgy jelenik meg az *avances*-szal szemben, mint a *termék* alkotórészeinek közvetlen vagy (a forgalmi folyamat által) közvetített visszaváltozása a termék természetbeni formájából *termelési elemekké*, az állandó tőke alkotórészeivé; a termék állandó tőkével egyenlő részének visszaváltozása nyersanyaggá, segédanyagokká, munkaeszközökké. Ezzel szemben mint *avances* a termék ezen előfeltételei úgy jelennek meg, mint amelyek függetlenek a terméktől, a forgalomból erednek. A különbség folyton megmutatkozik. Ha egy tőke egy meghatározott termelési szférában be van fektetve, akkor avance-ai folyton újratermelve, mint a termék alkotórészeinek *visszaváltoztatott* formái jelennek meg. Ha új *tőkét* termelő módon fektetnek be, akkor pénzt *állandó* és *változó* tőkévé változtatnak. Ez az egyes tőkések szempontjából nem *reprises*, hanem csupán *avances*, ámbár, minthogy ez az új tőke *többlettőke*, az összújratermelést tekintve szintén *reprises*.}

{A régi tőke,*** akárcsak a többlettőke, újratermelhető *megváltozott természetbeni formában*. Ez kettős formában lehetséges.

Először: A tőkét (régi vagy többlettőkét, az eredeti vagy pótlólagos tőkét) nem *ugyanannak a terméknek az alakjában* termelik újra, amelynek eredetileg egy alkotórészét képezi, hanem *egy másik termék* alakjában, amelyet már korábban megtermeltek. Ez a tőke *kivándorlása* (átvitele) egyik termelési szférából a másikba, akár úgy, hogy régi tőke csupán másképpen oszlik meg a különböző termelési szférák között, akár úgy, hogy a pótlólagos tőkét, a többlettőkét azon termelési szféra helyett, amelyből származik, egy már korábban létező szférában fektetik be. Ez is egyik *metamorfózisa a tőkének*, mégpedig igen fontos, mert ezen nyugszik a különböző termelési szférák tőkéinek *konkurenciája*, tehát az *általános profitráta* képződése. A tőke leg-

* — *előlegek* — *Szerk.*

** — *visszatérülések* — *Szerk.*

*** *Ennek és a következő két bekezdésnek a szélén Marx, függőleges vonallal elválasztva, így jelezte a tartalmat*: A munka és a termék megváltozása az újratermelésben. A tőke reális metamorfózisa az újratermelésben. — *Szerk.*

változóbb része, amely a legkülönbözőbb formákat öltheti, maga a *változó tőke*, amely eleven munkára cserélődik. Hogy a tőke e részének természetbeni formája megváltozzék, ahhoz semmi más nem szükséges, mint hogy a *munkaképességet* ne az egyik, hanem másik módon használják fel. Ez az emberi munkaképesség *változtathatóságán* alapul. Minél egyszerűbb a munka – és valamennyi nagy termelési ágban a munka egyszerű –, minél kevesebb különleges képzésre van szükség, annál könnyebb a konkrét munka formájának ez a megváltoztatása. Ami továbbá a *forgótőkét* illeti, a létező áruk bármely tetszőleges formájába való átváltozási képessége természetesen *abszolút*; ez a pénz jellegzetessége. De ez az átváltozási képesség merőben illuzórikus. Hiszen a pénz csak átmeneti formája a *forgótőkének* {itt annyiban tekintjük, amennyiben nem a munkás létfenntartási eszközeiből áll; tehát az állandó tőke azon részeként, amely nem *állótőkéből* áll, munkaszerszámokból stb.} és tömege nem áll semmilyen arányban a *forgótőke* tömegével. Ha pl. több *búza* helyett több *rozsot* kell termelni, akkor több pénzt kell rozsmaggá változtatni. Ha a korábbi rozstermés éppen elegendő a korábbi fogyasztáshoz és úgyszintén ahhoz, hogy ne kelljen külföldi rozsot vásárolni, akkor csak annyiban lehetne több tőkét befektetni rozsba, amennyiben a *rozs árának emelkedése* következtében a rozs fogyasztása csökkenne és ezáltal a rozs egy része felszabadulna mint *vetőmag*. Ami az egyéb feltételeket illeti, a munka ugyanaz maradna, az *állótőke* szintén, és csak másképpen oszlana meg *ugyanaz* a munka és ugyanazok a *szerszámok* a búzatermesztésre és a rozstermesztésre. *Másrészt* pl. a megfonandó fonal finomsági számainak stb. megváltoztatásakor az állótőkének csupán *csekély módosítására* volna szükség. A munka fajtája és az anyag ugyanaz maradna. Egyáltalában ez az eset, ha ugyanazon *termelési ág* méreteinek [változásai] megváltoztatják az össztőke benne alkalmazott tömegét. Tehát ott, ahol a *nyersanyag* ugyanaz marad. Másrészt lehetséges, hogy a *nyersanyag* változik, az állótőke és a munka fajtája pedig ugyanaz marad, vagy az utóbbi csak kevéssé változik. Pl. ebből vagy abból a fafajtából többet vágnak ki, ebből vagy abból a halfajtából többet fognak, ebből vagy abból a fémből többet termelnek ki. Ahol azonban a *termelési ág* lényegesen különböző, ott az állótőke bizonyos része nem változtatható át egyik formából a másikba. Az *épületek* ugyanazok maradhatnak, de a gépi berendezés stb. egészen különböző, úgyszintén a földbe eszközölt befektetések. Az *állótőke* tehát ilyen változásnál elértéktelenedhet és értéktelenné válhat. De ha csak *többlettőke* változtatja a foglalkoztatottságát, akkor a dolog mindig úgy oldódik meg, hogy *ugyanazt a nyersanyagot* más gépeken stb. dolgozzák fel. Az emberi munka *változtathatósága* az alapja mindig a tőke ilyenfajta *metamorfózisának*, akár a régi

munkaképességek egy része változtatja a munkáját, akár új munkaképességeket egy régi termelési szféra helyett túlnyomórészt egy másikban használnak fel.

A tőkének ez a *metamorfózisa* csak arra a *reális metamorfózisra* vonatkozik, amely a munkafolyamatban megy végbe, a *megváltozott* formájára a nyersanyagnak, gépi berendezésnek, munkának, amelyekké a tőke visszaváltozik. Semmi köze a *formai* metamorfózishoz, amely kizárólag *árutőke pénztőkévé* és *pénztőke termelőtőkévé* való átváltozásából áll, valójában *árutőkének* mint a munkafolyamat elemeit alkotó áruknak a visszaváltozásából. Ez a második metamorfózis csupán arra a megváltozott *természetbeni formára* (a használati értékek formájára) vonatkozik, amellyé a pénzt tőkévé való visszaváltoztatásakor változtatják.

Másodszor. Régi vagy többlettőkét *új* termelési ágakba fektetnek be. Vagy *új nyersanyag* szükséges ehhez, vagy egy *régi nyersanyag* újonnan felfedezett használati értéke. Pl. vasutak. Ezekhez nem szükséges új anyag, csak szén, vas, fa stb. Ezzel szemben *kaucsuk*. A villamos távírásnál is csak régi nyersanyagokat alkalmaznak új módon. A fő változás az utóbbiaknál csak a munkamódban van.

Minél termelékenyebb a munka, annál inkább lehet a *munkaágakat* szaporítani; a régi termelésben ugyanazon vagy bővített szinten való újratermelésükhöz *fölöslegessé* vált munkát új módon alkalmazni, akár régi nyersanyagok új felhasználásával, akár újak felfedezésével vagy a felfedezett új nyersanyagok kereskedelmének bővítésével. A termelési ágak *változatossága* a tőke *felhalmozásával* együtt nő – ennélfogva a *munka differenciálódása.*}

{A *tőkés termelési ágakkal* kibővül a *termelés* és a *fogyasztás exkrementumainak* felhasználása. A *termelés* exkrementumain *hulladékait* értjük, akár az ipar hulladékait, akár a mezőgazdaságéit (mint pl. trágya stb.). A fogyasztás *exkrementumain* részben azokat az exkrementumokat értjük, amelyek a természetes újratermelési folyamatból származnak (emberek ürüléke, vizelete stb.), részben azt a formát, amelyben a fogyasztási tárgyak elfogyasztásuk után fennmaradnak (mint rongyok stb.). Pl. egy vegyi gyárnál azok a melléktermékek, amelyek kis termelés esetén veszendőbe mennek, tömegtermelés esetén más vegyi termelési ágak nyersanyagát alkotják; a nagy arányokban folyó gépgyártásnál a vasforgácsot újra vassá változtatják; a tömeges fafeldolgozásnál a fahulladékot megint hasznosítják trágyaként, úgyhogy az exkrementumok megint belekerülnek termelési eszközökként vagy ugyanabba a termelési szférába, vagy más termelési szférákba. Az állatok trágyája, az emberek vizelete és ürüléke újra belekerül a mezőgazda-

ságba, a tímárműhelyekbe stb. Vashulladékok megint belekerülnek termelési eszközökként ugyanabba a termelési ágba; rongyok a papírgyártásba; gyapothulladékok a trágyába; vegyi anyagokat illetően utána kell nézni példának. Ez részben a *természetes* anyagcseréjével, részben az ipari *formaváltozással* függ össze.*}

A *többletérték* mindig *többlettermékben* fejeződik ki; azaz a tőkés rendelkezésére álló *termék* egy részében, amely *többlet* a termék azon részei fölött, melyek az eredetileg kiadott tőkét pótolják. Ezért nem kell azt képzelni, hogy *többlettermék* csak abból keletkezik, hogy az újratermelésben a terméktömeg az eredetihez képest gyarapodik. Minden *többletérték többlettermékben* fejeződik ki és csupán ezt nevezzük *többletterméknek*. (A fölös használati érték, amelyben értéktöbblet fejeződik ki.) Ezzel szemben nem minden *többlettermék* fejez ki többletértéket; ez az összetévesztés megtalálható Torrensnél[99] és másoknál. Pl. tegyük fel, hogy az évi termés az idén kétszer akkora, mint tavaly, holott *ugyanolyan* tömegű tárgyiasult és eleven munkát alkalmaztak termelésére. A termés *értéke* (itt eltekintünk az árnak az értéktől való, kereslet és kínálat előidézte minden eltérésétől) ugyanaz. Ha ugyanaz az acre 4 quarter helyett 8 quarter búzát hozott, akkor 1 quarter búza értéke most feleakkora, mint azelőtt, és a 8 quarteré nem több, mint a 4-é. Hogy minden idegen tényezőt kizárjunk, tegyük fel, hogy a vetőmagot külön földeken állítják elő, melyek terméke ugyanannyi, mint tavaly. Akkor egy quarter vetőmagot két quarter búzával kellene megfizetni és a tőke valamennyi eleme, valamint az értéktöbblet, ugyanaz maradna (úgyszintén az értéktöbblet aránya az összes tőkéhez). Ha a dolog ebben a példában másképp áll, akkor csak azért, mert az állandó tőke egy részét a termékből természetben pótolják; ezért a termék csekélyebb részére van szükség a vetőmag pótlásához; ezért az állandó tőke egy része felszabadul és mint többlettermék *jelenik meg*.

Ez az *újratermeléshez* tartozik.

A *többletérték* mint *többlettermék* fejeződik ki és a többlettermék alakja az összterméké, azaz a meghatározott használati értéké, amelyet a tőke ebben a meghatározott ágban termel. Ha a termék búza, deszkák, gépek, fonal, zárak, hegedűk stb., akkor a többlettermék szintén mint búza, deszka, gép, fonal, zárak, hegedűk stb. fejeződik ki.

A *többlettermékkel* mármost a következő történhet:**

* *A bekezdés szélén függőleges vonallal elválasztva*: Profit. – *Szerk.*

** *Az itt kezdődő rész szélén, függőleges vonallal elválasztva, folytatólagosan jelzi Marx a tartalmat*: Állandó és változó tőke újratermelése. Csere. Túltermelés. – *Szerk.*

Először, amennyiben *nem változtatják többlettőkévé, hanem elfogyasztják*: 1. a tőkés elfogyaszthatja természetbeni formájában egészen vagy részben. Ha csak részben, ez a 2. alatt tárgyalandó esethez tartozik. Hogy természetbeni formájában fogyassza el, olyan formában kell léteznie, amelyben *bele* tud *kerülni* az *egyéni fogyasztásba*. Ide tartoznak azok az eszközök, edények stb. is, amelyek *szerszámokként* kerülnek bele a fogyasztási folyamatba, mint tűk, ollók, palackok stb. Vagy pl. félgyártmányok, mint varrókellékek, amelyeknek maga a feldolgozása a fogyasztás szférájába tartozik. 2. Más használati értékek formájában fogyasztja el; eladja és a pénzen megvásárolja a különböző tárgyakat, amelyek a fogyasztási alapba tartoznak. Ha terméke olyan, hogy nem kerülhet bele az egyéni fogyasztásba, akkor e termék vevőjének a *termelő fogyasztás* számára kell azt vásárolnia, azaz pótelemként a tőkéjébe vagy új állandó tőke elemeként a többlettőkéjébe kell belekerülnie. Abból, hogy a többlettermék minden értékrészét, amelyet nem változtat többlettőkévé, elfogyasztja a birtokosa, nem következik tehát az, hogy maga ez a *többlettermék* természetben belekerül az egyéni fogyasztásba. Belekerülhet tőkébe. Ténylegesen mint tőkét fogyaszthatja el ennek a többlettermléknek a vevője. Mégpedig itt megint két eset lehetséges: A többlettermék *eredeti tőkét* pótol, vagy többlettőkét pótol, illetve a vevő számára *többlettermléke* egy részének *többlettőkévé* való átváltozását fejezi ki. Ha a többlettermék nagyobb részét termelnék olyan természetbeni formában, amelyben csak *állandó tőkéül* szolgálhatna, akkor ennek megfelelően [kisebb volna] a többlettermék azon része, amely az egyéni fogyasztásba kerül bele (akár hogy változó tőkévé változtassák, akár hogy belekerüljön a tőkés fogyasztási alapjába), úgyhogy *állandó tőke túltermelése* következik be. Ha másfelől a többlettermék túl nagy részét termelik újra olyan formában, amelyben nem lehet állandó tőke, hanem egyéni fogyasztásra szánt, akár a munkás fogyasztására mint változó tőke, akár a nem munkáséra, akkor a *forgótőke azon részének túltermelése* következnék be, amely nem kerül bele az állandó tőkébe. Ezek az arányok egy zárt országban pontosan meghatározottak lennének. De a *külkereskedelem* révén annak a *többlettermléknek* egy része, amely az egyik országban nyersanyagok, félgyártmányok, segédanyagok és gépi berendezés formájában van meg, átváltoztatható egy másik ország *többlettermlékének* formájába, ahol fogyasztható tárgyak formájában van meg. A *külkereskedelem* így áttöri ezeket a korlátokat. Ezért szükséges a tőkés termelés számára, amely termelési eszközei *mértékében* dolgozik, tekintet nélkül egy *meghatározott adott szükséglet kielégítésére*. A csereértéknek a termelés feletti uralma az egyes ember számára úgy jelenik meg, hogy termelése 1. nem szükséglete szerint igazodik, 2. nem közvetlenül elé-

gíti ki szükségletét; hogy egyszóval *árukat* termel, amelyeket csak pénzzé változtatásuk után lehet önmaga számára való *használati értékekké* változtatni. De most ez úgy jelenik meg, hogy egy *egész* ország termelését nem a közvetlen szükséglete, s nem is a termelés különböző részeinek olyan elosztása méri, amely a termelés értékesítéséhez szükséges lenne. Ezzel az újratermelési folyamat nem kölcsönösen megfelelő egyenértékek ugyanazon országban való előállításától függ, hanem ezeknek az egyenértékeknek idegen piacokon való előállításától, a világpiac felvevőképességétől és kiterjedésétől. Ezáltal adva van a meg nem felelés *megnövekedett* lehetősége, ennélfogva válságok lehetősége.

Ha egy ország el volna zárva, többlettermékét csak e többlettermék adott természetbeni formájában lehetne elfogyasztani. A többlettermék kicserélhetőségének szféráját korlátozná a különböző termelési ágaknak ugyanazon országbeli sokfélesége. A külkereskedelem ledönti ezt a korlátot. Fonaltöbblettermék kifejezhető borban, mazsolában, selyemben stb. Ily módon a külkereskedelem bővíti azokat a formákat, amelyekben egy ország többlettermékét át lehet változtatni és el lehet fogyasztani. Ám e *külső* forma ellenére a többlettermék továbbra sem egyéb, mint a többletérték, a hazai munkások többletmunkája.

Ezért minél nagyobb méretekben és minél termelékenyebben (minél nagyobb tőkefelhalmozással) termelik a szükséges létfenntartási eszközöket, a munka annál nagyobb részét lehet felhasználni olyan változatos formák termelésére, amelyekben a többlettermék elfogyasztható.

Azok a tárgyak, amelyek a fogyasztási alapba belekerülnek, lassabban vagy gyorsabban emésztődnek fel. Minél bőségesebb a termelés, annál inkább kerül bele ebbe a fogyasztási alapba többé vagy kevésbé tartós használati értékek bősége, úgyhogy a fogyasztási alap a tömegét tekintve nő és változatosságát tekintve bővül. A *fogyasztási alap* egy részét szükség esetén tőkévé lehetne változtatni.

Egyébként ha olyan *többlettermékről* beszélünk, amely *nem* változik át *többlettőkévé*, hanem birtokosai elfogyasztják, eltekinthetünk akár a bel-, akár a külkereskedelem közvetítésétől. A *terméknek* mindig csak az a része kerülhet bele a *fogyasztási alapba*, amely az egyéni fogyasztásnak megfelelő formában jelenik meg. A tőkésnek nem kell mindent magának felennie, macskái, kutyái, lovai, madarai, szolgái, szeretői stb. szintén esznek. Vagy egy részt elfogyaszthatnak *nem-termelő munkások* is, akiknek szolgálatait ezzel vásárolják meg.

Másodszor, amennyiben a többlettermék többlettőkévé változik:

Változó tőkévé és állandó tőkévé.* A *változó tőke* növelhető és csökkenthető (a termelés bővítéséhez *viszonylag szükséges* változó tőke; de ezt az arányt nem az az *arány* határozza meg, amelyben a termelést bővítik) anélkül, hogy a többlettermék nőne vagy csökkenne vagy akár csak az a része is megváltozna, amely *szükséges*, a munkás fogyasztásába belekerülő *létfenntartási eszközök formájában* létezik. Ebből a részből többet ehetnek meg lovak, kutyák, szeretők stb., illetve *többet vagy kevesebbet* lehet belőle nemtermelő munka *szolgálataira* cserélni. A többlettermék *változó tőkévé* változtatható részét lehet növelni vagy csökkenteni ennek a nem-termelő fogyasztásnak a korlátozása vagy bővítése szerint. A többletterméknek ezt a részét csökkenteni lehet pl. a következő évre (legalábbis az ebben az évben újonnan mozgásba hozott termelő munkástömeg számához képest), ha a többlettermék egy nagy részét rögzítik olyanfajta *állandó tőkében* (állótőkében), amely nem kerül bele közvetlenül az újratermelési folyamatba, hanem csak egy bővített újratermelés bázisát képezi, s amely a természeténél fogva nem exportálható és nem változtatható át idegen piacokon a változó tőke alkotórészeivé. Így van ez pl. a többlettermék átváltoztatásánál vasutakká, csatornákká, épületekké, hidakká, lápföldek lecsapolásává, dokkokká, nem mozdítható gyárrészekké, kovácsműhelyekké, szénbányává stb. Mindezek a dolgok nem szállíthatóak; nem is növelik közvetlenül az újratermelést, habár valamennyien eszközök az újratermelés bővítésére. *Aránytalan* létesítésük következtében kiesés keletkezhet a jövő évi többlettermékben, nevezetesen bekövetkezhet a többlettermék *változó tőkeként* és egyáltalában *forgótőkeként* kifejezhető részének csökkenése is. Megint a *válság lehetősége állótőke többlettermelése* folytán.

Korábban megmutattuk[100]:

Ha a termelés mérete ugyanaz marad – az újratermelés ugyanabban a terjedelemben ismétlődik –, akkor az *állandó tőkét* termelő termelők termékének, amennyire ez a termék *változó tőkéből* (munkabérből) és *többlettermékből* áll, tehát egyáltalában ennek az osztálynak a *jövedelmét* képviseli, pontosan egyenlőnek kell lennie azzal az *állandó tőkével*, amelyre a *fogyasztási eszközöket* termelő osztálynak évente szüksége van. Ha nagyobb volna, nem volna egyenértéke – neki megfelelő ellenértéke és pro tanto** leértékelődne. Ezt a korlátot, mint az imént megjegyeztük, a *külkereskedelem* áttöri. A termelők termékük egy részét külső piacokon átválthatják változó tőkévé és a jövedelem elfogyasztásának tárgyaira.

* *A lap szélén, függőleges vonallal elválasztva*: Forgalom. Felhalmozás. – *Szerk.*

** – ebben a mértékben – *Szerk.*

De tekintsünk el a külkereskedelemtől. Változatlan újratermelés esetén tehát az I. osztály (amely állandó tőkét termel) változó tőkéje és kivált a többletterméke nem tekinthető változatlannak. Ez a többlettermék csak az ebben az I. osztályban foglalkoztatott tőkések számára ugyanaz, de nem az össztőke számára, mert a II. osztály állandó tőkéjének része. Úgy tekinthetjük tehát a dolgot, hogy a II. osztály egész terméke[101] csak a társadalom állandó tőkéjét pótolja, és az I. osztály egész terméke a társadalom jövedelmét alkotja, tehát a változó tőkének, a munkabérként elfogyasztott résznek a levonása után a többletterméket képviseli, amelyet évente különböző formákban felemésztenek; ezt a felemésztést csere, vétel és eladás közvetíti, úgyhogy a többlettermék a szükséglet szerint megoszlik különböző birtoklói között.

Másképp áll azonban a dolog, mihelyt *többleteermeket többlettőkévé* változtatnak.

{A dolgot először a *pénz* figyelembevétele nélkül, azután a pénz *figyelembevételével* kell ábrázolni.

Pénz nélkül: Hogy a többlettermék egy részét többlettőkévé lehessen változtatni, először is egy részének olyan formában kell újratermelődnie, amelyben *pótlólagos változó tőkéül* szolgálhat. Ez főként a változó tőke azon részeire érvényes, amelyeknél egy év termelésének a következő év fogyasztására kell szolgálnia, mint a gabonánál stb., és minden a növényvilágból származó *nyersanyagnál*, amelyeknél ugyanez történik, gyapotnál, lennél, azonkívül a gyapjúnál stb. A juhokat az év különböző időpontjaiban lehet nyírni, de a gyapjúhozam az év folyamán meglevő juhok tömegétől függ stb. Ezzel szemben nem érvényes olyan létfenntartási eszközökre, melyek mennyisége az év folyamán maga is növelhető a termelésükkel párhuzamosan, ha megvannak e többtermelés feltételei, akár gépi berendezés és munka, akár gépi berendezés, munka és nyersanyag. A szén, a vas, egyáltalában a fémek, a fa stb. a többtermeléshez több munkát, több szenet, több gépi berendezést és több munkaszerszámot kívánnak, ha a foglalkoztatott munkások számát növelik. Ha viszont csak a munkanapot hosszabbítják meg, akkor nincs szükség egyébre, mint az egyik esetben több nyersanyagra, a másikban több segédanyagra és az elhasznált gépi berendezés vagy szerszámok gyorsabb pótlólagos termelésére. A többlettőkét nem szükséges valamennyi ágban egyidejűleg vagy egyenlően befektetni. Ha pl. új pamutgyárakat építenek (és ha ez nem csupán a régi tőke új elosztása) és gépi berendezéssel látnak el, nem szükséges, hogy egyidejűleg létezzék többlettermék gyapot formájában, hanem csak amikor az új gyárat üzembe helyezik, talán egy év múlva. De akkor elő kell teremteni a pótlólagos gyapotot. Addig

csak többlettermék pótlólagos átváltoztatására van szükség részben munkabérré (változó tőkévé), részben több vassá, fává, kővé, szíjjá és az ezek többlettermeléséhez szükséges pótlólagos tömeg segédanyaggá, gépi berendezéssé és szerszámokká.

A *többlettermék* egy része in natura* *közvetlenül* átváltoztatható *állandó tőkévé*, közvetlenül mint olyan belekerülhet a saját újratermelésébe. Pl. a búza mint vetőmag, a szén mint a széntermelés segédanyaga, gépek a gépgyártásban stb. Vagy pedig az állandó tőke termelői egymás között cserélhetik azt, amikor is, miután egyik kézből a másikba ment, mindegyiknek állandó tőkéül szolgál, de, egészben tekintve, a többletterméknek ez az egész része közvetlenül állandó tőkévé változott, új pótlólagos állandó tőke jött létre.

Ugyanígy a *többlettermék* egy része közvetlenül átváltoztatható változó tőkévé, és ehhez gyakran csak a szükséges létfenntartási eszközök más elosztására, termelő munkásokkal, nem pedig nem-termelőkkel való cserére van szükség.

A többlettermék egy része az egyik fél számára változó tőkévé, a másik számára állandó tőkévé változhat. Pl. a gazdálkodó új gépeket, munkaszerszámokat stb. vásárol. A gépgyáros több munkást foglalkoztat a gazdálkodótól cserébe kapott létfenntartási eszközökkel.

Minthogy az az állandó tőke, amelyet az I. osztály (a létfenntartási eszközöket termelő) alkalmaz, növekedik, növelni lehet a terméknek azt a részét, amelyet a II. osztály termel és amely változó tőkére és többlettermékre oldódik fel. De a [II. osztály] állandó tőkéje közvetlenül növekedhet, részint in natura, részint a többlettermék csere által közvetített megosztása útján, anélkül hogy csere volna az I. osztállyal, amelynek termelése így nem ütközik közvetlen korlátba. Éppúgy a [II. osztály] állandó tőkéjének cseréje itt közvetlenül az I. osztály többlettermékére (nem az állandó tőkéjére) történik. Ez a többlettermék a II. osztály számára pótlólagos változó tőkévé, az I. osztály számára pótlólagos állandó tőkévé változik. De ezzel a szükséges arányok megszűnnek, esetlegesebbé válnak, új lehetősége nyílik a *válságnak*.

De az I. osztályra nézve a különbség az, hogy ha termékének nagyobb részét fogyasztja el a II. osztály változó tőkeként, akkor kisebb tömegű terméket emésztenek fel a többlettermék formájában a nem-termelő munkások és maguk a tőkések; ezzel csökken a *kereslet* az I. osztály azon termelői szempontjából, akik a többletterméket a nem-dolgozók fogyasztási eszközei formájában termelik. Ezzel akadályozva vannak újratermelésükben,

* — természetben, naturális formájában — *Szerk.*

és az ebben az osztályban befektetett tőke egy része elértéktelenedik. Valójában egy tőkés módon termelő nemzet pályájának kezdetén a többlettermeknek az a része, amelyet luxustermékek formájában vagy nem-termelő munkások megfizetésére emésztenek fel, viszonylag kicsi. A tőke felhalmozásával a többlettermék, tömegét és értékét tekintve, növekedik; ezért egyre nagyobb részt lehet luxustermékek formájában újratermelni vagy a nem-termelő munkások szolgálataira kicserélni és eszerint folyton növekvő részt lehet többlettőkévé változtatni. Még inkább nő a felhalmozásnak ebben az előrehaladásában a tőkének az a része, amelyet állandó tőkévé változtatnak, az viszont, amelyet változó tőkévé változtatnak, *relatíve* folyton csökken, ezért a *többlettőke* képződésénél a létfenntartási eszközök azon része, amelyet változó tőkévé változtatnak, vagyis elvonnak a nem-termelő fogyasztástól, folyton csökken, tehát a nem-termelő fogyasztás tömege, a rendelkezésre álló terméktömeg, a tőke növekedése ellenére folyton növekedik. Az állandó tőke termelése folyamán átváltoztatott többlettermék tömege nő, de ugyanabban a mértékben nő a *többlettermék létfenntartási eszközök* formájában meglevő része, miközben a munkásosztály részesedése benne – a többletterméknek pótlólagos változó tőkévé változtatandó része – csökken.

Minthogy részben a külkereskedelem folytán, részben a többlettermék többlettőkévé válásának a változása folytán a *meghatározott arány*, amelyben az össztőke eloszlik a két osztály között, vagyis amelyben a termék különböző alkotórészei meghatározott helyeken belekerülnek az újratermelési folyamatba, megbomlik, ezért itt új lehetőség nyílik *megnemfelelésre* és ennélfogva *válságokra*. Ezek az aránytalanságok nemcsak állótőke és forgótőke (újratermelésük), változó és állandó tőke között, az állandó tőke különböző alkotórészei között következhetnek be, hanem tőke és jövedelem között is.

A *pénzzel* való esetet később kell szemügyre vennünk.}

A mostani célokra a *többlettermék többlettőkévé változtatását* a legegyszerűbben így lehet megfogalmazni: A *többlettermék* különböző használati értékű termékekben jelenik meg. Egy részük olyan *fogyasztási eszközökben*, amelyek nem a dolgozó osztályok fogyasztásába kerülnek bele. (A külkereskedelem révén ez a rész is megjelenhetne használati értékek bármely tetszőleges formájában, de a külkereskedelemtől itt teljesen el kell vonatkoztatnunk.) Ez a rész teljesen belekerül a többlettermék birtokosának a fogyasztásába és először is le kell vonnunk a többlettermékből. Egy második rész olyan fogyasztási eszközökből áll, amelyek belekerülhetnek az általános fogyasztásba. Egy nagyobb vagy kisebb részüket elfogyasztják *közvetlenül* a többlettermék birtokosai, vagy közvetve kutyáik, lovaik, szolgáik vagy

azok a nem-termelő munkások, akiknek a szolgálatait a többlettermék birtokosai erre becserélik. A többletterméknek ezt a második részét tehát szintén le kell vonni. E *fogyasztási eszközök* egy másik része munka megvásárlására szolgál. *Változó tőkévé* változtatják. Végül egy rész vetőmagvakból, nyersanyagokból, segédanyagokból, félgyártmányokból, állatokból, gépi berendezésből és szerszámokból áll. Ezt a részt *állandó tőkévé* változtatják. A többlettermék azon részeinek összege, amelyeket így változó és állandó tőkévé változtatnak, alkotja a *többlettőkét*, amellyé a *többlettermék* vagy az *értéktöbblet* egy részét átváltoztatják. Ha az így tőkévé átváltoztatott többlettermék pl. 500 tallér volna, amiből 400 állandó és 100 változó tőkéből állna, ha a 100 tallérral 100 munkás napi munkáját lehetne megvásárolni és a 100 munkás munkanapja 200 tallérban realizálódna, akkor tehát a 100 tallér kétszer annyi munka megvásárlására volna eszköz, mint amennyi benne foglaltatik, és ezáltal az 500 tallér 600-zá, tőkévé változtatására. A többlettőkének az a része, amelyet változó tőkévé változtatnak, több munkára cserélődik ki, vagyis eszköz új pótlólagos munka egy részének ingyen való elsajátítására. De ez a 100 tallér maga is ingyen elsajátított idegen munka, éppúgy, mint a 400 tallér pótlólagos állandó tőke, úgyhogy a munkásnak ez az egész *többletmunkája* a tőkés kezében eszköz új többletmunka elsajátítására és a már elsajátítottnak *ingyen* való újratermeltetésére.

Az a körülmény, hogy a *munka termelékenysége* és egyszersmind az *általa újratermelt termék értéke* a tárgyi feltételek bőségétől, a termelési folyamatba belekerülő múltbeli munka tömegétől – tehát a *tőke felhalmozásától* – függ, a munka *minden termelőerejéhez* hasonlóan úgy jelenik meg, mint *a munkával függetlenül szemben álló tőke termelőereje*. Ezt a *fokozatos bővítését a múltbeli* munkának, amelyet az újratermelési folyamatban az eleven munka mozgásba hoz – és amely feltétele az eleven munka növekvő termelékenységének –, úgy tüntetik fel, mint ennek a *múltbeli* munkának *egy érdemét*, vagyis úgy fogják fel a dolgot, hogy *ezt a múltbeli munkát tőkeként való elidegenülése* teszi a termelés e lényeges mozzanatává; azért, mert a tőkés termelésben valóban ez a *múltbeli munka* folyton mint tőke lép szembe az eleven munkával, tekintik ezt a *szembelépését*, ezt a *külsővé-idegenné vált, társadalmilag átváltozott formáját* a titkos folyamatnak, amely által a tőke a munkát termelékenyebbé teszi, holott a munkásnak ez a múltbeli munkája természetesen ugyanazt a szolgálatot tenné akkor is, ha a munkás *tulajdonaként* funkcionálna. Erre a szemléletre azért van szükség, 1. mert csak a tőkés termelésben, az előző termelési módoktól eltérően, kerül bele a *múltbeli* munka ebben a növekvő terjedelemben az újratermelésbe; ezért jelenik meg úgy, mint *ennek a termelésnek* az előző termelési módoktól megkülönböztető

jegye; 2. mert az *ellentétes* formát, amelyben a tárgyiasult munka itt az eleven munkával szemben megjelenik, *immanens* jellegének tekintik, elválaszthatatlannak attól a funkciótól, amelyet a tárgyiasult munka az újratermelési folyamatban betölt.

A *tárgyiasult munka felhalmozásán* kívül, ahogy az a többlettermék többlettőkévé változásánál megjelenik, *folytonos felhalmozása* megy végbe a munkás személyi ügyességének, gyakorlása útján és az elért ügyességnek az újonnan felnövő munkásnemzedékre való átvitele útján. Ez a *felhalmozás* semmibe nem kerül a tőkének, noha döntően fontos szerepet játszik az újratermelési folyamatban. Hozzátartozik még a *tudomány* felhalmozása, amennyire az anyagi termelési folyamatban alkalmazzák. Ez a felhalmozás egyre bővülő szinten való folytonos újratermelés. A tudás már elért eredményeit a tudás *elemeiként* tanítják és újratermelik, s a tanulók ilyen elemekként tovább feldolgozzák őket. Az újratermelés költségei itt sohasem állnak arányban az eredeti termelési költségekkel.

Itt két elképzeléstől kell óvnunk:

1. Ne tévesszék össze a *megtakarítást* a felhalmozással;

2. a tőke *felhalmozási folyamatát* azzal a felhalmozással, amely az egyszerű *kincsképzésnél* fordul elő.

Az 1. ponthoz. *Megtakarítás.* A terméknek azt a részét, amely tulajdonképpen rendelkezésre áll – a többletterméket – a tőkés *egyénileg* elfogyaszthatná. Tehát azáltal, hogy ebből egy részt tőkévé változtat, lemond az élvezetről és takarékoskodik. Az az elképzelés, hogy az egész többletterméket meg lehet enni, először is magán- és magáértvalóan téves, mert a közvetlen termelési folyamatban, akárcsak a forgalmi folyamatban, a termék mindenféle veszélyeken megy át, tehát tartalékalap szükséges, nemcsak a szokásos kopásra, hanem rendkívüli eshetőségekre is. Ezt a tartalékalapot csak a többlettermékből lehet képezni. Ugyancsak nem volna lehetséges tőkés termelési mód a munkamegosztás folytonos bővítése, tökéletesített és pótlólagos gépi berendezés stb. nélkül, ami megint csak a többlettermék egy részét kívánja. Egyáltalában a tőkés termelés a csereértéknek, sajátosan az értéktöbbletnek a gyarapítására irányuló termelés, s ezt az állandó gyarapítást csak többlettermék folytonos tőkévé változtatásával lehet elérni. A tőkés termelési mód természetesen csak a maga feltételeivel lehetséges, s ezek nagyon különböznek a közvetlen létfenntartásra irányuló termelési módéitól. Ennyit először is arról az illúzióról, hogy az egész többletterméket meg lehetne enni.

Mármost arról a mesébe illő elképzelésről, hogy a tőkés az egész tőkéjét megehetné ahelyett, hogy tőkeként értékesíti! Először is e tőke legnagyobb

része el nem fogyasztható formában van, mint termelési eszköz; olyan alakban, amelyben csak termelő módon lehet elfogyasztani. Az egész elképzelés az *egyes pénzbirtokos* elképzelésén alapul. Ahelyett, hogy tőkévé változtatna 1000 £-et, megehetné. (Kamatra persze csak akkor adhatja ki, ha nem eszi meg az 1000 £-jét, hanem átengedi másoknak tőkeként való felhasználásra.) De ha csak két hétre is megszakítanák az egész újratermelési folyamatot, vége lenne annak, amit „meg lehet enni".

De ez az érdeme megvan egyik tőkésnek a másikkal szemben. Ennek nincs semmi köze a munkához. Amit a tőkés *megtakarít*, amivel *takarékoskodik*, az *meg nem fizetett munka* terméke, tehát a munkástól egyenérték nélkül elsajátított termék. „*A gazdagok megtakarításai a szegények költségére történnek*" (*Say*)[102]. *Felhalmozott munka* ez, de nem az *ő* felhalmozott munkája.

A 2. ponthoz. *Felhalmozási folyamat.* Már korábban megjegyzést tettünk a kincsképzéstől való különbségről.[103]

Amennyiben felhalmozáson a *készletképzést* értik, vagyis *áruknak* a termelés és a fogyasztás közti *térközben* való létezését, ez a forgalmi folyamatba tartozik.

Az a frázis, hogy senki nincs jobban érdekelve a tőke felhalmozási folyamatában, mint maga a munkás, a vulgaristák értelmezésében azt jelenti, hogy a munkásnak örülnie kell, ha minél kisebb bért fizetnek neki (az *értéktöbblet rátája*, továbbá a profitráta *minél* magasabb), mert a többletérték vagy többlettermék (továbbfejlődve a profit) tömegével együtt nő az a rész, amelyet *többlettőkévé* változtatnak, s vele a *pótlólagos változó tőke* tömege, vagyis a tőkének az a része, amelyet termelő munka bérévé változtatnak, azaz, amelyet munkára cserélnek. Ha ez a rész gyorsabban nő, mint a dolgozó népesség (s ez a rész határozza meg a munka iránti pótlólagos keresletet), akkor a *munka ára* az *értéke*, vagy az *átlag* fölé emelkedne. Először azt állítják, hogy a *munkabér csökkenése* (vagy legalábbis viszonylag alacsony szintje) jó dolog, vagyis jó az, hogy a munkás az idejének *minél nagyobb részét* ingyen dolgozza a tőkés számára és ezért *minél kevesebbet* kap saját munkájának termékéből, mert ezáltal növekedik a felhasznált tőke tömege. Azután e tőketömeg megnövekedését tekintik jó dolognak, mert ezáltal csökken a *többletmunka*, vagyis nő a munkabér. Hogy bizonyos körülmények között ingyenmunkájának egy nagyobb része folyjon vissza hozzá munkabérként, a munkás egyelőre munkájának egy kisebb részét sajátítsa el munkabérként. Milyen szép – és különösen a munkás szempontjából – hibbant körök!

A tőke felhalmozásával *relatíve* csökken a tőkének az a része, amely változó tőkévé változik át. Ez *1.* sz.

Másodszor, a termelőerőknek a felhalmozás által adott fejlődésével együtt nő a *fölössé tett népesség* tömege, vagyis a maga a tőkés termelési mód által létrehozott *többletnépesség*.

De ettől eltekintve, s ezek döntően fontos körülmények, a felhalmozás érdekében áll a munkásnak, bármennyire bajba keveri is újra meg újra:

1. amennyiben a *többlettőkét* azáltal gyarapítják, hogy a többlettermék egy kisebb részét fogyasztja el a tőkés és nagyobb részét változtatják többlettőkévé; tehát amennyiben a többlettőke növekedése nem abból ered, hogy a többletmunka (és ezért a többlettermék) növekedik, hanem abból, hogy e többlettermék jövedelemre és tőkére való megosztásánál nagyobb részt változtatnak tőkévé;

2. de minthogy a *többlettermék* változatlan nagysága esetén ez a *munka termelékenységétől* függ, ez pedig a *tőkés termelési mód fejlettségétől*, a munkásnak érdeke (ha már bérmunka létezik), hogy a tőkéket nagy tömegekben koncentrálva alkalmazzák, ne pedig sok tőkés között szétszórva nem-termelő módon.

Amennyire a *felhalmozási folyamat* azonos a *koncentrációs folyamattal*, a tőkés termelés *belső* haladása abban áll, hogy egyre inkább megszüntesse a *magántermelést*, azt a fajta termelést, amely számára a valóságos különálló termelőnek munkafeltétele feletti tulajdona mint magának a *termelésnek a feltétele* jelenik meg. Kifejlődik a munkásoknak a *termelés feltételeihez* mint *közös, társadalmi nagyságokhoz* való viszonya.

{Az egy előző kifejtésből idézett rész vége:[104]

Amennyiben a többletterméket mint többlettőkét újra értékesítik, amennyiben újra a munkafolyamatba és önértékesítési folyamatba lép, annyiban megoszlik:

1. létfenntartási eszközökre cserébe a munkaképességért. A tőkének ezt a részét *munkaalapnak* lehet nevezni. A munkaképességek progresszív fenntartására szolgál, mivel a többlettőke e része állandóan nő, bár korántsem abban az arányban, amelyben maga a többlettőke nő. Ez a *munkaalap* most éppannyira *elidegenült, tőkévé* változott munkaként jelenik meg, mint

2. a *dologi alkotórészek*, a dologi feltételei a pótlólagos munka alkalmazásának.

A tőke mindkét alkotórészét most a munka *tételezi* és mint a maga *előfeltételeit* tételezi. Ami *eredetileg* úgy jelent meg, mint *a tőkének önmagában való megoszlása*, most úgy jelenik meg, hogy a *munka saját terméke* – az *objektiválódott többletmunka* – válik szét két alkotórészre, amelyek, anyagilag tekintve, az egyik a *munkafolyamat* dologi feltételeit, a másik a munkaképesség *fenntartásának* és *újratermelésének* dologi feltételeit képviseli;

de formailag úgy, hogy a megvalósításának ezek a *feltételei* mint *idegen önálló hatalom*, mint *tőke* lépnek szembe a munkával. Maga a munka teremtett meg egy új alapot új munka alkalmazására, de egyszersmind azt a feltételt is, hogy ezt az alapot csak úgy lehet elsajátítani, hogy új többletmunkát fordítanak a többlettőke többletrészére. A munka által termelt többlettőkében – többletértékben – tehát egyszersmind megteremtődött újabb többletmunka reális szükségszerűsége (és lehetősége), és ily módon maga a többlettőke a reális lehetősége újabb többletmunkának és egyszersmind újabb többlettőkének. Itt megmutatkozik, hogy hogyan tágul ki a gazdagság objektív világa progresszíve maga a munka révén vele szemben mint tőle idegen hatalom és tesz szert egyre szélesebb és teljesebb létezésre, úgyhogy relatíve, a létrehozott értékekhez és az értékteremtés reális feltételeinek terjedelméhez viszonyítva az eleven munkaképesség szűkölködő szubjektivitása egyre rikítóbb kontrasztot képez. Minél inkább objektiválja magát a munka, annál nagyobb lesz az értékek objektív világa, amely idegenként – idegen tulajdonként – szemben áll vele. A többlettőke megteremtése révén maga a munka kényszeríti magára ismét új többlettőke megteremtésének kényszerét stb. stb.

Az eredeti nem-többlettőkére vonatkozóan a viszony annyiban változott meg a munka számára, hogy 1. azt a részét a tőkének, amelyet szükséges munkára cserélnek, maga ez a munka termeli újra, tehát már nem a forgalomból jön hozzá, hanem a saját terméke, és 2. az értéknek azt a részét, amely nyersanyagban és szerszámban az eleven munka értékesítésének reális feltételeit képviseli, maga a munka tartotta fenn a termelési folyamatban; és minthogy minden használati érték, természeténél fogva, mulandó anyagban áll, a csereérték pedig csak használati értékben létezik, ez a fenntartás = a pusztulástól való megóvással, vagyis a tőkés által birtokolt értékek mulandó természetének tagadásával, ezért magáért való értékként, *nem mulandó gazdagságként* való tételezésükkel. Az értékeknek ezt az eredeti összegét mint *tőkét* ezért csak a termelési folyamatban az eleven munka tételezte.

Amennyiben a *többlettőkét* vesszük szemügyre, a tőkés *idegen munka elsajátítása* révén képvisel magáért való értéket, mivel a többlettőke minden mozzanata, anyag, szerszám, létfenntartási eszköz olyan *idegen munkára* oldódik fel, amelyet a tőkés nem meglevő értékek ellenében való *csere* révén sajátít el, hanem amelyet *csere* nélkül *sajátított el*. Persze e *többlettőke eredeti feltételeként* a *hozzá tartozó értékek* vagy általa birtokolt *tárgyiasult munka* egy részének munkaképességre való cseréje jelenik meg. Az 1. többlettőke képződésének, ha így nevezzük a többlettőkét, ahogy az az eredeti

termelési folyamatból kikerül, azaz *idegen munka*, tárgyiasult idegen munka *elsajátításának* feltételeként az jelenik meg, hogy a tőkés birtokoljon *értékeket*, melyeknek egy részét *formailag* kicseréli az eleven munkaképességre. Mindenesetre az *I. többlettőke* képződésének feltétele, hogy kicseréljenek a tőkéshez tartozó, általa a forgalomba dobott és általa a munkásoknak juttatott értékeket – olyan értékeket, amelyek *nem* a tőkének az eleven munkával való cseréjéből, illetve nem abból erednek, hogy *tőkeként* viszonyul a *munkához*, feltétele egy előző, azaz *eredeti felhalmozás*, ahogy ez mindig így van pl. minden egyes személyre nézve is, aki mint új tőkés a piacra lép.

Most azonban képzeljük el, hogy az I. többlettőkét megint a termelési folyamatba dobják, megint a cserében realizálja értéktöbbletét és új *II. többlettőkeként* megjelenik egy harmadik termelési folyamat kezdetén. Ennek a *II. többlettőkének* mások az *előfeltételei*, mint az *I. többlettőkének*. Az I. többlettőke előfeltétele a tőkéshez tartozó és általa a forgalomba dobott értékek voltak. A II. többlettőke előfeltétele nem egyéb, mint az *I. többlettőke* létezése, másszóval az az előfeltétel, hogy a tőke már elsajátított idegen munkát csere nélkül. Ez abba az állapotba hozza a tőkést, hogy a folyamatot mindig újra kezdje, s egyre bővülő szinten. Persze ahhoz, hogy a *II. többlettőkét* létrehozza, az I. többlettőke egy részét létfenntartási eszközök formájában eleven munkára kellett cserélnie, de amit így kicserélt, eredetileg maguk is olyan értékek voltak, amelyeket nem saját alapjából hozott forgalomba, hanem idegen tárgyiasult munka, amelyet egyenérték nélkül elsajátított, és amelyet most megint kicserél idegen eleven munkára, ahogy a *munkaeszközök* is, amelyekben ez az új munka megvalósul és amelyekkel új többletértéket hoz létre, csere nélkül, puszta elsajátítással jutottak a kezébe. *Idegen munka múltbeli elsajátítása most úgy jelenik meg, mint az egyszerű feltétele idegen munka új elsajátításának*, illetve az, hogy idegen munka dologi objektív formában, létező értékek formájában a tőkés tulajdonában van, úgy jelenik meg, mint annak feltétele, hogy ő idegen eleven munkaképességet egyenérték nélkül újra elsajátíthasson. Az, hogy a tőkés már szemben állt mint tőke az eleven munkával, jelenik meg annak egyetlen feltételeként, hogy nemcsak fenntartja magát mint tőkét, hanem mint növekvő tőke növekvőleg *sajátít el* idegen munkát *egyenérték* nélkül. *Múltbeli* és *objektiválódott idegen munka tulajdona* úgy jelenik meg, mint egyetlen feltétele *jelenlegi és eleven munka* további *elsajátításának*.

Amennyiben egy *I. többlettőkét* tárgyiasult munka (az eredeti tőke) és az eleven munkaképesség közötti egyszerű csere révén hoztak létre – törvény, amely az áruk mint egyenértékek cseréjére van alapozva, ahol is a becslés a bennük foglalt összehasonlítható munkaidővel vagy munkameny-

nyiséggel történik – és amennyiben ez a csere jogilag kifejezve semmi mást nem előfeltételezett, mint azt, hogy mindegyiknek tulajdonjoga van a maga termékeire és szabadon rendelkezik felettük, a munkás szabadon rendelkezik a személyi képességeivel, s amennyiben a II. többlettőke csupán az I. többlettőke eredménye, tehát ennek az első viszonynak a következménye, annyiban a tulajdonjog a tőke oldalán *dialektikusan* átcsap idegen termékekre való jogba, vagyis az idegen munkára való tulajdonjogba, abba a jogba, hogy idegen munkát egyenérték nélkül elsajátítson, a munkás oldalán pedig abba a kötelességbe, hogy a saját munkájához és annak termékéhez mint *idegen tulajdonhoz* viszonyuljon. Az egyenértékek cseréje pedig, amely az eredeti műveletként megjelent, úgy fordult, hogy az egyik oldalon csak látszatra cserélnek, mert a tőkének a munkaképesség ellenében kicserélt része először maga is egyenérték nélkül elsajátított *idegen munka*, és másodszor a *munkaképességnek egy többlettel* kell pótolnia, tehát valójában nem adják oda, hanem csak átváltoztatják egyik formából a másikba. A *csere viszonya tehát csak látszat*, amely a forgalmi folyamathoz tartozik. Továbbá a tulajdonjog eredetileg a saját munkára alapozottnak jelent meg. A tulajdon most úgy jelenik meg, mint idegen munkára való jog és mint lehetetlensége annak, hogy a munka elsajátítsa saját termékét. A tulajdon, vagyis gazdagság, és a munka elválása most úgy jelenik meg, mint következménye annak a törvénynek, amely azonosságukból indult ki.

Végül mint a termelési és értékesítési folyamat eredménye jelenik meg mindenekelőtt magának a *tőke és munka, tőkés és munkás* viszonynak egyre bővített szinten való *újratermelése*. Ezért a tőke tömegével növekedik a vagyontalan, szűkölködő munkaképességek, a „dolgozó szegények" tömege és megfordítva. Ez az *ellentétes viszony* ki van fejezve Edennél, Chalmersnál[105] stb. Ez a termelési viszony (társadalmi *érintkezési viszony*, amelybe a szubjektumok mint a termelés szereplői lépnek) valójában a folyamat még fontosabb eredményeként jelenik meg, mint az anyagi eredményei. Mindegyik azáltal termeli újra önmagát, hogy újratermeli a mását, a tagadását. A tőkés a munkát mint idegent termeli; a munka a terméket mint idegent termeli. A tőkés termeli a munkást és a munkás a tőkést.

Ha *a tőkére alapozott termelési mód egyszer előfeltételezve van* {a pénz tulajdonképpen csak *az első termelési folyamat végén* változott át tőkévé, amely folyamat eredménye a tőke újratermelése (1) és az I. többlettőke újonnan termelése (2) volt. De az I. többlettőke maga is csak akkor van többlettőkeként realizálva, amikor önmagát újratermelte (3) és a II. többlettőkét tételezte (4), tehát amikor a tőkébe átmenő pénznek a *valóságos* tőke mozgásán még kívül levő előfeltételei eltűntek, ennélfogva a tőke való-

jában maga hozta létre, immanens lényegének megfelelően, a feltételeket, amelyekből az újratermelésben kiindul}, az a feltétel, hogy a tőkésnek a *saját munkájával* vagy másképpen – csak nem már meglevő múltbeli bérmunkával – létrehozott értékeket kell bedobnia a forgalomba, a tőke *vízözönelőtti* feltételeihez tartozik; *történelmi* előfeltételeihez, amelyek éppen mint ilyen *történelmi előfeltételek* múltbeliek, és ezért *képződése történelméhez* tartoznak, de semmiképpen nem a tőke *jelenkori történelméhez*, azaz nem tartoznak bele az uralma alatt álló termelési mód valóságos rendszerébe. Ha pl. a jobbágyoknak a városokba szökése a középkori városszervezet egyik *történelmi* feltétele és előfeltétele volt, akkor ez nem *feltétele*, nem mozzanata a kialakult városszervezet valóságának, hanem a *múltbeli* előfeltételeihez, *létrejövésének* előfeltételeihez tartozik, amelyek a városszervezet *létezésében* meg vannak szüntetve. A tőke *létrejövésének*, *keletkezésének* feltételei azonban azt tételezik fel, hogy a tőke még nincs, hanem csak *lesz*; tehát eltűnnek a valóságos tőkével, azzal a tőkével, amely, valóságából kiindulva, tételezi megvalósulásának a feltételeit. Így pl. ha a pénznek vagy a magáért való értéknek eredeti tőkévé levéséhez olyan *eredeti felhalmozás* – akár megtakarítás, akár saját munka stb. révén – van előfeltételezve a pénz- vagy árubirtokos részéről, amelyet az mint *nem-tőkés* vitt véghez – ha tehát a pénz tőkévé levésének előfeltételei mint a *tőke* keletkezése számára adott külső *előfeltételek* jelennek meg – akkor, mihelyt a tőke mint olyan létrejött, létrehozza a saját előfeltételeit, tudniillik a reális feltételek birtoklását új értékek megteremtése számára *csere* nélkül – a saját termelési folyamata révén. Ezek az *előfeltételek*, amelyek eredetileg létrejövése feltételeiként jelennek meg, és ezért még nem fakadhattak *tőkeként* való *akciójából* – most mint saját megvalósulásának, *valóságának* eredményei jelennek meg, mint általa okozottak – nem *mint keletkezésének feltételei*, hanem *mint létezésének eredményei*. Többé nem előfeltételeiből indul ki, hanem maga van előfeltételezve, és magából kiindulva maga hozza létre fenntartásának és növekedésének előfeltételeit. Ezért azok a feltételek, amelyek megelőzik az I. többlettőke megteremtését, és amelyek a tőke létrejövését fejezik ki, nem esnek annak a termelési módnak a szférájába, amelynek a tőke előfeltételül szolgál, mint létrejövésének történelmi előfokai mögötte vannak a tőkének, éppúgy, ahogy azok a folyamatok, melyek révén a föld cseppfolyós gőztengerből a mostani formájába ment át, túl vannak kész földként való életén. A polgári közgazdászok*, akik a tőkét a termelés örök és *természetszerű* formájának tekintik, azután megint azzal igyekeznek a

* *A kéziratban még*: nézete – *Szerk.*

tőkét igazolni, hogy létrejövésének (méghozzá fantasztikus) feltételeit jelenlegi megvalósulása feltételeinek nyilvánítják, azaz azokat a mozzanatokat, amelyekben a tőkés mint *nem-tőkés* sajátít el – mert csak lesz tőkés - , éppen azoknak a feltételeknek tüntetik fel, amelyek között *mint már tőkéssé lett ember* sajátít el. {*A termelés természeti törvényei*! Itt persze a *polgári termelés természeti törvényeiről* van szó, tehát azokról a törvényekről, amelyek között egy *meghatározott történelmi fokon* és *meghatározott történelmi termelési feltételek* között termelnek. Ha nem volnának ilyen törvények, akkor a *polgári termelés rendszere* egyáltalában érthetetlen volna. Persze arról van szó, hogy e meghatározott termelési mód *természetét*, tehát a *természeti törvényeit* bemutassuk. De ahogy maga ez a termelési mód *történelmi*, úgy a *természete* és *e természet törvényei* is. Az ázsiai vagy az ókori vagy a feudális termelési mód természeti törvényei lényegesen mások voltak. Másrészt egészen bizonyos, hogy az emberi termelésnek valamennyi formában vannak bizonyos nem változó *törvényei* vagy *viszonyai*. Ez az azonos valami teljesen egyszerű és igen kevés közhelyben össze lehet foglalni.} Az apologetika e kísérletei rossz lelkiismeretet bizonyítanak és képtelenséget arra, hogy a tőke *specifikus* elsajátítási módját összhangba hozzák a maga a tőke társadalma által proklamált *általános tulajdontörvényekkel*. Másrészt, ami sokkal fontosabb, módszerünk megmutatja azokat a pontokat, ahol be kell lépnie a történelmi szemléletnek, vagyis ahol a polgári gazdaság mint a termelési folyamat pusztán történelmi alakja túlmutat magán a termelés korábbi történelmi módjaira. Ezért a polgári gazdaság törvényeinek kifejtéséhez nem szükséges a *termelési viszonyok valóságos történetét* megírni. De a termelési viszonyok helyes szemlélete és levezetése mindig olyan *elsőfokú egyenletekre* vezet, amelyek egy e rendszer mögött levő múltra utalnak. Ha egyrészt a *polgárit megelőző fázisok* mint *csak történelmi*, azaz *megszüntetett előfeltételek* jelennek meg, a termelés mostani feltételei viszont mint *önmagukat megszüntető* és ezért egy jövendő társadalom *történelmi előfeltételeként* tételező feltételek.}

A fentiek részben már az úgynevezett *eredeti felhalmozás* vizsgálatába tartoznak.

Itt azonban hozzá kell tennünk:

A pénz tőkévé változtatásánál és ezért az I. többlettőke képzésénél két dolog van:

Először: Kell, hogy a pénz szabadon cserélődhessen munkára; a *történelmi feltételeket*, amelyeknek ehhez teljesülniök kell, később vizsgáljuk majd. A pénzbirtokos, aki most a piacra jön, készen találja ezeket a *feltételeket* a termelési módon uralkodókként. A pénz (és amit képvisel) már *ma-*

gánvalóan mint *tőke* áll szemben a munkával és csak *meg* kell *valósulnia* mint ilyennek.

Másodszor: Ha egy egyes személy manapság tőkés akar lenni, *pénze* kell hogy legyen. Ha újonnan képződő tőkés ő, aki nem *örökölt* pénzt (már birtokában van tőkés úton szerzett pénznek), nem kapott *pénzt* kölcsön {mert teljesen közömbös, ki az a személy, aki pénzzel a zsebében szembelép a munkással}, nem is *lopta*, nem is a tőke egy másik szférájában (a tulajdonképpeni termelési szférán kívül) szerezte, mint kereskedő, pénzember, spekuláns stb., és a tőke e másodlagos funkcióinak a termelőtőkéhez való viszonya később tűnik majd ki (a meglevő tőkék elosztása, egyik kézből a másikba való átmenésük itt egyáltalában nem tartozik ránk), akkor meg kellett keresnie, azaz megdolgoznia érte és megtakarítania. (Itt le kell vonni a megtakarításokat, ha kamatra kölcsönadta stb., mert ez már *tőkés* értékesítés.) Tőkévé csak attól a pillanattól kezdve változtatja, amikor maga is kizsákmányol munkásokat. Ha maga is termelő munkás volt, akkor a félretett összeg nem lehet nagy. De pl. orvos, író, ügyvéd stb., akik „tőkét"szereztek, csak azért szerezték, mert a tőkés termelési mód uralkodik. E nemtermelő munkák *fizetése* egészen pontosan a termelés valódi cselekvőinek *gazdagságától* függ, és teljesítményük valóságos használati értéke ezért teljesen független is az *áruktól*. Milton az „Elveszett Paradicsom"-ot 5 £-ért írta.

Tulajdonképpeni kincsképzés nem fordul elő. A kincsképző egyúttal mindig *uzsorás*.

A tőkés termelési mód folyton újratermeli a feltételeket azáltal, hogy:

1. Az egyszerű termelési folyamatban újratermeli a munkafeltételek mint tőke és a munkás mint bérmunka viszonyát.

2. Értéktöbblet folytonos tőkévé változtatásával (felhalmozás) ezeknek a *tőkeként létező feltételeknek* a tömegét hozza létre *a bérmunkásként meglevő munkaképességek gyarapítása* útján.

3. A tőkés termelési módnak egyre újabb szférákra való kiterjesztésével megszünteti a közvetlen termelő és a termelési feltételei között e szférákban netán még létező egységet; a közvetlen termelőt bérmunkássá, munkaeszközeit pedig vele mint bérmunkással szembelépő tőkévé változtatja.

4. A tőke koncentrációjával (és konkurenciájával) a kis tőkéket megöli és nagy tőkévé egyesíti, bár ezzel a fejlett szférákban végbemenő vonzási folyamattal párhuzamosan az újonnan képződő foglalkoztatásokban stb. taszítási folyamat bontakozik ki. Ha nem így volna, akkor a polgári termelés nagyon egyszerű volna és hamarosan a katasztrófájához érkezne.

(Az újratermelési folyamat táblázata. (Pénzforgalom nélkül ábrázolva és az újratermelés változatlan szintjével.)[106]

[Első vázlat]

I. Létfenntartási eszközök termelése

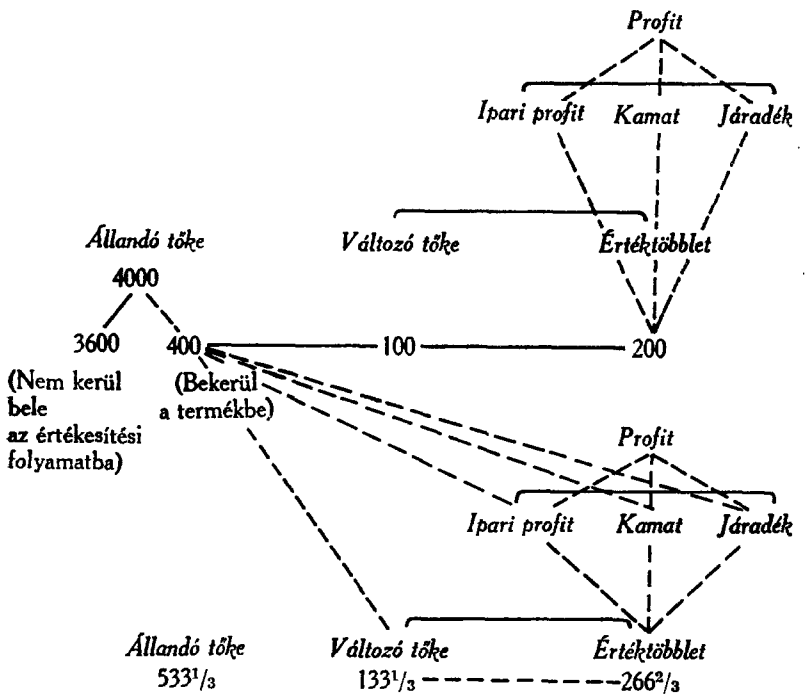

Mindenütt elhagytuk az *állandó tőkének* azt a részét (tehát itt az *állótőkét*), amely nem kerül bele a *termékbe*, azaz nem kerül bele az *értékesítési folyamatba*.

I. alatt azt látjuk, hogy az állandó tőke, 400, újra teljesen megjelenik a termékben. Ez az egész termék *létfenntartási eszközökből* áll, amelyek belekerülnek a fogyasztási alapba, bár csak részben az I. osztály fogyasztási alapjába. A változó tőke = 100, a termékben való saját újratermelésén kívül 200 értéktöbbletet tételez. A 100 változó tőkét pénzben fizetik ki munkabérre, ez a munkabér a 700-nyi össztermékből 100-ért húz termékeket.

[Második vázlat]

I. Létfenntartási eszközök

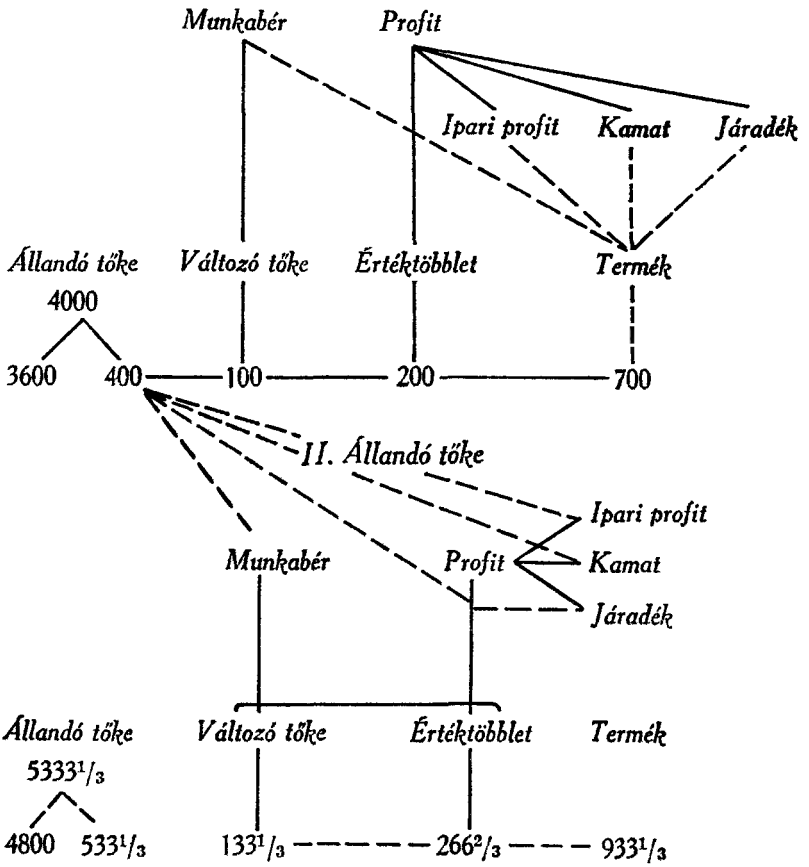

Tehát az egész összefoglalva:

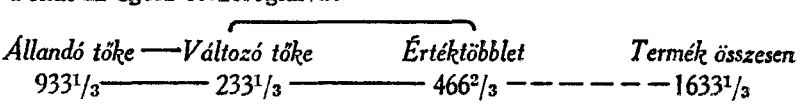

A pénz így visszaáramlik az I. osztály tőkésének a kezébe. Az értéktöbblet egészében mint profit jelenik meg, de széthasad ipari profitra, kamatra és

[Harmadik vázlat]

I. Létfenntartási eszközök

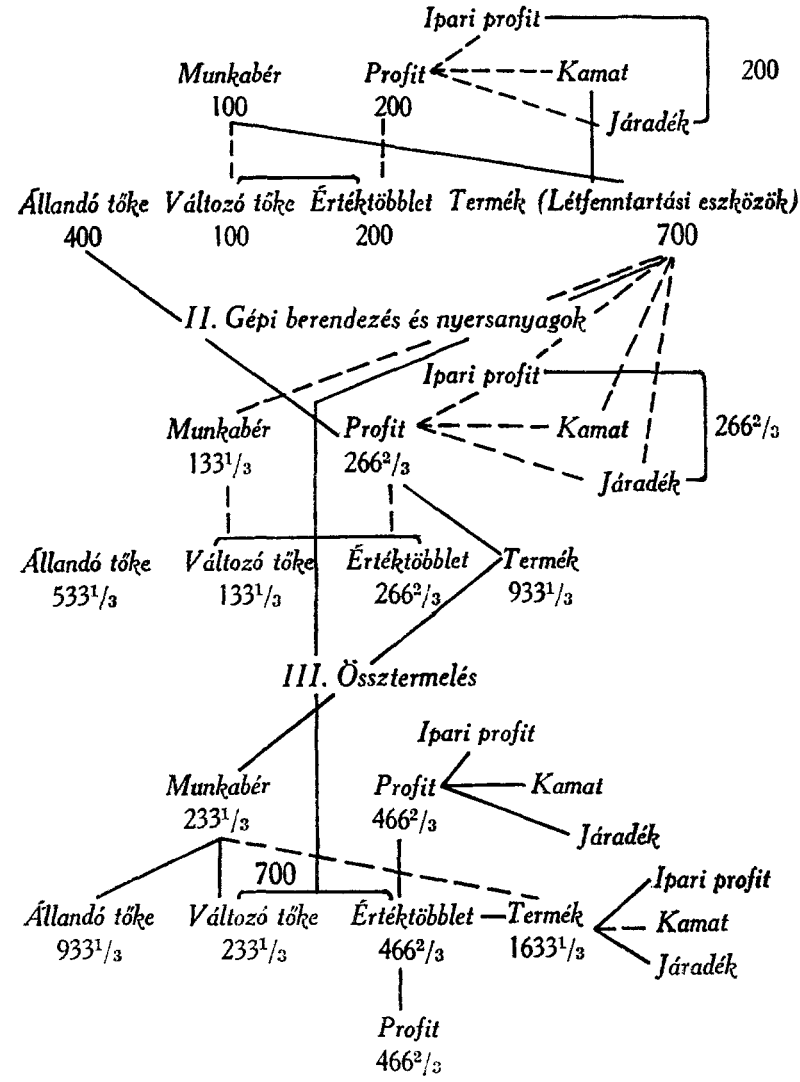

járadékra, amelyek közül legalábbis a két utóbbit teljesen pénzben fizetik; e jövedelem birtokosai 200-nyit húznak a terméktömegből. Az I. osztály tehát 300-at fogyasztott el a saját terméktömegéből; egyúttal a pénz visszaáramlott a tőkésekhez, úgyhogy újra kifizethetik pénzben a munkabért, a kamatot és a járadékot. Marad a terméktömeg elfogyasztatlan és rendelkezésre álló hátralevő része, 400, a terméknek az az értékrésze, amelyre a 400-nyi állandó tőke pótlásához szükség van.

II. alatt az egész termék nyersanyagokból és gépekből áll. $133^1/_3$-ot, a *változó tőkét* munkabérre fizetik ki (pénz), ezzel a pénzzel $133^1/_3$-nyit húznak az I. osztály terméktömegéből. Ilyen módon $133^1/_3$-nyi áramlik pénzben az I. osztályhoz a II. osztálytól és ugyanennyi összegért áramlanak az I. osztály termékei a II. osztályhoz. A $266^2/_3$ értéktöbbletet pénzben kifizetik kamatra és járadékra és ezzel vásárolnak az I. osztály terméktömegéből. Ez a pénzösszeg a saját osztálya munkabéréből, kamatából, járadékából visszaáramlott pénzzel és a II. osztály munkabérével együtt bőségesen elegendő ahhoz, hogy az I. osztálynak szolgáltassa a 400-at pénzben, amelylyel pótolja a maga 400 állandó tőkéjét, és ezzel a II. osztály az ipari profitjáért létfenntartási eszközöket húz az I. terméktömegéből. Az eredmény az, hogy az I. osztály egész terméke átment a fogyasztási alapba, a II. osztály terméktömegéből pedig 400 átment az I. osztályba ezen osztály állandó tőkéjének pótlására, ezzel szemben $533^1/_3$ [a II. osztály] saját állandó tőkéjének pótlásához szükséges.

A dolog tulajdonképpen így fest.

I. osztály. 100-at pénzben kifizetnek munkabérként. Ezért a 100-ért a munkások megvásárolnak 100-at az I. terméktömegből; ezzel tehát az I. osztály tőkéseihez visszaáramlik 100 pénzben, amelyen újra meg tudják vásárolni a munkát. A 200 értéktöbbletből egy meghatározott részt előző évi kamatra és járadékra fizettek: ezen a pénzen a kamatot és járadékot kapók a részüknek megfelelően vásárolnak az I. terméktömegből. A pénz tehát visszaáramlik az I. osztály tőkéseihez, akik ezzel újra kamatot és járadékot fizetnek, vagyis újra ezeket az utalványokat adják a következő év termékére. Ami az ipari profitot illeti, azt részint természetben elfogyasztják, részint az egymás közötti cserét pénzfizetéssel közvetítik.

A *II. osztály* $133^1/_3$-ot (pénzben) munkabérként fizetett. Ezen a pénzen a II. munkásosztálya termékeket vásárol I.-től. Ez a $133^1/_3$ tehát pénzben az I. osztály [tőkéseinek] kezébe áramlik, akik ebben az összegben terméket vásárolnak a II. osztálytól. Ugyanakkor hozzájuk áramlik a II. osztály kamatot és járadékot kapóinak pénze, akik szintén kiveszik érte a részüket az I. osztály terméktömegéből. Ezen a pénzen az I. osztály termékeket

vásárol a II.-tól, amelyhez tehát visszaáramlik a pénz, melyen újra munkabért fizethet, továbbá kamatot és járadékot. Ennek a pénznek egy részét az ipari profitjával egyenlő részt – arra adja ki, hogy az I. osztály termékeit vásárolja. Az I. osztály ezen a pénzen megvásárolja a hátralevő részét annak, amire a II. osztály terméktömegéből szüksége van. Így hát 400-ért, ami egyenlő az állandó tőkéjével, vásárolt a II. osztálytól, és pótolta állandó tőkéjét. Az I. osztály egész terméke átment a fogyasztási alapba. Másfelől a II. osztályhoz visszatért mindaz a pénz, amire szüksége van munkabér, kamat, járadék fizetéséhez és a tőkéseknek ezen osztályon belüli pénzügyleteihez.

III. alatt a II. osztály összterméke mint a társadalom állandó tőkéje jelenik meg, az I. osztály összterméke pedig részben az I. és II. osztály változó tőkéjének összegét, részben a mindkét osztály által különböző kategóriákban felemésztett jövedelmet képviseli.}

{A fenti gazdasági táblázatoknál jegyezzük meg a következőket:

1. Az állandó tőke álló- és forgótőkéből áll. Az *állótőkének* azt a *részét*, amely nem kerül bele az *értékesítési folyamatba*, elhagytuk. Vagy, ami ugyanaz, az állandó tőke rovataiba itt az *állótőkének* csak azt a részét foglaltuk, amely belekerül az *évi újratermelésbe*, tehát az *év összterméké*be.

Továbbá a tőke egy része *pénzből* áll. Itt csak a változó tőkét jelöltük meg *pénztőkeként*. Ezzel szemben a kamatot és a járadékot birtokosaik kezében létező pénzösszegekként. A forgalomban levő pénztömeg valójában sokkal kisebb, mint amilyennek itt megjelenik, részint mint a változó tőke pénzkifejezése, részint mint kamat és járadék pénzkifejezése.

2. A kereskedőtőke és pénzzel kereskedő tőke nincs külön ábrázolva, mert ez túl bonyolulttá tenné a táblázatot.

3. Az *újratermelést* ugyanezen okból változatlannak vettük, mert a felhalmozási folyamat ábrázolása szintén zavaró volna a főmozgás egyszerű felfogására.

4. Az I. és II. táblázat mutatja, hogy II. összterméke a társadalom állandó tőkéjeként jelenik meg, ezzel szemben I. összterméke mindkét osztály változó tőkéjében és értéktöbbletében realizálódik. Ez a folyamat a III. táblázatnál előfeltételezve van, ezért itt a II. osztály terméke közvetlenül mint állandó tőke, az I. osztály terméke mint a változó tőke és az értéktöbblet összege jelenik meg.

5. A *pontozott* vonalak mutatják mindig a kiadás *eredetét*, a forgalom kiindulópontját, ahol ez *felfelé megy*. A *nem-pontozott vonások* mutatják a kiadás eredetét, ahol *lefelé tart*.

Az egész táblázat a következő oldalon:}

Az egész újratermelési folyamat gazdasági táblázata

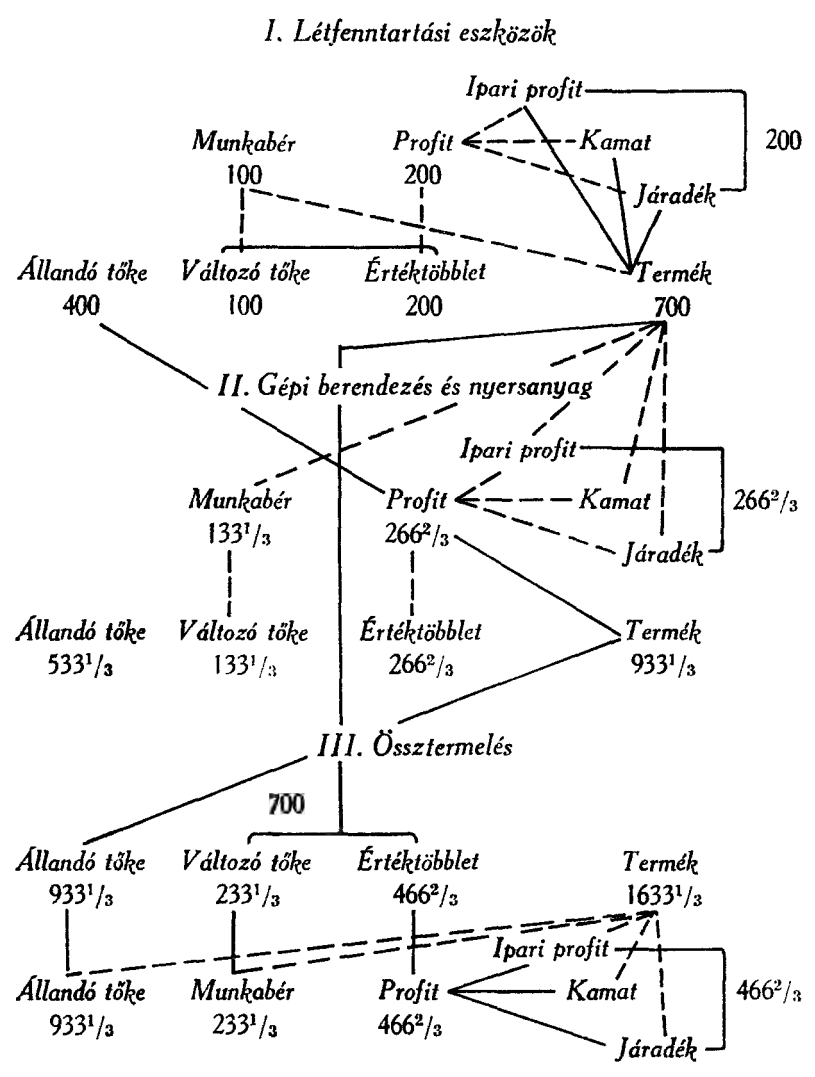

[Tizedik fejezet]

Epizód. A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés újratermelésben[105]

[*1. A pénz formaváltozásai a tőke újratermelési folyamatában. A kereskedőtőke szerepe a pénzforgalomban*]

Vegyük először a termelőtőkés, a boltos és a munkás közötti forgalmat. A boltos képviselje a munkás fogyasztásába belekerülő létfenntartási eszközök minden eladóját.

Pénzt mint munkabért fizet a tőkés a munkásnak; a munkás ezt a pénzt mint forgalmi eszközt kiadja, árukat vásárol rajta a boltostól; a boltos a pénzen pótolja árukészletét a tőkésnél, akiről feltételezzük, hogy létfenntartási eszközöket termel.

A pénz, amennyiben a tőkés munkára cseréli, olyan pénz, amely termelőtőkévé változik. Ez az első tagja (figyelmen kívül hagyva a pénznek azt a részét, amelyet nyersanyaggá stb. változtatnak) *P–Á–P*-nek mint a tőke újratermelési folyamata formájának.

E tőkés oldalán a pénz továbbá mint vásárlóeszköz, forgalmi eszköz funkcionál. *Á–P–Á* (M_1)[109]. (Az árut pénzzé változtatta és most ezt a pénzt átváltoztatja munkává, egy másik áruvá.)

A munkás oldalán a pénz pusztán érme. *M* (az ő áruja) *–P–Á* (az az áru, amelyet a boltosnál vásárol); puszta pénzforma, amelyet áruja azért ölt, hogy létfenntartási eszközökké változzék.

A boltosnál a pénz mindenekelőtt mint forgalmi eszköz funkcionál. *Á–P–Á*. Folyton elad árut és a pénzen új árut vásárol. De ha figyelembe vesszük, hogy előbb árut vásárolt, mielőtt eladta, folyamata mint *P–Á P'*, *P'–Á* stb. jelentkezik. És ez a visszaáramlás itt tőkés mozgás.

Ez a pénz a tőkés kezében a *P–M* (munka mint áru) aktusban, eltekintve attól, hogy forgalmi eszköz (vásárlóeszköz), tőkét jelent, de csak formaváltozásnak alávetett tőkét. A pénz formájából a munka formájába változtatják át, a pénz formájából az áru formájába. Formaváltozás az, amin a tőke

az újratermelési folyamatban átmegy, de ez nem fejezi ki a tőke semmiféle *értékesülését*, mert az a pénz, amelyet a tőkés fizet, egyenlő a munkaképességnek, amelyet megvásárol, az *értékével*. Ebből a folyamatból, magáértvalóan tekintve, nem fakad *értéktöbblet*. Ez csak az áru ipari fogyasztásából fakad.

A munkásnál a pénz, mivel pusztán érme, pusztán *jövedelmet* képvisel. Ez az eset mindig, amikor a pénz pusztán az egyszerű *Á–P–Á* metamorfózist képviseli; áru átváltoztatását pénzzé, hogy létfenntartási eszközökké változzék. Valójában áru cseréjét létfenntartási eszközökre. Az így elköltött pénzt Tooke úr *jövedelemnek* nevezi[110], mert valóban valamilyen jövedelemből: munkabérből, profitból – kamatból vagy járadékból kell erednie.

Végül ha a boltost nézzük, az ő számára a pénz nemcsak tőkéjének a formája, hanem a pénz visszaáramló mozgása, tőkéjének a mozgása, *P–Á–P'*, pénz, amely meggyarapodva tér vissza a forgalomból, magát értékesítő érték. Ezt a pontot mindjárt szemügyre vesszük.

De először is mi sem tévesebb, mint amikor Tooke a pénz különböző formameghatározottságait közvetlenül azonosítja azzal, hogy tőkét vagy jövedelmet képviselnek-e. Tehát pl. forgalmi eszközként a pénz jövedelem, ott pedig, ahol nem jövedelemként költik el, *tőke*.

Mindenekelőtt a pénz itt mindhárom folyamatban mint *forgalmi eszköz* lép fel. A tőkés szemszögéből *Á–P–M'*. A munkás szemszögéből *M–P–Á*. A boltos szemszögéből *Á–P–Á'*. Továbbá ugyanaz a pénz itt a tőke puszta formaváltozásaként funkcionál, mint jövedelem, mint tőke plusz jövedelem; azaz mint önmagával viszonyban levő tőke.

A termelőtőkés egész folyamatát tekintve a pénz a tőkéjének csupán egyik formája, amelyet a pénznek a munkára való cseréje által a tőkés megváltoztat; tartalmát tekintve ez visszaváltoztatása a termelés feltételévé. Ugyanaz a pénz a munkás kezében jövedelemmé válik és mint jövedelem forog. Ugyanaz a pénz a boltos kezébe visszatérve egyenlő tőkével plusz profittal, és tőle *kiindulva* a termelőtőkéstől való újravásárlásnál a boltos tőkéjének puszta formaváltozása, amely az újratermelési folyamat egy mozzanatát jelzi. Tehát nevetséges azt mondani, hogy ez a pénz jövedelem vagy tőke vagy bármi efféle.

Tegyük fel, hogy a termelőtőkés 100 £-ért munkaképességet vásárolt; a munkások ezen 100 £-nyi árut vásárolnak (amelyet a boltos a tőkéstől vásárolt) és ilyen módon visszatérítik neki a pénzét. Ez a visszaáramlás a boltos számára tőkéje egy részének zárófolyamatát fejezi ki: *P–Á–P'*. Több pénzt húzott ki a forgalomból, mint amennyit beledobott. Ha a profit 10 százalékkal egyenlő, akkor $90^{10}/_{11}$-be kerültek neki az áruk, amelyeket

100-ért ad el. ($9^1/_{11}$ profit a 100-ra). Az árukat 100-ért adja el a munkásoknak és $90^{10}/_{11}$-ért vásárolja a tőkéstől. De valójában a tőkés a boltosnak való eladáskor ezeknek az áruknak nem az egész értékét – termelési árát – realizálja, hanem $^1/_{11}$ realizálását átengedi a boltosnak. A munkások tehát olyan árukat kapnak, melyek valódi termelési ára 100. Egyenértéket kapnak a maguk 100-áért. Az a profit pedig, amelyet a boltos szerez rajtuk, csupán részesedés a tőkés profitjából.

Korábban láttuk[111] – annak vizsgálatánál, hogyan cserélődnek egymásra az össztőke különböző részei, hogyan realizálódnak értékeik egymás révén és pótlódnak használati értékeik –, hogy ha a boltost a termelőtőkéshez csapjuk vagy teljesen kihagyjuk, az ügylet így fest: a tőkés fizet 100 £-et a munkások munkájáért, ezek viszont 100 £-nyi árut vásárolnak tőle. Így a 100 £ visszaáramlik hozzá. De ebben az ügyletben a tőkés semmit nem nyer. Ahelyett, hogy közvetlenül árut fizetne a munkásoknak 100 £ értékben, a tőkés a csereérték formájában (reális pénzben vagy értékjelben) fizet nekik 100 £-nyi értéket, és mihelyt ezt a 100 £-et visszakapja, fizet áruban. Jóllehet az áru mindegyik része tartalmaz értéket és minden egyes áru egyenlő részekben = $K+P$, költség és profit, megfizetett munka és meg nem fizetett munka, de az összterméknek (vagy az össztermék értékének) az a része, amelyet bérben fizetnek, ha elszigetelten nézzük, akárcsak az a része az összterméknek, amely az állandó tőkét pótolja, nem tartalmaz semmi értéktöbbletet – mert a terméknek (az [előlegezett] tőke pótlásának levonása után megmaradó) egész része azután pusztán többletmunkából állónak számítódik.

Ahhoz tehát, hogy a boltos (aki a munkásokkal kereskedik) állandóan több pénzt húzzon ki a forgalomból, mint amennyit beledob, csupán az szükséges, hogy elég pénz legyen forgalomban a munkások bérének a fizetéséhez. A boltos azért húz ki több pénzt a forgalomból, mint amennyit beledob, mert valójában több értéket dob bele, mint amennyit kihúz belőle. Igaz, a létfenntartási eszközöknek, amelyeket a tőkéstől vásárolt, az értéke (itt értéket mondunk termelési ár helyett, mert az egész tőkéről beszélünk és minden különös szférát csak az össztőke részének tekintünk) 100, de a realizált értéke csak $90^{10}/_{11}$. A boltos viszont az adekvát, teljes értékkifejezésükkel, 100-zal dobja őket forgalomba. És az itt tárgyalt kérdés szempontjából teljesen egyre megy, hogy az árut azért dobják-e nagyobb értékkel a forgalomba, mint amellyel először kivonták belőle, mert az értéke megnőtt, vagy csak azért, mert rejtett értéke nyilvánvalóvá válik, realizálódik. Azt mondjuk: itt, ahol a forgalomban levő pénznek az újratermelési folyamathoz való viszonyát vizsgáljuk, ez egyre megy.

Tegyük fel, hogy a boltos az egész profitját elfogyasztja, mégpedig ugyanazokban a cikkekben, amelyeket a tőkéstől vásárol. Ebben az esetben ha eredetileg $90^{10}/_{11}$ £-en vásárol, a munkásoknak ezt az árut 100-ért adja el és ezen a 100-on nemcsak hogy eleget vásárolhat újra ahhoz, hogy a munkásoknak eladandó árutőkéjét pótolja (tudniillik 100 £ áruértéket $90^{10}/_{11}$ £-ért), hanem a 100 áruérték $^1/_{11}$ részét a saját fogyasztására is. Ebben az esetben tehát 100 £-ért vásárolna újra árut a termelőtőkéstől. Ezért az a pénzösszeg (100 £), amelyre a tőkésnek szüksége van, hogy a munkásokat kifizesse, folyton teljes egészében visszaáramlik hozzá a boltostól. Ha a boltos $90^{10}/_{11}$ £-ért vásárol, 100 £-nyi áruértéket kap, és ezt 100 £-ért adja el a munkásoknak. Ha 100 £-ért vásárol, 110 £-nyi áruértéket kap. Tehát azután, hogy 100-ért elad a munkásoknak, 10 £-nyi áruértéket megtart saját fogyasztásra.

Itt tehát először is olyan példát látunk, amelyben ahhoz, hogy a boltos folyton több pénzt húzzon ki a forgalomból, mint amennyit beledob, csak az szükséges, hogy a tőkés a munkásoknak hetenként (vagy más periódusokban) kifizesse a bérüket, tehát hogy munkabérük összegéig terjedő pénz forogjon. Ebben az esetben a tőkéshez folyton visszaáramlana a boltostól $^{10}/_{11}$ ($9^1/_{11} \times 11 = 99 + ^{11}/_{11} = 100$) abból a forgalomból, amelyre szüksége van, hogy a munkabért kifizesse. Az utolsó $^1/_{11}$-et azonban más úton kellene előteremtenie, *erről később* lesz szó. Másodszor azonban, ha a boltos a maga $9^1/_{11}$ £ profitját magának a tőkésnek az áruiban realizálja, akkor az a 100 £ bér, amelyet a tőkés fizet, nemcsak arra volna elegendő, hogy a munkások megkapják a bérüket és a boltos pótolja a tőkéjét, hanem arra is, hogy a profitját realizálja. A tőkésnek ezért *nem* volna *szüksége semmilyen más alapra*, mint erre a közte, a munkások és a boltos közötti forgalomra ahhoz, hogy periodikusan kifizesse munkásai bérét. Ami a boltost illeti, ő folyton *több értéket* húzna ki a forgalomból, mint amennyit beledob (*értékként* kifejezve), tudniillik 110 £-et, holott csak 100 £-et dob bele. És mégis mindig ugyanannyi pénzt dobna bele, mint amennyit kihúz belőle, tudniillik 100 £-et. Ebben az esetben azonban folyton 110 £-nyi árut húz ki a forgalomból és csak 100 £-nyi árut dob bele vissza. A dolognak ez a megfogalmazása látszólag ellentmond az előzőnek. Az előbb azt mondtuk, a boltos több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledob, mert több áruértéket dob bele, mint amennyit kihúz. Most azt mondjuk, hogy ugyanannyi pénzt dob bele, mint amennyit kihúz, mert több áruértéket húz ki a forgalomból, mint amennyit visszadob bele. Valójában a kettő azonos kifejezés. Az egyik esetben a boltos árukban realizálja az értéktöbbletét, a másikban pénzben. Hogy a boltos 100 £-ért folyton 110-nyi áru-

értéket húz ki a forgalomból, holott csak 100 £-nyi áruértéket dob bele, ad el a munkásoknak, az annak az eredménye, hogy folyton $90^{10}/_{11}$ £-nyi (realizált) áruértéket húz ki a forgalomból és 100 £-nyi (ugyanabban az árutömegben realizált) értéket dob bele vissza.

De mindenesetre itt olyan példát látunk, hogy ugyanaz a forgalom (100 £-nyi) elegendő a tőkésnek a munkabér kifizetésére; egyszersmind elegendő a boltosnak 10 £ értéktöbblet realizálására; végül *ugyanez* az összeg elegendő a boltosnak tőke és jövedelem realizálására, a tőkésnek pedig arra, hogy ugyanezen összeget folyton újra meg újra ugyanazon munkatömeg megvásárlására költse.

Tegyük fel, hogy a boltos tőkéje 1200 £. Ez évente négyszer térül meg, úgyhogy évi 4800 £-ért vásárol a tőkéstől, havonta 400 £-ért és hetente 100 £-ért. Az első negyedévben az *ő* tőkéje pótolva volna. Ha mármost a profitráta évi 10 százalék volna – tehát a négyszeri megtérülés a kereskedőtőke átlagos megtérülése – akkor a boltos minden 100 £-re $2^1/_2$ százalékot csapna, mert 10 százalék 1200-ra 120, és 120 a 4800-ra egyenlő $2^1/_2$ százalékkal. Ebben az esetben a boltos, ha 100-ért vásárolna, $102^1/_2$ áruértéket kapna, és minthogy a munkásoknak 100 £-ért csak 100 £-nyi áruértéket ad, ez a 100 £-nyi áru neki $97^{23}/_{41}$ £-be kerülne. Itt tehát 100 £ heti forgalmával (ez a 100 £ havonta 4-szer és évente 48-szor térül meg) 1. megfizetnének 4800 £ évi értékű munkát, 2. realizálnának 4800 £ áruértéket. Összesen 9600 £ értéket realizálnának. Azonkívül az egész forgás végén a tőkéshez visszatér a 100 £ tőkéje, akár úgy, hogy ez maga 100 £ érték (ha aranypénz stb.), akár csak képviselve van értékjegyben vagy hitelpapírban, ami e vizsgálat szempontjából egyre megy. Miközben ezeket az áruértékeket realizálta, a 100 £ egyszersmind pótolta volna a boltos számára 1200 £ tőkéjét és realizálta volna 120 £ profitját. (Ez a számítás magán- és magáértvalóan ízetlen a *hipotézisek* miatt. Mert ha a boltosnak a megtérülésben csak 100-ra van szüksége, nem fektethet be 1200 tőkét. Azt kellett volna akkor feltételeznünk, hogy azon az összegen kívül, amely mindig készen áll nála és amely legfeljebb $^1/_3$-a a megtérülőnek, tehát legfeljebb 40 £, a boltjában és munkabérben stb. levő többi rész forgalmi költségnek számít. De akkor magasabbra kellett volna számítanunk a felárat: 10% profit és ennyi meg ennyi az állótőke pótlásáért. Továbbá akkor számításba kellett volna vennünk a boltos és a saját munkásai közötti forgalmat.) Ám ami itt fontos nekünk és ami független ezektől a hipotézisektől, az a következő: hogy a tőke egy forgalmi ciklusában, amelyben a tőkés 100 £-et költ munkára, a munkások ezen a 100 £-en árukat vásárolnak a boltostól, a boltos viszont a 100 £-en árut vásárol a tőkéstől, ez a 100 £ megvásárol

100 £-nyi munkát és 200 £-nyi árut, tudniillik azt a 100 £-nyi árut, amelyet a munkások a boltostól, és azt a 100 £-nyi árut, amelyet a boltos a tőkéstől vásárol – mindez, amennyiben a pénz forgalmát tekintjük, pusztán ennek körforgását fejezi ki ugyan, *P–Á–P–Á* stb. De egyszersmind, ha a mögötte rejlő folyamatot tekintjük, az újratermelési folyamat összciklusa fejeződik ki benne, amely magában foglalja a termelés, a fogyasztás, az elosztás, a forgalom és az újratermelés egymásba fonódó mozzanatait. E 100 £ évi 40-szeri megtérülése viszont ennek az összciklusnak a 40-szeri ismétlődését fejezi ki. Egy egyes ciklus mehet végbe lassan vagy gyorsan, a forgó összeg lehet nagy vagy kicsi, a pénznek el kell végeznie ezeket a megtérüléseket. Ezzel szemben annak, hogy elegendő-e a 40-szerte nagyobb összeghez, feltétele a ciklus ismétlődéseinek egy adott száma, tehát a teljes újratermelési ciklus egy év alatti újratermelődéseinek a sebessége.

Tegyük fel, hogy a tőkés a saját zsebéből (mielőtt a boltossal való kereskedést megkezdte) fizet 100 £-et a munkásoknak. A boltos a saját zsebéből való 100 £-en 110 £-nyi áruértéket vásárol a tőkéstől (tudniillik $90^{10}/_{11}$ £-nyi árut azért, hogy eladja és $9^{1}/_{11}$ £-nyit, hogy maga fogyassza el). Tehát most 200 £ pénzt adtak ki. Ebből 100 a munkások zsebében van. A tőkés a maga részéről a 100 £-et áru eladásával pótolta. Mihelyt mármost a folyamat megkezdődött és a 100 £ a munkásoktól átment a boltoshoz, tőle a vásárlásban visszaáramlik a tőkéshez, 200 £ van ennek zsebében. De a tőkés a munkásait azzal a 100 £-gel fizeti, amelyet a boltostól visszakap, nem azzal a 100 £-gel, amelyet a ciklus előtt kapott tőle. 100 £-nyi pénzt most kidobnak ebből a forgalomból. De a tőkésnek most 100 £-gel kevesebbet kell pénz formájában tartania. Befektetheti másképpen. A forgalmi eszköz a boltostól áramlik hozzá. Egyáltalában ez az a szolgálat, amelyet a pusztán a kereskedelemben foglalkoztatott tőke tesz. A tőkés ezáltal nem nyer semmiféle tőkét, mert az első 100 £-ért 110 £-nyi árut szállított és a boltos 100 £-jéért, amellyel a jövőben a munkásokat fizeti, folyton új árut kell szállítania. De nyeri azt, hogy ezt a 100 £-nyi értéket másképpen fektetheti be. Hogy a boltosnak eredetileg tulajdonában van-e a 100 £ vagy sem, az az első ciklus végén megmutatkozik. Ha igen, akkor most továbbra is 100 £-je van, mert a 10 £ értéktöbbletet áruk formájában elfogyasztotta. Ha a tőkésé a 100 £, akkor a boltosnak ki kell fizetnie. Ha újra vásárol, akkor ez valójában új hitellel történik.

A valóságos újratermelési folyamatban azt kell feltételeznünk, hogy a profit egy részét jövedelemként elfogyasztják, egy másik részét felhalmozzák. Tegyük fel, hogy a boltos, aki 100 tőkére (ez a 100 lehet csupán egy hányada a tőkéjének, és itt egyáltalában x helyett áll) 10% profitot kap, ennek

a 10%-nak a felét elfogyasztja és a felét felhalmozza. Az előfeltételezés szerint a munkások 100 £-ért vásárolnak nála árukat, amelyek neki $90^{10}/_{11}$ £-be kerülnek. A profitja $9^{1}/_{11}$ £. De a számítás egyszerűsítése végett – az arány ugyanaz – inkább ezt mondjuk: a munkások 110 £-ért vásárolnak árukat, amelyek a boltosnak 100 £-be kerülnek. A 110 £ itt az, amit a tőkés a munkásoknak kell hogy fizessen és amit a boltostól csak akkor kap vissza teljesen, ha az a 10 £ profitot állandóan elfogyasztja, mégpedig a tőkés áruiban. Ha 5 £-et fogyaszt el, akkor 105 £ tér vissza a tőkéshez, és ha rendszeresen ez történik, akkor ez az összeg állandóan forgalomban van. Viszont a tőkésnek más forrásból, mint ez a forgalmi ciklus, folyton a forgalomba kellene dobnia a munkabér révén 5 £ többletet, kivéve bizonyos körülményeket, amelyek mindjárt kiderülnek.

Ezt az 5 £-et, amelyet a boltos felhalmozott, pénz formájában halmozta fel, s ez az egyetlen *kézenfekvő, közvetlen* forma, amelyben ő, a termelőtőkéstől eltérően, felhalmozhat. A termelőtőkés felhalmozhat *természetben*, ha terméke maga is belekerül termelési feltételként a termékébe, ahogy pl. a búza magként a mezőgazdaságban, vagy csere útján, ahogy pl. a gépgyáros és a vastermelő. (Ennek a boltosnál mondjuk az felelne meg, ha megnövelné tőkéjének azt a részét, amely belekerül forgótőkéjének forgalmi költségeibe, például épületeket stb. Csakhogy ehhez is áru előzetes pénzzé változtatása szükséges.)

{Persze minden tőkésnél megjelenhet a felhalmozás *el nem adott áruk felhalmozásaként* (itt előfeltételezzük, hogy az áruknak azt a részét, amely a tőkéjüket pótolja, eladták). Ez azonban soha nem önkéntes felhalmozás, és zavarja az újratermelést, egyetlen kivételtől eltekintve: a tőkés szükségesnek tarthatja (ez természetesen csak olyan áruknál történhet, amelyek egy ideig eltehetők, mint pl. ruhaszövetek és ezekhez való nyersanyag stb., állatok, gépek stb., fémek stb.), hogy növekvő tartalékalapot termeljen árukból növekvő kereslet számára, és ennyiben (ez a boltossal is előfordulhat) minden felhalmozás évi túltermelésben oldódik fel, olyan túltermelésben, amely törvénye a bővülő termelésnek, nem stagnáló termelésnek.}

Boltosunk tehát ezt az 5 £-et mindjárt valóságosan mint tőkét halmozhatja fel, azaz tőkévé változtathatja, vagy csak mint a tőke anyagát halmozhatja fel, mint az újratermelésre szánt, egyelőre nyugvó pénztőkét. Valójában ez csupán kincs, de parlagon heverő tőke rendeltetésével.

A boltos 100 £-ért 110 értékű árut vásárolt; a tőkés a munkásoknak 100 £ bért fizetett; a munkások a boltosnak 110 £-et fizettek az árukért, amelyek 110-et érnek, de a boltosnak csak 100-ba kerültek. Első előfeltételezésünk szerint a boltos a (110 értékű) árutőkéjének pótlására kiadott 100-on

kívül még a 10-et is kiadja ugyanannál a tőkésnél a saját fogyasztására. A 110-ért 121 értékű árut kap, de ezt a 21-et a boltos megeszi, azaz önmagának adja el. Csak 10 £-be kerülnek neki, holott 21 £-et érnek; de neki mint saját vevőjének is 21 £ az értékük. (Ugyanúgy, ahogy 100-ért 110-et kapott ([vagy $90^{10}/_{11}$-ért 100-at] abban az esetben, amikor a tőkéje $90^{10}/_{11}$), de 10-et megevett. Folyton forog azonban az a 110 £, amely éppúgy arannyá változtatja a munkások bérét, mint a boltos áruját, mint azt az árut, amelyet a boltos újra megvásárol, hogy pótolja a tőkéjét és a profitját.)

Ha mármost a boltos mindig 5 £-et elfogyaszt és 5-öt felhalmoz (eltérően a kincsképzéstől, amely a tőkésnél soha nem önkéntes, de mind az ő számára, mind a kincsképző számára a forgalomtól elvont pénz az pénz formájában nyugvó csereérték), akkor a dolog változatlan annyiban, hogy továbbra is 110 £-ért vásárol árukat; 100 £-ért tőkéjének pótlására, 5 £-ért a tőkéhez hozzácsapott profitként, 5 £-ért a maga fogyasztására. De bizonyos különbségek keletkeznek. Ami azt az 5 £-et illeti, amelyet a boltos maga fogyaszt el, itt minden a régiben marad. Ezen $7^3/_4$ £ áruértéket vásárol, amelyet azonban maga fogyaszt el.

De másképp áll a dolog a másik $7^3/_4$ £-gel. Ez téves. Feltételezzük, hogy mindig 5 százalékot csap hozzá a tőkéhez, tehát a tőke 100, 105, 110 stb.[112] Hogy ezt felhalmozza, mint tőkét alkalmazza, ahhoz az szükséges, hogy a munkások többet vásároljanak nála, tehát hogy a tőkés több munkát vásároljon (akár úgy, hogy több munkást alkalmaz, akár úgy, hogy többet kell fizetnie, mert többet dolgoznak. A piaci ár emelkedését itt nem vesszük tekintetbe, habár a pénzforgalom szempontjából ez ugyanaz. Ugyancsak emelkedhetne az áru termelési ára, tehát vagy több munkát alkalmaz a tőkés ugyanakkora árutömeg termelésére, vagy a nyersanyag stb. drágult meg. Mindezeket az eseteket itt nem tárgyaljuk. Az áruértékek változatlanságát feltételezzük.) A boltos puszta felhalmozása, amennyiben nem költi a profitját, mit sem segít neki a megtakarított pénz tőkeként való felhalmozásában, ha a munkásoknak nem kell többet vásárolniok. Mi pedig feltételezzük, hogy ez az üzleti eljárása, és itt figyelmen kívül hagyjuk a konkurenciát, amely révén egyik boltos a másik rovására bővíti tevékenységi területét. (Ez igen fontos szempont a tőkék konkurenciájánál. Itt egy boltos képviseli a boltosok osztályát.) Persze lehetséges, hogy pl. bővíti a boltját és nagyobb kiszolgáló személyzetet tart. Ez megkívánja, hogy tőkéjének (vagy helyesebben lappangó tőkéjének) felhalmozása már jelentősen megnőjön. Tehát csak (termelő) tőkéjének hosszabb ideje tartó felhalmozása vagy lappangó tőkéjének növekedése következtében jön létre.

De tételezzük fel, hogy a munkások többet vásárolnak és a boltos fel-

halmozása éppen megfelel a munkabér növekedésének (tehát a tőkés *változó* tőkéje újratermelése növekedésének). (Ha a munkabér növekedése gyorsabb, akkor a boltosnak hitelt kell felvennie a tőkéstől. Profitja akkor gyorsabban nőne, mint a tőkéje.)

Mondjuk, hogy ez a folyamat pl. 5 éven át tart.

I. *év.*) *100 tőke.* A boltos 100 £-ért vásárol a tőkéstől 110 £ értékű árukat. A tőke 110 £ munkabért fizet. A munkások 110 £ értékben árukat vásárolnak a boltban.

{A munkás, ha az eset normális, az árukat értékükön vásárolja meg, mint bárki más. Csak azért drágábbak neki, mert a pénzért, amelyen megvásárolja őket, több munkát ad, mint amennyit a pénz képvisel; nem azért, mert az áru kevesebbet ér, mint amennyi pénzbe neki kerül. A pénz kerül neki több munkába, mint amennyit ér.}

II. *év.*) *105 tőke.* A boltos *110* £-ért vásárol a tőkéstől (tehát 121 £ értékű árut). De boltjában csak **105** £-nyi árut tart, tehát $115^1/_2$ £ értékben. Megeszik $5^1/_2$ £ értékű árut, amely neki 5 £-be kerül. (Az $^1/_2$ az 5-nek 10 százaléka.) A tőkés $115^1/_2$ £ munkabért fizet, amelyen a munkások *$115^1/_2$* £ áruértéket vásárolnak a boltból.

III. *év.*) *110 tőke.* A boltos $115^1/_2$ £-ért vásárol árut a tőkéstől, tehát $126^1/_2 + {}^1/_{20}$ £, azaz $126^{11}/_{20}$ £ értékű árut. De boltjában csak 110 £-nyi árut tart, tehát $5^{11}/_{20}$ £-nyi áruértéket megeszik. Az értéke ennek az árunak, amelyért 110 £-et ad ki, 121. A tőkés 121 £ munkabért fizet. A munkás 121 £-ért vásárol árut a boltból.

IV. év.) *115 tőke.* A boltos 121 £-ért vásárol a tőkéstől, ami egyenlő $132^1/_{10}$ £ áruértékkel. De boltjában csak 115 £-nyit tart, amelynek értéke $126^1/_2$. Tehát $6^6/_{10}$ £-nyi áruértéket megeszik. A tőkés $126^1/_2$ £-et fizet a munkásoknak; azok ezen megvásárolják az árukat, amelyek a boltosnak 115-be kerülnek.

V. év.) *120 tőke.* A boltos $126^1/_2$ £-ért vásárol a tőkéstől. De boltjában csak 120 £-nyit tart. Tehát megeszik $6^1/_2$ £-nyit, azaz $6 + {}^1/_2 + {}^6/_{10} + {}^1/_{20} = 6 + {}^{10}/_{20} + {}^{12}/_{20} + {}^1/_{20} = 6 + {}^{23}/_{20} = 7^3/_{20}$ £ áruértéket.

A boltos a boltban 120 £-nyi árut tart, tehát 132 £ értékben. A tőkés 132 £-et fizet a munkásoknak; azok ezen vásárolnak a boltból stb.

Itt két dolgot feltételeztünk ahhoz, hogy a boltos évenként 5%-ot hozzácsapjon a tőkéjéhez.[112] Először, hogy magának a boltosnak az egyéni fogyasztása évenként nő valamit. Máskülönben a felhalmozásnak gyorsabbnak kellene lennie. Másodszor, hogy a tőkés (itt κατ' ἐξοχήν* a közvetlen ter-

* — kiváltképpen — *Szerk.*

melőtőkést nevezzük így) felhalmoz, mivel ez megmutatkozik változó tőkéjének növekvő nagyságában, azaz a munka megvásárlására fordított évenként növekvő kiadásában. De egyszersmind azt látjuk itt, hogy ha ameddig a boltos nem halmozott fel, hanem a 10 £ profitját árukban felemésztette, a 100 £ forgalom elegendő volt, mihelyt elkezd felhalmozni, már nem ez a helyzet. Ugyanúgy, ahogy a folyamat elején a boltos $90^{10}/_{11}$ £-ért vásárolt és 100 £-ért adott el, tehát a tőkésnek $9^{1}/_{11}$ £-et hozzá kellett tennie a forgalomhoz, de akkor a 100 £ elegendő volt, úgy most minden év elején a tőkésnek a maga tőkéjéből hozzá kell adnia a forgalomhoz, hogy az újratermelést fenntartsa.

I. év.) A boltos 100 £-gel operál. A tőke 110 £ munkabért fizet. Tehát 10 £-gel több pénzt dob a forgalomba.

II. év.) A boltos 105 £-gel operál. A tőke $115^{1}/_{2}$ £ munkabért fizet. $5^{1}/_{2}$ £-gel több pénzt dob a forgalomba.

III. év.) A boltos 110 £-gel operál. A tőke 121 £ munkabért fizet. Tehát $5^{1}/_{2}$ £-gel több pénzt dob a forgalomba. ($115^{1}/_{2}+5^{1}/_{2} = 120+^{2}/_{2} = 121$.)

IV. év.) A boltos 115 £-gel operál. A tőke $126^{1}/_{2}$ £ munkabért fizet. Tehát $5^{1}/_{2}$ £-gel többet dob a forgalomba.

V. év.) A boltos 120 £-gel operál. A tőke 132 £-et fizet. $5^{1}/_{2}$ £-gel többet dob a műveletbe.

*NB. Lásd 1047. old.**

A teljes összeg, amelyet a tőkés hozzátesz a forgalomhoz az 5 év alatt = $= 10+4\,(5+^{1}/_{2})$ £ $= 10+20+^{4}/_{2} = 32$ £. Ez az összeg a boltos egész profitját pótolja, mert egy részét a tőkés áruiban fogyasztja, tehát önmagának adja el.

Egyébként ez a fentebb kifejtett törvényre lyukad ki. A munkabér megfizeti a boltos egész tőkéjét profitostól. Ha tehát felhalmoz az a bolt, amely csupán a munkásoknak létfenntartási eszközöket szállít, azaz amelyet csupán a változó tőkéből táplálnak, akkor a munkabérre kiadott pénznek növekednie kell. Valójában az oksági viszony a fordítottja ennek. A boltos mint boltos csak akkor halmozhat fel (azaz változtathatja a maga üzletében a profitját újra tőkévé), ha a termelőtőke bővített szinten termel, és csak amennyiben ez a bővítés maga után vonja a változó, azaz a munkabérre kiadott tőke bővítését. A forgalom bővítését akkor – a boltos felhalmozásának mértékében – a tőkének kell nyújtania.

Tegyük fel mármost a második esetet. A boltosnak nincs lehetősége üzle-

* *Lásd 151–152. old. – Szerk.*

te bővítésére, mert a munka megvásárlására kiadott tőke nem nő, vagy nem abban az arányban nő, ahogy a boltos szeretne felhalmozni.

Ha pl. a boltos tőkéje 100, az általa megvásárolt áruk értéke 110 és ha a 10 felét elfogyasztja, akkor 5 év alatt 25 £-et halmoz fel, ha pedig a tőkéje 1000 volt, akkor 250 £-et. Ilyenképpen a tőke felhalmozása itt először is mint pénzfelhalmozás jelenik meg, amely nem egyéb, mint kincsképzés, bár a kincsnek itt rejtett tőke rendeltetése van. Minden értéktöbblet, amely pénzben realizálódott, először ezt a formát ölti, mielőtt újra termelőtőkévé változik. A rejtett tőkének lehetnek más formái is, állótőke stb. De akkor – az egyéni fogyasztásra (a munkások létfenntartási eszközeit kivéve) szánt el nem adott áruk kivételével – már úgy létezik, mint realizált (nem pénzformában) meglevő termelési feltétel.

De a tőkének ez a pénz formájában való felhalmozása az egyetlen, amely végbemehet a termelőtőke más szféráiban való egyidejű újratermelésének előfeltételezése nélkül. Ez a boltos ilyenképpen kénytelen lehet 250 £-et mint pénzt kincsként felraktározni, mert a változó tőke nem nő. Ez a nemnövekedés nem akadályozza őt abban, hogy évente 5 £-et és, fösvénysége vagy felhalmozási vágya szerint, több pénzt félretegyen, amelyet azonban nem alkalmazhat közvetlenül az üzletében tőkeként. Ez sok jelenség magyarázata szempontjából fontos mozzanata az újratermelési folyamatnak.

Az említett körülmények között a boltos a tőkéstől vásárol:

Az *1. évben* 100 £-ért. A tőkésnek 110-et kell forgalomba dobnia, tehát 10 £-gel többet, mint amennyit a boltostól kap.

A *2. évben* 105 £-ért. Tudniillik 100 £-ért a bolt számára és 5 £-ért a boltos számára. 5 £-et a boltos felhalmoz vagy helyesebben kincsként felraktároz. A tőkésnek továbbra is 110 £-et kell forgalomba dobnia. Az 5 £-ért a boltos $5^1/_2$ £-nyi árut kap természetben. A 100 £-ért pedig 110 áruértéket, amelyet a tőkésnek bérként ki kell fizetnie munkásai számára. Minthogy azonban a tőkés 105 £-et kap a boltostól, 5 £-et hozzá kell tennie.

A *3. évben* szintén. A *4. évben* szintén. Az *5. évben* szintén.

A tőkésnek tehát az első évben 10, a 4 következő évben 20 £-et (évente 5-öt) kell hozzátennie a forgalomhoz, az 5 év alatt 30 £-et. Ez 32 £ volt, miközben a boltos az 5 £-et ahelyett hogy bankba tette (egyszóval félretette) volna, termelő módon a tőkés áruinak megvásárlására fordította. Ez tehát – prima facie* – csaknem ugyanaz az eset, a forgalmat illetően, mintha a boltos termelő módon felhalmozott volna.

A tőkés termelési mód bázisán azonban fel kell tételeznünk, hogy a boltos

* – első pillantásra – *Szerk.*

ezt az összeget évente letétbe helyezi a bankárnál. Hogy kamatot húz-e ebből vagy sem, az itt közömbös. De az újratermelés egésze szempontjából meg kellene vizsgálni. Annyi azonban világos, hogy az az összeg, amelyet a boltos ebben az esetben félretesz, egyenlő azzal az összeggel, amelyet a tőkésnek az 5 év alatt évente hozzá kell tennie, 5 £-gel. A boltos először 5 £-et tesz félre, az első év végén, tehát 5 év alatt 25 £-et. A tőke az első évben 10 £-et dob forgalomba. De ebből 5 a forgalomban marad vagy visszatér hozzá a boltostól. E 10 £ kivételével, amelyet a tőkés az első évben vetett a forgalomba, most évente már csak 5-öt dob be, mert a többi 5 a forgalomban marad. Minthogy a 105 a forgalomban marad (az 5-öt a tőkés egyszer s mindenkorra bedobta), ennek levonása után – és ez forgalomban van, visszaáramlik – a tőkésnek az 5 év alatt csak 25 £-et kell hozzátennie, pontosan ugyanazt az összeget, amelyet a boltos bankban hevertet. Ez a pénz a boltos szempontjából parlagon heverő tőke, felhalmozódó rejtett pénztőke – a forrása a pótlólagos befektetésnek a forgalomba, amelynek tőkére van szüksége. Így a forgalom évente folytatódhat a 110 £ összeggel. A boltos profitját a szó szoros értelmében a saját pénzével fizetik ki neki. 105 £-et ő maga évente félretesz, 5 £-et pedig a saját, a bankárnál letétbe helyezett pénzében fizetnek ki neki. (Itt feltételezzük, hogy ő maga nem kap kamatot; máskülönben szükség lenne a forgalom növelésére valamelyik fél részéről.) A tőkés a boltosnak a saját, a bankárnál évente letétbe helyezett 5 £-jével fizeti ki az 5 £ évi egyenlegét. A dolog most így alakul.

Első év. A tőkés a boltostól 100 £-et kap. 110-et fizet a munkásoknak, akik ezen megvásárolják a boltos áruját. A boltos 105-öt fizet, 5-öt pedig a bankárhoz visz.

Második év. A tőkés a boltostól 105 £-et kap (amiből 5-öt a tőkés dobott a forgalomba). Átvesz a bankártól 5-öt, amelyet a boltos helyezett letétbe. Fizet a munkásoknak 110 £-et, ez visszakerül a boltoshoz. Az utóbbi a bankárhoz viszi ugyanazt az 5 £-et, amely a 110 £-ben visszatért hozzá.

Harmadik év. A tőkés a boltostól 105 £-et kap. Átveszi a bankártól az 5-öt és másodszor is kifizeti a boltosnak; a 4. évben harmadszor, az 5.-ben negyedszer. A boltos által a bankárnál letétbe helyezett 25 £ tehát mindig csak az 5 £ formájában létezik. És valóban a tőkés csak az üzlet elején dobott a forgalomba 10 £-et, amely továbbra is ugyanazon a cikluson megy át. Tehát a felhalmozott és a tőkés által folyton kiadott pénzből, a 25 £-ből csak 5 £ van a bankárnál; ez tőle folyton a tőkéshez, a boltostól pedig a bankárhoz vándorol. Csupán kerülő, hogy a boltos évente 110 £-et a forgalomba dob. A bankárnál letétbe helyezett 25 £ tőkéje a bankárral szembeni 25 £ követelésben oldódik fel, amely (amennyiben a bankár egyáltalá-

ban a saját tőkéjével tevékenykedik) értékpapírok, jövőbeli jövedelemre szóló puszta utalványok formájában van meg, állampapírokban, kereskedelmi váltókban, részvényekben stb. Ami itt valójában felhalmozódott, az a boltos utalványa a bankárra, a bankár utalványa az állam, részvénytársaságok, termelőtőkék jövőbeli bevételeire. A felhalmozás itt valójában a termelőtőkéből fakadó bevételekre szóló puszta utalványok felhalmozása. (Hiszen az állami bevétel is olyan bevételekben oldódik fel, amelyeket a termelőtőkések fizetnek évente az államnak.) Ez a vizsgálat tulajdonképpen a hitelügyhöz tartozik. Itt az a fontos, hogy látjuk, hogyan elegendő a 110 £ továbbra is a forgalomhoz, jóllehet 25 £-et *felhalmoznak* mint *rejtett pénztőkét*. Ebből látjuk magát a különbséget a tulajdonképpeni (látszólagos) pénzfelhalmozás és a forgalmi eszköz beáramlása között. Amit itt mint forgalmi eszközt felhalmoznak, az nem egyéb, mint ugyanaz az eredeti 110 £, habár a boltos ebből évente 5 £-et elvon a forgalomtól.

{Még ha a boltos termelő módon halmoz is fel és évente 5 £-nyivel stb. több árut vásárol a tőkéstől, az utóbbi ugyanolyan módon megkapja a pótlólagos összeget a bankártól. De ebben az esetben a forgalom azzal az egész pénzzel növekedik, amelyet a boltos nem fogyaszt el áruértékben, növekedik mint a bolt vásárlópénze. Az e vásárlópénzen felüli növekedő bért a tőkésnek más forrásokból kell beszereznie.} Persze a tőkés tartozik a bankárnak minden egyes 5 £-ért, amelyet évente így elvon, minden alkalommal 5 £ értékű tőkével. Tehát az 5. év végén 25 £-gel. De ez korántsem jelenti azt, hogy ezért megváltoztatta a bankárral való számláját. Ha pl. a tőkés megnövelte az állandó tőkéjét anélkül, hogy változó tőkéjét növelte volna, akkor többet kell kapnia a bankártól (aki számlát vezet számára) áruinak eladásáért. Tehát nem jelenti azt, hogy a 25 £-et kölcsönveszi. Igaz, évente 5 £-gel többet kell a tőkéjéből pénzben kiadnia. De ehhez nem szükséges az, hogy növekedjék a forgalmi eszközök mennyisége, amelyeket ő maga szolgáltat a boltoson keresztül.

[*2. Az értéktöbblet realizálása a forgalomban. Az aranytermelő szerepe a tőkés újratermelési folyamatban*]

A kereskedőre (epicier, shopkeeper) vonatkozóan, aki a létfenntartási eszközöket eladja a munkásnak – a tőke egy részére (a kereskedőtőke egy részére) vonatkozóan tehát láttuk, hogy folyton „több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledob". Az „*értéktöbblet*" egy részét „*áruérték*" formájában *húzza ki*, de ennek általános törvénynek kell lennie, mivel min-

den profitból {kamatból és járadékból} élőnek egy részt az egyéni fogyasztására kell kiadnia. E művelethez elegendő, hogy akkora összegű pénz forogjon, amennyi a munkás *heti* bérének a megfizetéséhez szükséges, tehát azoknak az áruértékeknek a megfizetéséhez, amelyeket a munkás elfogyaszt. Az e forgalomhoz szükséges pénzt legnagyobb részt magának a boltosnak a tőkéjéből szolgáltatják (és részét alkotja tőkéjének) (ha a boltos nem a gyáros hitelére kereskedik). Az a rész, amelyet maga a termelőtőkés *eredetileg* szolgáltat, egyenlő a *boltos profitjával*, azaz nem tőkéjének *évi profitjával* egyenlő, hanem a profitnak azzal a részével, amely a heti megtérülésre jut. (Valójában nemcsak profit az, amit a többlet tartalmaz, hanem egyúttal a forgalmi költségekre kiadott tőke kopásának értéke is.) Tegyük fel, hogy a bolt részéről 1000 £ forog, amely évente négyszer térül meg. A profit pedig (költségekkel stb. együtt) 16%. Tehát 3 hónap alatt 4% és 1 hónap alatt $^4/_3$%, egy hét alatt pedig $^4/_{12} = {}^1/_3$%. (4% 3 hónap alatt 1000-re = 40 £, 12 hónap alatt pedig = 160 £. S 16% évente 1000 £-re = 160 £.) Ez 1000 £-re heti $^1/_3$% felár lenne. 100 £-re $^1/_9$ £. 300 £-re $3 \times {}^1/_3$ £ = 1 £. 900 £-re 3 £ és 1000 £-re $3^1/_3$ £, azaz 3 £ $6^2/_3$ sh. És ez lenne az az összeg, amelyet a gyárosnak hozzá kellene csapnia az 1000 £ forgalmához. (Természetesen valamennyi összeget a valóságban némileg magasabban kell megjelölni, mert a visszaáramló mozgás nem megy súrlódások nélkül, pl. a munkabér egy része folyhat más csatornákba, a munkás félreteheti stb. Másrészt a hitelkompenzációkat szinte teljesen számításon kívül hagyjuk.) Láttuk, hogy ez az összeg *állandó marad*, ha egyfelől a munkabér (és a foglalkoztatott munkások száma) ugyanaz marad, másfelől a boltos az egész profitját elfogyasztja a tőkés áruiban. Keveset módosul az összeg, ha a boltos a profitja egy részét kihúzza. Ha a boltos termelő módon felhalmoz, vagyis bővíti az üzletét, akkor ennek az az előfeltétele, hogy a tőkés által alkalmazott változó tőke növekedik. Ebben az esetben is az, amit a tőkés hozzátesz, csak a boltos* profitjával vagy helyesebben *profitjának heti kifejezésével* egyenlő. Tehát a ráta igen kicsi. *Egyébként lásd a következőt.*

{*Jegyzet az 1044. oldalhoz***

I. év. A boltos 100 £-en vásárol a boltja részére 110 £-nyi áruértéket. A munkabér 110. A tőkés 10 £-et dob a forgalomba, ez egyenlő a boltos profitjával, egyenlő a forgalom összegének $^1/_{11}$ részével.

II. év. A boltos 5 £-et ad ki jövedelemként. 105 £-en vásárol árut a bolt részére. Kiadja tehát azt a 110 £-et, amelyet a munkásoktól kapott. A 105 £-

* *A kéziratban*: bérlő — *Szerk.*
** *Lásd 147. old.* — *Szerk.*

ért $115^1/_2$-nyi árut kap. A tőkésnek $115^1/_2$ £ munkabért kell fizetnie. Ebből 110 £-et a bolt dobott be. A tőkésnek most $5^1/_2$-et kell bedobnia.

III. év. A boltos $115^1/_2$ £-et dob be. A tőkés 121-et. Tehát $5^1/_2$-et. Ugyanúgy a IV. és az V. évben.

A számítás tehát mégis helyes.[113] Egyébként az az összeg, amelyet a tőkés itt bedob mint növekményt, csaknem a felével kisebb – 10 helyett $5^1/_2$ – annál, amit eredetileg bedobott.}

Első pillantásra zavarba ejtő kérdésnek látszik az, hogyan képes a tőkés állandóan több pénzt kihúzni a forgalomból, mint amennyit beledob, annál is inkább, mert valójában minden pénzt bedob a forgalomba, azaz mind kiindulópontja, mind visszatérési pontja a forgalomnak.

A boltos esetében a tőkésnek – ha az újratermelési folyamat ugyanaz marad, és a boltos az egész profitját elfogyasztja – csak azt a részt kell egyszer s mindenkorra a forgalomba dobnia, amely egyenlő a boltos kereskedőtőkéje profitjának heti kifejezésével. Ez a hozzáadás a maga a boltos által hetenként forgalomba dobott tőkéhez {az abból eredő különbségeket, hogy a boltos a körülményektől függően talán csak havonként vagy 3 havonként vásárol és hetenként ad el, később vehetjük szemügyre} plusz magának ennek a tőkének a heti pénzkifejezése akkor elegendő ahhoz, hogy a boltos hetenként pl. 10 £-gel többet húzzon ki a forgalomból, mint amennyit beledob, jóllehet a heti forgalmi eszköz továbbra is 110 £. Amit pedig a tőkés egyszer s mindenkorra bedobott a forgalomba, az csak $^1/_{11}$-e változó tőkéje heti kifejezésének, tehát, mivel a heti változó tőke $= {}^1/_{52}$-e az évinek, ezért ennek $^1/_{11}$-e az $\frac{1}{52 \times 11} = {}^1/_{572}$-e a tőkés évente kiadandó változó tőkéjének. Hogy 1200 tallért (értéket) az év végén, egyszerre fizetek ki, vagy havonta 12 tallért, vagy hetente 3 tallért, az mit sem változtat azon az *értékösszegen*, amelyet az egész évre fizetnem kell. De az első esetben 1200 tallér pénz volna szükséges az érték realizálásához. A második esetben, ha a 3 tallér visszaáramlik, elegendő lehet az 1200 tallér kifizetéséhez. 3 tallér, amely évente 400-szor térül meg, 1200-at realizál. De egyúttal azt látjuk, hogy bármennyire fontos a fenti vizsgálódás azon szerep szempontjából, amelyet a kereskedőtőke az újratermelési folyamat alatt végbemenő pénzforgalmat illetően játszik, a kérdés ezzel nincs elintézve. Kettős vonatkozásban nincs.

1. Minthogy a kereskedőtőke maga is elválaszthatatlan része a tőkének, mindenekelőtt magához a termelőtőkéhez csapják hozzá. A művelet akkor ez: a tőkés 110-et fizet munkabérre, a munkások ezen 110 £-nyi árut vásárolnak tőle, s így a pénz visszaáramlik hozzá. Ez persze megmutatja nekünk, hogy ha a tőkésnek évente 5720 £ összegű változó tőkét kell kiadnia, hogyan

elegendő ehhez 110 £ hetenként (pénzben mint forgalmi eszközben, fizetési eszközben) kiadott pénztőke. A munkások az év folyamán 5720 £ áruértéket kapnak a tőkéstől. De ahhoz, hogy ezt megfizesse, elegendő az egész év folyamán a 110 £ összeg. A pénz egyszerű körforgása csak az, hogy *ugyanaz* a pénzdarab különböző kezeken megy át. Ezzel szemben a visszaáramló mozgás – folytonosság – magában foglalja azt, hogy ugyanaz a pénzdarab, vagy mindenesetre ugyanaz a pénzösszeg, folyton újra *ugyanazon* a kézen megy át mint vásárló- vagy fizetési eszköz. Az a pénztőke tehát, amellyel a tőkésnek bírnia kell, hogy változó tőkéjét a munkásoknak kifizesse, nem áll semmiféle arányban magának ennek a változó tőkének a nagyságával, noha a változó tőke heti pénzkifejezése a két változó tőkére, *A*-ra és *B*-re vonatkozóan természetesen úgy aránylik egymáshoz, mint az *A* és *B* nagyságok. Ha *A* 50-szer nagyobb, mint *B*, akkor a heti pénzkifejezése 50-szer nagyobb, mint *B*-é, ami nem akadálya annak, hogy *A* és *B* pénzkifejezése a két esetben az egész év folyamán nem nagyobb, mint $\frac{A}{52}$, illetve $\frac{B}{52}$. A visszaáramló mozgás e mozzanata fontos ahhoz, hogy a pénzforgalom mechanizmusát megértsük. De akár 110 £-et fizet ki a tőkés a hét végén, akár 5720-at az év végén, ebből a mozgásból nem tisztázódik, hogyan áramlik hozzá egyáltalában egy centime profit, tehát az sem, hogyan áramlik hozzá pénzként realizált profit. Mert a folyamat egy még egyszerűbb kifejezésre redukálva ez: először a tőkés kifizeti az összeget pénzben; azután ugyanezt az értékösszeget kifizeti áruban, és ily módon visszavonja a pénzt. Ez arra redukálódik, hogy heti 110 £ értéket fizet ki a munkásoknak. Ebből a fizetési folyamatból nem származik semmi előny. Legkevésbé abból, hogy a tőkés először kiadja a jegyeket (a pénzt), s azután a jegyeket visszavonja és kiadja a valóságos áruértékeket.

2. *De másodszor*, a boltos kereskedőtőkéjére vonatkozóan a dolog erre redukálódik: az ő sajátos profitja csupán azt kívánja meg, hogy az általa eladott áru értékét megfizessék; s minthogy árujának vevői a munkások, azt, hogy a munka bére egyenlő legyen a boltos által nekik eladott áruk értékével. De ezt általános alakban kifejezve azt látjuk, hogy maga a probléma csak ismétlődik (a kereskedőtőke sajátos természetétől eltekintve) egy másik formában. Általánosan kifejezve ez csak annyit jelent: hogy a tőkés több pénzt húzzon ki a forgalomból, mint amennyit beledobott, ahhoz csak az szükséges, hogy áruinak értékét megfizessék, vagyis elegendő pénz legyen árui értékének megfizetéséhez. Vagyis hetenként annyi pénz legyen, azaz periodikusan annyi pénz forogjon, hogy az általa eladásra kínált áruk peri-

odikusan forgalomban levő mennyiségét megfizesse. De minthogy árujának értéke értéktöbbletet foglal magában (profitot (kamatot, járadékot)), tehát kevesebb pénzt adott ki az áru elemeinek megvásárlására, ezért a forgalomban (periodikusan) annyi pénz van, hogy periodikusan több pénzt húzhat ki a forgalomból, mint amennyit beledobott. A kérdésnek ez a megoldása, általánosítva, tehát nem egyéb, mint magának a kérdésnek a megismétlése.

Mindenekelőtt meg kell próbálnunk magát a problémát a legegyszerűbb kifejezésére redukálni.

A kérdés nem az, hogy a tőkés több értéket kap vissza, mint amennyit kiad, ez az értéktöbblet eredetének a kérdése volna, amely már meg van oldva. *Arról a kérdésről van tehát szó, hogyan realizálódik ez az értéktöbblet a forgalomban.* Az első *P–Á*, a tőke első aktusa az, hogy olyan árukat vásárol, amelyekhez a termelési folyamatban a már kifejtett módon értéktöbbletet, azaz a tőkés által nem megfizetett, de általa eladható értéket tesznek hozzá. Ezzel szemben a második folyamatban, *Á–P*, az újratermelt áruk eladása, a tőkés valójában több értéket dob a forgalomba, mint amennyit a *P–Á* aktusban kivont belőle. Hogy ez a magasabb érték realizálódjon, ahhoz csak az szükséges, hogy egyenértéket találjon a forgalomban. Hogy ez hogyan történik, azt megtárgyaltuk annak a módnak a vizsgálatánál, ahogy a teljes újratermelési folyamatban a különböző tőkék használati értéke és értéke kölcsönösen pótolja, megfizeti, realizálja egymást[114]. Tehát nem is ez a kérdés. Ama folyamat tisztázásánál elvonatkoztattunk a pénzforgalomtól, vagyis a pénzt csak az érték kifejezésének, számolópénznek tekintettük. Ezért a kérdés akkor így vetődött fel: *Feltéve, hogy a terméket sikerült eladni, hogyan pótlódik?* Vagy másfelől *ki veszi meg, ki birtokolja a pótlásához szükséges értékeket?* A kérdés most *a pénzre* vonatkozik, amelyen megvásárolják. Hogy a tőke nagyobb áruértéket húz ki a forgalmi folyamatból, mint amekkorát eredetileg beledob, azzal magyarázható, hogy valójában ezt a többletet előbb egy formában beledobja, mielőtt egy másikban kihúzza. És azt, hogyan dobja be a többletet a másik formában, már megmagyaráztuk.

De a kérdés itt ez: *Hogyan realizálódik ez a többlet pénzben?* Hogyan ölti az értéktöbblet a több pénz formáját? Az a pénz, amelyet a tőkés a folyamat elején kiad, nem kerül bele a termelési folyamatba, ellenkezőleg, a tőkés kiadja a kezéből. Az, hogy kiadta, egyik feltétele a valóságos termelési folyamat megindulásának. Ezért bármilyen értékgyarapodás megy is végbe a termelési folyamatban, az az érték, amelyet eredetileg a pénz képviselt, gyarapodik, de ez az értékgyarapodás abszolúte semmit sem változtat a pénz mennyiségén. A pénz a termelési folyamat előtt és után is ugyanabban a tő-

megben található a forgalomban. Gazdát cserélt. Ha mármost az újratermelés körforgása révén visszaáramlik a tőkés kezébe, hogyan áramolhat oda vissza meggyarapodva? Mondjuk, hogy a teljes termelőtőke 1000 volt, és ennek megfelelő áru volt a kereskedő kezében. Well. Az áruk most részben a termelési folyamatban vannak, részben a munkások elfogyasztják őket. Ezzel szemben az 1000 £ a kereskedő kezében van. Mihelyt a termelési folyamat befejeződik, 1100 értékű árunak a termelőtőkés kezében kell lennie. Hogyan vásárolhat a kereskedő 1000 £-en 1100 £ értékű árut? Mit sem használ, ha a kérdést egyikről a másikra hárítják át és azt mondják: a kereskedő az árukat 1100 £-ért adja el a fogyasztóknak. Kik a fogyasztók? Az ipari fogyasztók és az egyéni fogyasztók. Ipari fogyasztók maga a tőkés és a munkások. De ezek csak azután vásárolnak újra, hogy az 1000 £ 1100-zá változott. Egyéni fogyasztók – profit (kamat, járadék) és szolgák. De ezt a profitot – és elágazásait, kamatot, járadékot és a nem-termelő munkások bérét előbb realizálni kell. Ezek éppen a 100 £-ben rejlenek. Azt mondják tehát, hogy valójában a tőkés fizeti a 100-at a kereskedőnek, hogy az neki 1100 £-et fizethessen 1100 értékű áruért, mivel a kereskedőnek az előző műveletből csak 1000 £-je van.

Ilyen nyíltan felvetve magában a kérdésben rejlik a felelet. Abban a formában, amelyben a probléma fel van vetve, a pénzt csak a forgalomban vizsgálják, a termelési folyamat kizárásával. {Itt eltekintünk a hitelpénztől, amelyben maga a forgalom pénz termelési műhelyeként funkcionál.} És ilyen a pénz mint pénz, de nem mint áru. Mint áru maga is a termelési folyamatból kerül ki. És a pénz (arany, ezüst) először áru, mielőtt mint pénz forog a forgalomban. Tegyük át az arany- és ezüsttermelést az arany- és ezüstországokból belföldre, hogy a külkereskedelem közbejötte eleve ne idézzen elő haszontalan bonyodalmat. Hogy egy arany- vagy ezüstbányát műveljen, a tőkésnek, mint bármely más iparágban, állandó és változó tőkét kell kiadnia. De állandó tőkéje csak állótőkéből és segédanyagokból áll. Az eleven munka nagy hányada az összkiadásának. Tegyük fel, hogy ha a tőkés 100 £ pénzt ad ki, 130 £-et nyer. Akkor a 30 £ alkotja az értéktöbbletet. {{(Profit és járadék.) Az arany- és ezüsttermelés abban különbözik minden más termelési ágtól, hogy nem a termék értékét hasonlítják össze a kiadások értékével, hanem a kiadások pénzértékét, a pénzben kifejezett kiadásokat, a termék *össztömegével*. A 100 £ kiadás egyenlő egy bizonyos aranytömeggel. Árában, 100 £-ben csupán a számolópénz nyelvén van kifejezve az, hogy a kiadás egyenlő egy bizonyos aranytömeggel. Ezért ha a termék 130 £, azaz $^3/_{10}$-del több aranyat tartalmaz, mint a kiadás, akkor a profit egyenlő 30%-kal. A profitrátát (amelyben itt benne foglaltatik a já-

radék) itt tisztán a kapott használati értéknek (aranynak) a kiadások (szintén aranyban) feletti többlete határozza meg, ugyanabban a használati értékben, aranyban kifejezve. És ez teljesen független az arany értékétől. A profit kiegyenlítődése itt szintén csak annyiban mehet végbe, hogy ha a profitráta = 10% és az arany többlete = 30, akkor ez a 30 szétválhat járadékra és profitra. Ezzel szemben maga a kiadás persze függ az arany értékétől, ezért az arany- és ezüsttermelésben alkalmazott munka termelékenységétől, amelyet a bánya természetes termékenysége határoz meg, ha a termelési mód adott, és amely a termelési módtól függ, ha a bánya természetes termékenysége adott. Ha az arany és az ezüst értéke magas, mert a bányák terméketlenek {itt a termelési módot figyelmen kívül hagyjuk, bár ez, mint minden más szakmánál, fontos az értéktöbblet szempontjából; a tőkés több többletmunkát kaparinthat meg, ha munkamegosztást, gépi berendezést stb. alkalmaz}, és ezért sok munka mellett csekély eredményt hoznak, akkor 20 £-en talán annyi munkát (azaz létfenntartási eszközöket a munkások számára), szerszámokat és segédanyagokat lehet vásárolni, mint máskülönben 100-on. Tehát ha 100 £-et fektetnek be és az eredmény csupán 3 £ többlettermék, akkor a profitráta, igaz, csak 3%. De ezen a 3 £-en annyit lehet vásárolni, mint más esetben 30-on.}}

Vagy a többletmunka 30 £-ben fejeződik ki. Feltételezzük, hogy a tőke 40 £ állandó tőkéből és 60 £ változó tőkéből áll, azaz 60 £-et adnak ki munkabérre. Ebben az esetben a forgalomba dobott 100 £ magából a termelési folyamatból mint 130 £-nyi arany és ezüst kerül ki. Az egész tőkét nem kell előbb a forgalmi folyamat útján aranyná és ezüstté változtatni, hanem az természetben aranyná vagy ezüstté változott már. Az első metamorfózis itt nem árunak aranyná vagy ezüstté (pénzzé) változtatása, hanem megfordítva, aranynak és ezüstnek áruvá változtatása. Arany és ezüst csak mint áru realizálódnak és más árukkal való cseréjük révén változnak át pénzzé. Aranytermelőnknek mindenekelőtt terméke $^{6}/_{13}$-át ki kell fizetnie a munkásoknak. Önála nem menne végbe ennek a $^{6}/_{13}$-nak, vagyis 60 £-nek a visszaáramlása. A munkások ezen vásárolnak a boltosnál, de a boltosnak nem kell a 60 £-en, amely arany, az aranytermelőnél vásárolnia. Inkább arra adja ki a 60 £-et, hogy árut vásároljon a létfenntartási eszközöket termelő tőkéstől. Ehhez áramlik tehát a 60 £. (A boltos profitja továbbra is abban áll, hogy a tőkéstől a 60 £-ért mondjuk 66 £-nyi áruértéket (10%) kap, ő viszont 60 £-ért természetesen csak 60 £-nyi árut ad.) A 40 £-et pedig az aranytermelő újra gépi berendezéssé, segédanyaggá stb. változtatja, ez tehát a gépgyároshoz, a széntermelőhöz stb. áramlik. Végül a 30 £ profitot és járadékot részben elfogyasztják, akár létfenntartási eszközökben és luxus-

termékekben, akár nem-termelő munkásokra (állam, szolgák stb.) fordított kiadásban; egy részét fel kell halmozni, tehát a kölcsönpiacra dobják. Amíg nem veszik kölcsön, mint kincs parlagon hever. Mihelyt kölcsönveszik, őt magát újra kiadják állandó tőkére és változó tőkére, és ily módon a forgalomba dobják. Maga az arany, amelyet az aranytermelő így a forgalomba dobott, csak áru formájában áramlik hozzá vissza a forgalomból; a saját termelési szférájából tér vissza hozzá (többlettel) mint arany és ezüst. Ily módon a 130 £ új arany beáramlik a forgalomba mint pénz, részben létfenntartási eszközökért cserébe akár a munkások, akár a többi osztály számára, részben gépi berendezésért és segédanyagokért cserébe. Minden más árutól eltérően ennek az árunak nem kell pénzzé változnia, hanem áruvá változása útján válik pénzzé; tehát fordított mozgást végez, mint a többi áru. Ha tehát egyfelől áruérték-többletet dobnak a forgalomba, akkor másfelől aranytöbbletet. Az előfeltételezés szerint elegendő forgalom létezett ahhoz, hogy megkezdjék az újratermelési folyamat új ciklusát. Pusztán a többletérték az, amelynek ugyanezen előfeltételezés szerint új forgalomra van szüksége. Másfelől, az aranytermelés felől, nemcsak a többletet (a 30 £-et) dobják a forgalomba, hanem az egész terméket (a felhalmozott arany kivételével, amíg az parlagon hever). Tehát pl. a fenti előfeltételezés szerint, amelyben a tőke 1000-ből áll, a profit pedig 100-ból (a teljes értéktöbblet), csak 100 £-nyi aranyat kellene beledobni. Tehát $71^5/_{13}$ tőke elegendő lenne az aranytermeléshez, mivel a termék 100. (Profit $28^8/_{13}$.) Itt azért elegendő egy viszonylag csekély tőke, mert nem ennek a tőkének a többletét, hanem a tőkét és a profitot — az össztermeket, amelyben újratermelődik — adják ki az áruérték ama többletének megfizetésére.

Az évi termelésnek az az egész része, amelyet aranyra vagy ezüstre cserélnek ki (így fejeződik ki a dolog ott, ahol az arany- és ezüsttermelés nem belföldi) vagy közvetlenül arany és ezüst termelésére használnak fel, 1. több aranyat vagy ezüstöt képvisel, mint amennyit a termelésére kiadnak; a többletértéket közvetlenül aranyban vagy ezüstben fejezi ki mint arany és ezüst többletét; 2. újratermeli az egész kiadott tőkét aranyban vagy ezüstben. Ez az arany (az egyszerűség kedvéért az ezüstöt elhagyjuk), amennyiben anyagként belekerül az arany- és ezüstgyártásba, szintén, mint láttuk[115], egy formája a kincsképzésnek, amellyel itt nem foglalkozunk. Pótolja az állandó tőkét az ékszerész, az aranyműves, az órás stb. számára. Egy másik része belekerül a forgalomba, akár azért, hogy elhasználódott, elkopott érméket pótoljon, akár azért, mert az áruértékek realizálása nagyobb mennyiségű forgalmi eszközt kíván meg. Egy harmadik része kinccsé válik, és ebben a formában vagy puszta kincs (parlagon heverő tőke), vagy

fizetési eszközök és vásárlóeszközök tartalékalapja, végül a nemzetközi mérleg kiegyenlítésének vagy külföldi vásárlásoknak az eszköze. Mint rúdarany csak a világpiacon szolgálhat fizetési eszközül az arany; belföldön valóságosan érmévé kell változtatni vagy legalábbis számolópénzbe kell áttenni.

Előfeltételezésünk szerint az aranytermelés belföldön történik.

Az aranytermelőnek ki kell cserélnie termékét 1. változó tőkére a munkásoknak fizetett bér révén; 2. állandó tőkére, gépi berendezésre és segédanyagra; 3. azokra a létfenntartási eszközökre stb., amelyekre a profitot (beleértve a járadékot) költik; 4. a profit egy részét felhalmozzák. Ha ez a felhalmozás nem puszta kincsképzés, akkor megint változó és állandó tőkére kell fordítani.

A 4. ponttal kezdjük, az újonnan termelt aranynak azzal a részével, amelyet profitként felhalmoznak. Ezt vagy, ha nincs közvetlen foglalkoztatottság a számára, kincsként fel kell raktározni, vagy, ha van foglalkoztatottsága, állandó és változó tőkét pótol. Ha az utóbbi történik, az aranytermelő befektetheti a saját üzletében, vagy kölcsönadhatja kamatozó tőkeként. Ami az előbbi esetet illeti, az aranytermelő minden más termelővel, akinek többlete pénzben realizálódik, osztozik abban, hogy a többlet először parlagon heverő kincs, rejtett pénztőke. Mint ilyen fekszik a bankárnál, és várja, hogy termelőtőkévé változtassák. Az egyetlen különbség az, hogy az egyik esetben értékjel (állami papírpénz) formájában vagy bankjegyként, vagy hitelpénz valamely más formájában létezhet, itt pedig ő maga mint érték létezik, azaz pénz. A második eset a következő: az aranytermelő felhalmozza, azaz tőkésíti az aranytöbbletként létező profitot. Ez vagy úgy történik, hogy saját üzletében helyezi el, vagy kikölcsönzi.

Tegyük fel, hogy a saját üzletébe fekteti be. Akkor felhalmozása itt különbözik a többi tőkésétől. A többi tőkés a saját termékét csak abban az esetben alkalmazhatja újra termelési feltételként, ha az valóban belekerül a saját termékébe mint termelési feltétel. Pl. szén belekerül a széntermelésbe, gép a géptermelésbe, gabona a gabonatermelésbe. De ezek a tőkések a termékeiket mindig csak mint *állandó tőkét* in natura* tudják újratermelni. Azt lehetne mondani, hogy az olyan létfenntartási eszközök termelői, amelyek eltehetők, pl. élőállat, gabona, ruha stb., változó tőkét állítanak elő, amelyet in natura halmoznak fel. De állattenyésztő, bérlő, posztógyáros stb. mind kénytelen az állatot, gabonát, ruhát eladni, mielőtt a munkásokat ezzel fizetheti. A munkabért pénzben kell fizetni. Így hát bizonyos fokig

* — természetben — *Szerk.*

felhalmoznak (senki sem azért termel létfenntartási eszközöket, hogy felraktározza őket; legfeljebb annyi többletet termel, amennyiről azt hiszi, hogy egy éven belül el tudja adni, általános többlettermelésre számítva az elmúlt évhez képest) változó tőkét a társadalom számára, de nem *közvetlenül* önmaguk számára. Azonkívül minden különös termelési ág csak egyfajta változó tőkét termel és csak pénzzé változtatása útján változtatható ez újra a változó tőke összes alkotórészeivé. Ezzel szemben az aranytermelő soha nem termelheti újra in natura állandó tőkéjének semmilyen alkotórészét. Az arany sem nem szerszám, sem nem segédanyag az aranytermeléshez. Nem kerül bele in natura az arany termelésébe. Ezzel szemben az aranytermelő a többi termelőtől eltérően a változó tőkéjét közvetlenül újratermelheti, azaz a változó tőkét közvetlen formájában, arany formájában, amelyet munkabérként fizetnek a munkásoknak. Persze ahhoz, hogy a munkás ezt az aranyat realizálja, piacon kell lenniök azoknak az áruknak, amelyekben mint létfenntartási eszközökben a munkabérét feloldja. (Amit a változó tőke termelői felhalmozhatnak, az változó tőke a társadalom számára, azaz áru; de nem halmozhatják fel ezt az árut abban a formában, amelyben nekik maguknak közvetlenül mint változó tőke szolgál. Termelési feltételek és a társadalom fogyasztási alapjához tartozó áruk felhalmozhatók, az előbbiek nagyobb, az utóbbiak kisebb mértékben.) Ez a munkásoknak fizetett arany közvetlenül belekerülne a forgalomba. Amennyiben több munkást foglalkoztatnának, több arany foroghatna és több aranynak kellene forognia, mivel a munkásokat egy adott időszakban egyidejűleg kell fizetni. De itt különbség keletkezik. Amit az aranytermelőnek előlegeznie kell a *forgalomhoz*, az a *heti pénzkifejezése* az új változó tőkének, amelyet az év folyamán ki kell adnia. Amit fizetnie kell, az 52-szer *egy hét pénzkifejezése*. A dolog így áll: az aranytermelő évente pl. 10 munkással többet alkalmaz, mondjuk 520 £-ért. Ez heti 1 £ munkásonként vagy 10 £ 10 munkásra. De minden héten ki kell adnia ezt a 10 £-et, mert a kiadás nem pénzként, hanem áruként áramlik vissza hozzá. A boltos megkapja a 10 £-et, ezen árut vásárol a gyárosnál. Ha a forgalom azelőtt 100 volt – a gyáros, a boltos és a munkások közötti forgalmat értem –, akkor most 110. A gyáros továbbra is a 100 £-et kapja, amelyet a saját munkásaira költ, ezt a boltos pótolja: azonkívül megkapja azt a boltos által pótolt 10 £-et, amelyet az aranytermelő a maga munkásaira költ. A boltos ugyanúgy megkapja a maga profitját a 10 £-re, mint a 100-ra. A munkásoknak 10 £-ért 10 £ értékű árut fizet, amely azonban neki, ha a profitja 100-ra 10% (de sokkal kevesebb a tőke megtérülése miatt), csak $^{10}/_{11}$ £-be vagyis 18 $^{2}/_{11}$ shillingbe kerül. Tehát az első héten a boltos 110-et fizet a gyárosnak. De a gyáros a munkásainak csak 100-at fizet.

Tehát az a 10 £, amelyet az aranytermelő dobott forgalomba, nem áramlik vissza ebbe a munkás és boltos közötti forgalomba. De a boltosnak most hetenként 110 £-ért kell vásárolnia a gyárostól. Hetenként megkapja ezt a 10 £ pótlólagos összeget a forgalom számára az aranyat termelő munkásoktól. Mégis hetenként csak 110 £ van forgalomban. Ezért abból az 520 £-ből, amelyet az aranytermelő az év folyamán pótlólagos munkára kiad, sohasem lép 10 £-nél több a gyáros és a boltos közötti forgalomba. Az 510 £ főösszeg olyan pénz, amelyet a gyáros tőkéje pótolt, azaz ekkora összegű áru, amely áruban tőke és profit foglaltatik. Tegyük fel, hogy a boltos, akinek $^1/_{11}$-del többet kell vásárolnia a gyárostól, a második héten, mielőtt megkapta volna a 10 £-et az aranytermelőnek a munkásaitól, 100 £-ért vásárolt, tehát a 10 £-et a saját tőkéjéből előlegezte. Akkor a gyáros 10 £-et félretesz (e forgalmon belül), mert csak 100 £-et kell fizetnie a saját munkásainak. A második héten a boltos 110 £-et kap, 100-at a gyáros munkásaitól, 10-et az aranytermelő munkásaitól. De már 110 £-nyi áru van a birtokában (leszámítva azt, amit megtart magának). A gyáros munkásainak 100 £-nyi árut ad, az aranytermelő munkásainak pedig 10-et. Tehát megint 110 £ van a birtokában.

A különbség csak ez: ha a 10 £-et a boltos előlegezte, akkor, ha a ciklus félbeszakad, megtartja azt a 10 £-et, amely az aranytermelő munkásaitól áramlik hozzá. Ha az aranytermelő munkásaitól származó bevételből fizette, akkor a 10 £-et át kell adnia a gyárosnak.

Mindenesetre a gyáros 520 £-nyi áruja pénzzé változott. A gyáros a munkabért valójában csak az első héten fizeti pénzben. Később mindig áruban fizeti, mert árujának pénzformája a második héttől kezdve visszaáramlik hozzá a boltostól. Az aranytermelő hetenként aranyban fizet. De ez az arany nem kerül bele ebbe a forgalomba, vagy csak az aranytermelő és a munkásai közötti cserébe. Csak egyszer szolgál fizetési eszközül a munkások számára, s azután a gyáros kezében pénzkifejezésévé változik tőkéje azon részének, amely nem kerül bele *in natura* munkásainak a fogyasztásába. Azaz pénzkifejezésévé változik (bizonyos mértékig) terméke azon részének, amely az állótőkéjét és a profitját képviseli. Az aranytermelő változó tőkéjének $^1/_{52}$-e belekerül a boltos forgó pénztőkéjébe és ezért forgalmi eszköz a bolt, a gyáros és a munkások között. Ezzel szemben $^{51}/_{52}$ a gyáros állandó tőkéjének és profitjának a kifejezésévé válik. (Itt eltekintünk a boltos profitjától, amely ebben az $^{51}/_{52}$-ben megkapja a pénzkifejezését.)

Tegyük fel, hogy a gyáros kiadott tőkéje 700 £. Akkor az aranytermelő 10 munkása pótol neki 520 £-et. Az a 100 £ „forgalom", amelybe neki a munkásai kerülnek, körforgásban van közte és a boltos között. Tehát már

csak 150 £-nyi áruértéket kell ezüstté változtatnia, hogy az egész tőkéjét, tőkét és profitot, arannyá változtassa. Minthogy az állandó tőkéje = 600, ezzel az 520-szal pótolja egész állandó tőkéjét, kivéve 80 £-et (600–520). Ha a profit 10%, akkor tehát még 80 £-et kell pótolnia állandó tőke fejében és 70 £-et profit fejében = 150 £.

A gyáros állandó tőkéje feloldódik változó tőkére plusz profitra az állandó tőke termelője számára. Ha a munkabér itt megint $^1/_7$, akkor [az állandó tőke termelőjének] változó tőkéje, amelyre [a gyáros állandó tőkéje] feloldódik = $74\,^2/_7$, a profitja pedig = $445\,^5/_7$. Ha ezt egészen elköltik, akkor 520 £ áramlik vissza a gyároshoz árukért, mivel ő szállítja a létfenntartási eszközöket. S neki már csak 150 £-nyi árut kell eladnia.

Először is annyi világos, hogy az aranytermelő tőkéjének még az a része, amelyet munkabérre ad ki, sem marad a forgalomban érmeként, hanem legfeljebb egyheti bér pénzkifejezését teszi hozzá ehhez a forgalomhoz. Ezt a részt kifizeti mint munkabért. Ez az az út, ahogyan ezt a részt a forgalomba dobja. De ez a rész nem marad a forgalomban a munkabér megfizetésére, hanem a termelőtőkés pénztőkéjévé változik. Ha megnövekedett aranytermelés következtében (nem a bányák stb. fokozódó termelékenységére gondolunk, hanem az aranytermelésbe befektetett növekvő munkára és tőkére) a gyáros megnövelné a saját termelését, tehát pl. a fenti esetben* 10 munkással többet kellene alkalmaznia (ez téves arány: ha az aranytermelő 10 munkással többet alkalmaz, a gyáros legfeljebb eggyel), akkor a folyamat ez lenne: azelőtt 100 £ bért kellett fizetnie 100 munkásnak, most pedig 110-et kell fizetnie 110 munkásnak. A boltos pedig az előfeltételezés szerint heti 10 £-et kap az aranytermelő munkásaitól. Ez volt a számításunk, feltételezve, hogy a gyáros termelése elég árut szállított 10 munkás számára, a saját [addigi] munkásain kívül.

1. hét. A boltos az aranytermelő munkásaitól kap 10 £-et, a gyáros munkásaitól 100-at. 110 £-ért vásárol a gyárostól. Ezen 110 £-nyi árut vásárol a gyárostól. A gyáros ebből 100 £-et fizet a munkásainak, a 10 £-et pedig másutt használja fel. A gyáros munkásaitól csak 100 £ áramlik a boltoshoz, 10 £ pedig az aranytermelő munkásaitól. Az előbbi, 100 £, folyton ezen a szférán belül forog. Az utóbbit, 10-et, hetenként folyton újonnan *ebbe* a forgalomba dobják, de nem tér vissza bele.

2. hét. Tegyük fel, hogy a gyáros az aranytermelő újabb kereslete következtében 10 munkással megnöveli a termelését. Tehát 110 £ munkabért fizet. A boltos most 110 £-ért ad el a gyáros munkásainak, 10-ért az arany-

* *Lásd 159–160. old.* — *Szerk.*

termelő munkásainak. A gyárostól 120 £-ért vásárol. De a gyárosnak csak 110 £-re van szüksége a munkabérhez, 10 £ tehát visszaáramlik. Ha tehát megnövekedett aranytermelés következtében megnöveli a saját változó tőkéjét, akkor – a forgalmat illetően – a változó tőkéhez való hozzátételének csak a *heti* kifejezését növeli. Az aranytermelő hetenként – ezen a ponton túl – újonnan beáramló aranya nem folyik vissza a forgalomnak *ebbe* a részébe.

Továbbá nézzük most a profitnak azt a részét, amelyet az aranytermelő jövedelemként ad ki. A különleges kiadásokon kívül hol nagyobb, hol kisebb értékű árukat fog vásárolni. Némelyeknek, pl. bútoroknak, ékszereknek stb., lónak, kocsinak stb. magas lehet az ára, úgyhogy megvásárlásukra sok aranyat kell egyszerre kiadni. De vonhatunk átlagot. Tíz hét alatt az aranytermelő talán [heti] 10 £-et dob forgalomba, két héten pedig mindig 100-at. Akárhogy is van, a 12 hét alatt 1200 £-nyi aranyat dobott volna forgalomba. Ez heti 100 £. Az év folyamán [12 hetenként] 1200 £-et dob aranyban forgalomba. De azt a tömeget, amely ebben a közte, a boltosa, a gyáros és a bérlő között fennálló forgalomban állandóan megmarad, mintegy 100 £-re számíthatjuk. Az 1100 £ hátralévő része a gyáros és a bérlő (egy része a boltos) zsebébe kerül, hogy a *forgalom* más *részén* szolgáljon, vagy mint rejtett tőke hever. Ha ezáltal a termelés növekedik, akkor a pótlólagos munkások *bérének heti pénzkifejezése* hozzáadódik [a forgalomhoz]. De a legnagyobb részét ennek az aranynak elvonják mind a boltos, a munkások és a gyáros közötti forgalomtól, mind a boltos, a gyáros és az aranytermelő tőkés közöttitől.

Végül az aranytermelő termékének harmadik részét állandó tőkére cserélik, amelyben megint munkabért (változó tőkét) és állandót fizet. Az előbbire az eddig elmondottak érvényesek. E harmadik rész legnagyobb részét attól a forgalmi szférától, amelybe dobják, elvonják anélkül, hogy visszatérne abba. Tegyük fel, hogy 110 £, amiből 10 £ az állandó tőke termelőjének a profitja. Tegyük fel, hogy a 100 £ kiadásából $^1/_5$, tehát 20 £ munka. Ez a 20 £ nem tér vissza a forgalomba (vagy csak csekély része, munkára való megnövekedett kiadásért). Az állandó tőke $^1/_4$-ét pótolja pénzben, mivel $^{80}/_4 = 20$. A profittal együtt 70 marad pótolandó. De az állandó tőke cseréjének forgalmi szférájában levő forgalmi eszközök elegendőek a 80 £ arannyá változtatásához. A változó tőkéért fizetett 20-ból elegendő a fele – 10 – a profit arannyá változtatásához. Tehát abból a 100 £-ből, amelyet az állandó tőke termelője kap, 90 felesleges az állandó tőke forgalmához. (Vagy legalábbis a 90 legnagyobb része, ha termelője az aranytermelő kereslete következtében bővíti az üzletét.) Mi lesz mármost ebből

a 90 £-ből? Az állandó tőke termelője számára nem profit egyenértékét, hanem tőke egyenértékét képviseli. Több egyenértéket kap vissza tőkéjéért pénzben, olyan pénzbeli többletet, amelyre tőkéjének természetbeni formájában van szüksége pótlásul.

Tegyük fel, hogy az egész évi termelőtőke 6 millióból áll, vagyis a tőke azon része, amely áruként a piacra érkezik, tehát magában foglalja az állandó tőke évi kopását. Tegyük fel, hogy e tőke változó része $= {}^1/_6 =$ $= 1$ millió. Akkor ennek fejében pénzben csak $\frac{1 \text{ millió}}{52} = 19\ 230$-nak kell forognia. Valójában ez a 19 230 a saját értékét 52-szer forgatja meg árukban. Tehát még 5 millió+19 230-at kell arannyá változtatni. Tegyük fel továbbá, hogy a profit (beleértve a járadékot) 30%, tehát 1 800 000 a 6 millióra. Tegyük fel, hogy ezt a profitot teljesen elfogyasztják. Ha a tőkések, akárcsak a munkások, többé-kevésbé egyenletesen adják ki jövedelmüket, hetenként egyenlő adagokban, akkor hetenként $34\,615^5/_{13}$ szükséges. De a nagyobb alkalmi és periodikus vásárlások miatt 100 000-et mondunk. Ilyenképpen mintegy 119 230 lenne forgalmi eszközre, arra a forgalmi eszközre, amelyet profitként elköltenek. Ez az összeg pótolja a létfenntartási eszközök termelőinek nemcsak a profitját, hanem változó *tőkéjüket* is; pótolja az állandó tőke termelőinek nemcsak a profitját, hanem egyszersmind változó tőkéjüket is. Tegyük fel, hogy a változó tőke aránya az állandóhoz általában 1:5. Ez az arány nem pontosan mutatkozik meg a 6 millió elosztásában, mert csak az állótőke kopása kerül bele, nem maga az állótőke. Előbbi számításunk szerint 2 800 000 létfenntartási eszközökből áll (1 millió a társadalom egész változó tőkéjének pótlására és 1 800 000 az egész tőke profitjára), és ezt az első számítás szerint 119 230 £ forgatja. Minthogy ez a 2 800 000-nyi áru a létfenntartási eszközöket termelő tőkések terméke, ezek összterméke = 2 800 000 £. Ez magában foglalja előlegezett tőkéjüket plusz 20% profitot. Ennek az összegnek ${}^1/_6$-a tehát a profitjukból áll, a többi pedig előlegezett tőkéből. Tehát a 2 800 000 £-ből $466\,666^4/_6$ profit, $2\,333\,333^2/_6$ pedig előlegezett tőke. A profit, amelyet ezek a termelők a saját kölcsönös áruikban elfogyasztanak – vagy helyesebben profitjuknak ez a kölcsönös áruikban való kölcsönös elfogyasztása háromféle módon történhet. Egyidejűleg vagy pedig hitelbe vásárolnak egymástól. Mindkét esetben legfeljebb hol az egyiknek, hol a másiknak mérlegkülönbséget kell fizetnie. Vagy az egyik ma készpénzben vásárol a másiktól, a másik pedig holnap készpénzben az egyiktől. Ebben az esetben – amely a *legkedvezőtlenebb* a forgalomban levő készpénz mennyiségének csökkentése szempontjából – mindenesetre a pénz visszaáramlása és a visszaáramlás által forgása

megy végbe. Egy meghatározott pénzösszeg forog itt és többször fizet meg ugyanabban a kézben különböző áruértékadagokat. Mondjuk, hogy tízszer megy át minden kézen. Ahhoz tehát, hogy a fenti profitot forgassák, csak $^1/_{10}$-e kell annak az összegnek, amely ehhez máskülönben szükséges volna. Tételezzük fel, hogy az említett 466 666$^4/_6$ profit $^1/_4$-e az 1 800 000-nek, amelynek megfelelő hányada. (Több ennél.[116]) Így ha 1 800 000 £ forgalmához 100 000 £ szükséges, akkor $^1/_4$-éhez 25 000. De ezt a 25 000-et $^1/_{10}$-ére kell csökkenteni. Marad tehát a profit formájában levő összforgalomra 75 000+2500, vagyis 77 500 £. Ha továbbá a változó tőkének az állandóhoz való aránya ebben a termelési szférában = 1 : 5, akkor tehát a 2 333 333$^2/_6$ tőke $^1/_5$-e változó tőke és $^4/_5$-e állandó. A változó tőke 466 666 $^2/_3$, mondjuk 466 667, az állandó pedig 1 866 666. A változó tőke forgalmához [nagyságának $^1/_{52}$-e], 8974 £ szükséges, amely már kalkulálva van az egész változó tőke forgalmában. Marad 1 866 666 £, amellyel a létfenntartási eszközök termelői megfizetik állandó tőkéjüket és amellyel az állandó tőke termelésében foglalkoztatott munkások és tőkések változó tőkéjüket pótolják és profitjukat realizálják, egyszóval a munkabért és profitot elköltik.

A 6 milliós tőkéből a létfenntartási eszközök termelésében foglalkoztatott 2 333 333 levonása után marad 3 666 667. Ebből változó tőke 533 333£ (minthogy az egészben 1 millió a változó tőke, 466 667 pedig az I. szféra, a létfenntartási eszközök termelése munkásaira jut). Marad 3 133 334 állandó tőke. Ugyanaz az összeg, amellyel a II. szféra tőkései realizálják profitjukat és változó tőkéjüket, elegendő ahhoz, hogy az I. osztály pótolja állandó tőkéjét. Az I. osztálynak (a határain belüli forgalomhoz) elegendő profitra 2500 £ és munkabérre 8974 £. Marad tehát az I. osztály és a II. osztály közötti forgalomra stb.

A számítást kissé másképp kell végezni.

{6 milliós tőkénk volt. 30% profit = 1 800 000. Tehát a forgalomban levő összáru értéke = 7 800 000. Ha 2 800 000 létfenntartási eszközökből áll, akkor marad 5 000 000 állandó tőke. (Az arány itt azért magasabb, mert az állandó tőkéből csak a kopásként az áruba belekerülő rész kerül bele az év folyamán forgalomban levő áru *értékébe.*)}

Tehát I. [*osztály*]. 2 800 000 £ — *a létfenntartási eszközök termelésében foglalkoztatott tőke szférája.*

Ezekből a 2 800 000 £ értékű árukból körülbelül 466 667 képviseli [az előlegezett tőke] 20% profitját, a többi pedig a tőkét = *2 333 333.* Ebből a tőkéből változó tőke = 388 888, állandó tőkére marad 1 944 445[117].

E szférán belül a változó tőke fejében forog $\frac{388\,888}{52}$, a heti pénz kifejezése,

mintegy 7479 (pontosan 7478 $^{32}/_{52}$). A profit fejében pedig, amelyet az előfeltételezés szerint teljesen elfogyasztanak, mondjuk egyáltalában minden jövedelemköltés fejében (amely nem munkabér), az összeg $^{1}/_{10}$-e, akkor ez körülbelül 46 667 volna. De minthogy a profit fogyasztói kölcsönösen kereskedők abban az áruban, amelyet elfogyasztanak, itt visszaáramlás történik. A mészáros vásárol a péktől, s ugyanazzal a pénzzel a pék vásárol a mészárostól, és a mészáros megint a péktől. A visszaáramló mozgás révén tehát *ugyanaz* a pénzösszeg megtérül ugyanazon kezeken át. Mondjuk, hogy ilyen megtérülés átlagosan 10-szer van. Akkor az előbbi összegnek csak $^{1}/_{10}$-e szükséges a profit arannyá változtatásához. Marad tehát mintegy 4667 £, amikor is egyáltalán nem veszik számításba azt, amit a boltos stb. a saját áruiból eszik meg.

Tehát ebben a szférában a benne magában való forgalomhoz szükség van a munkabér számára 7479 £-re, a profit számára pedig 4667 £-re. Ez összesen 12 146 £ pénzben.

Az I. osztály többi 1 944 445 £-nyi áruját a II. osztálynak, az állandó tőke termelőinek adják el.

Tehát II. osztály. Tőkéje profittal együtt = 5 000 000 £-nyi áruérték. Ebből profit valamivel több mint 833 333. Az 5 millióból 1 944 445 pótolja a terméknek bérből és profitból álló részét, úgyhogy 1 111 112 bér. Ennek a bérnek a kifizetéséhez $\frac{1\,111\,112}{52}$ = 21 367 £ szükséges. A profit kifizetéséhez pedig mondjuk az összeg $^{1}/_{10}$-e, tehát 83 333. Így egészben véve ennyi pénznek kell forognia = 83 333+21 367 £ = 104 700 £. Ezen a 104 700 £-en vásárolják meg a II. osztály tőkései és munkásai létfenntartási eszközeiket az I. osztálytól, és vásárolja meg az I. osztály az állandó tőkéje természetbeni pótlását a II. osztálytól. Visszaáramlás megy végbe. A II. osztály pl. 100 £-ért vásárol létfenntartási eszközöket az I. osztálytól; az I. osztály ugyanazért a 100 £-ért állandó tőkét a II. osztálytól. Olyan ez, mint egy kocsi, amely ide-oda jár, amely egyszer a fuvart *A*-tól *B*-hez viszi, azután pedig vissza *B*-től *A*-hoz a rakományt. Tehát ezzel a pénzzel nem 1 944 445 £-nyi áruértéket realizálnak, hanem 2×1 944 445 = = 3 888 890 £-nyit. Ugyanez a pénzösszeg realizálja az I. osztály állandó tőkéjét, a II. osztály változó tőkéjét és profitját. A II. osztály 5 milliójából marad tehát még

III. 5 millió mínusz 1 944 445 £ = 3 055 555. Tegyük fel, hogy ebből szintén csak $^{1}/_{10}$-et pótolnak természetben, ami a mezőgazdaságot illetően túlságosan kevés. Így ez a rész egyáltalán nem kerül bele a forgalomba, és nincs szüksége arannyá változtatásra. Mintegy 305 555-öt nem kell reali-

zálni. Marad 2 750 000 £-nyi áru. Ez a második forgalom a II. osztályban pusztán pénz által közvetített kölcsönös tőkeátvitel. A vastermelő szenet vesz a széntermelőtől, ez gépet a gépgyártótól, az vasat a vastermelőtől stb. A pénz itt nagyrészt mint fizetési eszköz forog és csak mérlegkülönbségeket fizetnek pénzben. De tegyük fel, hogy maga is forog, akkor is legfeljebb $^1/_{20}$ részre van szükség, tehát $\frac{2\,750\,000}{20} = 137\,500$.

Egészében véve tehát ahhoz, hogy 6 milliónyi tőkét 1 800 000 profittal (ez megint téves, 1 200 000-et kell mondani, mert ennyi 6 millió $^1/_5$-e, azaz 20%-a, de nem tesz semmit), *hogy 6 milliót 1 200 000 profittal együtt, azaz 7 200 000 £-nyi árut realizáljanak*, szükséges:

12 146 £, amely az I. osztályban forog;
104 700 £, amely az I. osztály és a II. osztály között forog;
137 500 £, amely a II. osztályban forog.
Összesen: 254 346 £ pénzben.

S emellett előfeltételeztük, hogy a 6 milliónyi tőkéből a változó tőke = = 388 888+1 111 112, tehát 1 500 000, tehát a változó tőke = az előlegezett tőke $^1/_4$-e. Ez valamivel több mint $^1/_6$-a a munkabérre előlegezett tőkének. Emellett egyáltalában nem vettük számításba a kiegyenlítéseket és a hitelt stb. Tehát ha az aranytermelő csak annyit szállítana, hogy a munkabérre kiadott tőke $^1/_6$-át ezüstté vagy aranyná változtassák, vagy ami ugyanaz, kivinnének annyi árut, hogy érte arany jöjjön be olyan országokból, ahol aranybányák stb. vannak, ez elegendő lenne az egész forgalom ellátásához. S ha ezt egyszer importálták, elegendő lenne (a pénz kopását nem számítva) addig, ameddig a termelési mód ugyanaz marad.

Egyáltalában ahhoz, hogy a tőkés több pénzt húzzon ki a forgalomból, mint amennyit beledob, semmi egyéb nem szükséges, mint hogy elegendő pénz forogjon a forgalomban levő áruértékek pénzzé változtatásához. Ehhez még az sem szükséges, hogy pénz alakjában meglegyen a tőke $^1/_6$-a, amelyet csupán munkabérre évenként pénzben ki kell fizetni. De a szükséges összeget a tőkének azzal a részével szerzik meg, amely közvetlenül aranyra cserélődik, vagyis azokkal az árukkal, amelyeket arany- és ezüsttermelőknek adnak el és viszonzásul aranyrudat hoznak. A tőke egy része azonban kincsként halmozódik fel, annak különböző meghatározásaival. Egy rész így mindig parlagon hever. Tegyük fel, hogy a tőke, amely évenként áruk formájában forog, 110 £. S ahhoz, hogy arannyá változtassák, $^1/_{10}$ szükséges, tehát 10 £. Ha ebben az esetben 10 £-nyi árut exportálnak és

aranyra cserélnek, akkor ez a 10 £ eloszlik a 110 £-nyi árut termelő egész osztály között.

Ugyanúgy, ahogy a fogyasztási eszközök termelői valamennyi osztály változó tőkéjét és termelésének jövedelemként elköltött részét pótolják, úgy a közösségnek ez az aranyat importáló része (ugyanaz, mint az aranyat termelő rész) pótolja az egész tőke forgalmához szükséges pénzt.

Az eddig kifejtettek után először is a következő két pontot kell megjegyeznünk:

Először: Ugyanannak a pénzösszegnek a visszaáramlás által előidézett forgásait mindig ugyanazon *pénz-egyének* forgásai kísérik, viszont az ugyanazon pénz-egyének végezte sok különböző forgás semmiképpen nem foglal magában visszaáramlást. Pl. 100 £ a boltostól a gyároshoz kerül, a gyárostól a munkáshoz, a munkástól vissza a boltoshoz. Ugyanaz a pénz itt három forgást végez. Kettőt mindenesetre: a gyárostól a munkásokhoz, a munkásoktól a boltoshoz. Azonkívül a visszaáramlás magában foglalja ennek a ciklusnak az ismétlődését, *ugyanezért a pénzösszegért*, akár *ugyanazokból a darabokból áll, akár nem*. Ezzel szemben egy pénzdarab egy nap alatt pl. 10 forgást is végezhet anélkül, hogy egy visszaáramlást kifejezne. Árut vásárolok 5 shillingért, a boltos az 5 shillinget visszaadja, 1 £-et felváltva, egy másik vásárlónak, aki ezzel fizet meg egy munkást, az ezzel vásárol stb. *Ugyanazon* pénzdarab puszta forgási sebessége – amely többnyire fordított arányban van nagyságával – különbözik attól a sebességtől, amellyel a ciklus átmegy a fázisain és ismétlődik.

Másodszor. Ahol a pénz mint *érme* jelenik meg az *Á–P–Á* aktusban annak első felfogása szerint, azaz amikor az árut létfenntartási eszközökké változtatják termelői vagy birtoklói számára, ott csak úgy funkcionál, először, mint kifizetett *munkabér*, az *M–P–Á* aktusban[109]; másodszor, ahol a profitot, kamatot, járadékot stb. (a nem-termelő munkások bérét is) mint jövedelmet adják ki; mert itt a *P*, amelyet kiadnak, olyan áru csereértékformáját képviseli, amelyet azért adtak el, hogy azután létfenntartási eszközökben oldódjék fel, *Á–P–Á*. Mit sem változtat a dolgon, hogy az így kiadott pénz egyszersmind egy tőkét (tőkét plusz profitot) pótol. Ezzel szemben minden más funkció, amelyben a pénz megjelenik a *forgalomban*, mindig olyan forma, amelyben a tőkés újratermelés valamely fázisát alkotja, amely fázis vagy egyáltalán nem megy el a kiskereskedelemig (mint például állandó tőke cseréje állandó tőkére), vagy legfeljebb megelőző folyamat. Ameddig *így forog, addig pénztőke*. A kiskereskedő számára a másiktól átvett jövedelem szintén pénztőke ugyan, de ez nem kölcsönös. A pénz itt

nem *a tőkének mint olyannak* a metamorfózisából ered, hanem a belőle származott és tőle különvált jövedelmekéből.

Megvizsgáltuk ugyanannak a pénzösszegnek a ciklusát boltos, gyáros és munkás között, ami valójában, ha a közvetítő boltost elhagyjuk, *ugyanannak a pénzösszegnek gyáros és munkás közötti* forgalma. A gyáros *ugyanazzal* a pénzzel folyton új munkát vásárol, a munkás pedig ugyanazzal a pénzzel folyton *új árut*. Eredetileg a gyáros (ha a boltost elhagyjuk) dobja ezt a pénzt forgalomba. Tehát eredetileg a forgalomból kellett megkapnia, de az aranytermelővel való forgalomból. Vagy pedig ez a folyamat korábban ment végbe, és a gyáros ezt a pénzt mint pénzformában felhalmozott tőkéjének egy részét birtokolja, mint ahogy egy másik részt gépi berendezésben kap. Ha heti árujának értéke 600 £ (ebből 100 £, vagyis 20% profit) és a hetenként fizetendő munkabér 100 £, akkor árujának $^1/_6$-át az aranytermelőnek kell eladnia. Akkor egyszer s mindenkorra megvan az a100 £-je, amelyre a munkabér heti kifizetéséhez szüksége van. Tegyük fel, hogy egész tőkéje 1500, ebből 1000 állótőke, 398 hetenként elfogyasztott nyers- és segédanyag. 100 heti munkabér. Tegyük fel, hogy az állótőke egy 10 éves ciklus alatt használódik el. Akkor a gyárosnak évenként 100 £-re van szüksége a kopás [pótlására], hetenként pedig (számítsunk 50 munkahetet) 2 £-re. Tehát hetenként 2 £-et költ kopásra, 398-at nyers- és segédanyagra és 100-at munkabérre = 500 £ előleg, amire 20% profit = 100. A 100 £ kopást talán csak évenként egyszer kell pótolnia (valószínűleg ritkábban). Az első héten 600 £ a bevétele, amiből 100-at nem árura, hanem aranyra cserélnek. A gyáros tehát egész profitját arannyá változtatta. Vagy az üzemi tőkéjén kívül, 100 £-gel többre van szüksége (ezt valójában a boltos előlegezi), vagy az első héten semmit nem fogyaszthat el a profitjából. Hiszen az áru $^1/_6$-át aranyban birtokolja, $^1/_6$-át megeszik a munkásai, $^4/_6$-a pedig állandó tőkét pótol. A következő héten árujának egyetlen részével sem kell aranyat vásárolnia az aranytermelőtől, hogy a munkabért megfizethesse. De az első héten kétszeresen szüksége van tőkéjének egy részére. Először az áru formájában, arra az $^1/_6$-ra, amelyet a munkások megesznek, másodszor az arany formájában, hogy ezzel a munkásokat képessé tegye megvásárolni tőle a maguk $^1/_6$-át. Tehát erre a hétre a gyárosnak tartalékpénze kell hogy legyen a saját eledelére, pénze, amely nem ebből a vállalkozásából áramlik hozzá, hanem amelyet örökölt stb., vagy kölcsönből kell élnie, s ez a valószínű, ha 500 £-gel kezdi meg a termelését.

A második héten nem szükséges, hogy árujának $^1/_6$-át kettős formában, mint árut és mint pénzt, birtokolja; mivel a 100 £ munkabér visszaáramlik hozzá a munkástól az áru fizetségeképpen.

Hogy tehát ezt a maga és a munkás közötti forgalmat fenntartsa, csak egy hét termékének $^1/_6$ részén kell aranyat vásárolnia az aranytermelőtől.

Mégis felmerül a kérdés, hogy ki dobja be *először* a pénznek a forgalomban levő részét. Ez mindig a tőkés: akár termelő, akár kereskedő, de sohasem a munkás vagy a kamatot, illetve járadékot kapó. Aki kamatra kölcsönöz, az tőkét forgalomba dob, azaz átadja a termelőtőkésnek, de csak az utóbbi dobja a tőkét valóban forgalomba.

A *földjáradékos* a pénzét részben a bérlő tőkéstől kapja, részben az ipari tőkéstől (aki bányákat művel meg stb., valamint épületekért és lakbérként); továbbá a munkástól (a földjáradék egy részét és a lakbért). Amennyire a járadékot a *munkások* változtatják ezüstté, a járadék pénzkifejezésének ezt a részét (éppúgy, mint a boltosnál, aki létfenntartási eszközöket ad el a munkásoknak) a tőkés és munkás közötti forgalomból húzzák, tehát a munkabér fejében forgó forgalmi eszközökben foglaltatik. Persze ez a rész nem áramlik vissza olyan gyorsan (hacsak nem maga a gyáros vagy a farmer a földtulajdonos, ami igen gyakran előfordul), mint a munkabérnek létfenntartási eszközökre kiadott része. De ez az utóbbi [hogy maga a gyáros vagy a farmer a földtulajdonos] sajátságos eset. Ugyanaz a pénz, amelyet a gyáros vagy a farmer itt munkabérként kiad, realizál neki járadékot, amelyet mint földtulajdonos, vagy lakbért, amelyet mint háztulajdonos kap, nem beszélve arról, hogy ez a pénz pótolja neki áruinak kopását. A munkás megkapja az értéket, tudniillik a házat, amelyet hetenként bérel. De ennek az értéknek egy része lakbérben és járadékban oldódik fel. S amit a gyáros mint gyáros fizet, az egyszersmind ezüstté változtatja földtulajdonosként és háztulajdonos tőkésként való jövedelmét. A forgalmi eszközöket hozzá maga előlegezte munka megvásárlásával. A munkás pedig visszafizeti neki a járadékot és lakbért.

A gyáros két ügyletet bonyolít le a munkással. Pénzen megvásárolja a munkáját, másodszor házat ad el neki és visszakapja érte ennek a pénznek egy részét. De azt az értéket, amelyet itt elad a munkásnak, a gyáros nem teljesen fizette meg; magában foglal meg nem fizetett munkát. A munkás tehát azáltal, hogy ezt az értéket megfizeti a gyárosnak, járadékot és lakbért fizet neki. Így hát egyáltalán nem ellentmondó, hogy a gyáros, amikor kihúzza a pénzt, amelyet ő maga dobott bele a forgalomba, több pénzt húz ki, mint amennyit beledobott, azaz több pénzt, mint amennyi megfizetett értéket a forgalomba dobott. Minden földtulajdonos és háztulajdonos számára, amennyire a járadékot és a lakbért munkások fizetik nekik (ugyanaz történik itt, mint az adókkal), ugyanaz a pénz forgatja a munkabért és realizálja a járadék és a tőkekamat egy részét, tehát pénzzé változtatja az érték-

többlet egy részét. Az értéktöbblet ezen egész, a munkás által fizetett házjáradékban[118] és lakbérben feloldódó részének, akárcsak a munkásokkal kereskedő boltos profitjának, a pénzzé változtatásához csak a munkabér megfizetéséhez szükséges forgalmi eszközök kellenek.

Az épületek stb. földjáradéka az állótőke költségei közé tartozik. Tehát azoknak a forgalmi eszközöknek egy része, amelyeket a termelőtőkések az állótőkére előlegeznek, egyszersmind pénzzé változtatja az értéktöbblet egy részét, tudniillik a földjáradékot.

A magánház stb. bére azok közé a kiadások közé tartozik, amelyekre a tőkés a profitját fordítja; a tulajdonképpeni járadék, amelyet a bérlő, a tőkés bányavállalkozó stb. fizet, termékeik értéktöbbletének részét alkotja.

A földtulajdonos a pénzen, melyet a járadék fejében kap, árukat vásárol a gyárostól és a bérlőtől, vagy a boltostól vásárolja őket, aki ezzel a pénzzel fizet a gyárosnak és a bérlőnek. Ha tehát már létezik a forgalmi eszköznek ez a része, akkor folyton visszaáramlik a termelőtőkésekhez, ugyanúgy, mint a munkabérre fordított pénz, jóllehet azt áruk révén újra ki kell húzniok a forgalomból. De elegendő a járadékot mindig újra pénz formájában fizetniök ahhoz, hogy a pénzt áruért visszakapják. De több áramlik vissza hozzájuk, tudniillik a járadéknak az a része, amelyet a munkások lakbérként a földtulajdonosnak fizetnek, vagy az a rész, amelyet a gyáros épületekért való járadékként fizetett. Tehát az a forgalmi eszköz, amely a járadékot pénzzé változtatja, nemcsak arra elegendő, hogy folyton újra járadékot fizessenek, hanem arra is, hogy megfizessék a munkabérnek azt a részét, amely járadékban oldódik fel, és az állótőke költségeinek azt a részét, amely járadékban oldódik fel. De csak a járadéknak az a része, amely nem folyik mindig munkabérből vagy állótőkéből, kíván meg saját pénzforgalmat, saját specifikus forgalmi eszközösszeget.

Ugyanaz, ami a járadékra (a földtulajdonosnak) és a kamatra (a pénzkölcsönzőnek), érvényes magára a profitra is (függetlenül attól, hogy kamatot kell-e fizetni egy másik személynek vagy sem, tehát hogy benne foglaltatik-e a termelőtőkés jövedelmében vagy sem), annyiban, amennyiben a termelőtőkés elkölti, és bizonyos részét el kell költenie, mert ebből él. A profit elköltésére kiadott pénz, forgalomba dobott pénz, akárcsak a járadék és a kamat realizálására kiadott pénz, elősegíti a pénzeszközök biztosítását a tőkés megfizetésére.

A járadék, kamat, profit pénzkifejezése annyiban, amennyiben egyéni fogyasztásra szolgáló árukat vásárol meg, szükségképpen ugyanúgy visszaáramlik a termelőtőkéshez vásárlási vagy fizetési eszközként, mint a munkabér pénzkifejezése. A profitot, járadékot, kamatot az

előző évben elköltötték; az ezekre kiadott pénz már nem a földtulajdonos, a járadékos, a termelőtőkés kezében van, hanem a boltoséban, aki ezzel a nagykereskedőt fizeti ki, ez pedig a termelőtőkést fizeti ki vele. Ugyanabban a mértékben, ahogy ez a pénz visszaáramlik a boltoshoz, raktára kiürül és feltöltésre szorul. A pénz tehát megteszi ugyanazt az utat visszafelé, amelyet eredetileg előre tett. Azáltal, hogy így realizálja a termelőtőkés áruértékeit, ez az utóbbi megint képes ugyanazzal a pénzzel járadékot és kamatot fizetni és az értéktöbblet egy másik részét a saját használatára költeni.

Ahhoz, hogy a termelőtőkés több pénzt húzzon ki a forgalomból, mint amennyit beledobott, csak az szükséges, hogy elegendő pénz forogjon az áruértékek megfizetéséhez. Ha cserekereskedelem menne végbe, nem találnának semmi rejtélyeset abban, hogy a tőkés a ciklus végén több áruértéket húz ki a forgalomból, mint amennyi értéket pénzben beledobott. Mert a ciklus végén magasabb áruértéket kell kicserélnie. Tehát az egész zavaros kérdés abból fakad, hogy nem látják, honnan jöjjön a forgalmi eszköz, ennek a megnövekedett értéknek *a reális pénzkifejezése*. Az okoz zavart, hogy a tőkés többet húz ki a forgalomból, mint amennyit beledob, ami annál is inkább zavart okoz, mert ő maga – mint osztály – gyakorlatilag az egész pénzvagyont birtokolja (*birtokolja*, hiszen közvetlenül az egész értéktöbbletet birtokolja, bármennyit kell is átadnia belőle). De megkülönböztetést kell tennünk: mint tőkés csupán a tőkéjét dobja bele a forgalomba (azaz annak pénzkifejezését), de mint olyan fickó, aki a profitot realizálta (vagy ha még nem realizálta, más eszközöket kell birtokolnia), értéktöbblete pénzkifejezésének részét dobja bele a forgalomba, mint ahogy ezen értéktöbblet más részének – járadéknak és kamatnak – pénzkifejezését dobja folyton forgalomba a földtulajdonos és a járadékos, és végül a bér pénzkifejezését a munkások. Ha egy tőkés 1000 £-et dobott forgalomba, azaz alkalmazott újratermelő módon, és egyszersmind 200 £-et elfogyasztott (sub specie profit*), és ha profitja 20%, akkor éppen annyi pénzt dobott forgalomba, amennyi az árujának = 1200 az ezüstté változtatásához szükséges, a tőkéjét plusz értéktöbbletet. Nem ajándékot adott a forgalomnak sem az 1000 £-gel, sem a 200 £-gel, hanem áruértékeket húzott ki értük belőle, a 200-zal annyit, amennyit beledobott, az 1000-rel pedig 20%-kal többet. De mindamellett ő szolgáltatta azt a pénzkifejezést, amelylyel az 1200 £-nyi áruértéket meg lehet neki fizetni, és ha a tőkést az általa felszívott értéktöbbletben részesedőkkel egy személynek tekintjük {„*gazdagságfelszívóknak*" nevezi a „*Times*" 1862 november 19-i száma a lancas-

* – profit formájában – *Szerk.*

hire-i gyárosokat, munkásaikat pedig „*gazdagságnyerőknek*"*}, valójában maga szolgáltatta azt a pénzt, amellyel fizetnek neki; de árukért cserében szolgáltatta, és magát a pénzt (amennyiben ez arany stb.) eredetileg munkásainak munkájáért cserébe kapta.

[*3. Cseréviszonyok a társadalmi termelés két osztálya között*]

A termelőtőkések első osztálya olyanokból áll, akik létfenntartási eszközöket azok végső formájában termelnek, abban a formában, amelyben belekerülnek az egyéni fogyasztásba. *Évi* termékük értéke két részből áll: *állandó tőke*, ez magában foglalja az állótőke kopását, amely évenként belekerül a termékbe. Az állandó tőke másik részének, amelyet nem fogyasztanak el, semmi köze nincs a termék értékéhez (habár az átlagprofitrátában az előlegezett tőke ezen részére éppúgy számítanak profitot és kamatot, mint minden más részére. De még így is az állótőke itt, mint a második osztálynál, csak mint annuitás, mint kopás plusz a profit erre, kerül bele [a termék értékébe]. Az utóbbit itt elhagyjuk, mert az értéktöbbletet különválasztjuk.) Az állandó tőke másodszor nyersanyagból és segédanyagból áll, amelyek részben in natura, de érték szerint mindenkor teljesen belekerülnek a termékbe, mert teljesen elfogyasztják őket a termelési folyamatban. *Másodszor a változó tőke.* A tőkés kezében ez mint pénz létezik; mihelyt realizálják, mint munka. A munkás számára, aki az árut szolgáltatja, amelyben ez a tőkerész realizálódik, mint bér létezik. Végül a termék értékének harmadik része az *értéktöbblet*, amely profitban (kamatban) és részben járadékban oldódik fel.

Ennek az osztálynak az egész évi terméke, amennyiben belekerül az évi fogyasztásba, az egyéni fogyasztásba kerül bele. A felhalmozást itt egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyjuk, csak az egyszerű újratermelést vizsgáljuk. Ennek a terméknek egy részét ezen I. osztály munkásai vásárolják meg,

* Ez vezércikk a manchesteri ínség[119] alkalmából, amikor a manchesteri gyárosok egész Angliában koldultak „szegény munkásaik" számára, de saját erszényüket, ahogy Cobden úr teljesen jogosan mondja, aggályosan bezárták. Természetesen. Alamizsna azoktól, akik közvetlenül nem vesznek részt ezeknek a meghatározott munkásoknak a kizsákmányolásában, ez emberbaráti. De hogy magukat a tőkéseket saját munkásaik kényszerítsék — mihelyt nem tudják az utóbbiakat kizsákmányolni —, hogy munkabér helyett sarcot fizessenek, ez „ellenkezne a politikai gazdaságtan józan elveivel", és a „*Morning Star*" célozgatása szerint, „szocialista eltévelyedés íze volna". — *Marx jegyzete.*

tehát azzal a pénzzel fizetik meg, amelyet *bér* formájában a tőkések adtak nekik. Vagyis az a pénz, amelyben ennek az osztálynak a változó tőkéjét kifizetik, visszavásárolja a termék egy neki megfelelő értékrészét. Ezzel ez a pénz megint a termelőtőkéshez áramlik. Ez nem *pótlása* a munkások által elfogyasztott tőkerésznek; hanem a termelőtőkéshez való *visszaáramlása* annak a forgalmi eszköznek, amellyel a munkásokat fizette és amellyel újra megvásárolja őket. Az értéktöbbletnek azt a többé-kevésbé csekély részét, amelyet ebben az osztályban *in natura* elfogyasztanak, nem kell ezüstté változtatni, mert természetbeni formájában elfogyasztja a termelő, és nem kerül bele a forgalomba. Ami pedig a másik részét illeti, az előző évben fizetett járadék, kamat, profit (vagy ha az üzlet folyamatban van, az újratermelés mértékében (a termelőtőkést illetően), vagy ha az üzlet *újonnan nyílik meg*, a termelőtőkés pénztartalékából) visszavásárolja az I. osztály összterméke nekik megfelelő értékrészét. Ezáltal az a forgalmi eszköz, amellyel a termelőtőkés járadékot és kamatot fizetett, visszaáramlik hozzá. Nem annak pótlásaként, amit ő fizetett, hanem annak pótlásaként, ami árut ő a maga szolgáltatta pénz fejében újra elad. Nem az előző évben fizetett kamat, járadék stb. pótlása ez, hanem annak a forgalmi eszköznek a termelőtőkéhez való visszaáramlása, amelyben a tőkés a földtulajdonosnak és a járadékosnak fizetett és amelyben újra fizetni fog nekik. Ugyanazokat a pénzjegyeket adja vissza nekik utalványként az árutöbblet nekik járó hányadára, amely ezen áruk értéktöbbletében való részesedésüket fejezi ki. Végül ha pl. *A* tőkés ebből az osztályból, amely rengeteg külön szférára hasad szét – olyan számtalanra, mint maguk a létfenntartási eszközök –, létfenntartási eszközöket vásárol *B*-től, *C*-től, *D*-től, *E*-től, akkor számukra ezüstté változtatja *A* termékének önmaga elfogyasztotta megfelelő hányadát, amelyet maga a termelőtőkés fogyaszt el. Azok viszont az ő számára teszik ezt, amíg mindegyik a másiknak a zsebéből ki nem húzza terméke elfogyasztott részének pénzkifejezését. Így mindegyikhez visszaáramlik az a forgalmi eszköz, amellyel ő a másiknak az áruját megvásárolta és újra meg fogja vásárolni. Ezzel azután ezüstté van változtatva I. termékének az az egész értékrésze, amely változó tőkéből és értéktöbbletből (profit, kamat, járadék) áll.

Ami viszont az I. tőke másik részét illeti, az állandót, ezt in natura pótolni kell, a végső áru formájából vissza kell változtatni termelési elemeivé, nyersanyaggá, gépi berendezéssé, segédanyaggá stb. (E termékeknek azt a részét, amely termelési feltételként maga is újra belekerül saját újratermelésükbe, mint pl. a gabona, a szén stb., ebből a szempontból a II. osztályhoz számítjuk. Egyébként a gabona nem közvetlen létfenntartási eszköz, hanem leg-

feljebb a liszt az. De persze a gyümölcsök, tojások, tyúkok stb. ilyenek.) Vagy az I. tőke ezen részét meg kell vásárolnia a II. osztálynak. Most tehát az e két osztály közötti pénzforgalomhoz érkezünk.

Második osztály. Az ő terméke szintén *állandó tőkéből* (nyersanyag, segédanyag és az állótőkének a kopása), *változó tőkéből* és *értéktöbbletből* áll, amely utóbbi megint megoszlik a profit (kamat) és járadék formájában. De ennek az osztálynak a terméke nem kerül bele az egyéni fogyasztásba (leszámíthatnánk a lakásokat, amelyek mind az egyéni, mind a termelő fogyasztásba belekerülnek. De a világosság kedvéért szükség van erre a szétválasztásra.) (Vagy amennyiben belekerül az egyéni fogyasztásba, annyiban az I. osztályhoz tartozik, ennek azon alosztályához, amelynek terméke egyaránt eleme a változó és az állandó tőkének.) Sem az ezen osztály változó tőkéjét képviselő pénz, sem az ennek termékében realizálódott értéktöbblet nem költhető ennek az osztálynak a termékére.

Mármost hogy az e két osztály közötti forgalmat meghatározzuk, a legnyilvánvalóbb ponttal kezdjük.

A II. osztály a változó tőkéjét pénzben fizeti ki, mint az I. osztály, de ez a pénz nem *közvetlenül* áramlik vissza a termelőtőkéshez, ahogy ez az I.-nél történt. A munkás a létfenntartási eszközeit az I. osztálytól vásárolja. Ezért a II. osztály változó tőkéjének egész pénzkifejezése az I. osztály termelőtőkéseihez áramlik. Ezek a tőkések e pénzen a II. osztály változó tőkéjének értékével egyenlő termékértéket – azaz állandó tőkét, nyersanyagot stb. – vásárolnak a II. osztály termelőtőkéseitől. Ezen a *kerülőúton* áramlik vissza a II. osztály tőkéseihez az a forgalmi eszköz, amely a *munkabér megfizetéséhez* szükséges és amelyet eredetileg ők maguk adtak ki. Egyszersmind termékeiknek a változó tőke értékével egyenlő részét ezen a kerülőúton eladták az I. osztálynak, ez pedig a termékét ebben a mennyiségben átváltoztatta e termék elemi alkotórészeivé. {Az I. osztálynál is végbe kell mennie ennek a közvetítésnek az olyan létfenntartási eszközöket termelőknél, amelyek nem kerülnek bele a munkások fogyasztásába. Munkásaik az I. osztály más tőkéseitől vásárolnak és így pénzt szolgáltatnak nekik, amellyel ezek részben ezüstté változtatnak kamatot, járadékot, profitot és ezzel (jövedelemköltésképpen) az I. osztály azon tőkéseitől vásárolnak, akik nem termelnek létfenntartási eszközöket a munkások számára. Ezzel pótolják nekik a változó tőkéjükhöz szükséges forgalmi eszközt. Egyúttal ez a forgalmi eszköz a profit egy részének stb. ezüstté változtatására szolgál nekik.} {Mihelyt kifejlődtek a bankok, a munkabérhez szükséges pénz hetenként ténylegesen visszatér a termelőtőkéshez, függetlenül attól, hogy különben csak kerülőúton tért volna vissza hozzá.} Mindenesetre itt azt látjuk, hogy ugyanaz a

pénzösszeg forog egy termelőtőkés és a munkásai között, azután ezek a munkások kifizetik termelőtőkések egy másik osztályának, ezek pedig tőkeként kiadják az előbbi termelőtőkés áruinak megvásárlására, és így a pénzösszeg visszatér ehhez. Az állandó tőke megvásárlása az I. osztály részéről – minthogy ez tőkének elemeivé változtatása, nem pedig jövedelemnek létfenntartási eszközökké változtatása – nagyobb időközökben és tömegekben történik, aszerint, hogy milyen a termelés szintje és a tőke újratermelési feltételei az I. osztály különös szférái mindegyikében. A munkabérben fizetett pénz tehát nem hetenként áramlik vissza a II. osztályhoz, hanem nagyobb időközökben és tömegekben, úgyhogy ezen a pénzen egyáltalán nem látszik, honnan jön. Egyébként a mezőgazdaságban és bizonyos városi iparokban, még ha heti munkabért fizetnek is, bizonyos időszakokban sok munkát alkalmaznak, tehát sok munkabért fizetnek, az év más időszakaiban keveset. A visszaáramlás tehát nem működik olyan egyszerűen, mint az óramű. De itt csak a *lényegi* mozgás felfogása a feladat. Hogy miképpen közvetítődik tovább, azt egyáltalában csak a *hitelügynél* kell kifejteni; annak megértéséhez azonban szükség van ennek a lényegi mozgásnak az előzetes ismeretére. A II. osztály terméke azon részének, amely ezen osztály értéktöbbletét képviseli, az I. osztály létfenntartási eszközökben létező állandó tőkéjére való cseréje kézzelfoghatóan mutatkozik meg a világpiacon, pl. angol kalikónak gyapotra vagy angol gépi berendezésnek és fonalnak külföldi búzára stb. való cseréje.

Végül ami a profit (kamat, járadék) formájában e szférában felhasználható jövedelmet illeti, előző évi stb. arannyá változtatott létezését az I. osztály termékének utolsó megmaradó részében fogyasztják el. Az I. osztályhoz így áramlik az a pénz, amellyel állandó tőkéjének még hiányzó részét újra megvásárolja a II. osztálytól. Az utóbbihoz ezért áramlik vissza a pénz az értéktöbblete fejében.

Ily módon az I. és a II. osztály termelőtőkései, azonkívül, hogy jövedelemalapjuk pénz formájában helyreállt, kamatot és járadékot tudnak pénzben fizetni a tőkekölcsönzőnek és a földtulajdonosnak, amivel azután az egész folyamat újra kezdődik. Itt megint meg kell jegyezni, hogy az I. osztály számára a tőke újratermelése az, ami a II. osztály számára értéktöbbletének ezüstté változtatása; és továbbá, hogy annak a *módnak, ahogyan a pénz a II. osztálytól az I.-höz áramlik* – éppen azért, mert ez napi kiadások, vagy alkalmilag (nem rendszeresen) jelentősebb kiadások formájában történik, mert ez jövedelem kiadása és ezért az egyéni fogyasztás szükségleteinek felel meg –, különböznie kell attól a módtól és formától, ahogyan ugyanaz a pénzösszeg az I. osztálytól a II.-hoz visszaáramlik, mivel ez a pénzként

létező tőkének termelőtőkévé való visszaváltozása, s a tömegeknek, amelyekben itt vásárolnak, valamint az időpontoknak meg kell felelniök a két tőke termelési feltételeinek.

Világos, hogy ha a tőkés 200 £-et költ jövedelemként és 1000 £-et dob a folyamatba tőkeként, de 1200 £-et húz ki, akkor több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledobott, mert a forgalomba mint tőkés csak 1000 £-et dobott. A 200 £-et ugyanolyan értékű létfenntartási eszközökre adta ki, amelyek átmentek a fogyasztási alapjába. Egyáltalában mint puszta pénzbirtokos és pénzköltő adta ki, nem mint tőkés.

Az I. osztály most egész állandó tőkéjét pótolta in natura, a változó tőkéjét pénzben és úgyszintén a jövedelemalapját (profit (kamat, járadék)) pénzben, és (mivel felhalmozásról itt egyelőre nem beszélünk) semmi egyebet nem kell vásárolnia a II. osztálytól, semmi egyebet nem kell fizetnie neki. Hogy a mezőgazdaság egy része, mint pl. gabonatermesztés stb., állattenyésztés stb. egyszersmind a II. osztályhoz is tartozik, azaz egyszersmind állandó tőke termelője, az mit sem változtat a dolgon. Amennyire ahhoz tartozik, az érvényes rá, amit most a továbbiakban a II. osztályról fejtünk ki.

Az előbbiekben megmutattuk, hogy – ugyanazon a szinten való újratermelést előfeltételezve – az év folyamán hozzátett új munka, vagyis a termelt érték, amely egyenlő az újratermelt változó tőkével plusz az értéktöbblettel, nem vásárolhat, illetve fizethet meg többet az imént kifejtettnél, azaz az egyéni fogyasztásba belekerülő cikkek (I. osztály) évi termékét és az állandó tőke termelői *termékének* azt a részét, amely ennek a II. osztálynak a változó tőkéjét és a jövedelmeit képviseli.

A. Smithnek teljesen igaza lett volna, ha azt mondja, hogy az évi terméknek ez a része pusztán jövedelemben oldódik fel, amelyet munkabér, profit (kamat), járadék révén fizetnek. *Ám itt is hozzá kellett volna tennie, hogy ez az összjövedelem az I. osztály egész állandó tőkéjét pótolja.* De nincs igaza A. Smithnek, amikor az évi termék összességéről állítja ezt és a II. osztály állandó tőkéjének pótlását is ezen osztály és az I. osztály jövedelméből származtatja. Helytelen tehát az is, amikor A. Smith a következőket mondja. Előtte még meg kell jegyeznem: üzletemberen [dealer] Smith a termelési folyamatban és a forgalmi folyamatban részt vevő minden tőkést ért, fogyasztókon a munkásokat és a tőkéseket, földtulajdonosokat stb. és szolgáikat, amennyiben jövedelmet költenek.

Ezt mondja:

„Minden ország forgalma úgy tekinthető, mint ami két különböző ágra oszlik el: *az üzletemberek egymás közötti forgalmára és az üzletemberek és*

fogyasztók közötti forgalomra. Bár ugyanazokat a pénzdarabokat, akár papírból, akár fémből vannak, hol az egyik, hol a másik forgalomban használhatják, *mégis, minthogy mindkettő állandóan egyidejűleg folyik*, mindegyiküknek bizonyos alapra van szüksége az egyik vagy a másik pénzfajtából, hogy végbemehessen. *A különböző üzletemberek között forgó javak értéke sohasem haladhatja meg az üzletemberek és fogyasztók között forgó javak értékét, mert mindannak, amit az üzletemberek vásárolnak, végül is az a rendeltetése, hogy a fogyasztóknak adják el.*" („Wealth of Nations", McCulloch kiadása, [I. köt.] 141. old.) Ez megfelel Smith téves elemzésének, hogy az áru értéke bérre, profitra és járadékra oszlik meg. Erről lásd az előzőeket.[120] És maga ez a téves nézet megint azon alapul, hogy a felhalmozott tőke – az állandó is – a tőkés termelési módban eredetileg a többletmunkából fakad, azaz a profit tőkévé változik, de ebből semmiképpen sem következik, hogy a már tőkévé változott profit „profitból" áll. A különböző üzletemberek között forgó javak értéke mindig nagyobb, mint az üzletemberek és fogyasztók között forgó javak értéke, mert az előbbi forgalom magában foglalja az állandó tőke természetbeni alkotórészeinek cseréjét, amely pótolja a tőkének egy olyan értékrészét, melyet a fogyasztó sohasem fizet meg. A mozgások *egyidejű* egymás mellett folyása – s *a metamorfózis és az újratermelés* minden *egymás utáni mozzanata egyszersmind egyidejűleg egymás mellett folyónak jelenik meg* – megakadályozta Smitht abban, hogy magát a mozgást lássa. Különben észrevette volna, hogy a tőke pénzforgalma nem igazolja, hanem cáfolja az ő tételét, amelyet a természetes ár téves elemzéséből[121] merített. Az „üzletemberekre" és „fogyasztókra" vonatkozó frázis szintén zavaró, mivel az üzletemberek – a termelőtőkések – ebben a cserében egyúttal mint a végső „fogyasztók", ha nem is egyéni, hanem ipari fogyasztók, jelennek meg.

Tooke A. Smith idézett passzusához, amelyet pénzelméletének egyik legfőbb alapjává tesz, e megjegyzést fűzi:

„Az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek, amelyeken az összes eladások értendők, a termelőtől vagy importőrtől a feldolgozó ipar közbenső folyamatainak valamennyi fokozatán stb. keresztül a kiskereskedőig vagy az exportőrig, mind *tőke mozgásaira vagy átviteleire oldhatók fel.* A tőkeátvitelek azonban nem szükségképpen előfeltételezik és valóban az ügyletek nagy többségében nem is vonják ténylegesen maguk után pénz, azaz bankjegyek vagy érmék átadását – anyagi, nem pedig fiktív átadásra gondolok – az átvitel idején. Valamennyi tőkemozgás végrehajtható – és nagy többségükben így is történik – bank- és hitelműveletekkel, anélkül hogy közbejönne tényleges fizetés érmében vagy bankjegyekben, azaz valóságos, lát-

ható és tapintható bankjegyekben, nem feltételezéses bankjegyekben, amelyeket egyik kéz kibocsát, a másik visszavesz, vagy, pontosabban szólva, a főkönyv egyik oldalára beírják, a másikon kiadásnak tüntetik fel. *S a másik fontos meggondolás az, hogy az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek teljes összegét végső soron szükségképpen meghatározza és korlátozza az üzletemberek és fogyasztók közötti ügyletek összege.*" *(Th. Tooke:* „An Inquiry into the Currency Principle", London 1844, 34–36. old.)

A befejező mondatban Tooke, a reá mint gyakorlati emberre jellemző nyerseséggel, úgy ismétli meg A. Smith tételét, hogy elméleti élét veszi. Hogy „az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek teljes összegét végső soron szükségképpen meghatározza az üzletemberek és fogyasztók közötti ügyletek összege", ahhoz semmi kétség nem fér, és trivialitás. Az egész osztály tőkéje, amelyet a termeléshez egyáltalában alkalmaznak, „végső soron" függ a terméknek attól a tömegétől – s ezért az határozza meg –, amelyet a termelő eladhat, mert csak abból a termékből, amelyet elad, kovácsol profitot. De erről nem beszélt A. Smith, akinek tételét Tooke ismételni véli. A. Smith ezt mondta: „az üzletemberek és üzletemberek között forgó javak *értéke*" egyenlő „az üzletemberek és fogyasztók között forgó javak *értékével*". Tooke az idézett írásában kizárólag a currency principle[122] elleni harccal van elfoglalva. Az a frázis, hogy az üzletemberek és üzletemberek közötti forgalom „tőke mozgásaira **vagy** átviteleire" oldható fel {itt, ellenfeleivel szemben, csak az a kérdés érdekli, *hogyan egyenlítik ki* a tőkék újratermelési folyamatbeli forgalmából eredő kölcsönös kötelezettségeket, egy elméletileg teljesen másodrendű kérdés}, mutatja az egész szemléleti mód nyerseségét. „A tőke mozgásai." Éppen az volt a feladat, hogy ezeket a mozgásokat meghatározzák és elemezzék. Tooke-nál az alap az, hogy a tőkének a *forgalom szférájában* való mozgásait *érti*, ezért tőkén itt mindig pénz- vagy árutőkét ért. „Tőke átvitelei", ez nagyon különbözik a tőke mozgásaitól, habár mozgások. Valójában csak a kereskedőtőkére vonatkoznak és valójában csak azt jelentik, hogy a különböző fázisok, amelyekben a tőke egyik vevő kezéből a másikéba megy át, voltaképpen *csak a saját forgalmi mozgása*. A tőke „mozgásai" viszont az újratermelési folyamat minőségileg különböző fázisai. Tőke „átvitele" akkor is végbemegy, amikor a változó tőke mint munkabér átmegy a munkások kezébe, ahol „forgalmi eszközzé" változik. A dolog veleje csupán az, hogy a tőkének mint olyannak a mozgásaiban – a fogyasztóval áruként való végleges cseréje előtt – a pénz csak mint fizetési eszköz forog, ezért részint csak számolópénzként, részint csak egyenlegként, ha van ilyen, funkcionál. Ebből Tooke arra következtet, hogy a pénz e két funkciója közötti különbség „tőke" és „forgalmi eszköz"

közötti különbség. Egyáltalában, először a pénzt és árut összecseréli a pénzzel és áruval mint a tőke létezési módjaival, a pénz- és árutőkével, és, másodszor, azt a meghatározott pénzformát, amelyben a tőke forog, „tőke" és „érme" közötti különbségnek tekinti.

Jó Tooke-nál a következő:

„A bankárok üzlete, a látra fizetendő kötelezvények kibocsátásától eltekintve, két ágra osztható, amelyek megfelelnek a dr. Smith által tett megkülönböztetésnek az üzletemberek és üzletemberek, valamint az üzletemberek és fogyasztók közti ügyletek között. A bankár üzletének egyik ága tőkét gyűjteni össze azoktól, akik közvetlenül nem találnak alkalmazást számára, és elosztani, illetve átadni olyanoknak, akik fel tudják használni. A másik ág ügyfeleik jövedelméből letéteket átvenni és kifizetni nekik azt az összeget, amelyre fogyasztási kiadásaikhoz szükségük van. Az előbbi a pénztárpult mögötti üzletnek tekinthető, az utóbbi pedig a pénztárpult előttinek vagy fölöttinek: az előbbi *tőke forgalma*, az utóbbi *pénz* [currency] forgalma." (Azaz az előbbi a pénztőke forgalma. Ez nem tulajdonképpeni *forgalom*, hanem *átvitel*. A valódi forgalom mindig magában foglalja a tőke újratermelési folyamatának egy objektív mozzanatát. Az *átvitel*, mint a kereskedőtőkénél, egyik személyt teszi a másik helyére, de a tőke még ugyanabban a fázisban van, mint azelőtt. Ez mindig pénz – vagy tulajdoni jogcím (vagy akár áru) – átmenése egyik személytől a másikhoz, anélkül, hogy metamorfózist végzett volna. Még inkább érvényes ez pénztőkének kölcsön stb. útján a bankár közvetítésével való *átvitelére*. Ez az *átvitel* történik akkor is, amikor a tőkés a maga ezüstté változtatott értéktöbbletét elosztja részben a járadékosnak, részben a földtulajdonosnak. Az utóbbi esetben jövedelem elosztása ez, az előbbiben tőke elosztása. Csak a kereskedőtőkének egyik fajta kereskedőtől a másikhoz való átvitele hozza közelebb magát az árutőkét a pénzzé változásához.) „A banküzy *azon ágának*, amely egyfelől a *tőke koncentrációjára, másfelől elosztására* vonatkozik, a megkülönböztetése vagy gondolatbeli elválasztása *attól az ágtól*, amelyet a környék helyi céljaira szolgáló *forgalom* igazgatásában alkalmaznak, annyira fontos stb." (I. m. 36–37. old.)

A II. osztályban, miként az I. osztályban, az össztermék 3 részre válik szét.

{Mellékesen megjegyezzük itt: *tőkének* nevezik, a profittól megkülönböztetve, az *előlegezett értékösszeget*. De ez nem értékösszeg, hanem *tőke* és ezért ebben a formában profithoz való viszonyt foglal magában. Ameddig az értéktöbblet nincs realizálva, tehát a tőke mint tőke mozgása még nem ért véget, addig az össztermeket (az értéktöbbletet belefoglalva) tőkének neve-

zik; viselős az értéktöbblettel, de az még nem önállósult vele szemben. Még realizálódó tőke ez, tehát egyszerűen tőke.}

1. 2. 3.

Állandó tőke – változó tőke. Értéktöbblet (profit, járadék, kamat).

Láttuk, hogy 2. és 3. az 1.-vel való cserében realizálódott és forgott. Most az első részt, az állandó tőkét kell szemügyre vennünk.

Ez áll *a)* az állótőke *el nem fogyasztott* részéből, amely nem kerül bele a termék értékébe és ezért nem jön számításba,

b) másodszor pedig pótolni kell azt az értékrészt, amelyet az állótőke kopása fejez ki, valamint a segédanyag és nyersanyag, ha van ilyen.

Ahogy az I. osztályban a termék profitból álló – vagy jövedelemként kiadott – része azáltal realizálódik, hogy a terméket a termelés in natura felfalja, vagy hogy ugyanezen osztály különböző termelési szféráin belül cserélik, ugyanúgy realizálódik a II. osztályban az állandó tőke akár azáltal, hogy a saját termelési szférájában in natura pótolják, akár ugyanezen osztály különböző szférái közötti termékcsere által. A termékek itt újra belekerülnek termelési feltételként a saját termelésükbe (mint a gabona vetőmagként, a tenyészállat stb.), vagy az *A* szféra terméke pl. belekerül a *B* szféra termékébe termelési feltételként, a *B* szféra terméke pedig az *A* szféra termékébe, ahogy a vas a gépgyártásba vagy a gép a vastermelésbe. Előfordulhat, hogy az *A* szféra terméke a *B* szférába, a *B* terméke *C*-be, *C* terméke pedig *A*-ba kerül bele. Ez az összefonódás – e szférák általános egyensúlya anélkül, hogy két szférának pontosan egyensúlyoznia kellene egymást – mit sem változtat a dolgon. A dolog természeténél fogva *kifejlődik* itt a *pénz mint fizetési eszköz* és ezért a mozgás pénz nélkül kompenzálásokkal kiegyenlítődik. De minthogy az a periódus, amelyben az *A* termék belekerül *B*-be, eltérhet attól, amelyben *B* belekerül *A*-ba stb., itt is többé vagy kevésbé végbemehet és megy pénzforgalom, kivált azelőtt, hogy a tőkés termelés teljesen kifejlődik. Mindenesetre fontos ezt itt így szemügyre venni.

Minthogy itt valóban *állandó tőkének állandó tőkére való cseréje megy végbe* és a termékek csupán kölcsönösen helyet cserélnek a termelési folyamatban, ezért a pénz folyton visszaáramlik ahhoz, aki kiadja. Pl. ha a gépgyáros vasat vásárol, hogy gépgyártó gépét pótolja, akkor ebbe a pótlásba belekerül: 1. magának a gépgyártó gépnek a kopása; ezt előlegezi magának, 2. vas stb. A vasgyárostól vásárolja ezt; a vasgyáros gépet vásárol tőle, hogy a saját gépi berendezésének kopását pótolja és így a pénz visszaáramlik a gépgyároshoz.

Még ott is, ahol a termék közvetlenül belekerül a saját újratermelésébe, végbemehet, a munkamegosztás következtében, pénzforgalom, a tőke újra-

termelését pénzforgalom kísérheti. Előfordulhat, hogy egy bérlő az összes gabonáját eladja és a vetőmagot mástól vásárolja. De akkor ennek az utóbbinak a maga és a másik számára kell vetőmagvat termesztenie. Az egyik számára a gabona értékének egy része a vetőmag pótlásának a vételárát képviseli, a másik számára változó tőkéjét plusz értéktöbbletet. Ebben az esetben a pénz nem áramlik vissza közvetlenül egyiktől a másikhoz. De akkor a vetőmagtermesztőnek pénzt kell kiadnia, hogy létfenntartási eszközöket, köztük gabonát vásároljon. A pénzzel fizeti munkásait és a saját jövedelmében adja ki. Munkásainak pénze részben visszaáramlik a bérlőhöz. Ők is ahhoz a közönséghez tartoznak, amely lehetővé teszi a bérlőnek, hogy egész gabonáját eladja. Így van ez az állattenyésztésben. Lehet, hogy az egyik csak hizlal, hogy élelmiszerként adja el az állatot, a másik pedig tenyészállatot nevel a hizlaló állandó tőkéjének pótlására.

Az I. osztály számára állandó tőkét előállító termelőtőkések termékének ez az állandó tőkében feloldódó része *éppúgy az évi munka terméke, mint a termék minden más része, vagyis csak azáltal termelődik újra, hogy átmegy a munkafolyamaton.* **Értéke** *azonban múltbeli, előző évi stb. munka eredménye.* És mint ilyen érték visszavásárolja a terméknek azt a részét, amely az újratermeléséhez szükséges. Minél fejlettebb a tőkés termelés, tehát minél inkább belekerül múltbeli munka eredménye hatóerőként a termelésbe, annál nagyobb a terméknek az a része, amely a termelésnek jut és soha nem hagyja el annak szféráját, annál nagyobb értékalkotórésze a terméknek oldódik fel az állandó tőke állandó részének pótlásában. De annál termelékenyebb a munka. Maga ez az érték nem attól a munkától függ, amelybe került, hanem amelybe az újratermelése kerül. Tehát ahogy egyfelől folyton felhalmozódik a tőkés termelés haladásával, másfelől rövidebb vagy hosszabb periódusokban folyton leértékelődik. Értéke csak addig marad állandó, amíg a termelési mód nem változik.

[*4. A kereskedőtőke összmozgása. A pénztőke felhalmozása*]

Most még meg kell vizsgálnunk:

1. A felhalmozást, különösen a pénzre vonatkozóan.
2. A mozgások *egyidejűségét.*
3. *Az arany- és ezüsttermelőt.*
4. *A kereskedőtőkét* az egész mozgásban.

Ami először is a 4. pontot, a kereskedőtőkét illeti, mozgását már fejtegettük egy példán, annak a boltosnak a példáján, aki létfenntartási eszközöket ad el a munkásoknak. Helyettesítsük be ezt az *A* kereskedőt[123] ezeknek a boltosoknak az egész osztályával. Foglalatosságuk továbbra is az, hogy a termelők áruját eladják a munkásoknak és tőlük viszont átveszik a pénzbéreket. Tőkéjük *pénzben* pótlódik és *profitjukat* ugyanaz a pénz *realizálja*, amely eredetileg mint változó tőke létezett és azután mint a munkások pénzjövedelme, ők pedig most mint érmét visszafizetik a boltosnak, hogy az össztermékből a munkásokat illető részt e termék megfelelő hányadaiban realizálják. A boltos saját pénztőkéje, amennyire nincs forgalmi költségekbe befektetve, a forgó pénztőkéjéből áll. Ha mindannyiszor, amikor bevásárol, 200 £-ért vásárol, 100-ért hitelbe, 100-ért a saját zsebéből, akkor az állandóan forgalomban levő pénztőke 100 £-ét előlegezte. Ezzel a 200 £-gel, ha az 40-szer kering, 8000 £ értékű árut vásárol meg fokozatosan. Mit sem változtat a dolgon az, hogy ennek az *A* szférának egy boltosa 50 különböző termelőtől vásárol, és ennek a szférának 50 boltosa viszont 1 termelőtől. Épp ilyen keveset változtat a dolgon az, hogy ez a boltos a profitját részint saját áruiban fogyasztja el, részint más boltosoknál vásárol rajta árukat, akik viszont a munkamegosztás következtében nála vásárolnak, úgyhogy az ennek az osztálynak a profitját realizáló pénz megint egy közbenső forgalmon megy át (a jövedelem elköltésében) ezen osztály különböző cselekvői között. Az, amit a boltos másoknál való vásárlás révén eszik, azok profitját realizálja, amit pedig mások nála esznek, az az ő profitját. De ezáltal mindegyiküknek újra meg kell vásárolnia ezen a pénzen (amelyben profitjuk realizálódik) az áruk egy részét a termelőtől, hogy ezt a fogyasztást megújítsák. Pl. ha az ebből az osztályból való *a* boltos 100 £-ért vásárol a termelőktől és 110 £-nyi árut kap, amelyért a munkásoktól 110 £-et kap, akkor 10% profitja van. De ha 110 £-ért vásárol és 10 £-nyit elfogyaszt, akkor továbbra is 100-ért ad el a munkásoknak és 110-et kap. De a 10 visszatér a termelőhöz a boltos által elfogyasztott árukért. A boltos megkapja az áruk teljes értékét, tehát 10-ért, ha a profit 10%, $10^{1}/_{10}$ £-nyi árut, de ezt elfogyasztja. Ha viszont a 10 £-en egy másik, *b* boltosnál vásárol, akkor az utóbbi ebben realizálja a maga profitját, de $9^{10}/_{11}$ £-et vissza kell juttatnia az *ő* termelőjéhez, hogy az árut pótolja. És ha *b* vásárol *a*-nál 10 £-ért, akkor ennél ugyanez az eset.

Tegyük fel, hogy az egész termék, amelyet az I. termelőosztály (amely a létfenntartási eszközök egy részét termeli, mégpedig ebből megint azt a részt, amelyet a munkásoknak adnak el) ennek az *A* boltososztálynak ad el, 500 000 £.

Tegyük fel, hogy 5 nagykereskedő vásárolja meg ezt az 500 000 £-et, de tőkéjük 5-ször térül meg. Minden ötödévben egészben véve 100 000-ért vásárolnak. Az 5 mindegyike 20 000-ért. Ezzel mindegyik az egész év alatt 100 000-ért vásárol, tehát összesen 500 000-ért. Tegyük fel, hogy a profitjuk 10%. Így a profit a 20 000-re évenként 2000 £ és $^1/_5$ évenként 400 £.

Tehát *a látszat szerint* a tőkés az 5 nagykereskedő mindegyikének ötödévente 20 400 £-nyi árut ad el 20 000 £-ért. Ez az 5 nagykereskedő mindegyik $^1/_5$ év folyamán elad az *A* osztály boltosainak, kiskereskedőinek. Tegyük fel, hogy ezek 100-an vannak, naponta és óránként adnak el, de kisebb periódusonként, talán szintén csak ötödévenként vagy akár havonként vásárolnak a nagykereskedőktől. Tegyük fel, hogy ezek a boltosok 20%-ot csapnak hozzá az árhoz, tudniillik 10% profitot és 10%-ot forgalmi költségeik pótlására (ezeket az 5 nagykereskedőnél is le kell vonni, ami az egyszerűség kedvéért nem történt meg). Az 1 nagykereskedő kezében levő áruérték = 20 400 £, az 5-nek a kezében levő pedig 102 000 £ (minthogy ez $^1/_5$ évre szól, egy év alatt 510 000 £-nyi áru). Ebből a 102 000 £-ből mindegyik boltosnak 1020 £-nyit kell vásárolnia. Húszan jutnak belőlük egy nagykereskedőre, de 20 400-nak az $^1/_{20}$-a 1020 £. Ennek az 1020 £-nek 10%-a 102. De tegyük fel, hogy ez a boltos évenként 10-szer vásárol be. Akkor ahhoz, hogy egy ötödév alatt 1020 £-et vásároljon, csak 510 £-re van szüksége.[124]

Tegyük fel, hogy az egész munkabér az I. és II. osztály számára 550 000 £. Ez tehát az az áruérték, amelyet az *A boltososztály* elad a munkásoknak. Hogy a boltos 10%-ot nyerjen, $^1/_{11}$-del kevesebbet kell fizetnie 550 000 £-ért, mint amennyi abban rejlik. Ez 50 000 £. Úgyhogy csak 500 000 £-et fizetne 550 000-nyi áruértékért. Csakhogy feltételezésünk szerint a boltos évenként 10-szer forgatja meg tőkéjét, azaz 10-szer újítja meg bevásárlásait, ötödévenként 2-szer. Így csak 55 000 £ tőkét kell előlegeznie. S erre a 10%-os évi profit 5500 £, ez pedig $^1/_5$ évenként 1100 £. Tegyük fel, hogy 100 boltos van, akkor mindegyik csak 550 £ tőkét előlegez és ötödévenként mindegyikre 11 £ profit jut. De a boltos ötödévenként 1100 £-ért ad el a munkásoknak. Ez évenként 5500 egy boltosra és 550 000 a 100 boltosra. Erre az 1100 £-re a boltos 11 £ profitot csap. Tehát az áru csak 1089 £-be kerül neki, évenként pedig 5445-be. A 100 boltosnak pedig 544 500-ba. Úgyhogy a termelő az 550 000 £ értékű árut 544 500-ért adná el neki. Továbbá le kell azonban vonni azt a profitot, amelyre a boltos a forgalmi költségekbe, a boltba stb. befektetett tőkén szert tesz, le kell vonni ennek a tőkének a kopását, végül a felárnak azt a részét, amely a kiskereskedelem

termelő munkájába fektetett tőkéből ered, a költségeket és a profitot. Tegyük fel, hogy mindez annyira rúg, amennyi a vásárlásra folyton forgalomban levő tőke profitja. Tehát megint le kell vonni ötödévenként 11 £-et. Így az 1089 £-ből lejön 11, marad 1078. De hogy egyszerűsítsük a dolgot, tegyük fel, hogy ez a második 11 £ olyan felár, amely magában foglalja a költségeket (forgalmi és termelési költségeket) és a tőke termelő részének profitját. 11 £ egy boltosra évenként 55, a 100-ra pedig 5500. Ezt az 5500-at tehát levonjuk, mint ami nem a vásárolt áru értékében rejlik, hanem csak a boltos teszi hozzá. Marad *544 500*. Ez a *valódi áruérték*, amelyet a boltosok évenként a termelőktől vásárolnak. Megint lejön 5500 a profitra. Marad 539 000. A boltos tehát évenként 539 000-et fizet a termelőnek, amiért 544 500 áruértéket kap tőle és 5500-at hozzátesz, részint forgalmi költségekben, részint termelési költségekben (ezek magukban foglalják a profitot, amelyet azonban ő maga szerez mint tőkés termelő). Most tehát ez a helyzet:

A munkások évenként 550 000-ért *vásárolnak* árut.

100 boltos évenként 550 000-ért ad el nekik; ez nekik 539 000-be kerül (amikor is 5500 értéket ők maguk tesznek hozzá). A termelőktől pedig 544 500 áruértéket kapnak az 539 000-ért.

A 100 boltos mindegyike évenként 5500 £-ért ad el, tizedévenként 550-ért és ötödévenként 1100 £-ért. Ebből az 1100 £-ből lejön 11 £ érték, amelyet a boltos tesz hozzá, marad 1089 £ (ötödévenként). Ez az 1089 £ a boltosnak *1078-ba* kerül (ötödévenként) és az egész évben 5390-be, a 100 boltosnak pedig *ötödévenként 107 800-ba*, és az egész évben 539 000-be. Tehát *20* ilyen fickó ötödévenként *21 560-ért* vásárol és $1089 \times 20 = 21\,780$ £-nyi áruértéket kap érte.[125]

Tegyük fel, hogy a 100 boltosra csak 5 *nagykereskedő* jut. Ezek tehát évenként 544 500 £-nyi értéket kell hogy eladjanak a boltosoknak, ötödévenként pedig 108 900 £-nyi áruértéket. De ezért fizetségül csak 107 800-at kapnak a boltosoktól.

Az 5 nagykereskedő mindegyike ötödévenként 20 kiskereskedőnek kell hogy eladjon. Azaz mindegyikük 21 780 £-nyi áruértéket kell hogy eladjon, amiért 21 560-at kap pénzben. De ezért a 21 560-ért előbb mindegyik nagykereskedőnek 21 780 £-nyi áruértéket kell kapnia a termelőtől. Ám többet kell érte kapnia, mert profitot is kell szereznie magának. Tegyük fel, hogy tőkéje évenként ötször forog. Öten együtt évenként 539 000-ért vásárolnak a termelőtől. De ezt 107 800 £-nyi tőkével teszik. Erre 10% évi 10 780 £. Ez pedig ötödévenként *2156* £. Tehát az 5 nagykereskedő mindegyikére

ötödévenként 431 $^1/_5$ £ profit jut. Tehát mindegyik nagykereskedő ötödévenként 21 780 £-nyi árut vásárol a tőkéstől 21 560 £ mínusz 431 $^1/_5$ £ pénzért. A nagykereskedő tehát ezért az áruért 21 128 $^4/_5$ £-et fizet, vagyis öten ötödévenként 105 644-et, és az egész évre 528 220-at. A termelőnek tehát 528 220-ért valójában 544 500 £-nyi áruértéket kell szállítania, tehát – a kiskereskedő értékhozzátételétől eltekintve – [a nagykereskedőnek] még $3^1/_2$%-a sem jut annak az áruértéknek, amelyet a tőkés átad.

Itt csak az a fontos, hogy a nagykereskedők közbejötte mit sem változtat a boltos, a termelő és a munkás közti, imént leírt körforgáson; csakhogy itt a munkások nemcsak az I. osztály munkásai, akik létfenntartási eszközöket termelnek a munkások számára. Ahelyett, hogy a kiskereskedő egymaga vágná zsebre azt az árengedményt, amellyel a termelő eladja neki az árut, ez az árengedmény megoszlik a nagy- és a kiskereskedő között. Más szóval az értéktöbbletnek az a része oszlik meg, amely kereskedőprofitban oldódik fel. Ahelyett, hogy az egy tőkés által saját munkásainak fizetett pénzbérek a boltos révén visszaáramlanának hozzá (de most nemcsak a munkabérnek a visszavásárlására áru formájában, hanem a boltos profitjáéra is), az I. és a II. osztály összes munkásainak pénzbére a boltos és a nagykereskedő révén (a munkásoknak jutó áruk visszavásárlásában plusz a nagy- és kiskereskedők profitjának áruban való realizálásában) visszaáramlik az I. osztály termelőihez, akik ezzel részint a változó tőkéjüket pótolják pénzben, részint állandó tőkét vásárolnak a II. osztálytól, amely ezzel a pénzzel újra megkapja azt a pénzalapot, melyből a munkabért fizeti.

Ahogy az *A* boltosával és nagykereskedőjével, úgy áll a dolog *B*-vel is, akik a többlet birtoklóinak és fogyasztóinak adnak el létfenntartási eszközöket.

Láttuk, hogy az I. osztály termelőinek – bármennyien vannak is – terméke 5 tartályban gyűlik össze a nagykereskedőknél, azután 100 tartályba oszlik el a kiskereskedőknél, innen darabonként, naponként és óránként belekerül a kiskereskedő és a fogyasztó közötti forgalomba. A pénz visszaáramlásakor ellenben nem megy végbe ilyen folyton növekvő megosztás, mint az áru forgalmánál. Fordítva, a munkások pénze koncentrálódik a 100 kiskereskedőnél, azután 5 tartályba gyűlik a nagykereskedőknél és csak akkor oszlik el újra, amikor visszatér az egyes termelőkhöz.

Az áru forgásánál egyszerű átvitel történik a termelőtől a nagykereskedőhöz, a nagykereskedőtől a kiskereskedőhöz, csak ez adja el végleg az árut. Éppígy visszafelé, a visszaáramlásnál, a tőkéshez visszaáramló pénz átvitele (tőke visszaáramlása, ha a tőkés hitelbe ad el, de pénz, mégpedig mint vásárlóeszköz, visszaáramlása, vagyis tőkéje *pénzformájának* visszaáram-

lása, ha készpénzért ad el) a kiskereskedőtől a nagykereskedőhöz, a nagykereskedőtől a termelőhöz.

Ugyanez a helyzet azokkal a kereskedőkkel, akik állandó tőke vételét és eladását közvetítik, azaz az ipari fogyasztás számára vesznek és eladnak. Itt is abban áll a [kereskedői] profit, hogy az árut értékén alul veszik és értékén adják el, s így megkapják részüket az áru értéktöbbletéből. Ez a forgalom önmagában semmi különöset nem mond. Pl. a nagykereskedő fonalat vásárol a fonótól, eladja a szövőnek, vagy lent vásárol a bérlőtől, eladja a lenfonalgyárosnak. Valójában a szövő az, aki a fonót megfizeti. Ezeknek a külön kereskedőtőkéknek a forgalma, mivel ezeknél folyton egy meghatározott árut adnak el, elleplezi a valódi mozgást, a valódi összefüggést. Pl. mindaz, ami a lentermesztő, a kereskedő és a fonó közötti forgalomban megjelenik, csupán annyi, hogy a fonó folyton a lentermesztőtől vásárol. Az újratermelési folyamat minden egyes aktusa így különválva és önállósulva jelenik meg.

Most a *felhalmozáshoz* érkezünk.

{Előzőleg még ennyit. Az általános értéktöbblet becslésénél igen fontos a *kereskedői profitot* beleszámítani, mert az értéktöbblet egy része itt elrejtőzik és úgy látszik, mintha egy *különös termelési szférából* származna.}

*Most tehát visszatérünk a XVII. füzet 1065. oldalához, az 1. és 3. ponthoz (felhalmozás és aranytermelő).** Az újratermelési folyamatnál ott van:

1. *Azoknak a termelőknek az osztálya,* akik *létfenntartási eszközöket termelnek,* azokat az elemeket, amelyekké feloldódik a változó tőke és a terméknek értéktöbbletként termelt része, melyet jövedelemként adnak ki.

2. *Azoknak a termelőknek az osztálya,* akik az *állandó tőkét* termelik ezen első osztály számára. Végső soron azokból az osztályokból áll, amelyek az utóbbinak az állandó tőke elemeit szolgáltatják, tehát nyersanyagokat, magvakat (akár gabona ez, akár tenyészállat; a mag az állatvilágban maga az állat, a növényvilágban a tulajdonképpeni mag), és a gépeket, edényeket és szerszámokat termelik (azt látjuk, hogy még a mezőgazdaságban is a magtermelés, akár az állat-, akár a növényvilágban, mint önálló termelési szféra elválhat a fogyasztásra való termeléstől).

Persze egy ház szolgálhat állandó tőkéül vagy belekerülhet az egyéni fogyasztásba, vagy lehet a kettő egyidejűleg. Szén, fa, úgyszintén egy ló, egy kocsi, egy csomó kis szerszám és edény belekerül a fogyasztásba mint *állandó részei,* mint a fogyasztás szerszámai. Ez mit sem változtat a dolgon. Amennyiben a termelők az egyéni fogyasztóknak adnak el, az I. osztályhoz

* *Lásd 181. old. — Szerk.*

tartoznak, amennyiben a termelőknek, annyiban a II. osztályhoz. Az egyik kategóriában az érvényes rájuk, ami azt megilleti, a másikban az, ami a másikat.

Ezen osztályok mellett a pénzként funkcionáló áruk, a nemesfémek termelője egy sajátos kategóriát alkot. Az egyszerűség kedvéért beszélünk csak az aranytermelőről mint a pénzanyag termelőjéről. Az egyszerűség kedvéért (mivel a nemesfémeket termelő országoknak olyan sajátossága van, amely nem tartozik ebbe az általános vizsgálódásba) az aranytermelőt áthelyezzük magába a tőkésen termelő országba.

Mellékesen megjegyezve ugyanebből az okból kizártuk a külkereskedelmet; az exportőr és az importőr maguk is csak a nagykereskedők kategóriái. Az exportőr létfenntartási eszközöket exportál, amelyek készen belekerülnek a fogyasztásba: ebben az esetben azon nagykereskedők közé tartozik, akik az újratermelési folyamatban csak a terméknek a kiskereskedőkhöz való átvitelét közvetítik, hogy onnan közvetlenül a fogyasztás szférájába áramoljék ki. Vagy pedig nyersanyagokat, félgyártmányokat, segédanyagokat, gépeket, munkaszerszámokat exportál. Ebben az esetben a maguk a termelők közötti cserét közvetíti. Az egyik esetben $\acute{A}-P$ megy végbe, a másikban $P-\acute{A}$, árutőke átváltozása pénzzé vagy pénztőkéé áruvá. Tehát a lényeget tekintve az exportőr nem különbözik a nagykereskedők két fő kategóriájától. Az importőr pedig ugyanaz, mint az exportőr. Az egyik ország exportőre a másik számára importőr, s az egyik ország importőre exportőr egy másik számára. Persze ugyanabban az országban, pl. Angliában, vannak exportőrök és importőrök. De az exportőr importál más országokba, az importőr pedig exportál más országokból.

Az arany mint nyersanyag és segédanyag belekerül egy sereg luxustermelésbe. Amennyiben az aranytermelő az aranyat e cikkek termelőinek adja el, a II. osztályhoz tartozik, amely az állandó tőke elemeit termeli és adja el.

A termék mindegyik része – minden egyes áru vagy áruadag önmagában tekintve – egyaránt tartalmaz egy adag értéktöbbletet. (Különválasztásunk azonban a gyakorlatban is megmutatkozik. Ha a termék kétharmad része költségekből áll, egyharmad része értéktöbblet, és ha a tőkés csak egyharmadot adott el, akkor csak a változó tőkéjét pótolta volna; ha kétharmadot adott el, akkor a változó és az állandó tőkéjét pótolta volna és nem realizált volna semmi nyereséget, noha az árunak mindegyik részét és minden egyes árut egyaránt termelési árán adta volna el, tehát az értéktöbblet egy részét realizálta volna.) Ezen a részen az aranytermelő ugyanannyi profitot realizál, mint bármely másikon, mert az aranyban meg nem fizetett munka

rejlik és ő ezt pro rata* realizálja. De csak formailag, hiszen nem kap semmi más árut, hanem átváltoztatja az aranyat rúdformából pénzformába, amit azáltal is megtehetne, hogy a pénzverdébe küldi. (Persze különbség van számára ott, ahol ingyen vernek pénzt, mint Angliában, és ahol seigneuriage-ot** fizetnek, mint Franciaországban.) Az aranytermelőnél egyáltalában világosan kitűnik, hogy az értéktöbblet nem a forgalomból, hanem a termelésből ered, mert már a termelésben azzal a formával bír, amelyben forgalomképes. De ez az aranytermelő és az aranyat fogyasztó termelő közötti forgalom egy pont miatt fontos. Ebben az ügyletben az aranytermelő elvon a forgalomtól pénzt, ahelyett hogy beledobna, mert az az arany, amelyet beledob, nem mint pénz, hanem mint termelési elem kerül a forgalomba.

Abban az országban tehát, ahol aranybánya stb. van, átlagos a termelő fogyasztása az aranynak, ahogy minden más olyan árunak, amely [munka] tárgya vagy segédanyaga más áruknak. Ha ebben az esetben ez a fogyasztás akkora lenne, hogy fedezné az aranytermelő [munkásainak] munkabérét és az ő profitját (tehát azt a részt, amelyet jövedelemként költ el), akkor két eset van:

1. Az évi aranytermelésnek ez az egész része nem kerül bele pénzként sem mint forgalmi eszköz (érme) a kiskereskedő és az egyéni fogyasztók közötti forgalomba, sem mint pénztőke a termelő fogyasztók közötti ügyletekbe. {Érme és pénz között itt annyiban van különbség, hogy a pénztőkét a munkásnak érmében fizetik ki, mert a kiskereskedő és a végleges fogyasztó közötti forgalomban kell forognia; viszont azokban a szférákban, amelyekben a termelő fogyasztók, azaz termelőtőkések között mozog, nem kerül bele ebbe a forgalomba, főleg fizetési eszközül szolgál és a termelőtőkés kezében nem képvisel többé tőkét, ahogy a végleges fogyasztók kezében teszi. A forgalom különböző egymás utáni fázisainak – amelyek egyúttal mindig különböző tőkék ellentétes fázisai – az egyidejűsége és párhuzamossága idézi elő a pénzfajták különbségét, amelyekben egyfelől a tőke, másfelől a jövedelem forog. Egyik pénzfajtának a másikba való átmenését csere közvetíti.}

2. Itt pénz visszaáramlása megy végbe (a forgalomból) az aranytermelőhöz, éspedig ismétlődő visszaáramlás. Ha pl. az aranyfogyasztó (aranyműves stb.) negyedévenként fizet az aranytermelőnek vagy negyedévenként vásárol nála, akkor itt, tehát a feltételezett esetben, magából a forgalomból

* – arányosan – *Szerk.*

** – kincstári haszon a pénzverésen – *Szerk.*

áramlik pénz a munkabér megfizetéséhez. S az aranytermelőnek csak a munkabér negyedévi kifejezését kellene érmében tartalékban bírnia, mivel ez negyedévenként újra visszaáramlik hozzá a forgalomból. Az aranyműves stb. viszont pótolja pénztőkéjét, amelyet arany vásárlására kiadott, a jövedelem elköltőinek a pénzével, akik közé részben maga az aranytermelő is tartozna. Ha ez az aranyfogyasztás eléggé tekintélyes rész lenne, akkor nemcsak a munkabérre szolgáltatná a pénzt az aranytermelőnek, hanem a jövedelemre (a jövedelemként elköltöttre) való részét is a termelő profitjának (járadéknak). Emellett fontolóra kell venni, hogy az aranytermelőnek, mint minden más tőkésnek, a bér évi pénzkifejezése egy hányadára, mégpedig viszonylag kis hányadára van csupán szüksége ahhoz, hogy a bért kifizethesse és hogy a saját jövedelmének elköltésénél szintén évi értékének sokkal kisebb pénzkifejezésére van csupán szüksége, mert ugyanaz a pénz visszaáramlik és újra elvégzi azt a szolgálatot.

Tegyük fel, hogy az aranytermelőnek évenként 12 000 £-et kell fizetnie munkásainak. Ez havi 1000 £, és mondjuk heti 240 £, ha évenként 50 hetet dolgoznak. Tegyük fel, hogy ez a termelő az első negyedév elején hetenként előlegezi a pénzt, s minthogy az nem áramlik vissza hozzá, az egész negyedéven át előlegezi. A negyedév végén 3000 £-ért ad el aranyat aranyművesnek stb. (tudniillik ha az év = 50 hét, akkor a negyedév = $12\frac{1}{2}$ hét, a hét pedig = 240 £). A második negyedévben tehát már nem kell a forgalmi eszközöket újabb 3000 £-gel gyarapítania, hanem magánál vagy bankárjánál tartja ezt a 3000 £-et és minden héten visszaáramoltat belőle a forgalomba 240 £-et. Nem kétséges, hogy ipari országban ez történne. A terméknek egy kis része, amelyet eladnának az arany termelő fogyasztóinak, kellene csak ahhoz, hogy a munkabér így folyton visszaáramoljon a forgalomból. Ezért az aranytermelő tőkéjének e része számára, és, a körülményeket tekintve, jövedelmének pénzkifejezése számára sem szükséges az ő részéről semmiféle hozzátevés a forgalomhoz, amennyiben ez egyéni fogyasztók és termelők között mozog. Ezt a körülményt Ricardo teljesen szem elől tévesztette egy hipotézisében, amelyben feltételezi, hogy az aranybánya magában a tőkés módon termelő országban, pl. Angliában van.[126]

Az aranytermelő termékének e részét illetően pénzvisszaáramlás történne, mert az aranyat mint árut adja el, nem vásárol vele, mint pénzt adja ki.

{A tőkés termelésen belül a *költségár*[127] soha nem egyenlő az értékkel. A *termelési ár* akkor lehet egyenlő az értékkel, ha az a véletlen következik be, hogy 1. annak a tőkének is, amely az árunak a végső formát adja, 2. annak a tőkének is, amely gépet és nyersanyagot szállít, mind a kettőnek átlagos szerves összetétele van. Bármennyire eltérnek a *változó* tőkét alkotó áruk

termelési árai az értéküktől, ezeknek az áruknak a munkabért alkotó *mennyisége* mindig egyenlő azzal a munkaidővel (átlagban), amelyre a munkásnak szüksége van, hogy újratermelje ezt a mennyiséget, egyenlő annak a munkaképességnek az értékével, amelyre a tőke változó része kicserélődik. Ez a rész, bármi is az ára, egyenlő az értékével. Tehát ahhoz, hogy az áru termelési ára egyenlő legyen az értékével, elegendő, hogy a többi két rész – az értéktöbblet és az állandó tőke – átlagos összetételű legyen.}

Tehát a következőkben az aranynak azt a részét, amely nyersanyagként belekerül más áruk termelésébe, ennélfogva más termelési szférák állandó tőkéjébe, teljesen figyelmen kívül hagyjuk.

Ami mármost az (így körülírt) aranytermelés szempontjából az aranytermelő helyzetét illeti, az sajátos. A termék, az áru, amelyet termelt, nem kerülhet bele elemként más termelési szféráknak sem az állandó, sem a változó tőkéjébe, tehát nem kerül bele az imént szemügyre vett reális újratermelési folyamatba. Nem kerül bele a saját állandó vagy változó tőkéjébe sem. Ugyancsak nem kerül bele az áruk azon kategóriájába, amelyre jövedelmet közvetlenül elköltenek. De másfelől ez az áru közvetlenül bír azzal a formával, amelyben mint pénz bekerülhet a világpiacra, mint ahogy pusztán technikai átváltozással nemzeti pénzzé lehet változtatni. Közvetlenül fejthet ki hatást mint pénz, azaz vásárolhat. Az áru átváltozott formája az eredeti formája, mint ahogy közvetlenül is bír a forgótőke abszolút formájával, a pénztőke formájával.

Az aranytermelő tehát közvetlenül vásárolhat, anélkül hogy eladnia kellene. Áruja közvetlenül átváltható minden más árura, függetlenül *azon áruk termelési létfeltételeihez való arányától*, amelyekre cserélődik, amelyeket megvásárol.

Az aranytermelőt tőkésen termelő országba helyeztük át. A tőkés termelés e szférájára az érvényes, mint bármely másikra; hogy csak vele arányos rész tőkét és munkát szívhat fel, ha nem akarják, hogy a profitráta az átlagprofit alá süllyedjen. Más termelési szférákban, ahol az értéktöbblet profitban és járadékban oldódik fel, a szférának tőkével való viszonylagos túltelítettsége először csupán a járadékot támadná meg, a profitot csak akkor, amikor a szférának tőkével és munkával való viszonylagos túltelítettsége tovább tart, még azután is, hogy a profit elnyelte a járadékot. Tegyük fel, hogy az aranytermelésbe befektetett tőke 30%-ot hoz, 10% profitot és 20% járadékot. Ha erre a szférára annyival több tőkét és munkát fordítanának és a többitől annyival többet vonnának el, akkor pl. az aranytermelő létfenntartási eszközei és állandó tőkéje (azaz a gép stb., amelyet meg kell vásárolnia) 100-ról 120-ra emelkedne. Ez a 120 továbbra is a termelési

eszközök ugyanazon anyagi tömegét fizetné meg, azaz ugyanazt a munkatömeget, és ugyanaz lenne az arány, mint azelőtt, a gépi berendezés stb. és ezen adott munkatömeg között. A termék továbbra is 130 lenne, akár 100 a kiadott tőke, akár 110 vagy 120. Ha az utóbbit vesszük, akkor nemcsak a járadék esne el, hanem a profit csaknem 20%-a is, mert $120:10 = 100:8\,1/3$. Tehát a 20 járadék eltűnne, a 10 profit pedig $8\,1/3$%-ra csökkenne. Tehát az aranytermelésben alkalmazott tőke és munka bizonyos arányban áll a termelés valamennyi más szférájában alkalmazott tőketömeggel, vagy a profitráta kiegyenlítődése által újra ebbe az arányba hozzák.

Termelője az arannyal azt vásárolhat, amit akar (azaz amit az áruk közül a piacon talál); tehát egyrészt létfenntartási eszközöket, másrészt termelési szerszámokat. Aranytermékének azt a részét, amely értéktöbbletet (profitot, járadékot) képvisel, elfogyaszthatja ebben a formában, ténylegesen kincsként felraktározhatja, hogy egy későbbi időszakban átváltsa vagy jövedelemmé, vagy tőkévé. Amennyiben ezt teszi az aranytermelő, annyiban termékének egy részét természetbeni formában halmozza fel, ugyanúgy, mint a paraszt vagy a gépkészítő.

Ami pedig azt a részt illeti, amelyet létfenntartási eszközökre vagy termelési szerszámokra cserélt, most a terméknek az a része, amelyet ezen áruk termelői az aranytermelőnek adtak el, teljesen aranyban létezik, azaz olyan formában, amelyben áruik újratermelési folyamata nem újítható meg. Hogy ezek a termelők ugyanazon a szinten újratermeljenek, ahhoz termékük ugyanazt a részét (feltéve, hogy semmi változás nem ment végbe termelési elemeik értékében) vissza kell változtatni nyersanyaggá, gépi berendezéssé stb. Pl. a létfenntartási eszközöknek, vagyis azon végső formában levő áruknak az eladói, amelyben belekerülnek az egyéni fogyasztásba, nem használhatnak aranyat sem nyersanyagként (félgyártmányként), segédanyagként (mert ezt már levonták az aranyművesek stb. részére), sem termelési eszközeik pótlására. Továbbá feltételeztük, hogy a forgalom már eléggé tele van ahhoz, hogy áramlásával és visszaáramlásával az egész változó tőkét pótolja pénz stb. formájában; úgyszintén a forgótőkének azt a részét, amelynek pénztőkeként kell forognia. A létfenntartási eszközökből, amelyeket ez az osztály az aranytermelőnek adott el és amelyekért viszonzásul most aranyat birtokol, az ezekben az árukban foglalt értéktöbbletet aranyban felhalmozhatja; az aranyat mint az értéktöbblet formáját rögzítheti, ezt az értéktöbbletet az arany formájában felraktározhatja, félreteheti, megtarthatja. De a nyersanyagot, gépi berendezést pótolnia kell ennek az osztálynak (feltételezzük, hogy a luxusfogyasztásra való aranytermelés pótolja az aranytermelő számára a forgalmi eszközöket, anélkül hogy ehhez más pénzt

kellene forgalomba dobnia; de az árunak azt a részét, amelyet elfogyaszt, és, ettől eltekintve, a munkának azt a részét, amely az általa elfogyasztott áruban foglaltatik, ezen áru termelőjének új munka megvásárlásával pótolnia kell), minthogy feltételezzük, hogy az eddigi forgalom elegendő a változó tőkének pénzben való kifizetésére. Tehát a létfenntartási eszközök termelője a kapott aranyrészen – azon, amit megtart mint értéktöbbletének (profitjának) közvetlen formáját – félgyártmányokat, segédanyagokat, gépi berendezést stb. vásárol. Ezeknek az áruknak a termelői mind ugyanabban a viszonyban vannak. Mindegyik csak egy adag aranyat tarthat meg, amely egyenlő profitjának vagy egyáltalában értéktöbbletének egy részével. A másik résszel nyersanyagot stb. pótol. Az aranynak ezért az utóbbi részéért, amely az őstermelőkhöz jut, ezek eladják egész árujukat, pro toto*, és, az őstermelők közötti cserét nem számítva, nem oldhatják fel újra értéktöbblet részévé, termelőtőke részévé. Tehát számukra ez az arany nem egyéb, mint értéktöbbletüknek aranyban felhalmozott része. S azok az áruk, amelyeket így közvetlenül az aranytermelőnek adnak el, termékük azon részének egy részét alkotják, amelyben az értéktöbblet realizálódik.

Megvizsgáltuk, mi a dolgok menete, amennyiben az aranytermelő létfenntartási eszközöket vásárol. Ugyanez az eset, amennyiben termelési szerszámokat és segédanyagokat vásárol. Tehát az aranytermelő évi egész terméke {a külkereskedelmet itt szándékosan kihagyjuk a dologból} értéktöbbletnek arannyá változtatására oldódik fel; az egész társadalom többletmunkájának egy része testesül meg közvetlenül aranyban, változik arannyá. Számára, az aranytermelő számára, összterméke, mint minden más tőkés összterméke is, a következőkből áll: 1. abból a részből, amely az állandó tőkét termeli újra; 2. abból, amely a változó tőkét pótolja; 3. egy harmadikból, amely az értéktöbbletet képviseli. De az egész társadalomra vonatkozóan az aranytermelő összterméke csupán *értéktöbblet és többletmunka megtestesülése.* Amennyiben ezt az értéktöbbletet vesszük szemügyre, az aranytermelő csak abban különbözik a többi tőkéstől, hogy számára az arany közvetlenül a termelési folyamatból eredő forma, a többiek számára közvetítve van csere, forgalom által. A többi termelő – akár létfenntartási eszközöket, akár állandó tőkét termelnek – termékeiknek értéktöbbletet képviselő részéből cserélnek ki egy részt az aranytermelő aranyára; így ők pótolják annak tőkéjét, az pedig nekik adja azt az árut, amelyben értéktöbbletük egy részét realizálják. Tehát az aranytermelő ugyanolyan viszonyban van az I. és II. osz-

* – teljesen – *Szerk.*

tállyal, mint az I. és II. osztály egymással. Azaz évi egész terméke jövedelemben oldódik fel, vagyis a létfenntartási eszközök és a termelési eszközök egy olyan részére cserélődik, amely a termelőik számára jövedelmet, azaz *többletmunka realizálódását* jelenti. Ahogy az I. osztály az *értéktöbbletének* egy részét a saját termékeiben realizálja, úgy az aranytermelő is teheti ezt. De ő csak egy részét realizálhatja. Értéktöbbletének egy részét el kell fogyasztania. Másrészt a többi termelőnek *nem* kell értéktöbblete egy részét elfogyasztania, ha arany formájában akarják birtokolni. Tehát amennyiben a pótlásnak ez a formája számításba jön, az aranytermelő és a többi osztály közötti csere nem mutat új jelenséget. De annyiban igen, hogy az értéktöbblet egy részét itt közvetlenül a pénzanyaggá változtatják és ezáltal az egyszerű újratermelési folyamat olyan mozzanatot kap, amelyben az áru értékesítése közvetlenül mint aranyfelhalmozás, tehát mint rejtett pénztőkének a felhalmozása jelenik meg.

Ha a tőkés termelés formáját elhagyjuk, akkor világos, hogy a termelőknek termékeik egy részét ki kell cserélniök egymással, részint az egyéni fogyasztáshoz, részint a termelő fogyasztáshoz. Ez a rész (és ez termékük legeslegnagyobb része) átlagosan, főleg állandósult állapotok között, amilyenek a tőkés termelési mód *előtt* normálisak voltak, adottnak tekinthető. Csak a *többletet* cserélhetik ki az arany- vagy ezüsttermelő termékével. És valóban ezen a módon képződnek *kincseik*, és egyáltalában így rakják le a fém pénzforgalom alapját. Hogy csak ezt a *többletet* lehet arannyá változtatni, ez így marad a tőkés termelésben is.

Amennyiben mármost az aranytermelő és a többi termelő a [többletét] mint pénzt (a közöttük különben forgó pénz kiegészítéseképpen) újra tőkévé változtatja, a kérdés nem specifikus. Ugyanazok a feltételek szükségesek hozzá, amelyek egyáltalán a pénz tőkévé változtatásához kellenek.

Eddig tehát csupán ennyi: a pénzfelhalmozás – mint új aranytermeléssel azonos – megköveteli, hogy az ország többletmunkájának egy részét arany termelésébe fektessék be.

Most azonban a kérdés egy másik megfogalmazásához érkezünk, amelyben az újabb arany termelését teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Tudjuk, hogy hosszabb időn át, körülbelül 1808-tól 1830-ig az újonnan behozott arany és ezüst éppen elegendő volt ahhoz, hogy pótolja az abráziót stb., Európa pénztőkéjének kopását. A tőkés felhalmozási folyamatot magánvalóan szintén – éppen a pénzre vonatkozóan – az arany- és ezüsttermelés minden belekeverése nélkül kell vizsgálni.

A kérdés, amely itt foglalkoztat bennünket, nem az, amelyet korábban már az újratermelésnél vizsgáltunk: hogyan lehet a pénzként létező érték-

többletet, vagy helyesebben az értéktöbbletnek azt a részét, amelyet nem fogyasztanak el, *termelőtőkévé* visszaváltoztatni, hanem az a kérdés, hogyan és milyen feltételek között lehet az értéktöbblet egy részét, ahelyett hogy elköltenék, *pénzként* felhalmozni, mégpedig teljesen függetlenül az arany- vagy ezüsttermelő tőkéssel való cserétől?

Vizsgáljuk meg a különböző osztályokat:

az I. osztályt, amely létfenntartási eszközöket termel;

a II. osztályt, amely az állandó tőkét termeli e létfenntartási eszközök [termeléséhez] és az állandó tőkét ennek az állandó tőkének a [termeléséhez];

a III. osztályt, a kereskedő és pénztőkét, amely csak közvetíti a két előbbi osztály közötti mozgásokat.

Az I. osztályhoz. Ennek az osztálynak pótolnia kell a maga állandó és változó tőkéjét. Az utóbbit a saját termékeivel pótolja, az előbbit megvásárolja termékei ellenében való cserével.

Ami pedig az értéktöbbletet illeti, egy részét az I. osztálynak magának kell *elfogyasztania*; de egész terméke, mind az értéktöbblet, mind a tőke olyan áruk formájában létezik, amelyek közvetlen fogyasztásra rendeltettek, vagy legalábbis arra, hogy a fogyasztási alapba kerüljenek és ezáltal a forgalom szférájában megszabaduljanak tőlük. El kell adni, mielőtt bármely része pénz formájában létezik, eladása pedig azt jelenti, hogy fogyasztásra vásárolták meg. Ez a termék értéktöbbletet képviselő részének közös vonása a tőkét képviselő részével. Tehát ha ennek az osztálynak csak arra van szüksége, hogy elfogyassza többlettermékének egy részét, az egész többlettermeket el kell fogyasztani – tehát el kell adni fogyasztóknak. Ha nem sikerül eladni, terhelni fogja az osztály raktárait el nem fogyasztott és eladhatatlan áruk formájában.

A II. osztállyal az I. osztály az előfeltételezés szerint termékének csak azt a részét cseréli, amely az állandó tőkéjét képviseli, tehát nem tartozik a jövedelemhez. Az ezzel az osztállyal való cserét tehát ennél a kérdésnél teljesen figyelmen kívül kell hagynunk az I. osztályt illetően. Kénytelenek vagyunk beérni magával az I. osztállyal.

Magán az I. osztályon belül a munkásokkal való cserét szintén ki kell zárnunk. A II. osztály munkásai már be vannak kapcsolva az I. osztálynak a II.-kal való cseréjébe, amelyet, mondottuk, ki kell rekeszteni. A saját munkásaik csak visszafizetik az I. osztály tőkéseinek pénzben annak a tőkének az értékét, amelyet kifizettek neki árukban. Ennek a cserének semmi köze sincs az értéktöbblet *realizálásához*, hanem csak az előlegezett változó tőkéhez.

Tehát magának az I. osztálynak azokat a csoportjait kell megvizsgálnunk, amelyek *osztoznak a benne megtermelt értéktöbbletben* és amelyek cseréikkel visszatérítik a termelőtőkésnek részint az előlegezett tőkéjének, részint a profitjának a pénzértékét. Sem a II. osztállyal való cserének, sem a változó tőke I. osztályon belüli megfizetésének nincs semmi köze az így feltett kérdéshez.

Láttuk, hogy a tőke egy része felhalmozódhat pénztőkeként, amennyiben nemcsak a jövedelemnek az a része, amelyet az aranytermelő in natura elfogyaszt, hanem termékének (az aranynak) az a része is, amelyet tőkéje pótlására cserében in natura oda kell adnia (eltekintve a terméknek attól a részétől, amelyet mint nyersanyagot más termelési ágaknak ad le), a többi termelő jövedelmének olyan részét alkotja, amelyet közvetlenül az arany alakjában tartanak meg, először kincsként felraktározott arany, azután realiter funkcionálhat mint pénztőke, azaz közvetlenül belekerülhet a tőke felhalmozási folyamatába.

A kérdés, amelyet most felteszünk, a következő: eltekintve az értéktöbbletnek ettől a részétől, amelyet az aranytermelővel való csere révén arany alakjában halmoznak fel, egyáltalában hogyan söpörheti be a termelőtőke a maga jövedelmének egy részét, ahelyett hogy elköltené, először aranyként, hogy azután mint pénztőkét felhalmozza?

A tőkés 100 £-et adott ki. Az áruja egyenlő 110-zel. Eddigi kifejtésünkben, amelyben a tőkén felüli 10 értéktöbblet pénzzé változik, feltételeztük, hogy a jövedelmet teljesen elfogyasztják; *úgyhogy valójában a jövedelem elfogyasztására költött pénz arannyá változtatja az értéktöbbletet, visszafizeti azt.* De ha a tőkés (mégpedig *mindegyik* tőkés, mivel a dolgot általánosan kell felfogni, mint *a* tőke folyamatát, nem egy egyes tőkését a többiek rovására, úgyhogy pl. azt, hogy egyikük 110-ért adja el, amire ő csak 105-öt költött, nem az magyarázza meg, hogy a másik nem tudja eladni termékének egy részét) 100-at pótol, 5-öt elkölt, 5-öt pedig felhalmoz, hogyan lehet ezt keresztülvinni általánosan? Ezt a kérdést kell feltenni és megválaszolni.

Ahogy annak vizsgálata, hogy bizonyos termelési szférák termékeinek egy része feltételként újra belekerül ezekbe a szférákba, fontos volna, ha az I. osztály egy különös termelési szféráját vizsgálnánk, itt ez nem fontos. 100 ennek az osztálynak az össztőkéje és 10 az összprofitja. Egy részét in natura (azaz magának ennek az osztálynak a termékében in natura) kell elfogyasztania. Mondjuk 5-öt. Akkor az a kérdés, milyen feltételek között – elsősorban a jövedelem tőkévé való visszaváltoztatásának feltételei között – tehet félre ez az osztály 5-öt mint pénzt? Az első feltétel az, hogy 105-ért

adjon el. A 100 – a tőke pótlása – meg van magyarázva és ezért nem jön itt tovább tekintetbe. Felmerül a kérdés, kinek fogják az 5 £-nyi árukat eladni? Olyan árukból állnak, amelyek részint csak a felsőbb osztályok jövedelmébe kerülnek bele, részint a munkások – termelők vagy nem-termelők – fogyasztásába.

E kérdés további megvilágítását későbbre kell halasztani.[128]

[HARMADIK SZAKASZ]

Tőke és profit

[Tizenegyedik fejezet]

[Értéktöbblet és profit. Termelési költségek. Átlagprofitráta. A profitráta süllyedésének törvénye][129]

1. Értéktöbblet és profit.

2. A profit mindig túl kicsinek fejezi ki az értéktöbbletet.

3. Az arány számszerűleg és formájában megváltozik.

4. Ugyanaz az értéktöbblet igen különböző profitrátákban fejeződhet ki; ugyanaz a profitráta igen különböző értéktöbbletet fejezhet ki.

5. A profit[ráta] úgy aránylik az értéktöbblet[rátához], mint a változó tőke az össztőkéhez.

6. *Termelési költségek.*

a) A profit egyenlő a termék értékének a termelési költségek értéke fölötti *többletével.* Nem tartozik az egyes tőke termelési költségeihez.

b) A profit hozzátartozik az egyáltalában való tőkés termelés termelési költségeihez.

c) Áruk profittal kelhetnek el értékükön *alul.*

d) Adott értéktöbblet esetén a profit rátája emelkedik az állandó tőke értékének csökkentése, alkalmazásának gazdaságosabbá tétele révén.

e) Meghatározott mennyiségű tőke — 100 — mint a profit mércéje.

f) A profit, nem az értéktöbblet, az össztőke felhalmozásának és ennélfogva a tőkések valóságos nyereségének a mértéke.

g) A profit rátája és tömege. Profit a tőke nagyságához képest, vagyis a profit átlagrátája.

h) Állótőke és munkaidő.

7. Az általános törvény, hogy a *profitráta* a tőkés termelés haladásával süllyed.

* * *

1. A tőke mozgása, összességében (egészében) tekintve (vagy teljes mértékben tekintve) (vagy *teljességében*) termelési folyamat és forgalmi folyamat egysége.

Az egy adott forgalmi periódusban (vegyünk pl. egy évet mértéknek, lásd fent, II. fejezet)[130] létrehozott *értéktöbbletet*, ha az előlegezett *összetőkéhez* mérik, *profitnak* nevezik. (Profit alá itt nemcsak a kamat tartozik, amelyről tudvalevő, hogy csupán az összprofit része, hanem a *földjáradék* is, amely egyáltalában nem egyéb, mint a mezőgazdaságban alkalmazott tőke *egy része*. Hogy a tőke e különös befektetés révén milyen különös specifikumot kap, az a földtulajdon vizsgálatához tartozik. Itt csak azt kell kiemelnünk, hogy profiton nem kizárólag az úgynevezett ipari vagy kereskedelmi profit értendő.)

Anyagát tekintve a profit semmiképpen sem más, mint maga az értéktöbblet. Abszolút nagyságát tekintve ezért nem is különbözik attól az értéktöbblettől, amelyet a tőke egy meghatározott megtérülési idő alatt létrehoz. Maga az értéktöbblet, de másképpen *számítva*. Az értéktöbblet, természeténél fogva, az előlegezett tőkének arra a részére vonatkozik és ezért ahhoz viszonyítva számítják, amellyel való csere révén keletkezik. A forgalmi idő, amennyiben különbözik a termelési időtől, csak mint korlát jön itt tekintetbe az értéktöbblet létrehozása szempontjából. Ezzel szemben *profitként* az értéktöbbletet nem az előlegezett tőke egy részére vonatkoztatják és ezért nem ezen mérik, hanem az előlegezett tőke összegén, tekintet nélkül arra, hogy ezek a különböző alkotórészek egészen különböző szerepet játszanak az értéktöbblet létrehozásában és egyáltalában az áru értékének termelésében.

Tehát: tegyük fel, hogy egy tőke 600 tallérral egyenlő. A tőke állandó része, tudniillik nyersanyag és gépi berendezés $^5/_6$-ból áll; a változó, a munkabérre fordított rész a többi $^1/_6$-ból. Ha az egy év alatt létrehozott értéktöbblet 60 tallér – tehát az össztermék értéke egy évben 660 tallér –, akkor ezt a 60 tallér értéktöbbletet *profitnak* nevezik, mihelyt nem arra a 100 tallérra való tekintettel nézik, amelyet 160-ra cserélnek a tőkés termelési folyamatban, nem a tőke azon hatodára való tekintettel, amelyből ered, hanem arra a $^6/_6$-ra való tekintettel, amelyből az előlegezett tőke áll, vagyis a 600 tallér előlegezett össztőkére való tekintettel. Bár a 60 tallér továbbra is *ugyanaz* az értéknagyság, 100-ra 60 az 60 százalék, míg 600-ra

a 60 csak 10%. A profitban, amely mindig valamilyen viszonyt*, valamilyen arányt fejez ki, az értéktöbblet tehát egy új, az eredeti alakjától *számszerűleg különböző kifejezést* kap. Ugyanaz a nagyság természetesen megváltoztatja számszerű kifejezését, ha nem egy egésznek a részéhez való szerves viszonyban számítják, hanem a teljes egészhez való viszonyban.

A különbség nemcsak *számszerű*, hanem *fogalmi, lényegi*. Nemcsak különböző becslésről, mérésről vagy számításról van szó, hanem ellenkezőleg, a számításnak, mérésnek, becslésnek ez a különbözősége szükségszerűség a tőkére nézve, egy új jellegzetes vonatkozását fejezi ki, egy új forma képződését, amely éppúgy lényegi, mint például a csereérték és a pénz formája közötti különbség.

Az értéktöbbletnek a tőke változó részéhez való viszonya, mint láttuk, szerves. Valójában kifejezi a tőke mint tőke képződésének és növekedésének, létezésének titkát. A profit és tőke közötti viszonyban ez a szerves vonatkozás kihunyt. Az értéktöbblet olyan formát kap, amelyben már semmi nyom nem utal eredetének titkára. Mivel a tőke valamennyi része egyaránt mint az újonnan létrehozott érték oka jelenik meg, a tőkeviszony teljes misztifikációvá válik. Az értéktöbbletben mint olyanban mindig ki van fejezve a tőke viszonya ahhoz a munkához, amelyet elsajátít. A tőkének a profithoz való viszonyában a tőke nem a munkához viszonylik, hanem önmagához. Egyfelől ez egy értékösszeg vagy pénzösszeg puszta mennyiségi viszonya önmagához. Ha pl. azt mondom, hogy 100 tallér tőke évenként 10 tallér profitot hoz, akkor csak tallért hasonlítok össze tallérral. Egyrészt az alap, a tőke, a főösszeg adottként jelenik meg, másrészt ez a 100 tallér éppen azáltal válik főösszeggé, alappá, tőkévé, hogy egy mellékösszeget hoz, és a főösszeg úgy jelenik meg, mint az ok, amelynek ez a mellékösszeg a következménye. Ez annak természetes gyümölcse. (Lásd *Arisztotelészt az uzsoráról*[132], Sismondinak azt a passzusát is[133], ahol azt mondja, hogy a gazdagság, a munkához hasonlóan, évente gyümölcsöt hoz. Amikor hozzáteszi, hogy a munkához hasonlóan és a *munka révén*, már túlmegy ezen.)

Ebben a formában ezért kihunyt a különbség a tőke és a különös formái között is, ezért a tőke azon funkcióitól való különbség is, amelyekben már maga a tőkés termelés előtt is megjelenik. Ezzel a tőke olyan dologgá válik, amely az ókorban éppúgy létezik, mint manapság.

„A tőkés a tőke minden részétől egyaránt vár profitot." (Malthus.[134]) Ebben, egyfelől, benne van az a helyes gondolat, hogy a profit az értéktöbblet egy formája, amikor azt a tőke minden részére egyaránt vonatkoz-

* *Ide pótlást csinálni.* Lásd Malthus stb.[131] — *Marx jegyzete.*

tatják, és ezért egyaránt mérik a tőke teljes összegén. Másfelől benne van az, hogy a tőkés mit sem tud a tőke lényegéről, s tudatában az értéktöbblet csak a profit formájában létezik, az értéktöbblet egy átváltozott formájában, amelyben teljesen elvonatkoztatnak a viszonyoktól, amelyek között keletkezik és amelyek megszabják. Igaz, a közvetlen termelési folyamat alatt az értéktöbblet természete folyton behatol a tőkés tudatába, ahogy ezt még az értéktöbblet vizsgálatánál – a vágy idegen munkaidőre stb. – is láttuk.[135] De ez csak tovatűnő mozzanat. Valójában maga a tőkés a tőkét önműködő automatának tekinti, amely nem mint viszony, hanem az anyagi létezésében bír azzal a tulajdonsággal, hogy önmagát gyarapítsa és nyereséget hozzon. A társadalmi viszonyok, amelyek között az érték létezik, és a dolgok, amelyekben mint testében (használati értékében) létezik, ezt a tulajdonságot kapja, örök természeti viszonyokként jelennek meg, vagy jobban mondva legfeljebb azt fogja fel a tőkés, hogy bizonyos (mesterséges) viszonyok ezt a természetes fejlődést akadályozhatják és nem engedhetik teljesen kibontakozni.

A tőkének ilyen önműködő automataként való elképzelésén alapul pl. a Price-féle kamat- és kamatos kamatszámítás, amely még William Pittet is teljesen megbolondította.[136] (Lásd Luther a növekvő kamatról.[137]) Innen erednek az olyan ostoba kijelentések is, amilyeneket a közgazdászoknál találunk, pl. hogy profitnak lennie kell, máskülönben a tőkés kölcsönadná a tőkéjét kamatra. Semmi oka nem volna arra, hogy kamatra adás helyett a termelésbe dobja (így tehát a tőke kamatot hozna, ha semmi tőkét nem dobnának a termelésbe). Így már Turgot ezt mondja: Ha a tőke nem hozna semmi profitot, akkor mindenki földtulajdont venne a tőkéjén. (Lásd Turgot-nál azt, ahol tehát a tőke egy meghatározott alkalmazási módját magától gyümölcsözőnek tekintik.[138])

De az értéktöbblet a polgári koponyában szükségképpen a *profit* formáját ölti – és ez szintén nem puszta elképzelésmód, hanem az értéktöbblet viszonya a *profit viszonyaként* uralkodik a polgári termelésen, meghatározza a tőkék elosztását a különböző termelési ágakban, ez úgyszólván a meghatározó mozzanat a szabad konkurenciában (a tőkék egymás közötti konkurenciájában, azaz a tőkék valóságos mozgásában, s csakis ebben realizálódnak a tőke törvényei. Ezek a törvények valójában nem egyebek, mint e mozgás általános viszonyai, egyfelől eredménye, másfelől tendenciája).

Azok a viszonyok, amelyekben valamely értékösszeg – pénz, áruk, a különös használati értékek, amelyekben az érték újra belép a termelésbe – tőkévé, azaz tehát ennek az értékösszegnek a birtokosa tőkéssé válik, a tőkés termelés alapzatán, a polgári társadalmon belül annyira összenőttek a tőké-

sek létezésével, hogy Wakefieldnek[139] pl. először a gyarmatokra kellett mennie annak felfedezéséhez, hogy ezek a viszonyok nem maguktól értetődőek és hogy nélkülük az érték nem válik tőkévé és az érték birtokosa tőkéssé. Ez oly magától értetődő és oly egyáltalában érthetetlen, hogy Wakefield e felfedezése valóban egyfajta korszakot alkothatott a modern politikai gazdaságtanban.

A tőke tulajdonképpeni termelési folyamata állandóan össze van kötve forgalmi folyamatával. Mind a kettő magának a termelési folyamatnak a mozzanata, mint ahogy a termelési folyamat szintén a maga részéről a forgalmi folyamat egyik mozzanataként jelenik meg. A kettő folyton egymásba fonódik, áthatja egymást és ezáltal folyton meghamisítja jellegzetes megkülönböztető jegyeiket. De a forgalmi folyamatban az értéktöbblet egyfelől új meghatározásokra tesz szert, másfelől a tőke változásokon megy át, végül a maga úgyszólván szerves életéből külső életviszonyokba lép, olyan viszonyokba, amelyekben nem tőke és munka áll egymással szemben, hanem egyfelől tőke és tőke, másfelől megint az egyszerű forgalom viszonyaiban levő egyének, árubirtokosok, vevők és eladók – a forgalmi idő és a munkaidő annyira keresztezi egymást ezen a pályán és úgy látszik, mintha annyira egyaránt meghatároznák az értéktöbbletet –, az eredeti forma, amelyben tőke és bérmunka szemben áll egymással, mintegy elesik és tőle látszólag független vonatkozások keletkeznek, maga az értéktöbblet már nem úgy jelenik meg, mint a munkaidő elsajátításának a terméke, hanem mint az áruk eladási árának az értékük fölötti többlete, mindenekelőtt mint pénz – hogy az értéktöbblet eredeti természetére való emlékezés teljesen megszűnik, vagy ez az eredeti természete sohasem jut világosan a tudatba, hanem legfeljebb mint egyenjogú mozzanat a tőle független, a forgalomból származó, tehát a tőkével a munkához való viszonyától függetlenül velejáró mozgás mellett. Hiszen más közgazdászok (mint Ramsay, Malthus, Senior, Torrens stb.[140]) a forgalomnak ezeket a jelenségeit közvetlenül mint annak bizonyítékát említik, hogy a tőke a maga dologi alakjában független a társadalmi termelési viszonytól, amely által tőke, hogy az értéktöbblet önálló forrása a munka mellett és a munkától függetlenül. De ennek a viszonynak a természetében rejlett, ahogy már a tőke termelési folyamatának vizsgálatakor láttuk[141], hogy a munka társadalmi termelőerői a tőkébe transzponált termelőerőkként jelennek meg, hogy a múltbeli munkának és az értéknek az önállósulása és megszemélyesülése, amely a tőkés alakjában ténylegesen létezik, a múltbeli munkának az eleven munka fölötti uralma, ami a tőke lényege, ezzel szemben a munkásnak puszta tárgyi munkaképességgé, áruvá, a tőke termékenységévé változtatása, amennyire a tőke tárgyilag

létezik – mindez nem mint a társadalmi termelési viszony következménye jelenik meg, hanem megfordítva, ez a viszony jelenik meg ama tárgyak és a munka mint a termelési folyamat különös mozzanatai közötti anyagi vonatkozás következményeként. A tőkeviszonyban – még ha a forgalmi folyamatától függetlenül vizsgáljuk is – a misztifikáció, a felfordult világ, a szubjektívnak és objektívnak a fejtetőre állítottsága, ahogy már a pénzben megjelenik, lényegileg jellemző. A felfordult viszonynak megfelelően szükségszerűen már magában a tulajdonképpeni termelési folyamatban megfelelően fordított elképzelés, transzponált tudat keletkezik, amelyet betetőznek a tulajdonképpeni forgalmi folyamat változásai és módosulásai. De a tőkés mint tőkés nem egyéb, mint magának a tőkének ez a mozgása. Ami a tőkés a valóságban, az a tudatban is. Minthogy a viszony pozitív uralkodó oldala fejeződik ki benne, éppen hogy jól érzi magát ezekben az ellentmondásokban ahelyett, hogy zavarnák őt, a bérmunkást viszont, aki ugyanannak a fordított szemléletnek a foglya, csak egy másik végpontból, elnyomott félként, a gyakorlat ellentmondásra sarkallja az egész viszonnyal, tehát a neki megfelelő elképzelésekkel, fogalmakkal és szemléletmóddal szemben is.

Ehhez járul az, hogy a valóságos forgalmi folyamatban nemcsak azok a változások mennek végbe, amelyeket vizsgáltunk (és amelyek még jobb közgazdászokat is arra késztettek, hogy a tőkések elképzeléseit csak kissé doktrinérebb módon fogalmazzák meg), hanem hogy a változások egybeesnek a valóságos konkurenciával, értéken felüli és aluli adással és vétellel, ezért a tőkéseknek, ahogy mindegyiküknél valóban ez az eset, a nyereség nem mint értéktöbblet jelenik meg, nem a munka kizsákmányolásának fokától, hanem a kölcsönös becsapástól függőnek, amely elképzelést nemcsak régebbi közgazdászok szentesítették, hanem még újabbak is (pl. *Torrens*.[142] Lásd *Senior*t is a pénzről stb. és a munkabérről[143]).

Valóban az egyetlen, ami a tőkét a gyakorlatban érdekli és ami a tőke valóságos mozgását, a konkurenciát szabályozza, az csak a *profit*, nem pedig az *értéktöbblet*, vagyis az értéktöbbletnek az előlegezett tőke teljes összegéhez való aránya, nem pedig a munkaképesség megvásárlására fordított tőkéhez való aránya. Ez elvezet bennünket (és ez a tulajdonképpeni átmenet) a *termelési költségek* vizsgálatához és a termék *eladási folyamatához* való viszonyukhoz.

Előzőleg még néhány megjegyzést.

Először: Hogy annak a társadalomnak a szempontjából, amelyben a tőkés termelés uralkodik, a tőke mennyire mint szelfaktor* jelenik meg, olyan

* – önműködő, automata – *Szerk.*

érték, amely magánvalóan azzal a tulajdonsággal bír, hogy valamilyen *qualitates occultae** folytán magát gyarapítja, az csattanósan megmutatkozik a kamatozó, kamatra kölcsönadott pénztőkében. Egy értékösszeget itt mint *magánvaló* tőkét adnak el; azaz maga a tőke jelenik meg áruként. Értékek bizonyos összegét vagy értékekre szóló utalványt mint önmagát fenntartó és gyarapító nagyságot adnak el. Mit sem változtat a dolgon, hogy ez nem maga a pénz, hanem az áru, amellyé változhat. Mert önmagát fenntartó és gyarapító értékként az árukat csupán csereértékként, azaz pénzként tekintik és adják el. Ezt a tulajdonságot, tőkének lenni, adják el mint az értékösszegben bennerejlő tulajdonságot. Ezért az profittal együtt tér vissza birtokosához.

Másodszor: Nem szükséges itt taglalnunk, hogy ha egy árut értékén felül vagy alul adnak el, csupán másképpen oszlik el az értéktöbblet különböző tőkések között, vevő és eladó között. Ez a különböző elosztás, vagyis a megváltozott arány, amelyben különböző személyek osztoznak az értéktöbbleten, semmit nem változtat sem annak nagyságán, sem a természetén.

Harmadszor: A konkurenciaviszony, amennyire itt *illusztrációképpen* (nem mint magához a fejtegetéshez tartozót) megvizsgáltuk, maga után vonja, hogy valójában az az értéktöbblet, amelyet az egyes tőkés szerez, nem a döntő. Mert átlagprofit képződik, vagyis általános mérték és törvények, amelyek szerint a tőkések maguk között számítják az osztályuknak jutó *összértéket*. (Lásd erről *Jonest* is[144].) Ezáltal az áru valóságos ára – a piaci ár ingadozásaitól eltekintve – lényegesen módosul és az áru értékétől különbözővé válik. Ezért senki egyes tőkés nem mondhatja meg és nem tudja, hogy a profitba, amelyre szert tesz, mennyire kerül vagy nem kerül bele az önmaga által előállított értéktöbblet, mennyire kerül bele a tőkésosztály által előállított értéktöbblet egy része az ő árujának árába. Ez a pont, akárcsak egyáltalában az a fordított mód, ahogyan a konkurencián belül a tőke törvényei mutatkoznak, a legjobban a termelési költségek vizsgálatánál fejthető ki. A konkurenciából mint a tőkés felett uralkodó viszonyból (hiszen valójában magának a tőkének a törvényei azok, amelyek a konkurenciában úgy jelennek meg neki, mint külső kényszer, amelyet az *ő* tőkéje gyakorol más tőkékre és amelyet más tőkék gyakorolnak az ő tőkéjére) eredő szemlélet teljesen megfosztja a tőkést attól, hogy lássa a belső lényegét azoknak a viszonyoknak, amelyekben hányódik és amelyeknek csupán érdekelt szereplője vagy funkcionáriusa.

Negyedszer: Az értéktöbblet és a profit összecserélése vagy megkülön-

* – *rejtett minőségek* – *Szerk.*

böztetésük hiánya a legnagyobb melléfogások forrása a politikai gazdaságtanban, amennyiben önmagában csak helyes ábrázolásról van szó. A jelentős közgazdászok, mint pl. Ricardo, természetesen nem abszolúte cserélik össze a kettőt, bár soha nem tudatosan érik meg a különbséget. De ezért egyfelől a valóságos törvény náluk mint a valóságos mozgás olyan elvonatkoztatása jelenik meg, amely ezért a részletekben mindenütt ellent is mond ennek a mozgásnak. Másfelől kényszerűen az érték vagy az értéktöbblet természetéből akarnak magyarázni olyan jelenségeket, amelyek csak a profit formájában levő értéktöbbletből erednek. Ezért téves törvényeket állítanak fel. Ricardo elvonatkoztat a konkurenciától ott, ahol a tőke általános természetét fejti ki. Másfelől már az érték meghatározásánál, mindjárt az elején behozza meghatározó mozzanatokként az állótőkét stb., ami által, ahogy Malthus helyesen megmutatja[145], a maga állítólagos törvényét megszünteti vagy puszta árnyékká halványítja. Másfelől tanítványainál, mint Millnél és McCullochnál[146] ott az esztelen kísérlet pl. arra, hogy a forgalmi időt munkaidővé változtassák, végül hogy nemcsak állatok, hanem holt tárgyak funkcióit, minden természeti mozgást is *munkának* nevezzenek. Say is ebben a vonatkozásban.[147] Ám ez a kritika ennek a fejezetnek a záró szakaszába tartozik.[148]

2. Az értéktöbblet és profit közötti jellegzetes formakülönbségből következik, hogy a profit mindig *kisebb arányt fejez ki a valóságos értéktöbblet arányánál*, tehát a profitráta azt az arányt, amelyben a tőke idegen munkát sajátít el, mindig sokkal kisebbnek mutatja, mint amilyen a valóságban. Az ebbe a (tautologikus) törvénybe való betekintésnek legcsekélyebb érdeme az, hogy halomra dönt minden hamis statisztikát. Ez lényeges azoknak a jelenségeknek a megértéséhez, amelyek különben érthetetlenek maradnak és az elmélet mellett futnak mint megemésztetlen valóságtörmelékek.

Magától értetődik, hogy a nagyság, ha $b+c+a$-hoz mérik, kisebb arányt fejez ki, mint ha $c+a$-hoz mérik, vagyis hogy egy nagyság valamely harmadik nagyságnak nagyobb vagy kisebb részét fejezi ki aszerint, hogy az maga nagyobb vagy kisebb-e. Az össztőke tehát mindig nagyobb, mint az a része, amelyet munkabérre cserélnek.

3. A *profit* tehát először is más viszony a formáját tekintve; másodszor, számszerűleg különböző. Az értéktöbblet egy átváltozott formája, amelyben, először, a számszerű viszonyát változtatja meg, másodszor a fogalmi meghatározását.

4. Ha tehát az értéktöbblet profittá változik, azaz, számszerűleg tekintve, az értéktöbbletet az előlegezett tőke teljes összegéhez viszonyítva számítjuk, akkor ebből az eltérő ábrázolásból továbbá a következő tételek adódnak:

Ugyanaz a profit különböző értéktöbbletrátákat fejezhet ki. Vegyünk például egy 10 százalékos profitot. Ha a tőke 600, az állandó tőke 500, a változó 100, akkor 60 tallér értéktöbblet az 60%, egyszersmind 10% a 600 tőkére. Ha a 600 tőke 400 tallér állandó és 200 tallér változó tőkéből áll, akkor 60 tallér 200-ra 30% értéktöbblet. A profit továbbra is 10%. Végül ha a 600 tőke 550 állandó és 50 tallér változó tőkéből áll, akkor 60 az 50-re 120% értéktöbblet (50 : 60 = 100 : 120), de továbbra is 10% [profit]. ⟨Az első esetben a munkaidő $^3/_5$-e, vagyis $^6/_{10}$-e volt többletidő; a második esetben $^3/_{10}$, végül a harmadik esetben $^{12}/_{10}$, vagyis $^6/_5$. [12 óra munkaidőből a többletidő] $4\,^1/_2$, $2\,^{10}/_{13}$, illetve $6\,^6/_{11}$ óra.⟩

5. Minthogy a profit nem egyéb, mint az értéktöbblet aránya az előlegezett tőke teljes összegéhez, ezért a profit rátája, vagyis viszonylagos nagysága nyilvánvalóan két körülménytől függ, először az előlegezett tőke *teljes összegétől*, másodszor az előlegezett tőke változó részének az állandó részhez való arányától. Ez az eset, ha az értéktöbblet mint adott előfeltételezve van. Máskülönben a profit függ, először, az értéktöbbletnek a tőke változó részéhez való arányától; másodszor, a változó résznek a tőke összmennyiségéhez való arányától, vagy, ami ugyanaz, a tőke állandó részéhez való arányától. 50 például 100-nak $^1/_2$-e, de 600-nak $\frac{1}{2\times 6}=\frac{1}{12}$-e. Ha $50 = M$ (értéktöbblet), $100 = V$ (változó tőke), akkor $^{50}/_{100}$ az értéktöbblet rátája, egyenlő $^1/_2$, vagyis $50\% = \frac{M}{V}$. Ha a 600 össztőke $= C\,(500) + V$, akkor [a profitráta] $^{50}/_{600} = {}^1/_{12} = 8\,^1/_3\%$. A profit [rátája] $\frac{M}{V+C}\cdot\frac{M}{V}:\frac{M}{V+C}=V+C:V$, vagyis $\frac{M}{v+c}$ a (profit rátája) úgy aránylik $\frac{M}{V}$-hez (az értéktöbblet rátájához), mint V (a változó tőke) $V+C$-hez, az össztőkéhez. Tehát $\frac{M}{v+c}:\frac{M}{v} = V:V+C$.

A profit [rátája] úgy aránylik az értéktöbblet [rátájához], mint a változó tőke az össztőkéhez (itt nincs szükségünk az álló- és forgótőke kategóriáira, mert a változó tőke forgótőke, de az állandó tőke egy része is, ez az ellentét tehát nem ide tartozik), és ez nyilvánvalóan attól függ, milyen arányban alkotórésze az állandó és a változó tőke az össztőkének, mert $V = C - c$ és $c = C - v$. Ha C nullával egyenlő volna, akkor a változó tőke elérné a maximumát; vagyis az előlegezett tőke teljes összege változó, azaz közvetlenül munkabérre költött tőke volna. Ebben az esetben a profit $= \frac{m}{c+v} =$

$= \frac{m}{v}$ volna, azaz egyenlő volna az értéktöbblettel. Ez maximumának a kifejezése volna. A profit ugyanabban a mértékben csökken, ahogy a c növekedik és ahogy ezért az előlegezett tőke teljes összege, $c + v$, azaz C eltér v-től, azaz a változó tőkétől. Ha megvizsgáljuk az $\frac{m}{v+c}$ kifejezést, nagysága nyilvánvalóan egyenes arányban van m abszolút nagyságával, amelyet azonban az $\frac{m}{v}$ arány szab meg; fordított arányban $v+c$ nagyságával, azaz az előlegezett tőke teljes összegével. Cherbuliez-nél (lásd a füzetet[149]) a profit meghatározása helyes volna, ha nem cserélné össze a terméket és a termék értékét, az áru használati értékét és csereértékét.

6. *Termelési költségek*

a) Láttuk[150] : A tőke általános formája $P–Á–P'$, azaz pénzt, egy értékösszeget a forgalomba dobnak, hogy egy nagyobb értékösszeget húzzanak ki belőle. Az a folyamat, amely ezt a nagyobb értékösszeget létrehozza, a tőkés termelés, az a folyamat, amely realizálja, a tőke forgalmi folyamata.

A tőkés az árut nem önmagáért, nem a használati értékéért, vagyis a fogyasztásért termeli. Az a termék, amelyről a tőke szempontjából valójában szó van, nem az anyagi termék, hanem a nyereség, a *termék értékének többlete annak az előlegezett tőkének az értéke fölött*, amely bekerül az áru termelésébe. Ha a tőkés 1000 £-et géppé, gyapottá és munkabérré változtat, ez nem a fonal kedvéért történik, amelyet termel, hanem azért, mert gép, gyapot és munkabér a fonallá változásuk után az eredeti 1000 £ helyett most 1200 £-et képvisel. A kincsképző mint olyan egy meghatározott értékű árut, pl. 1000 £-nyi fonalat az áru formájából a pénz formájába változtat, hogy ezt azután kivonja a forgalomból és árujának csereértékét a pénz önálló, magától az árutól független formájában birtokolja. A tőkés nem osztozik a kincsképző babonájában. Neki a formák, amelyekben a csereérték megjelenik, áru vagy pénz, közömbösek, tovatűnő formák, mert neki minden reális gazdagság valójában csak a csereérték különböző megtestesülése. Ő a pénzt először áruvá változtatja – magasabb csereértékű áruvá az előlegezett pénznél, mert a tőkés termelési folyamatban több munkaidő materializálódik az áruban, mint amennyit a termelési tényezői eredetileg tartalmaztak, s ezt idegen munkaidő meg nem fizetett elsajátításával realizálják – és ezt az árut a forgalmi folyamatban megint pénzzé változtatja, de most nagyobb pénzösszeggé, mint amelyből a folyamat kiindult és amelynek az eredeti nagysága fölötti többletéből egy rész neki jövedelmül szolgál, amelyet elfogyaszt, egy részt pedig megint tőkévé változtatnak, hogy újra el-

kezdje ugyanezt a körforgást. A tőke mindegyik részét, akár változó, akár állandó tőkévé, akár álló-, akár forgótőkévé változtatja a tőkés, egyaránt el kell vonnia magánfogyasztásától és egyfelől iparilag kell fogyasztania, másfelől, mihelyt megkapta a termék formáját, ki kell tennie a forgalom esélyeinek és kockázatainak. A tőkés az egész tőkét – tekintet nélkül annak minőségi különbségére az értéktöbblet termelésében – egyaránt előlegezi arra, hogy ne csak az előlegezett tőkét újratermelje, hanem egy azon felüli fölös értéket termeljen. Csak úgy zsákmányolhat ki munkát, azaz csak úgy változtathatja az általa előlegezett változó tőke értékét az eleven munkával való csere révén nagyobb értékké, hogy egyidejűleg előlegezi e munka megvalósításának a feltételeit, a termelési feltételeit – nyersanyagot és gépi berendezést –, hogy egy birtokában levő értékösszeget termelési feltételek e formájává változtat, mint ahogy egyáltalában csak azért tőkés, egyáltalában csak azért kezdhet hozzá a munka kizsákmányolásának folyamatához, mert mint a termelési feltételek tulajdonosa áll szemben a munkással mint csupán a munkaképesség birtokosával. Neki teljesen közömbös, úgy tekintik-e a dolgot, hogy az állandó tőkét előlegezi azért, hogy a változóból nyereséget csiholjon, vagy hogy a változót előlegezi azért, hogy az állandóból csiholjon nyereséget; hogy pénzt munkabérre ad ki azért, hogy a gépi berendezésnek és a nyersanyagnak magasabb értéket adjon, vagy hogy pénzt gépi berendezésre és nyersanyagra előlegez azért, hogy a munkát kizsákmányolhassa. Bár a nyereség, amelyre szert tesz, az áru értéktöbblete, amelyet a forgalmi folyamatban realizál, csak az általa elsajátított meg nem fizetett munkának az általa megfizetett munka feletti többletéből áll – bár árujának csak azért van értéktöbblete, mert most egy adag meg nem fizetett munkaidőt foglal magában, amelyet elad, noha nem fizette meg –, nyereségének nagysága korántsem csupán az értéktöbblettől függ, hanem az értéktöbbletnek az előlegezett tőke teljes összegéhez való arányától. Ha az előlegezett tőke 1000 volt, az árunak, amellyé átváltozott, értéke 1200, akkor a nyereség csak 200 az 1000-hez képest, 200 : 1000 = 20%. A tőkének azt a részét, amelyet gépi berendezésre és munkaanyagra költöttek, éppúgy a tőkés előlegezte, mint a munkabérre költöttet, s bár csak az utóbbi rész hozza létre az értéktöbbletet, csak azzal a feltétellel hozza létre azt, hogy a többi részt előlegezik, azaz a munka termelési feltételeit, és mind egyaránt bekerülnek a termékbe. Minthogy a tőkés a munkát csak az állandó tőke előlegezése révén zsákmányolhatja ki, minthogy az állandó tőkét csak a változónak az előlegezése révén értékesítheti, képzeletében mindezek egyaránt egybeesnek, annál is inkább, mert valóságos nyereségét az értéktöbbletnek nem a változó tőkéhez, hanem az össztőkéhez való aránya határozza meg, tehát egyál-

talában nem az értéktöbblet, hanem a profit, amely, mint láttuk, ugyanaz maradhat és mégis az értéktöbblet különböző rátáit fejezheti ki.

Most tehát visszajutunk ahhoz a kiindulóponthoz, amelyből a tőke általános formájának vizsgálatánál kiindultunk. A nyereség úgy jelenik meg, mint a termelési folyamatban létrehozott, a forgalmi folyamatban realizált csereértéknek a tőkés által eredetileg tőkévé változtatott pénzösszeg vagy csereérték fölötti többlete. Először is a valódi ráta, amelyben a tőkés nyer, tehát a tőke növekedik és felhalmozódik, ettől az aránytól függ. Másodszor, ebből fakad a tőkék konkurenciája is. Harmadszor, ezzel eltűnik minden emlékezés e nyereség valódi eredetére és a különböző elemek minőségi különbségére, illetve ezeknek az elemeknek a tőkés termelési folyamatba való bekerülésére.

A profit tehát egyenlő a termék fölös értékével vagy helyesebben az érte a forgalomban realizált pénzösszeggel (tehát a tőkés folyamatban ezzel a meghatározott megtérülési idő alatti többlettel) a termék képzésébe bekerült tőke értékén *felül*. Ennélfogva az egész tőke úgy jelenik meg, mint e nyereség *termelési eszközei*, s minthogy ezek a termelési eszközök olyan értékek, amelyeket itt részint az ipari termelési folyamatnak, részint a forgalomnak engednek át, hogy létrehozzák ezt a fölös értéket vagy nyereséget, ezért az előlegezett tőke teljes összege úgy jelenik meg, mint az *áru termelési költségei*, valójában az áru révén szerzett nyereség vagy profit termelési költségei.

Termelési költség minden, a terméknek mindazok az alkotórészei, amelyeket a tőkés *megfizetett*. Ha az árut 1200 £-ért adja el és ebből az értéktöbblet 200, akkor 1000 £-et *megfizetett*, megvásárolta, és a pénz, a csereérték formájából, amelyben eredetileg birtokolta, átváltoztatta az áru formájába, azaz a csereérték szempontjából alacsonyabb formába. Ha nem adná el az árut, amelyet nem a használati értékéért termelt, akkor az előlegezett 1000 £ odaveszne. Mindenesetre ezek *költségek* és pótolni kell őket az eladással ahhoz, hogy a tőke újra meg újra az eredeti állapotában legyen, egyszerűen fenntartsa magát. Az 1000 £, vagy helyesebben az előlegezése, hiszen pótolni kell, az *ár*, tehát a *költségek*, amelyeket a tőkés fizet, hogy az 1200 £-et megvásárolja.

Ebből következik, hogy *az árunak* az egyes tőkés szempontjából való *termelési költségei* és a *valódi termelési költségei* két különböző dolog.

A magában az áruban foglalt termelési költségek egyenlőek azzal a munkaidővel, amelybe az előállítása kerül. Vagyis az áru termelési költségei egyenlőek az értékével. A benne materializálódott munka magában foglalja mind a belekerült nyersanyag megtermeléséhez végzett munkát, mind a

reá felhasznált állótőke termeléséhez végzett munkát, mind pedig, végül, az áru előállításához felhasznált munkát, szükséges és többletmunkát, megfizetett és meg nem fizetett munkát.

A tőkés szempontjából a termelési költségek csak abból a pénzből állnak, amelyet előlegezett, vagyis az áru termelési költségeinek csak abból a részéből, amelyet megfizetett. Az áruban foglalt többletmunkát a tőkés nem fizette meg. Ennek meg nem fizetése alkotja éppen a tőkés nyereségét. Ez a többletmunka a tőkésnek semmibe sem kerül, noha a munkásnak éppúgy munkába kerül, mint a megfizetett munka, és éppúgy belekerül az áruba értékalkotó elemként.

Ebből következik, hogy az értéktöbblet, tehát a *profit* is, amennyiben csak más formája az értéktöbbletnek, noha az áru termelési költségeibe belekerül, nem kerül bele az árut eladó tőkés termelési költségeibe. Profitja éppen abból ered, hogy *eladhat olyan valamit, amit nem fizetett meg.* A *profit* az ő számára éppen *az áru értékének* (árának) *a termelési költségei feletti többletében* áll, azaz más szavakkal az áruban foglalt munkaidő teljes összegének a benne foglalt általa megfizetett munkaidő feletti többletében.

Ez megoldja azt a *vitás kérdést*, hogy a profit belekerül-e a termelési költségekbe, vagy nem. (Lásd a később részletesebben kifejtendőket. Say, Jones, főként Torrens stb.[151])

b) Mélyebb értelemben a kérdés (lásd Say, Storch stb. képtelenségét[152]), hogy a profit belekerül-e a termelési költségekbe, azaz elengedhetetlen-e a tőkés termelés számára, arra redukálódik, hogy az értéktöbblet, tehát a profit is, korántsem csupán a jövedelem formája, hanem termelési viszony a tőke számára (a felhalmozás stb. számára), egyáltalában itt bebizonyosodik a termelési viszony és az elosztási viszony közti absztrakt megkülönböztetés ízetlen volta. Ez a kérdés egyáltalában csak akkor vethető fel, ha semmiképpen sem értik meg a tőke lényegét, tehát a tőkés termelését sem. A kamat alakjában a profit már elemként kerül bele a termelési költségekbe.

c) Abból a törvényből, hogy a *tőke termelési költségei* kisebbek az általa termelt áruk *értékénél* – (és éppen az áru *értékének* a benne foglalt termelési költségek *értéke fölötti többlete*, azaz a benne foglalt munkának a benne foglalt megfizetett munka fölötti többlete alkotja a profitot) –, következik, hogy áruk az értékükön *alul profittal* adhatók el. Amíg a termelési költségeken felül valamilyen többletet realizálnak, addig mindig realizálnak profitot. Az árut profittal adják el addig, amíg termelési költségeinek értékén *felül* adják el anélkül, hogy emiatt a vevő a termelési költségek értéke és az áru értéke közötti egész különbözetet megfizetné. Tegyük fel, hogy egy font fonal értéke 1 shilling, aminek $^4/_5$-e termelési költség, $^1/_5$-e meg nem

fizetett munka, tehát az az elem, amely az értéktöbbletet alkotja. Ha egy font fonalat 1 shillingért adnak el, akkor az *értéken* adják el és a benne realizált profit $^1/_5$ shilling $= {}^{12}/_5$ penny $= 2\,{}^2/_5$ penny. Ha fontját $^4/_5$ shillingért, vagyis $\frac{4\times 12}{5} = \frac{48}{5} = 9\,{}^3/_5$ pennyért adnák el, akkor $^1/_5$-del értéken *alul* adnák el és semennyi profitot sem realizálnának. De ha $9\,{}^3/_5$ pennyn felül, mondjuk körülbelül 10 pennyért adják el, akkor $^2/_5$ penny profittal adják el, bár még mindig 2 pennyvel, azaz $^{20}/_{10}$ pennyvel értéken *alul*. Profit van, mihelyt a fonalat a termelési költségein *felül* adják el, még ha értéken *alul* is. Ha az értéken adják el, akkor az egész értéktöbblet realizálódik a tőkés számára, azaz az áruban foglalt meg nem fizetett munkának a benne foglalt megfizetett munka fölötti egész többlete. Adva van tehát a profit emelkedése vagy süllyedése számára az egész játéktér, amelyet az értéktöbblet, azaz az áru értéke – termelési költségeinek értéke – határoz meg, az áru értéke és termelési költségeinek értéke közötti, a benne foglalt munka teljes összege és a benne foglalt megfizetett munka közötti különbség határoz meg.

Ha a tőkés az árut profittal, de értéken alul adja el, akkor az értéktöbblet egy részét az eladó helyett a vevő sajátítja el. Az értéktöbbletnek ez a különböző személyek közötti különböző elosztása természetesen mit sem változtatna az értéktöbblet természetén, mint ahogy a munkás számára is (még ha véletlenül ő maga is az áru vevője) teljesen közömbös, hogy az őt közvetlenül kizsákmányoló tőkés, vagy a tőkések stb. osztálya sajátítja el a meg nem fizetett többletmunkáját.

Ez a törvény, hogy a tőkés az árut *profittal* adhatja el, ha értéken *alul* is, igen fontos a konkurencia némely jelenségeinek megmagyarázása szempontjából.

De kiváltképp teljesen megmagyarázhatatlan volna egy fő jelenség, amelyre később még részletesebben rátérünk, tudniillik egy *általános profitráta*, vagyis az a mód, ahogyan a tőkések a tőke által termelt összes értéktöbbletet maguk között elszámolják. Ilyen általános profitráta csak azáltal lehetséges, hogy némely árukat értékükön felül, másokat azon alul adnak el, vagyis hogy az az értéktöbblet, amelyet az egyes tőkés realizál, nem attól az értéktöbblettől függ, amelyet ő maga termel, hanem az átlagértéktöbblettől, amelyet az egész tőkésosztály termel.

d) Ha tehát az *értéktöbblet* adva van, abszolút vagy relatív – azaz egyfelől a normális munkanap határa, amelyen túl a munkaidő nem hosszabbítható meg, másfelől a munka termelőereje, úgyhogy a szükséges munkaidő minimuma tovább nem rövidíthető –, akkor a profit csak annyiban növelhető,

amennyiben az áru termeléséhez szükséges állandó tőke *értékét* csökkenteni lehet. Amennyiben az állandó tőke bekerül az áru termelésébe, szükséges annak termeléséhez, nem az ára (a csereértéke), hanem csakis a használati értéke jön tekintetbe. Hogy mennyi munkát tud felszívni pl. a len a fonodában, az nem az *értékétől* függ, hanem a *mennyiségétől*, ha a termelés foka, azaz a technológiai fejlettség meghatározott foka adva van; ugyanígy az a segítség, amelyet egy gép pl. 100 munkásnak nyújt, nem az *értékétől*, *árától*, hanem a használati értékétől, gépként való rendeltetésétől függ. A technológiai fejlettség egy fokán egy rossz gép drága lehet, s a technológiai fejlettség egy magasabb fokán egy kitűnő gép olcsó. Csak amikor a cotton gin feltalálásával (1793) a pamut drága anyagból olcsó lett {mivel közvetlenül e széthasító gép feltalálása után egy öreg néger nő naponta 50 font gyapotszálat tudott elválasztani a gyapotmagtól[153], azelőtt pedig egy néger napi munkája volt szükséges ahhoz, hogy egyetlen font gyapoton elvégezzék ezt a folyamatot}, fejlődhetett ki a pamutipar Angliában.

Az egy meghatározott technológiai fokon szükséges állandó tőke *értéke* csak akkor csökkenthető, tehát a *profit*, $\frac{m}{c+v}$ csak akkor növelhető, miközben az értéktöbblet változatlan, ha vagy [először] az alkalmazott álló- és forgótőke *értéke* közvetlenül esik, azaz ha mindkettő kevesebb munkaidőnek, tehát megnövekedett termelőerőnek a termékévé válik azokban a munkaágakban, amelyeknek közvetlen termékei. Ebben az esetben azért emelkedik a profit egy munkaágban, mert növekedett a munka termelékenysége (tehát bizonyos fokig megnövekedett a többletmunka) azokban a más munkaágakban, amelyek a termelési feltételeket szolgáltatják neki. Tehát ebben az esetben is az így kapott profit (vagy a profit emelkedése, vagy, ami ugyanaz, a profit és az értéktöbblet közötti különbözet csökkenése), vagy a tőke nagyobb termelékenysége (mivel a profit a tőke tulajdonképpeni terméke) a munka megnövekedett és a tőke által elsajátított termelékenységének a következménye. Csak nem közvetlenül, hanem közvetve. Így annak a profitnak a növekedése, amelyre egy tőkés azáltal tesz szert, hogy a gyapot és a fonógép olcsóbbá válik, annak az eredménye, hogy megnövekedett a termelékenység, habár nem a fonodában, hanem a gépgyártásban és a lentermesztésben (vagy a gyapottermesztésben stb.).

Ez hasznos, kétszeresére emeli a tőke termelékenységét. Hogy egy adott mennyiségű munkát materializáljanak, tehát hogy egy adott mennyiségű többletmunkát elsajátítsanak, ahhoz kevesebbet kell költeni a munka feltételeire, a tőke állandó részére, amelynek értéke a termékben csak újra megjelenik, de nem emelkedik. Tehát csökkentek azok a termelési költségek,

amelyek ma egy bizonyos mennyiségű többletmunka elsajátításához szükségesek. Ez abban fejeződik ki, hogy a tőke változó részének az aránya az állandó részéhez, tehát az össztőkéhez is, növekedik. Ezért a profit növekedik, mivel $\frac{m}{c+v}$ nyilvánvalóan növekedik, ha c értéke, c számnagysága csökken, mivel ez a nagyság akkor érné el a maximumát, ha c nullával egyenlő volna.

[Vagy] *másodszor*: tegyük fel, hogy azelőtt adott nagyságú állandó tőkére volt szükség ahhoz, hogy pl. fonók adott tömegét foglalkoztassák és többletmunkájuk egy adott mennyiségét elsajátítsák. Ennek a 100 embernek a foglalkoztatása az adott termelési fokon bizonyos minőségű és meghatározott méretű gépi berendezést (állótőkét), valamint meghatározott mennyiségű nyersanyagot, gyapotot, gyapjút, selymet stb. kíván meg. De ezen állandó tőke értékének semmi köze nincs a fonási folyamathoz, amelybe belekerül. Ha a felére csökkenne, akkor, először, a fonási folyamatban létrehozott értéktöbblet ugyanaz maradna, mint azelőtt, de a profit növekedne. Ha eredetileg az állandó tőke az össztőke $^5/_6$-a volt, a változó tőke $^1/_6$-a – tehát pl. 600 £-ből 500 £ állandó, 100 £ változó – az értéktöbblet pedig 30%, akkor ez 600 £-re 5% volt (100×6 az 600, 6×5 = 30). A profitráta 5%; az értéktöbblet 30%; 100 (v) : 600 (c); (5×600 = 3000 és 30×100 szintén 3000). A profitráta 5% volt. Ha most az állandó tőke termelési költségei a felére csökkennének – azaz ha megkétszereződne a termelőerő azokban az ágakban, amelyek ezt az állandó tőkét szolgáltatják –, tehát 500-ról 250-re, akkor az alkalmazott tőke teljes összege 600-ról 350-re csökkenne. A 30 értéktöbblet és a 100 változó tőke ugyanaz maradna... Tehát most 30 a 350-re. A profitráta $\frac{30}{500+100}$ helyett $\frac{30}{250+100}$, tehát 5% profit helyett $8\,^4/_7$% (350 : 30 = 100 : $8\,^4/_7$). A profit tehát növekedne, mert az első esetben a változó tőke aránya az össztőkéhez = 100 : 600 = 1 : 6, a második esetben 100 : 350 = 1 : $^7/_2$. Az első esetben a változó tőke az össztőke $^1/_6$-ával egyenlő, a másodikban = 1 : $^7/_2$ = $^2/_7$. De $^1/_6$: $^2/_7$ = $^7/_{42}$: $^{12}/_{42}$. A változó tőkének az össztőkéhez való aránya tehát $^7/_{42}$-ről $^{12}/_{42}$-re, azaz $^5/_{42}$-del emelkedett. Ugyanabban az arányban, amelyben a változó tőkének az össztőkéhez való aránya növekedett, megnövekedett a profit rátája, mert $^7/_{42}$: $^{12}/_{42}$, vagyis 7 : 12 = 5 : $8\,^4/_7$; (5×12 = 60 és $7\times(8+^4/_7)$ = $= 56+\frac{7\times4}{7} = 56+4 = 60$).

Ez volna tehát az első nyereség, vagy általánosan kifejezve, 350 tőke most ugyanannyi profitot hozna, mint azelőtt 600 tőke, mert az értéktöbblet

ugyanaz maradna, de ugyanannak a munkabérre fordított tőkének az alkalmazása a realizálásához már csak 250 állandó tőkét kívánna a régebbi 500 helyett. Az értéktöbblet és következésképpen a profit termeléséhez szükséges *termelési eszközök* csökkennének.

De, másodszor, az ugyanazon árutömeg és ugyanazon értéktöbblet termeléséhez azelőtt szükséges 600 £ össztőkéből 250 £ felszabadulna, amelyet vagy egy másik üzletágban lehetne idegen munka elsajátítására befektetni, vagy ha ugyanabban az üzletágban (előfeltételezve ugyanazt a termelési fokot és ezért ugyanazt az arányt a tőke különböző részei között) alkalmaznák, akkor munkások kétszer akkora számát lehetne foglalkoztatni, tehát kétszer annyi többletmunkát lehetne elsajátítani az állandó tőke bárminemű növekedése nélkül. Már csak 100 £-nyi növekedésre lenne szükség munkabér céljára, tehát 700 £ össztőkére 60 £ nyereséghez (értéktöbblethez) (60 : 200 ugyanaz, mint 30 : 100, továbbra is 30% értéktöbblet). Azelőtt ehhez 1200 kellett (a régebbi ráta szerint). Vagy ha a 250-et (amennyiben ez technikailag lehetséges) mint új tőkét hozzátennék a régihez és ugyanabban az arányban oszlana meg *c*-re és *v*-re, akkor ebből a munkára $71\,^3/_7$ jutna, az állandó tőkére pedig $178\,^4/_7$, amiből a régebbi arány szerint az értéktöbblet $21\,^3/_7$ (vagyis 30%) ($100 : 30 = 71\,^3/_7 : 21\,^3/_7$). A 600 £ tőke összprofitja (bár az értéktöbblet rátája ugyanaz maradt, de maga az értéktöbblet nőtt, mert nőtt a változó tőkének az össztőkéhez való aránya) most $30 + 21\,^3/_7 = 51\,^3/_7$.

Az eredeti állapottal összehasonlítva a profitráta 5-ről $8\,^4/_7$ százalékra növekedne, a profit tömege, mivel az értéktöbbleté is, 30-ról $51\,^3/_7$-re. Az állandó tőke értékének minden csökkenése, eltekintve attól, hogy növeli a profitrátát, mert csökkenti az össztőkének a változó tőkéhez való arányát, egyáltalában lehetővé teszi, hogy ugyanazt a munkatömeget kisebb össztőke-ráfordítással zsákmányolják ki, tehát változatlanul hagyja az értéktöbbletet és felszabadítja a tőke egy részét, amelyet most nem mint azelőtt, állandó, hanem változó tőkévé, a tőke magát növelő részévé lehet változtatni. Az állandó tőke értékének minden növekedése (ha a termelés foka, tehát a termelés technológiai feltételei ugyanazok maradnak) csak az ugyanazon értéktöbblet termeléséhez szükséges termelési költségeket növeli és ennélfogva csökkenti a profitrátát. Az állandó tőke értékének minden csökkenése, amíg a termelés foka ugyanaz marad, növeli a tőkének azt a részét, amelyet változó tőkévé, magát növelő és nemcsak fenntartó tőkévé lehet változtatni, tehát nemcsak a profit rátáját növeli, hanem a tömegét is, mert növeli az értéktöbblet tömegét.

Másik példa.

Ha tehát adva van egy tőke, pl. 9000 £, és ha ugyanazt a lent, gépi berendezést stb., amely azelőtt 6000 £-be került, és 100 munkás egy év alatt, mindegyik 30 £-ért, dolgozta fel, most 3000 £-ért lehetne megvenni, akkor a profit (az össztőkéhez viszonyítva becsült értéktöbblet), amelyet 6000 £ szerzett a tőkésnek, akkora lenne, mint az, amelyhez azelőtt 9000 volt szükséges. A tőkésnek $^1/_3$-dal kevesebb tőkére lenne szüksége ugyanannak a többletmunkának a *felszívásához* és *elsajátításához*, 3000 £-je tehát felszabadulna. Ha az arány ugyanaz maradna, akkor most a felszabadult 3000 £-ből 1500-at gépi berendezésre és lenre használhatna fel, 1500-at munkabérre és a korábbinál 50 munkással többnek a többletmunkáját szívhatná fel ugyanazzal a 9000 £ tőkével. A profit rátája az első esetben, ha csak 6000 £-et alkalmazna, emelkedne, mert a változó tőke aránya az össztőkéhez növekedne. A rátán kívül a profit tömege is emelkedne a második esetben, ha továbbra is a 9000 £-et használná fel termelésre, mert 1. a 9000-ből 4500-at cserélne ki eleven munkára a korábbi 3000 helyett, 2. mert további 50 ember többletmunkájának elsajátításával a többletmunka mennyisége nemcsak *relatíve*, hanem *abszolúte* is növekedne. Mindkét esetben a munka termelékenysége, amennyiben az állandó tőkére hat, csak azért növeli a profitot (a profitrátát), mert a többletmunkát *relatíve*, a kiadott tőkéhez képest, vagy *abszolúte* növeli (az utóbbi a helyzet, ha a tőkének egy olyan része, amelyet az adott, ugyanazon termelési fokon azelőtt állandó tőkévé kellett változtatni, most felszabadul vagy változó tőkévé lehet változtatni).

A *profitráta növekedése* – a változó tőke és az *állandó tőke* közti aránynak vagy a változó tőke és az előlegezett tőke teljes összege közti aránynak a kisebbedése révén, vagy ami ugyanaz, az állandó tőke *értékének csökkenése* révén az őt termelő munka megnövekedett termelőereje következtében – mindkét esetben csak onnan ered, hogy az értéktöbblet *relatíve* vagy *abszolute* növekedik a termelési költségeihez, vagyis a termeléséhez szükséges tőke teljes összegéhez képest, vagyis hogy csökken a profit és az értéktöbblet közti különbözet. A profitrátának ez a növekedése tehát a termelőerőnek nem egy meghatározott tőke munkaágában, hanem azokban a munkaágakban való fejlődésén nyugszik, amelyeknek terméke az ama munkaágban szükséges állandó tőke.

{Valóban a tőkének állótőkeként létező része – illetve minden olyan árutőke is, amelyet a régi termelési feltételek között termeltek – *relatíve elértéktelenedik* a termelőerő e növekedése, azaz a tőke relatív elértéktelenedése által; mint ahogy e tőke értékének emelkedése által, a termelőerő csökkenése következtében, talán a vas, fa, gyapot stb. és más olyan elemek drágulása következtében, amelyek az állótőkét és a forgótőkét [alkotják], amely-

nyiben bekerülnek az állandó tőkébe, változatlan értéktöbblet mellett a profitráta csökken, tehát a profit is a tőkéhez képest, miközben maga az *értéke ennek a tőkének* emelkedik. Ezt a hatást a konkurenciánál kell megvizsgálni. Ezt a körülményt soha nem veszik tekintetbe *új tőkebefektetésnél*, akár ugyanabban a vállalkozásban, akár újonnan létesítettben; éppúgy nem a nyersanyagra nézve, amelyet újonnan kell vásárolni.}

{A profitráta növelhető továbbá a *forgalmi idő rövidítésével*, tehát mindazokkal a találmányokkal, amelyek tökéletesítik* a közlekedési és szállítóeszközöket, valamint az áru formai átváltozási folyamatait, tehát a hitel fejlődésével stb. De ez tulajdonképpen a forgalmi folyamat vizsgálatába tartozik.}

A profitráta egy második növekedése más forrásból fakad, nem annak a *munkának a gazdaságosságából*, amely az állandó tőkét termeli, hanem az *állandó tőke alkalmazásában való gazdaságosságból*. A munkások koncentrációjával, a kooperációval, a nagyobb méretekben dolgozással egyrészt állandó tőkét *takarítanak meg*. Ugyanaz az épület, fűtés, világítás stb. viszonylag kevesebbe kerül, ha nagyobb méretű, mint ha kisméretű termelésre alkalmazzák. Ugyanannak a használati értéknek a közös alkalmazása itt az, ami a termelési költségeket csökkenti. Úgyszintén a gépi berendezés stb. egy részének, pl. gőzkazánoknak a költsége nem lóerőik arányában emelkedik. (Lásd a példát[154].) Habár abszolút értékük emelkedik, *relatív* értékük csökken a termelés méreteihez és a mozgásba hozott változó tőke nagyságához vagy a kizsákmányolt munkaerő tömegéhez képest. Az a gazdaságosság, amelyet egy tőke a saját termelésében, pl. a fonodában alkalmaz, közvetlenül a *munka gazdaságosságán* nyugszik, azaz minél kevesebb tárgyiasult munkát minél több eleven munkára cserélni, minél több többletmunkát termelni, ami csak a munka megnövekedett termelőerejével lehetséges. Az imént említett *gazdaságosság* viszont azon nyugszik, hogy *idegen meg nem fizetett munkának* ezt a *lehető legnagyobb* elsajátítását a lehető leggazdaságosabban, vagyis az adott méretekben a lehető legkisebb *termelési költségekkel* érjék el. Ez a gazdaságosság is vagy a társadalmi munka termelékenységének e meghatározott termelési ágon kívül való kiaknázásán nyugszik, azaz az állandó tőke termelésében alkalmazott munka termelékenységén, vagy, az imént vizsgált esetben, az állandó tőke alkalmazásában való gazdaságosságon, amelyet vagy közvetlenül a kooperáció stb., a munkának a tőkés termelésen belüli társadalmi formája és ennek a megtakarításnak a mérete tesz lehetővé, vagy az, hogy a gépi berendezés stb. terme-

* *A kéziratban*: lerövidítik – *Szerk.*

lését olyan méretekben teszi lehetővé, amelyekben csereértéke nem a használati értékével arányosan nő. Mindkét esetben a munka fokozódott termelékenysége a munka társadalmi formájából fakadó termelékenységnövekedés, ezúttal nem magában a munkában, hanem a feltételekben, amelyek között és amelyekkel termel. Ide tartozik az is, hogy a *hulladékok* nagyobb méreteknél könnyebben válnak új ipar anyagává, mint a kisipar szétforgácsolt hulladékai, s ezáltal szintén csökkennek a termelési költségek.

Ahogy tehát a tőkének megvan az a tendenciája, hogy az *eleven munka* közvetlen alkalmazásában ezt a *szükséges munkára* redukálja és a valamely termék előállításához szükséges munkát a munka társadalmi termelőerejének kiaknázása útján mind rövidebbé tegye, tehát eleven munkát gazdaságosan használjon fel – minél kevesebb munkát fordítson egy áru előállítására –, éppen úgy megvan az a tendenciája is, hogy ezt a gazdaságossá tett és a szükséges munkára redukált munkát a *leggazdaságosabb feltételek* között alkalmazza, vagyis az állandó tőke csereértékét a lehető legkisebbre redukálja, tehát egyáltalában a *termelési költségeket* a minimumukra redukálja. Ha tehát azt látjuk, hogy az áru értékét nem az egyáltalában benne foglalt munkaidő, hanem a benne foglalt *szükséges* munkaidő határozza meg, először a tőke realizálja ezt a meghatározást és egyszersmind az áru termeléséhez társadalmilag *szükséges* munkát folyton rövidebbé teszi. Az áru ára azáltal redukálódik a minimumra, hogy a termeléséhez szükséges munka minden eleme a minimumra redukálódik.

e) Ahhoz, hogy a profitot felbecsüljük (ahogy az értéktöbbletet), nemcsak azt az értéktöbbletet nézzük, amelyet egy meghatározott tőke egy adott időköz (megtérülési idő) alatt termel, hanem egy tőkemennyiséget pl. 100-at veszünk mércéül, úgyhogy az arány százalékban fejeződik ki.

f) Világos, hogy a felhalmozásnak, vagyis a tőke valóságos növekedésének a rátáját a profit, nem pedig az értéktöbblet határozza meg, mivel, ahogy láttuk, ugyanaz a profit és ugyanaz a profitráta igen különböző értéktöbbletrátákat fejezhet ki. De csak a profit fejezi ki az értéktöbbletet az előlegezett tőke teljes összegéhez való arányban, tehát fejezi ki az össztőke valóságos növekedését (a valóságos növekedés arányát). A valóságos nyereséget, amelyre a tőkés szert tesz, ezért szintén nem az értéktöbblet, hanem a profit fejezi ki. Az értéktöbblet a tőkének csak arra a részére vonatkozik, amelyből közvetlenül fakad. A profit az össztőkére vonatkozik, amelyet ennek az értéktöbbletnek a termeléséhez előlegeztek, amely tehát nemcsak a közvetlenül eleven munkára cserélt részét tartalmazza a tőkének, hanem egyszersmind azt a részét is, azoknak a termelési feltételeknek az értékössze-

gét, amelyek között egyedül lehetséges a tőke másik részének eleven munkára cserélése és az utóbbinak a kizsákmányolása.

Az értéktöbblet csak az eleven munka becserélt és a termelési folyamatban elsajátított részének azon egyenérték fölötti többletét fejezi ki, amelyet a munkabérben kicseréltek reá tárgyiasult munka formájában. A profit pedig *a termék értékének az összes termelési költségek értéke fölötti* többletét fejezi ki, tehát valójában azt az értéknövekedést, amelyre az össztőke a termelési és forgalmi folyamat végén szert tett azon érték felett, amellyel bírt e termelési folyamat előtt, mielőtt abba bekerült.

A profit ezért az egyetlen forma is, amely a tőkét közvetlenül érdekli, s benne teljesen kihunyt az eredetére való emlékezés. Az értéktöbblet profittá változása ezért teljessé teszi a misztifikációt, amely a tőkét önműködőnek és a munkával szemben személynek tünteti fel, a termelési folyamat objektív mozzanatát szubjektiválja.

g) Hogyan aránylik mármost a profit a tőke nagyságához, *ugyanazt az értéktöbbletet előfeltételezve*? Ez ugyanaz a kérdés, mint: Hogyan aránylik a profit tömege a profit rátájához?

Másodszor pedig, hogyan keletkezik egy *általános profitráta*, amely csakis a tőke *nagyságától* függ, független attól az értéktöbblettől, melyet egy meghatározott tőke egy meghatározott üzletágban hoz létre, vagy egy meghatározott üzletágban való termelékenységtől (vagyis idegen munka elsajátításának arányától)?

Erre a két kérdésre, amelyek összefüggnek a termelési költségekkel, még válaszolnunk kell, mielőtt áttérünk e szakasz legfontosabb kérdésének — a profitráta csökkenésének a tőkés termelés folyamán — a megoldására.

{Előbb még egy, a 6.c) pontra* vonatkozó megjegyzés. Minthogy az árukat profittal lehet eladni értékükön *alul* — amíg ugyanis a tőkés költségein, a termelési költségeknek *ő* maga által fizetett, saját erszényéből előlegezett részén *felül* adják el őket — és minthogy az áru értéke és a termelési költségek közti különbözet a tőkésnek jelentékeny játékteret enged és igen különböző fokokat tesz lehetővé az áru árában annak értékén alul anélkül, hogy az egész profit odaveszne —, ezért világos, hogy a konkurencia nemcsak egy, hanem sok termelési ágban, sőt valamennyiben az áraknak az értékek alá történő fokozatos leszorítása útján mindenütt leszoríthatná a profitrátát. Ha a társadalom csupán ipari tőkésekből állna, akkor ez kiegyenlítődne, mivel mindenki nemcsak mint magánfogyasztó, hanem mint ipari fogyasztó is olcsóbban kapná munkafeltételeit, tehát a profitráta me-

* *Lásd 209. old. — Szerk.*

gint általánosan emelkedne mind az egész előlegezett tőke elértéktelenedése következtében, mind a munkaképesség termelési költségeinek csökkenése következtében, tehát mert az értéktöbblet a változó tőkéhez képest relatíve emelkedik. De a társadalomban vannak fix jövedelmű osztályok, a pénzes stb. osztály[155], hitelezők stb., tehát vannak olyan megszabott levonások az értéktöbbletből vagy profitból, amelyek nem csökkennek a profitrátának vagy az áru árának az érték alá süllyedésével. Ezek az osztályok kétszeresen nyernének. A járadéknak, amely nekik jutna, magasabb csereértéke lenne, mert csonkítatlan maradna, miközben az áruk ára átlagban esne, az értékük alá. A levonás nagyobb adagját alkotnák és többet vásárolhatnának vele. Valami efféle történt Angliában 1815–1830-ban (Lásd *Blake*[156]). Ilyen körülmények között a tulajdonképpeni ipari tőkések helyzete igen nehéz lehetne. A járadékosok valójában az értéktöbblet jelentékeny részét zsebrevágnák, amely maga az ipari tőke számára elveszne. De az ilyen állapot csak időleges lehet, mert csődöket idézne elő az ipari tőkések között (mint 1815–1830-ban az angol bérlők között) és akadályozná a tőke felhalmozását. Szükségszerűen visszahatás következne be. Ezért, bár a konkurencia nemcsak egy meghatározott iparágban csökkentheti a *profitrátát*, amíg az meghaladja az átlagárát, hanem, ahogy A. Smith véli[157], valamennyiben, mégis az utóbbi hatás csak időleges lehet. A fix jövedelmű és pénzes osztályok kezében felgyülemlő tőkét vagy fogyasztási áruk vásárlására kell fordítani, és ebben az esetben az áru árát újra közelebb hozná az értékéhez, tehát újra emelné a profitrátát; vagy pedig újra kölcsönadnák mint tőkét, s ebben az esetben egyfelől még növelné a konkurenciát, tehát az áruáraknak az áruértékek alá történő további leszorításával a már mélyre süllyedt profitrátát még mélyebbre süllyesztené, úgyhogy válságot, robbanást és visszahatást idézne elő. Másfelől az új tőkebefektetések, akár kamat, akár járadék alakjában, a csökkent áraknak megfelelően alacsonyabb rátára történnének és ezzel megközelítően olyan állapotot idéznének elő, mintha *valamennyi* tőkés az árukat értékükön alul, tehát, kiegyenlítődés révén, *értékükön* adná el. A profitráta ezáltal újra a normális szintjére emelkednék.

Ebből a szemszögből tehát megmutatkozik, egyfelől, hogy A. Smith nézetének megvan az a helyes, ellenfelei által észre nem vett oldala, hogy a modern ipar bizonyos időleges jelenségeit megmagyarázza, de az általános jelenséget, amelyről a profitráta normális süllyedésénél szó van, nem magyarázza meg, hanem csak időleges *általános ingadozásokat*, amelyek később újra kiegyenlítődnek.

Továbbá: Smith nézete valójában nem azt feltételezi, hogy egyáltalában a *profitráta* süllyed, hanem az a profitráta, amely közvetlenül mint

ipari profit jelenik meg. Csak más elosztás történne, mivel valójában az értéktöbblet egy jelentékeny részét nem maguk az ipari tőkések, hanem a pénztőkések és a fix jövedelműek vágnák zsebre. Csak egyáltalában a profit más *elosztása* történne; maga a profit valójában nem változtatná meg a rátáját, mert most magasabb jövedelemként más osztályok kezében jelenne meg. Idővel ez persze válságokhoz és visszahatáshoz vezetne. A. Smith a tulajdonképpeni jelenséget tehát nem magyarázza meg. De a fix jövedelmek értéke emelkedne, egyrészt mivel az összprofit magasabb rátáját vonnák magukhoz – bár névlegesen a ráta ugyanaz maradna –, másrészt mivel a maguk adagjáért valójában nemcsak több terméket, hanem nagyobb tömegű tárgyiasult, ha nem is általuk *megfizetett* munkát vásárolnának.}

Világos, hogy ha adva van az értéktöbblet és a *profitráta*, amelyben kifejeződik {ez, mint láttuk, igen különböző lehet, amikor az értéktöbblet ugyanaz}, a profit tömege, a profit abszolút nagysága teljesen az *alkalmazott összt*ő*ke nagyságától* függ. Ha 100 tallérra a profit 10, akkor 100 000-re 10 000, tudniillik 10×1000, mivel a 100 tőke úgy aránylik a 100 000-hez, mint 10 a 10 000-hez. A profit tömege ebben az esetben pontosan ugyanabban a mértékben növekedik, mint az előlegezett tőke értéke vagy nagysága; éppúgy ha a tőke van adva, akkor a profit tömege a profitrátától függ.

1. Csakhogy láttuk, *ugyanaz* az értéktöbblet igen különböző profitrátákban fejeződhet ki aszerint, hogy mi a változó tőke aránya az össztőkéhez.

2. Másodszor pedig maga az értéktöbblet a dolog természeténél fogva különböző tőkék számára *nem ugyanaz*, hanem *különböző*. Először is a tulajdonképpeni *forgalmi időnek* a *termelési időhöz* való aránya és ezért a megtérülési idő különböző tőkéknél különböző, s a valóban létrehozott értéktöbblet fordított arányban áll a forgalmi időnek a termelési időhöz való arányával. Másodszor, a normális munkanap és ezért a többletmunkaidő különböző tőkéknél különböző, bár ezt csak úgy kell felfogni, mint annak az aránynak a kiegyenlítését, amelyben a különböző munkamódok az egyszerű átlagmunkához állnak. Harmadszor, különböző az arány a forgó- és az állótőke között, az az arány, amelyben az *állótőke* megtérül stb. Különböző a termelékenység a különböző iparágakban és az arány, amelyben részt vesznek más iparágak termelékenységében. Pl. egy olyan ipar, amely igen kevés munkást foglalkoztat, nem ugyanolyan mértékben vesz részt a mezőgazdasági termékek olcsóbbá tételében, egyáltalában a létfenntartási eszközök olcsóbbá tételében, mint az, amely sok munkást foglalkoztat, sok eleven munkát hoz mozgásba, ahogy az az ipar, amely kevés gépi berendezést alkalmaz, nem ugyanolyan mértékben vesz részt a gépek olcsóbbá tételében, mint az, amely sok gépet alkalmaz.

Átlagprofitrátáról egyáltalában csak akkor lehet szó, ha a profitráták a tőke különböző termelési ágaiban különbözők, nem pedig ha ugyanazok.

E pont behatóbb vizsgálata a konkurenciáról szóló fejezetbe tartozik. De a döntően általánosat mégis el kell itt mondani.

Tehát először is egy közös vagy általános profitráta természetében van az, hogy *átlagprofit*; igen különböző profitráták átlaga.

Az átlagprofitráta továbbá előfeltételezi, hogy ha egy meghatározott tőke egy meghatározott befektetésben profitot hoz, amely egy bizonyos ponton túl emelkedik vagy esik, profitja a normális profitráta fölé emelkedik vagy alá süllyed, amely utóbbit tehát éppen az ezen mérési pont által jelzett szint határozza meg. Ezen a szinten a profitráta normálisnak, a tőkét mint olyat nagyjában és egészében megilletőnek számít. Ezzel még mindig nem vagyunk a döntő pontnál.

Egy átlagon felüli vagy aluli profitráta – amennyiben nem kompenzálja a tőkebefektetés különös természete, ahhoz hasonlóan, ahogy különböző munkaágak normálnapjainak tartamkülönbségeit némileg módosítják egyidejű mellékkörülmények, a munka különös természete stb. – a tőke kivételes állapotának számít abban a különös befektetési ágban, ahol ez fennáll, s a konkurencia az általános szintre nyomja le vagy emeli fel úgy, hogy idegen tőkék vándorolnak be a kiváltságos ágba vagy ellenkező esetben helyi – ebben az ágban megtelepedett – tőkék kivándorolnak belőle. Ezáltal süllyed a profitráta szintje az első esetben és emelkedik a másodikban. Az a többletprofit, vagy kevesebb profit, amely egy egyes tőkésnek egy különös tőkebefektetési ágban (területen) jut, egyáltalán nem tartozik ebbe a vizsgálódásba. Amiről szó van, az ellenkezőleg, a tőke profitja a termelés valamennyi különös ágában vagy a tőkebefektetés mindegyik, a társadalmi munkamegosztás által megszabott különös szférájában minden átlagos vagy normális viszonyok közé helyezett tőke számára. Ez a megszorítás fontos ahhoz, hogy további elemzéssel rájöjjünk a nyitjára annak, mi a *profit átlagrátája*.

Vegyünk valamely meghatározott mennyiségű tőkét, pl. 100-at a tőke mércéjéül – vagyis olyan mércéül, amelyen a különböző tőkék nagysága összehasonlítható –, akkor a *profit átlagrátája* azt jelenti, hogy 100 £ után pl. 10 £ profitra tesznek szert, ami az előlegezett tőke $^1/_{10}$-e vagy 10 százaléka, teljesen függetlenül annak a termelési szférának a különös természetétől vagy meghatározottságától, amelyben ezt a 100 £-et tőkeként befektették. Ebből korántsem következik, hogy mindegyik termelési szférában be lehet fektetni 100 £ értékösszeget tőkeként. Csak az következik

belőle, hogy e szférák mindegyikében 100 után 10%-ra tesznek szert, bármekkora is a különös termelési ág üzemeléséhez szükséges tőkenagyság. Egy *általános profitráta* tehát valójában csak annyit jelent, hogy a profit össztömegét abszolúte az előlegezett tőke nagysága határozza meg. Akár nagy, akár kicsi a tőke, profitjának átlagrátája 10%, mégpedig ugyanazon forgalmi idő, megtérülési idő alatt, tehát pl. 1 év mint a forgalmi idő mércéje alatt. Minthogy a forgalmi időt közömbösnek (vagy ami ugyanaz, azonosnak) feltételezzük valamennyi tőkére nézve, továbbá a profitrátát is, ezért a profit tömege teljesen a tőke nagyságától függ. Vagyis a profit tömege egyenlő $a \times x$, amelyben a állandó nagyság, x az a változó nagyság, amely a tőke terjedelmét fejezi ki. Vagyis ha a tőke nagysága adva van, adva van a profit tömege is, tudniillik meghatározza az általános profitráta. Hogy az általános profitráta pl. 10%-kal egyenlő, az egyáltalában nem jelent egyebet, mint hogy a tőkék $^1/_{10}$-e, bármilyen ágban alkalmazzák őket, mint profit visszatér, vagy hogy a profit ugyanabban az arányban van a tőke nagyságával – ugyanaz a nagyságviszonya az előlegezett tőkéhez, tömege tehát teljesen a tőke nagyságától függ, egyenes arányban van vele; tehát éppúgy független a *tőke valóságos megtérülési idejétől* (minthogy a profitráta ugyanaz egyáltalában egy adott forgalmi időre), a *specifikus forgalmi idejétől* – azaz forgalmi idejének a termelési idejéhez való arányától; éppúgy független a tőke különböző alkotórészeinek szerves arányától minden különös termelési ágban, tehát a *valóságos értéktöbblettől* – azaz a többletmunka valóságos mennyiségétől –, amelyet minden egyes tőke minden különös termelési ágban felszív vagy termel.

Az értéktöbblet profittá változása nemcsak a számarányt változtatja meg – vagy helyesebben a *számarány kifejezését*, hanem egyáltalában a formát is. Az értéktöbblet úgy jelent meg, mint arány, amelyben tárgyiasult munka eleven munkára cserélődik, vagy amelyben tárgyiasult munka eleven munkát csere nélkül elsajátít. Az előlegezett tőke különböző részeinek egymás közötti szerves aránya és ezért az értéktöbbletnek a tőke egy *specifikus* alkotórészéhez való aránya is ebben szembetűnik, kifejeződik. Ez elesik, mihelyt az értéktöbbletet profitként fejezik ki. Az előlegezett tőke valamennyi része úgy jelenik meg, mint egyjelentésű, csak mennyiségileg különböző értéknagyságok, csereértéktömegek, értékösszegek, amelyeknek mennyiségük arányában – vagy helyesebben összeadva – egyaránt az a tulajdonságuk, hogy nemcsak önmagukat termelik, hanem egy eredeti nagyságukon felüli többletet is, a profitot. A tőke a főösszeg, a profit az e főösszeg által egy meghatározott forgalmi idő alatt létrehozott mellékösszeg. A főösszeg, a tőke, úgy viszonylik a mellékösszeghez, mint alap(ok)

a megalapozotthoz (következményhez, hatáshoz). Ez úgy jelenik meg, mint a tőkés termelés létező törvénye. A hogyan, mitől és miért oly kevéssé van kifejezve a tőke és profit ezen arányában, hogy a tőkés termelés tolmácsolói, a politikai gazdászok a legkülönbözőbb és legellentmondóbb magyarázatokat adják e jelenségre.

De mindemellett az értéktöbblet e profittá változásánál az értéktöbblet abszolút nagyságként továbbra is egyenlő a profittal. Attól, hogy 100-at 10 százalékos profitnak számítják-e 1000-re, vagy 20 százalékos értéktöbbletnek arra a változó részre, amelyet ez az 1000 tartalmaz, mondjuk 500-ra, a 100 továbbra is *ugyanazon értéknagyságként* [jelenik meg], csak különbözőképpen számítva {és a számítás különbözőségében van a forma különbözősége, *az előlegezett tőkén felüli* ezen *többlet és a tőke különböző alkotórészeinek szerves aránya* közötti kapcsolat kihunyása}. Önmagában véve a különbség csak formai marad. Ezért az értéktöbbletnek a különös tőkebefektetésekben való különbözősége itt továbbra is még mint a *profit különbözősége* jelenne meg.

De egészen más a helyzet az *általános profitrátával*, amelynek legáltalánosabb törvénye abban fejeződik ki, hogy a profitráta valamennyi tőke számára egyenlő, vagy ami ugyanaz, hogy a profit tömegei közvetlenül és pontosan úgy viszonylanak egymáshoz, mint a tőkék nagyságai.

Az *általános profitráta* és ezért a profit a maga valóságos, empirikus alakjában már feltételezi az értéktöbblet profittá változását és ezért az értéktöbbletráta profitrátává változását. De *azonkívül az értéktöbbletnek* (rátájának) (és ezért relatíve az értéktöbblet össztömegeinek is) a *különbözőségei* úgy *léteznek*, ahogy a tőkebefektetés különös szféráiban keletkeznek, részint a változó tőkének az állandó tőkéhez való különböző arányából, részint a forgótőke és az állótőke arányából (minden a termelési idő és a forgalmi idő arányából keletkező arány ellenére) – *az értéktöbblet különböző rátái*, azaz az *értéktöbblet különbözősége* tovább létezik, bár megváltozott formában mint profitbeli különbözőség, azaz *különböző profitráták*. Ezek mint az *általános profitrátának* – és ezért a *profitnak a maga szerves formájában* – a szubsztanciája, előfeltétele szolgálnak. Kiegyenlítődnek, átlagnagyságukra redukálódnak, amely azután a valóságos (normális) profitráta minden különös szférában, a tőkének a társadalmi munka megosztása által előidézett különös termelési szféráiban. Az első átváltozás alapzatán tehát végbemegy egy második, amely már nemcsak a formát, hanem vele együtt magát a szubsztanciát is érinti, tudniillik megváltoztatja a profit *abszolút nagyságát* – tehát az értéktöbbletét is, amely a profit formájában jelenik meg. Ezt az *abszolút nagyságot* az első átváltozás nem érintette.

Bármekkorák a termelési költségek (a tőkés szempontjából) valamely különös termelési szférában – tehát valamely különös áru termelési költségei –, a tőkés hozzácsap pl. 10 százalékot (az általános profitrátát) az előlegezett összeghez, úgy számol, hogy az áruk egy év alatt termelt összegére 10 százalék jut. Ez azután bekerül az áru árába, és ha az árut ezen az áron adják el, akkor a normálprofitot vagy az átlagprofitot realizálták. Ha pl. az év egyik felében a tőkés 2%-kal ezen átlagprofit fölött számolna, a másik felében 2%-kal alatta, akkor az áruk teljes összege egy év folyamán, vagy a profitok átlaga, amelyekre egy év alatt szert tett, egy adott nagyságú tőke normálprofitját vagy átlagprofitját alkotná, minthogy a profitoknak a napi ügyletek folyamán való emelkedései és csökkenései erre egyenlítődnének ki.

De a profit, lényegénél fogva, értéktöbbletből áll, nem a termék valamilyen *formai* magasabb értékeléséből, ahogy például a pénzár névlegesen emelkedik, ha a pénzanyagnak, mondjuk az aranynak az értéke esik az áruk értékének egyidejű esése nélkül. Az értéktöbblet új érték valóságos teremtése. Több tárgyiasult munkát – ezért valóban magasabb csereértéket – képvisel, mint a tőkében eredetileg tárgyiasult munka, vagyis mint a tőke eredeti csereértéke. S a munkának ez a többletmennyisége terméknek, azaz használati értéknek egy többletmennyiségében realizálódik. Amennyire téves volna használati értékek vagy termékek egy nagyobb tömegét a nagyobb mennyisége miatt nagyobb mennyiségű tárgyiasult munkának tekinteni – ellenkezőleg, a munka megnövekedett termelékenysége esetén kisebb mennyiségű munkát képviselhet –, annyira helyes az, hogy ha a munka termelékenységének foka adva van, a termelés egy adott szintjén, a többletmunka vagy a többletérték egyszersmind többlettermékként, több használati értékként jelenik meg. Az össztőkét tekintve az összértéktöbblet az össztöbblettermékben megvalósuló munkának azon termék fölötti össztöbbletét képviseli, amely a tőke állandó részét pótolja és amely az összmunkásosztály újratermeléséhez szükséges – azt a többlettermeket, amelyet részben visszaváltoztatnak tőkévé, részben a jövedelmét alkotja mindazon osztályoknak, amelyek különböző címeken idegen munka fölötti parancsnoklásból, e többlettermékre szóló megfelelő részvényeikből élnek.

Ha a profitnak az árhoz való hozzácsapása csak formai volna, akkor *névleges* volna ugyanúgy, mint ha az össztermék értéke az előlegezett tőke összértékétől csak azáltal különbözne, hogy az össztermeket csökkent értékű pénzben becsülnék fel, vagy, ugyanúgy, ha a számszerű kifejezés azáltal növekednék, hogy arany helyett ezüstben becsülnék. Ezzel nem feltételeznének sem új értéket, sem többlettermeket. Minden tőkés ugyanazt az érté-

ket magasabb pénzáron adná el, ami ugyanaz, mintha valamennyien alacsonyabb pénzáron vagy valamennyien az értéknek megfelelő pénzáron adnák el. Akkor az is közömbös volna, hogy 10 vagy 100% profitot csapnak-e a termelési költségek árához, mert a nagy számok, amelyekben az ár csupán névleges emelését fejezik ki, éppen oly kevéssé érintik a lényeget, mint ha ez a névleges emelés kisebb mértékben történik. E névleges emelés százalékai teljesen közömbösek volnának. A munkabér, azaz a tőkének a munkaképesség újratermelésére szánt része, valamint a tőkének az előlegezett állandó tőkét pótló része ugyanabban az arányban jelenne meg nagyobb számokban, magasabb pénzkifejezésben.

Ahogy az egyes tőke értéktöbblete minden különös termelési szférában a mértéke a profit abszolút nagyságának – amennyiben ez csupán az értéktöbblet átváltozott formája –, úgy az *összértéktöbblet*, amelyet az össztőke, tehát a tőkések egész osztálya termel, az abszolút *mértéke az össztőke összprofitjának*, amikor is profiton az értéktöbblet valamennyi formája értendő, mint járadék, kamat stb. (hogy ez az összprofit magában foglalja a a munkabér csorbítását, az nem tartozik ide, mint korábban megmutattuk), a profit tehát az az abszolút értéknagyság (és ezért abszolút többlettermék, árutömeg), amelyet a tőkésosztály különböző címeken eloszthat maga között. Az empirikus vagy átlagprofit nem lehet tehát más, mint ennek az összprofitnak (és az általa kifejezett összértéktöbbletnek, azaz az össztöbbletmunka kifejezésének) az elosztása minden különös termelési szférában az egyes tőkék között, egyenlő ráták szerint, vagy ami ugyanaz, a tőkék nagyságához való arány különbözősége szerint, nem pedig abban az arányban, amelyben ennek az összprofitnak a termeléséhez közvetlenül állnak. Az átlagprofit tehát csak annak a meghatározott számítási módnak az eredménye, amely szerint a különböző tőkék az összprofit megfelelő hányadait elosztják egymás között. Amit egymás között el kell osztaniok, azt csak az összprofit vagy összértéktöbblet abszolút mennyisége határozza meg. A ráta, amely szerint elosztják, egyenlő profit egyenlő nagyságú tőkére, vagyis a profit egyenlőtlensége a tőkék egyenlőtlen nagysága arányában. Ami az első átváltozásban csak formai volt, hogy az értéktöbbletet az egyes össztőkére mint *egyöntetű, meg nem különböztetett értékösszegre* számítják, tekintet nélkül alkotórészeinek szerves arányára, az itt anyagi különbséggé válik, mivel az összprofitban vagy összértéktöbbletben való részesedést egyenlő mértékben határozza meg, méri a százalékok száma, tehát a tőkék nagysága, tekintet nélkül arra az arányra, amelyben minden egyes tőke minden különös termelési szférában részt vesz ennek az összprofitnak vagy összértéktöbbletnek a létrehozásában. Ahogy az első átváltozásban formai-

lag az [egyes tőke] értéktöbblete mint a termék értékének az előlegezett tőke értékén felüli többlete határozódik meg, úgy itt anyagilag, az előlegezett tőke értékének arányában határozódik meg e tőke részesedése az össztőke által létrehozott összterméknek az össztőke összértékén felüli többletértékében. Az a tényező, amely révén ez a számítás megvalósul, a *tőkék* egymás közötti *konkurenciája*. Attól a pillanattól, amikor az értéktöbblet profittá, vagyis az előlegezett tőkén felüli többletté változik, beáll a második gyakorlati következmény, hogy egy meghatározott többlet az előlegezett tőkéhez képest alkotja a profitot vagy azt a tőkére eső értéktöbbletet, amely arányban áll a tőke nagyságával – a termelési költségek nagyságával –, ezek pedig az előlegezett tőke értékében oldódnak fel. Az így egyenlősített, nivellált profit az egyik termelési szférában levő tőkék számára magasabb értéktöbbletet fejez ki, mint amilyet ezek közvetlenül valóban termelnek, más tőkék számára alacsonyabbat, a kettő számára az átlagot ebből a magasabból és alacsonyabból. Ennek a profitrátának az abszolút mértéke természetesen függ az előlegezett tőke összességéhez viszonyított értéktöbblet abszolút rátájától.

Valójában a dolog így fejezhető ki:

A profit – mint az értéktöbblet első átváltozása – és a profitráta ebben az első átváltozásban – az értéktöbbletet ahhoz az egyes össztőkéhez való arányában fejezi ki, amelynek a terméke; ennek az össztőkének valamennyi részét nivellálja, és egészére mint egynemű értékösszegre van vonatkoztatva, tekintet nélkül arra a szerves arányra, amelyben e tőke különböző alkotórészei az értéktöbbletének a létrehozásához állnak.

Az empirikus vagy átlagprofit ugyanezt az átváltozást, ugyanazt a folyamatot fejezi ki, amikor az értéktöbblet teljes összegét, tehát az egész tőkésosztály által realizált értéktöbbletet ugyanúgy vonatkoztatja az össztőkére, vagyis az egész tőkésosztály által alkalmazott tőkére; az átlagprofit mint profit a társadalomnak erre az össztőkéjére vonatkozik, tekintet nélkül arra a szerves arányra, amelyben ennek az össztőkének az egyes alkotórészei, azaz ebben az esetben tehát az egyes önálló tőkék vagy az egyes tőkések a különös termelési szférában közvetlenül részt vettek ennek az összértéktöbbletnek a létrehozásában. Ugyanúgy, ahogy az egyes tőkénél, pl. 900 £-nél, ha 90 £ értéktöbbletet hoz, ez a profit egyenlően vonatkozik a 900 £ valamennyi alkotórészére, és mindegyik alkotórésze 10%-ra értékesül, tehát például 350 állótőke, 350 tőke nyersanyagra és 200 tőke munkabérre, mindegyik 10%-ot hoz, tehát mindegyik a nagysága arányában hoz létre profitot, „a tőkés a tőkéje minden része után egyenlő profitot vár" (*Malthus*[134]) – úgy a *C* össztőke társadalmilag, vagyis az egyes tőkések vala-

mennyi tőkéjének összege úgy aránylik *M*-hez, az értéktöbblethez, mint pl. *r* profitráta, és ennek az össztőkének mindegyik része *r* arányban részesedik *P*-ben vagy *M*-ben, tehát a maga értéknagysága arányában, függetlenül a maga közvetlen funkcionális vonatkozásától *M* termeléséhez.

A második átváltozás szükségszerű eredménye az elsőnek, amely magából a tőke természetéből ered, ami által az értéktöbblet a termelési költségeken, azaz az előlegezett tőke értékén felüli fölös értékké változik. Az első esetben az értéktöbblet abszolút nagysága egyenlő a profitéval; de a profitráta kisebb, mint az értéktöbblet rátája. A második esetben az összértéktöbblet abszolút nagysága egyenlő az összprofitéval; de az átlagprofitráta kisebb, mint az értéktöbblet átlagrátája (azaz mint az értéktöbblet aránya az össztőkében foglalt változó tőke összértékéhez).

Az első esetben az átváltozás formai, a másodikban egyszersmind anyagi, mivel most az egyes tőkére jutó profit az általa létrehozott értéktöbblettől ténylegesen különböző nagyság, nagyobb vagy kisebb annál. Az első esetben az értéktöbbletet úgy számítják, hogy nem veszik tekintetbe az e meghatározott értéktöbbletet létrehozó tőke szerves alkotórészeit, csak annak nagysága szerint számítják. A második esetben az egyes önálló tőkére az összértéktöbbletből jutó részesedést úgy számítják, hogy nem veszik tekintetbe funkcionális viszonyát ennek az összértéktöbbletnek a termeléséhez, csak e tőke nagysága szerint.

A második esetben tehát lényeges különbség következik be mind profit és értéktöbblet között, mind az áru ára és értéke között. Innen ered az áruk valóságos árainak – még a normális árainak is – különbsége értékeitől. Ennek közelebbi vizsgálata a *konkurenciáról* szóló fejezetbe tartozik, amelyben azt is ki kell mutatni, hogy az áruk normális árai és értékei közötti e különbség ellenére az áruk értékében történő átalakulások hogyan módosítják áraikat.

De eleve érthető, hogyan [keletkezik zűrzavar] azáltal, hogy az empirikus profitot összekeverik az értéktöbblettel, amelyet igen átváltozott formában fejez ki (pontosan úgy, mint azáltal, hogy magát a megfelelő különbséget összekeverik az áruk normális árai és az értékei közötti különbséggel) – és ez a zűrzavar nagyobb vagy kisebb mértékben minden eddigi gazdaságtanban közös (csak azzal a különbséggel, hogy a mélyebb közgazdászok, mint Ricardo, Smith stb. a profitot közvetlenül az értéktöbbletre redukálják, azaz az értéktöbblet absztrakt törvényeit közvetlenül az empirikus profiton akarják bemutatni, mert különben egyáltalában oda minden törvényszerű megismerés – a közgazdasági plebs viszont megfordítva, az empirikus profit jelenségeit közvetlenül mint az értéktöbblet törvényeit állítja fel és mondja

ki; valójában a törvénynélküliség látszatát mondja ki mint magát a törvényt).

A tőkék konkurenciája egyáltalában nem egyéb, mint a tőke, azaz a tőkés termelés immanens törvényeinek megvalósulása, amikor mindegyik tőke mint e törvények ítéletvégrehajtója lép fel a másikkal szemben; a maguk belső természetét a külső kölcsönös kényszer útján érvényesítik, amelyet egymáshoz való viszonyukban a belső természetüknél fogva alkalmaznak. De a konkurenciában a tőke, a tőkés termelés immanens törvényei úgy jelennek meg, mint a tőkék mechanikus egymásra hatásának eredménye, ennélfogva megfordítva és fejtetőre állítva. Ami következmény, az okként jelenik meg, az átváltozott forma eredetiként stb. Ezért a közönséges politikai gazdaságtan mindazt, amit nem ért, a konkurenciából magyarázza, vagyis a jelenségnek a leglaposabb formában való kimondása az ő szemében törvényeinek felismerése.

Ha egy tőke, amely évente 6-szor térül meg, csak *feleakkora* profitot kap, mint az, amely 3-szor térül meg, ha az, amely sok munkát alkalmaz, nem kap több profitot, mint az, amely sok állótőkét alkalmaz, ha az, amely nagy megszakításokat szenved el magában a termelési folyamatban, ugyanakkorát kap, mint az, amely megszakítás nélkül megy végbe stb., ez csak azt jelenti, hogy a profitot, amelyre szert tesznek, egymás között nagyságuk szerint számítják fel, nem aszerint, hogy mi a közvetlen okozati viszonyuk hozzá.

Ha mindegyik tőkés 10%-ot csap a termelési költségeihez, ez csak azt jelenti, hogy az egyik annyival többet, a másik annyival kevesebbet csap hozzá, mint amennyit valóban létrehoz a termelési költségeken felül.

Bizonyos tekintetben ez ugyanaz, mint amikor az egyes tőkések rászedés folytán értéken felül vagy alul adják el árujukat. Az egyik többet realizál az általa létrehozott értéktöbbletnél, a másik kevesebbet. De a kettő megosztja egymás között, bár véletlen indítékok alapján és egyenlőtlenül, azt az értéktöbbletet, amelyet a két tőkéjük hozott létre. Ugyanez megy végbe az átlagprofitnál vagy az empirikus profitnál, csak a tőkések egymás közötti személyes becsapásaitól teljesen független, ellenkezőleg, ezekkel szemben és ezekben megvalósuló általános törvényként.

A. Smith magyarázata, hogy ha a profit nem a tőkék nagyságához igazodna, akkor a tőkéseknek nem volna okuk nagy tőkét alkalmazni kicsi helyett[158], naiv, de téves. Eltekintve a sekélyes voltától, hiszen egy nagyobb tőke kisebb profittal – bizonyos határokon belül[159] – nagyobb profittömeget realizálhat, mint egy kisebb tőke nagyobb profitrátával. A nagyobb tőkék alkalmazására való indíték tehát megmaradna. Smithnél a fontos csak az,

hogy érzi, nehéz egyáltalában megmagyarázni azt, ami az oeconomista vulgarisnál* magától értetődik, mint ahogy ezeknél a fickóknál minden magától értetődik.

A dolog egyszerűen abból következik, hogy az értéktöbblet profittá változásával az előlegezett tőke értéke az egyes tőkések termelési költségeivé változik át, e termelési költségeknek ez a nagysága tehát az előlegezett tőke nagyságává változik át, amikor is ez azt jelenti, hogy a tőkések a terméknek ugyanazt a nagyságát – a tőke tulajdonképpeni terméke a profit – e termelési költségekhez viszonyítva számítják, hogy az összértéktöbbletnek ugyanaz az elosztása menjen végbe, mint amely az empirikus profitban megvan. A kínálat aránya a különös termelési ágakban magától létrehozza ezt a nivellálást és átlagszámítást.

Az utolsó pont, amelyet még ebben a rovatban kell megvizsgálnunk, az a teljesen megcsontosodott forma, amelyet ma a tőke kapott, s a tőkés termelési módot sajátosan jellemző misztifikáció kiteljesedése.

Erre vissza kell térni.

Innen ered az a frázis (Torrens), hogy a civilizáció haladásával nem a munka, hanem a tőke határozza meg az áruk értékét. Továbbá, hogy a tőke az általa alkalmazott munkától függetlenül termelő. (Ramsay, Malthus, Torrens stb.)[160]

h) A termelési költségekkel kapcsolatban meg kell még tárgyalni azt a jelenséget, hogy a tőkés termelés fejlődésével, és ennélfogva az állótőke növekvő terjedelmével és fejlődésével, miért jelentkezik a normálmunkanap meghosszabbítására irányuló dühödt szenvedély olyan mértékben, hogy éppen ekkor mindenütt szükségessé válik a kormányok beavatkozása. De erről később.

7. [*Az általános törvény, hogy a profitráta a tőkés termelés haladásával süllyed.*]

Láttuk (6. *g***), hogy a valóságos profit – azaz a napi átlagprofit és rátája – az egyes tőke számára különbözik a profittól és ennélfogva a profitrátától, amennyiben az az egyes tőke által valóban termelt értéktöbbletből áll és ennélfogva a profitráta egyenlő az értéktöbbletnek az előlegezett tőke teljes összegéhez való arányával. De az is kiderült, hogy a tőkéknek a különböző különös termelési szférákban alkalmazott összegét, a társadalmi tőke teljes tömegét, vagy ami ugyanaz, a *tőkésosztály össztőkéjét* tekintve a profit átlagrátája nem egyéb, mint az erre az össztőkére vonatkoztatott és számí-

* – vulgáris közgazdásznál – *Szerk.*

** *Lásd 217. old.* – *Szerk.*

tott összértéktöbblet; hogy ugyanúgy aránylik az össztőkéhez, mint a profit – és ezért a profitráta – az egyes tőkéhez, amennyiben a profitot csak formailag átváltozott értéktöbbletnek tekintik. Itt tehát megint szilárd talajon állunk, ahol, anélkül hogy a sok tőke konkurenciájába belebocsátkoznánk, az általános törvényt közvetlenül a tőke eddig kifejtett általános természetéből levezethetjük. Ez a törvény, s ez a politikai gazdaságtan legfontosabb törvénye, az, hogy a *profitráta a tőkés termelés haladásával süllyedő tendenciájú.*

Minthogy az általános profitráta nem egyéb, mint az értéktöbblet totális összegének aránya a tőkésosztály által alkalmazott tőke totális összegéhez, itt nem a különböző ágakról van szó, amelyekre az értéktöbblet oszlik, mint ipari profit, kamat, járadék. Minthogy az értéktöbblet mindezen különböző formái az összértéktöbblet alkotórészei, az egyik rész növekedhet azért, mert a másik csökken. De itt az összértéktöbblet rátájának eséséről van szó. Még a földjáradék is, ahogy már A. Smith helyesen megjegyzi, emelkedés helyett esik a tőkés termelés fejlődésével, nem a meghatározott földterület arányában, amely terület termékének *látszik*, hanem a mezőgazdaságban befektetett *tőke* arányában, tehát éppen abban a formában, amelyben közvetlenül mint az értéktöbblet alkotórésze lép fel.[161] Ezt a törvényt az egész újkori agronómia igazolja. (Lásd Dombasle[162], Jones[163] stb.)

Honnan van tehát az általános profitrátának ez a süllyedő tendenciája? Mielőtt válaszolnánk erre a kérdésre, rámutathatunk arra, hogy a polgári gazdaságtannak sok aggodalmat okozott. Ricardo és Malthus egész iskolája jajveszékelés az ítéletnap miatt, amelyet ez a folyamat elő kell hogy idézzen, mivel a tőkés termelés profitnak a termelése, tehát e profit süllyedésével elveszti ösztönzőjét, éltető lelkét. Más közgazdászok olyan vigaszokat adtak elő ez ellen, amelyek nem kevésbé jellemzőek. De az elmélet mellett beszél a gyakorlat, a tőke túlbőségéből eredő válságok, vagy, ami ugyanoda lyukad ki, azok az eszeveszett kalandok, amelybe a tőke bocsátkozik a profitráta csökkenése következtében. Ezért a válságok – lásd Fullarton[164] –, amelyeket szükségszerű erőszakos eszköznek ismernek el a tőke pléthórájának* gyógyítására és egy egészséges profitráta helyreállítására.

{Ingadozások a profit rátájában – a tőke alkotórészeiben bekövetkező szerves változásoktól vagy a tőke abszolút nagyságától függetlenül – azáltal lehetségesek, hogy az előlegezett tőke *értéke* – akár az állótőke formájában lekötött, akár a nyersanyagként, készáruként stb. létező tőkéé – az *újra-*

* – fölös bőségének – *Szerk.*

termeléséhez szükséges munkaidőnek a már létező tőkétől független emelkedése vagy süllyedése következtében emelkedik vagy esik, mivel minden áru értékét – tehát azokét az árukét is, amelyekből a tőke áll – nemcsak a bennük magukban foglalt szükséges munkaidő szabja meg, hanem az a szükséges – társadalmilag szükséges – munkaidő is, amely az *újratermeléséhez* kell, s ez az újratermelés az eredeti termelés feltételeitől különböző, megnehezített vagy megkönnyített körülmények között következhet be. Ha a megváltozott körülmények között általánosan kétszer annyi, vagy megfordítva, fele annyi idő kell ugyanazon tőke újratermeléséhez, mint amennyi munkaidőre a termeléséhez szükség volt, akkor, a pénz értékét tartósan változatlannak előfeltételezve, ha azelőtt 100 tallért ért ez a tőke, most 200-at érne, vagy, ha azelőtt 100-at ért, most már csak 50-et érne. Ha ez az értékemelkedés vagy értékcsökkenés a tőke valamennyi részét egyenlő mértékben ragadná meg, akkor mind a tőke, mind a profit most még egyszer annyi vagy már csak feleannyi tallérban fejeződne ki. A ráta változatlan volna. 5 úgy aránylik az 50-hez, mint 10 a 100-hoz vagy 20 a 200-hoz. De tegyük fel, hogy csak az állótőke és a nyersanyag névértéke emelkedik, és 100 tőkéből $^4/_5$-öt alkotnak, tehát 80-at, a változó tőke $^1/_5$, tehát 20. Ebben az esetben az értéktöbblet, tehát a profit, továbbra is ugyanabban a pénzösszegben fejeződne ki. Tehát a profitráta emelkedne vagy esne. Az első esetben az értéktöbblet = 10 tallér, ami 100-ra 10%. De a 80 most 160-at ér, tehát az össztőke = 180, 180-ra $10 = {}^1/_{18} = {}^{100}/_{18}\% = 5^5/_9\%$ az előbbi 10% helyett. A második esetben 80 helyett 40 van, az össztőke = 60, amire $10 = {}^1/_6 = {}^{100}/_6\% = 16^2/_3\%$. De ezek az ingadozások soha nem lehetnek általánosak, ha nem ragadják meg a munkás fogyasztásába belekerülő árukat, tehát ha nem ragadják meg a változó tőkét, tehát az egész tőkét. De ebben az esetben a profitráta változatlan marad, noha a profit tömege névlegesen változik.}

Az általános profitráta soha nem emelkedhet vagy süllyedhet azáltal, hogy az előlegezett tőke összértéke emelkedik vagy süllyed. Ha az előlegezett tőke pénzben kifejezett értéke emelkedik, akkor az értéktöbblet névleges pénzkifejezése is emelkedik. A ráta változatlan marad. Ugyszintén a süllyedésnél.

Az általános profitráta csak akkor eshet,

1. ha az értéktöbblet abszolút nagysága süllyed. Ennek, ellenkezőleg, az a tendenciája, hogy növekedjen a tőkés termelés folyamán, mert növekedése azonos a munka termelőerejének fejlődésével, amelyet a tőkés termelés fejleszt;

2. mert a változó tőkének az állandó tőkéhez való aránya süllyed. A profit-

ráta, mint láttuk*, mindig kisebb az értéktöbblet rátájánál, amely benne kifejeződik. De annál kisebb a profitráta, minél nagyobbá válik az állandó tőkének a változó tőkéhez való aránya. Vagyis ugyanaz az értéktöbbletráta annál kisebb profitrátában fejeződik ki, minél nagyobb az előlegezett tőke teljes összegének a változó részhez való aránya, azaz minél nagyobb részét alkotja az állandó tőke az össztőkének. Az értéktöbblet profitként kifejezve $\frac{M}{c+v}$ és ez a nagyság annál kisebb, minél nagyobb c és minél inkább különbözik $\frac{M}{v}$-től, az értéktöbblet rátájától. Mert $\frac{M}{c+v}$ akkor érné el a maximumát, amikor $c = 0$, tehát $\frac{M}{c+v} = \frac{M}{v}$.

De a tőkés termelés fejlődéstörvénye éppen abban áll (lásd Cherbuliez[165] stb.), hogy a változó tőke, vagyis a tőke munkabérre, eleven munkára kiadott része – a tőke változó alkotórésze – folyton csökken a tőke állandó alkotórészéhez *képest*, vagyis azon részéhez képest, amely állótőkéből és a nyersanyagra és segédanyagokra kiadott forgótőkéből áll. A relatív értéktöbbletnek, azaz a munka termelőerejének, azaz a tőkének az egész fejlődése, mint láttuk,[166] abban áll, hogy a szükséges munkaidő, tehát a munkára kicserélt tőkének a teljes összege is csökken azáltal, hogy a munka megosztása, gépi berendezés stb., kooperáció révén, s a kiadott állandó tőke értéktömegének és tömegének ezzel előidézett növekedése révén több többletmunkát termelnek, a munkára kiadott tőke viszont csökken.

Tehát azáltal, hogy a változó tőkének a tőke össztömegéhez való aránya megváltozik, a profitráta esik, vagyis az értéktöbbletnek a tőke változó részéhez való aránya annál kisebb, minél kisebb a változó tőkének az állandó tőkéhez való aránya.

Ha pl. az indiai termelésben a munkabérként kiadott tőkének az állandó tőkéhez való aránya 5 : 1, Angliában pedig 1 : 5, akkor világos, hogy Indiában a profitrátának sokkal nagyobbnak kell megjelennie, még ha a valóban realizált értéktöbblet sokkal kisebb is. Vegyünk pl. 500-at. Ha a változó tőke $^{500}/_{5} = 100$, az értéktöbblet 50, akkor az értéktöbblet rátája 50%, a profit rátája csak 10%. Ha viszont a változó rész 400 és az értéktöbblet rátája csak 20%, akkor ez 400-ra 80, a profitráta pedig 500-ra 80 : 500, 8 : 50 = 16 : 100. Tehát 16% (100 : 16 = 500 : 80 vagy 50 : 8 = 250 : 40 vagy 25 : 4 = 125 : 20; 25 × 20 = 500; 4 × 125 = 500). Tehát bár a munkát Európában kétszer olyan erősen kizsákmányolják, mint Indiában, az

* *Lásd 197–208. old. – Szerk.*

indiai profitráta úgy aránylana az európai profitrátához, mint 16 : 10 = 8 : :5 = 1 : $^5/_8$, tehát mint 1 :0,625. (5 :8 = 0,625; 625 :1000 = 125 :200 = = 25 :40 = 5 :8.) Mégpedig azért, mert Indiában az össztőke $^4/_5$-ét cserélik eleven munkára, Európában csak $^1/_5$-ét. Ha ezekben az országokban, ahol a profitráta magas, a valóságos gazdagság csekélynek tűnik fel, ez azért van, mert csekély a munka termelőereje, amely éppen ebben a magas profitrátában fejeződik ki. 20%, ez a munkaidő $^1/_6$-a. India ezért csak a lakosság $^1/_6$-át tudná úgy eltartani, hogy az nem vesz részt közvetlenül a termelésben; Angliában viszont 50%, $^1/_3$, tehát Angliában kétszer annyi lakos élhetne meg anélkül, hogy dolgozna.[167]

Az általános profitráta tendenciája a süllyedésre tehát egyet jelent a tőke termelőerejének fejlődésével, vagyis annak az aránynak a növekedésével, amelyben tárgyiasult munka eleven munkára cserélődik.

A termelőerő fejlődése kettősen mutatkozik: [először] a már megtermelt termelőerők nagyságában, ama termelési feltételek értékének és tömegének terjedelmében, melyek között az új termelés végbemegy, vagyis a már felhalmozott termelőtőke abszolút nagyságában. Másodszor a munkabérre fordított tőke viszonylagos kicsinységében az össztőkéhez képest, vagyis az egy nagyobb tőke újratermeléséhez és kiaknázásához, a tömegtermeléshez szükséges eleven munka viszonylagos kicsinységében.

Ez egyszersmind feltételezi a tőke nagy tömegekben kevés ponton való koncentrációját. Ugyanaz a tőke nagy, ha egy kézben egyesítve 1000 munkást foglalkoztat, kicsiny, ha 500 kézben szétforgácsolva két-két munkást foglalkoztat.

Ha a változó résznek az állandóhoz vagy az össztőkéhez való aránya nagy, mint a fenti példában, ez azt mutatja, hogy nem alkalmaztak minden eszközt a munka termelékenységének fejlesztésére, egyszóval a munka *társadalmi erői* nem fejlettek, tehát nagy mennyiségű munkával keveset termelnek, az ellenkező esetben viszont (aránylag) kis mennyiséggel sokat termelnek.

Az állótőke fejlődése (amely maga után vonja a nyersanyagra és segédanyagokra fordított forgótőke fejlődését) (lásd *Sismondi*[168]) különös tünete a tőkés termelés fejlődésének.[169] Közvetlenül magában foglalja a tőke változó részének viszonylagos csökkenését, vagyis az eleven munka tömegének kisebbedését. A kettő azonos. A legfeltűnőbb ez a mezőgazdaságban, ahol a csökkenés nemcsak relatív, hanem abszolút is.

{A. Smith felfogása, hogy az általános profitrátát a konkurencia szorítja le[170] – előfeltételezve, hogy csak tőkések és munkások állnak szemben egymással – vagyis hogy az értéktöbbletnek különböző osztályok közötti további elosztását nem veszi figyelembe, oda lyukad ki, hogy a profit nem

azért süllyed, mert a munkabér emelkedik, de a munkabér alkalmasint azért emelkedik, mert a profit süllyed, tehát eredményét tekintve, a profit esésének megfelelő munkabéremelkedés ugyanaz a magyarázási mód, mint Ricardo teljesen ellenkező magyarázatában[171], amely szerint a profit azért süllyed, mert a munkabér drágul stb., vagy mint Careyé[172], amely szerint azért süllyed a profit, mert a munkabérnek nemcsak a termelési költségei (a csereértéke), hanem a használati értéke is nő. Hogy a profit időlegesen süllyed a tőkék közötti konkurencia – azaz a munka iránti keresletben való konkurenciájuk – következtében, azt minden közgazdász elismeri (lásd *Ricardo*[173]). A. Smith magyarázata, ha nem csupán az ipari profitról beszélt, ezt általános törvénnyé emelné, amely nagyon ellentmondana a bér azon törvényeinek, amelyeket ő maga fejtett ki.}

A termelőerő fejlődése kettősen mutatkozik meg. A többletmunka gyarapodásában, azaz a szükséges munkaidő megrövidülésében – és a tőke eleven munkára cserélt alkotórészének a csökkenésében a tőke össztömegéhez, azaz a termelésbe belekerülő összértékéhez képest (lásd *„Értéktöbblet"*, *„Tőke"* stb.[174]). Vagy, más kifejezéssel, az alkalmazott eleven munka nagyobb kiaknázásában (ez következik az általa egy adott idő alatt termelt használati értékek nagyobb tömegéből, hinc* a bér újratermeléséhez szükséges idő megrövidüléséből, hinc a tőkés által egyenérték nélkül elsajátított munkaidő meghosszabbodásából) és az egyáltalában alkalmazott eleven munkaidő relatív tömegének – vagyis az őt mozgásba hozó tőkéhez viszonyított tömegének – a csökkenésében. A két mozgás nemcsak [karöltve] halad, hanem kölcsönösen feltételezik egymást és csupán különböző formák és jelenségek, amelyekben ugyanaz a törvény fejeződik ki. De ha a profitrátát tekintjük, ellenkező irányban hatnak. A profit az össztőkére vonatkoztatott értéktöbblet, és a profitráta ennek az értéktöbbletnek a tőke egy meghatározott mércéje szerint, pl. százalékokban számított aránya. De az értéktöbbletet – mint együttes összeget – először a rátája határozza meg, másodszor pedig az e rátával alkalmazott egyidejű munka tömege, vagy ami ugyanaz, a tőke változó részének nagysága. Egyfelől emelkedik az értéktöbblet rátája, másfelől esik (viszonylag) az a szám, amellyel e ráta megszorozódik. Amennyiben a termelőerő fejlődése csökkenti az alkalmazott munka szükséges (megfizetett) részét, emeli az értéktöbbletet, mert emeli a rátáját, vagyis százalékban kifejezve emeli. De amennyiben csökkenti az egy adott tőke által alkalmazott munka össztömegét, csökkenti azt a számot, amellyel az értéktöbblet rátája megszorozódik, tehát az értéktöbblet tömegét.

* – ennélfogva – *Szerk.*

Az értéktöbbletet meghatározza mind a ráta, amelyben a többletmunka a szükséges munkához aránylik, mind a felhasznált munkanapok tömege (száma)*. Az utóbbi – vagyis a tőke változó része – azonban a termelőerők fejlődésével csökken a ráfordított tőkéhez képest.

Ha $C = 500$, $c = 100$, $v = 400$, $M = 60$, $\frac{M}{v} = \frac{60}{400} = 15\%$, akkor a profitráta $= {}^{60}/_{500} = 12\%$. Ha továbbá $C = 500$, $c = 400$, $v = 100$, $M = 30$, $\frac{M}{v} = \frac{30}{100} = 30\%$, akkor a profitráta $= {}^{30}/_{500} = 6\%$. Az értéktöbblet rátája megkétszereződött, a profitráta a felére csökkent. Az értéktöbblet rátája pontosan azt a rátát fejezi ki, amelyben a munkát kizsákmányolják, a profitráta viszont azt a viszonylagos tömeget fejezi ki, amelyben a tőke eleven munkát alkalmaz a kizsákmányolás adott rátájával, vagyis a munkabérre fordított tőkének, a változó tőkének az előlegezett tőke teljes összegéhez való arányát.

Ha $C = 500$, $c = 400$, $v = 100$, akkor ahhoz, hogy a profitráta 12%, illetve a profit 60 legyen, az értéktöbbletnek 60-nak kellene lennie, $\frac{M}{v} = \frac{60}{100} = 60\%$.

Hogy a profit rátája ugyanaz maradjon, az értéktöbblet rátájának (azaz annak a rátának, amelyben a munkát kizsákmányolják) ugyanabban az arányban kellene növekednie, amelyben a munkára fordított tőke nagysága, azaz a változó tőke nagysága viszonylag csökken vagy az állandó tőkéé viszonylag nő. Már egyetlenegy körülményből meggyőzően következik, hogy ez csak bizonyos határokig lehetséges és inkább megfordítva, a profit esése tendenciájának – vagyis az értéktöbblet összege *viszonylagos* esésének, az értéktöbblet rátája növekedésével karöltve – kell túlsúlyban lennie, ahogy a tapasztalat igazolja is ezt. Az értéknek az a része, amelyet a tőke újonnan újratermel és termel, egyenlő a termékében általa közvetlenül felszívott eleven munkaidővel. Ennek a munkaidőnek az egyik része pótolja a munkabérben tárgyiasult munkaidőt, a másik az ezen felüli meg nem fizetett többlet, a többletmunkaidő. De a kettő együtt alkotja a termelt érték egészét és ennek a felhasznált munkának csak egy része alkotja az értéktöbbletet. Ha a normálmunkanap 12 óra, akkor 2 munkás, aki egyszerű munkát végez, soha nem tehet hozzá többet 24 óránál (magasabb rendű munkát végző munkások pedig soha nem tehetnek hozzá többet 24 óránál,

*A kéziratban a „tömege" *fölé írva*. – *Szerk.*

szorozva munkanapjuknak az egyszerű munkanaphoz való arányát kifejező tényezővel), amely 24 órából egy meghatározott rész a bérüket pótolja. Az értéktöbblet, amelyet termelnek, minden körülmények között csak egy hányada lehet 24 órának. Ha 24 munkás helyett csak 2-t foglalkoztatnak egy adott mennyiségű tőkére (a tőke adott mértékéhez képest), vagy ha az új termelési módban 2 munkás szükséges egy adott mennyiségű tőkéhez viszonyítva, míg a régiben 24, akkor, ha a többletmunka a régi termelési módban az összmunkanap $^1/_{12}$-e, vagyis 1 óra volt, a termelőerő semmiféle emelkedését nem idézheti elő – bármennyire emelkedik a többletmunka rátája – az, hogy a 2 munkás az értéktöbblet ugyanakkora tömegét szolgáltatja, mint a régi termelési módban 24. Ha a termelőerő fejlődését és a profitráta viszonylag nem olyan erős esését nézzük, a munka kizsákmányolásának nagyon meg kellett nőnie, és nem az a meglepő, hogy a profitráta esett, hanem hogy nem esett nagyobb mértékben. Ez részint olyan okokkal magyarázható, amelyeket a tőkék konkurenciájánál kell szemügyre vennünk, részint általában abból, hogy eddig a termelőerőnek némely ágakban való hatalmas fejlődését megbénította vagy korlátozta más ágakban való sokkal lassúbb fejlődése, tehát a változó tőkének az állandóhoz való általános aránya – a társadalom össztőkéjét tekintve – nem abban az arányban esett, ahogy ez némely kiemelkedő termelési szférában szembetűnik.

Tehát általánosságban: amit az átlagprofit rátájának esése kifejez, az a munka vagy a tőke termelőerejének növekedése, s ezzel egyfelől az alkalmazott eleven munka fokozottabb kizsákmányolása, s [másfelől] a kizsákmányolás megadott rátájával alkalmazott *eleven munkának* egy meghatározott tőkeösszegre számítva *relatíve csökkent tömege*.

Ebből a törvényből mármost nem magától következik, hogy a tőke *felhalmozása* csökken vagy hogy a *profit* abszolút *tömege* (tehát úgyszintén a profitban kifejeződő értéktöbblet *abszolút*, nem *relatív tömege*) csökken.

Maradjunk a fenti példánál.* Ha az állandó tőke csak $^1/_5$-e az előlegezett össztőkének, akkor ez a termelőerő alacsony fejlődési fokát, a termelés korlátozott méretét, kis szétforgácsolt tőkéket fejez ki. Egy ilyen 500 tőke 15% értéktöbblettel (a változó tőke 400) 60 profit *összeget* ad. A fordított arány [állandó és változó tőke között] nagy méretet, a termelőerő fejlettségét, kooperációt, a munka megosztását és állótőke nagyfokú alkalmazását fejezi ki. Tegyük fel tehát, hogy egy ilyen tőke hússzor nagyobb méretű, akkor $500 \times 20 = 10\,000$, akkor 6% profit 10 000-re (vagy 30% értéktöbblet, ha a változó tőke 2000) 600. Ezért egy 10 000-es tőke gyorsabban halmoz

* *Lásd 234. old.* – *Szerk.*

fel 6%-kal, mint egy 500-as tőke 12%-kal. Az egyik tőke 400-zal egyenlő munkaidőt realizál, a másik 2000-rel egyenlőt, tehát ötször annyi abszolút tömegét munkaidőnek, bár nagyságához viszonyítva, vagy egy adott összegű tőkére, pl. 100-ra, negyedannyit alkalmaz. (Lásd Ricardo példáját.[175])

Itt, mint az egész fejtegetésben, teljesen eltekintünk a használati értéktől. A tőke nagyobb termelékenységénél magától értetődő, hogy ugyanaz az érték a termelékenyebb szinten használati értékek sokkal nagyobb tömegeit képviseli, mint a kevésbé termelékenyen, ezért a népesség és vele a munkaerők sokkal gyorsabb növekedéséhez szolgáltat is anyagot. (Lásd *Jones.*[176])

A profitrátának ezzel az esésével növekszik a *tőkének* az a *minimuma* — vagyis a termelési eszközök tőkések kezében való koncentrációjának szükséges foka —, amelyre egyáltalában szükség van a munka termelő módon való felhasználásához, mind a kizsákmányolásához, mind ahhoz, hogy csak a termék előállításához *társadalmilag szükséges munkaidőt* használják fel. S ugyanakkor nő a felhalmozás, azaz a koncentráció, mivel nagy tőke kisebb profitrátával gyorsabban halmoz fel, mint kis tőke nagy profitrátával. Ez a növekvő koncentráció viszont bizonyos fokon a profitráta újabb esését idézi elő. A kisebb szétforgácsolt tőkék zöme ezért kalandvágyó. Ebből válság. A tőke úgynevezett pléthórája* mindig ama tőke pléthórájára vonatkozik csak, amely számára a profitráta esését nem ellensúlyozza a profit tömege. (Lásd Fullarton.[164])

De a profit a hajtóerő a tőkés termelésben, s csak azt és annyira termelnek, amit és amennyire profittal termelhetnek. Innen az angol közgazdászok félelme a profitráta csökkenésétől.

Ricardo már megjegyezte, hogy a profit tömegének növekedése, miközben a profitráta csökken, nem abszolút, hanem lehetséges, hogy a tőke növekedése ellenére maga a profit tömege csökkenhet. Különös módon ezt *nem általánosan fogalmazta meg*, hanem csak egy példát hoz. Mindamellett a dolog igen egyszerű.

500 tőke 20%-kal 100 profitot hoz.

50 000 tőke 10%-kal 5000 profitot hoz; de 5000 tőke 2%-kal csak 100 profitot hozna, nem többet, mint amennyit 500 hozna 20%-kal, 1%-kal pedig csak 50 profitot hozna, tehát csak feleannyit, mint 500 a 20%-kal. *Általánosságban*: amíg a profitráta lassabban süllyed, mint ahogy a tőke nő, addig a profit tömege és ezért a felhalmozás rátája nő, noha a relatív profit csökken. Ha a profit ugyanolyan mértékben csökkenne, mint ahogy a tőke nő, akkor a tőke növekedése ellenére a profit tömege, tehát a felhalmozás

* — fölös bősége — *Szerk.*

rátája is ugyanaz maradna, mint volt kisebb tőkénél nagyobb profitráta esetén. Végül ha a profitráta nagyobb arányban esne, mint ahogy a tőke nő, akkor a profitrátával együtt a profit tömege és vele a felhalmozás rátája is esne és alacsonyabban állna, mint kisebb tőkénél és ennek megfelelő fejletlenebb termelési fokon nagyobb profitrátával.

{Sehol nem vizsgáljuk a használati értéket, csak amennyire meghatározza a munkaképesség termelési költségeit vagy a tőke természetét, mint az állótőkénél, mert az általában való tőkét vizsgáljuk, nem a tőkék valóságos mozgását vagy a konkurenciát. De itt mellékesen elmondhatjuk, hogy ez a nagy szinten, magasabb értéktöbbletrátával és alacsonyabb profitrátával történő termelés használati értékek roppant termelését, tehát fogyasztását előfeltételezi és ezért periodikusan mindig túltermeléshez vezet, amelyet periodikusan a piacok bővítésével oldanak fel. Nem azért keletkezik túltermelés, mert keresletben van hiány, hanem mert fizetőképes keresletben, mivel ugyanez a folyamat egyre növekvő méretekben előfeltételez proletariátust, tehát jelentékeny és fokozódó mértékben korlátozza a legszükségesebb létfenntartási eszközökön túlmenő keresletet, ugyanakkor pedig megköveteli a kereslet körének folytonos bővülését. Malthus helyesen mondja, hogy a **munkás** *kereslete soha nem lehet elegendő a tőkés számára.*[177] Profitja éppen a munkás kínálatának a kereslete feletti többletében áll. Minden tőkés meg is érti ezt a saját munkásaira nézve, csak nem idegen munkásokra nézve, akik az áruit vásárolják. A külkereskedelem, luxustermelés, állami pazarlás (az állami kiadások növekedése stb.) – állótőkére való tömeges kiadás stb. akadályozza ezt a folyamatot. (Ezért Malthus, Chalmers és mások szinekurákat, az állam és a nem-termelő osztályok pazarlását ajánlják mint csodaszert.[178]) Furcsa, hogy ugyanazok a közgazdászok a tőke periodikus túltermelését elismerik (a tőke periodikus pléthóráját minden modern közgazdász elismeri), áruk periodikus túltermelését pedig tagadják. Mintha a legegyszerűbb elemzésnek nem kellene megmutatnia, hogy a két jelenség *ugyanazt az antinómiát* fejezi ki, csak különböző formában.}

Hogy ez a puszta lehetőség [a profitráta esése] Ricardót nyugtalanítja (Malthust és a ricardiánusokat úgyszintén), az éppen azt mutatja, hogy ő mélyen megérti a tőkés termelés feltételeit.[179] Éppen az a nagy Ricardóban, amit szemére hánynak, hogy „az emberekkel" nem törődve a tőkés termelés vizsgálatánál csak a termelőerők fejlődését – bármilyen áldozatokkal vásárolták is meg – tartja szem előtt, anélkül hogy az elosztással és ezért a fogyasztással törődne. *A társadalmi munka termelőerőinek kifejlesztése* a tőke **történelmi** feladata és létjogosultsága. Éppen ezzel teremti meg, anélkül hogy tudna róla, egy magasabb termelési mód anyagi feltételeit. Ricar-

dót itt az nyugtalanítja, hogy a profitot – a tőkés termelés ösztönzőjét, a felhalmozás feltételét és hajtóját – maga a termelés fejlődéstörvénye veszélyezteti. S itt minden a mennyiségi viszony.

Valójában ez mélyebb valamin alapul, amit ő csak sejt. *Tisztán gazdasági* módon, magának a tőkés termelésnek az álláspontjáról megmutatkozik itt e termelési mód korlátja, *viszonylagossága*, az, hogy nem *abszolút*, hanem csak történelmi *termelési mód*, amely az anyagi termelési feltételek bizonyos korlátozott fejlődési korszakának felel meg.

Hogy ezt a fontos kérdést a döntő következtetésig vigyük, előbb meg kell vizsgálnunk:

1. Honnan van az, hogy az állótőke, a gépi berendezés stb. fejlődésével nő a vágy a többletmunkára, a normális munkanap meghosszabbítására, röviden egy szóval az *abszolút többletmunkára*, éppen azzal a termelési móddal nő, amelyben a *relatív többletmunka* megteremtődik?

2. Hogyan lehetséges, hogy a tőkés termelésben a *profit* – az egyes tőke szempontjából stb. – mint *szükséges termelési feltétel*, tehát mint a tőkés termelés abszolút termelési költségeihez tartozó jelenik meg?

Ha az értéktöbbletet vesszük, ennek rátája annál nagyobb, minél kisebb a változó tőke és annál kisebb, minél nagyobb a változó tőke hozzá képest. $\frac{m}{v}$ fordított arányban nő vagy csökken, mint ahogy v növekedik vagy csökken. Ha $v = 0$, akkor az értéktöbblet rátája a maximális volna, mert semmi tőkekiadás nem volna szükséges munkabérre, semmi munkát nem kellene megfizetni, hogy meg nem fizetett munkát elsajátítsanak. Megfordítva, az $\frac{m}{c+v}$ kifejezés, vagyis a profitráta a maximális volna, ha $c = 0$, azaz ha a profitráta egyenlő volna az értéktöbblet rátájával, ha semmi c állandó tőkét nem kellene kiadni ahhoz, hogy a v tőkét munkabérre kiadják és ezért többletmunkában realizálják. Az $\frac{m}{c+v}$ kifejezés tehát fordított arányban nő vagy csökken, mint ahogy c nő vagy csökken, tehát v-hez képest is fordított arányban nő vagy csökken.

Az értéktöbblet rátája annál nagyobb, minél kisebb a változó tőke az értéktöbblethez képest. A profit rátája annál nagyobb, minél nagyobb a változó tőke az össztőkéhez képest, s ez az arány annál nagyobb, minél kisebb az állandó tőke az össztőkéhez képest, tehát abban az arányban is, amelyben kisebb részét alkotja az össztőkének, mint a változó tőke. De viszont a változó tőke annál kisebb az össztőkéhez képest, minél nagyobb az össztőkének és ezért az állandó tőkének az aránya a változó tőkéhez.

Ha $m = 50$, $v = 500$, $c = 100$, akkor $m' = {}^{50}/_{500} = {}^{5}/_{50} = {}^{1}/_{10} = 10\%$. Pp (profitráta) pedig $= {}^{50}/_{600} = {}^{5}/_{60} = {}^{1}/_{12} = 8\,{}^{1}/_{3}\%$.

Tehát $\frac{m}{v}$ annál nagyobb, minél kisebb v, $\frac{m}{c+v}$ annál nagyobb, ha m adva van, minél nagyobb v és minél kisebb c, de $\frac{m}{v}$ nő, ha c nő. Ha mármost $\frac{m}{v}$-ből $3\,\frac{m}{v}$ válna, mihelyt c a háromszorosára nő, akkor $\frac{3m}{3c+v}$ lenne [a profitráta], ha v eredeti aránya

$$C\text{-hez} = v : v+c$$

$$\text{most} = v : v+3c$$

$$v = \frac{C-v}{v+c} \text{ és } v = \frac{C-v}{v+3\,c}$$

$$v = \frac{C}{1+\frac{c}{v}} \quad v = \frac{C}{1+\frac{3c}{v}}$$

Ha m a mértékében nagyobb lenne v-nél, amikor c növekedik, azaz v kisebb, mint $c+v$, ha tehát az értéktöbblet rátája állandó tőke nagyobb alkalmazása révén ugyanabban a mértékben növekedne, ahogy a változó tőkének az össztőkéhez való aránya csökken, akkor a profitráta változatlan maradna.

Eredetileg volt $\frac{m}{c+v} = p'$. Most $\frac{3m}{3c+v} = p'$.

Először is az a kérdés, hogy $\frac{m}{3c+v}$ mennyivel kisebb, mint $\frac{m}{c+v}$.

$$\frac{m}{c+v} - \frac{m}{3c+v} = \frac{m(3c+v)-m(c+v)}{(c+v)\ (3c+v)} = \frac{m(3c+v-c-v)}{(c+v)\ (3c+v)} =$$

$$= \frac{m(2c)}{(c+v)\ (3c+v)}$$

Legyen az értéktöbblet $= 120$, a változó tőke 600. Ebben az esetben m', vagyis az értéktöbbletráta $= {}^{120}/_{600} = 20\%$. Ha az állandó tőke $= 200$

volna, akkor $p = {}^{120}/_{800} = {}^{12}/_{80} = {}^{3}/_{20} = 15\%$. Ha most az állandó tőke megháromszorozódna 200-ról 600-ra, és minden egyéb változatlan maradna, akkor m' továbbra is $= 20\%$, de p' most ${}^{120}/_{1200} = {}^{12}/_{120} = {}^{6}/_{60} = {}^{3}/_{30} = {}^{1}/_{10} = 10\%$. A profitráta 15-ről 10%-ra esne, ${}^{1}/_{3}$-dal; az állandó tőke megháromszorozódna. A változó tőke azelőtt ${}^{600}/_{800} = {}^{6}/_{8} = {}^{3}/_{4}$-e volt az össztőkének, most már csak ${}^{600}/_{1200}$, azaz ${}^{1}/_{2}$-e vagy ${}^{2}/_{4}$-e, tehát ${}^{1}/_{3}$-ával kisebb lett.

De ha az állandó tőke megháromszorozódása által az értéktöbblet a háromszorosára nőne, tehát 120-ról $120 \times 3 = 360$-ra, m' most $= {}^{360}/_{600} = {}^{36}/_{60} = {}^{6}/_{10} = {}^{3}/_{5} = 60\%$, p' pedig $= {}^{360}/_{1200} = {}^{36}/_{120} = {}^{6}/_{20} = {}^{3}/_{10} = 30\%$.

De minthogy a változó tőke az össztőkéhez képest azelőtt 600:800 volt, most 600:1200; azelőtt ${}^{6}/_{8}$ vagy ${}^{3}/_{4}$, most ${}^{1}/_{2}$, úgyhogy csökkent a következő arányban $= {}^{1}/_{2} : {}^{3}/_{4} = {}^{2}/_{4} : {}^{3}/_{4} = 2:3$, azaz ${}^{1}/_{3}$-dal. Tehát [ahhoz, hogy a profitráta változatlan maradjon] az értéktöbbletnek is csak ${}^{1}/_{3}$-dal kellene növekednie, nem megháromszorozódnia; ${}^{120}/_{3} = 40$; 120+120-nak ${}^{1}/_{3}$-a $= 120+40 = 160$. Az értéktöbbletráta egyenlő ${}^{160}/_{600} = {}^{4}/_{15} = 26{}^{2}/_{3}\%$.[180]

$m = 120$; $v = 600$; $c = 200$; $m' = {}^{120}/_{600} = 20\%$; $p' = {}^{120}/_{800} = 15\%$.

$m = 120$; $v = 600$; $c = 600$; $m' = {}^{120}/_{600} = 20\%$; $p' = {}^{120}/_{1200} = 10\%$.

$15:10 = 3:2 = 1 : {}^{2}/_{3}$. Tehát p' esett ${}^{1}/_{3}$-dal, c a háromszorosára emelkedett, az össztőke 800-ról 1200-ra nőtt, a felével; végül v eredetileg úgy viszonyult c-hez, mint 600:200. Most c megháromszorozódott, tehát v a harmadára csökkent c-hez képest. Végül v aránya C-hez azelőtt $600:800 = 6:8 = 3:4$ volt, azaz $v = {}^{3}/_{4}\ C$. Most az arány $600:1200 = 6:12 = 2:4$; $v = {}^{1}/_{2}$ azaz ${}^{2}/_{4}\ C$. Tehát ${}^{1}/_{4}$-del csökkent C-hez képest.

Hogy a profitráta 15% maradjon, az értéktöbbletnek 120-ról 180-ra kellene emelkednie, tehát 60-nal (de $60:120 = 1:2$), azaz a felével növekednie. Továbbá m' a ${}^{120}/_{600}$-ról vagyis 20%-ról ${}^{180}/_{600}$-ra vagyis 30%-ra [emelkedne], 20-ról 30-ra, azaz megint a felével.

Ugyanabban az arányban, ahogy az össztőke növekedett 800-ról 1200-ra, vagyis 50%-kal kellett növekednie az értéktöbbletnek 20-ról 30%-ra. Eredetileg v az össztőke ${}^{3}/_{4}$-e volt, most ${}^{2}/_{4}$-e. De ${}^{3}/_{4} \times 20$ annyi, mint ${}^{2}/_{4} \times 30$, tudniillik ${}^{60}/_{4} = 15\%$.

{Magától értetődik, hogy a változó tőke, tehát a munkások abszolút száma is, folyton növekedhet abszolúte, noha az össztőkéhez és az állótőkéhez viszonyítva folyton csökken. Innen ered a bárgyú vita, hogy a gépi berendezés csökkenti-e a munkások számát. Bevezetésükkor a gépek csaknem mindig csökkentik ezt a számot, nem abban a körben, amelyben őket

magukat bevezetik, hanem az ugyanezen ipart a termelés előző fokán űző munkások visszaszorítása által. Pl. a gépi fonók kiszorítják a kézi fonókat, a gépi szövők a kézi szövőket stb. De abban az iparágban, amely a gépi berendezést alkalmazza, a munkások száma {bár sok férfit kiszorítanak itt nők és fiatal személyek} abszolúte folyton növekedhet, noha relatíve csökken.}

Először állítsuk össze a tényeket.

$C = v+c$; m = értéktöbblet. m' = az értéktöbblet rátája; p' = profitráta; $m' = \frac{m}{v}$; $p' = \frac{m}{C}$ vagyis $\frac{m}{v+c}$.

[a)] $C = 800$; $c = 200$; $v = 600$, $m = 120$. Ebben az esetben $c = {}^1/_4 C({}^{800}/_4 = 200)$ és $v = {}^3/_4 C({}^3/_4 \times 800 = 600)$; $m' = {}^{120}/_{600} = 20\%$. Ha c 200-ról 600-ra nő, a háromszorosára, akkor C 800-ról 1200-ra, *azaz 50%-kal.*

Minthogy $c = {}^1/_4\ C$, ezért megháromszorozódása által ${}^1/_4$-ről ${}^3/_4$-re növekedik (${}^2/_4$-del). Az össztőke most ${}^3/_4 C + {}^3/_4 C = 1{}^2/_4 C$. Tehát nőtt [${}^2/_4\ C$-vel]. Eredetileg [$v$] ${}^3/_4\ C = (600)$ volt, a megháromszorozódása ${}^3/_4$-ről ${}^9/_4$-re növelné, 600-ról 1800-ra, az össztőkét pedig 2000-re ([$= {}^{10}/_4$] C); tehát az eredeti tőkéhez képest, amely ${}^6/_4 C = 1200$, 1200+800 = 2000-re növekedne. Tehát hogy mennyire [nő] az össztőke a c meghatározott növekedése által, az az eredeti $c : C$ aránytól függ, amely teljesen mint $c : v$ meghatározott aránya fejeződik ki.* Minél nagyobb tehát már a $c : v$ vagy $c : C = c : (c+v)$ arány, annál inkább nő a C teljes összeg [c növekedése] által, annál inkább esik a profitráta, és az értéktöbblet rátájának annál nagyobb növekedésére volna szükség ahhoz, hogy a profitráta ugyanaz maradjon. [...]* az össztőke növekedése, ha az értéktöbblet rátája adva van.

Abban az esetben mármost, ha C 800-ról 1200-ra növekedik, c 200-ról 600-ra, azaz ha az állandó tőke megháromszorozódik, az össztőke pedig [${}^6/_4$-del] nő, 50%-kal, akkor az értéktöbbletráta, vagyis m' továbbra is 20%, és $m = 120$. De $p' = {}^{120}/_{1200} = 10\%$. Az értéktöbblet és az értéktöbblet rátája [nem változna, de a profitráta] 15-ről 10-re esne, azaz ${}^1/_3$-dal vagyis $33\,{}^1/_3\%$-kal. Honnan ez a különbözet, hogy a profitráta $33\,{}^1/_3\%$-kal süllyed [az össztőke viszont] 50%-kal nő? Mert a profitráta fordított arányban van a két összehasonlított tőke nagyságával [...]* vagyis 1200. Ez a növekedés 800 : 1200 = 2 : 3, tehát 2 : (2+1), vagyis 50%. A profitráta esése fordítva, úgy fejeződik ki, mint esés ${}^{120}/_{800}$-ról ${}^{120}/_{1200}$-ra, vagyis ${}^{120}/_{800} : {}^{120}/_{1200} = 3 : 2$; tehát mint ${}^1/_3$-os, vagyis $33\,{}^1/_3\%$-os esés.

A profitráta esése tehát, ha a változó tőke ugyanaz marad, egyenes

* *A kézirat megrongálódott. – Szerk.*

arányban függ az össztőke növekedésétől; esése fordított arányban fejeződik ki, mint e tőke növekedése. *Ha ez 2 : 3 arányban nő, akkor a profitráta 3 : 2 arányban esik.* Továbbá az össztőke növekedése változatlanul maradó változó tőke esetén csak az állandó tőke növekedéséből származhat. De hogy az állandó tőke egy meghatározott növekedése milyen arányban idézi elő az össztőke növekedését, az az eredeti $c : C$ aránytól függ. Részint ez a *fordított arány* magyarázza meg, hogy a profitráta miért nem ugyanabban az arányban esik, ahogy a tőke nő, még ha az értéktöbbletráta ugyanaz marad is. Ha 2 megnő 4-re, ez 100%-os növekedés. Ha 4 esik 2-re, ez 50%-os esés.

b) Ha a fent említett II. esetben a profitráta ugyanaz maradna, akkor a profitnak, tehát az értéktöbbletnek is 120-ról 180-ra kellene emelkednie, azaz 60-nal, vagyis $^1/_2$-szer 120-szal, eredeti nagyságának a felével. Az értéktöbbletnek tehát közvetlenül *ugyanabban az arányban* kellene *növekednie*, mint az össztőkének, 50%-kal, tehát nagyobb arányban kellene emelkednie, mint amelyben a profitráta esik, ha az értéktöbblet változatlan marad.

Ha *c* 600 helyett 1200-ra emelkedne, akkor az össztőke 1800-ra, mivel *C* 1000-rel emelkedett volna, tehát 125%-kal [az össztőke eredeti nagyságához képest. Hogy a profitráta] ugyanaz maradjon, az értéktöbblet összegének, amely egyenlő a profit összegével, 270-re kellene növekednie. De 270 : 120 szükségképpen 150 növekedés, vagyis 125% a 120-ra. (120 : 120 az 100% és 30 : 120 az $^1/_4$, vagyis 25%) ($4 \times 30 = 120$). [...]*

c) Ebben a *b)* esetben hogyan emelkedne *m'*, illetve az értéktöbblet?

Az értéktöbbletráta eredetileg $^{120}/_{600} = 20\%$ volt, vagyis a változó tőke $^1/_5$-e. Ha [a második esetben] a tőke 1200-ra nő, vagy *c* megháromszorozódik, akkor [változatlan profitráta mellett az értéktöbbletráta] $^{180}/_{600}$-ra nő, vagyis 30%-kal. A harmadik esetben, ha a tőke 1800-ra nő, [akkor az értéktöbblet] $^{270}/_{600} = {}^9/_{20}$-ra növekedik a változó tőkéhez képest, azaz 45%-kal. Ebben [a második esetben] az értéktöbblet [rátája] 20-ról 30%-ra emelkedett, azaz 50%-kal, ugyanúgy, ahogy az össztőke ebben az esetben növekedett, és az abszolút értéktöbblet, illetve [az értéktöbblet rátája a harmadik] esetben 20-ról 45%-ra, azaz 25-tel nő. De $25 : 20 = 1\,^1/_4$; $(20 + {}^1/_4$ 20, azaz 5), tehát 125%-kal. (Ez [...] csak a szaporulat növekedésére [vonatkozik], nem a számoknak mint olyanoknak egymáshoz való arányára.) Az értéktöbblet rátájának tehát közvetlenül [úgy kellene növekednie, ahogy az] össztőke nő, vagyis ugyanabban az arányban, ahogy az abszolút értéktöbbletnek kellene növekednie, hogy a profitráta növekvő [össztőke] mellett változatlan maradjon.

---

* *A kézirat megrongálódott. — Szerk.*

Az első esetben 800 össztőkénél a változó tőke 600, azaz $^3/_4$ *C*, az állandó tőke 200 = $^1/_4$ *C*.

A második esetben 1200 össztőkénél a változó tőke 600, azaz $^2/_4$ *C*, az állandó tőke 600 = $^2/_4$ *C*.

A harmadik esetben 1800 össztőkénél a változó tőke 600, azaz $^1/_3$ *C*, az állandó tőke 1200 = $^2/_3$ *C*.

A [negyedik] esetb n 3600 össztőkénél a változó tőke 600, azaz $^1/_6$ *C*, az állandó tőke 3000 = $^5/_6$ *C*,

akkor az értéktöbbletnek vagy profitnak 540-re kellene növekednie; az értéktöbblet rátája $^{540}/_{600}$ lenne, $^9/_{10}$, vagyis 90%, ami 20%-hoz képest 70 [emelkedés]. De 70 a 20-hoz az 350%. A tőke növekedése 3600 – 800 = = 2800, szintén [350%]. Ebben az esetben a többletmunka rátája az összmunkanap $^9/_{10}$-e lenne, tehát 10 óra munkánál 9 óra. [...]*

[...]* Bár [az értéktöbblet rátájának növekedése] teljesen megfelel, változatlanul maradó változó tőke esetén, az össztőke növekedésének, [változatlanul maradó értéktöbbletráta esetén] a profitráta ugyanabban az értékkifejezésben, de az [össz]tőke [értékének] emelkedésével és esésével fordított arányban változik. Ha a tőke 2-ről 4-re nő, akkor a profitráta 4:2 arányban esik. A másik 100%-kal nő [a profitráta 50%-kal csökken] és az értéktöbblet rátája, amely változatlanul maradó változó tőke esetén azonos arány, nem úgy nő, ahogy az [össz]tőke, vagyis a változó tőke [nem úgy csökken, ahogy nő az] össztőke. Egyáltalában nincs racionális ok arra, hogy a termelőerő emelkedése pontosan ugyanazt a számszerű arányt kövesse. [Csak az mutatkozik meg, hogy] a relatív értéktöbblet nő és növekedése a változó tőke csökkenésével arányosan fejeződik ki [...]*, de a termelőerő, tehát a többletmunka is, nem ugyanabban az arányban nő, ahogy ez az arány csökken. Először is itt van a dolog [lényege]. Tegyük fel, hogy egy ember annyi használati értéket tud termelni, mint 90. Naponta soha nem termel több értéket, mint átlagosan 12 órányit, s az értéktöbblet soha nem több, mint *12 óra* mínusz *x*, ahol *x* a saját termeléséhez szükséges munkaidőt fejezi ki. Az értéktöbbletet *az a munkaidő* [hozza létre], *amelyet a munkás maga dolgozik, nem azok a munkanapok, amelyeket pótol.* Ha 90 ember naponta csak $^1/_2$ óra többletidőt dolgozna, ez [45] óra volna. Ha az egyik embernek csak egy óra szükséges munkaidő kellene, soha nem [szolgáltatna] 11 óránál több értéktöbbletet. [...a] folyamat kettős. Növeli a munkanap többletmunkaidejét, de csökkenti is ezeknek a munkanapoknak

* *A kézirat megrongálódott. – Szerk.*

a számszerű együtthatóját [...]* tőke. Másodszor: A termelőerő fejlődése nem egyenletes; bizonyos iparágak még veszíthetnek is termelékenységükből, de [a termelőerők fejlődését] a tőke általános termelékenysége határozza meg.

[A termelőerő egyenlőtlen fejlődése] először is változatlan termelési fok esetén a termelőerőben a már fennálló [szintjéhez] képest való nagy átalakulások nélkül [lehetséges]. Tegyük fel, hogy csak 2 össztőke van; miközben 1000 tőke 10%-kal 1100-at hoz, a másiknál, amely például 800, $v = 600$, $c = 200$ és az értéktöbblet = 160, vagyis a profitráta 20%-kal egyenlő, akkor egy 100 000-es tőke [...]* hozna. [Tegyük fel, hogy ebben az utóbbi tőkében] a változó rész $^3/_4$ helyett csak $^1/_6$ ($^3/_4 = {}^{18}/_{24}$ és $^1/_6 = {}^4/_{24}$, tehát viszonylag $^1/_{24}$-del vagy $^7/_{12}$-del kevesebb változó tőkét alkalmaz, [...]* még mindig 5000. Változó tőkéje és az általa alkalmazott eleven munka összegszerűen 16 666 $^1/_6$ volna, tehát még mindig csaknem 28-szor akkora, mint az első esetben alkalmazott. De a profitrátát, míg az értéktöbbletráta [változatlan maradna], a változó tőkének az össztőkéhez való aránya határozza meg. Amellett egyszerű kamattal [évi 5%] 100 000 £ 20 év alatt 200 000-re növekedik, ezzel szemben 800 £ 20%-kal 20 év alatt csak 3200-ra (160×20) halmozódik fel. A második 20 év alatt 200 000 5% kamattal 400 000-re nő, ezzel szemben a másik tőke 20%-kal csak 12 800-ra.

[α] Rendszerint {a kivételről: *A munka intenzívebbé tétele* és ezért valójában *a munka megnövelése* a gépi berendezés által, lásd *Értéktöbblet* alatt[181]} a gépi berendezés csak *relatív értéktöbbletet* hoz létre a szükséges munkaidő megrövidítése és ezért a többletmunkaidő meghosszabbítása által. Ezt az eredményt a munkás fogyasztásába közvetlenül vagy közvetve bekerülő áruk olcsóbbá tétele révén érik el.

Az értéktöbbletet két tényező alakítja ki. Először, az egyes munkás napi többletmunkája. Ez az *értéktöbblet rátáját* határozza meg, tehát azt az arányt is, amelyben a változó tőke az eleven munkával való csere révén növekedik. Másodszor a tőke által egyidejűleg kizsákmányolt munkások *száma*, vagyis az egyidejű munkanapok száma.

Ha az értéktöbblet rátája adva van, akkor az értéktöbblet nagysága – maga az értéktöbblet mint önálló nagyság – a foglalkoztatott munkások számától függ. Ha ez [a szám és az egyidejű] munkanapoké adva van, akkor az értéktöbblet nagysága a rátájától függ.

---

* *A kézirat megrongálódott.* – *Szerk.*

[A gépeknek] nyilvánvalóan tendenciájuk, hogy ellenkező irányban hassanak az értéktöbblet mindkét tényezőjére. Növelik [az értéktöbblet] rátáját és csökkentik a munkások számát {*relatíve* mindenesetre; a tőke meghatározott mértékét illetően, pl. százalékosan}, akiknek munka[napját] nagyobb rátával zsákmányolják ki.

[Tegyük fel, hogy 12 munkás] mindegyike napi 1 óra többletmunkát szolgáltat. A gépi berendezés alkalmazása révén 6 munkásnak napi 2 óra többletmunkát kell szolgáltatnia. Ebben az esetben 6 munkás 12 óra többletmunkát szolgáltat, ugyanúgy, mint azelőtt 12. Az az idő, amelyet a 12 munkás naponta dolgozik, a normálmunkanapot 12 órára becsülve 144 órás összmunkanapnak tekinthető, amelyből [132 óra szükséges munka]idő, 12 többletmunkaidő. A második esetben az összmunkanap 72 órából áll, amelyből 60 szükséges munkaidő, [12 többletmunkaidő]. Minthogy most egy 72 órás összmunkanap annyi többletmunkát tartalmaz, mint a 144 órás, az utóbbiban [72 óra haszontalannak], fölöslegesnek tűnik fel a 12 óra értéktöbblet termelése szempontjából. Ezért a gépi berendezés alkalmazásával megszüntetik.

[Az a folyamat, amelyen] a relatív értéktöbblet minden növekedése alapul, a többletmunkaidőnek a [szükséges] munkaidő [csökkentése] útján való meghosszabbítása; de ezt a folyamatot, amelyet azelőtt csak az egyes munkás munkanapjára vonatkozóan alkalmaztak, most az egyidejűleg foglalkoztatott munkások munkanapjainak összegéből álló [összmunkanapra] alkalmazzák. A csökkentés most [munkások elbocsátásának formáját] ölti. Az első esetben a munkaórák száma ugyanaz marad. Csak az *elosztásuk* szükséges és többletmunka között [...]* között változik. Most azonban az alkalmazott munkaidőnek nemcsak az *elosztása*, hanem az összege is megváltozik.

A pl. 144 órás összmunkanapnak – amelyre a gépi berendezés alkalmazása óta nincs többé szükség 12 óra többletmunka [eléréséhez – a csökkentése] kiküszöböl *fölösleges*, *haszontalan* munkát. Tőkés álláspontról haszontalan, azaz *nem-termelő* minden olyan munka, amely nem szükséges [az értéktöbblet termeléséhez], amely tehát magának a munkásnak a *puszta* újratermeléséhez kellene. A fenti példában 72 [munkaórára van szükség], azaz 6 munkanapra. Vagyis 6 munkást a 12-ből elbocsátanak. Az első esetben az [összmunkanap] nagysága (és a benne foglalt órák [száma]) ugyanaz marad. Csak az elosztásuk változik. A második esetben változik ez a nagyság – [a ráfordított munkaidő] összege [és] az elosztása. Az első esetben tehát az

* *A kézirat megrongálódott.* – *Szerk.*

érték ugyanaz marad, miközben az *értéktöbblet nő*. A második esetben a termékben tárgyiasult munkaidő [nagysága] is [változik], miközben az értéktöbblet növekedik.

[...] az egyszerű kooperációnál és a munkamegosztásnál. Ez [történik], mint a gépi berendezésnél [...] a termékhez képest [...] a munkások száma csökken [...] munkások [...] állandó tőke [...] a gépi berendezésnél, abszolút csökkenés megy végbe (egy meghatározott tőkére vonatkozóan). Bizonyos iparágakban, a mezőgazdaságban [...] szintén folyton előrehalad a csökkenés, anélkül hogy mint az ipar más ágaiban, fékezné az a körülmény, hogy [a szükséges és többletmunka] új rátája mellett a munkások régi száma fokozatosan felszívható, sőt abszolúte nagyobb, bár relatíve sokkal kisebb [tömegük].

Hogy a profitráta hogyan módosul még a fent vizsgált esetben is, amikor az értéktöbblet rátája ugyanolyan (vagy [nagyobb arányban]) nő, mint ahogy a munkások száma csökken, tehát amikor az egyik tényezőben való csökkenést a másikban való növekedés kompenzálja vagy több [mint kompenzálja], amikor tehát az értéktöbblet nagysága változatlan marad vagy még nő is – az attól az aránytól függ, amelyben [...] az össztőke alkotórészeiben való változás [...] vagy attól az aránytól, amelyben ez a változás végbemegy. [...] Az az értéktöbblet, amelyre a tőke szert tesz, *csak a munkásoknak attól a számától eredhet, amelyet ő kizsákmányol, sohasem a munkásoknak attól a számától, amely* [...]. A társadalmat – más szóval a tőkések egész osztályát – érinti az általa elbocsátott munkások szabaddá válása [...]

Teljesen magától értetődik, mint *általános törvény*, hogy a gépi berendezés alkalmazásának előrehaladásával [a munkáslétszám] nagysága nem marad [ugyanaz], hanem *csökkennie* kell, azaz hogy a létszám csökkenését (a tőke egy meghatározott nagyságához képest) nem folyton ellensúlyozhatja az *értéktöbblet rátájának* megfelelő *növekedése* [azé az arányé, amelyben] az egyes munkás munkanapját kizsákmányolják.

Tegyük fel, hogy 50 munkás csak 2 munkaóra többletet szolgáltat; akkor az általuk létrehozott értéktöbblet = 100. Tegyük fel továbbá, hogy 10 embert 1 pótol, akkor 5-en lépnek 50 helyére. A munkaidő [összege] $5 \times 12 = 60$ óra. Ugyanez termékük *összértéke*. Az általuk létrehozott értéktöbblet kevesebb 60-nál, mert csak 60 mínusz a szükséges munkaidővel egyenlő. Tehát még sokkal kisebb 100-nál. Tehát [az értéktöbblet csökkenése] túlmegy az alkalmazott munka abszolút tömegének a termelőerő fejlődése által előidézett csökkenésén [amelyet nem ellensúlyoz] az *értéktöbblet rátájának* ugyanakkora növekedése, amikor is az értéktöbblet rátájának növekedése ellenére az értéktöbblet csökken. [...] Az értéktöbblet tömegé-

nek – vagy az alkalmazott többletmunka teljes összegének – *csökkenése* szükségképpen fel kell hogy lépjen a gépi berendezés fejlődésével. Itt [megmutatkozik], hogy a tőkés termelés ellentmondásba kerül a termelőerők fejlődésével és semmiképpen sem abszolút [...] és végső formája annak.

{Ha mind az 50 munkást, vagy akár csak 25-öt az új rátával lehetne foglalkoztatni, akkor az értéktöbblet, nemcsak a rátája, növekedne az előző esethez képest. Ezért fontosak a méretek, amelyekben a gépi berendezést alkalmazzák, és tendenciája, hogy minél több munkást foglalkoztassanak egyidejűleg, azzal a tendenciával egybekötve, hogy minél kevesebb szükséges munkanapot fizessenek meg.}

[β] Tételezzünk fel egy tőkét = 600. Ebből 400-at munkára fordítanak, 200-at állandó tőkére, szerszámokra (50) és nyersanyagra (150). A 400 képviseljen 10 munkást. Ha gépet alkalmaznának, amely a nyersanyaggal együtt = 520, a munkára fordított tőke pedig már csak = 80, akkor 10 munkást 2, vagy 5-öt 1 pótolna. A ráfordított tőke teljes összege, tehát a *termelési költségek* ugyanazok maradnának. A 2 munkás 12 óránként nem termelne több többletmunkaidőt, mint a 10, mert a munkabér ugyanaz maradna. Az árutömegek, amelyeket megváltozott termelési feltételek között termelnek, még kevésbé olcsóbbodhatnának bizonyos előfeltételek között, bár előfeltételezzük, hogy ez a tömeg nem nő, vagyis az új termelési folyamatban ugyanazzal a tőkével nem termelnének több árut, mint azelőtt a régivel. Minthogy a nyersanyagot ugyanabban a mennyiségben dolgozzák fel, továbbra is = 150, a gépi berendezés költsége most 50-ről 370-re emelkedett. {Tudniillik 370 gépi berendezés, 150 nyersanyag, 80 munka. 370+150+80 = 600.}

Tegyük fel most, hogy ennek az alkalmazott gépi berendezésnek 10 év a megtérülési ideje {újratermelési ideje}. Az évente előállított árukba $37(^{370}/_{10})$ érték kerülne be a gépi berendezés kopásának pótlására. Az áruk termelési költségeinek összege {a profittól és értéktöbblettől itt eltekintünk, mert a ráta ugyanaz marad} most 37+150+80 = 267 volna. Az áru termelési költsége a régi folyamatban = 600, amikor is feltételezzük, hogy a belekerülő (50-re becsült) szerszámokat évente meg kell újítani. Az áruk ára 267 : 600 arányban olcsóbbodott volna. Az áru olcsóbbodása, amennyire bekerül a munkás fogyasztásába, a munkás újratermeléséhez szükséges munka csökkenését és ezzel a többletmunkaidő hosszabbodását idézné elő. {De eleinte, mint gépek minden alkalmazásánál, II. tőkés olcsóbban adna ugyan el, mint I. tőkés, de nem abban az arányban, amelyben a termelési költségei csökkentek. Valójában ez anticipálása a munka termelési költsé-

geiben a gépi berendezés révén bekövetkező olcsóbbodásnak. Ha munkásai ugyanazt a bért kapnák, mint azelőtt, akkor több árut vásárolhatnának ugyan (a maguk termelte árukból), de nem abban az arányban, ahogy termelékenyebbé váltak. Ugyanolyan volna ez, ha a tőkés a saját árujában fizetné őket, mintha nagyobb mennyiséget adna ugyan nekik, de a benne kifejeződő csereértékmennyiséghez képest kisebb mennyiséget.} Még ha figyelmen kívül hagyjuk is magát ezt a viszonyt és az empirikus formát nézzük, amelyben tehát a tőkés kamatot, mondjuk 5%-ot számít össztőkéjére, annak el nem fogyasztott részére; 5% 300-ra (a tőke el nem fogyasztott részére az első évben) = 15, vagy pl. 5% profit szintén 15, tehát 30. Akkor az áruk ára 280+30 = 310-re rúgna, még mindig csaknem fele olyan olcsó, mint az első esetben.[182]

Valójában csak 37 [azaz mintegy 50] tallért adtak ki állótőkére, 150-et nyersanyagra és 80-at munkára azaz 80 [egység, amelyet eleven munkára fordítottak, jut] 200-ra [tárgyiasult munkára fordított egység]. Az egész előlegezett tőke 280, amelyből 80 jut munkabérre. Azelőtt 200-at fordítottak állandó tőkére és 400-at munkabérre, összesen 600. Az első esetben a munkára fordított tőkének az össztőkéhez való aránya $^{400}/_{600}$, a másodikban $^{80}/_{280}$. Az első esetben $^{2}/_{3}$-dal egyenlő, a másodikban $^{2}/_{7}$-del. Tehát nem $^{2}/_{3}$ az első esetben és $^{2}/_{15}$ a másodikban, ahogy eredetileg látszott[183]; akkor a $^{30}/_{45}$ és $^{6}/_{45}$ közti különbség azt jelentette volna, hogy [a változó tőke hányada az előlegezett tőkében] az első esetben 5-ször akkora, mint a másodikban. [Valójában e hányad] változása $^{2}/_{3}$-ról $^{2}/_{7}$-re, vagyis $^{14}/_{21}$-ről $^{6}/_{21}$-re azt jelenti, hogy ez az arány az első esetben csak $2^{1}/_{3}$-szor annyi, mint a másodikban.

De ha ahhoz, hogy 5 munkást egy helyettesítsen, a gépi berendezésre fordított tőke 50-ről nem 370-re, hanem körülbelül 2000-re, tehát az össztőke 2300-ra kellene hogy növekedjen, akkor az áruban a kopás pótlására évenként $\frac{2000}{10} = 200$ volna. A termelési költségek egyenlőek volnának 250+150+80 = 480-nal, s kamattal és profittal együtt, amely 10% 2000-re, azaz 200, ez 680. Ebben az esetben tehát [...]*

[Ebből] két dolog [következik]:

[...]* Az állótőke sajátságos megtérülési ideje – forgási módja – [következtében] sokkal kisebb hányada kerül be a termék értékébe, mint amennyi a termeléshez valóban szükséges. Csak a kopása, az a része, amely évenként elkopik, kerül be a termék [értékébe], mert csak ez a rész van valóban

* *A kézirat megrongálódott. – Szerk.*

forgalomban. Ha tehát a tőke ugyanaz maradna és csak az [álló]tőkének a tőke munkára kiadott alkotórészéhez való arányában következne be változás, akkor olcsóbbodna a termék, aminek végső eredménye a munka termelési költségeinek olcsóbbodása, ennélfogva az értéktöbblet rátájának, azaz a többletmunkaidőnek az emelkedése.

[Ha] a tőke *ugyanaz* [marad] és a többletidő sem növekedik (vagy nem szállítják le az eredeti munkabért), [akkor ugyanabban] a mértékben, ahogy az állótőke megtérülési idejének (újratermelési idejének) sebessége csökken.

[...] a régi tőkének állótőkére átváltoztatott hányadát, hanem a tőkének [...] kellene [...] ha az össztőke növekedne, akkor ennek a növekedésnek az aránya, amelyre szükség van, hogy a munkások száma [...] következne be, amelyben a géppel termelt áru drágább volna, mint a kézi munkával termelt [...]

[...] feltéve, hogy a csekélyebb számú munkás által termelt áruk tömege nem nagyobb, [mint azoké, amelyeket nagyobb] számú munkás gépi berendezés nélkül termelt, vagy feltéve, hogy [ugyanaz a] tőke gépi berendezéssel [nem termel többet,] mint azelőtt anélkül. [...]

[Ha két, gépeknél] foglalkoztatott munkás többet termel, mint 10 munkás gépek nélkül, akkor talán annyit termelnek, mint 20 munkás [...] mindig meghatározott szám, de talán nagyobb szám, mint amennyit kiszorítanak. Ebben az esetben 1 [munkás] pótolt [...] valószínűleg csak akkor lehetne alkalmazni, ha mindkettőt alkalmazzák. Mindenesetre akkor a tőke [gépekre] fordított részének meg kellene *kétszereződnie*. Azaz a tőke nagysága nem [maradhatna] változatlan.

[...] de ha az [álló]tőke lassú megtérülési ideje olcsóbbá teszi a terméket még akkor is, amikor a régi tőke nem növekedik, tehát nem termelnek nagyobb árutömeget, mint azelőtt, még inkább így van ez a másik esetben.

Ez a *termelési költségekről szóló szakaszba*[184] tartozik, ugyanúgy, ahogy az előbbit az *értéktöbbletről* az „Értéktöbblet" rovatban[185] kell tárgyalni.

{Az előlegezett tőke össztömege belekerül a *munkafolyamatba*, de csak a tőkének a munkafolyamat egy meghatározott periódusa alatt elfogyasztott része kerül bele az *értékesítési folyamatba* vagy a *termék értékébe*. (Lásd Malthus[186].) Ezért alacsonyabb az értéke vagy nagyobb az olcsósága azoknak az áruknak, amelyeket pl. ugyanazzal az 500 tőkével termeltek, ha annak $^4/_5$-e állótőke, $^1/_5$-e változó tőke, mint ha fordított az arány. (Még ha a profitot és a kamatot az egész tőkére számítják is, az áru értékébe mégis csak egy hányada kerül bele, nem maga a tőke, ahogy abban az esetben történik, amikor az egész tőkét vagy annak legnagyobb részét eleven munkára fordítják.) De a profitot az egész tőkére, az el nem fogyasztott részére is szá-

mítják. Noha a tőke el nem fogyasztott része nem kerül bele a magában tekintett egyes tőke termékének értékébe, profit (kamat) formájában belekerül a tőkés termelés átlagos termelési költségeibe, mert az átlagprofit egyik elemét alkotja és annak a számításnak egyik tételét, amely szerint a tőkések egymás között elosztják a tőke összértéktöbbletét.}

{A profitráta függ az értéktöbbletnek (abszolút nagyságként tekintve) az előlegezett tőke nagyságához való arányától, illetve nem egyéb ennél. De maga az értéktöbblet – vagyis az abszolút nagysága – eshet, noha az értéktöbblet rátája emelkedik, és jelentősen emelkedik. Sőt az értéktöbblet összegének, vagyis abszolút nagyságának esnie kell, az értéktöbblet rátájának bármilyen emelkedése ellenére, mihelyt a gépi berendezés által kiszorított munka *értéktöbbletének* [...] nagyobb a helyére lépő munka *értékének összegénél*, vagyis a kiszorított munkások *többletideje* nagyobb az őket pótló munkások *összmunkaidejénél*. Így pl. ha 50 munkást 5 pótol és 2 óra (12 órás normálmunkanap esetén) volt a többletmunkaideje az 50 munkás mindegyikének, akkor többletmunkaidejük vagy az általuk létrehozott *értéktöbblet* = 100 óra. Az [öt munkás] összmunkaideje, illetve az általuk létrehozott *érték* (tehát szükséges munkaidő plusz többletmunkaidő) = 60 óra. Tegyük fel, hogy ez az öt kétszer annyi többletidőt vagy értéktöbbletet szolgáltat, mindegyikük napi 4 órát, úgyhogy az ötre ez 20 óra. Az értéktöbblet rátája 100%-kal növekedett; az értéktöbblet összege, vagyis maga az értéktöbblet csak $4 \times 5 = 20$ óra. Ez az értéktöbblet csak $^1/_5$-e az 50 munkás által létrehozott 100-nak, 80%-kal kisebb. De ha most az új rátával 15 munkást foglalkoztatnának, akkor az értéktöbblet összege 60-ra növekedne, ha 20-at, akkor 80-ra, ha 25-öt, akkor 100-ra. Feleannyi munkást kellene foglalkoztatni az új rátával ahhoz, hogy annyi értéktöbbletet termeljenek, mint a régivel. De ha 50-et foglalkoztatnának, akkor még egyszer annyit termelnének, ugyanis 200-at. Nemcsak az értéktöbblet rátája kétszereződne meg, hanem maga az értéktöbblet is.} {Tegyük fel, hogy az 5 munkás csak ugyanazzal a rátával termelne értéktöbbletet, mint az 50, tehát csak 10 órányit, akkor továbbra is 50 munkást kellene alkalmazni ahhoz, hogy ugyanazt az értéktöbbletet termeljék, holott 10-szer annyi árut termelnének ugyanannyi idő alatt. Ez történik azokban az iparágakban, amelyekben a termék nem kerül bele maguknak a munkásoknak a fogyasztásába. Itt a profit merőben onnan ered, hogy a *szükséges* munkaidő, bizonyos átlagos időszak folyamán, meghaladja azt a munkaidőt, amelyre az új gépi berendezést bevezető tőkéseknek szükségük van; ők tehát értékén *felül* adják el az árut. Ez azonban különbözik a puszta becsapástól. Azon az értéken *felül* adják el az árut, amibe nekik kerül, és azon az értéken *alul*, amibe a társadalomnak ke-

rül a gépi berendezés általános bevezetése előtt. [Munkásaik] munkáját [...] adják el, *magasabb* munkát, addig [...] vásárolnak [...] az új rátával. De az ál[landó tőke] is jelentékenyebben nő [...]

[...] hogy az értéktöbblet összege nemcsak esik, hanem [...] nő [...] [...] az [értéktöbblet] egy adott rátája [esetén] a foglalkoztatott munkások számától függ, hogy a gépi berendezésnél annak sajátságos törvényeinél, a termelékenyebb alkalmazásnál fogva [...] az állótőke révén a munka jobb megosztása és kombinálása emeli [...]}

{Az utóbbi esetben a tőkés az egyes árut olcsóbban adja el, mint amennyiért a még *általánosan fennálló termelési költségek* mellett termelhető, az átlagértékén *alul*, de nem abban az arányban olcsóbban, amelyben ő maga annak átlagértékén alul termeli. Az egy óra, egy nap alatt termelt áruk *összegét* {s az új termelési eszközökkel ugyanannyi idő alatt nagyobb összegű tömeget állít elő} értékükön *felül* adja el, a bennük foglalt órai vagy napi munkaidőn felül. Ha 20 rőf [szövetet] ugyanazzal a termelési költséggel termel, amellyel a többiek 5 rőföt, és $^1/_5$-del az átlagáron alul adja el, akkor $^3/_5$-del az értékén *felül* adja el. Ha a 20 rőf 10 x-be kerül neki és $20 \times {}^4/_5\ x = {}^{80}/_5\ x = 16\ x$-ért adja el, akkor 6-tal az értékén, 10-en felül adja el. 10-nek $^1/_5$-e 2, vagyis a $^3/_5$-e 6; 20 rőf 10 x-be kerül neki, vagyis 2 rőf 1 x-be, azaz $^5/_5$-be. Milyen mármost itt az arány a munkásaihoz? Ha továbbra is ugyanazt a bért kapják, akkor kapnak a bérükért árukat is (vagyis amennyire az olcsóbban termelt áru belekerül a fogyasztásukba). És ez valamennyi munkásra érvényes, mindegyikük a bérének erre a sajátos árura kiadott hányadán többet vásárolhat ebből.

De a tőkés $^3/_5$-nyi, azaz 60%-nyi többletprofitra tenne szert. Az árut $^1/_5$-del olcsóbban adja el a munkásoknak, de a benne foglalt munkát $^3/_5$-del drágábban adja el az átlagmunkánál, tehát az $^3/_5$-del az átlagmunka felett áll. 12 munkaóra $^3/_5$-e $= \frac{12 \times 3}{5} = \frac{36}{5} = 7^1/_5$. Ezt a *többletmunkát*, amelyet a munkások szolgáltattak neki munkájuk magasabb hatványozottsága révén, a tőkés zsebrevágja.

Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő = 10 óra. Akkor a régi arányok szerint a munkások 10 órányit kapnának a termékből, $^{10}/_{12}$. A régi arány szerint 1 munkaóra egy nap termékének $^1/_{12}$-ét termeli, tehát 10 óra $^{10}/_{12}$-et = pl. 8 tallér. A mostani arány szerint egy munkaóra alatt $^{16}/_{12} = {}^4/_3 = 1^1/_3$ tallért termelnek, 3 óra alatt 4 tallért, 6 óra alatt 8-at.[187] Tehát 6 órányi többletmunkát dolgoznak, azelőtt csak 2-t.}

{A. Smith[188] helyesen említi, hogy az átlagprofit – azaz merőben a tőke nagysága által meghatározott profit - szempontjából közömbös, ha pl.

minden egyéb termelési feltétel egyenlő, hogy nyersanyagként vas helyett ezüstöt vagy ezüst helyett aranyat, egyáltalában drágább nyersanyagot használnak. Itt a tőke nyersanyag formájában előlegezett része a százszorosára és több mint százszorosára növekedhet, tehát a profit is, az átlagprofit ugyanazon rátája mellett, bár a legcsekélyebb változás sem történik a tőke különböző alkotórészei közötti szerves kapcsolatokban.}

{Igen naiv a jenki közgazdász Wayland[189]. Mivel relatív értéktöbbletet csak azokban az iparágakban hoznak létre, amelyek közvetlenül vagy közvetve bekerülnek a munkások fogyasztására szánt cikkek termelésének körébe, tehát különösen itt vezeti be a tőke a kooperációt, a munka megosztását és a gépi berendezést, a luxustermelésbe sokkal kisebb mértékben, ebből arra következtet, hogy a tőkések a szegényeknek, nem a gazdagoknak az előnyére munkálkodnak, s hogy tehát a tőke a termelékenységét az előbbiek, nem pedig az utóbbiak érdekében fejleszti.}

Az átlagos értéktöbblet – itt eltekintünk az abszolút értéktöbblettől és csak a relatívat szemléljük, amely a szükséges munkaidőnek a munka termelőerői fejlődése következtében való megrövidüléséből fakad – a valamennyi különös termelési ágbeli értéktöbblet összege, az eleven munkára fordított *össztőkén* át nézve. Minthogy mármost a termelőerő fejlődése igen egyenlőtlen a különböző iparágakban (amelyek közvetlenül vagy közvetve a munkás fogyasztásába bekerülő létfenntartási eszközöket termelnek), nemcsak fokát tekintve egyenlőtlen, hanem sokszor ellenkező irányú, mivel a munka termelékenysége éppúgy kötve van természeti feltételekhez, amelyek termelékenysége csökkenhet, miközben a munka termelékenysége nő {annak az egész vizsgálata, hogy a természeti feltételek mennyire befolyásolják a munka termelékenységét a társadalmi termelékenység fejlődésétől függetlenül, gyakran vele ellentétben, a földjáradék vizsgálatába tartozik} – ebből következik, hogy ez az átlagértéktöbblet szükségképpen nagyon alatta van annak a foknak, amely a termelőerőnek egyes iparágakban (a legfeltűnőbbekben) elért fejlődése alapján feltételezhető. Ez megint egyik fő oka annak, hogy az értéktöbblet rátája, noha növekedik, nem abban az arányban növekedik, amelyben a változó tőke csökken az össztőkéhez képest. Ez csak akkor volna így (feltéve, hogy az arány egyáltalában helyes; az értéktöbblet rátájára nézve, mint előbb megmutattuk,* helyes, de nem az értéktöbbletre nézve), ha azoknak az iparágaknak a termékei, amelyekben a változó tőke leginkább süllyed az állótőkéhez stb. képest, ugyanabban az arányban kerülnének be a munkás fogyasztásába. De ha itt pl. az ipari termékek és

* *Lásd 238. és 249–251. old. – Szerk.*

a mezőgazdasági termékek közötti arányt vesszük, ott a helyzet éppen ellenkező.[190]

Nézzünk egy különös iparágat. Ha emelkedik benne a termelőerő, azzal az emelkedéssel, amely ebben a különös ágban bekövetkezik (kivéve a *mezőgazdaságot*, mivel ennek terméke a magban önmagának szolgáltatja a nyersanyagot, s ez megint a mezőgazdaság sajátossága), korántsem következik be közvetlenül emelkedés abban az iparágban, amely a nyersanyagot szolgáltatja neki; ez eleinte teljesen érintetlen marad ettől az emelkedéstől és a továbbiakban is érintetlen maradhat tőle. {De akkor, ha *ugyanaz* nem válik olcsóbbá, nem lép a helyébe olcsóbb nyersanyag, mint a gyapot a birkagyapjú helyébe.} A termelékenység azonban megmutatkozik abban, hogy nagyobb mennyiségű nyersanyagra van szükség ugyanazon mennyiségű munka felszívásához. Tehát az állandó tőkének ez a része először feltétlenül növekedik a munka nagyobb termelékenységével. Ha 5-en annyit termelnek, mint [azelőtt] 50-en vagy többen, akkor tehát 50 munkás 10-szer annyi nyersanyagot fog feldolgozni. A nyersanyagnak eleinte *ugyanabban* az arányban kell növekednie a munka termelékenysége folytán. Vagy tegyük fel, hogy 5-en annyit termelnek, mint 50-en, s 45-öt elbocsátanak, akkor az 5-nek most 10-szer annyi tőkére van szüksége, mint azelőtt 5-nek, vagyis annyira, mint 50-nek. A tőkének ez a része a 10-szeresére nőtt, legalábbis a munkára kiadott résszel szemben. {Nagyobb kiaknázás esetén ezt némileg korlátozni lehet, ha egyfelől a hulladék a munka jobb minősége révén viszonylag csökken, és másfelől abszolúte, tömegesebben, jobban koncentrálódik, inkább alkalmas lehet új, más termelés nyersanyagának, tehát valójában ugyanaz a nyersanyag tovább tart, mint az értéke. Ez is tétel, de nem jelentékeny.} Ezzel szemben korántsem mondjuk azt, hogy az állótőke, épület, gépi berendezés (világítás stb.) (egyáltalában az állótőkén kívüli segédanyagok) ugyanabban az arányban növekedik, úgyhogy az 5 munkásra most tízszer annyi jutna, mint eddig. Ellenkezőleg. Bár nagyobb terjedelemben a gépi berendezés abszolúte drágább, relatíve olcsóbbá válik. Különösen érvényes ez a mozgatóerőre, gőzgépre stb., melynek termelési költségei (relatíve) csökkennek lóerőinek vagy egyéb erőinek [mennyiségével]. Ez a rész, vagyis a *teljes állandó tőke* tehát [relatíve] nem nő, bár *abszolúte* nő jelentéktelenül – korántsem olyan arányban, mint a termelőerő. Az össztőke tehát viszonylag nő, de nem a termelőerő növekedésének arányában.

Ha 500 tőkéből 300 ment munkásokra, 150 nyersanyagra és 50 szerszámokra, akkor ha a termelőerő gépi berendezés alkalmazása révén megkétszereződik, mindenesetre 300-at kellene nyersanyagra fordítani, és ha 30

munkás[191] termelné ezt a kétszerte nagyobb terméket, 30-at munkára; de ebből nem következik, hogy a gépi berendezés stb. költségei e 30 munkás számára 50-ről 500-ra, a tízszeresére emelkednek, hanem talán csak a duplájára – 100-ra, úgyhogy az össztőke 500-ról 430-ra csökkenne. A változó tőke most úgy aránylik az össztőkéhez, mint 30:430, azaz [kb.] $^3/_{45} = ^1/_{15} = 1:15$. Azelőtt úgy aránylott, mint $300:500 = ^{300}/_{500} = 3:5$. $^1/_{15} = ^3/_{45}$, és $^3/_5 = ^{27}/_{45}$. Eszerint azonban a bizonyos értéktöbblet termeléséhez szükséges össztőke csökkent. Tegyük fel, hogy az első esetben az értéktöbblet egyenlő 2 órával a 12-ből $= ^2/_{12}$, a másodikban $= ^4/_{12}$, vagyis $^1/_3$.[192]

Az első esetben 300-nak az $^1/_6$-a (ha egy munkás [bére] 1 tallér) = 50 értéktöbblet. Ez pedig 500-ra = 10%.

A második esetben 30-nak az $^1/_3$-a = 10. Ennek a 10-nek a megtermeléséhez 450-re van szükség. Ha feltesszük, hogy ezzel az új rátával 300 munkást alkalmaznak, akkor ezek 100-at termelnének. Az össztőke $450 \times 10 = 4500$-ra emelkedne, amely 100 [értéktöbbletet] termelne. Az előző arányban 1000 kellett ahhoz, hogy 100-at termeljenek. De tegyük fel, hogy az állótőke még jobban csökken, talán nem arányosan a termelőerők növekedésével.

Ha a 30 munkás annyit termel, mint azelőtt a 300, akkor az 500-ból továbbra is 150 kell nyersanyagra, 30 munkára (ahogy azelőtt 300), de talán csak 100 állótőkére. Az össztőke most 280, amiből a változó tőke $^3/_{28} =$ [körülbelül] $^1/_9$, azelőtt $^3/_5$ (300 az 500-ból).

Ha az értéktöbblet most az ötszörösére emelkedik, akkor a 30 munkás 50 értéktöbbletet fog hozni ott, ahol 300 azelőtt 10-et hozott. Tehát ha 300 munkás 30-at hozott, akkor 30 most 150-et.

Az össztőke az első esetben 500, a másodikban 280; ez most 150-et hozna, tehát többet, mint azelőtt 500.

A termelőerő növekedése lehetővé teszi, hogy ugyanazon munkaidő alatt több árut termeljenek. Tehát nem emeli az így termelt áruk csereértékét, hanem csak a mennyiségüket; ellenkezőleg, csökkenti az egyes áruk csereértékét, miközben az egy meghatározott idő alatt termelt áruk összegének értéke *ugyanaz* marad.

A megnövekedett termelékenység azt jelenti, hogy ugyanaz a nyersanyag ahhoz, hogy termékké változtassák, kevesebb munkát szív fel, vagy hogy ugyanaz a munkaidő a felszívásához több nyersanyagot kíván meg.

Pl. egy font fonal ugyanannyi gyapotot kíván meg, akár sok, akár kevés munka szükséges a gyapot fonallá változtatásához. Ha a fonó termelékenysége emelkedik, akkor az egy font fonalban foglalt gyapotmennyiség kevesebb munkát szív fel. Ezért a fonal fontjának értéke csökken, olcsóbbodik. Ha egy óra alatt hússzor annyi font gyapotot fonnak meg, mint azelőtt, pl. 1 font helyett 20 fontot, akkor minden egyes font fonalban $^1/_{20}$-ára csökken az az értékalkotórész, amelyet a fonómunka tesz hozzá; az 1 font gyapot és 1 font fonal értékkülönbözete (eltekintve azonkívül az állótőkének a fonadékban levő értékétől). Mégis ugyanazon idő termékének értéke most nagyobb volna, mint azelőtt, de nem azért, mert több új értéket hoztak létre, hanem mert több gyapotot fontak meg, amelynek értéke az előfeltételezés szerint ugyanaz maradt. Az újonnan létrehozott érték akkora volna a 20 font számára, mint azelőtt csupán 1 számára. 1 font számára az új termelési módban $^1/_{20}$-ára csökkenne.

Előfeltételezve tehát, hogy az árukat értékükön adják el, a termelőerő növekedése (az imént említett kivételekkel*) csak annyiban hoz létre értéktöbbletet, amennyiben az áruk olcsóbbodása olcsóbbá teszi a munkaképesség termelési költségeit, ennélfogva megrövidíti a szükséges munkaidőt, tehát meghosszabbítja a többletmunkaidőt.

Ezért minden különös termelési szféra terméke csak annyiban és abban az arányban hozhat létre értéktöbbletet, amelyben ez a *specifikus* termék bekerül a munkások átlagfogyasztásába. De minden ilyen termék – mivel a munka társadalmon belüli fejlett megosztása alapvető előfeltétele egyáltalában az áruk és még inkább a tőkés termelés fejlődésének – csupán egy *hányada* a munkás összfogyasztásának. A termelőerőnek mindegyik külön szférában való növekedése tehát *korántsem a termelőerő fokozódásának arányában* hoz létre értéktöbbletet, hanem csak abban a sokkal kisebb arányban, amelyben ennek a különös szférának a terméke a munkás összfogyasztásának *hányadát* alkotja. Ha egy termék a munkás összfogyasztásának $^1/_{10}$-ét alkotná, akkor a termelőerő kétszeresre növekedése lehetővé tenné, hogy $^2/_{10}$-ét termeljék ugyanannyi idő alatt, mint azelőtt $^1/_{10}$-et. A munkabér $^1/_{10}$-e $^1/_{20}$-ra, vagyis 50%-kal csökkenne, miközben a termelőerő 100%-kal emelkedne. $^1/_{10}$ x-nek az 50%-a = 1x-nek 5%-a. Pl. 5% 100-ra 105-öt ad, 50% $^{100}/_{10}$-re, azaz 10-re 5-öt, ugyanazt az összeget. A termelőerő 100%-kal való növekedése ebben az esetben 5%-kal olcsóbbá tenné a munkabért. Ebből magyarázható, miért látszik a termelőerő egyes iparágakbeli feltűnő növekedése teljesen aránytalannak a munkabér esésével vagy a relatív érték-

* *Lásd 252–253. old. – Szerk.*

többlet növekedésével. Ezért a tőke is – amennyire ez az értéktöbblettől függ, amit mindjárt meg kell közelebbről vizsgálnunk – korántsem abban az arányban nő, amelyben a munka termelőereje gyarapodik.

Csak ha a termelőerő egyenletesen gyarapodna valamennyi iparágban, amelyek közvetlenül vagy közvetve a munkás fogyasztása számára hoznak létre cikkeket, akkor felelhetne meg az az arány, amelyben az értéktöbblet nő, annak az aránynak, amelyben a termelőerő gyarapodik. De ez semmiképpen nincs így. A termelőerő ezekben a különböző ágakban igen különböző arányokban gyarapodik. Gyakran még ellenkező mozgás is végbemegy e különböző szférákban (ez részint a konkurencia anarchiájából és a polgári termelés sajátosságából ered, részint abból, hogy a munka termelőereje természeti feltételekhez is van kötve, amelyek gyakran kevésbé termelékennyé válnak ugyanabban az arányban, ahogy a termelékenység, amennyire társadalmi feltételektől függ, emelkedik), úgyhogy a munka termelékenysége az egyik szférában emelkedik, a másikban pedig süllyed. {Gondoljunk pl. csupán az évszakok befolyására, amelyektől minden ipari nyerstermék legnagyobb része függ, erdők, szénlelőhelyek, ércbányák stb. kimerülésére.} Az átlagos össztermelékenység növekedése ezért feltétlenül mindig sokkal kisebb, mint amekkorának ez a növekedés némely különös szférában megjelenik, s eddig az iparkodás egyik fő ágában, amelynek termékei bekerülnek a munkás fogyasztásába, a mezőgazdaságban, korántsem tart lépést a termelőerőknek a feldolgozó iparban való fejlődésével. Másfelől a termelőerőnek sok iparágban való fejlődése sem közvetlenül, sem közvetve nem befolyásolja a munkaképességnek a termelését, tehát a relatív értéktöbbletét sem. Eltekintve attól, hogy a termelőerő fejlődése nemcsak abban fejeződik ki, hogy emeli az értéktöbblet rátáját, hanem abban is, hogy a munkások számát (viszonylag) csökkenti.

Ezért az értéktöbblet növekedése semmiképpen nincs arányban a termelőerő különös termelési ágakbeli növekedésével és, másodszor, mindig kisebb is, mint a tőke termelőerejének az ipar *valamennyi* ágában való növekedése (tehát azokban is, melyek terméke sem közvetlenül, sem közvetve nem kerül bele a munkaképesség termelésébe). Ezért a tőke felhalmozása nem ugyanabban az arányban nő, ahogy a termelőerő egy különös ágban gyarapodik, nem is abban az arányban, ahogy valamennyiben gyarapodik, hanem csak abban az átlagos arányban, amelyben *valamennyi* olyan iparágban gyarapodik, melynek termékei közvetlenül vagy közvetve bekerülnek a munkások összfogyasztásába.

Az *áru értékét* a belekerülő, benne foglalt összmunkaidő, *múltbeli* és *eleven*, határozza meg, tehát nemcsak az a munkaidő, amelyet az utolsó termelési folyamatban, melyből az áru mint olyan kikerül, tesznek hozzá, hanem az állótőkében és a forgótőkében, vagyis az utoljára hozzátett munka termelési feltételeiben foglalt munka, a gépi berendezésben stb., a segédanyagokban és a nyersanyagban foglalt munkaidő is, amennyire ezek értéke az áruban újra megjelenik, ami a nyersanyagnál és a segédanyagoknál teljesen így van, ezzel szemben az állótőke értéke csak részben – kopása arányában – jelenik meg újra a termékben.

Ha egy áru értékének $^1/_4$-e állandó tőkéből és $^3/_4$-e munkabérből állna; ha a termelőerőnek ebben a különös ágban való emelkedése következtében az alkalmazott eleven munka tömege $^3/_4$-ről $^1/_4$-re esne és ilyenképpen az áru termeléséhez alkalmazott munkáslétszám $^3/_4$-ről $^1/_4$-re csökkenne, akkor, előfeltételezve, hogy az $^1/_4$ munka ugyanolyan termelékeny (nem jobban), mint azelőtt a $^3/_4$, akkor az új álló- és forgótőke értéke, az $^1/_4$-ben foglalt nyersanyagon kívül, $^2/_4$-re emelkedhetne. Akkor az áru értéke változatlan maradna, bár a munka $^3/_4 : {}^1/_4$, azaz 3 : 1 arányban termelékenyebbé válna, azaz termelőereje megháromszorozódna. Minthogy tehát a nyersanyag értéke ugyanaz maradna, az új álló- és forgótőkének nem lenne szabad az áru régi értékének $^2/_4$-éig emelkednie ahhoz, hogy az áru olcsóbb legyen, termelési költségei valóban csökkenjenek. Vagy pedig az új és a régi munkaidő közötti különbségnek nagyobbnak kellene lennie a régi és az új állandó tőke (a nyersanyagot leszámítva) értéke közti különbségnél. Nem szabad annyival több múltbeli munkát munkafeltételként hozzátenni, mint amennyi eleven munkát elvonnak. Ha a munkások $^1/_4$-e *többet* termelne, mint azelőtt a $^3/_4$-e, úgyhogy munkájuk termelékenysége nagyobb mértékben is növekedne, mint ahogy számuk, illetve összmunkaidejük csökkenne, akkor {itt eltekintünk az értéktöbblettől, és csak annak az árunak az értékéről beszélünk, amelytől függ az értéktöbblet, mert értékének csökkenésétől függ a munkaképesség termelési költségeinek olcsóbbodása} az új állandó tőke $^2/_4$-del növekedhetne, sőt $^2/_4$ fölé is nőhetne, csak ugyanabban az arányban kellene növekednie, mint az új munka termelőereje.

De ezt az arányt, másodszor, az is hozza létre, 1. hogy az állótőke csak részben kerül bele az áru értékébe; 2. a segédanyagokat, mint a felhasznált szenet, fűtést, világítást stb. a nagyobb méretű munka révén, bár összértékük nő, viszonylag gazdaságosabbá teszik, ezért kisebb értékalkotórészük kerül bele az egyes áruba. De ezzel megmarad ugyanaz a feltétel, hogy a gépi berendezés kopásaként és a segédanyagokként az egyes áruba bekerülő értékalkotórész [növekedése] kisebb, mint az új és a régi munka termelé-

kenységének a különbsége. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az áru össztömegéhez, pl. a meghatározott időszak, mondjuk egy nap alatt megtermelt számú font fonalhoz éppen annyi vagy még nagyobb mennyiséget használnak fel állandó tőkéből, mint amennyit azelőtt munkabér formájában adtak ki. Csak az egyes árura vonatkozóan kisebb a mennyiség. Tehát előfeltételezve, hogy $^1/_4$ *n* munkás egy nap alatt éppen annyit termel, mint azelőtt $^3/_4$ *n* munkás, a törvény abszolút marad, mivel ehhez az $^1/_4$ *n* munkáshoz viszonyítva a termelt áruk tömege ugyanaz marad, mint azelőtt a $^3/_4$ *n* munkáshoz viszonyítva. Az egyes áru értéke tehát *csak* akkor eshetne, ha az új állandó tőke kisebb az azelőtt munkabérre kiadottnál és most elmaradtnál. Abszolúte lehet tehát azt mondani, hogy abban az arányban, amelyben *kisebb mennyiségű munka pótol nagyobb mennyiségű munkát* – amely aránynak nem kell azonosnak lennie, hanem lehet nagyobb, és többnyire nagyobb is, annál az aránynál, amelyben a munkások számát (a munkások viszonylagos számát) csökkentik – az áruba bekerülő állandó tőkének {s a gyakorlatban úgyszintén a munkafolyamatba ugyan bekerülő, de az értékesítési folyamatba nem bekerülő *teljes* állandó tőke kamatának és profitjának} nagyobbnak kell lennie annál az aránynál, amelyben az új állandó tőke (itt a nyersanyagot elhagyjuk) nő. Ez csak az értéktöbblet egyoldalú vizsgálatától eltérő szempont. Közbe kell iktatni a *termelési költségek* szakaszban.*

Ez azonban nem akadálya annak, hogy (a mód miatt, ahogyan az állótőke újratermelődik) az össztőke {tehát a munkafolyamatban *el* nem *fogyasztott*, de abba mégis belekerülő része is} abszolúte nagyobb a régebbi össztőkénél.

Tehát úgy áll a dolog, hogy ha 1 munkás pl. 10-et pótol, a gépi berendezés stb. és segédanyag formájában reá jutó tőke, amennyire belekerül a termékébe, kisebb, mint a régebbi tőke, amely a 10 munkáshoz volt szükséges. A munkára kiadott tőke aránya itt a tizedére esett, de az új állandó tőke talán csak a nyolcszorosára emelkedett. A munkára kiadott tőke hányada tehát ebből a szempontból nem ugyanabban az arányban esett, amelyben a megvalósításához szükséges tőke [emelkedett]. Vagyis a tőkének az egy munkás termelésébe bekerülő teljes összege kisebb, mint az általa pótolt 10 munkás termelésébe bekerülő teljes tőkeösszeg. És bár a tőkének munkabérre kiadott része a régebbihez képest a tizedére csökkent, mégis ennek az új tőkének $^1/_{10}$-nél nagyobb részét alkotja, mert ez az új tőke, amely az egy munkás termelésébe belekerül, maga is *kisebb* lett, mint a régi, amely a 10 munkás termelésébe került bele.

Másfelől azonban az az össztőke, amely mint termelési feltétel szükséges

* *Lásd 206–228. old.* – *Szerk.*

a munka termelékenységének ehhez az emelkedéséhez – tudniillik beszámítva azt a részt, amely nem kerül bele kopásként a termékbe, ellenkezőleg, csak munkaperiódusok egy sora alatt emésztik fel – nagyobb, sokkal nagyobb lehet a régebbi össztőkénél, úgyhogy az össztőke munkára kiadott része még nagyobb arányban csökkent, mint ahogy a munka termelékenysége növekedett. Minél inkább fejlődik az állótőke, azaz a munka termelékenysége, annál nagyobb a tőkének ez az el nem fogyasztott része, annál kisebb a tőke munkára kiadott része az össztőkéhez képest. Erről az oldalról úgy tűnhetnék {de az össztőkének sem szabad annyira növekednie, hogy kamatja és profitja az áru termelési költségeit azon a fokon túl növelje, amelyben a munka termelékenysége emelkedett}, mintha a tőke nagysága gyorsabban növekedne, mint a munka termelékenysége. De ez csak azt jelenti, hogy az az adag, amelyben az évente termelt tőke állótőkévé változik, folyton nagyobbodik a tőkének ahhoz az adagjához képest, amelyet munkabérre adnak ki; de semmiképpen sem azt, hogy az össztőke – amely részben állóvá, részben munkabérré változik – olyan gyorsan nő, mint a munka termelékenysége.

Ilyenképpen a tőke munkára kiadott része csökken, de még inkább úgy van ez, ha egyúttal *számításba* vesszük annak a részének a növekedését, amely nyersanyagból áll.

Vegyünk egy szélsőséges esetet – modern mértékben való juhtenyésztést ott, ahol azelőtt kisüzemi földművelés uralkodott. De itt *két különböző termelési ágat* hasonlítunk össze. A munkának – vagyis a munkabérre kiadott tőkének – az a tömege, amelyet itt megszüntetnek, óriási. Ezért az állandó tőke is óriási mértékben növekedhet. És nagyon kérdéses, hogy az az össztőke, amely itt az egyes pásztorokra jut, nagyobb-e, mint a tőkéknek az az összege, mely azelőtt több százra jutott.

Kérdéses, hogy ezekben az egyes termelési ágakban, amelyekben az össztőke rendkívüli mértékben növekedik, a profit egyáltalában az ebben az ágban termelt értéktöbbletből fakad-e és nem inkább, a tőkések egymás közötti számításával, az általános értéktöbbletből, amelyet az összes tőkék összege termel.

— — —

A termelőerő növekedésének sok módja, különösen a gépi berendezés alkalmazásakor, egyáltalán nem követel arányosan megnövelt tőkekiadást. Gyakran csupán viszonylag olcsó változtatások szükségesek a gépnek abban a részében, amely a mozgatóerőt közli stb. Lásd példák.[193] Itt a termelőerő növekedése szokatlanul nagy a relatív, az egyes munkásra – az egyes árura is – jutó tőkebefektetéshez képest. Itt tehát – legalábbis ami a tőkének ezt

a részét illeti, a nyersanyagra kiadott azután annál gyorsabban növekedik – a profitráta csökkenése nem említésre méltó, legalábbis nem annyiban, amennyiben a tőke e részének növekedése okozta. Másrészt, bár a tőke itt viszonylag nem olyan erősen nő, érvényes, ahogy egyáltalában az általános esetben is, hogy a tőke abszolúte alkalmazott tömegének – ennélfogva a tőke koncentrációjának, vagyis annak a foknak, amelyen dolgoznak – igen jelentősen növekednie kell. Erősebb gőzgépek (amelyeknek több a lóereje) abszolúte drágábbak a kevésbé erőseknél. De relatíve csökken az áruk. Ám nagyobb tőkekiadásra – a tőkének egy kézben való nagyobb koncentrációjára – van szükség az alkalmazásukhoz. Egy nagyobb gyárépület abszolúte drágább, de relatíve olcsóbb, mint egy kisebb. Ha az össztőke mindegyik hányada kisebb a megtakarított munka által alkalmazott össztőkéhez képest, akkor ez a hányad többnyire csak olyan többszörösökben alkalmazható, amelyek az alkalmazott össztőke összegét rendkívüli mértékben emelik, azaz főleg az össztőke egy megtérülés alatt el nem fogyasztott részének, annak a résznek az összegét, amelynek fogyasztása megtérülések egy többéves periódusára terjed ki. Egyáltalában csak ennél a nagy méretekben dolgozásnál emelkedik a termelőerő rendkívül, mert csak így

1. alkalmazható helyesen a többszörösök elve, amely alapja az egyszerű kooperációnak, s a munka megosztásánál és a gépi berendezés alkalmazásánál megismétlődik. (Lásd *Babbage-nál*[194] hogyan növeli ez a termelés méreteit, azaz a tőke koncentrációját.)

2. Egyáltalában minél nagyobb a munkásoknak az új méretekben alkalmazott tömege, viszonylag annál kisebb az állótőkének az az adagja, amely kopásként bekerül [a termelési költségekbe] épületek fejében stb., annál inkább hat az az elv, hogy a termelési költségeket olcsóbbá teszi ugyanazon használati értékeknek, mint pl. világításnak, fűtésnek a közös használata, a mozgatóerő közös volta stb. Annál inkább lehetséges abszolúte drágább, de relatíve olcsóbb termelési szerszámok alkalmazása.

Megjegyzendő az a körülmény, hogy némely termelési ágakban, vasutaknál, csatornáknál stb., ahol roppant nagy állótőkét alkalmaznak, ezek nem önálló forrásai az értéktöbbletnek, mert a kizsákmányolt munka aránya a kiadott tőkéhez túl kicsiny.

Az előző oldalhoz meg kell még jegyezni:

Lehetséges, hogy ha 500 tőkére volt szükség 20 munkáshoz és már csak 400 össztőkére van szükség 2-höz, most 2000 munkást kell alkalmazni, tehát 400 000 tőkét ahhoz, hogy a 400 megfelelő hányadait ilyen termelő módon alkalmazzák. Előzőleg már megmutattuk*, hogy még megnövekedett értéktöbbletráta esetén is csak a munka nagyon megnövelt többszörösével lehet kiegyenlíteni a kizsákmányolandó munkások viszonylag csökkent számát.

Ez megmutatkozik a konkurenciában. Mihelyt az új találmányt itt általánosan bevezetik, a profitráta túl kicsivé válik ahhoz, hogy egy kis tőke tovább folytathassa ezt az ágat. A szükséges termelési feltételek tömege egyáltalában úgy növekedik, hogy bekövetkezik egy minimum, mégpedig jelentékeny, ami a jövőben minden kisebb tőkét kizár ebből a termelési ágból. Minden termelési szférában mechanikai találmányokat kis tőkék csak kezdetben tudnak kiaknázni.

A tőke növekedése csak annyiban foglalja magában a profitráta csökkenését, amennyiben a tőke növekedésével együtt bekövetkeznek szerves alkotórészeinek fentebb vizsgált arányváltozásai. De a termelési módban bekövetkező állandó napi változások ellenére a tőke, vagy nagyobb része, egy hosszabb vagy rövidebb időszak folyamán továbbra is ezen alkotórészek egy meghatározott átlagaránya bázisán halmozódik fel, úgyhogy növekedésével nem következik be szerves változás az alkotórészeiben.

Másfelől a profitráta csökkenése a tőke növekedése következtében – mivel a profit abszolút összege növekedik – csak addig kényszeríthető, ameddig a profitráta nem ugyanabban az arányban esik, ahogy a tőke nő. Az ezzel szemben álló akadályok az előző vizsgálódásokban találhatók.**

A tőke abszolút pléthórája.

A munkások stb. számának növekedése a változó tőkének, vagyis a munkabérre kiadott tőkének a viszonylagos csökkenése ellenére. De ez nem minden termelési szférában következik be, pl. a mezőgazdaságban nem. Itt az eleven munka elemének csökkenése abszolút.

---

* *Lásd 246–247. 250–251. old. – Szerk.*

** *Lásd 228–254. old. – Szerk.*

A munka tömegének növekedése a termelés új bázisán részint azért szükségszerű, hogy a csökkent profitrátát a profit tömege kiegyenlítse; részint azért, hogy az emelkedő értéktöbbletráta mellett csökkenő értéktöbbletnagyságot, amelynek oka a kizsákmányolt munkások számának abszolút csökkenése, a munkások számának az új termelési fokon való növekedésével kiegyenlítse. Végül a többszörösök imént érintett elve.

De azt fogják mondani, hogy ha valamely I. termelési szférában a változó tőke csökken, más szférákban növekedik, tudniillik azokban, amelyeket az I. termelési szférának szükséges állandó tőke termelésére használnak. De itt ugyanaz az arány következik be, pl. a gépgyártásban, a nyersanyagok, a segédanyagok, mint pl. a szén termelésében. A tendencia általános, bár a különböző termelési szférákban csak fokozatosan valósul meg. Ellensúly az, hogy maguk a termelési szférák gyarapodnak. Egyébként a polgári gazdaság szükséglete csupán, hogy a csak munkából élők száma abszolúte növekedjék, bár relatíve csökken, mert ebben a gazdaságban a munkaképességek feleslegessé válnak, mihelyt többé nem szükséges napi 12–15 órán át kizsákmányolni őket. A termelőerő olyan fejlődése, amely csökkentené a munkások abszolút számát, azaz valóban az egész nemzetnek módot adna arra, hogy össztermelését rövidebb idő alatt végezze el, forradalmat idézne elő, mert a népesség többségét elértéktelenítené. Ebben megint megjelenik a polgári termelés korlátja és az, hogy nem az abszolút formája a termelőerő fejlődésének, hanem egy bizonyos ponton összeütközésbe kerül ezzel a fejlődéssel. Részlegesen ez az összeütközés folyton megjelenik a válságokban stb., amelyek abból keletkeznek, hogy a munkásosztálynak hol ez, hol amaz alkotórésze feleslegessé válik a maga régi foglalkoztatási módjában. A polgári termelés korlátja a munkások többletideje: az abszolút többletidő, amelyet a társadalom nyer, *nem érdekli*. Ezért a *termelőerő fejlesztése* csak annyiban fontos, amennyiben a munkások többletmunkaidejét növeli, nem pedig egyáltalában az anyagi termeléshez szükséges munkaidőt csökkenti. Ily módon a polgári termelés ellentétben mozog.

Az értéktöbblet rátája – azaz a többletmunkaidőnek a szükséges munkaidőhöz való aránya az egyes munkásra nézve (amennyiben tehát az értéktöbbletet a különböző termelési szférákban nem módosítja a tőke szerves alkotórészeinek aránya, a megtérülési idő stb.) – az összes termelési szférákban magától kiegyenlítődik, és ez az *alapja a profit általános rátájának*.

(A módosulások, amelyek ilyenképpen érintik a szükséges termelési költségeket, kiegyenlítődnek a tőkések konkurenciája, azon különböző tényezők révén, amelyeket az általános értéktöbbletnek egymás közötti elosztásakor számításba vesznek.)

Az, hogy az értéktöbblet rátája emelkedik, csupán azt jelenti, hogy a munkaképesség termelési költsége, tehát a szükséges munkaidő csökken, abban az arányban, amelyben ennek a meghatározott termelési szférának a *különös* olcsóbbá vált terméke belekerül a munkások általános fogyasztásába. A munkaképesség ezen olcsóbbá válása, a szükséges munkaidő csökkenése, az abszolút munkaidő növekedése tehát egyenlően megy végbe és egyenlően befolyásol minden tőkés termelési szférát, nemcsak azokat, amelyekben a termelőerő fejlődése végbement, hanem azokat is, melyek termékei egyáltalában nem kerülnek bele a munkások fogyasztásába, melyekben tehát a termelőerő fejlődése nem hozhat létre relatív értéktöbbletet. (Megmutatkozik, hogy a konkurenciában, mihelyt az új felfedezés monopóliuma megszűnik, a termék ára ezért a termelési költségeire csökken.)

Ha tehát 20 munkást, akik 2 óra többletmunkát dolgoznak, 2 pótol, akkor, mint az előbb láttuk*, helytálló, hogy ez a 2 semmilyen körülmények között nem szolgáltathat annyi többletmunkát, mint azelőtt a 20. De valamennyi termelési szférában nő a többletmunka a 2 munkás terméke olcsóbbodásának arányában, s anélkül nő bennük, hogy változás történne az általuk alkalmazott tőkék szerves alkotórészeinek arányában.

Másfelől ugyanilyen általánosan hat egy olyan – a munkaképesség újratermelésébe bekerülő – termelési szféra termékének a megdrágulása, amely egészen vagy részben megsemmisítheti ezt az értéktöbbletet.

De az első esetben a nyert többletmunkaidő nem a szerint a termelési szféra szerint becsülendő, amelyben a termelőerő növekedése végbement, hanem a szükséges munkaidőnek a tőkés termelés *valamennyi* szférájabeli csökkenése összege szerint.

Ám minél általánosabbá válna az az arány, hogy *valamennyi* vagy a legtöbb termelési szférában, az össztőke és a változó tőke közötti ugyanazon arány mellett, 2 munkás lép 20 helyére, annál inkább közelítené meg az arány a tőkés termelés összességében a különös termelési ágakbeli arányt. Azaz a szükséges munkaidő semmiféle csökkentése nem hozhatná létre az értéktöbbletet olyan összegét, mint azelőtt, amikor 2 munkás helyett 20 dolgozott.

---

* *Lásd 234–235. és 249. old. – Szerk.*

S akkor a profitráta minden körülmények között süllyedne, még ha a tőke úgy megnövekedne is, hogy az új termelési feltételek között ugyanolyan nagy, sőt nagyobb létszámot lehetne foglalkoztatni, mint azelőtt.

A tőke *felhalmozása* (anyagilag tekintve) kettős. Egyfelől a múltbeli munka *növekvő tömegében*, azaz a munkafeltételek meglevő tömegében áll, azokban az anyagi előfeltételekben – már meglevő termékekben és munkáslétszámban –, amelyek között az új termelés vagy újratermelés végbemegy. Másodszor pedig a *koncentrációban*, a tőkék számának csökkenésében, az egy-egy tőkés kezében levő tőkék növekedésében, egyszóval a tőkék, a társadalmi tőke új elosztásában. Ezáltal nő a tőke hatalma mint olyan. A társadalmi termelési feltételeknek a tőkésben képviselt önállósulása e termelési feltételek valódi megteremtőivel szemben ezáltal egyre feltűnőbbé válik. A tőke mindinkább mint *társadalmi hatalom* mutatkozik meg (amelynek funkcionáriusa csak a tőkés, és amely semmiféle viszonyban nem áll többé azzal, amit az egyes egyén munkája teremt vagy teremthet), de mint *elidegenült, önállósult társadalmi hatalom*, amely a társadalommal mint dolog – és mint az egyes tőkéseknek e dolog általi hatalma – lép szembe. Ezzel másfelől egyre nagyobb tömeget fosztanak meg a termelési feltételektől, állítanak szembe velük. Az ellentmondás az *általános társadalmi hatalom* között, amivé a tőke alakul és az *egyes tőkéseknek* e társadalmi termelési feltételek fölötti *magánhatalma* között egyre kiáltóbbá fejlődik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind az anyagi termelési feltételeknek általános, ezért közösségi társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását is magában foglalja.

Ez a fejlődés adva van a termelőerőnek a tőkés termeléssel együttjáró fejlődése és azon mód által, ahogyan a termelőerő e fejlődése alakul.

Kérdés mármost, hogyan érinti a tőke felhalmozását a termelőerők fejlődése, amennyiben ez az értéktöbblet és a profitráta változásában mutatkozik meg és mennyire hat rá más befolyás?

Ricardo azt mondja[195], hogy a tőke kétféleképpen növekedhet: 1. azáltal, hogy a termékek nagyobb tömegében nagyobb munka rejlik, tehát a használati értékek tömegével nő a csereértékük; 2. azáltal, hogy nő a használati értékek tömege, de nem a csereértékük, tehát pusztán a munka termelékenységének növekedése által.[196]

Munkafolyamat és értékesítési folyamat: használati érték és csereérték.[197]

Eredetileg megmutattuk[198] hogy a munkafolyamat és az értékesítési folyamat közötti különbség döntően fontos, mert ezen nyugszik az állandó

és a változó tőke különbsége, mert az egész tőkeelmélet (értéktöbblet, profit stb.) ezen nyugszik.

De még más igen jelentékeny viszonyok is mutatkoznak, amelyek erre a különbségre vonatkoznak.

Először is az állótőkénél azt látjuk, hogy egészen belekerül a munkafolyamatba, de csak részben – amennyire elhasználódik, mint kopás – az értékesítési folyamatba. Ez egyik nagy rugója az áruk gépi berendezés alkalmazása révén való olcsóbbodásának, tehát bizonyos fokig a relatív értéktöbblet növekedésének is. De egyszersmind egyik oka a profitráta csökkenésének.

Ám az állótőkétől eltekintve valamennyi termelőerő, amely *semmibe* sem kerül, tehát a munka megosztásából, a kooperációból, a gépi berendezésből eredőek (amennyiben semmibe sem kerülnek, ahogy ez az eset pl. olyan mozgatóerőknél, mint a víz, a szél stb. és a gyár társadalmi elrendezéséből fakadó előnyöknél), valamint a természeti erők, melyek alkalmazása nem okoz semmi költséget – vagy legalábbis abban a mértékben, amelyben alkalmazásuk nem okoz semmi költséget –, mind belekerülnek a munkafolyamatba, anélkül hogy az értékesítési folyamatba belekerülnének.

Itt most másodszor megmutatkozik, újra, hogy a *használati érték*, amely eredetileg csak a gazdasági viszonyok anyagi szubsztrátumaként jelenik meg nekünk, maga is meghatározóan beavatkozik a gazdasági kategóriába.

Ezt először a pénznél láttuk, ahol a hordozójaként szolgáló szubsztrátum természetét, a pénzként funkcionáló áru használati értékét maga a gazdasági funkció határozza meg.

Másodszor: a munkabérnek a tőkéhez való egész viszonya azon alapul, hogy a munkaképességet mint csereértéket a termeléséhez szükséges munkaidő határozza meg, de minthogy a használati értéke maga is munkában áll, a csereértékét megfizetik és mégis a tőkével való cserében több csereértéket ad vissza, mint amennyit kap.

Harmadszor: az állótőke – tehát ez a különös gazdasági forma – nagyrészt a használati értéktől függ. A gép stb. használati értékétől függ – azaz nagyobb vagy kisebb tartósságától, attól, hogy meddig tart az elhasználódása, vagyis hogy egy bizonyos megtérülési periódus alatt milyen mértékben kerül bele az áru árába, és a tőkének általa képviselt alkotórésze milyen mértékben van forgalomban. Ettől függ ezért az össztőke megtérülési ideje; jelentékenyen ez befolyásolja a tőke szerves alkotórészeinek arányában való változásokat is.

Negyedszer: A munkafolyamat és az értékesítési folyamat közötti egész különbség – tehát a munka termelékenységének növekedése is, miközben

a munkaidő ugyanaz marad —, a termelőerők egész fejlődése a használati értéket érinti, nem a csereértéket, ám megváltoztatja és módosítja magukat a gazdasági viszonyokat és csereértékviszonyokat.

A profitráta csökkenése.

Egyetlen tőkés sem alkalmaz önkéntesen egy új termelési módot, bármennyire termelékenyebb is az vagy bármilyen arányban növeli is az értéktöbblet rátáját, ha csökkenti a profitrátát. De minden ilyen új termelési mód olcsóbbítja az árut. Ezért a tőkés eredetileg a termelési költségein *felül* adja el az árut, az értékén *felül* is. Ezt azért teheti, mert az ezen áru termeléséhez *társadalmilag* átlagosan szükséges munkaidő *nagyobb*, mint az új termelési módban szükséges munkaidő (az állandó és a változó tőkében foglalt munkaidő összege). Az ő termelési módja *fölötte* áll a társadalmi átlag színvonalának. A konkurencia általánossá teszi és aláveti az általános törvénynek. Akkor bekövetkezik a profitráta süllyedése; ez olyan törvény, amely tehát teljesen független a tőkés akaratától.

Állandó tőke. A tőke abszolút tömege.

Ahhoz, hogy a mozgatóerőt termelő gépet (tehát pl. gőzgépet a kéz és láb mozgató erejének alkalmazása helyett), amely a tulajdonképpeni munkagépeket mozgásba hozza, előnyösen alkalmazzák, azaz úgy, hogy az új termelési módban szükséges össztőke az árut ne drágítsa, ahelyett hogy olcsóbbítaná, az kell, hogy ezt a mozgató gépet viszont egész tömeg munkagéphez és ezért viszonylag kevesebb munkáshoz alkalmazzák. S abban az arányban, ahogy ez a tömeg növekedik, süllyednek a relatív termelési költségek. Ezért növekedik folyton az abszolút tőke és *növekedik a tőkének az a minimuma*, amely ahhoz szükséges, hogy az áru termelésében ne alkalmazzanak többet a *társadalmilag szükséges munkaidőnél*. Ezért megint nő [az állandó tőke] (mivel a nyersanyag és a segédanyagok hozzájönnek), süllyed a változó tőke az előlegezett tőke tömegéhez képest, és mindenekelőtt szükség van a tőke [egy] abszolút tömegére.

A profitráta süllyedése.

A vizsgálat eredménye ez: először is az értéktöbblet rátája nem abban az arányban emelkedik, ahogy a termelőerő nő vagy a foglalkoztatott munkások száma (viszonylag) csökken. A tőke nem ugyanabban az arányban nő, mint

a termelőerő. Illetve az értéktöbblet rátája nem ugyanabban az arányban emelkedik, amelyben a változó tőke a tőke össztömegéhez képest csökken. Innen az értéktöbblet viszonylagos nagyságának csökkenése. Innen a *profitráta süllyedése, folytonos süllyedő tendenciája.*

Ehhez a ponthoz még meg kell jegyeznünk, hogy az a törvény, amely szerint az áruk értékét az előállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg, az egyes tőkést arra ösztönzi, ahhoz, hogy áruját a társadalmi értékén *felül* adhassa el, a neki kivételesen szükséges munkaidőt a munka megosztásával, gépi berendezés alkalmazásával stb. lerövidítse azokban a termelési szférákban is, melyek terméke sem közvetlenül, sem közvetve nem kerül bele a munkás fogyasztásába vagy fogyasztási cikkeinek termelési feltételeibe – tehát azokban a termelési ágakban is, melyekben a termelőerő semmiféle fejlődése nem teheti olcsóbbá a munkaképesség újratermelését, azaz nem rövidítheti meg a szükséges munkaidőt és hosszabbíthatja meg a többletmunkaidőt. Mihelyt ténylegesen bebizonyult, hogy ezeket az árukat olcsóbban lehet termelni, azok a tőkések, akik a régi termelési feltételek között dolgoznak, kénytelenek az árukat értékükön *alul* eladni, mivel az a munkaidő, amelyre megtermelésükhöz nekik szükségük van, most a megtermelésükhöz társadalmilag *szükséges* munkaidőn *felül* áll. Egyszóval – ez a konkurencia hatásaként jelenik meg – nekik szintén át kell venniök az új termelési módot, amelyben a változó tőkének az előlegezett tőke teljes összegéhez való aránya süllyedt. Itt tehát csökken az áruk értéke és csökken a kizsákmányolt munkások tömege, anélkül hogy ez bármiképpen növelné a relatív értéktöbbletet. Ez az e nem-termelő – relatív értéktöbbletet nemtermelő – termelési szférákban fennálló arány, ha az egész társadalom, azaz a tőkésosztály tőkéjét tekintjük, jelentékeny befolyást gyakorol abban az értelemben, hogy süllyed az összértéktöbblet az előlegezett tőkéhez képest – tehát a *profitráta.*

Lehetséges, hogy ilyen áruk olcsóbbodásuk révén a munkások fogyasztása számára hozzáférhetővé, sőt e fogyasztás szükséges alkotórészeivé válnak. Ez sohasem közvetlen hatásuk, és mindig csak részleges. Variálják e fogyasztás nagyságát anélkül, hogy az értékét növelnék. Mindenekelőtt a tőkések fogyasztásának a nagyságát variálják, ami a termelékenység minden fejlődésénél bekövetkező, de a mi vizsgálódásunk szempontjából közömbös pont. Gazdasági befolyást is gyakorolnak, mivel a csere szférájának minden sokrétűbbé válása, annak a sornak minden nagyobbodása, amelyben valamely áru csereértéke kibontakozik, egyszersmind előmozdítja annak árujellegét, tehát a kizárólag *áruk* termelésére, nem használati értékek mint olyanok termelésére irányuló termelési módot is.

Másfelől a változó tőke esik az össztőkéhez képest, és ez az esés kíséri a termelőerő minden fejlődését, nem ugyanabban a mértékben, ahogy a termelőerő fejlődik. Már csak azért sem, mert a tőkének egy egyre számottevőbb része csak az annuitás formájában kerül bele az áruk értékébe, az értékesítési folyamatba. Már csak azért sem, mert meghatározott időszakok alatt a tőkének egy különös áru termelésében való folytonos növekedése anélkül megy végbe, hogy változások kísérnék a szerves alkotórészek arányában, azaz ez a növekedés a régi termelési mód alapzatán megy végbe. Tehát nem ugyanabban az arányban megy végbe a profitráta csökkenése, ahogy a tőke növekedik (és még kevésbé nagyobb mértékben), jóllehet a tőke növekedését — amennyiben a termelőerők fejlődésén alapul — folytonosan a profitráta eső tendenciája kíséri.

Tehát egyfelől azt mondjuk: a tőke nem nő olyan gyorsan, mint a termelőerő. Másfelől azt mondjuk, a profitráta nem esik olyan gyorsan, ahogy a tőke nő. Egyfelől azt mondjuk: a változó tőke nem csökken olyan gyorsan az össztőkéhez képest vagy az össztőke nem nő olyan gyorsan a változó tőkéhez képest, ahogy a termelékenység növekedik. Másfelől azt mondjuk: a változó tőke által létrehozott értéktöbblet nem növekedik olyan gyorsan, ahogy a változó tőke esik, és nem esik olyan gyorsan, ahogy az állandó tőke emelkedik (az össztőkéé). Az értéktöbblet abszolút nagysága az előlegezett tőkéhez képest csökken, bár az értéktöbblet rátája emelkedik a változó tőkének vagy az össztőke munkabérre kiadott arányos részének az esésével. De lassabban csökken, mint ahogy a változó tőke esik. Ezért a profitráta nem esik olyan gyorsan, mint ahogy az össztőke nő. Másfelől az össztőke nem növekedik olyan gyorsan, mint a termelőerő és a változó tőkének állandó tőkével való, ezt kísérő pótlása. Azt jelenti-e tehát ez, hogy a változó tőke gyorsabban esik, mint ahogy az össztőke nő? De ez téves, amennyiben az össztőke belekerül az értékesítési folyamatba. A tőke termelőerejének gyorsabb növekedése pedig csak azt jelenti, hogy az értéktöbblet rátájában való növekedés nem felel meg a termelőerő növekedésének.

Amennyiben nagyobb állandó tőke alkalmazása valóban [nagyobb] értéktöbbletet hoz létre, a tőke teljes összege egy munkásra jutó hányadának kisebbnek kell lennie az általa pótolt számú munkásra jutó tőke teljes összegénél. De a tőke megfelelő hányadainak ez a viszonylagos csökkenése a tőke által foglalkoztatott egyes munkásokhoz képest (a csökkenés abszolúte nagyobb erre az egyes munkásra vonatkoztatva, kisebb az általa pótolt számra vonatkoztatva) többnyire — és a további fejlődésnél mindig — csak az abszolút tőkének, tehát e hányadok összegének egyidejű növekedésével megy végbe. Ha pl. 400 tőke szükséges 1 munkásra ahelyett, hogy 500 lenne

szükséges 20-ra, akkor ez a 400 talán csak akkor alkalmazható ezen a módon, ha 10 000×400-at alkalmaznak. Tehát bár az egyes munkás munkafeltételei – nem az azelőtti egyes munkáshoz, hanem az azelőtti 20 munkáshoz képest – olcsóbbodnak, emelkedik azoknak a munkafeltételeknek az összértéke, amelyekkel az egyes munkásnak bírnia kell ahhoz, hogy ezen új feltételek között termelő munkafolyamatot végezzen. Azaz nő a tőke hatalma a munkával szemben, vagy, ami ugyanaz, csökken a munkás lehetősége arra, hogy a munkafeltételeket elsajátítsa. A múltbeli munkának az eleven munka fölötti idegen hatalomként való önállósulása roppantul kiterjeszti méreteit. Ezt a derék Carey nem vette észre.[199] Az egyes orsó olcsóbb, de a gyárnak ahhoz, hogy ilyen mechanikai orsókat alkalmazzon, rendkívül megnövekedett tőkére van szüksége ahhoz képest, amely azelőtt a kézifonónak kellett.

A fejlődés kezdetén sok termelési szférában, ahol a szerszám munkagéppé változik át – amely azonban még nem fejlődik géprendszerré –, a szükséges tőke még eshet is, ha pl. 1 munkás 10-et pótol, a nyersanyag ugyanannyi marad, a gépszerű szerszám költsége viszont kisebb, mint a 10 munkás bére egy év alatt. A kézi munkából a gépi munkába való átmenet efféle mozzanataiba kapaszkodik bele Carey úr, hogy nevetségessé tegye magát. De ezeket a kis gépeket azután megragadja a tőke, amely a kooperáció elvét, valamint a munka megosztásáét, a termelési költségek viszonylagos csökkentésének elvét alkalmazza rájuk és végül ezt az egész gyárat aláveti egy mozgató gépnek vagy természeti erőnek.

---

*Felhalmozás**

A legközvetlenebb mód, ahogyan a *termelőerő növekedése* fokozza a tőke felhalmozását, a *szükséges munkaidő csökkentése* és az értéktöbblet növelése, minthogy az értéktöbblet a maga jövedelemformájából a tőke formájába változik át – ebben az átváltozásban áll egyáltalában a felhalmozás.

A termelőerő minden növekedésének közvetlen következménye azoknak az *áruknak az olcsóbbodása*, melyeknek a termelési szférájában a termelőerő fokozódása végbemegy. Ezek az áruk mármost bekerülhetnek vagy sem a munkás létfenntartási eszközei közé – tehát a munkaképesség újratermelésébe, úgyhogy – ott is, ahol nem növelik az értéktöbblet nagyságát és a profit nagyságát (*értékének nagyságát*) – mindenesetre növelik azoknak a *használati értékeknek* a tömegét, amelyekben egy meghatározott értéknagy-

* *Előtte áthúzva*: „Az abszolút többletmunkaidő emelkedése a gépi berendezéssel és az állótőkével." – *Szerk.*

ság, tehát egy meghatározott pénzösszeg {annak a szubsztanciának a változatlan értéke mellett, amelyben a pénz létezik} kifejeződik; vagyis azoknak a használati értékeknek a tömegét, amelyekben egy meghatározott munkaidőmennyiség kifejeződik. Ezért a jövedelemnek – a profitnak, értéktöbbletnek – egy *viszonylag* nagyobb részét lehet tőkévé visszaváltoztatni, bár ugyanakkor nő a tőkés élvezeteinek a terjedelme, vagyis azoknak a használati értékeknek a tömege, amelyeket elfogyaszt, nem változtat vissza tőkévé. Annál is inkább, mert a termelőerők növekedése a luxustermelés szférájában is végbemegy, és luxustermelésen itt minden olyan termelés értendő, amelynek [terméke] sem közvetve, sem közvetlenül nem kerül bele a munkaképesség újratermelésébe. Tehát a tőke felhalmozása nemcsak azáltal nő a termelőerő fokozódásával, hogy nő az az értéknagyság, amely a profit formájában jelenik meg, hanem azáltal is, hogy az áruk általános olcsóbbodása révén a jövedelem egyre nagyobb részét lehet tőkévé visszaváltoztatni.

Itt elvonatkoztatunk a következőtől: amennyiben a termelőerőnek, a nyersanyagnak és a munkaszerszámoknak, az *állandó tőkének* a növekedése maga után vonja a fenti értelemben való luxustermelést, ugyanaz az összes tőke egyáltalában több munkát szív fel, több munkát tud foglalkoztatni, realizálni. Ez a tőke felhalmozásának másik forrása, mivel itt, ha nem a relatív, akkor az abszolút értéktöbblet növekedik, mert több munkanapot foglalkoztatnak, aknáznak ki.

Az állandó tőkére való kiadások csökkenése.

Ide tartozik a munkások biztonságát, kényelmét és egészségét szolgáló összes elővigyázatossági rendszabályok *mellőzése*; miként a szénbányákban, úgyszintén a tulajdonképpeni gyárakban az ipari hadseregek sebesültjeit és halottait felsoroló *hadijelentések* nagy része (lásd a félévi gyári jelentéseket)[200] ebből származik. Ugyanígy a hely stb. elégtelensége.

Az állandó tőke *elértéktelenedése* új találmányok következtében, ami által olcsóbban és jobb minőségben, hatékonyabban lehet újratermelni, tehát a benne foglalt munkaidő nem társadalmilag szükséges többé – és főleg új gépek első meghonosításakor követik egymást szakadatlanul a tökéletesítések – az egyik fő oka annak, hogy a gépi berendezéssel együtt halad a *túlmunka* és a többletmunkaidőnek a meghosszabbítása – overtime. (Lásd példákat Babbage-nél[201].) A forgalmi időt, amely alatt a gépeknek stb. és az állótőke más alkotórészeinek az értéke újratermelődik, gyakorlatilag nem az az idő határozza meg, ameddig a gép tart, hanem annak a munkaidőnek a mennyisége, amely alatt termelési eszközként szolgál, egyáltalában a munkafolyamat kiterjedése, tartama, amely alatt a gép működik és

elhasználódik.* Ha a munkások 12 óra helyett 18-at dolgoznak, ez hetenként 3 nappal több, $1^1/_2$ munkahét egy hét alatt, tehát 52 hét alatt $52+{}^{52}/_2 = 52+26 = 78$ hét. Ez 5 év alatt 390 hét, tehát majdnem 7 év. Ha a túlórát nem fizetik meg, és a normális többletidő 2 óra, akkor a 3 napra (36 óra) 30-at kellett megfizetni. A normális többletidőn kívül a munkások így 2 hétre 1-et ingyen adnak, 2 évre 1-et. S ilyen módon a gép *értékesülése 50%-kal meggyorsul*, és az egyébként szükséges idő kétharmada alatt érik el.[202]

Ahol a tőkéseknek monopóliumuk van, a konkurencia nem kényszeríti őket az elavult gépi berendezés stb. újjal való pótlására, például a vasutaknál, ott ezért amíg csak lehet nem alkalmaznak tökéletesítéseket. A „*Lancet*" *1862 március 1-i száma* megállapítja, hogy a vasúton utazásból származó betegségek zöme abból ered, hogy a kocsik belsejében és a kocsikat tartó rugókban nincs elég rugalmasság. „Valamely szabadalmazott cikk feltalálója rendszerint jutalmat kap ötletességéért az eladás utáni szabadalmi díj formájában a találmányát felhasználó személyektől. Évente számos ötletes tökéletesítést szabadalmaznak, amelyeket csakis vasúttársaságok használhatnak fel, s a feltalálókkal szemben azt a rendszert követik, hogy a javasolt terv jóváhagyása után elfogadásával addig várnak, amíg a szabadalom lejár. Ilyenképpen a régi készletet felhasználják és a szabadalmi díjat megtakarítják; s bár valamivel több elkerülhető baleset fordulhat így elő, feltételezik, hogy a közönség hozzászokott ehhez a bánásmódhoz, és az egyetlen gond az, hogy ne engedjenek erről jelentéseket az újságokba vagy amennyire lehet, enyhítsék őket."[203]

* *A lap szélén*: Elértéktelenedés. — *Szerk.*

[Tizenkettedik fejezet]

[A profit széthasadása ipari profitra és kamatra. A kereskedőtőke. A pénztőke][204]

[*1. A pénztőke forgása. A kamat történelmi formái*][205]

Minthogy az árut (pénzt) mint *tőkét* adják kölcsön, kölcsönadhatják mint *forgó-* vagy *állótőkét*. A pénz mindkét formában kölcsönadható, pl. állótőkeként akkor, amikor annuitás formájában fizetik vissza, úgyhogy a kamattal együtt mindig a tőke egy része is visszaáramlik. Más árukat használati értékük természeténél fogva sokszor csak mint állótőkét lehet kölcsönadni, pl. házakat, gépeket stb. De minden kölcsönadott tőke, bármilyen is a formája és bármiképpen módosítja is *visszafizetésének* a formáját annak a használati értéknek a sajátságos természete, amelyben létezik, mindig csak a pénztőke egy különös formája. Mert amit itt kölcsönadnak, az egy meghatározott pénzösszeg, bármilyen használati értékben létezik is, és erre az összegre számítják azután a kamatot is. Ha az, amit kölcsönadnak, sem nem pénz, sem nem forgótőke, hanem állótőke, akkor oly módon fizetik is vissza, mint az állótőkét. A kölcsönadó periodikusan kamatot kap és maga az állótőke elfogyasztott értékének egy részét, a periodikus kopás egyenértékét. A végén a kölcsönadott állótőke el nem fogyasztott része természetben tér vissza.

Az a forma, amelyben a kölcsönadott tőke forog, a következő:

1. A pénz mint *fizetési eszköz* funkcionál, azaz a tőkét elidegenítik vagy eladják, de csak egy meghatározott idő után fizetik meg. A pénz fizetési eszköz funkciója, mint láttuk,[206] az egyszerű árucseréből ered. Ebben tehát nincs semmi a pénztőkére jellemző.

2. Egy bizonyos periódus után a tőke visszaáramlik a kölcsönadóhoz, akár részletekben kamattal együtt, akár egészben kamattal együtt, akár úgy, hogy a periódus egy része folyamán csak a kamatot téríti vissza és csupán

különböző periódusok végén áramlik vissza a tőke az utolsó periódus kamatával együtt.

Mint látjuk, a *tőke visszafizetésének*, azaz a *kölcsönadóhoz való visszaáramlásának* ezek a módjai nem egyebek annál a mozgásnál, amelyet a tőke egyáltalában végez körforgásában, a kiindulópontjára való visszatérésnél. Ha pl. a tőkét évente részletekben fizetik vissza a kamattal együtt, akkor ez az a mód, ahogyan az állótőke visszaáramlik, forgásában visszatér a kiindulópontjához. Ha viszont az év vagy valamely más periódus végén teljesen visszaáramlik kamatostul, akkor ez a forgótőke visszatérési módja. A kölcsönadott tőke kettősen áramlik vissza; a valóságos folyamatban visszaáramlik az ipari tőkéshez és aztán a visszatérés még egyszer megismétlődik mint a pénztőkésre való átruházás, mint a tőke *visszafizetése* valóságos tulajdonosának, jogi kiindulópontjának.

A valóságos forgalmi folyamatban a tőke mindig mint áru vagy pénz jelenik meg. Eladás és vétel útján megy át egyik formából a másikba. Itt mindig egyenértékeket cserélnek. Hogy az áruból pénz legyen, a tőkésnek el kell adnia az árut; hogy a pénzből áru legyen, meg kell vennie az árut. Az első esetben az árut adja oda és pénzt kap érte, a másodikban a pénzt adja oda és árut kap érte. Egyszóval a forgalmi folyamat az áru átalakulásában és ezért cserék sorozatában oldódik fel. Ilyenképpen ha a forgalom mindegyik fázisát az egész folyamat mozzanatának tekintjük, egyáltalában a tőkét annyiban tekintjük, amennyiben mint áru vagy mint pénz funkcionál, akkor mozgásának mint eladásnak vagy mint vételnek kell megjelennie. Más a helyzet, ha a folyamat egészét vesszük szemügyre. Ha a pénzből indulunk ki, akkor egy pénzösszeget kiadtak, s az bizonyos periódus után visszatér, mind ugyanaz a pénzösszeg, mind egy pénztöbblet az eredetileg kiadott pénzösszegen felül. Egy megnövekedett pénzösszeg tér vissza. Ha az áruból indulunk ki, akkor az jelenik meg kiindulópontként – a termelési folyamat előtt – olyan termelési feltételek formájában, amelyek maguk is áruk és amelyeknek összege ezért értékösszegként összárukban egy meghatározott pénzösszeget fejez ki. Ha az árut úgy tekintjük, ahogy újra megjelenik, miután átment a termelési folyamaton, akkor használati értékének formája megváltozott. De ez itt mit sem változtat a dolgon. Az áru most olyan árutömeget képvisel, amelynek ára magasabb, mint azelőtt, nagyobb pénzösszeget, az eredeti érték pótlását plusz értéktöbbletet. Megmarad és gyarapodik azután, hogy megtett bizonyos körmozgást.

De a pénzt, amennyiben tőkeként kölcsönzik, éppen mint ilyen megmaradó és gyarapodó pénzösszeget adják kölcsön, amely bizonyos periódus után profittal együtt tér vissza és ugyanezt a folyamatot mindig újra elvégez-

heti. Nem úgy adják ki, mint pénzt és nem úgy, mint árut, tehát nem árura cserélik ki és nem pénzért adják el (mint árut). Nem mint árut és nem mint pénzt adják ki, *hanem mint tőkét*. Az az önmagához való viszony, amelyben a tőke akkor jelentkezik, ha a folyamatot mint egészet nézzük, itt a közvetítő közbeeső mozgás nélkül egyszerűen mint a tőke jellegzetessége, meghatározottsága bekebeleződik a tőkébe. És a tőkét ebben a meghatározottságban adják el. De maga ez a meghatározottság csak eredménye a folyamatnak és azoknak a feltételeknek, amelyek között a tőkés termelési folyamat mozog. Tehát ebbe az eredménybe, a folyamatnak ebbe a puszta kikristályosodásába belekapaszkodni, miközben a gyökerét – és gyökere a bérmunka – meghagyják; a folyamatot úgy hagyni és az eredményét fecsegéssel eltüntetni akarni, ez hamisítatlan proudhoni bölcsesség.[207]

{Valamely áru *termelési ára* csak két okból változhat meg: [Először:] *Változik a profitráta*, az átlagos profitráta. Ez csak azáltal lehetséges, hogy változik maga az átlagos *értéktöbbletráta* vagy ennek a rátának a kiadott tőkéhez való átlagos *aránya*. Amennyiben az értéktöbblet rátájának [változása] nem a bérnek minimuma alá szorításán vagy minimuma fölé emelkedésén alapul, és az effajta mozgások csak ingadozásoknak tekintendők, akkor csak azáltal történhet, hogy a munkaképesség értéke süllyedt vagy emelkedett, az előbbi, ha a létfenntartási eszközök olcsóbban, az utóbbi, ha drágábban termelhetők újra. Egyik sem lehetséges a létfenntartási eszközöket termelő munka termelékenységének megváltozása nélkül, tehát a munkás fogyasztásába bekerülő áruk *értékének* változása nélkül. Vagy pedig ennek az átlagos értéktöbbletrátának a társadalom állandó tőkéjéhez való *aránya* változik. Minthogy a változás itt nem a rátából indul ki, az állandó tőke változásából kell kiindulnia. Tömege technológiailag tekintve nő vagy csökken a változó tőkéhez képest, s így értékének tömege magának az [állandó tőke] tömegének a növekedésével vagy csökkenésével együtt nő vagy csökken. Ebben az esetben tehát változás következik be a termelési módban. Ha ugyanannyi munkára van szükség ahhoz, hogy több állandó tőkét mozgásba hozzanak, akkor a munka termelékenyebb lett. Ellenkező esetben ellenkezőleg. Tehát változás következett be a munka termelékenységében és változásnak kell végbemennie bizonyos áruk értékében. Ha tehát egy *áru termelési ára* az általános profitráta megváltozása következtében megváltozik, akkor a saját értéke változatlan maradhat ugyan, de más árukkal kapcsolatban értékváltozásnak kell végbemennie.

Másodszor: Az általános profitráta *változatlan* marad. Akkor az áru termelési ára csak azért változhat, mert a saját értéke megváltozott. Mert kevesebb vagy több munkára van szükség ahhoz, hogy magát ezt az árut

megtermeljék, akár amiatt, hogy változik annak a munkának a termelékenysége, amely ezt az árut a végső formájában termeli (ha kevesebb munka jut pl. 1 font fonalra, akkor kevesebb szükséges munka, kevesebb munkabér, és ezzel csökkennek a költségek), vagy amely azokat az árukat termeli, melyek alkotórészekként belekerülnek. Ha termelési árnak nem egy fix összeget tekintünk, hanem az előlegezett tőke értékét, költségeket plusz az átlagprofitot, tehát $K+\acute{A}P$-t, akkor világos, hogy a termelési ár ugyanaz maradhat, bármennyire változik is az áru értéke. Akárhogy változik K értéke, $\acute{A}P$ rátája ugyanaz marad. Ha $K = 100$, a profit pedig 10%, akkor $K+\acute{A}P = 110 = K+{}^1/_{10}\,K$. Ha K értéke 50-re csökken, akkor a termelési ár $= 50+\acute{A}P = 55 = K+{}^1/_{10}\,K$.

Az áruk termelési árának minden változása értékváltozásban oldódik fel; de az áruk értékének nem minden változása kell hogy a termelési ár változásában fejeződjék ki, mivel a termelési árat nem csupán a különös áru értéke határozza meg, hanem valamennyi áru értéke, tehát A áru [értékének] változását kiegyenlítheti B áruénak egy ellenkező változása, tehát az általános arány ugyanaz marad. Tegyük fel, hogy 100 tőkével 2000 font fonalat termelhetek a régebbi csupán 1000 helyett. Ha a profit 10%, akkor 1000 font fonal az első esetben 110 £-be került; a második esetben 2000 font kerül 110 £-be. Az első esetben 1 font fonal $2^1/_5$ shillingbe kerül. A második esetben 1 font fonal csak $1^1/_{10}$ shillingbe kerül. A termelési ár mindkét esetben ugyanaz. Az első esetben 1 font fonal termelési ára = 2 shilling (költségek)$+{}^1/_5$ shilling = 10% = a költségek ${}^1/_{10}$-e. Tehát termelési ár = K (2 shilling)+10% ($^1/_5$ shilling). A második esetben $K = 1$ shilling$+{}^1/_{10}$ shilling, vagyis 10%. Tehát a termelési ár szintén = K+10‰. Itt megváltozott az áru értéke, de nem a termelési ár. Az értékváltozás kifejeződik ugyan az áru árváltozásában, $1^1/_{10}$ shilling $2^1/_5$ helyett, de ezek a különböző árak költségek és profit ugyanazon arányát foglalják magukban, tehát ugyanazt a termelési árat.}

A kamatozó tőkében a tőke mozgása rövidre össze van vonva; a közvetítő folyamat elmarad s így pl. 1000 £-nyi tőke olyan dologként rögződik, amely magánvalóan 1000 és bizonyos időszak alatt átváltozik 1100-zá, mint ahogy a pincében levő bor bizonyos idő elteltével javítja használati értékét. A tőke most dolog, de mint dolog tőke. Ezért minden más áru mellett mint különös árut adják el, vagy helyesebben pénzt, árut most mint *tőkét* lehet eladni. Ez a tőke megjelenése a legönállósultabb formájában. A pénz most teherbe esett.[208] Mihelyt kölcsönadták – illetve ott van a termelési folyamatban (amennyiben ugyanis az ipari tőkésnek a profittól különválasztott

kamatot hoz) –, kamat nő rajta, akár szunnyad, akár ébren van, nappal és éjjel.

Mindjárt itt Luther naiv polémiáját ez ellen a kamat tőkébe való belenövése ellen.[137]

Az általános profitráta *Ricardónál*:

„A *megmaradó érték* vagy *többlet* minden szakmában arányos lesz az *alkalmazott tőke értékével.*" (*Ricardo* [„Principles", 3. kiad., London 1821, 84. old.]).

A kamatozó pénztőkében megvalósul a kincsképző jámbor kívánsága.[209]

* * *

Egészen helyesnek látszik azt mondani, hogy[210]

a profit szétválása kamatra és ipari profitra kézzelfoghatóvá válik, mihelyt két osztály létezik, pénztőkéseké és ipari tőkéseké. E két osztály létezése ennek a szétválásnak a kifejezése; de a szakadásnak léteznie, lehetségesnek kell lennie ahhoz, hogy a két osztály elválásában megjelenjék. De bármennyire alacsony a profit, pl. 2%, úgyhogy kistőkések nem élhetnének pénztőkésekként, nagytőkések igen, mert a kamat összege, abszolút mennyisége nem csupán a rátájától, hanem a kamatozó tőke nagyságától is függ.

Hogy pl. Indiában magas a kamat közönséges földművelők részére, az semmiképpen nem a profit rendkívüli nagyságára mutat. *Először* is mind a profitot, mind a kamatot és a munkabér egy részét kamat formájában sajátítják el. (Közvetve magának a tőkének a *tulajdonát* is, vagyis itt a munkafeltételekét.) *Másodszor*: a profitráta annál magasabb, minél alacsonyabb a termelési mód, azaz minél több változó tőkét adnak ki az össztőkéhez képest; minél kisebb a segédtőke mennyisége a munkára kifizetetthez képest.[211] *Harmadszor*, ehhez persze hozzájárul az indiai ember különös (fizikai) körülmények előidézte igénytelensége; innen ered munkaképességének alacsony értéke.

Az a viszony, amelyben egyfelől a munkás még mint önálló jelenik meg, tehát nem mint bérmunkás, másfelől pedig a tárgyi feltételei, vagyis a termékek már önálló létezéssel bírnak mellette, egy külön uzsorásosztály együttes tulajdonát képezik, szükségképpen kifejlődik minden többé-kevésbé a cserén nyugvó termelési módban azzal, hogy kifejlődik a pénzvagyon (ez maga ez a fejlődés) szemben a földművelő vagy iparos vagyon korlátozottabb formáival. Ez a viszony úgy mutatkozik meg, mint a munkafeltételeknek – amelyek egyre inkább a forgalomból erednek és tőle függnek – a munkás gazdasági létezésétől való eloldozódása, önállósulása. Másfelől

a munkás még nincs a tőke folyamatába besorolva. Ezért a termelési módot sem változtatják meg lényegesen. Ahol ez a viszony a polgári gazdaságon belül ismétlődik, ez elmaradott iparágakban vagy olyanokban történik, amelyek még ellenállnak a modern termelési módba való átmenetnek. Ezekben is folyik a munka legádázabb kizsákmányolása, anélkül, hogy a munka és tőke viszonya itt bárhogyan is magában hordozná új termelőerő fejlődésének bázisát és új történelmi formák csíráját. Magában a termelési módban a tőke itt még úgy jelenik meg, mint ami anyagilag be van sorolva az egyes munkás vagy a munkáscsalád alá, akár a kézművesüzemben, akár a kicsinybeni mezőgazdaságban. Tőke által való kizsákmányolás megy végbe, a tőke termelési módja nélkül. A kamatláb igen magas, mert 1. a profitráta magas, minthogy a segédtőke aránya kicsiny; 2. a kamat magában foglalja a profitot; 3. sőt a munkabér egy részét is; 4. a kamat nemcsak értéktöbblet és a munka bére, hanem maguknak a munkafeltételeknek az elsajátítása. A kamatok egy részét nem lehet megfizetni; magukat a munkafeltételeket is (mint Indiában) elzálogosítják. Az ipari tőkénél magától értetődő, hogy a terméknek a munkafeltételeket képviselő része a tőkésnek jut. Az uzsorának ez a formája, amelyben a tőke nem keríti hatalmába a termelési módot, tehát csak formailag tőke, a polgárit megelőző termelési módok uralmát előfeltételezi; de újratermelődik – alárendelt szférákban – a polgári társadalomban. Amennyiben e tőke hatásának nem politikai az értelme – az állapotok felbomlasztása, mint az ókorban stb. – hanem történelmi, annyiban ez egyfelől a munkafeltételek elválása a munkástól; más szóval, ami ugyanaz, olyan pénzvagyon képződik ezáltal, amely később árukként megvásárolja a munkafeltételeket.[212]

A kamat másik történelmi formája (ahol rabszolgaság, jobbágyság van és erre alapozott vagyon és jövedelem): tőke kölcsönzése a fogyasztó gazdagságnak. *Itt történelmileg fontosnak jelenik meg, mint ami maga is egyik keletkezési folyamata* a tőkének, mivel a földtulajdonosok jövedelme, járadéka és gyakran a földje is felhalmozódik és tőkésítetté válik az uzsorások kezében. Ez egyike azoknak a formáknak, amelyekben pénz, forgásban levő tőke egy a földtulajdontól független osztályban halmozódik fel.

A tőkés termelés fejlődésével kifejlődik a kereskedelem és egyszersmind az a szükségesség a termelő számára, hogy árukat termeljen, részint megvásárolja elemeiket, részint a terméket eladja, bizonyos határnapokon fizessen stb. Egyszóval az áru pénzformája lényegessé válik a termelő számára. Ezzel kiterjed az uzsora, amely most már inkább gyakorolja a modern értelemben vett kamatozó tőke funkcióját. De a pénz részben még a régimódi uzsorásnak, néhány pénzzel kereskedőnek, monopolistának a kezében

van, akik ilyenképpen uralkodnak a felemelkedő ipar fölött. Ebből ered a harc, pl. a XVII. században.[213]

Érthető, hogy ahol a városokban kifejlődik a kereskedelem és kézművesség, ott pénzzel való kereskedés is kifejlődik. Itt az uzsora már inkább alá van rendelve a *tőke e formájának* (a kereskedőtőkének). Csak a hitelformák kifejlődésével válik alárendeltté, amikor a készpénzfizetés vagy aranyban, ezüstben fizetés elesik. De ezen a bázison élősdiek egy új osztálya fejlődik ki.

Az uzsora kifejlődéséhez nem kell egyéb, mint az árutermelésnek és a pénzben fizetés szükségességének némi fejlettsége. Az egyik oldalon a rabszolgatartóban, feudális lordban olyan személy létezik, aki többletmunkát birtokol és akitől ezt az uzsorás elveszi vagy osztozik vele ebben. Szintúgy létezik kereskedők osztálya, akik mellett az *uzsorássá fejlődött kincsképző* befészkeli magát és osztozik velük profitjukban, amely nagyrészt elidegenítésből eredő profit.[214] Végül a kistermeléssel szemben az uzsora mód arra, hogy annak jövedelmét a puszta munkabérre szállítsa le és elsajátítsa a munkafeltételeket.

Ezért amíg a pénztőke megtartja az uzsora régimódi struktúráját, a kamatlábat kényszerrel, törvény útján szorítják le. Mihelyt létrejön a hitel formája – amelyben a társadalom minden lappangó pénztőkéjét az ipari termelés rendelkezésére bocsátják, mihelyt a pénztőke áruvá válik, alá van vetve a konkurenciának, elesnek a kényszermódszerek arra, hogy alávessék az ipari tőkének és az utóbbi egy puszta formájává, mozzanatává degradálják.

Láttuk[215], hogy minél kevésbé fejlődött ki a termék árujellege, minél kevésbé kerítette hatalmába a termelést egész szélességében és mélységében a csereérték, annál inkább jelenik meg a *pénz* úgy, mint a tulajdonképpeni gazdagság, mint az elvont gazdagság, szemben azokkal a korlátolt kifejezési módokkal, amelyekkel a használati értékekben bír. Ezen alapul a *kincsképzés*. A pénztől mint világpénztől és kincstől eltekintve a pénz kivált a *fizetési eszköz* formájában lép fel az áru abszolút formájaként. S fizetési eszközként való fejlődése az, amely főleg előidézi a *kamatot* és a pénzt mint pénztőkét kifejleszti.* Amit a tékozló vagy korrumpáló gazdagság akar, az pénz mint pénz, mint *egyetemes vásárlóerő* (adósságfizetésre is). A kistermelőnek mindenekelőtt azért van szüksége pénzre, hogy *fizessen*.

* *Áthúzva*: „mielőtt más funkcióiban megjelenik, mielőtt a tőkés termelés és ezért maga a tőke mint mindenen uralkodó termelési viszony jelenik meg, mielőtt kifejlődik alapformája, amelyben a modern társadalom bázisát alkotja". – *Szerk.*

Mindkét esetben a pénzt mint pénzt használják. Másfelől a kincsképzés csak az *uzsorában* válik reálissá, valósítja meg álmát. Amit kívánnak az uzsorától, az nem tőke, hanem pénz mint pénz, s a kamat révén ezt a magáért való pénzkincset az uzsora átváltoztatja tőkévé, magát értékesítő értékké, olyan eszközzé, amellyel hatalmába keríti a többletmunka egy részét és maguknak a termelési feltételeknek egy részét – még ha ezek névleg továbbra is szemben állnak vele. Az *uzsora* láthatólag a termelés pórusaiban van, mint az istenek Epikurosz rendszerében.[216] A kamatozó tőkének ez a formája feltételezi ugyan, hogy a termelés az áruforgalmat annyira kifejlesztette, hogy az továbbment a pénzképződésig és kifejlesztette a pénzt a különböző funkcióiban. De az uzsora olyan állapotokon nyugszik, amelyekben a terméknek áruvá változó része még csak viszonylag kis részét alkotja a termelésnek, a pénzzé változás még nehéz és maga a pénz, az áru csereértékként való létezése még kivételes. Maga ez a fajta pénztőke, ámbár előfeltételezi az árutermelést, nem vezethető le közvetlenül az áru és pénz viszonyából. Minél inkább kifejlődik az áru mint áru, annál inkább fejlődik ki a pénz a maga puszta formájaként; és annál inkább határozza meg az árat, amelyen az árukat eladják, az értékük. Csak a konkurencia mint a tőke realizálási formája révén fizetik meg a tőkét. Hogy a kölcsönvett pénzért pénzt fizetnek, egyszerűen abból a szükségletből ered, hogy bármi áron bírják azt, és a kincsképző uzsora kiaknázza ezt a szükségletet.* A pénz feltétel, szükséges feltétel, és annál nehezebb bírni, minél kevésbé az általános formája a terméknek az áruforma – feltétel a termelés számára, ha még igen külsőleges is, és feltétel a pazarlás és a korrupciószükséglet számára. Mint ilyen feltételt, mint pénzt eladják. A *kereskedővagyon* régibb a *kamatozó pénztőkénél* annyiban, hogy közvetlenül az áruforgalomból ered, a *pénztőke* viszont a pénznek a forgalomból keletkező kiváltságából és feltételként való szükségességéből. A kereskedővagyonnál a forgalom formája $P–Á–P$ (vagy $Á–P–Á$). A pénztőkénél az eredmény $P–P'$, hogy pénzzel több pénzt lehet csinálni. Amennyiben a pénztőke a *kereskedővagyonhoz* kapcsolódik, ugyanaz a viszonya hozzá, mint a kamatozó tőkének a tőkés termelés bázisán egyáltalában a tőkéhez. Amennyiben viszont a kistulajdont vagy a pazarló gazdagságot (amely már maga is elsajátít rabszolga- vagy jobbágymunkát) zsákmányolja ki, annyiban egyszerűen a pénzből mint pénzből, mint kincsből ered, a pénz fizetési eszköz stb. funkciójából, s az árat, amelyen átengedik,

* *Áthúzva*: „Ezért az, amit a pénzért kap, nem függ össze sem annak értékével, sem az áruk értékével, mert az *értékesülés általános mértéke* és vele az átlagos profitráta csak magának a tőkés termelésnek a talaján alakul ki." – *Szerk.*

merőben az az ár határozza meg, amelyet az uzsorás ki tud kaparni. Hogy „semmit sem adnak ingyen", tehát ingyen nem kölcsönöznek, az már abból ered, hogy az áru kifejlődésével minden elidegenítés mint elsajátítás jelenik meg.

[2. *A kereskedőtőke mint a tőke első történelmi formája. Uzsora*]

A kereskedelmi tőke, vagyis a kereskedővagyonként fellépő pénz az első formája a tőkének, vagyis az az érték, amely kizárólag a forgalomból (a cseréből) ered, fenntartja, újratermeli és gyarapítja magát benne; s így ennek a mozgásnak a kizárólagos célja a csereérték; [megvan] mind a két mozgás, vásárolni, hogy eladjanak, és eladni, hogy vásároljanak, de a *P–Á–P* dominál. A pénz és annak gyarapítása dominál a művelet kizárólagos céljaként. A kereskedőtőke pénz mint a forgalom közvetítő mozgása; éppígy a pénz itt mint öncél jelenik meg, de anélkül, hogy ezért a fémlétezésében megmerevednék. Ez itt az érték eleven átváltozása az áru és pénz két formájává; az érték közömbössége a meghatározott használati értékekkel szemben, amelyek formáját felölti, és egyszersmind átalakulása mindezekké a formákká, amelyek azonban csak álöltözeteiként jelennek meg. Ha ilyen módon a kereskedelem akciója fogja össze a *forgalom feltételeit*, ezért a kereskedővagyon egyfelől a tőke első létezési formája és történelmileg is mint ilyen jelenik meg, másfelől ez a forma az *érték* fogalmának ellentmondóként jelenik meg. Olcsón vásárolni, hogy drágán adjanak el, ez a kereskedelem törvénye. Tehát nem az *egyenértékek cseréje*. Idáig az érték fogalma abban áll, hogy a különböző áruk mind *érték* és ezért *pénz*; minőségileg egyenlőek, a társadalmi munka kifejezései. De nem egyenlő *értéknagyságok*. Egyáltalában, ha termékeket először cserélnek ki mint árukat, meg kell jegyeznünk, hogy a *mennyiségi* arány, amelyben közvetlenül kicserélődnek, eleinte véletlen. Annyiban tételezik őket áruknak, hogy egyáltalában *kicserélhetők*, azaz *ugyanannak* a kifejezései. De ebben nincs tételezve az, hogy *egyenértékek*, annyiban, hogy a kettő ugyanannyi munkaidőt foglal magában. A folytatódó csere és ezzel az újratermelés egyre inkább megszünteti ezt a véletlenszerűséget, de eleinte nem a termelő számára az egyik oldalon és a fogyasztó számára a másikon, hanem a kettejük közötti közvetítő mozgás számára, a kereskedő számára, aki a pénzárakat összehasonlítja és a különbözetet zsebrevágja. Magával a mozgásával tételezi az *egyenértékűséget*. Összehasonlítja az árakat. Ha az egész termelés a termék csereértékén nyugszik, akkor az áru értéke nemcsak mint *minő-*

ségileg, hanem mint *mennyiségileg* azonos valami is szabályozódik. A pénz mint kereskedelmi vagyon – ahogy a legkülönbözőbb társadalmi formák sajátossága és a társadalmi termelőerők fejlődésének legkülönbözőbb fokain megjelenik – pusztán a közvetítő mozgás olyan végpontok között, amelyeken nem uralkodik és olyan előfeltételek között, amelyeket nem ő hoz létre.

Ahogyan az *Á–P–Á*-ból, az áruforgalom puszta formájából a pénz nemcsak mint értékmérő és forgalmi eszköz ered, hanem mint az árunak és ezzel a gazdagságnak abszolút formája, mint kincs stb., és pénzként való magánál maradása és növekedése mint öncél jelenik meg, úgy a *P–Á–P'*-ből, a kereskedővagyon puszta formájából, a pénz, a kincs mint olyasvalami ered, ami elidegenítés révén gyarapszik és fennmarad, mint olyan érték, amely puszta elidegenítés révén gyarapszik. Az *uzsoratőkének* ugyanaz a viszonya a *kereskedővagyonhoz*, mint a *kamatozó pénztőkének az ipari tőkéhez*. Ahogy a kereskedővagyonnak – amely az elidegenítésből eredő profiton nyugszik – önmagában nincs belső mértéke, úgy nincs az uzsoratőkének sem. Az első csaláson nyugszik, amely addig megy, ameddig teheti, a második erőszakon, amely addig megy, ameddig teheti. Hogy mindkettő a *pénzvagyont* fejleszti, az valójában azt jelenti, hogy a pénz formájában elsajátítják a társadalom vagyonát; monopolizálják a társadalom pénzvagyonát.

Az önálló kereskedővagyon – mint a tőke uralkodó formája – a forgalmi folyamat önállósulása a folyamat végpontjaival szemben, s e végpontok maguk a cserélő termelők. E végpontok önállóak maradnak a forgalmi folyamattal szemben, e folyamat pedig velük szemben. A termék itt a kereskedelem révén lesz áruvá. Nem a kereskedelem van azért, mert a terméket eleve mint árut termelik (vagy ez csak szűk határok között történik). Itt a kereskedelem az, amely a termékek árukká alakulását kifejleszti; nem a termelt áruk mozgása képezi a kereskedelmet. A tőke mint tőke tehát itt először a forgalmi folyamatban lép fel, mert ez a folyamat egyáltalában az a forma, amelyben a csereérték először mozog úgy, mint a maga elemében, amelyen uralkodik, amely formának a fejlődése *a forgalmi folyamat*. Mint ennek a forgalmi folyamatban tőkévé fejlődött pénznek az eredménye adódik a quand même* pénztőke, az uzsoratőke.

A dolog veleje, hogy miért fejlődik a tőke mint kereskedőtőke és uzsoratőke – ebben a két formában mint pénzvagyon – mielőtt megjelenik a valódi alakja, amelyben aláveti magának a termelést; az alak, amelyben a modern társadalom alapformáját képezi, az, hogy *a forgalomban* fejlődik a termék először csereértékké, hogy benne válik először *áruvá* és *pénzzé*. A tőke

* – mindazonáltal való – *Szerk.*

a forgalmi folyamatban képződhet és benne kell képződnie, mielőtt uralma alá veti végleteit – a különböző termelési szférákat, amelyek között a forgalmi folyamat közvetít. A pénz- és áruforgalom – ezért a pénz- és árutőke is – a legkülönbözőbb szervezetek termelési szféráit *közvetítheti*, olyanokét, amelyek belső szerkezetük szerint még főleg használati érték termelésére irányulnak. A *forgalmi folyamatnak* ez az *önállósulása*, amelyben a termelési szférákat egy harmadik tényező vonatkoztatja egymásra, két körülményt fejez ki. Egyrészt azt, hogy a forgalom a termelést még nem kerítette hatalmába, hanem úgy viszonylik hozzá, mint közömbös előfeltételhez, *adott* előfeltételhez, másrészt, hogy a termelési folyamat nem vette fel magába puszta mozzanataként a forgalmat. A tőkés termelésben mindkettő megjelenik. A termelési folyamat teljesen a forgalmon nyugszik, a forgalom pedig puszta mozzanata a termelésnek, pusztán realizálása az áruként termelt terméknek. A tőkének az a formája, amelyet *közvetlenül* a forgalomból kap, a kereskedőtőke formája, itt csak az újratermelési mozgásában levő tőke *formájaként* jelenik meg; ugyanúgy mindazok a formák, amelyeket mint pénztőke ölt, s a pénztőkének mint olyannak az értékesülése – pusztán áruként való elidegenítése által – csupán a magában a termelési folyamatban való értékesülése által meghatározott formaként.

Élvező gazdagság. Alapjában véve közelebb áll a termelőtőkéhez, mint a kereskedőtőkéhez és az uzsoratőkéhez, mert többletmunka (a rabszolgáé, jobbágyé stb.) közvetlen elsajátítása a termelési feltételek birtoklása révén. De a munkás itt valamilyen módon még maga is az objektív termelési feltételekhez tartozik. Uralkodó a használati érték. A szereplők nem lépnek egymással szembe vevőkként és eladókként. A csereérték önálló formája mint pénz és mint áru nem szabja meg magát a folyamatot. A rabszolgát (nem a jobbágyot) meg lehet venni áruként. De kizsákmányolása nem a kizsákmányoló és kizsákmányolt közötti árucsere formájában megy végbe. A viszonyok magától a termeléstől függetlenül – amennyiben az csereértékre irányul – tételezik a rabszolgaságot, jobbágyságot. A rabszolgatartó, a feudális úr egyszerű használati értékek formájában birtokolja a többletmunkát. A kereskedő árukat hoz neki, melyekből keveset cserél e termékek tömegére. Az uzsora bekapcsolódik, hogy anticipálja a jövedelmeket és megteremtse a földesurnak stb. az eszközöket ezen áruk megvásárlásához, egyáltalában előlegezze neki a gazdagság formáját, amellyel ő *mindig* rendelkezik emberek és dolgok felett. Ehhez járul a *fizetési kényszerűség*.

Termelő osztályok.

Amennyiben az uzsora magához a kereskedővagyonhoz kapcsolódik, az

utóbbi nyerni akar. Tehát azért fizet kamatot, hogy több profitot szerezzen. Itt a kamat már mérsékeltebb, mert lehetőséget kell hagynia a nyereségre; de kis viszonyok között csak az *árak* emelkedéséhez vezethet, amelyekhez a kamatot és arányosan a profitot hozzácsapják. Ennek az emelkedésnek természetes határai vannak. A kereskedőnél soha nem áll fenn kényszer, hogy bizonyos áron felül tőle vásároljanak. Ilyenképpen a magas árak ellenére az újratermelés lassú, mert a piac korlátozott. Ilyenképpen itt az uzsora uralkodik a kis, keletkező kereskedelmi és ipari üzlet felett. Másfelől a kereskedelem, amelynek vagyona csak a forgalomban létezik, ennek a vagyonnak a forgalomtól való abszolút függőségéhez vezet, a fizetési határidők kifejlődéséhez, a bevételektől, idegen kifizetésektől stb. való függőséghez. De amennyiben a pénz *fizetési eszköz*, abszolúte, bármibe kerül is, elő kell teremteni. Ezért itt az uzsora, amely azt előlegezi, feltétel nélkül uralkodik, előírja a feltételeket.

Kispolgári és kisparaszti termelés.

Vagy mint *vásárlóeszközre*, vagy mint *fizetési eszközre* van szüksége a pénzre.

Mint *vásárlóeszközre* főleg csak akkor, ha ezekben a termelési formákban, amelyekben a munkás még tulajdonosa kell hogy legyen a termelési eszközeinek, termelési feltételek tulajdonában kell lennie, véletlenek vagy rendkívüli megrázkódtatások megfosztják e feltételektől, vagy azok legalábbis nem pótolhatók az *újratermelés* szokásos menetében. Pl. rossz termés, marhavész stb. A gabona, a marha a termelési feltételek közé tartozik létfenntartási eszközként és nyersanyagként is. Puszta megdrágulásuk képtelenné teheti a munkást arra, hogy termékének eladásával visszavásárolja vagy ő maga in natura* pótolja őket. *Példák*: Ugyanazok a háborúk, amelyekkel a római patriciusok a plebejusokat tönkretették, olyan hadiszolgálatra kényszerítették, amely megakadályozta őket munkafeltételeik újratermelésében, ennélfogva *elszegényítették* őket (és ez itt az uralkodó forma. Az elszegényedés itt az újratermelési feltételek elvesztése), e háborúk megtöltötték a patriciusok kamráit és pincéit zsákmányolt rézzel, az akkori pénzzel. Ahelyett, hogy közvetlenül az árukat adták volna a plebejusoknak, gabonát, lovat stb., ezt a nekik maguknak haszontalan rezet adták nekik kölcsön, s ezt a helyzetet roppant uzsorakamatokra használták ki. Nagy Károly alatt, aki a parasztokat hasonlóképpen tönkretette, ezek számára nem maradt más hátra, mint adósok helyett jobbágyokká lenni. Így tudjuk,

* — természetben — *Szerk.*

hogy Afrikában, miként a római* tartományokban stb. például éhínség következtében [szabad emberek] önmagukat eladták rabszolgául a gazdagabbaknak. Ennyit a korszakalkotó fordulópontokról, amelyekben a pénz mint uzoratőke fejlődik. Ami az egyes eseteket illeti, az, hogy az egyes termelő megtartja vagy elveszti-e termelési feltételeit, ezernyi véletlentől függ, és minden ilyen véletlene az elvesztésnek – az *elszegényedésnek* – olyan pont, amelyben az élősdi uzsorás megkapaszkodhat. A kisparasztnál elég, ha megdöglik a tehene, a kis cipésznél, ha felmegy a bőr ára, mindkettő máris képtelenné válik arra, hogy újratermelését a régi szinten megint megkezdje. Itt közbelép az uzsora. Hatalmába keríti ezek többletmunkáját stb. azáltal, hogy a termelési feltételeiket, ha még nem is gazdaságilag, de jogilag elidegeníti tőlük. A pénzre itt merőben mint vásárolóeszközre van szükség, de nem azért, hogy fogyasszanak, sem hogy „profitot" szerezzenek, hanem hogy az elvesztett munkafeltételeket újra hatalmukba kerítsék.

Fizetési eszköz. De ez az uzsora tulajdonképpeni nagy és sajátságos területe. Itt a pénz abszolúte lép fel, mégpedig a termelési folyamat szokásos szférájában, a forgalmi folyamat otthonos szférájában, a legszűkebb körben. Minden meghatározott terminusra teljesítendő pénzszolgáltatás, sarc, adó pénzfizetést tesz szükségessé. És magából az árutermelésből, a legcsekélyebb munkamegosztásnál, a vevő és eladó viszonyából, kifejlődik a hitelező és adós viszonya, részben, ahogy kimutattam,[217] az elidegenítés különös formájából, amely a használati értékek különös természetéből folyik, részben a különböző szakmák különböző termelési időinek és termelési periódusainak nem-egybeeséséből. Itt abszolúte szükséges a meghatározott terminusra az árut pénz formájában bírni. A használati érték mint olyan, maguk az áruk itt ócskaságnak tűnnek fel. A pénz abszolút, mindenre érvényes és ez a mindenre érvényes hatalma az uzsorásnak a hatalma.

Még a modern tőke alapzatán is, pl. pénzválságokban, amikor a kamat 20%-kal egyenlő, az áru ára mélyen a termelési költségei alatt van, még itt is uralkodik akkor az uzsora. És ugyanez az uzsora a legfőbb eszköz arra, hogy a pénznek mint fizetési eszköznek a szükségessége fejlődjék, mivel a termelőt mind mélyebbre nyomja az adósság hínárába, s maga fosztja meg a szokásos fizetési eszközöktől azáltal, hogy egész termelése nem adekvát a kamatokkal, amelyeket fizetnie kell. Az uzsora itt a pénzből mint *fizetési eszközből* virágzik ki, s megteremti és kibővíti a pénznek ezt a formáját, tehát a saját területét.

Vásárlóeszköz [kell], mihelyt a szokásos újratermelés zavarok folytán nem

* *A kéziratban*: román – *Szerk.*

szolgáltatja a munkafeltételek pótlását, tehát ezeknek a forgalomból kell jönniök. *Fizetési eszköz* mint a pénz olyan formája, amelyben a konkrét gazdagsággal szemben egyáltalában mint abszolút forma jelenik meg. Mindkét formában a pénzt nem mint tőkét, hanem mint pénzt kívánják. Az egyik esetben a munkafeltételeket kivételesen először *pénzből* kell ilyenekké változtatni. A másik esetben ez a *pénzzé* változtatás szükségessége. Mindkét formában a pénztőke a tőkés termeléstől független bázison fejlődik. Mindkettőben vezethet ahhoz. Az uzsora, akárcsak a kereskedelem, közvetlen formájában *csupán adott termelési viszonyokat zsákmányol ki*, nem hozza létre őket, külsőleges viszonyban van velük. Az uzsora egyenesen a fenntartásukra törekszik, hogy mindig újból kizsákmányolhassa őket, konzervatív, csak elnyomorítja ezeket. Minél kevésbé kerülnek a termelési feltételek áruként bele a folyamatba és lépnek ki belőle áruként, annál inkább tűnik *pénzből* való előállításuk különös aktusnak. Minél kevésbé nyugszik az egész termelés a forgalmon – csupán készpénzfizetés, az árueladás jelentéktelen szférája, kevés felhalmozás, kevés forgalomban levő pénz, az átváltozások lassúak és megszakítottak, ezért az egyik termék termelési folyamata kevéssé fonódik össze a másiknak a forgalmával –, annál kegyetlenebb a pénz mint *fizetési eszköz* hatalma. Ezért annál nagyobb területe van az uzsorának. Ugyanúgy, ahogy a pénz mint kincs annál fontosabb, minél kevésbé fejlődik ki a csereérték, úgy a pénz mint uzsoratőke annál fontosabb, minél kevésbé magától értetődő forma a pénz a termelési mód számára.

Hogy a *pénzvagyon* mint különös vagyon fejlődik ki, az az uzsoratőkére vonatkozóan azt jelenti, hogy az utóbbinak valamennyi követelése *pénzkövetelések* formájában van meg. Annál inkább fejlődik ki valamely országban, minél inkább korlátozódik a termelés zöme természetbeni szolgáltatásokra stb. és használati értékre.

A. Smith ezt mondja a kereskedőtőkére vonatkozóan:

„Habár a városi lakosok végső soron a vidéktől kapják létfenntartásukat és iparkodásuk minden eszközét és anyagát, de a tengerparthoz vagy egy hajózható folyó partjához közel fekvő város lakosai a világ legtávolabbi sarkaiból is kaphatják ezeket, akár cserébe saját iparkodásuk manufaktúratermékéért, akár azáltal, hogy fuvarozók szolgálatát töltik be távoli országok között, és kicserélik ezeknek az országoknak a termékeit egymásra. Ily módon egy város igen gazdaggá válhatik, noha nemcsak a legközelebbi szomszédságában levő vidék, hanem valamennyi ország, amellyel kereskedik, szegény. Ezeknek az országoknak mindegyike, külön-külön véve, csak igen kis részét tudja nyújtani a város létfenntartásának és foglalkoztatásának; de mindezek az országok, együttesen véve, nagy mennyiségű létfenntartási

eszközt és nagy változatosságú foglalkoztatottságot nyújthatnak neki." (II. köt. III. könyv. [Garnier ford., Párizs 1802, 452–453. old.]) Ahogy a pénz először közösségek közt fejlődik ki, úgy a kereskedelem mint külkereskedelem és közvetítő kereskedelem. Nagy méretekben először mint *carrying trade**. „Európában először itáliai városok emelkedtek fel a kereskedelem révén; a keresztes hadjáratok idején – Velence, Genova, Pisa – részben emberek szállítása és mindig a létfenntartási eszközök szállítása révén, amelyeket el kellett juttatni hozzájuk. Ezek a köztársaságok mintegy a hadbiztosai voltak ezen hadseregek létfenntartási eszközeinek." (I. h. [454. old.])

„A kereskedővárosok lakosai kifinomultabb tárgyakat és költséges luxuscikkeket hoztak be gazdagabb országokból, ily módon tápot adtak a nagy földtulajdonosok hiúságának, akik ezeket mohón vásárolták birtokaik nagy mennyiségű nyers termékéért. Így Európa nagy részének kereskedelme ebben az időben abban állt, hogy az egyik ország nyers termékét kicserélték egy az iparban haladottabb ország manufaktúratermékére." (454–455. old.)

Külkereskedelemből luxusmanufaktúrák keletkeztek, amelyeket kereskedők létesítettek (456–458. old.) (külföldi anyagokat dolgoztak fel). A. Smith beszél egy második fajtáról, amely „természetesen és magától keletkezett a [durva és] háziipar fokozatos finomodása révén. Hazai anyagokat dolgoznak fel." (459. old.)

Az ókor kereskedőnépei, mint Epikurosz istenei, a világ intermundiumaiban éltek, vagy inkább mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban.[216]

Az első nagyszabásúan fejlett önálló kereskedőnépek, illetve városok *carrying trade*-et [űztek], a termelő népek barbárságán nyugodtak, melyek között a közvetítők szerepét játszották.

A polgári társadalom előfokain a kereskedelem uralkodik az ipar felett; a modern társadalomban megfordítva. A kereskedelem természetesen többé vagy kevésbé visszahat a közösségekre, amelyek között űzik; a termelést egyre inkább aláveti a csereértéknek; a közvetlen használati értéket egyre inkább a háttérbe szorítja; azáltal, hogy az élvezeteket és a létfenntartást inkább a termék eladásától, mint közvetlen használatától teszi függővé. Felbomlasztja a régi viszonyokat. Megnöveli a pénzforgalmat. Nem csupán a termelés fölöslegét ragadja meg; lassanként magát a termelést is kikezdi. (Még egyes termelési ágakat is magára alapoz.) A felbomlasztó hatás azonban nagyon függ a termelő közösségek természetétől, amelyek között működik. Például az ősi indiai közösségeket és egyáltalában az ázsiai viszonyokat

* – *közvetítő kereskedelem – Szerk.*

alig rendítette meg. A csalás a cserében a bázisa a kereskedelemnek, ahol a kereskedelem önállóan megjelenik.

A kereskedővagyon, akárcsak az uzsora, mint önálló gazdasági forma és mint kereskedőnépek és kereskedővárosok alapzata létezik és létezett olyan népek között, amelyek a gazdasági fejlődés legkülönbözőbb fokain vannak, és magában a kereskedővárosban (az ó-ázsiaiban, a középkori itáliaiban, a görögben stb.) a termelés tovább létezhetik céh stb. formájában.

„Az *üzlet-ipar* (trade) olyan művelet, amely által akár egyének, akár társaságok gazdagsága vagy munkája cserélhető, emberek egy csoportja útján, akiket kereskedőknek neveznek, olyan egyenértékért, amely alkalmas bármilyen szükséglet kielégítésére anélkül, hogy megszakítás állna be az iparban vagy akadály a fogyasztásban." (*Steuart*, I. köt. Dublini kiadás, 166. old.) „Amíg a szükségletek továbbra is egyszerűek és kisszámúak, a munkás elég időt talál arra, hogy elossza [egész] munkáját; amikor a szükségletek jobban megsokasodnak, az embereknek keményebben kell dolgozniok; *az idő értékessé válik*; ezért bevezetik az üzlet-ipart a kereskedővel mint közvetítővel a munkások és a fogyasztók között." (171. old.)

„A *kevés kézbe való összegyűjtés*" (a termékeké. A *kereskedelem* először *koncentrál*, de a *forgalomban*, emellett maguk a munkák elszigeteltek maradnak) „a kereskedelem bevezetése". (Ez a kevés kézbe való összegyűjtés még nem magában a termelési folyamatban történik.) „A fogyasztó nem azért vásárol, hogy megint eladjon. A kereskedő pusztán a nyereségre tekintettel vásárol és ad el." (174. old.) „Minden kereskedelem legegyszerűbbike az, amelyet csak a *legszükségesebb létfenntartási eszközök cserekereskedelmével* folytatnak" (a bérlők többletalapja és a szabad kezek[218] között). (175. old.) „Amíg a kölcsönös szükségleteket cserekereskedelemmel elégítik ki, a legcsekélyebb alkalom sincs a pénz számára. Ez a legegyszerűbb kombináció. Amikor a szükségletek megsokszorozódnak, a cserekereskedelem nehezebbé válik; ezért bevezetik a *pénzt*. Ez minden dolog közös ára. Megfelelő egyenérték azok kezében, akiknek szükségletük van. A vétel és eladás e művelete valamivel összetettebb, mint az első." [177. old.] Tehát 1. *cserekereskedelem*; 2. *árusítás*; 3. *kereskedelem*. „A kereskedőnek közbe kell jönnie. Amit korábban szükségleteknek hívtak, azt most a fogyasztó képviseli, az ipart a manufaktúrás, a pénzt a kereskedő."

{A pénz egyfelől az áru első átalakulása, csereértékként való létezése. Másodszor pedig a második átalakulás kezdete, mint olyan forma, amelyben az áru másik áruvá változik át. Ezt a két pontot képviseli a kereskedő; a pénz két mozzanata benne van *P–Á–P*-ben, úgyhogy ez maga mint cél jelenik meg.} „...A vétel és eladás e művelete most kereskedelem; mentesíti

mindkét felet a szállításnak és a szükségletek egymáshoz vagy a pénzhez igazításának egész vesződségétől; a *kereskedő felváltva képviseli* a fogyasztót, a manufaktúrást és a pénzt. A fogyasztónak a manufaktúrások összességét képviseli, az utóbbiaknak a fogyasztók összességét, és mindkét osztálynak az ő hitele pótolja a pénz használatát." (177–178. old.)

„A kereskedőkről feltételezik, hogy nem szükségességből vásárolnak és adnak el, hanem profit céljából." (I. h. 201. old.)[219]

[*3. A munkatermelékenység növekedésének hatása a profitrátára*]

A tőke megtérüléseinek száma csak annyiban növelheti a profitot, amennyiben növeli az újratermelések számát, ennélfogva a többletmunkát, vagyis az újratermelés tömegét (méreteit) ugyanazon időköz alatt. Lekötött tőkét nem lehet a méretek bővítésére felhasználni. De a *kereskedőtőkével* más a helyzet.

Ha az ipar termelékenysége nő, akkor az egyes áru ára csökken. Kevesebb munka foglaltatik benne, kevesebb megfizetett és meg nem fizetett munka. Tegyük fel, hogy 300 rőf vásznat termelnek 100 helyett. Ez a 300 (mint vászon, a fonal ugyanolyan drága marad stb.) 10 ember munkája; ahogy azelőtt a 100 rőf 10 ember munkája volt. Az utóbbi esetben 10 rőf egy ember munkáját foglalja magában, például ha a munkanap egyenlő 12 munkaórával, akkor 10 rőf vászon 12 munkaórát foglal magában, egy rőf pedig $^{12}/_{10} = {}^{6}/_{5} = 1^{1}/_{5}$ munkaórát. A másik esetben 30 rőf foglal magában 12 munkaórát, egy rőf pedig $^{12}/_{30} = {}^{4}/_{10} = {}^{2}/_{5}$ munkaórát. Az egyik esetben a rőf $^{6}/_{5}$ munkaórát foglal magában, a másikban $^{2}/_{5}$-öt, tehát harmadannyit. Tegyük fel, hogy 1 munkaóra = 3 shilling. Akkor egy rőf az első esetben $1^{1}/_{5}$ shillingbe kerül, a másodikban pedig $^{2}/_{5}$ shillingbe. Az első esetben 1 shilling $2^{2}/_{5}$ pennybe, a másodikban pedig $4^{4}/_{5}$ pennybe. Tegyük fel mármost, hogy a rőfben foglalt állandó tőke (fonal stb.) = 1 shilling. Akkor 1 rőf az első esetben 2 shilling $2^{2}/_{5}$ pennybe kerül, a másodikban pedig 1 shilling $4^{4}/_{5}$ pennybe. Tegyük fel, hogy a munkabér a hozzátett érték $^{1}/_{2}$-e, akkor az első esetben a rőf $7^{1}/_{5}$ pennyt foglal magában, a másodikban pedig $2^{2}/_{5}$ pennyt. Az értéktöbblet ezzel egyenlő. A munkabér és az értéktöbblet közötti arány ugyanaz maradt. Az egyes árut tekintve a benne foglalt profit (és munkabér) harmadannyi, mint a másik esetben. De a teljes összeget tekintve a munkabér és a profit összege ugyanaz maradt, mert $10 \times 7^{1}/_{5} = 30 \times 2^{2}/_{5}$. A profitráta viszont esett volna, mert a fonalra stb.

kiadott tőke megháromszorozódott volna. Csak akkor maradhatott volna ugyanaz, ha a fonal stb. értéke szintén egyharmadára süllyedt vagy ha a munkabér a harmadára csökkent volna.

Az első esetben a 10 rőf költsége = 10 (2 shilling $2^2/_5$ penny) = 1 £ 2 shilling.

A második esetben a 30 rőf költsége = 30 (1 shilling $4^4/_5$ penny) = 2 £ 2 shilling (de az első esetben ez a 30 rőf 3 £ 6 shillingbe került volna).

Tegyük fel most, hogy a fonal stb. költsége a második esetben szintén a harmadára csökken.

Akkor az első esetben a 10 rőf = 1 £ 2 shilling, 1 rőf pedig = 2 shilling $2^2/_5$ penny.

A második esetben a 30 rőf = 1 £ 2 shilling, 1 rőf pedig = $8^4/_5$ penny.

Ebben az esetben is a profit (és a munkabér) összege a 30 rőfre akkora, mint azelőtt 10-re; az egyes rőf áruárának nagy esése ellenére. A profitráta egy-egy rőfre ugyanaz, mert az első esetben $7^1/_5$ az 1 shilling $7^1/_5$ penny kiadásra, a második esetben $2^2/_5$ a $6^2/_5$-re. Mind a kettőben 3 : 8. De egy-egy rőfre számítva a profit tömege csökkent. Az első esetben $7^1/_5$ penny volt, a másodikban pedig már csak $2^2/_5$.[220]

Ha 300 rőf 10 ember munkája, holott azelőtt 100 rőf volt 10 embernek a munkája, akkor az első esetben 30 rőf jut 1 emberre, a másodikban 10 jut 1-re. A korábbi esetben a rőfben $^1/_{10}$ napi munka rejlik, a későbbiben $^1/_{30}$.

Tegyük fel tehát, hogy a fonal stb. ugyanolyan drága marad, pl. = x; akkor a rőf ára az első esetben = $x+^1/_{10}\ M$*, a másodikban = $x+^1/_{30}\ M$. A 100 rőf az első esetben 100 ($x+^1/_{10}$ M) = 100 x+10 M-be kerül; a másodikban 300 pedig 300 ($x+^1/_{30}\ M$) = 300x+10 M-be. Tehát világos, hogy ha a munkabér ugyanaz, pl. $^1/_2$ munkanap, akkor a *profit tömege* mindkét esetben ugyanaz. Az első esetben a profit 100 rőfre = $^{100}/_{20}\ M$ = = 5 M, a második esetben pedig 300 rőfre = $^{300}/_{60} = {}^{100}/_{20}$ = 5 M. A profit összege itt ugyanaz, mert 100 ($^1/_{20}$) nem több, mint 300 ($^1/_{60}$). De, először, a *profit rátája* csökkent, mivel az első esetben a rőfre jutó kiadás = = $x+^1/_{20}\ M$, a profit pedig $^1/_{20}\ M$; a második esetben = $x+^1/_{60}$, a profit pedig $^1/_{60}$. Ha a munkás munkanapja = 20 shilling, x pedig (fonal stb.) = 1 shilling, akkor $x+^1/_{20}\ M$ = 1 shilling+1 shilling = 2 shilling. A profit pedig szintén = $^1/_{20}\ M$ = 1 shilling. Az ár tehát *3 shilling*, és a profit benne $^1/_3$. A másik esetben $x+^1/_{60}\ M$ = 1 shilling+4 penny = 1 shilling 4 penny. A profit pedig $^1/_{60}\ M$ = 4 penny. Tehát az ár = 1 shilling 8 penny,

* *M betűvel jelzi a kézirat egy munkás munkanapját. — Szerk.*

és a profit benne $^1/_5$. A profitráta e süllyedésétől eltekintve, az egy-egy rőfre jutó *profit tömege* az első esetben $^1/_{20}$ *M* lenne, a másodikban pedig $^1/_{60}$ *M*, tehát harmadannyi. De ezzel szemben az utóbbi profit háromszor annyi rőfre mérve ismétlődik meg, mint az előbbi.

Tegyük fel a második esetet, hogy ugyanis ugyanabban a mértékben, ahogy a szövés termelékenyebbé válik, a fonal szintén ugyanolyan mértékben olcsóbb lesz.

Akkor tehát a régi termelési móddal 10 ember 100 rőföt termelne. Az össztermék értéke = 100*x*+10 *M*. Az egyes rőf ára = $x+^1/_{10}$ *M*, és a profit erre $^1/_{20}$ *M*.

A második esetben a fonal stb. 300 rőfhöz = $^{300}/_3$ *x* = 100 *x*. A 300 rőf 100 *x*+10 *M*-be kerülne. Az egyes rőf ára $\frac{x}{3} + \frac{1}{30}$ *M*. A profit = $^1/_{60}$ *M*. Ha tehát *x* megint = 1 shilling, 1 *M* pedig = 20 shilling, akkor 1 rőf $^1/_3$ shilling+$^{20}/_{30}$ shilling = $^1/_3+^2/_3$ shilling = 1 shillingbe kerülne. Ebből a profit = $^1/_{60}$ *M* = $^{20}/_{60}$ shilling = $^1/_3$ shilling volna. A profitráta tehát az egésznek az $^1/_3$-a volna, mint a régi termelésben. De az *egyes* rőfre jutó *profit tömege* az első esetben = $^1/_{20}$ *M*, vagyis 1 shilling, a másodikban csak $^1/_{60}$ *M*, = $^1/_3$ shilling, tehát harmadannyi. A rőfök összmennyiségére a profit ugyanannyi volna, mivel 100×1 shilling, vagyis 100 shilling = = 300×$^1/_3$ shilling = $^{300}/_3$ = 100 shilling.

Tegyük fel a harmadik esetet, hogy ugyanis ugyanabban a mértékben, ahogy a szövés termelékenyebbé válik, nem a fonal, hanem a munkabér esik.

A régi termelési módban a rőf = $x+^1/_{10}$ *M*. A profit = $^1/_{20}$ *M*. Az újban a rőf = $x+^1/_{30}$ *M*. De a profit = $^2/_{90}$ *M*. A kiadás $x+^1/_{30}$ *M*. Tehát ha *x* = 1 shilling és 1 *M* = 20 shilling, akkor $^1/_{30}$ *M* = $^{20}/_{30}$ shilling = = $^2/_3$ shilling. $^3/_{90}$ *M* = $^1/_{30}$ *M* = $^2/_3$ shilling, $^1/_{90}$ *M* pedig = $^2/_9$ shilling. A profit tehát $^4/_9$ shillinggel volna egyenlő.

Az áru ára = $1^2/_3$ shilling. A benne rejlő profit = $^4/_9$ shilling. Az áru ára = $^{15}/_9$ shilling, amiből $^4/_9$, tehát több mint egynegyede profit.

Tegyük fel a negyedik esetet: a fonal ára és a munkabér egyenlően esik.

Tehát a következő négy eset lehetséges:

I. eset. A fonal stb. *ára* mindkét termelési módnál ugyanaz = 1 shilling rőfönként. Egy munkás, vagyis egy munkanap értéke = 20 shilling.

a) 10 *M* 100 rőföt termel, 1 *M* 10 rőföt; 1 rőf tehát $^1/_{10}$ *M*-et foglal magában = $^{20}/_{10}$ shilling = 2 shilling. A rőf ezért 1 shilling fonal+*2 shilling munka* = *3 shillingbe* kerül. A 100 rőf 300 shillingbe = 15 £-be kerül. Ha az értéktöbblet rátája a munka felére rúg, akkor az 1 főre jutó profit = 1

shilling = a termék [árának] $^1/_3$-a. Vagyis *a profitráta*, a kiadásra számítva, = 1 shilling : 2, = *50%*. A 100 rőfre a profit = 100 shilling = 50 £ = = 5 *M*.

b) 10 *M* 300 rőföt termel, 1 *M* 30 rőföt; 1 rőf tehát = $^1/_{30}$ *M* = $^{20}/_{30}$ shilling = $^2/_3$ shilling. Az *egyes rőf* ezért 1 shilling fonalba stb.+$^2/_3$ shilling munkába = $1^2/_3$ *shillingbe* kerül, a 300 rőf 300 $(1+^2/_3)$, vagyis *500 shillingbe* = 25 £. Ha az értéktöbblet rátája annyi, mint azelőtt, akkor 1 rőfre $^2/_6$ shilling értéktöbblet jut, a termék $^1/_5$-e. Vagy a kiadásra számítva egyenlő $^2/_6$, vagyis $^1/_3$ shillinggel = 1 shilling+$^1/_3$, azaz $^4/_3$ shilling, tehát = = 1 : 4, azaz a *profitráta 25%*. A 300 rőfre = 300 (1+$^2/_3$ shilling) = = 500 shilling, ez $^{300}/_3$ shilling = 5 £ = 5 *M*, mint az előbb.

Ebben az I/b esetben a profitráta esik, az *egy rőfre* jutó *profit tömege 1 shillingről* $^1/_3$ *shillingre*, $^1/_{20}$ *M-ről* $^1/_{60}$ *M-re esik*. Az össztermékre jutó profittömeg ugyanaz marad.

II. eset. A fonal stb. ára a második termelési módnál úgy süllyed, ahogy a termelékenység a szövésben [emelkedik], tehát harmadára. A fonal stb. a 300 rőfhöz akkor annyiba kerül, mint azelőtt 100-hoz, tehát 100 shillingbe. Ezért a rőf $^1/_3$ shilling fonal stb.+$^2/_3$ shilling munka = 1 shillingbe kerül. A 300 rőf 300 shillingbe = 15 £-be kerül, mint az I/a esetben. A profit = = $^1/_3$ shilling = a termék $^1/_3$-a. Vagyis a *profitráta*, a kiadásra számítva, $^1/_3 : ^2/_3 = 50\%$.

Ebben az esetben a profitráta ugyanaz marad, az *egy rőfre jutó profit tömege I/a-hoz képest esik 1 shillingről* $^1/_3$ *shillingre*. Az össztermékre jutó profittömeg ugyanaz, mivel $^{300}/_3$ = 100 shilling = 5 £ = 5 *M*.

III. eset. A fonal stb. ára ugyanaz marad, mint I-ben, az értéktöbblet rátája megháromszorozódik a termelékenység megháromszorozódásával.

A fonal a 300 rőfhöz 300 shillingbe kerül. Egy rőf 1 shilling fonalba+$^2/_3$ shilling munkába = $1^2/_3$ shillingbe kerül, mint a II/b esetben. De a $^2/_3$ shilling munkából most csak $^1/_3$ = $^2/_9$ shilling a munkabér. Tehát a profit = $^4/_9$ [shilling], ami a termék $^2/_5$-e = 40%.[221] A kiadás 1 shilling fonal+ +$^2/_9$ shilling munkabér = $^{11}/_9$ shilling, a profit pedig $^4/_9$ shilling, az arány 4 : 11, *a profitráta* = $36^4/_{11}\%$. A profitráta alacsonyabb, mint I/a-ban és II.-ban, de magasabb, mint I/b-ben.

A 300 rőf 300 $(1+^2/_3)$ = 500 shilling = 25 £-be kerül, mint I/b-ben. Az *egy rőfre jutó profit tömege* $^4/_9$ *shilling*, míg I/a-ban 1 shilling volt, I/b-ben $^1/_3$ shilling, II.-ban $^1/_3$ shilling. Tehát I/a-hoz képest, ahol $^9/_9$ volt, több mint a felével csökkent, I/b-hez képest, ahol $^1/_3$ vagyis $^3/_9$ shilling volt, $^1/_9$-del emelkedett, és úgyszintén II.-hoz képest, ahol a profit tömege szintén $^1/_3$ shillingre, vagyis $^3/_9$-re rúgott. Az össztermékre jutó profit tömege

100 shillingről $133^1/_3$ shillingre emelkedik. Most 5 *M* helyett $6^2/_3$ *M*-mel egyenlő.

IV. eset. A fonal ára az új termelési módnál, úgyszintén a munkabér rátája, ugyanabban a mértékben süllyed, ahogy a munka termelékenysége nő.

Továbbra is 10 munkás termel 300 rőföt, 1 munkás 30 rőföt. 1 rőf = $^1/_{30}$ *M*.

A fonal ára = $^1/_3$ shilling. Ezért a fonal stb. ára a 300 rőfhöz = $^{300}/_3$ shilling = 100 shilling, mint I/a-ban és II.-ban. A termék ára = $^1/_3$ shilling fonal + $^1/_{30}$ *M*, vagyis = $^1/_3$ shilling fonal + $^{20}/_{30}$ shilling = $^1/_3 + ^2/_3$ = 1 shilling, mint II.-ban és I/a-ban. De ebből az 1 shillingből vagyis $^9/_9$ shillingből $^4/_9$ profit. Ha pedig a kiadást számítjuk, akkor $^1/_3$ shilling + $^2/_9$ shilling munkabért, azaz $^3/_9 + ^2/_9$, azaz $^5/_9$-et kapunk. A profit tehát így aránylik = $^4/_9 : ^5/_9$, azaz = 4 : 5 = *80%* *profitráta.* Az *egy rőfre jutó profit* tömege $^4/_9$ shilling, mint III.-ban, tehát magasabb, mint I/b-ben és II.-ban, de *még mindig több mint a felével alacsonyabb*, mint I/a-ban. Az összes termékre jutó *profit tömege* = $300 \times ^4/_9 = 133^1/_3 = 6^2/_3 M$, tehát ugyanaz, mint III.-ban.

Ha most összehasonlítjuk ezt a négy esetet egymással, azt látjuk, hogy *valamennyi* esetben, ahol a munka termelékenysége nő, nemcsak az *egyes* áru értéke és vele az ára süllyed, hanem *süllyed a profit tömege is az egyes áruhoz viszonyítva*, akár emelkedik a profitráta, akár csökken. Ugyanaz a munka háromszor annyi terméket termel; ezért $^2/_3$-dal kevesebb munka jut az egyes termékre, s minthogy a profittömeg csak egy részét alkothatja ennek az egyes áruban foglalt munkatömegnek, ezért az egyes árura jutó *profit tömegének* csökkennie kell. *Minden* esetben az egész termékre jutó *profittömeg* nem süllyed az eredeti profittömeg *alá*, mert ugyanabban az arányban, ahogy az egyes termékre jutó profittömeg csökken, a termékek száma növekedik.

A profittömeg *ugyanaz* marad, amíg ugyanaz marad a kizsákmányolás rátája és munkások ugyanazon tömegét foglalkoztatják, bármilyen számú áru között oszlik is el ez a profittömeg; az áruk száma mit sem változtat a profit tömegén, sem ennek a tömegnek a munkás és a tőkés közötti elosztásán. Így I/a-ban 100 rőf, rőfönként 1 shilling profittal, ad 100 shilling, azaz 5 £ profitot; így I/b-ben és II.-ban 300 rőf [rőfönként] $^1/_3$ shilling profittal.

Azonos marad a profitráta II.-at és I/a-t összehasonlítva, mert az I/a esetben 2 shilling kiadásra a profit 1 shilling, a másik esetben pedig $^2/_3$ shilling kiadásra $^1/_3$ shilling. Ez akkor történik, ha, először, a munkabér rátája ugyan-

az marad, másodszor pedig ugyanabban az arányban, amelyben a munka egy meghatározott szférában termelékenyebbé válik, termelékenyebbé válik azokban a szférákban, amelyek az állandó tőkét – fonalat stb. – szolgáltatják. Ebben az esetben a profitráta azért marad ugyanaz, mert az egyes áruban foglalt nyersanyag stb. és *megfizetett munka viszonylagos* értéke, a kettő közti arány ugyanaz marad, éppúgy, mint a megfizetett munkának a meg nem fizetetthez való aránya.

Esik a *profitráta* I/b-ben, ahol a szövés termelékenysége megháromszorozódik, a munkabér ugyanaz marad, de a fonal stb. megtartja a régi árát. Ebben az esetben a profitráta 50%-ról 25%-ra esik, tehát a felére. Azért esik, mert a hozzátett munka értéke az alkalmazott állandó tőkének az *értékéhez*, nemcsak a tömegéhez képest (mint II.-ban) esik, és ennek a hozzátett munkának a tőkés és a munkás közötti elosztása ugyanaz marad. II.-ban, ahol a *profitráta ugyanaz marad*, az egyes áruk összára ugyanabban az arányban esik, amelyben a munka termelékenysége [növekedik]. Azelőtt [I/a-ban] egy rőf 3 shillingbe került, II.-ban 1 shillingbe kerül, ezzel szemben I/b-ben $1^2/_3$ shillingbe. Tehát az áru összára itt, ahol a *profitráta esik*, nem ugyanabban az arányban esik, mint ahogy a munka termelékenysége nő a szövési folyamatban.

Úgyszintén esik a *profitráta* III.-ban, ahol a munkabér ugyanabban az arányban süllyed, ahogy a munka termelékenysége [emelkedik]. De a nyersanyag stb. [értéke] itt ugyanaz marad, mint a munka termelékenységének megháromszorozódása előtt, mint I/a-ban. Az összmunka értéke az állandó tőkéhez képest itt esik, és vele a profitráta. *De az összterméke jutó profit tömege* itt emelkedik, a másik három esetben – I/a, I/b és II. – viszont ugyanaz maradt.

Tudniillik I/a-ban a profit tömege = 100×1 shilling = 100 shilling. I/b-ben = 300×$^1/_3$ shilling = 100 shilling. II.-ban pedig = 300 rőf× $^1/_3$ shilling = 100 shilling; tudniillik I/a-ban a *szám 100 rőf* (= 100 shilling)×1 shilling, I/b-ben a szám 300 rőf×$^1/_3$ = 100 shilling, és II.-ban a szám 300 rőf×$^1/_3$, mégis egy rőf az I/a esetben 3 shillingbe kerül, az I/b esetben $1^2/_3$ shillingbe és a II. esetben csak 1 shillingbe. Az I/a esetben, akárcsak a II. esetben a profit a termék [árának] $^1/_3$-ával egyenlő.

A III. esetben a profit tömege növekedik, mert 300×($^4/_9$) több, mint 100×1 vagy 300×($^1/_3$); az utóbbi csak 300×$^3/_9$. Az egy-egy termékre jutó profittömeg (I/a-hoz képest) esett $^9/_9$-ről $^4/_9$-re, több mint a felével. De a rőfök száma megháromszorozódott. Az egy-egy rőfre jutó profittömeg tehát nem ugyanabban az arányban esett, amelyben a rőfök száma növekedett. Ezért az *egész termékre* jutó profittömeg gyarapodott.

Végül a IV. esetben az ár, mint a II.-ban, I/a harmadára süllyedt, 3 shillingről 1 shillingre. De a profitráta és az *egész termékre jutó profit* tömege emelkedik. Az egy-egy rőfre jutó profit tömege, akárcsak a III. esetben, $^4/_9$ shillinggel egyenlő, de ez a profittömeg magasabb rátát alkot az egy-egy rőfben foglalt állandó tőkére.

Foglaljuk össze: [lásd a táblázatot a 295. oldalon].[222]

Az előzőkből következik: Ha a *munka termelőerejének* gyarapodása egyenlő mértékben hat az áru valamennyi alkotórészére, ahogy II.-ban és IV.-ben történik, akkor az áru ára *ugyanabban az arányban* esik, ahogy a munka termelékenysége gyarapodik. Tehát abban az esetben, amikor a munka termelékenysége megháromszorozódik, az egyes rőf ára a harmadára csökken, 3 shillingről 1 shillingre esik. Az áruban foglalt közvetlen munkának a benne foglalt realizált munkához való *aránya* akkor szintén ugyanaz marad. Ha emiatt a munkabér értéke, vagy a megfizetett és meg nem fizetett munka közötti arány, a közvetlen munka termékének tőkés és munkás közötti elosztása ugyanaz marad, akkor ugyanaz marad a *változó és az állandó tőke aránya*, ezért a *profitráta* is. Vesd össze a II. esetet az I/a-val.

Ha viszont a munkabér (a munkaképesség értéke) és ezért a szükséges munkaidő ugyanabban az arányban *esik, ahogy a munka termelékenysége nő* (a közbenső fokozatok, amikor pl. [a bér] esik, de nem olyan mélyre, csak módosítást idéznek elő a mértékben), akkor a *profitráta* emelkedik, ahogy a IV. esetben, és az össztermékre jutó *profittömeg* növekedik. (A profitráta egyenlő a profittömegnek a kiadott tőkéhez való arányával.)

Ezek a II. és IV. eset arányai, amelyekben az ár 3 shillingről 1 shillingre esik, s amelyekben a II. esetben a profitráta ugyanaz és a profit *össztömege* szintén, s amelyekben IV.-ben a profitráta emelkedik és a *profit össztömege* szintén.

Ezzel szemben mind I/b, mind III. olyan eseteket fejeznek ki, amelyekben a munka termelékenysége a befejező folyamatban megháromszorozódik, de a nyersanyag stb. értéke változatlan marad. Itt I/b-ben, ha a munkabér ugyanaz marad, a változó tőkének az állandóhoz való *aránya* ugyanabban a mértékben csökken, ahogy az állandó tőke nő. Ezért a profitráta süllyed. De ha a munka értéke csökken, ahogy III.-ban, akkor a profitráta süllyed ugyan, mert az értéktöbbletet egy nagyobb össztőkére számítják, de, először, az össztőke nem emelkedik olyan erősen, mint I/b-ben, ahol először is az állandó tőke 100-ról 300-ra emelkedik, és azonkívül a 100 változó tőke ugyanaz marad, ahol tehát az össztőke 200-zal emelkedik (az I/b-beli állandó tőke többlete az I/a-beli állandó tőke fölött), miközben az értéktöbblet ugyanaz marad, mint I/a-ban, miközben III.-ban az állandó tőke 100-ról

	Rőfök száma	Rőf ára (sh)	Össztermék (sh)	Kiadás	Profit	Egy rőfben foglalt munka	Értéktöbblet-ráta	Profittömeg egy rőfre
I a)	100	3	300	1 sh fonal+ 1 sh munkabér	1 sh	$^1/_{10}\ M$	$100\% = {}^1/_{20}\ M$	1 sh $= {}^1/_{20}\ M$
I b)	300	$1\ ^2/_3$	500	1 sh fonal+ $^1/_3$ sh munkabér	$^1/_3$ sh	$^1/_{30}\ M$	$100\% = {}^1/_{60}\ M$	$^1/_3$ sh $= {}^1/_{60}\ M$
II	300	1	300	$^1/_3$ sh fonal+ $^1/_3$ sh munkabér	$^1/_3$ sh	$^1/_{30}\ M$	$100\% = {}^1/_{60}\ M$	$^1/_3$ sh $= {}^1/_{60}\ M$
III	300	$1\ ^2/_3$	500	1 sh fonal+ $^2/_9$ sh munkabér	$^4/_9$ sh	$^1/_{30} = {}^3/_{90}\ M$	$200\% = {}^2/_{90}\ M$	$^4/_9$ sh $= {}^2/_{90}$ azaz $^1/_{45}\ M$
IV	300	1	300	$^1/_3$ sh fonal+ $^2/_9$ sh munkabér	$^4/_9$ sh	$^1/_{30} = {}^3/_{90}\ M$	$200\% = {}^2/_{90}\ M$	$^4/_9$ sh $= {}^2/_{90}$ azaz $^1/_{45}\ M$

Profit az össztömegre	Profit-ráta	Összkiadás (sh)	A tőke összetétele		Értéktöbblet	Profittömeg
			állandó	változó		
100 sh $= 5\ M$	50%	200	100	100	100	100
$^{300}/_3$ sh $= 5\ M$	25%	400	300	100	100	100
$^{300}/_3$ sh $= 5\ M$	50%	200	100	100	100	100
$300 \times {}^4/_9$ sh $= 6\ {}^6/_9\ M$	$36\ ^4/_{11}\%$	$366\ ^2/_3$	300	$66\ ^2/_3$	$133\ ^1/_3$	$133\ ^1/_3$
$300 \times {}^4/_9$ sh $= 6\ {}^6/_9\ M$	80%	$166\ ^2/_3$	100	$66\ ^2/_3$	$133\ ^1/_3$	$133\ ^1/_3$ [223]

300-ra emelkedik ugyan, ezzel szemben a változó 100-ról $66^2/_3$-ra esik, tehát az össztőke nem az állandó tőke egész növekményével emelkedik, másodszor pedig az értéktöbblet 100-ról $133^1/_3$-ra, tehát I/a-hoz képest $33^1/_3$%-kal emelkedik. A profitráta tehát esik, de nem ugyanabban az arányban, mint I/b-ben, az egészre jutó *profittömeg* pedig emelkedik, mert a profitráta alacsonyabb ugyan, mint I/a-ban, de az összértéktöbblet nagyobb, vagy, más szavakkal, a profitráta a III. esetben I/a-hoz képest kisebb arányban csökken, mint ahogy az előlegezett össztőke a III. esetben I/a-hoz képest emelkedik.

Azt látjuk tehát, hogy az *egyes áru árának* a munka megnövekedett termelékenysége következtében való esésekor és ennélfogva ezen alacsonyabb áru áruk *számának* egyidejű növekedésekor a profitráta maradhat ugyanaz, eshet vagy emelkedhet. A profit össztömege legalábbis *folyton ugyanaz* marad, ha továbbra is ugyanolyan számú munkást foglalkoztatnak (és a munkabér nem emelkedik); emelkedhet, ha e feltételekhez még az is járul, hogy a munka termelékenységével a munkabér esik. De a *profit össztömege* csak azzal a feltétellel *marad ugyanaz*, hogy ugyanolyan számú munkást foglalkoztatnak továbbra is. Ez, ha nem következik be változás az állandó tőke értékében, csak akkor lehetséges, ha a tőkekiadást megnövelik. Pl. hasonlítsuk össze I/b-t I/a-val. Ha a kiadható tőke I/b-ben ugyanaz maradna, ami I/a-ban volt, tudniillik 200, akkor a profit tömege nem maradhatna ugyanaz. Ebből a 200-ból most $^3/_4$-et kellene állandó tőkére és $^1/_4$-et változó tőkére kiadni. Tehát 150-et állandó tőkére és 50-et változó tőkére. 100 [profitja] 5 *M*-et képviselne, ezért 50-é már csak $2^1/_2$-et. És akkor kapnánk:

Állandó tőke	Változó tőke	Érték-többlet	Termék	Rőfök száma	Egy rőf ára	Profit-ráta	Profit tömege
150 sh	50 sh	50 sh	250 sh	150	1 $^2/_3$ sh	25%	50 sh

A kiadott tőke ugyanaz volna. A rőfök száma 100-ról 150-re növekedne, tehát 50%-kal; ezzel szemben a profit tömege 100-ról 50-re süllyedne, tehát 50 shillinggel. A munka kizsákmányolása, ennélfogva az értéktöbblet rátája ugyanaz maradna. Nemcsak a profittömeg, hanem a *profitráta* is ugyanaz maradhat, ha, ahogy a II. esetben, a termelékenység egyidejűleg és *ugyanabban a mértékben* nő azokban az iparágakban, amelyek az állandó tőkét termelik és amelyek felhasználják. Növekedni a profitráta csak akkor

tud, ha ezen a *feltételen kívül* még az is hozzájárul, hogy a munkabér csökken.[224]

Ebből úgy tűnnék, hogy a profitráta nem *süllyedhet*,

1. kivéve, ha a *munkaképesség relatív értéke* emelkedik (miközben az állandó tőke értéke változatlan). Ez Ricardo állítása, de azon megszorító záradék nélkül, amely nélkül abszolúte téves[225];

2. vagy kivéve ha az *állandó tőke relatív értéke a változóhoz képest* emelkedik. S az utóbbi, úgy tűnnék, arra szorítkozik, hogy a munka termelőereje nem *egyenlő mértékben* és *egyidejűleg* emelkedik mindazokban a termelési módokban, melyeknek összeműködése az árut létrehozza.

Tegyük fel, hogy a termelékenység a fonásban és szövésben megháromszorozódik. Ha egyidejűleg megháromszorozódik a termelékenység magának a gyapotnak a termelésében, akkor az állandó és a változó tőke aránya *annyiban* (amennyire a nyersanyag figyelembe jön) ugyanaz marad. Ha 100 £ 10 munkásnak parancsnokol, s ezek azelőtt 300 £-nyi gyapotot dolgoztak fel, most pedig háromszor annyi gyapotot dolgoznak fel, akkor most 3 *x* gyapot csak 300 £-be kerül, mint azelőtt *x* gyapot, mivel a *gyapot értéke* a harmadára csökkent. Még ebben az esetben is a *profit süllyedése* nem azt bizonyítaná, hogy a gyapottermesztés terméketlenebbé válik, hanem csak azt, hogy nem *ugyanabban az arányban* válik termelékenyebbé, mint a gyapotfeldolgozás. Tehát termelékenységének csak *relatív* csökkenését, abszolút növekedése ellenére. Ricardo azonban úgy véli, a mezőgazdaságnak abszolúte kevésbé termelékennyé kell válnia. Ez csak azt bizonyítaná, hogy a *polgári* termelésben ipar és mezőgazdaság nem *ugyanabban* a mértékben fejlődik. Ha nem egyenlően fejlődnek, ez egymagában elegendő a profitráta csökkenésének megmagyarázásához.

De az az előfeltételezés, hogy *ugyanabban az arányban*, ahogy a **munka** *termelékenysége gyarapodik*, az állandó tőke értéke, tömegének gyarapodása ellenére, süllyed, arra az előfeltételezésre redukálódik, hogy az állandó tőke értéke *csak jelenlegi munkából áll és semmi múltbeli munka nem kerül bele az újratermelésbe.* A múltbeli munka értéke persze süllyed, mihelyt termékét olcsóbban lehet újratermelni. Ha a fonás termelékenységének megháromszorozódásával egy munkás 600 orsó helyett 1800-at hoz mozgásba, akkor előfeltételezzük, hogy 1800 orsót most ugyanazzal a munkával lehet újratermelni, mint azelőtt 600-at. E kérdés további taglalását elhalasztjuk és áttérünk arra a pontra, amelyért egyáltalában újra elkezdtük ezen a helyen eme vizsgálatot.

Láttuk, hogy mindazokban az esetekben, amikor a munka termelékenysége nő, tehát ugyanaz a munkamennyiség nagyobb árumennyiségben feje-

ződik ki, ezért az egyes áru ára (mert értéke) esik, *csökken az egyes árura jutó profittömeg*, függetlenül attól, hogy a profitráta ugyanaz marad, emelkedik vagy esik, sőt attól is, hogy az össztermékre jutó profittömeg növekedik.

{Mellékesen megjegyezve kiderült, hogy a vizsgálat mindig hibás, ha az *egyes áru árát magáértvalóan* szemlélik, vagyis a munkát pusztán az általa termelt árumennyiség szempontjából mérik. Minden attól függ, mekkora a ráfordított tőke teljes összege. Még ha az egyes áru árát elemezzük is, pl. az előbbi esetben, amelyben a rőf ára 3 shillingről $1^2/_3$ shillingre esik, ha tudjuk, hogy 1 shilling = fonal stb., $^1/_3$ shilling = munkabér és $^1/_3$ shilling = profit, akkor még nem tudjuk, hogy a profit össztömege ugyanaz maradt-e vagy nem. Például az I/b esetben, ha a ráfordított tőke továbbra is csak 200, akkor a profit tömege esett; ha 400, akkor ugyanaz maradt. Még a III. esetben is, ha ennél a rőfönként $1^2/_3$ shillinges árnál *a tőke ugyanaz* maradt, miközben a munkabér rátája csökkent, az egészre jutó profittömeg nem növekedik.

Az arány akkor a következő:[226]

Állandó tőke	Változó tőke	Érték-többlet	Termék	Rőfök száma	Egy rőf ára	Profit-ráta	Profit tömege
$163\ ^7/_{11}$	$36\ ^4/_{11}$	$72\ ^8/_{11}$	$272\ ^8/_{11}$	$163\ ^7/_{11}$	$1\ ^2/_3$	$36\ ^4/_{11}$	$72\ ^8/_{11}$

200, ahelyett, hogy azelőtt 100 volt[227].}

[*4. A kereskedelmi profit. A termelőtőke a forgalom szférájában. A kereskedő- és pénztőke sajátos funkciói*]

Az a tőkés termelés természetéből eredő jelenség, hogy a munka növekvő termelőereje mellett az egyes áru ára csökken, az áruk száma nő, az *egy-egy árura jutó profittömeg minden körülmények között csökken*, a profitráta ugyanaz marad, emelkedik vagy esik, az *áruk összmennyiségére jutó profittömeg* pedig ugyanaz marad vagy *növekedik* (még ha *esik* is a profitráta a tárgyalt esetekben, amikor a tőkének növekednie kellene, de *ugyanaz* marad, a profit tömege ugyanaz marad vagy gyakorlatilag növekedik, mert a tőkés,

aki a tökéletesített termelési módot alkalmazza, a régi piaci áron *alul*, alias* a maga egyéni termelési árán felül ad el, amíg a konkurencia ezt ki nem egyenlíti; ezzel a kiegyenlítődési periódussal együtt jelentkezik a második tartozék, a ráfordított tőkének a növekedése), ez a jelenség a felszínen csak azt mutatja: az egy-egy árura jutó profittömeg esik, ára esik, az áruk megnövekedett összmennyiségére jutó profittömeg ugyanaz marad vagy növekedik. Ezt úgy fogják fel, hogy a tőkés, önszántából, kevesebb profitot csap hozzá az egyes áruhoz, de az eladott áruk megnövelt számával kárpótolja magát. Ez a szemlélet az „elidegenítésből eredő profit"[214] képzetén alapul, amely viszont a *kereskedőtőke*, a *kereskedelmi tőke* szemléletéből van elvonatkoztatva. Ha egy kereskedő 100 rőföt, amely neki rőfönként 3 shillingbe (I/a eset) került, tehát évi 300 shillingbe, 10% hozzácsapásával adna el, akkor 30 shilling profitra tenne szert és rőfjét 3 shilling $3^3/_5$ pennyért adná el ($3^3/_5$ penny, azaz $^{18}/_5$ penny, azaz $^{36}/_{10}$ penny = $^3/_{10}$ shilling, mivel 3 shilling = 3×12 penny = 36 penny, tehát $^3/_{10}$ shilling = $^{36}/_{10}$ penny). Ha viszont a II. eset szerint ad el 300 rőföt, amikor rőfje 1 shillingbe kerül neki, akkor szintén 30 shilling profitra kell szert tennie ahhoz, hogy a 300 shilling tőkére 10%-ot kapjon. De míg az első kereskedő $^3/_{10}$ shillinget csap hozzá egy rőfhöz, neki csak $^1/_{10}$ shillinget kell hozzácsapnia; az első kereskedő $3^3/_5$ pennyt, a második csak $1^1/_5$ pennyt csap hozzá. Az utóbbi tehát 1 shilling $1^1/_5$ pennyért adja el rőfjét, az első kereskedő viszont 3 shilling $3^3/_5$ pennyért adja el és emellett ugyanazt a profitot kapja, mint a második. Ha a második kereskedő 1 shilling $1^1/_2$ pennyért adná el, akkor sokkal nagyobb profitra tenne szert, mint az első, noha sokkal kevesebbet csap hozzá egy-egy rőfhöz és több mint a felével olcsóbban adja el.

Ha mármost a kereskedőtőkét egészében vizsgáljuk, pl. itt a kereskedelmi tőkének azt az egész részét, amelyet vászon eladásába fektettek be, akkor világos, hogy egyáltalán nem tőle függ, 100 vagy 300 rőföt kell-e eladnia és 100 rőfért vagy 300-ért kell-e a 300 shillinget előlegeznie, hogy az *ő* rőfönkénti költségára 1 shilling-e vagy 3 shilling, tehát ugyancsak nem tőle függ, hogy azzal tesz-e szert 10%-os profitra, hogy kisebb számú rőfhöz rőfönként $3^3/_5$ pennyt csap hozzá, vagy nagyobb számúhoz $1^1/_5$ pennyt. Maga a hozzácsapás rátája – megint az egészet tekintve – szintén nem a kereskedőtől függ, hanem az átlagprofit általános törvénye határozza meg, hogy *egyenlő nagyságú tőke* számára a profit ugyanaz, pl. 10%, bármely különös szférában van befektetve és bármilyen sok vagy kevés munkát hoz mozgásba. Ez ugyanúgy érvényes az állandóan a *forgalmi folyamatban* tartózkodó tő-

* – másképpen – *Szerk.*

kére, mint az állótőkére, amely soha (in natura*) nem lakozik máshol, mint a *közvetlen termelési folyamat* szférájában. Az ipari tőke *termelési ára* a kereskedelmi tőke számára mint *költségár* jelenik meg. Minthogy azonban az ipari tőke vásárol, a piacon pótolja elemeit, részint állandó tőkéjének, részint változó tőkéjének az elemeit (az utóbbit annyiban, amennyiben a munkaképesség értékét a munkások fogyasztási eszközeinek az ára határozza meg) – és minthogy ezek az elemek a kereskedő kezéből az ipari tőkés kezébe[228] mennek át, világos, hogy nemcsak egyik áru termelési ára megy át a másiknak a költségárába, hanem az egyik áru *ipari termelési ára plusz a kereskedelmi hozzácsapás ehhez az árhoz* a másik áru költségárának elemeként jelenik meg.

Az áru *ipari termelési ára* mindig belekerül a másik áru *költségárába*, még akkor is, ha az ipari tőkések közvetlenül, kereskedők közbejötte nélkül cserélnek. Pl. a szövőgyáros megfizeti a fonal termelési árát. Ez tehát az ő számára kiadás, bekerül az állandó tőkéjébe, előleg neki, a költségár eleme. Tehát az egyes tőkés szempontjából nemcsak a kamat formájában van úgy, hogy maga az értéktöbblet belekerül előlegeibe, árujának költségárába, hanem ez az eset állandó tőkéjének valamennyi elemével és a munkabérrel (a változó tőkével) annyiban, hogy a munkaképesség értékét a munkás fogyasztási eszközeinek termelési ára határozza meg.

Költségáron felüli többletként a profit – és ezért a termelési ár és költségár közötti különbözet – csak a saját árujára vonatkozóan jelenik meg az egyes tőkésnek. Minden más árura vonatkozóan, amelyek a saját árujának a termelési árába *belekerülnek*, a *költségár*, tehát termelésének költségei, úgy *jelenik meg* neki, mint amit a termelési ár határoz meg, és ezért a profit úgy jelenik meg neki, *mint a termelési árba* **belekerülő** *elem, nem mint belőle* **kikerülő** *eredmény*.

Ez helyes, ha a termelési árat a kereskedőtőke közbejöttétől teljesen függetlenül vizsgálják. Mi hát a kereskedőtőke viszonya a termelési árhoz? A hozzácsapást, amelyet eszközöl, az *ár értéken felüli névleges emelésének* kell csupán tekinteni, vagy minek? Ha átlagban az előbbi a helyzet – minthogy az áruk kereskedelmi ára elemként belekerül újratermelésükbe –, valamennyi árut értékén *felül* adják el. Hiszen a termelési árba beleszámítják 1. az előlegezett tőke összességét, 2. az értéktöbblet összességét, amely a különböző tőkék között nagyságuk arányában oszlik el. De az előlegezett tőke, először, a munkaeszközökben stb. *tárgyiasult munkából* áll, másodszor, egyenlő mennyiségű eleven munka pótolja (munkabér), és, harmadszor,

* – természetben, természetes formában – *Szerk.*

az értéktöbblet összessége átfogja a többletmunka totalitását. Ha tehát még egy elem jön hozzá, amely emeli a termelési árat, akkor az összáru ára nagyobb mint az értéke és az egyes áru ára nagyobb mint a termelési ára, azaz, éppen nagyobb, mint az összáru értéke által meghatározott ára. De úgy látszik ez az eset a kereskedelmi tőkével.

A forgalmi folyamatba belefoglalt tőkénél a következő megkülönböztetést kell tennünk.

Először, a kereskedőtőkével összekeverednek vagy gyakorlatilag többékevésbé egyesülnek is vele olyan funkciók, amelyek *magához a termelési folyamathoz tartoznak*, bár nem a termelőnek a gyárában mennek végbe.

Az első ilyen funkció a *szállító ipar* (the carriage of commodities*). Az áru használati értéke kész ugyan, de ezen a használati értéken mégis változtatás történik. *Helyi, térbeli létezését* megváltoztatják. Ez a folyamat magához a termelési folyamathoz tartozik. Az áru nincs a piacon, tehát még nincs a forgalomban addig, amíg nem ment át ezen a helyváltoztatáson. Mindaz, ami ezzel a folyamattal összefügg, a termelési folyamathoz tartozik.

Másodszor: Mielőtt az áru valóban mint áru létezik, használati értékét el kell osztani, különíteni a neki mint használati értéknek megfelelő méretekre. Pl. egy quarter búza csak azután létezik mint quarter, hogy az össztömegből egy quartert kimértek stb. Ez a mérés, mérlegelés, az áru *valóságos* redukálása a neki mint használati értéknek megfelelő — és előbb csak eszmeileg létező — mértékegységekre szintén hozzátartozik az áru előállításához, *termelési folyamatához*. Olyan folyamat ez, amelyen át kell mennie, mielőtt nagyban vagy kicsinyben mint áru jelen van, és olyan művelet, amelyet magának a használati értéknek el kell végeznie, mielőtt kész mint az *áru használati értéke*. Minthogy a tőkés termelés nagyban termel, az egyéni fogyasztás viszont kicsinyben történik, ez a művelet a kiskereskedelem igen jelentős részét alkotja. Ahogy a csomagoló, raktáros, mérlegkezelő stb. a gyárban éppúgy a termelő munkások közé tartozik, mint a fonó, kelmefestő stb., és az így kiadott tőke éppúgy termelőtőke, mint a közvetlenül fonásba stb. fektetett, úgy a tőkének ez az alkalmazása, még ha a forgalmi szférájában történik és ismétlődik is, egészen az áru *termelési folyamatához* tartozik.

Harmadszor: Hogyan áll a dolog mármost azzal az álló- és forgótőkével, amelyre szükség van az áruk megőrzéséhez, raktározásához, megóvásához, amikor a piacon vannak, tehát már elhagyták a tulajdonképpeni termelési folyamatot és a forgalom szférájába léptek?

* — áruk szállítása — *Szerk.*

A válasz itt akkor leginkább kézzelfogható, ha előbb olyan árukat vizsgálunk, amelyeket évenként csak egyszer dobnak a piacra, mert csak egyszer lehet őket újratermelni, mint pl. gabonát, gyapotot stb. Ha nem lennének a liverpooli gyapotimportőrök raktárai, dokkjai stb., akkor a manchesteri gyárosnak stb. magának kellene elraktároznia azt a gyapottömeget, amelyre az év folyamán szüksége van, és tőkét kiadnia egyfelől raktárakra, épületekre (állótőke), másfelől változó tőkét, hogy bérmunkát vásároljon a gyapot megóvásához szükséges műveletek elvégzésére. Ugyanígy van a gabonával és a molnárral, a liszttel és a pékkel stb. Mindezek *termelési feltételek*, s a megóvás és őrzés műveletei és költségei stb. itt magukhoz a termelési feltételekhez tartoznak. A különbség éppen csak az, hogy a pamutvagy kenyérgyártáshoz szükséges tőkének egy része, amelyre ezek a meghatározott funkciók tartoznak, a pamutgyáros, a molnár és a pék helyett a gyapotimportőr, a gabonakereskedő stb. kezében van és tevékenykedik. De az e funkciókban lekötött tőkék közvetlenül termelőtőkék, a termelési folyamatban foglaltatnak, bár a forgalom szférájában tartózkodnak. Ezek a termelőtőke *out of door** (azaz a közvetlen gyáron kívüli) részei. Ez mindenekelőtt a raktározásba befektetett tőkére érvényes, amennyiben a tárolt és óvott áruk egy további termelési folyamat elemei; tárolásuk és óvásuk a közvetlen termelésre hárulna, ha a munka megosztása nem ruházná át out of door tőkésekre.

Most áttérünk az áruk második fajtájára, azokéra, amelyek közvetlenül bekerülnek az egyéni fogyasztásba. Mindenekelőtt világos, hogy amennyiben a munkások fogyasztási eszközeit alkotják – valójában a változó tőkét, amely levetette pénzformáját –, ezeknek az áruknak a megóvása és tárolása *a termelési folyamat közvetlen feltételeihez tartozik*. Ezek az áruk ugyanúgy bekerülnek a változó tőkébe, mint az első fajta áruk az állandó tőkébe. Itt tehát ugyanaz érvényes. Ami pedig azoknak az áruknak a *tárolását* illeti, amelyek sem az állandó, sem a változó tőkébe nem kerülnek bele, lehet-e erről azt mondani, hogy a hozzá szükséges tőke és munka bekerül az áruk *közvetlen termelési folyamatába*? Kétségtelenül nem. De mégis bekerülnek kerülő úton. Bekerülnek a *közvetlen fogyasztási költségekbe*. Az első fajta tárolás bekerül az *ipari fogyasztás*, ennélfogva a közvetlen termelés költségeibe; a második fajta az *egyéni fogyasztás* költségeibe, ennélfogva a *fogyasztási költségekbe*. Ha minden ilyen árut ahelyett, hogy a szükséglet mértékében vásárolnák meg, abban a mértékben kellene megvásárolni, pl. egyszerre, amelyben pl. egy év alatt termelik, akkor a magánfogyasztóknak kelle-

* – *házon kívüli* – *Szerk.*

ne tőkét ráfordítaniok helyiségekre, hogy ezeket az árukat őrizzék, és bérmunkára, hogy használható állapotban tartsák fenn őket. A fogyasztási költségek általában – pl. az, hogy bútoraimat tisztíttatnom, házamat súroltatnom, húsomat megfőzetnem, a cipőmet fényesíttetnem kell – nem kerülnek be az áru termelési folyamatába és ezért a termelési árába. Csak akkor merülnek fel, amikor az áru megszűnt áru lenni és puszta használati értékké vált. De amennyire a fogyasztási költségeket anticipálják, a fogyasztó az árut fogyasztásra kész formában kapja meg, olyan formában, amelyben erre a termelési árhoz való egyéni utánvétre nincs szükség. Pl. ha fonalat gyártanak, a vásznat pedig házilag szövik, akkor a szövés a fonal fogyasztási költségeihez tartozik. Ha iparilag szövik meg, akkor a szövési folyamat a termelési költségekhez tartozik. És így van az említett esetben is. Ha a húst otthon főzetem, a főzés a fogyasztási költségeihez tartozik. Ha megfőzve kapom a kifőzésből, akkor a hús termelési költségeihez tartozik, bekerül a termelési folyamatába, de továbbhaladott formában kerül is ki a termelési folyamatból és készebb formában kerül be a fogyasztási folyamatba.

Ennyiben tehát a második fajta áruknak a *raktározása*, amelyek nem kerülnek be elemekként sem az állandó tőkébe, sem a változó tőkébe, szintén benne foglaltatik a *közvetlen termelési folyamatban*. És az ebben felhasznált tőke közvetlenül *termelőtőke*. A termelőtőkének egyáltalában csak két jelentése lehet: 1. közvetlenül a termelési folyamatba bekerülő tőke; 2. az újratermelési folyamatba (amely magában foglalja a forgalmat) bekerülő tőke.

Ennél a harmadik kategóriánál, a *raktározásba* (ami magában foglalja a tárolást és megóvást) befektetett tőkénél meg kell jegyeznünk: ezek az aktusok csak annyiban termelőek, amennyiben a termelés átlagos feltételei parancsolják őket. Ezzel szemben ha a piacok túltelítettek stb., az áruk eladhatatlanok, ezért fennakadnak a forgalom tartályaiban, tehát ha ez a forgalmi folyamat *megszakadásából* ered, akkor az ipari termelő számára ez a faux frais de production* közé tartozik. Növeli számára a *költségárat* azáltal, hogy csökkenti a termelési ár és a költségár közti különbözetet. A végső piaci ár ettől nem emelkedik, hanem ellenkezőleg, többnyire fordított arányban áll a faux frais-vel, akárcsak a szállítási költségek, ha a forgalmi folyamat ilyen fennakadásaiból fakadnak, pl. ha olyan áru, amelyet Manchesterből Kínába küldtek, ott túltelített piacokat talál, onnan Ausztráliába vándorol, itt ugyanaz a sorsa, végül Dél-Amerikában túladnak rajta.

Egyébként mindezeknek az áruk szállításába, mérték és súly szerinti felosztásába és raktározásába való tőkebefektetéseknek közös vonása az,

* – termelés improduktív költségei, járulékos költségei – *Szerk.*

hogy olyan folyamatokban alkalmazzák őket, amelyek az *áruk használati értékét közvetlenül megváltoztatják és befolyásolják*, más formát adnak neki, akár helyváltoztatással, akár a használati értéknek olyan részekre való reális redukálásával, amelyek megfelelnek természetes méreteinek, akár e használati érték fenntartásával. Éppen az áru használati értékére mint használati értékre való közvetlen vonatkozásuk teszi e folyamatokat közvetlenül *termelő folyamatokká* és a bennük alkalmazott tőkét *termelőtőkévé*, amelyet a munka általános megosztásának megfelelően a *közvetlen termelés sajátos szféráiban alkalmaznak*.

Szükséges volt a forgalomban levő tőke e sajátosságait lehámozni, más szóval elválasztani a forgalomban levő tőkétől. Olyan termelési folyamatok ezek, amelyek a forgalmi szférán belül tovább tartanak, a közvetlen termelési folyamaton túl terjednek. Annál is inkább szükséges ez, mert a csupán a forgalomban funkcionáló tőke, sajátosan a kereskedőtőke, részben ezeket a funkciókat is összekapcsolja a magáéival, ezért nem jelenik meg *tiszta* formájában. Ám a lehámozás *után* megkapjuk a tiszta formáját.

Mielőtt most áttérünk a tőkének erre a különös fajtájára, még meg kell jegyeznünk a következőt:

Először: A szállítással, kicsinyben árusítással (felosztással) (méréssel) és raktározással foglalkozó tőke, amely látszólag a forgalmi folyamathoz tartozik, valójában csak abban különbözik más termelőtőkétől, hogy különös szférákat alkot, ugyanúgy, ahogy a mezőgazdasági, bányászati, feldolgozó ipari tőke (alosztályaikkal együtt) csak mint *különös szférák* különböznek; hogy különböző használati értékeket hoznak létre. Ezáltal tehát nem keletkeznek új formai különbségei az *általánosságban való tőkének*, eltekintve termelési folyamatának az általa létrehozott használati érték természetéből eredő sajátosságától.

Másodszor: Mint a tőke minden más szférájában, a profit itt is részint a közvetlenül e szférákban kizsákmányolt bérmunkából származik, részint, ha a tőke szerves összetétele nem az átlagos összetétel, pl. kevesebb változó, több állótőkét tartalmaz, a más termelési szférákban létrehozott értéktöbbletnek a tőke nagyságával arányos részéből.

Most áttérünk a tőke azon külön alakjaira, amelyek a forgalmi folyamaton belül furakodtak be és abszolúte semmi közük sincs az áru használati értékéhez és kikészítésének különféle fokaihoz. Ezek nemcsak mint a tőke alkalmazásának különös szférái különböznek, hanem a termelőtőkétől mint olyantól különböző tőkefajtát alkotnak.

Minthogy csak a forgalmi folyamatnak a funkcióival mint olyanokkal foglalkoznak, sajátos funkcióikat az áru metamorfózisának formájából kell megmagyarázni, tehát olyan formamozgásokból, amelyek a forgalomnak mint olyannak a sajátosságai.

A forgalomban a tőke csak mint *áru* vagy mint *pénz* van: áru- vagy pénztőke. Az árunak (és ezért az árutőkének) a mozgása *Á–P–Á*, eladni, hogy vegyünk, és ennyiben ez a folyamat állandóan ismétlődik, eladni, hogy vegyünk és venni, hogy eladjunk. Ez az utóbbi az, ami az árumetamorfózist az *árutőke* metamorfózisává teszi, mivel itt kitűnik, hogy nemcsak az áru- és pénzforma váltogatásáról van szó ebben a folyamatban, hanem az érték fenntartásáról és gyarapításáról. Ez tehát a *kereskedőtőke* funkciója. Az árumetamorfózis összmozgása mint az árutőke mozgása mutatkozik, s e formaváltozáson és mozgásán kívül a kereskedőtőkének mint kereskedőtőkének nincs semmi funkciója.

A második a pénz, amennyiben vannak funkciói azon kívül, hogy csupán forgalmi eszköz legyen (az egyetlen forma, amelyben a pénz a *kereskedőtőkében* (árutőkében) mint olyanban funkcionál, tudniillik mint csak tovatűnő formája az árunak). Ahogy az első részben megmutattam[229], a pénznek ezek a sajátságos, az áru metamorfózisából eredő, látszólag önálló mozgásai a következőkre redukálódnak: 1. a *kincsképzésre*: 2. a pénz *fizetési eszköz*-funkciójára; 3. a *pénz világpénz*-funkciójára, amelyben kettős mozgása van, egyfelől az ide-oda futkosás a nemzeti forgalmi szférák között, [másfelől] a termelési forrásaitól a világpiacra való mozgása, és ennek a beáramlásnak a nemzeti forgalmi szférák közötti elosztása.

A *kincsképzés*, mint láttuk,[230] az árucsere szempontjából – puszta pénzformának tekintve – az árunak első metamorfózisában való megmerevedése vagy önállósodása. De itt, a tőke létezéseként, a kincsként lecsapódó *pénz* tőke (vagy mindenesetre megfelelő hányada), termelőtőke, amely befejezte a termelési folyamatát, átváltozott pénzből áruvá és áruból több pénzzé. A pénznek mint kincsnek a különböző meghatározásai most mint a *pénztőke* meghatározásai jelennek meg. A kincs *első* formája, vagy a kincs funkciója az volt, hogy *érme tartalékalapjául* szolgáljon. Most, ebben a tulajdonságában, amelyben készenlétben tartott forgalmi eszközként, azaz vásárlóeszközként kell funkcionálnia, a pénz az a része a *forgalomban levő tőkének*, amelyből az ipari tőkésnél (vagy a kereskedőtőkésnél, a pénztőkét illetően ez *ugyanaz*) mindig készletben kell lennie mint *pénztőkének*, hogy a folyó kiadásokat fedezze, tehát megfizesse a munkabért, a saját személyes kiadásait (amit mint jövedelmet költ) és megvásárolja a termelés egyéb kellékeit, amelyeket készpénzben kell kifizetni.

A pénz kincsként való második funkciója az volt, hogy tartalékalapot képezzen a *fizetések* számára, azt az alapot, amelyből a pénz mint fizetési eszköz áramlik. Erre tehát mindjárt rátérünk, amikor a fizetési eszközhöz érkezünk.

A pénz kincsként való *harmadik funkciója* az volt, hogy a világpénz tartalékalapja legyen, vásárló- és fizetési eszközök alapja a külföldi piacon, és azonkívül sajátosan azt a formát jelentse, amelyben a pénz termelésének forrásaiból stb. az áruért cserébe új pénztömeget vonnak be a világpiac számára.

Amennyiben a kincsnek akár *fizetési eszközök* tartalékalapjaként a belső piacon, akár *fizetési eszközként és vásárlóerőként* a külső piacon kell szolgálnia, ez a forma, hogy *fizetési eszközként* vagy *világpénzként* funkcionál, abszolúte semmit nem változtat azon, a tőkét illetően, hogy a *forgalomban levő tőkének* az a része ez, amelyre az ipari tőkésnek mindig *pénz* formájában van szüksége, ugyanúgy, mint az érme tartalékalapjánál.

Végül: A kincs, amennyiben nem mint érmének, fizetési eszközöknek és világpénznek a tartalékalapja funkcionált, annyiban *kincs mint olyan* volt, a maga *első metamorfózisában* megmerevedett, önállósult és konzervált áru. De a tőke szempontjából ez *parlagon heverő tőke* – a maga pénz formájában parlagon heverő része, amelyet nem tud közvetlenül a saját üzletében értékesíteni. A tőkés számára, aki nem osztozik a kincsképző illúzióiban és aki számára a pénznek nem mint az áru abszolút formájának, hanem csak mint a tőke – a magát értékesítő és funkcionáló érték – abszolút formájának van értéke, a tőke e parlagon heverő formája *nem-termelő* tőke, kölcsönadható tőke, amelyet legalább *kamatozó tőkévé* kell változtatni, ha maga a tőkés nem használhatja fel profitot hozó tőkeként. Az ő számára ez tehát pénz, amely *pénztőkeként* a piacon tartózkodik. Lehet újonnan felhalmozott, vagyis tőkévé változtatott profit. De ennek a parlagon heverő tőkének egy része fakadhat járadékból vagy a nem-termelő munkások (sőt a termelőek) egyéb bevételi forrásaiból is, akik pénzben meglevő jövedelmük egy részét *tőkeként* el akarják adni, azaz kölcsönadni.

Ami pedig a *kincset* mint olyant illeti, akár szolgál valamilyen funkcióban, akár nem, ő maga csak egy műveletet tesz szükségessé, az *őrzését*. Az őrzési költségek épületekre, páncélszekrényre, ennélfogva némi állótőkére redukálódnak; a kincs számlálására; ha pedig nagy, akkor talán még néhány nem-termelő munkás bérmunkájára, hogy „megvédjék" a kincset, nem molytól és rozsdától, hanem tolvajoktól.[231]

Ha külön tőkéknek kizárólag a tőke forgalmából eredő műveleteket kell végezniök, ezek csak olyan műveletek lehetnek, amelyek a forgalomnak mint olyannak a funkcióiból erednek, a tőkés termelés összfolyamatától

elkülönült, a forgalom folyamatára nézve sajátságos és azt megkülönböztető funkciókból.

Tehát mint egy külön tőke, kizárólag ezzel foglalkozó tőke műveletének, az *árutőkének*, *kereskedőtőkének*, az *árukereskedőnek* mint olyannak semmi más teendője nincs, mint árukat venni és eladni, amely művelet munkaidőbe kerül, nála pedig igénybe veszi az egész munkaidőt, mind az övét mint tőkését, mind bérmunkásaiét, segédeiét stb. Az áru állandó metamorfózisát kifejező mozgás itt úgy jelenik meg, mint a kereskedőtőke kizárólagos művelete, mint ami az ő *közvetítő tevékenysége* révén megy végbe, illetve helyesebben annak a tőkének a sajátos tevékenysége révén, amellyel ő funkcionál.

Ugyanígy egy sajátos tőkének mint *pénztőkének* a funkciója, egyszóval a *pénzzel való kereskedés* a tartalmát csak a pénznek – és ezért a tőkének mint pénznek, pénzként való létezési módjában – a sajátos funkcióiból kaphatja, eltérően azoktól a funkcióktól, amelyeket a pénz mint a kereskedőtőke mozzanata végez (ahol mindig mint vásárlóeszköz ténykedik).

Ezek a funkciók tehát, először: a *kincsképzés* mint olyan, amely csupán abban áll, hogy a forgalomból lecsapódott pénzt (pénz formájában lecsapódott tőkét és profitot vagy egyáltalában jövedelmet) *megőrizzék*. Már a pénz vizsgálatánál láttuk[232], hogy a termelésnek a polgárit megelőző fokain a pénzkincs szét van forgácsolva, a tőkés termelésen belül viszont nagyobb tartályokban centralizálják. Ez a pénzkereskedő, illetve a pénzzel való kereskedés első funkciója.

Az ipari tőkésnek (valamint a kereskedelminek) forgalomban levő tőkéje *egy meghatározott részét* mindig készen *kell* tartania pénztőke, azaz (formája szerint) kincs formájában, érme és fizetési eszköz tartalékalapjaként, akár bel-, akár külföldön. És ez a rész meghatározott arányban áll a méretekkel, amelyekben termel, pl. a munkabér, amelyet hetenként fizetnie kell stb. és a folyó készpénzműveletek nagysága, pl. a kereskedőnél. De noha *ez a rész meg van határozva* (persze az újratermelés különböző időpontjaiban változik), mindig újra *felbomlik*, azaz mint vásárlóeszköz és fizetési eszköz (itt mint a mérleg kifizetése) felbomlasztja kincsformáját, kiüríti a kincstárat és folyton újra megtölti áru eladása vagy eladott áruk megfizetése révén. A kincs részei tehát folyton váltakoznak; egyfelől felbomlik mint vásárlóeszköz és fizetési eszköz, másfelől folyton helyreáll az árunak pénzzé való folytonos visszaváltozása által. Ez folytonos ide-oda mozgás; semmiképpen nem a kincsképző nyugvó kincse. A pénzkereskedelem második funkciója tehát az, hogy az ipari és a kereskedelmi tőkéstől bevett pénzt folyton fogadja, mint kincset felvegye és folyton visszaadja mint vásárló- vagy fizetési

eszközt. Ez a művelet könyvelést, folytonos számolást és számítást tesz szükségessé. A kincsnek (pénztőkének) ezt a mozgását – folytonos képződését és felbomlását – és annak kiegyenlítődését közvetíti a pénzkereskedő művelete, aki semmi egyebet nem tesz. Amennyiben a pénz sajátlag mint fizetési eszköz funkcionál – ebben a funkcióban, mint korábban kifejtettük[233], számba kell venni a kölcsönös követeléseket és csak a mérleget kell pénzben kifizetni – a pénzkereskedőnek a pénz e fizetési eszköz-funkcióját kell elvégeznie, a kiegyenlítést eszközölnie, hol kifizetnie pénzt a mérlegben, hol bevételeznie. A pénznek mint fizetési eszköznek ez a kiegyenlítése és közvetítő művelete különösen a tőkés termelésben fejlődik ki, ahol az egész termelés a csereértéken, a forgalmon nyugszik, és ezért folyton elszámolásokra van szükség a termelők (és a kereskedők) között.

Amennyiben a külföldi piacon való fizetés vagy vásárlás speciális műveleteket tesz szükségessé, a mérleg vagy a pénz mint vásárlóeszköz elküldésének speciális formáit követeli meg, hozza létre (váltóárfolyam stb.), ezek megint külön funkcióját alkotják a pénzkereskedelemnek.

Ugyanígy a pénznek a termelési forrásaiból az árukért cserébe való beérkezése önállósulhat mint elkülönült művelet és funkció. (Nemesfémrudakkal való kereskedelem stb.) Ez megint külön funkciója a pénzkereskedelemnek.

Végül a parlagon heverő, azaz pénztőkeként a piacra dobott pénzt kölcsönadják, mások kölcsönveszik, és ez – különböző formákban (kölcsön, leszámítolás stb.) – megint úgy jelenik meg, mint külön funkciója a pénzkereskedelemnek, amely egyszersmind ugyanaz a kölcsönözhető pénztőke számára, ami a kereskedő az áruk számára, a közvetítő, aki révén a pénztőke kínálata és kereslete kiegyenlítődik és központosul.

Végül még hozzátehetjük a következőt: Mint világpénz a pénz leveti országos pénzként viselt nemzeti jellegét, s arany- és ezüsttartalmára vezetik vissza, az aranyat és ezüstöt viszont, mint azt a két árut, amely világpénzként forog, ugyanakkor értékviszonyukra kell visszavezetni, amely folytonosan változik. Ezt közvetíti a pénzkereskedő, s az országos pénznek ezt a világpénzzé való kiegyenlítését a maga különös foglalkozásává teszi. (*Váltóárfolyam*; az utóbbinál hozzájön a fizetési mérleg mindenkori állása, olyan részlet, amely nem tartozik ide.) Másfelől ez a művelet feloldódik különböző országok pénzfajtáinak, valamint ugyanazon ország különböző különös forgalmi szféráihoz tartozó pénzfajtáknak egymásra való egyszerű kicserélésére is. (Egyszerű pénzváltók.) Mindezek a funkciók együtt alkotják a *pénzkereskedelem* foglalatosságát, amely éppúgy mint az árukereskedelem, megint különböző ágakra válik szét.

Ahogy az *áruval kereskedő* műveletei egyáltalán nem egyebek azoknál az önállósult mozgásoknál, funkcióknál, amelyeket az *árunak* és ennélfogva a maga *árutőke* alakjában levő tőkének el kell végeznie forgalmi folyamatának egészében, illetve összmetamorfózisának mozgásaiban, úgy a *pénzzel kereskedőnek* a műveletei (a *specifikus* pénztőke műveletei) egyáltalán nem egyebek a pénznek mint olyannak a funkcióiból – eltérően a pénztől mint forgalmi eszköztől (ahogy a kereskedőtőkében funkcionál) – fakadó mozgásoknál, ennélfogva a maga pénz alakjában, *pénztőke* alakjában levő tőkéhez is hozzátartoznak.

Pontosabb elemzésnél ezért valóban kitűnik – {az is, hogy a pénz tőkeként való eladása, a pénznek tőkeként a forgalomba dobása csak megnyitja a pénztől kiinduló termelési folyamatot; hogy a tőkének ez a pénz formájában az egész folyamatot megnyitó tőkeként való kifejezése itt külön funkcióként jelenik meg; hogy az, aki kölcsönadja a pénzt, csak közvetve, az ipari tőkés vagy a kereskedő révén dobja tőkeként a termelésbe vagy a forgalomba; hogy ez a közbülső művelet, a pénz gazdátcserélése mielőtt megnyitja a folyamatot, magán a dolgon mit sem változtat} –, hogy a *kereskedőtőke*, vagyis az árutőke mint egy *specifikus* tőke, másfelől a *pénztőke* mint egy specifikus foglalatosságban, a *pénzkereskedelemben* befektetett és bezárt tőke, egyáltalán nem egyéb mint *önállósult* létezési módja ezeknek a pénztőke- és árutőkeformáknak, amelyeket a *termelőtőke* ölt a teljes újratermelési folyamaton áthaladva, amelyeket a *maga* forgalmi szférájában ölt, a tulajdonképpeni termelési folyamatból való kilépése és oda való visszatérése közti időközben.

Mi sem tévesebb, mint a *kereskedőtőkét* és a *pénztőkét* (itt a pénzkereskedelem értelmében) a *termelőtőke* különös részlegeinek tekinteni, amilyen például a bányászati, halászati, mezőgazdasági, feldolgozó ipari stb. tőke. Ellenkezőleg, *minden* termelőtőke *kereskedőtőke*, amennyiben átmegy termelési folyamatának összmozgásán, *Á–P–Á* vagy *P–Á–P*, és ebben a formában elszigetelve vizsgálják. Ez valójában az *ő forgalomban levő tőke*formája, ha azt a metamorfózis ellentétes fázisai egységének tekintjük. Ugyanígy minden *termelőtőke* valamelyik fázisban *pénztőke*, akár mint *P–P'*-t tekintjük, akár amennyiben azokat a funkciókat, amelyeket a maga pénzformájában végez, tehát a pénzfunkcióit elszigetelten tekintjük. Továbbá azáltal, hogy közbejön a *kereskedőtőke* mint egy különös *tőkefajta*, egy különös szférában befektetett tőke, amelyet tőkések egy különös csoportja igazgat, valamint hogy közbejön egy *pénztőke* mint különös tőkefajta, a pénzzel kereskedők tőkéje, ezáltal a termelőtőke egyáltalán nem szűnik meg egyfelől a kereskedőtőke funkcióit végezni és egy fázisban kereskedőtőke-

ként fellépni, mint ahogy nem szűnik meg pénztőke lenni és a pénztőke funkcióit végezni.

Megkettőződés következik tehát be (legalábbis látszólag). Egyfelől a *kereskedőtőke* (árutőke) és a *pénztőke* a termelőtőke általános *formameghatározottságai*, s a különös mozgások, amelyeken a termelőtőke átmegy mint kereskedőtőke (árukereskedelem) és mint *pénztőke* (pénzkereskedelem), különös funkciók, amelyeket a termelőtőke a maga újratermelési folyamatában végez eme két formában. Másfelől *különös tőkék* (tehát tőkések különös csoportjai is) kizárólag vagy a *kereskedőtőke*, vagy a *pénztőke* formájában tevékenykednek. Mint az egyáltalában való termelőtőke különös formái különös tőkék szféráivá is válnak, a tőkeértékesítés *különös szféráivá*.

[5. *A kereskedőtőke megtérülése. A kereskedelmi profit és az általános profitráta*]

Ismeretes, hogy tulajdonképpen egy bankárnak ügyfelei tőkéje mellett nem szükséges *saját tőkével* bírnia, és nem kevésbé ismert tény, hogy pl. kereskedelmi agensek csak mint menedzserek gazdálkodnak ügyfeleik (az ipari tőkések) tőkéivel, és nem szükséges, hogy emellett külön tőkéjük legyen. Általában a kereskedők és bankárok *saját* tőkéje csak az alap, amelyre roppant felépítményt emelnek, és semmilyen arányban nem áll (minél nagyobb, annál kevésbé) az idegen tőkékkel, amelyeket megforgatnak és amelyekkel üzletüket viszik.

Tegyük fel, hogy egy kereskedőnek 1000 £ tőkéje van és évenként 40-szer forgatja meg, akkor az év folyamán 40 000 £ pénztőkét ad ki és 40 000 £ összegben vásárol árutőkét, úgyhogy egészben véve 80 000 £ tőke megy át a kezén. *A kereskedőtőkének* ez a *megtérülése* (amennyiben arra az 1000 £-re vonatkozik, amely a kereskedő specifikus tőkéjét alkotja) *nagyon különbözik a termelőtőke megtérülésétől*. Valójában nem fejez ki egyebet, mint a pénz forgásának a törvényét, hogy az az ártömeg, amelyet a pénz realizál, forgásainak sebességétől, egy adott időszak alatti forgásainak számától [függ]. Egyáltalában ami a pénzre érvényes – a pénzre mint forgalmi eszközre, mint vásárlóeszközre és fizetési eszközre, s így funkcionál a kereskedőtőkében –, az itt mint a *tőke* funkciója érvényes. Persze minden megtérülésnél profitot csinál, és ez teszi azt a pénzösszeget, amellyel a kereskedő kezd, tőkévé. {Az egyes kereskedőre nézve, aki az összvállalkozásból többet vagy kevesebbet ragadhat magához és többletprofitra tehet szert azért, mert felebarátja az átlagprofitnál kevesebbre tesz szert, helytálló a következő:

Ha a profitráta és az áruk ára van adva, akkor profitjának összege a megtérülések évi számától függ, vagyis az üzletek tömegétől, amelyeket csinál. Ha a profitráta és a megtérülések száma van adva, akkor az áruk árától. Ha az árak vannak adva és a megtérülések száma, akkor a profitrátától függ.} De ez a profit is másképpen van meghatározva, mint a termelőtőkénél. A termelőtőke megtérülése semmiképpen sem azon forgások számának a kifejeződése, amelyeket a pénz mint forgalmi eszköz végez. Itt, ellenkezőleg, a pénz forgásainak száma annak a kifejeződése, milyen gyakran újul meg az újratermelési folyamat, milyen gyakran változik a pénz tőkévé. Azért forog itt olyan gyakran, mert olyan gyakran funkcionál tőkeként. A kereskedőtőkében azért működik olyan gyakran tőkeként, mert olyan gyakran forog. Ennélfogva a megtérülések száma a termelőtőkénél azért fontos, mert kifejezi a periódusok számát, amelyekben az értéktöbbletnek, ennélfogva a profitnak a *létrehozása* ismétlődik. A megtérülés itt meghatározó módon belekerül a *profit rátájába*, mert kifejezi azt a forgalmi időt, amely alatt a tőke meghatározott mennyiségű munkát kizsákmányol, meg nem fizetett munkát elsajátít. Magának a megtérülésnek semmi köze nincs a profit létrehozásához, hanem azt fejezi ki, hogy 1. milyen periódusokban realizálódik, 2. milyen mértékben korlátozza a munkaidőt a forgalmi idő. A kereskedőtőkénél két dolog van: *Először*, a profitra csak a megtérülés révén tesznek szert, amely csupán a pénz forgását mutatja; *ugyanazon* pénzösszeg *forgásainak* számát, azaz az *adásvételi aktusok* ismétlődését. Még a puszta $\acute{A}$–P–$\acute{A}'$ mozgásnak is más értelme van a termelőtőke forgalmi folyamatában. $\acute{A}$ a termelési folyamat eredménye, az az áru, amely a termelési folyamatból ered; $\acute{A}'$ viszont azok az áruk, amelyek az áru elemeiként belekerülnek annak termelési folyamatába, amelyek az áru termelési feltételei. Ezzel szemben a kereskedőtőkénél az $\acute{A}$–P–$\acute{A}'$ mozgásban $\acute{A}$ csak mint *ár*, nem mint áru különbözik $\acute{A}'$-től, és még ha $\acute{A}'$ egy másik használati érték, akkor sincs más viszonya $\acute{A}$-hoz, mint amikor ugyanazok a használati értékek.

Másodszor pedig ámbár a *profitra* itt, a termelőtőkétől eltérően, maga a megtérülés révén tesznek szert, nem csupán realizálják benne, másfelől itt a *megtérülések* száma *nem* kerül bele *meghatározó módon a profitrátába*, hanem megfordítva, a *profitráta* (átlagos) határozza meg a minden egyes megtérülésre jutó profitot. Ha az általános profitráta pl. 10%, akkor a kereskedőtőke profitrátája is az. Mármost, hogy egy kereskedőtőke, pl. 1000, évenként 10% profitot realizáljon, ahhoz, ha tízszer térül meg, minden megtérülésnél csak 1% profitot csaphat hozzá 100 £ árutömeghez, tehát 1000-hez 10 £-et. Tehát pl. 1 £ árú áruhoz csak $^1/_{100}$ £-et $= {}^{20}/_{100}$ shilling $= {}^2/_{10}$ shilling $= {}^1/_5$ shilling $= 2^2/_5$ penny. Ha hússzor térülne

meg, akkor minden megtérülésnél csak $^1/_2$%-ot csaphat hozzá, mert $20 \times ^1/_2 = 10$. $^1/_2$% az 1000-re $^{10}/_2$, vagyis 5. Tehát pl. 1 £ árú árura csak $^1/_{200}$ £ = $^{20}/_{200}$ shilling = $^2/_{20}$ shilling = $^1/_{10}$ shilling = $1^1/_5$ penny. A megtérüléseknek az árukereskedelem különböző szféráibeli átlagszámát itt adottnak előfeltételezzük. Így minden egészen külsőlegesen jelenik meg a kereskedőtőkében.

Vegyük pl. egy a kartongyártásban alkalmazott tőke megtérülését. A termék, 10 000 rőf karton egyenlő pl. 1000 £-gel. A gyáros ezt a 10 000 rőföt eladja egy kereskedőnek, posztókereskedőnek, aki 1000 £-et fizet neki. (A hitelt mint még ki nem fejlődöttet nem vesszük figyelembe.) A 10 000 rőf karton most a kereskedő kezében van, s az ő kezében *árutőke*, kereskedőtőke. A gyáros kezében ez tőke plusz profit volt. Ez a kereskedő legyen I. kereskedő. Az 1000 £-en a gyáros most 700 £-ért fonalat vásárol, 100 £-ért szenet stb. és 100-ért munkát. 100 £-et jövedelemként ad ki. Ha ezt az utóbbi ügyletet tovább elemezzük, a munkások fokozatosan, ahogyan a 100 £-et megkapják, árut vásárolnak a szatócsnál, ugyanúgy, ahogy a gyáros a 100 £-en fogyasztási eszközöket vásárol a szatócsnál. A *fonalkereskedőnek*, II. kereskedő, most a fonal, az árutőkéje helyett 700 £-je van, úgyszintén a szénkereskedőnek, III. kereskedő, szene helyett 100 £-je, és végül a szatócsnak, IV. kereskedő, árui helyett 200 £-je. Először is világos, hogy a karton továbbra is mint *áru* a piacon van, bár a gyáros kezéből a kereskedőébe ment át. Ez a gyáros tőkéje, amely még nem ment át első metamorfózisán, áruból még nem változott vissza pénzzé. A gyáros számára ez az átváltozás megtörtént. 1000 £-je van a kartonja helyett. *De maga a karton számára* az átváltozás nem történt meg. Még nem változott át pénzzé, még nem ment át használati értékként sem az ipari, sem az egyéni fogyasztásba. Az I. kereskedő most a piacon ugyanazt az árutőkét képviseli, amelyet eredetileg a gyáros képviselt. Ez utóbbi számára a metamorfózis folyamatát *az I. kereskedő lerövidítette, de csak azért, hogy az ő kezében kelljen foganatosítani.* Ha a gyárosnak addig kellene várnia, amíg kartonja valóban nem áru többé, pénzzé változik át, elvégzi első metamorfózisát, eladják a valódi vásárlónak – az ipari vagy egyéni fogyasztónak –, akkor újratermelési folyamata megszakadna. Vagy hogy azt meg ne szakítsa, kénytelen lett volna műveleteit korlátozni, tőkéjének egy kisebb részét fonalra stb., bérmunkára stb., egyszóval a termelési folyamat elemeire kiadni és egy nagyobb részét pénzben mint tartalékalapban magánál tartani, hogy miközben egy rész mint áru a piacon tartózkodik, egy másik részt újra termelőtőkévé változtathasson, s miközben az utóbbi mint áru a piacra lép, a másik visszaáramlik. Ez a megosztás a *kereskedelem* esetén is

szükséges. De kereskedelem nélkül a forgalomban levő tőke pénz formájában tartalékban tartott részének mindig nagyobbnak kellene lennie a termelési folyamatban levőhöz viszonyítva és ezért korlátozni kellene az újratermelés szintjét. Ehelyett most a gyáros tőkéjének egy nagyobb részét tarthatja a tulajdonképpeni termelési folyamatban és egy kisebbet mint pénztartalékot. Ehelyett azonban a társadalom tőkéjének *egy része* – mindenekelőtt a kereskedőtőke formájában – tartózkodik állandóan a forgalmi folyamaton belül és sohasem kerül bele közvetlenül az újratermelési folyamatba. Folyton csak arra alkalmazzák, *hogy árut vegyenek*. Úgy látszik, hogy ezzel csak azokban a személyekben történt változás, akiknek a tőke e része a kezükben van.

Ha a kereskedő ahelyett, hogy 1000 £-ért pamutot vásárolna, az 1000 £-et ő maga termelő módon alkalmazná, akkor a termelőtőke megnövekedne. Persze akkor a gyárosnak jelentékenyebb részt kellene pénztartalékként tartania, és éppúgy a most gyárossá változott I. kereskedőnek is. Az egyik esetben a gyáros tőkéjének termelő része megnövekedett, de ennek fejében a kereskedő egész tőkéjét elvonták a termeléstől. A másik esetben mind a kettőnek növelnie kell pénztartalékát, de a kereskedőtőkének egy nagy részét fordítják termelésre. Tehát a dolog végtére is úgy látszik, hogy az egyik oldalon azt nyerték meg, amit a másikon elveszítettek. De mégsem így van (*ha a kereskedőtőke nem lépi túl szükséges arányait*). Mégpedig azért nem, mert a kereskedőtőke újratermelése és a termelőtőke újratermelése *két különböző folyamat*, ámbár az előbbi csupán egy mozzanata az össztőke újratermelési folyamatának. A pamutgyáros a legjobb esetben, azaz ha megrendelésre dolgozik, és mihelyt az áru kész, megkapja a pénzét, pl. csak évenként négyszer forgathatja meg tőkéjét, mert 3 hónap alatt nem termelhet és újratermelhet többet 10 000 rőfnél. Újratermelési folyamatának ismétlődését nemcsak a tulajdonképpeni forgalmi művelet, *Á–P–Á* határozza meg, a forgás, amelyen árujának át kell mennie attól a pillanattól, amikor mint kész áru kikerül a folyamatból, hogy az áru termelési elemeinek formájában újra belekerüljön. *Meghatározza továbbá magának a termelési folyamatnak a tartama.* Ha a tőkéje 900 és $^1/_3$-nak mindig pénztartalékban kellene lennie, akkor mindig csak 600 £ lenne a termelési folyamatban, és a gyáros egy fordulóban csak 6000 rőföt termelhetne, tehát ha tőkéje négyszer térülne meg, 24 000 rőföt, a másik esetben[234] viszont 40 000-et termel. Semmiképpen sem pénzének mint pénznek a természetétől függ, hogy mikor és mennyit változtat vissza a gyáros tőkévé, hanem a pénznek ez a termelőtőkévé visszaváltozása és ennek a visszaváltozásnak az ismétlődése termelőtőkéjének sajátos természetétől függ, az áru használati értéké-

től, amelyet termel, és az e használati értéket termelő különös munkától és annak feltételeitől.

Ha mármost az I. kereskedő 1000 £-jét ezzel az egyes gyárossal kapcsolatban vizsgálom, akkor tőkéjének *újratermelése* valóban teljesen ennek a termelőtőkének az újratermelésétől függ. Ma megvásárolja a 10 000 rőföt, s eladja, mondjuk, egy hét múlva. Az így használt pénzt nem változtathatja vissza rőfökké, amíg el nem érkezik a gyáros második megtérülési ideje, az első 6 hónap végén, amikor megint 10 000 rőföt dob piacra és így tovább. De a kereskedőtőke, azután, hogy az I. pamutgyáros 10 000 rőfjét eladták, megint vásárolhat 10 000 rőföt a II., III., IV. pamutgyárostól. Tegyük fel, hogy a kereskedőnek egy hónapra van szüksége [12 000 rőf] eladásához, akkor minden hónapban 12 000 rőföt vásárolhatna, tehát egy év alatt $12 \times \times 1200 = 144\,000$ rőföt; s így 1000 £ tőkéjével 36 olyan gyáros áruit tudná megvenni és eladni, akik mindegyike évente 4000 rőföt[235] termel és 32 400 £ össztőkét (mindegyikük 900 £-et) fektettek vállalkozásukba. Persze itt feltételezzük, hogy a kereskedő gyorsabban ad el, mint ahogy a gyáros adna el. Ha nem így volna, akkor a kereskedőtőke abszolúte nem volna egyéb, mint a gyáros parlagon heverő tőkéje. És ez ugyanaz volna, mint ha ennek állandóan 1000 £-je tartózkodna a termelési folyamatban és 1000 £-je tartalékként vagy vásárlóeszközként a forgalmi folyamatban. De ez a gyorsabb eladás, azaz a vevők gyorsabb megtalálása a *munka megosztásának elvéből* adódik, mivel a kereskedőnek nincs egyéb teendője, mint vevőket és eladókat találni. Az *első mozzanat* tehát az, hogy a kereskedő nemcsak a gyáros számára változtatja annak áruját, a kartonját, hamarabb pénzzé, hanem maga ez a *karton* is gyorsabban végzi el a maga első metamorfózisát, gyorsabban kel el.

Ezt előfeltételezve a *kereskedőtőke megtérülései* semmiképpen sem az I. gyárosnak, egy különös szférabeli egyes tőkének a megtérüléseit, azaz újratermelési folyamatának ismétlődését – az áru pénzzé változását – jelentik, hanem az e különös szférában funkcionáló talán 36 vagy bármilyen más mennyiségű tőkéét.

Vagy ha a kereskedő általános kereskedő, akkor a 10 000 rőf karton eladása után vehet 1000 £-ért selymet stb., úgyhogy tőkéjének megtérülése nemcsak egy termelési szférában sok tőkének a megtérüléseit jelentheti, hanem különböző termelési területeken számos tőkének a megtérüléseit.

Pénztőkéje így az árutőkékként a piacon található termelőtőkékkel kapcsolatban ugyanazt a funkciót végzi, amelyet *a pénz* végez *egy adott periódus alatti forgásainak száma által az árukkal kapcsolatban*, melyek árait sorban realizálja. Megtérülése egyáltalán nem egyéb a pénz mint vásárlóeszköz,

azaz forgalmi eszköz megtérülésénél, mivel valójában csak *Á–P–Á–P* stb. Miután a kereskedő az árut (a gyárosét) pénzzé változtatta és ennélfogva a maga pénzét áruvá, ezt a pénzt megint áruvá változtatja stb. *Pénztőkéjének* mint vásárlóeszköznek, mint az áruforgalom közvetítőjének ezek a megtérülései az össz-újratermelési folyamattól vagy legalábbis annak nagyobb részétől függnek (az egyes kereskedő számára), nem pedig az egyes tőke újratermelési folyamatától. Amennyiben a kereskedő az összfolyamat révén állandóan talál árukat a piacon – ez előfeltétel a számára –, *megtérülése* a vételek *puszta* ismétlődésében áll, amely ismétlődést az eladások ismétlődése közvetíti. Megtérülése pusztán a pénz forgásának ismétlődése. A különbség a megtérülése és az egyszerű pénzforgás között ez: *ugyanaz a pénzdarab* megismétel vásárlásokat. Pl. *A* 10 £-ért vásárol *B*-től, *B* ugyanezzel a 10 £-gel *C*-től, *C D*-től és így tovább. Itt a vásárló mindig más személy, pedig a 10 £ mindig ugyanaz marad. A pénz egyik kézből a másikba megy át. De az a kereskedő, aki 1000 £-ért kartont vesz a gyárostól, ugyanezt a kartont megint eladja egy harmadik személynek, és ugyanaz a pénzösszeg visszatér az ő kezébe. Hogy ugyanazokból a pénzdarabokból áll-e, az merő véletlen. Egyúttal ez *P–Á–P*, a tőke formája. De hogy a kereskedő milyen gyakran újíthatja meg ugyanezt a műveletet, az attól függ, milyen gyakran tér vissza hozzá ugyanaz a pénzösszeg, az ő tőkéje mint pénztőke. Ha a kereskedőből mint árubirtokosból indulunk ki – s árubirtokos lett a 10 000 rőf megvásárlása révén –, ő eladja az árut és a pénzzel, amivé az változott, új árut vásárol. *Á–P–Á. Ugyanaz* a pénz kétszer változtat helyet: a kereskedő mint eladó kezébe kerül és mint vevőnek a kezét elhagyja. Ez egyáltalában az áru metamorfózisának a mozgása, olyan mozgás, amelyet a kereskedő képvisel, amennyiben először elad (árut) és ennek az árunak az árával vásárol; először az árut pénzzé változtatja, azután a pénzt áruvá. Itt a pénz puszta forgalmi eszköz, bár a kereskedő számára tőkét képvisel. Mégis ez nem a kereskedőtőke sajátságos mozgása, bár ez a mozgás egy mozzanatát alkotja a kereskedőtőke sajátjáénak; amennyiben ugyanazon pénzdarab kétszeri mozgását foglalja magában. De a kereskedőtőke, mint a termelőtőkétől különvált, mivel ez utóbbi maga forog, mindig először mint vevő lép fel, mint pénz, amelyet áruvá kell változtatni. Soha nem mint áru lép fel először, mert az áru az első kézben mint termék jelenik meg, és mint ilyen sohasem a tulajdonképpeni kereskedő kezében jelenik meg. A kereskedőtőke valóságos mozgása ez:

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9.
P – – – – *Á* — — *P* — — — *Á* – – – *P* stb.

Pénzt cserélnek árura, ugyanezt az árut pénzre cserélik, ugyanezt a pénzt árura cserélik, ugyanezt az árut pénzre cserélik stb. A különbség az áru metamorfózisától, amelyben a pénz csak forgalmi eszközként funkcionál, ez: itt csak ugyanaz a pénzdarab megy át kétszer más kézbe, s kettős meghatározásban (először mint az áru realizált ára, másodszor mint vásárlóeszköz) ugyanabban a kézben van, miközben a két végpont, a két különböző áru csak egyszer cserél helyet és azután kiesnek a forgalomból. De itt *egy és ugyanaz az áru* megy át kétszer más kézbe. Kétszer adják el, először a termelő a kereskedőnek, azután a kereskedő a fogyasztónak – iparinak vagy egyéninek. Ott *ugyanazoknak a pénzdaraboknak* a kétszeri helycseréje a valóságos árucserének, a reális anyagcserének a közvetítése. Itt ellenben *ugyanazon áru* kétszeri helycseréje arra eszköz, hogy nem ugyanaz a pénzösszeg, hanem megnövekedett térjen vissza ugyanabba a kézbe. Csak ugyanazon áru e kétszeri helycseréje révén – ez az eszköz a pénz visszahúzására – tér vissza itt a pénz folyton, úgyhogy mozgása tőkemozgásként jelenik meg, bár folyton mint forgalmi eszköz funkcionál a folyamatban. Az áru eladását – metamorfózisának ugyanazt a fázisát – itt kétszer végzik el.

Ez a helyzet, ha az első fordulót, $P–\acute{A}$ (1. 2.)$–P$, vizsgáljuk. Más viszont az újratermelésben, e folyamat folytonosságában, ismétlődésében, és a kereskedőtőke mozgása ez az állandó ismétlődés.

$$P–\ddot{\acute{A}}–\dot{P} \quad \dot{P}–\ddot{\acute{A}}–\dot{P} \text{ stb.}$$

Az első fordulóban ugyanaz az áru csak kétszer cserél helyet és *ugyanaz* a pénzösszeg visszatér. (Ugyanannak a pénzösszegnek – tehát ugyanannak az értékösszegnek (*tőkének*, mert minden értékösszeg a visszatérésében mint magát fenntartó és értékesítő és mint magára vonatkozó érték jelenik meg) – a visszatérése igen különbözik ugyanannak a pénzdarabnak a kétszeri funkcionális helycseréjétől. Az utóbbit pénzként, mégpedig forgalmi eszközként való meghatározásában végzi. Persze a visszatérés lehet merőben formális is. Pl. ha a tőkés pénzben fizeti a bért és a munkás ugyanazzal a pénzzel árut vesz a tőkéstől. Ez csak akkor történik, ha ugyanazok a személyek kölcsönösen mint eladó és vevő lépnek szembe egymással, ennélfogva ugyanaz a pénz mindkettőjüknek vásárlóeszközül szolgálhat.) De az így visszatért pénzösszeg – ez tőke a kiadott pénzre vonatkozóan, amellyel a folyamat kezdődött, de az eladott áru realizált ára is, ennélfogva ennek az árunak az első metamorfózisa –, *ugyanazok a pénzdarabok* most megint árut vásárolnak, amely árut megint eladják stb. Itt tehát az áru kétszeri helycseréjéhez hozzájön még ugyanannak a pénznek a kétszeri helycseréje,

vagyis forgalmi eszközként való helycseréje. A *pénznek tőkeként való visszatérését* az áru kétszeri helycseréje, azaz kétszer (vagy többször) egymás után való eladása idézi elő. De ennek a folyamatnak az ismétlődését, s ezért az áru megvásárlását a visszatérő pénz *kétszeri helycseréje*, vagyis forgalmi eszközként való funkcionálása közvetíti. A kereskedőtőke *megtérülésének* sebessége tehát két mozzanattól függ: 1. Attól a sebességtől, amellyel pénztőkéje forgalmi eszközként forog, vagy ami ugyanaz, a vásárlásokat megújítja. A vásárlást itt mindig a visszatért pénzzel újítják meg. Sebessége ezért ugyanaz, mint az a sebesség, amellyel a pénz kétszer helyet változtat, az áru vevőjétől a kereskedőhöz, a kereskedőtől egy másik áru eladójához megy át. A kereskedőtőke megtérülésének sebessége és a pénz forgásának sebessége itt tehát azonos. Ez a megújulás természetesen függ attól, hogy állandóan érkeznek-e a piacra új áruk, tehát állandóan folyik-e az újratermelés. Ha az így megújuló kereskedőtőke nagy, akkor az áru újratermelésének nemcsak állandónak és gyorsnak, hanem tömegesnek is kell lennie. 2. De függ attól a sebességtől is, amellyel ugyanaz az áru kétszer cserél gazdát, tehát *ugyanazon* áru forgásának a sebességétől. Gyorsan kell átmennie a termelő kezéből a kereskedő kezébe. De ez is benne foglaltatik már az 1. mozzanatban. De itt az a lényegi járul hozzá, hogy a kereskedő kezéből gyorsan kell átmennie a végső vásárló kezébe. A kereskedőnek gyorsan kell eladnia. Mármost vagy az ipari fogyasztónak ad el {itt figyelmen kívül hagyjuk a maguk a kereskedők közötti munkamegosztást, hogy a nagykereskedő a kiskereskedőnek ad el stb.}, vagy az egyéni fogyasztónak. Ha az előbbinek, akkor a viszonteladás e sebessége közvetlenül az újratermelés sebességétől függ. Ha az egyéni fogyasztónak ad el, akkor a fogyasztás *valójában az újratermelési folyamat egy mozzanata*. Ez az *Á–P–Á'* mozgás az első értelemben, amelyben az áru a pénz közvetítésével fogyasztási eszközzé változik. Minél inkább nyugszik az egész termelés a forgalmon, tehát minél inkább birtokolja minden termelő a termékét csak áru vagy pénz alakjában, tehát nyugszik a fogyasztása eladáson (ami az árut illeti), vételen (ami a pénzt illeti), annál inkább szabja meg a fogyasztás sebességét, az árunak a forgalomból való kiesését magának a termelési folyamatnak a jellege.

A kereskedőtőke megtérülésének a sebessége tehát két mozzanattól függ: attól a sebességtől, amellyel ugyanaz a pénz a helyváltoztatását végzi, forog, tehát a pénz mint forgalmi eszköz sebességétől (kifejeződik benne); azután attól a sebességtől, amellyel *ugyanaz az áru* a kétszeri helyváltoztatását végzi, a tulajdonképpeni forgalmat végzi, amely neki mint *árutőkének* (nem mint egyszerű árunak) velejárója. Mindkét mozzanat az egész újratermelési

folyamat sebességétől függ. De a kereskedőtőke megtérülése nem azonos egy vele *egyenlő nagyságú termelőtőke* megtérülésével vagy újratermelési [ciklusainak] számával. Inkább bizonyos számú ilyen tőke megtérüléseinek összegét képviseli, akár ugyanabban a szférában, akár különböző termelési szférákban.

Minél gyorsabban térül meg a kereskedőtőke, annál kisebb ő maga a termelőtőke tömegéhez képest. Minél lassabban térül meg, annál nagyobb az egész pénztőkének az a része, amely kereskedőtőkeként szerepel. Ezért azokban a termelési módokban vagy termelési fokokon, ahol a forgalom fejletlen, mert fejletlen egyáltalában a termelés csereértéktermelés-jellege, továbbá tőkés jellege, ott ezért a kereskedőtőke összege (jóllehet abszolúte kicsiny), relatíve nagy az egyáltalában a forgalomba dobott áruk összegéhez képest. Ezért a tulajdonképpeni pénztőke legnagyobb része a kereskedők kezén van, akiknek vagyona így a többi vagyonnal szemben a *pénzvagyont* alkotja. (Hozzájön még a tulajdonképpeni *pénzkereskedelem*. De erről később.)

A számításokból következik továbbá:

Amennyiben a *kereskedőtőke* mint *árutőke* jelenik meg, egyáltalában nem egyéb, mint maga a termelőtőke, amely a forgalom szférájában az árutőke formájában tartózkodik. Persze itt most egy másik árubirtokos kezében jelenik meg, de hogy ez valójában magának a termelőtőkének a fázisa csupán, az nyomban megmutatkozik, ha az árutőke a kereskedő kezében eladhatatlan, ezért nem tér vissza hozzá a pénztőkéje, tehát nem vásárolhat újra árut. Így ugyanaz a fennakadás következik be az újratermelésben, mintha a tőke – az árutőke formájában – forgalmi folyamatának első stádiumában eladhatatlanul a termelő kezében tartózkodna.

Nem szükséges, hogy a kereskedőtőke pusztán a fent szemügyre vett megtérülést végezze, hanem a kereskedő mindkét mozgást *egyidejűleg* végzi. Tőkéje ekkor két részre oszlik. Az egyik árutőkéből, a másik pénztőkéből áll. Az egyik [embertől] vásárol, és ezzel tőkéjét áruvá változtatja. A másiknak elad, és ezzel tőkéjének másik részét pénzzé változtatja. Az egyik oldalon tőkéje mint pénztőke visszaáramlik hozzá, míg ugyanakkor a másikon pénztőkéje árutőkévé változik, illetve mint árutőke áramlik vissza hozzá. Minél nagyobb része létezik az egyik formában, annál kisebb része a másikban. De ennek a megoszlásnak ki kell egyenlítődnie. Pl. a kereskedőtőke 300 £. A kereskedő 100 £-et egyelőre tartalékban tart és 200 £-gel árut vásárol. Ameddig ez a 200 £ áru formájában létezik, nem vásárolhat vele. Most 100 £-gel vásárol. De aztán 200 £ áruból pénzzé változik, 100 £ pedig pénzből áruvá. A fontos azonban itt az, hogy a kereskedő egyidejűleg vásárol tőkéje egy részével és ad el a másikkal. Tegyük fel, hogy 3 hét

fizetési határidőre vásárol és ugyancsak 3 heti fizetési határidőre ad el. Akkor a 3 hét végén 200 £-gel adós és 100 £-et kell kapnia. Tehát 100 £ egyenleget kell fizetnie, ugyanakkor viszont 200 £-je van áruban. Akkor 300 £ helyett csak 100 £-re lenne szüksége az ügylet lebonyolításához. De ha az árut a 3 hét alatt eladta, akkor az egyenleget a kapott pénzzel fizetné, tehát egyáltalán nem kellene pénzt kiadnia.

Tehát: 200	100
vásárolt x rőföt,	*eladott x* quartert,
fizetendő 3 hét múlva	fizetendő 3 hét múlva
200 £-et kell fizetni	100-at kell bevételezni.

Ily módon a kereskedő 200 £-et fizet *x* rőfért a kapott 100 £-gel plusz 100 £-gel, amit kapnia kell, de az egész ügylethez csak 100 £-re van szüksége. Vagyis ahhoz, hogy 200 rőföt 100 £-ért megvásároljon és 100 quartert 100 £-ért eladjon, csak 100 £-re van szüksége.

Ha a pénznek ezzel a fizetési eszközként való alkalmazásával a pénznek forgalmi eszközként való forgása kapcsolódik össze:	*Vásárolt x* rőföt, fizetendő 3 hét múlva, 200 £-gel; eladta a 3 hét letelte előtt.	100 £-et kell bevételeznie.
	Tartozik 200 £-gel	
	Van 200 £-je.	

Ily módon az *x* rőf [egy részéért] a 100 £-et az eladásából kapott árral fizeti meg. Azaz az *x* rőf 200 £-ért való megvétele semmilyen pénzkiadásba nem kerül a kereskedőnek. Pénz nélkül vásárolt, pénzért ad el. Ezért ahelyett, hogy 100 £-et hozzátenne, 100 £ van a birtokában.

Ha hozzájön a pénz mint fizetési eszköz és az erre alapozott hitelrendszer, akkor az a pénztőkemennyiség, amely a *kereskedőtőkét* alkotja, még tovább csökken azoknak az ügyleteknek a nagyságához viszonyítva, amelyeket ez a kereskedőtőke lebonyolít. Ha 1000 £-ért 3 havi fizetési határidőre árut veszek, és az árut a 3 hónap letelte előtt eladom, akkor *ehhez* az ügylethez egy fillért sem kell előlegeznem. Ebben az esetben az is tökéletesen világos, hogy az a pénztőke, amely itt mint *kereskedőtőke* jelenik meg, éppenséggel nem más, mint maga a termelőtőke *pénztőke* formájában, a visszaáramlása magához pénz formájában. (Az, hogy a gyáros, aki 1000 £-ért 3 havi határidőre adta el áruját, a kereskedőre szóló váltót leszámítoltathatja, mit sem változtat a dolgon és semmi köze sincs a kereskedőtőkéhez mint olyanhoz.)

Ha az áruk piaci ára időközben esne, pl. $^1/_{10}$-del, akkor a kereskedő csak 900 £-et kapna vissza és ahhoz, hogy fizethessen, 100 £-et hozzá kellene tennie. Ez a 100 £ tehát csak az esetleges árkülönbözet kiegyenlítésére szolgáló tartalék volna. De ugyanez érvényes a gyárosra. Ha ő maga adott volna el, akkor áresés esetén 1000 £ helyett 900 áramlana vissza hozzá, és 100 £ tartaléktőke nélkül nem kezdhetné újra a műveletet ugyanazon a szinten.

Vegyük most szemügyre a fenti folyamat egy másik fázisát.

A gyáros 1000 £-et kapott a kereskedőtől, akinek eladta a kartonját. Az 1000 tallérral fonalat vásárol a fonalkereskedőtől, II. kereskedőtől. Ezzel tőkéje (a gyárosé) befejezte forgalmi folyamatát és újra a termelési szférában tartózkodik. Az 1000 £ a fonalkereskedő kezében egyfelől pénztőkéjének *visszaáramlását*, pénzének pénzzé való visszaváltozását képviseli. De magára a *fonalra*, ennélfogva a termelőtőkére vonatkozóan valójában ennek első metamorfózisát, pénzzé változását képviseli (bár ez sajátképpen a fonalgyáros számára már megtörtént azáltal, hogy eladta a II. kereskedőnek). Ahogyan a különböző szférákbeli tőkék termelési fázisai egymásba fonódnak, mivel az, ami az egyikből mint termék (kész áru) kerül ki, a másikba mint termelési feltétel kerül be, sőt kölcsönösen úgy belekerülhetnek egymásba, ahogy a vas a szén termelésébe és a szén a vas termelésébe; így fonódnak egymásba a forgalmi szférák is. Ilyen itt a kartongyáros pénztőkéjének a *visszaváltozása* termelőtőkévé, a fonal visszaváltozása pénzzé, a fonalgyáros *pénztőkéjének visszaáramlása*. Egyúttal ez mint a fonalkereskedő pénztőkéjének visszaáramlása jelenik meg. Az a pénz, amellyel a kartongyáros a fonalkereskedőnek fizet, nem az I. kereskedő pénze, hiszen az 1000 £ összegű árut kapott érte. Ez a saját tőkéje pénz formájában. A fonalkereskedő kezében ez az 1000 £ most mint *kereskedőtőke* jelenik meg, de mennyiben az, megkülönböztetve ettől a pénztől mint a karton levetett pénzformájától és a fonal felöltött pénzformájától? Ha pl. a fonalkereskedő hitelre vásárolt és azelőtt adott el, hogy fizetnie kellett volna, akkor az 1000 £-ben nincsen egyetlen fillér *kereskedőtőke* sem, amely különbözne attól a pénzformától, amelyet forgalmi folyamatában maga a termelőtőke magára ölt. A *kereskedőtőke* tehát, amennyiben nem a termelőtőke puszta formája, amely azért jelenik meg különös fajta tőkeként, mert a termelőtőke a maga árutőke- és pénztőke alakjában a piacon a kereskedő kezében van, annyiban nem egyéb, mint a pénztőkének az a része, amely magáé a kereskedőé. Ez a rész – igen csökkentett méretekben (ha nem így volna, akkor a kereskedőtőke semmire nem volna jó) –, igen csökkentett méretekben a termelőtőkének azt a részét képviseli csupán, amelynek mint vásárlóeszköztartaléknak, mint pénznek folyton a gyáros kezében kellene lennie; valójá-

ban a termelőtőke azon részének egy részét, amelynek folyton pénztőkeként kellene forognia. (Forog is, amikor forgalmi eszközként, vásárlóeszközként tartalékban tartják. De valóban forogna. Pl. a gyárosnak 1000 £ helyett van 1000 £ áruja. Ezzel nem kezdheti meg újratermelési folyamatát. Szüksége van ezenkívül 1000 £ pénzre, hogy termelési eszközöket vásároljon stb.) Ez a rész most, *igen csökkentve*, tőkések egy külön csoportjának kezén van és folyton forgalomban van, folyton a forgalmi folyamatban funkcionál. (Hogy a kereskedő bővíti a piacot, ennélfogva a munka megosztását stb., ez mind oda lyukad ki, hogy gyorsabban talál vevőt, mert több vevő találása maga is csak azt jelenti, hogy több árura talál vevőt.) Ez a rész igen csökkent azért, mert nem egy tőkének, hanem sok tőkének a megtérülését szolgálja. *A termelőtőkének azon a részén kívül, amelynek a folyó kiadásokra állandóan pénzként kell léteznie, egy másik résznek az egész tőkésosztály számára, az össztőke újratermelési folyamata számára – e folyamat folytonossága végett – állandóan vásárlóeszközként a piacon kell forognia anélkül, hogy ő maga termelőtőkévé változna. Ez a rész a kereskedőtőke.* Ez annál kisebb, relatíve, minél gyorsabb az egész újratermelési folyamat, ennélfogva a pénz forgása, és minél fejlettebb a pénz mint fizetési eszköz, ennélfogva a *hitelrendszer*.

A teljes újratermelési folyamat vizsgálatánál láttuk[236], hogy részint tőke cserélődik tőkével, részint tőke jövedelemre és tőkére, végül tőke jövedelemre. A kereskedőtőkénél ez úgy jelentkezik, hogy, amennyiben ipari fogyasztókkal cserél (eltekintve itt az egyik vevő kezéből a másikéba, a nagykereskedő kezéből a kiskereskedőébe stb. való mozgásoktól), ez puszta *tőkeátvitel*; amennyiben *egyéni fogyasztókkal* cserél, annyiban *jövedelemre való csere*.

A *kereskedőtőke* nem egyéb, mint a forgalmi szférán belül funkcionáló tőke. A forgalmi folyamat a teljes újratermelési folyamat egyik fázisa. A forgalmi folyamatban azonban nem termelnek semmiféle értéket, tehát értéktöbbletet sem. Csak *ugyanannak az értéknagyságnak* a formaváltozásai mennek végbe. Valójában nem történik más, mint az áru metamorfózisa, amelynek semmi köze értékalkotáshoz vagy értékváltozáshoz mint olyanhoz. Ha az áru eladásánál értéktöbbletet realizálnak, akkor ez azért történik, mert az már benne létezett; ezért a második aktusnál, a pénztőkének árura való visszacserélésénél nem realizálnak értéktöbbletet (hanem itt a pénznek a munkával való cseréje csak [bevezeti az értéktöbblet termelését][237]). Ellenkezőleg. Amennyiben ez a metamorfózis forgalmi időbe kerül – olyan időbe, amely alatt a tőke nem termel, tehát értéktöbbletet sem –, ez az idő korlátozása az értékalkotásnak, és az értéktöbblet mint profitráta éppen fordított arányban fejeződik majd ki a forgalmi idő tartamá-

val. A *kereskedőtőke* ezért sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoz létre, azaz közvetlenül nem. Amennyiben hozzájárul a forgalmi idő megrövidítéséhez, és egyáltalában közvetíti azt a metamorfózist, amely nélkül a tőke nem kezdheti újra termelési folyamatát, annyiban a tőkés termelési mód számára nélkülözhetetlen funkciót végez és közvetve *segítheti a termelőtőke által létrehozott értéktöbblet gyarapítását* vagy legalábbis magasabb profitrátaként való tételezését, vagy mindkettőt egyidejűleg. Amennyiben segít a piacot bővíteni és közvetíti a munka megosztását a tőkék között – tehát úgyszintén lehetővé teszi az egyes tőke számára, hogy nagyobb szinten dolgozzék –, funkciója előmozdítja a termelőtőke termelékenységét és a felhalmozási folyamatot, a profit termelőtőkévé való visszaváltoztatását. Amennyiben a forgalmi időt megrövidíti, emeli az értéktöbblet arányát az előlegezett tőkéhez, tehát a profitrátát. Amennyiben végül a tőke (pénztőke) kisebb részét építi be az áruk forgalmi szférájába, a tőke forgalmi folyamatába (amennyiben ez a forgalmi folyamat kizárja tőke és munkaképesség cseréjét), növeli a tőkének közvetlenül a termelésben befektetett részét. De mint mondtuk, amennyiben hat az értéknagyságra mint olyanra és az értéktöbbletnek az előlegezett értékhez való arányára, ezt csak közvetve teszi, a termelőtőkére való hatása révén. Ő maga a forgalmi szférán, az egyetlen szférán belül, amelyben funkcionál, nem hoz létre értéket vagy értéktöbbletet azon kívül, amely a közvetlen termelés szférájából áramlik a forgalmi szférába. Az a *profit* tehát, amelyet a *kereskedőtőke* hoz, annak az értéktöbbletnek egy része csupán, amelyet az egész termelőtőke hoz létre és amelyből egy hányad a kereskedőtőkére esik. Az, amivel a kereskedőtőke cserélődik, akár tőke, akár pénz, amely jövedelmet, profitot (kamatot), járadékot, munkabért képvisel, ez mind kész értéknagyság, amely e csere által az marad, ami volt. De nemcsak a profitja az, amely nem a saját forrásából folyik, hanem csupán átvitele annak az értéktöbbletnek, amelyet a termelőtőke szerzett, sajtolt ki, hanem ő maga is csak a termelési folyamat folytonos megújulása révén tartja fenn magát *tőkeként*. Az utóbbi körülmény azonban már abban benne van, hogy a *kereskedőtőke* valójában nem egyéb, mint a forgalmi szférájában levő *termelőtőke*, amely mellett csak azért jelenik meg mint *megkülönböztethető* és *különböző* kereskedőtőke, mert a termelőtőkének az a része, amelynek forgó pénztőkeként folyton az ipari tőkés kezében kellene lennie, most, igen csökkentett mértékben, *tőkések egy külön csoportjának* kezében található, akiknek a funkciója a tulajdonképpeni termelési folyamaton kívül van.

A *kereskedőtőke* nem a tulajdonképpeni termelési folyamatban funkcionál ugyan, de az áru újratermelési folyamatában, amelynek külön szakasza

a forgalmi folyamat. Ahogy az ipari tőkés a tőkés termelés cselekvője, azaz a megszemélyesített termelőtőke, úgy a kereskedő a tőkés forgalom cselekvője, valójában a forgalmi tőke megszemélyesítése. De minden tőke, amely a termelési folyamatban vagy az újratermelési folyamatban foglalatoskodik, amely a tőke valamilyen szükséges funkcióját végzi, nagyságával arányosan az össztőke által egy meghatározott periódusban, tehát pl. évente termelt értéktöbblet egyenlő részét kapja. Tehát a *kereskedőtőke* is, noha semmi köze nincs ennek az értéktöbbletnek a közvetlen termeléséhez, tehát a munkás közvetlen kizsákmányolásához sem. (Amennyiben a kiskereskedő stb. kizsákmányolja a munkást, úgy zsákmányolja ki, mint az eladó a vevőt. Ez a megvágás, becsapás, amelyet itt egyáltalán nem vizsgálunk, nem a tőkés termelést mint olyant jellemző forma.) Ahogy egy 1000 összegű tőke, noha talán csak harmadannyi munkást foglalkoztat, mint egy másik 1000 tőke, és talán csak egyszer térül meg évenként, a másik négyszeri megtérülésével szemben, tehát hosszabb a forgalmi ideje és kevesebb változó tőkét alkalmaz, ugyanazt az átlagprofitot hozza, így van ez a *kereskedőtőkével* is. Itt csak a tőkekiadás nagyságáról van szó és ennek a tőkének a valamilyen módon való funkcionálásáról egy bizonyos időszak, mondjuk egy év alatt. Minthogy mármost a tőke mint tőke tulajdonképpeni termelékenysége abban áll, hogy profitot termeljen, minthogy a kereskedőtőke ugyanazt az átlagprofitot termeli, mint az ipari (kamat+kereskedelmi profit = kamat+ipari profit), ezért a *kereskedőtőke* nem úgy *jelenik* meg, mint *különös fajta tőke* a termelőtőke mellett, hanem mint a *termelőtőke egy különös fajtája*, csak mint egyike a *különös* szféráknak, amelyekben a termelőtőke megoszlik és funkcionál. Ezért a termelőtőke fajtáiként egymás mellett megadva találjuk a kitermelő ipart, földművelő ipart, feldolgozó ipart, szállító ipart, kereskedő ipart. Mintha a kereskedőtőke csak anyagilag különbözne a termelőtőke többi szférájától, akár a használati érték különös fajtája által, amelyet létrehoz (mint a bányászat és a földművelés), akár a használati érték további formálásának különös módja által (mint a feldolgozó és a szállító ipar). De a kereskedőtőke nem a termelőtőke egy különös szférája, hanem a tőkének a termelőtőke szféráitól különvált szférája. Nincs köze a használati értékhez mint olyanhoz, hanem csak e használati értékek cseréjéhez, mint ahogy semmi köze a csereértékhez, hanem csak annak formaváltozásaihoz. A kereskedőtőke ezzel szemben ugyanabba a szférába sorolódik be, mint a *pénztőke*. Árukereskedelem és pénzkereskedelem a forgalmi folyamat két különös szférájához vagy funkciójához tartozó része az össztőkének. A nagy közgazdászok, mint Smith, Ricardo stb., minthogy joggal a tőke alapformáját, a termelőtőkét vizsgálják, a forgalmi tőkét pedig valójá-

ban csak annyiban, amennyiben maga is egyik fázisa a tőke újratermelési folyamatának, a *kereskedőtőkével* mint a tőke külön fajtájával kapcsolatban zavarban vannak. A profitról stb. a termelőtőke vizsgálatából közvetlenül levezetett tételek nem illenek rá közvetlenül a kereskedőtőkére. Ezért az utóbbi tőkét valójában teljesen mellőzik és csak mellékesen mint a termelőtőke fajtáját említik. Ahol külön foglalkoznak vele, mint pl. Ricardo a *külkereskedelemnél*, ott igyekeznek bebizonyítani, hogy nem hoz létre értéket, következésképpen értéktöbbletet sem. Ami azonban érvényes a külkereskedelemre, az érvényes a belkereskedelemre is. Az áruk cseréjének puszta aktusa, vétel és eladás, előfeltételezi az árukat mint használati értékeket, amelyeknek meghatározott ára van, s nem hozza létre sem az árukat, sem az árakat[238].

Másfelől, minthogy a *kereskedőtőke* a tőkének történelmileg első szabad létezési módja és mint ilyen jelenik meg a céhes és feudális, kispolgári és kisparaszti termeléssel szemben, a monetár- és a merkantilrendszer ezt tekintette a tőke alapformájának, amelyből az értéktöbbletre és profitra vonatkozó elképzeléseit levezette. Elidegenítésből eredő profit.[214] Valóban a kereskedő a forgalomból húzza a profitját és a forgalom aktusában tesz szert rá. De azt húzza ki, ami már benne van, csupán magához húzza egy darabját az értéktöbbletnek, amely már az áruban rejlik, és így megosztja a testvértőkésekkel. Mivel az ő számára az értéktöbblet a forgalomból ered, úgy látszik, mintha magán- és magáértvalóan a forgalomból eredne.

Ha a kereskedőtőke magasabb százalékú átlagprofitot hozna, mint az ipari tőke, akkor az ipari tőke egy része kereskedőtőkévé változna. Ha alacsonyabb százalékú átlagprofitot hozna, az ellenkező folyamat menne végbe: a kereskedőtőke egy része ipari tőkévé változna át. Egyik tőke sem tudja rendeltetését, funkcionálásának szféráját nagyobb könnyedséggel változtatni, mint a kereskedőtőke.

A kérdés most már ez: hogyan húzza magához a kereskedőtőke az értéktöbbletnek vagy a profitnak őt megillető rátáját? A kézzelfogható jelenség az, hogy az átlagprofitrátát hozzácsapja az áru árához. Láttuk[239], hogy az egyes áru vagy – az egész tőke szempontjából – minden *különös* termelési szféra termelési ára különböző az áru értékétől, lehet vele egyenlő, nagyobb, kisebb. De az áruk termelési árainak összege egyenlő értékeik összegével. Tehát ha az az átlagár, amelyen minden ipari tőkés elad a kereskedőnek, egyenlő árujának termelési árával, akkor az áruárak összege, amelyet a

kereskedőtőke fizet, egyenlő az értékek összegével. S a kereskedőtőkét egészben véve, az áruk értéke a *költségárat* vagy *vételárat* alkotná. És minthogy a kereskedőtőke profitja a vételár és az eladási ár közti különbözettel egyenlő, minden árut az értékén *felül* adna el. Minden egyes árunál ennek *termelési ára* lenne a kereskedőtőke költségára, s ő a termelési árán felül adná el. Minden árunál együttvéve ez azonos lenne azzal, hogy *értékükön felül* adná el őket. Profitja – az egészet tekintve – onnan eredne, hogy az árukat értékükön veszi és értékükön felül adja el. E művelet révén az értéktöbbletnek (vagy profitnak) egy része, vagy annak az árunak egy része, amelyben megjelenik, ottragadna a kezében. Ha pl. egy rőföt 2 shillingért veszek és 2 shilling $^{2}/_{5}$ pennyért adom el, akkor ez ugyanaz, mintha csak $^{10}/_{11}$ rőföt adnék el és $^{1}/_{11}$ rőföt vagy az árát $= {}^{2}/_{10}$ shillinget elsajátítanék. De ezt csak azzal érem el, hogy a vevő egy rőfért annyit fizet, amennyibe $1+{}^{1}/_{5}$ rőf $(1+{}+{}^{2}/_{10})$ kerül. Ez *kerülő útja* az értéktöbbletben való részesedésnek. *Vagy pedig* az a termelési ár, amelyen az ipari tőke elad, nem az áru valóságos termelési árával egyenlő, hanem a termelési árával mínusz a profitnak a kereskedőre jutó részével. Ebben az esetben az áru termelési ára egyenlő a költségárával plusz az ipari profittal (beleértve a kamatot) plusz a kereskedelmi profittal. Ahogy az ipari tőke a forgalomban csak olyan profitot realizál, amely értéktöbbletként már benne rejlik az árukban {bár a különös tőke számára az a profithányad, amelyet realizál, eltér attól az értéktöbblethányadtól, amelyet ez a specifikus tőke létrehoz}, úgy itt a kereskedőtőke azért realizálna profitot, mert az árunak az ipari tőke által realizált árában *még nincs* realizálva az egész értéktöbblet. A kereskedőtőke eladási ára nem [azért]* magasabb a vételárnál, mert magasabb az áruk összességének értékénél, hanem mert vételárában van realizálva az *érték* – [tudniillik az] értéktöbbletben –, az a rész, amely a kereskedőnek jut.[240]

* * *

A *kereskedőtőke* tehát[241] belekerül az értéktöbbletnek átlagprofittá való kiegyenlítődésébe (bár nem kerül bele *ennek az értéktöbbletnek* a termelésébe) és ezért az *átlagprofitrátában* már benne foglaltatik az értéktöbbletből az a levonás, amely a kereskedőtőkének jut, tehát a termelőtőke profitjából való kereskedői levonás.

* *A kézirat itt megrongálódott. – Szerk.*

			Értéktöbblet
Pl.	*Kitermelő ipari tőke*	200	30
	Mezőgazdasági tőke	300	45
	Feldolgozó ipari tőke	200	25
	Kereskedőtőke	100	
		800	100

Ha a kereskedőtőke itt belekerül az értéktöbblet elosztásába, akkor a profitráta = $12^1/_2$%. Ha nem kerül bele, akkor ez = $14^2/_7$%. A 100 kereskedőtőkének, hogy 800-at vegyen és adjon el (mert az áru értéke = 700 (költségár)+100 profit = 800), 8-szor kell megtérülnie. S ezért, hogy szintén $14^2/_7$%-ot hozzon, minden megtérülésnél hozzá kell csapnia $14^2/_7$ nyolcadrészét, vagyis $1+^3/_4+^1/_{28} = 1+^{11}/_{14}$%-ot. A 800-ból lejönne $14^2/_7$, maradna tehát $785^5/_7$. És az a valóságos profit, amelyet a 700 tőke hozna = $85^5/_7 = 12^{12}/_{49}$%, kisebb, mint [a kereskedőtőkének] az értéktöbblet elosztásába [való bekerülése] esetén, mert [ha] valójában a kereskedőtőke $14^2/_7$%-ot hozna, akkor a másik tőke viszont olyan hányadra redukálódna, amely akkor jön ki, ha a tőke $^1/_8$-a $14^2/_7$%-ot hoz. De valójában ha 100 kereskedőtőke szükséges ahhoz, hogy $781^1/_2$ tőkét ($12^1/_2$%-kal) megforgassanak, akkor 800-nak a megforgatásához nagyobb kereskedőtőke lenne szükséges. $102^{574}/_{1563}$ lenne szükséges. Több ipari tőkének kellene kereskedőtőkévé változnia. Ezáltal csökkenne az értéktöbblet tömege, ezért a profitráta, de a kereskedelmi profit rátája mindig valamivel magasabb maradna, mint az ipari profité.

Ha a kartongyáros abban az 1000 £-ben, amelyért a 12 000 rőföt eladja, a 12 000 rőf egész termelési árát realizálta, akkor eleinte úgy tűnik, semmi köze nincs ahhoz, hogy a kereskedő pl. 10%-ot hozzácsap az árhoz. De először, mihelyt fonalat, gépet, szenet stb. vesz, a maga részéről meg kell vennie a hozzácsapást. [Másodszor,] ha a karton belekerül a munkás fogyasztásába, akkor a munkabére emelkedik. Mindkét esetben esik a kartongyáros profitrátája. Ha terméke bekerül egy másik tőke állandó tőkéjébe, akkor a profitráta kiegyenlítődése szempontjából ez ugyanaz, mintha a saját tőkéjébe kerülne bele. Továbbá a profitráta névleges emelkedésével emelkedik – kárpótlás nélkül – a kamatráta. Ha a nem-dolgozónak a fogyasztásába kerül be, akkor csökken a gyáros felhalmozási képessége stb.

De ez az egész elképzelésmód téves.

Először is ellenkezik azzal a történelmi ténnyel, hogy a kereskedőtőke nemcsak hogy nem volt kizárva az átlagprofit szabályozásában való részvételből, hanem ellenkezőleg, mint a tőke első szabad formája elsőnek kerül

be annak létrehozásába. Eredetileg a kereskedelmi profit határozza meg a termelőtőke profitját. Csak miután a tőkés termelés érvényre jutott, és a termelő puszta kereskedő lett, redukálódik a kereskedelmi profit az értéktöbbletnek arra a hányadára, amely mint az össztőke megfelelő hányadát megilleti.

Másodszor, ez az elképzelésmód ellentmond egyáltalában az általános profitráta fogalmának, amely számára teljesen közömbös az értéktöbblet össztömege felosztásában részt vevő tőke *különös funkciója*, és közömbös, hogy milyen fokban működött közre a megtermelésében.

Megmutatkozik tehát, hogy még a kereskedőtőke is, mihelyt csupán a tőkés termelés elemeként jelenik meg, alá van vetve annak, nincs ellentmondásban azzal a törvénnyel, hogy az áruk átlagárainak az összege, azaz termelési áraiknak az összege egyenlő értékeiknek az összegével, a *profitok* (beleértve a kamatot és járadékot) összege pedig egyenlő az értéktöbbletnek, vagyis a meg nem fizetett többletmunkának az összegével. Csakhogy a kereskedőtőke a profitot megosztja a termelőtőkével, az utóbbi viszont az értéktöbblet formájában közvetlenül a munkásból szedi ki azt.

A levonásnak a nagyságát, amely a profitot éri a kereskedelmi profit folytán – azaz a kereskedő vételára (a termelő eladási ára) és a kereskedő eladási ára (a fogyasztó vételára) közötti különbözetnek a nagyságát, ennélfogva a látszólagos „felárat", amelyet a kereskedő az egyes áru árához tesz, ezt, minthogy az általános profitráta adva van – a kereskedőtőke megtérüléseinek, forgásainak az átlagszáma határozza meg, ami viszont a kereskedőtőkének az össztőkéhez való arányában fejeződik ki. Ahhoz, hogy pl. 100 [kereskedőtőke] 20% profitot realizáljon, a kereskedőnek minden 100 £ áruösszeghez 5%-ot kell hozzácsapnia, ha tőkéje 4-szer térül meg, 4%-ot, ha 5-ször térül meg, 2%-ot, ha 10-szer térül meg. Annál kisebb a különbözet a kereskedő vételára és eladási ára között, minél nagyobb a tőke közvetlenül a termelésben foglalkoztatott részének az aránya.

[6. *A kereskedőtőke költségei. Bérmunka a kereskedelemben. Pénzkereskedelem*]

Most még hátravan a kérdés: minthogy a kereskedő maga is alkalmazhat a tőkéjén kívül munkát {amennyiben a saját munkája belekerül, a bérek részét alkotja, mint az ipari tőkénél}, termel-e értéktöbbletet ezzel a munkával? A profitnak az a része, amelyet bezsebel, közvetlenül saját tőkéjének

a funkciója által keletkezett? Mi a kereskedő viszonya a *maga* bérmunkásaihoz (segédek stb.)?

Éppen úgy, ahogyan a termelőtőke azáltal tesz szert profitra, hogy eladja az áruban rejlő munkát, amelyet nem fizetett meg, a *kereskedőtőke* azáltal, hogy az áruban (az áruban mint a tőke – mint az össztőke megfelelő hányada – termékében) rejlő *meg nem fizetett munkát* a termelőtőkének nem fizeti meg *egészen*, hanem csak egy részét, [de eladáskor megfizetteti] ezt a számára még az áruban rejlő *meg nem fizetett* részt.[242] Amiként az ipari tőkének [a profit] úgy jelenik meg, mint többlet, hozzácsapás a költségekhez, az értéknek az a része, amelyet nem adott ki a termelésre, nem előlegezett, akként a kereskedőtőkének az áru vételára és az árhoz való hozzácsapás, a különbözet az eladási és a vételár között úgy jelenik meg, mint a termelési folyamattól és magától az áru értékétől független akció, bár *fokát* mérséklik és korlátok között tartják a konkurencia törvényei.

Ha tehát a végső árat – a kereskedelmi árat, a gyári ártól megkülönböztetve – nézzük, csak az előbbiben van teljesen kifejezve az áru termelési ára.

A kereskedő – ha eltekintünk a magán a kereskedőrenden belüli közbenső ügyletektől, amelyek itt egyáltalán nem érdekesek – [elad] 1. az ipari fogyasztónak, azaz a termelőtőkének; itt a kereskedelmi profit költségként bekerül a termelésbe; 2. az egyéni fogyasztóknak; amennyiben ő maga is ide tartozik, úgy kell ezt tekinteni, mint profitja egy részének közvetlen elsajátítását a használati érték alakjában; amit így ő maga emészt fel, az levonás abból az árumennyiségből, amelyben az összértéktöbblet realizálódik; ilyen módon az, amit az ipari tőkésnek ad el – profitért és kamatért –, mindkét kategóriában úgy jelenik meg, mint közvetlen levonás az értéktöbbletből; amit a munkásnak ad el, az változó tőkéért való eladás. Végül elad a földjáradékosnak.

A kereskedő a termelőtőke számára csökkenti a *vevők számát*. A fogyasztó számára a kereskedő csökkenti az *eladók számát*. Az ipari tőkéssel szemben kevés személyben koncentrálja a fogyasztókat, a fogyasztóval szemben kevés személyben a termelőket. Tehát nagy lerövidítése ennek a cserefolyamatnak, vagyis a puszta forgalom előidézte időveszteségnek munkában stb. A merőben kereskedőtőke funkciója, elválasztva a termelő műveleteknek a forgalmi folyamatban való, előbb említett folytatódásától,* mint szállítás stb., a puszta vételben és eladásban oldódik fel. Fejlett tőkés termelésben és a munka fejlett megosztása esetén is megtaláljuk bizonyos szférában

* *Lásd 301–310. old. – Szerk.*

a kereskedőtőkét tisztán funkcionálva, más műveletekkel való összefonódásától elválasztva. Pl. a szállítmányozás és közlekedés csak annyiban tartoznak a kereskedőre, hogy mint az áru költségtételei – árának alkotórészei – bekerülnek a vételárába. Úgyszintén a raktározás bére, amely megint egy másik, dokkokba stb. befektetett tőkének jut. Végül a kiskereskedelem nem reá tartozik, hanem *kereskedők egy másik kategóriájára.*

A puszta vétel és eladás költségeket okoz a kereskedőnek azon a tőkén kívül, amelyet közvetlenül előlegeztek, amely tehát vagy pénztőke vagy árutőke formájában létezik; tudniillik a tőke azon részén kívül, amely valóban a kereskedőé. Először maga a vétel és eladás; az az idő, amelybe *ez* a fajta munka (funkció) kerül; írnokoskodás, számvitel, könyvelés, útiköltségek, levelezési költségek stb. És nagyobb tőkénél a hivatalnokok, azok a fickók, akik a kereskedőnek dolgoznak, végül az irodája. Ami a saját munkájából erre a vacakra megy, levonható a profitból, mint a tőke minden más fajtájánál. A *kiadások,* amelyeket ez okoz, a tőke egy másik részét alkotják, amelyet nem közvetlenül árukba fektetnek be. Ezek olyan költségek, amelyeket a vétel és eladás idéz elő a tőkének azon a részén kívül, amely közvetlenül be van vonva ebbe a funkcióba. S a kereskedő a tőkének ehhez a részéhez ugyanazt a profitot csapja, mint a másikhoz, vagyis az áru árának nemcsak ezeket a költségeket kell pótolnia számára, hanem a profitot is rájuk. Mindez tehát elemként bekerül abba a *felárba,* amelyet a kereskedő hozzácsap az áru árához, vagyis az eladási árnak a vételár fölötti többletébe. Ez a többlet tehát kiegyenlíti ezeknek a *költségeknek* egy *részét,* amelyek magából az adásvétel műveletéből fakadnak és a kereskedő számára bizonyos mértékben benne foglaltatnak az áru vételárában, bár nem az eladónak kell fizetnie őket, hanem önmagának előlegeznie.

Ezek a forgalmi költségek – azaz a tisztán kereskedőtőke költségei – feloldódnak egy jelentéktelen részre, amely magából *áruk* fogyasztásából ered, tehát pl. útiköltségek, postaköltségek, papír, tinta, iroda stb. – és egy jelentősebb részre, amely *idegen munka megfizetéséből* áll, ez formailag *bérmunka,* mivel közvetlenül *tőkére* cserélődik, és csak ennek *újratermelési* folyamatában cserélik ki rá. Mindkét fajta forgalmi költség részben megvan magánál a termelőtőkénél (annak kereskedelmi vagy irodai költségei); *mivel a forgalom a saját folyamata.* Ezzel szemben a kereskedőtőkénél önállósul. Ott az iroda a gyár, bánya, farm stb. mellett van. Itt az iroda mint ilyen van, a maga kiadásaival.

Ezeket a költségeket nem magában az áru termelésében, a *használati értéke* előállításához szükséges munkafolyamatban csinálják, hanem az áru forgalmában vagy forgalmáért; azért szükségesek, hogy *mint értéket reali-*

zálják. Az áru újratermelési folyamatához szükségesek. Az áru csereérték és használati érték egysége; de használati érték, amelynek csereértéke csak mint ár, eszmeileg létezik és előbb realizálni kell. Amennyiben ez a realizálás költségeket kíván, ezek a költségek belekerülnek az áru újratermelési költségeibe, noha a közvetlen termelési költségébe nem. Ezek az újratermelési költségek tőkés termelés nélkül is megvannak, mihelyt a termelés egyáltalában árutermelés. A forgalmi folyamat nemcsak az *értéktöbblet* realizálása, hanem csak annyiban az utóbbi, amennyiben egyszersmind és mindenekelőtt az *érték* realizálása.

Minthogy a kereskedőtőke abszolúte nem egyéb, mint a forgalmi folyamatban funkcionáló termelőtőke egy *önállósult formája*, ezért valamennyi reá vonatkozó kérdést úgy kell megoldani, hogy a problémát először abban a formában vetjük fel, amelyben a kereskedőtőkére sajátos jelenségek még nem önállóan jelennek meg, hanem közvetlenül összekötve, követlen összefüggésben a termelőtőkével. Mint *iroda*, eltérően a *gyártól*, a termelőtőke állandóan a forgalmi folyamatban funkcionál. Tehát az irodát és költségeit és azoknak az áruk értékéhez és értéktöbbletéhez való arányát kell először megvizsgálni ott, ahol az iroda mint magának a termelőtőkének a forgalom felé forduló oldala megjelenik.

Az irodai költségek mindenekelőtt a lakbérre oldódnak fel, amely maga is megint összetevődik földjáradékból, a házban rögzített tőke kamatából, végül az e tőke pótlására szolgáló évi kopásból.

A járadék csupán egy része az értéktöbbletnek, a kamat is. A tőkés nem maga vágja zsebre őket, hanem egy másik tőkésnek fizeti. Ez mit sem változtat a dolgon. Mint költségek jelennek meg neki. De azért mégiscsak levonások abból az értéktöbbletből, amelyet a munkás hoz létre. A forgalmi költségeknek ez a része tehát abban oldódik fel, hogy a termelőtőkének a értéktöbblet egy részét házbér formájában egy másik tőkésnek és a földbirtokosnak kell fizetnie.

Az iroda béréből csak egy rész marad reális előleg, a ház évenként pótolandó kopása. Azután jönnek az irodaköltségek, amelyek mind papírra, tintára, tollra, bélyegekre és az írnokok, utazók stb. bérére oldódnak fel. Az az állótőke, amelyre e fickóknak a nyersanyagon — papír stb. — kívül szüksége van, feloldódik a ház kopására (a lakbér e részére) és arra a néhány ócska bútorra, amely szükséges az iroda kialakításához. Ezek olyan költségek, amelyeket a termelőtőkésnek tevékenysége különös természetétől függően nagyobb vagy kisebb mértékben fedeznie kell, készpénzben megfizetnie; amelyek valóságos tőkeelőleget képeznek és nem burkolt értéktöbbletet, amely az egyiknél, akinek ezt fizetnie kell, mint költség jelenik

meg, a másiknál, aki bevételezi, mint kamat vagy járadék, vagyis az értéktöbblet formájában.

Az előlegezett tőkének ezt a részét a tőkés éppúgy számításba veszi a profitráta kiszámításánál, mint a nyersanyagban, gépekben stb. előlegezett részt. Olyan értékek ezek, amelyeket elfogyasztanak és el kell hogy fogyasszanak, nem azért, hogy magát az árut, azaz az áru használati értékét megtermeljék, hanem hogy mint árut forgassák, és nélkülük nem lehetne az árut újratermelni, minthogy ujratermelése előtt az árunak pénzzé kell változnia, realizálnia kell értékét. Ezek az értékek a termelés *faux frais*-ihez* tartoznak, azaz olyan újratermelési költségekhez, amelyek nem az áruk használati értéke előállításának a költségei, hanem abból erednek, hogy gazdaságilag áru formájuk van. Ezek a költségek relatíve mindig nagyon jelentéktelenek a valóságos termelési kiadásokhoz képest, és annál jelentéktelenebbek, minél nagyobbaknak látszanak, mert csak ott feltűnőek, ahol nagy tőke lép működésbe, amelyhez képest — koncentrációjuk folytán — láthatók, de relatíve csekélyebbek, mint egy kis tőkénél. De a mennyiség itt nem érdekel bennünket. A minőségi meghatározottsággal van dolgunk.

Mindenesetre ezeknek a kiadásoknak az a sajátosságuk, ami megkülönbözteti őket a tulajdonképpeni termelési költségektől, hogy míg a profitráta (itt egyenlő az értéktöbblet rátájával, mivel a kiegyenlítődést figyelmen kívül hagyjuk) a legjobb esetben a termelési költségektől függ, itt megfordítva, a költségek a profit tömegével állnak arányban. Ha kicsiny a vállalkozás, tehát a profit tömege, akkor az iroda költségei minimálisak, mivel a termelő szinte egyedül gondoskodhat róla. Ha nagy a vállalkozás, tehát a profit tömege, akkor növekednek az iroda költségei és a munka némi megosztására adnak okot. *Hogy ezek a költségek mennyire összefüggnek a profittal, az megmutatkozik pl. abban*, hogy növekedésük esetén a munkabér egy részét a profitban való százalékos részesedéssel fizetik. Amennyiben a munkabér ezt a formát ölti, az irodai költségeknek ez a része a tőkés profitjából való levonásra redukálódik, amely levonás mindamellett meghagyja neki az átlagos rátát, mert *az átlagos termelési feltételeknél kedvezőbb feltételek között dolgozik.*

Ezt tehát szintén ki kell küszöbölni a kérdésből.

Mindenesetre ezek az irodai költségek — amennyiben nem magának a tőkésnek a munkájából állnak, s meg kell őket fizetni, előlegeket kívánnak — belekerülnek ezekbe az előlegekbe. Belekerülnek az áru árába, és hogy az árut újra lehessen termelni, értéke egy részének fel kell oldódnia (tehát

* — *improduktív költségek, járulékos költségek — Szerk.*

magának az árunak egy részét ki kell cserélni) irodára, tollra, tintára, papírra, az írnokok munkabérére stb. Minthogy ezek a kiadások semmit sem tesznek hozzá az áru használati értékéhez, olyan kiadások, amelyek nem kerülnek be a tulajdonképpeni termelési folyamatba, ezért a tőkés igyekszik minél inkább korlátozni őket. Ezek, amennyiben realizálódik az árunak *az az értékrésze*, amely munkabérre oldódik fel, magának az *árut* termelő munkának a termelési feltételeihez (még ha nem volna is semmilyen tőkés), tehát a munkabér újratermelési feltételeihez, [és] a munka feltételeihez tartoznak. Ezért az ország évi munkájának egy része ezeknek a feltételeknek az újratermelésével foglalkozik. Ezért a munkásnak mint *tőkét* kell őket újratermelnie, ha nem is mint profitot. Amennyiben e kiadások ahhoz szükségesek, hogy az áruknak az értéktöbbletet képviselő *értékrészét* termeljék újra, nem tartoznak a munkásra mint olyanra. Minden körülmények között mint folyton újratermelendő kiadások csökkentik a *profitrátát* és a *profit tömegét* annyiban, hogy a tőkének ezt a részét nem lehet nyersanyagra, munkabérre stb. kiadni.

Az egyetlen kérdés, amely itt felmerül, a következő: az írnokok és az iroda más tagjai formailag bérmunkások. Közvetlenül eladják a tőkének munkaképességüket. Szert tesz-e mármost a termelőtőkés profitra, kicsihol-e közvetlenül értéktöbbletet a bérmunkások e fajtájából vagy sem? Belekerül-e munkájuk az áru értékébe és hogyan? Itt nota bene nem felügyelőkről, managerekről van szó, akiket a termelési aktusban mint irányítókat foglalkoztatnak, hanem tisztán kereskedelmi munkásokról, akiknek csak az áru értékének realizálásával és az áru forgalmi folyamatából eredő funkcionális munkákkal van dolguk.

Az írnokok mindenekelőtt ebben hasonlóak a bérmunkásokhoz: ha pl. munkamegosztást vezetnek be köztük, akkor ugyanaz a létszám több munkát végez. De bérüket mint egyesek kapják, nem áll arányban munkájuk termelékenységével. Ellenkezőleg, munkájuk társadalmi jellege úgy jelenik meg nekik, mint a tőke termelőereje és mint magához a tőkéhez tartozó forma.

Továbbá: minél intenzívebb vagy extenzívebb a munkanapjuk, annál kevesebbet kell közülük tartania a tőkésnek. Annál magasabb a *profitrátája* a tőke egy adott hányadára, pl. 100-ra, annál alacsonyabb ez a költségtétel és pro rata* annál inkább csökken az előlegezett tőke az értéktöbblethez képest. Annál nagyobb a *profit tömege*, mert a tőke annál nagyobb részét lehet közvetlenül termelő módon befektetni.

Amilyen a munkás [viszonya] a közvetlen *termeléshez*, olyan az írnoké

* — arányosan — *Szerk.*

idegen gazdagság közvetlen *újratermeléséhez*. Az írnok munkája, mint a munkásé, csak eszköz a tőkének mint neki parancsoló hatalomnak az újratermeléséhez, és egyszersmind, ahogy a munkás létrehozza az értéktöbbletet, az írnok azzal foglalkozik, hogy segít realizálni azt, nem a maga, hanem a tőke számára.

De mindig megmarad a kereskedelmi munkások és a termelési folyamatban levő bérmunkások között ez a különbség: minél több munkát csihol ki a tőkés az utóbbiakból, annál nagyobb az értéktöbblete. Minél több meg nem fizetett munkát végeznek a bérmunkások, annál több eladható, de meg nem fizetett értéket termelnek. És minél nagyobb azoknak a munkásoknak a tömege, akiket az adott termelési fokon alkalmaznak, annál nagyobb az értéktöbblet tömege. Értéktöbbletet egyáltalában csak munka hozhat létre, amelynek realizálása a mennyiségétől függ, elvonatkoztatva attól, hogy megfizetik-e vagy nem fizetik meg. Ezzel szemben a kereskedelmi bérmunkásoknál: az érték, amelyet az áruhoz hozzátesznek, soha nem nagyobb, mint amibe ők maguk kerülnek; nem a munkájuktól függ, hanem a munkaképességük értékétől. Belőlük a tőkés csak annyira csiholhat ki értéktöbbletet, amennyire értékén alul fizeti meg a munkaképességüket, de a költségtételek között az értékén számítja fel. Ide, ahol mindenütt előfeltételezzük, hogy az értékeket megfizetik, nem tartozik ez az eset. Minél kevesebbet fizet a tőkés a kereskedelmi munkásnak, azaz minél többet dolgoztatja ugyanazért az árért, annál *kisebbek* a járulékos költségei. Azaz annál kevesebb költséget okoz neki az értéktöbblet realizálása. De magát az értéktöbbletet ez nem érinti (csak közvetve, amennyire a tőke nagyobb részét lehet a termelő kiadásokba befektetni). Ezért e munkások mint olyanok tömegének a növelése is csak akkor következik be, ha több értéket és értéktöbbletet kell realizálni, tehát több ilyen fajta munkára van szükség. Ez mindig következménye, sohasem oka az értéktöbblet növekedésének.

Ennek a kereskedelmi munkásnak azonkívül még ez közös vonása a tulajdonképpeni bérmunkással: amit neki fizetnek, az az ő különös, a bérmunkásénál magasabban álló munkaképességének az értéke, újratermelési költsége (ez egyébként a konkurenciától függ és a civilizáció haladásával egyre olcsóbbá válik). A tőkés termelés – és ezért a civilizáció – fejlődésével ez a munkaképesség elértéktelenedik, újratermelési költségei olcsóbbá válnak, 1. mert bekövetkezik a munka megosztása, ezért egyoldalúbb képességet kell termelni, és e termelés költsége a tőkésnek részben semmibe sem kerül, hanem a munkás ügyességét maga a funkciója fejleszti ki, mégpedig annál gyorsabban, minél egyoldalúbbá válik a munka megosztásával; 2. mert az előképzettség, az ismeretek stb., olvasás, írás, számolás és egyáltalában

a kereskedelmi ismeretek, nyelvismeret stb. a tudomány haladásával egyre gyorsabban, könnyebben, általánosabban és olcsóbban termelődnek újra, minél inkább uralkodik a tőkés termelési mód és ezért minél inkább irányítják a *tudományt és a tanítás módszereit a gyakorlat felé*; 3. a népoktatás általánossá válása lehetővé teszi, hogy a munkások e fajtáját olyan osztályokból toborozzák, amelyek ebből régebben ki voltak zárva, rosszabb életfeltételekhez szoktak hozzá. Ezeknek az embereknek a munkaképessége ezért a tőkés termelés fejlődésével elértéktelenedik, bérük [csökken], miközben munkaképességük növekszik, részben a jobb előképzettség révén, a munka nagyobb megosztása és örökölt hagyományok következtében elért nagyobb ügyesség révén. E munka segédeszközei is tőkéletesednek, így minden a kereskedelemben szükséges számtankönyv és így tovább, a könyvvitel művészete stb.

De az a munkaidő, amelyet ezeknek az embereknek kell dolgozniok, nem áll semmi összefüggésben azzal a munkaidővel, amely munkaképességük újratermeléséhez szükséges. Minden olyan munka, amelyet ezen felül végeznek, meg nem fizetett munkaidő, amelyet a tőkés egyenérték nélkül elsajátít. Máskülönben, ha cserébe e munkaképességek értékéért, amelyet megfizet, csak egyenértéket kapna vissza, költségei nagyon megnövekednének, profitrátája nagyon csökkenne. De bármekkora is a meg nem fizetett munkaidőnek – amelyet ez a fajta munkás szolgáltat a tőkének – az aránya a megfizetett munkaidőhöz, ez a meg nem fizetett munka soha nem növeli az áru értékét és ezért nem tesz hozzá semmi értéktöbbletet. Csak csökkenti az érték realizálásának a járulékos költségeit, ezért csökkenti az előlegeknek az értéktöbblethez való arányát, ezért emeli a profitrátát ugyanabban az arányban, amelyben e munkát nem fizetik meg, és nem kerül be érte semmi egyenérték a termelési költségekbe. Soha nem tesz hozzá többet az áru értékéhez, mint a saját értékét, tehát soha többet, mint a költségeit, bármilyen mélyen alatta áll is a költsége annak a munkaidőnek, amelynek folyamán tevékenykedik. Ha a tőkés ezt a munkát nullára tudná csökkenteni, akkor a profitráta és a profit tömege annyival magasabb volna. Ha viszont a (tulajdonképpeni) bérmunkát csökkentenék nullára, akkor elesne a profit és maga a tőke az értéktöbblettel.

A tőkének a forgalom felé forduló oldala tehát kettősen jelenik meg [mint árutőke, amelynek folyton eladnia kell és mint] pénztőke, amelynek folyton vásárolnia kell. Ez a kereskedőtőkénél önállósul mint folyton a forgalomban levő tőke, amely egyfelől váltakozva áru és pénz formáját ölti, másfelől, bár különböző időben különböző arányban, folyton egyidejűleg mindkét formában létezik.

De a termelőtőke nemcsak hogy a forgalmi folyamatban váltakozva áru és pénz formáját ölti és ily módon funkciója mint az eladás és a vétel funkciója jelenik meg; nemcsak hogy a termelési folyamat folytonosságához mindig bizonyos mennyiségű forgalmi tőkében, amely pénzből áll, kell kifejeződnie. A vétel és eladás munkát kíván és ez a munka költségeket okoz, forgalmi költségeket. Ezek a termelő gyár mellett az irodában fejeződnek ki, és annak költségeiben, amelyek részint áruk fogyasztására oldódnak fel, hogy ezt a forgalmi munkát elvégezzék, részint olyan munkások bérére, akik csak az áru forgalmi folyamatából fakadó funkciókkal vannak elfoglalva, részint értékének realizálásával, részint a realizált értéknek termelési feltételekké való visszaváltoztatásával, vagy ami a merőben formai oldalt illeti, eladással és vétellel. Az árukat eladják értékük realizálására, megvásárolják (a termelő tőkés) újratermelésre, az ipari fogyasztás megkezdésére vagy megújítására. A tőkeelőleg e része nem létezik pl. a farmernél, alig látható a kisiparosnál, kézzelfogható formát kap a nagyiparban, de önállósulva, mint minden a termelőtőkéhez mint forgalomban levőhöz tartozó meghatározottság, a *kereskedőtőkében* jelenik meg. A kereskedőtőkének azon a részén kívül, amely áruként vagy pénzként funkcionál, egy másik rész az *irodai költségekben* és belső és külső funkcionáriusainak a munkabérében van előlegezve. *Az iroda a kereskedőtőke egyetlen műhelye.* A tőkének így felhasznált része a nagykereskedőnél sokkal nagyobbnak jelenik meg, mint az ipari tőkésnél, mert a minden egyes termelő műhelyhez kapcsolódó saját kereskedelmi irodákon kívül *a termelőtőkének az a része, amelyet a termelőtőkések egész osztályának kellene így felhasználnia, egyes kereskedők kezében van összpontosítva, akik ahogy a forgalmi funkció folytatásáról gondoskodnak, úgy az ebből a folytatásból eredő további forgalmi költségekről is.* A kereskedőtőkének erre a részére ugyanaz érvényes, ami a másikra. Minden egyes kereskedőtőke egy csomó termelőtőke helyett funkcionál, és az egész így kiadott kereskedőtőke olyan tőkét helyettesít, amelyet ebben a formában azelőtt az egész termelőosztály alkalmazott, és csökkent tömeggel helyettesíti, mert a munka megosztása és koncentrációja révén e forgalmi költségek összege csökken. Éppen ezáltal a kereskedőtőke növeli a magában a termelésben felhasznált tőkét és így közvetve a termelőtőke termelőerejét és tömegét.

Amennyiben ezek a költségek bekerülnek a kereskedőtőke funkciójába, mint ilyen költségek természetesen nem alkotják semmilyen részét a profitjának. Ahogy ezt közvetlenül a termelőtőkénél láttuk, előlegezett tőkeként, termelési költségként bekerülnek az áru árába. Amennyiben ezek az ár realizálásának (eladásnak) vagy az érték áruvá változtatásának (vételnek)

a költségei, amennyiben ezek a forgalmi költségek bekerülnek a kereskedelmi eladási árnak a vételártól való különbözetébe, annyiban a különbözet e része nem alkot profitot és nem része az értéktöbbletnek, hanem csupán előlegezett tőkének az újratermelése. Ha tehát a kereskedelmi profitról beszélünk, akkor kiadásainak ezt a részét, vagy az eladási árnak, vagy helyesebben az eladási ár és a vételár közti különbözetnek ezt a részét le kell vonni.

De jelentékeny különbség van a kereskedőtőkének kereskedelmi bérmunkásaihoz való viszonya és a termelőtőkének a maga kereskedelmi alkalmazottaihoz stb. való ugyanilyen viszonya között.

Először is magától értetődik, hogy miként a kereskedőtőke funkciója (akárcsak a termelőtőke kereskedelmi része) egyáltalában nem hoz létre értéktöbbletet, az általa alkalmazott munkások sem hoznak létre semmilyen értéktöbbletet. A forgalmi költségek mindig növelik a tőkekiadást és mindig csökkentik a profit rátáját. Azokat az árukat, amelyeket a forgalomban elfogyasztanak, kivonják mind az ipari, mind az egyéni fogyasztásból, és az itt végzett munka mindig levonás a termelő munkából.

A *kereskedőtőkének* az értéktöbblethez való viszonya más, mint a *termelőtőkéé*. Az előbbi elsajátítja az utóbbi értéktöbbletének egy részét, *átviszi egy részét magához. A második termeli az értéktöbbletet a munka közvetlen kizsákmányolásával*, idegen munka közvetlen elsajátításával. A termelőtőkének a forgalmi költségek mint járulékos költségek *jelennek meg*; a kereskedőtőkének mint *profitjának* forrása, amely profit — az általános profitrátát előfeltételezve — arányos e tőkék nagyságával. Az e forgalmi költségekbe való befektetés ezért a kereskedőtőke számára termelő befektetés. Tehát a kereskedelmi munka is, amelyet vásárol, az ő számára közvetlenül termelő. Csak azon funkciója révén, hogy értékeket realizál, funkcionál a kereskedőtőke az újratermelési folyamatban mint tőke. A profittömeg, amelyre szert tesz, attól a tőketömegtől függ, amelyet ebben a folyamatban alkalmazhat, és minél nagyobb az írnokok meg nem fizetett munkája, annál több tőketömeget alkalmazhat (annál több tőkét alkalmazhat a vételben és eladásban). De magát a funkciót, amely révén a tőkéje újratermelő tőke (nem pedig pusztán kamatozó tőke), nagyrészt a maga munkásaival végezteti el, akiket azonban mint munkaképességet fizet meg. Ezeknek az írnokoknak a *meg nem fizetett* munkája habár nem hoz létre értéktöbbletet, ahogy egyáltalában a kereskedőtőke sem, de létrehozza a *kereskedőtőke számára értéktöbblet elsajátítását*, ami a különös tőke számára teljesen ugyanaz, tehát profit forrása a számára. Máskülönben a kereskedői üzletet sohasem lehetne nagy méretekben, tőkés módon űzni. A kereskedő viszonya a maga „írnokaihoz stb." tehát sokkal inkább hasonló a termelőtőkének

a termelő bérmunkáshoz való viszonyához, mint a gyár stb. mellett működő kereskedelmi irodák írnokaihoz való viszonyához, bár maguknak a kereskedelmi munkásoknak a kizsákmányolása mindkét esetben ugyanaz.

A *pénzkereskedelemben* foglalkoztatott tőke a kereskedőtőke egy külön fajtája az *árukereskedelemben* foglalkoztatott tőke mellett, az egyik az *árutőke fejlődése*, a másik a *pénztőke fejlődése*, vagy az egyik a tőkéé mint árué, a másik a tőkéé mint pénzé. Mind a kettő csupán *önállósult formája és létezési módja* a forgalmi folyamatban tartózkodó *termelőtőkének*. Ahogy a kereskedelmi tőke a termelőtőke előtt létezik mint a tőke első szabad formája, úgy a pénzkereskedelem és a benne foglalkoztatott tőke (ide tartozik a *pénztőke*, kamatozó tőke is) csak a *kereskedőtőkét* előfeltételezi, tehát szintén mint a tőkének a termelőtőkét *megelőző* formája létezik.

Ahogy a kereskedelmi tőke – a tőkés újratermelési folyamaton belül – nem egyéb, mint egyfelől az *egyáltalában* való termelőtőke a maga *Á–P–Á* forgalmában (amely azonban egyszersmind külön alakot ölt, mert az áru itt tőke, *P–Á'Á"–P*), a maga vétel és eladás funkciójában, vagy az összmetamorfózis mozgásában, amelyen átmegy a forgalmi szférájában, másfelől a termelőtőkének egy attól különvált, *önállósult* része, amely számára a forgalmi szféra az ő sajátságos termelési szférája – ugyanez a helyzet a pénzkereskedelemben foglalkoztatott tőkével.

A forgásban levő tőke (és minden tőke forog, az állótőke is, mivel kopása mint értékalkotórész belekerül az áruba) pénzként csapódik le egy ciklus befejezésekor vagy kiindulópontjaként jelenik meg. Olyan értékösszeg számára, amelyet előbb még át kell változtatni tőkévé, a pénz mint kiindulópont elkülönülten jelenik meg. Ez csak *újonnan befektetett tőkénél* van így. De már a folyamatban levő tőke és ennélfogva az újratermelés folytonos pályáján levő tőke számára *végpont és kiindulópont egyaránt csak átmenőpontként* jelenik meg. Minthogy a tőkének a termelési szférában tartózkodás és az oda való visszatérése között *Á–P–Á'*-n kell átmennie, *P* valójában csak azért eredménye a metamorfózis egyik fázisának, hogy az ellenkező, azt kiegészítő fázis kiindulópontja legyen. A tőke azonban egyidejűleg végzi az *Á–P* és *P–Á* aktusokat. Azaz nemcsak az történik, hogy egy tőke a *P–Á* stádiumban van, miközben a másik az *Á–P* stádiumban, hanem ugyanaz a tőke, a termelési folyamat folytonossága miatt, *egyidejűleg* állandóan vásárol és állandóan elad. A tőke folyvást *egyidejűleg* mindkét stádiumban van. Miközben egy része pénzzé változik át, hogy áruvá változzék vissza, a másik része egyidejűleg áruvá változik át, hogy pénzzé változzék vissza. Hogy a pénz itt forgalmi eszközként vagy fizetési eszközként funkcionál-e – úgyhogy az utóbbi esetben az egyenleget fizetik ki, a másik esetben az érték

állandóan kettősen van meg, az egyik póluson mint áru, a másikon mint pénz –, az magának az árucserének a formájától függ. De mindkét esetben a tőkésnek állandóan pénzt kell kifizetnie (mégpedig *sok személy* számára; a termelőtőkésnek sok kereskedő, a kereskedőnek sok tőkés számára stb.), hogy állandóan pénzt kapjon fizetségül. A pénzkifizetés és -beszedés e pusztán *technikai művelete* önmagában munka, amely, amennyiben a pénz fizetési eszközként funkcionál, a mérleg kiszámítása után kiegyenlítési aktusokat tesz szükségessé. Ez a munka *forgalmi költség*. A tőke egy meghatározott részének állandóan kincsként kéznél kell lennie (érmetartalékként, azaz vásárlóeszközök tartalékaként és fizetési alapként, fizetések tartalékaként), s a tőke egy része állandóan ebben a formában áramlik vissza. Ez szükségessé teszi a fizetésen és beszedésen kívül e kincs *őrzését*, ami megint külön művelet. Valójában tehát a kincsnek forgalmi eszközökké és fizetési eszközökké történő állandó feloldódása s az eladás fejében kapott pénzből vagy esedékessé vált fizetésből való újraképződése – a tőke pénzként állandóan létező részének ez az állandó mozgása – elkülönülve magától a funkciótól, ez a *technikai* mozgás külön munkát és költségeket okoz, *forgalmi költségeket*. A munka megosztása magával hozza, hogy ezek a technikai műveletek, amelyek a tőke funkcióiból fakadnak, az egész tőkésosztály meghatározott funkcionáriusainak jutnak és ez az ő kezükben összpontosul. Ez itt, mint a kereskedőtőkénél, kettős értelemben való munkamegosztás. Külön műveletté, külön foglalkozássá válik, s mert külön foglalkozássá válik, az egész osztály számára végzik, ezért koncentrálódik, nagy méretekben folytatják, és e foglalkozáson belül munkamegosztás történik, egyrészt azáltal, hogy különböző, egymástól független ágakra hasad, másrészt, hogy ezeken az ágakon belül kifejlődik a műhely. Az e mozgásban levő termelőtőke egy része elkülönül a termelőtőkétől és csak ezekben a műveletekben foglalkoztatják – mindenekelőtt a pénz őrzése, kifizetése, beszedése, a mérlegek kiegyenlítése stb. –, különválasztva azoktól az aktusoktól, amelyek e technikai műveleteket szükségessé teszik. Ilyen a pénzkereskedelemben önállósult termelőtőke.

Ha továbbá egy egyes tőke újratermelési folyamatát vizsgáljuk, a realizált értéktöbblet pénz formájában tér vissza. A profitot részben jövedelemként kiadják, részben vissza kell változtatni tőkévé. Az újratermelési folyamat nemcsak egyszerű újratermelési folyamat, hanem felhalmozási folyamat, bővített újratermelés is. Ez részben mint *pénzfelhalmozás* jelentkezik. Hogy az egyes tőkés a maga pénz formájában létező profitját azonnal visszaváltoztathatja-e tőkévé, azaz felhasználhatja-e újratermelési folyamatában, az függ 1. a piac állásától, amely talán nem engedi meg egy meghatározott

vállalkozás rögtöni bővítését; de 2. termelőtőkéjének szerves összetételétől is, mivel nem minden összeget lehet azonnal termelőtőkévé változtatni, hanem ez részben a technológiai feltételektől függ (pénzem elég lehet egy gyár bővítéséhez, nem elég egy új gyár hozzátevéséhez), részben attól, hogy az összegnek elég nagynak kell lennie, hogy megfelelő arányokban oszoljon meg változó és állandó tőkére. Amíg ez nem lehetséges, a pénz parlagon heverő kincs – most parlagon heverő tőke. Őrzése a pénzkereskedőnek jut. Olyan művelete ez neki, amely a tőkés felhalmozási folyamatnak először *pénzfelhalmozásként* (legalábbis részben) jelentkező mozzanatából ered. Amíg a tőkés a pénzt nem fektetheti be saját vállalkozásába, igyekszik ezt a parlagon heverő kincset mint *kamatozó* tőkét értékesíteni, kölcsönadni. Ezt végzi a pénzkereskedő az egész osztály számára; *kölcsönadni és -venni*, valamint fizetni és beszedni a pénzkereskedelemben foglalkoztatott tőke különös funkciójává válik – olyan funkcióvá, amely magából a tőke újratermelési folyamatából ered. Ami azelőtt mint a kincskészlet *koncentrálása* jelent meg, most egyúttal mint a tőkeként kölcsönadható *pénz* koncentrálása jelenik meg.

Ugyanebben a helyzetben van az a tőkés, aki már megkereste a magáét, de azt nem mint pénzt, hanem mint tőkét akarja felemészteni, vagyis kamatokból akar élni.

Úgyszintén maguk a *termelőtőkések* valamennyien a profitnak azt a részét illetően, amelyet mint jövedelmet adnak ki, de nem egyszerre, hanem fokozatosan. Ezt a fogyasztási alapot (a tulajdonképpeni *érmetartalékot*) a közbenső időben kölcsön lehet adni mint tőkét és minden körülmények között fel kell halmozni bizonyos méretekben mint pénzt. Ugyanígy áll a dolog a *földjáradékossal*, aki azonkívül jövedelmének egy részét kamatozó tőkeként akarja felemészteni. Ugyanígy minden nem-termelő munkással, akiknek a jövedelmét részben tőkésítik, részben fokozatosan megeszik, de nagyobb adagokban, bizonyos határnapokon kapják.

Mindez mint kölcsönadható tőke a pénzkereskedőnél koncentrálódik, aki azonkívül maga is kölcsönöz pénzt és készenlétben kell tartania meghatározott alapot, hogy mindig tudjon fizetni. Különös tőkéjének a funkciója csak önállósult formája azoknak a folyamatoknak, amelyek a tőke újratermelési folyamatából (profit tőkévé változásából), részben a forgalom formájából erednek, abból, hogy újonnan fellépő tőke a pénz formájában lép fel. A pénzkereskedő az egész osztály számára ad és vesz kölcsön, helyesebben az egész osztály kölcsönadásait és -vételeit végzi.

Váltóárfolyamüzletek és *váltóüzletek* a pénz világpénz funkciójából eredően; a nemzeti érmék különbözősége. Végül *nemesfémrudakkal való keres-*

kedelem [közvetíti a pénz világpénz funkcióit[243]]; *részben a nemzetközi fizetések kiegyenlítése*, ennélfogva a pénztőke ide-oda vándorlása (itt azért tőke, mert [a pénz] tőke formájában [jelenik meg]); részben új *aranynak és ezüstnek* a termelési forrásokból való megszerzése. Az utóbbit valójában a külkereskedelem szerzi meg. De a *technikai részt*, a nemesfémrudak visszatérítését a pénzkereskedő vállalja. Kincsképzés – uzsoratőke – nemzetközi érmék átváltása – nemesfémrudakkal való kereskedelem (az angol aranyművesek[244]), ezek az alapjai a pénzkereskedelem önálló fejlődésének. Sajátosan az árukereskedelemhez kapcsolódik, mivel a tőkés termelés kifejlődése előtt csakis a kereskedőtőke az, amely állandóan tömegesen vesz és elad, kölcsönad és -vesz, fizet és beszed, egyszóval főleg a pénz formájában van állandóan vagyona.

Csak a *hitelüggyel* kapja meg a pénztőke és a pénzkereskedelem a magából a tőkés termelési módból eredő formát.

A *pénzkereskedelem* profitja nem okoz olyan megértési nehézséget, mint a kereskedőtőkéé. Az utóbbinál a nehézség abból ered, hogy ez a profit az áruk árához való hozzácsapással keletkezik és az árut drágábban adják el, mint ahogy veszik; ami látszólag ellentmond annak, hogy az áruk termelési árát és végső soron az értékét a munkaidő határozza meg. A pénzkereskedelemben viszont az áru közvetlenül teljesen kimarad a játékból és a pénzkereskedő profitjának összehasonlíthatatlanul nagyobb része a kamatból áll, amire tőkét ad kölcsön, miközben ő ingyen veszi kölcsön, vagy a kölcsönnyújtás kamatának azon kamat fölötti többletéből, amire ő veszi kölcsön. Profitjának forrásaként tehát közvetlenül magának az értéktöbbletnek egy része jelenik meg, profitja pedig csupán ebben az értéktöbbletben való részesedésként.

Ezzel közelebbről csak a tőkéről mint *hitelről* szóló szakaszban fogunk foglalkozni, ami itt nem tartozik a feladatunkhoz.[245]

[7. *Termelési ár mint a tőke és a munka elosztásának szabályozója. Az áru termelési alkotórészei értékének megváltozása az újratermelési folyamatban*]

Kereskedőtőke.

A tőkének a különböző alkalmazások közti elosztásáról:

„A tőkét különböző alkalmazásokba irányítja a *profitráta*. Ez az általános elv módosul 1. a befektetés megváltoztatásával kapcsolatos nehézségek

miatt; 2. a különböző befektetésekkel járó kockázat miatt. A veszteségek kockázatát a biztosító társaságok meghatározzák, de a siker kockázatát is. Ha számításba vennénk a sok veszteséget, amelyet a kereskedők közössége szenved, a csődök számát, valamint a ritka siker eseteit, kiderülne, hogy az átlagos profitráta a kereskedelemben nem különbözik a más termelési ágakban befektetett tőkéétől." (*S. Ph. Newman*: „Elements of Political Economy", Andover és New York 1835, 83–85. old.)

„A társadalom fennálló gazdasági berendezkedésében az az aktus, amelyet a kereskedő végez el, hogy a termelő és a fogyasztó között áll, az előbbinek tőkét előlegez és termékeket kap viszonzásul, s azután ezeket a termékeket átadja az utóbbinak és tőkét kap vissza, olyan ügylet, amely megkönnyíti a közösség gazdasági folyamatait és hozzátesz értéket azokhoz a termékekhez, amelyekkel kapcsolatban ezt az aktust végezték." (I. m. 174. old.)

„A gyáros és a fogyasztó a kereskedő közbejötte révén időt és pénzt takarít meg. Ez a szolgálat tőke és munka kiadását kívánja meg és, *minthogy értéket tesz hozzá a termékekhez, mert ugyanazok a termékek a fogyasztók kezében többet érnek, mint a termelők kezében*" {*ez alapjában hibás.* Az áru használati értéke azért nagyobb a fogyasztó kezében, mint a termelőében, mert egyáltalában csak akkor realizálták. Az áru használati értéke csak azáltal realizálódik, hogy átkerül a fogyasztás szférájába. A termelő kezében csak lappangó formában létezik. De nem fizetek meg egy árut kétszer, először a csereértékét és másodszor a használati értékét. Azáltal, hogy megfizetem a csereértékét, elsajátítom a használati értékét. A *csereértéke* nem nőtt azáltal, hogy a termelőtől átkerült a fogyasztóhoz}, „*tulajdonképpen termelési aktusnak kell tekinteni*". {Ez hibás.} (I. m. 175. old.)

„Azt mondjuk, a kereskedelem hasznos, de nem mondjuk: a kereskedelem termelő." (*F. Vidal*: „De la répartition des richesses", Párizs 1846, 198. old.)

Igen jó írás a kereskedőtőkéről:

Corbet (*Thomas*): „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals or the Principles of Trade and Speculation explained", London 1841.

Corbet nem tart itt igényt arra, hogy a politikai gazdaságtan általános elveit nyújtsa. A kereskedőtőkét specifikus valaminek fogja fel és a specifikus működési módját ábrázolja. Összefüggését az *általános elvekkel* inkább lazán sejteti, semmint kifejti. De Corbet nem is tűzi ki maga elé ezt a feladatot. Átengedi az általános közgazdásznak. Átfutjuk most Corbet néhány fő tételét.

„Minden kereskedelem *különböző fajtájú* dolgok *kicserélése*; és az előny ebből a *különbözőségből* fakad. Egy font kenyeret egy font kenyérre cserél-

ni... semmiféle előnnyel nem járna... a kereskedelem ezért előnyösen elüt a *játéktól, amely csak pénz cseréje pénzre.*" (I. m. 5. old.)

Á–P–Á'-nál az előny *Á* és *Á'*, azaz a cserélt használati értékek különbözőségéből fakad. Csak a csere által *realizálódnak* az áruk mint használati értékek, azzal, hogy abból a kézből, amelyben csupán a csereérték hordozói, átmennek abba a kézbe, amelyben valóban használati értékek. A csereérték úgy jelenik meg, mint puszta forma ennek a folyamatnak a közvetítésére és semmiféle változtatása nem foglaltatik benne. Ezzel szemben a tőke egész mozgása, *P–Á–P'* magában foglalja a végpontok, *P* és *P'* minőségi azonosságát. Ha nem foglalna magában semmi változtatást a végpontok *mennyiségében*, akkor a művelet tautologikus, együgyű és haszontalan volna. És valóban, tegyük fel, hogy egy kereskedő árukat vett 100 £-ért, és a piac helyzete arra kényszeríti, hogy 100 £-ért adja el újra, akkor ez ugyanaz, mintha az eredeti 100 £-et tartotta volna meg a kezében, ami őt vagy a 100 £-jét illeti. Ha arra kényszerülne, hogy kevesebbért adja el, ami megtörténhet, akkor a művelet tényleges veszteséget foglalna magában, ami sohasem lehet a célja vagy szándéka. Ez a tőke általános formulája, akár ipari, akár kereskedelmi, s akár árukereskedelem a kereskedelem, akár pénzkereskedelem. Ez mindig vétel az eladásért; tehát ha eltekintünk a *P' mennyiségében P*-hez képest történő változástól, akkor pénz cseréje pénzre, csereértéké csereértékre. Itt nincs *különbözőség* a cserélt áruk *fajtáiban*, tehát nincs a különbözőségből fakadó előny. Ilyenképpen *Corbet* szerint a tőke minden mozgása *játék* volna, és a különbség a szó tulajdonképpeni értelmében való *játék* és a tőkés játéknak más fajtái között ennyi volna: az egyik esetben {de egyszersmind ez az eset a szó tulajdonképpeni értelmében való pénztőke valamennyi műveletével} a pénz pénzre való cseréjét álcázzák közvetítő mozgások, a másik esetben nem. A játékos közvetlenül (és ebben osztozik a tőkét kölcsönadó tőkéssel, a bankárral stb.) latba vet pénzt, hogy több pénzt nyerjen vagy elveszítse a latba vetett pénzt. A termelőtőkés, akár ipari, akár kereskedelmi, először pénzét árura cseréli, hogy azután az árut cserélje pénzre. Az egyik esetben a pénz pénzre való cseréje álcázatlan, közvetlen, *sans phrase**. A többi esetben álcázzák közvetítő mozgások, de mindig a komplex mozgások eredményeként jelenik meg. Tehát ha Corbet azért nevezi a játékot játéknak, mert pénz cseréje pénzre, akkor a tőke minden mozgása *játékká* oldódik fel. Ezért tekinti pl. *Pinto* a kereskedelmet „un jeu"-nek**. De mivel ha csak az egyik fél nyer, ez a játék hamarosan

* — *kertelés nélküli* — *Szerk.*

** — „játék"-nak — *Szerk.*

véget érne, hogy ez a művelet folytatódjék, váltakozásnak kell bekövetkeznie, hol az egyiknek, hol a másiknak kell a vesztes, illetve a nyerő félnek lennie. Itt csak az az ellentmondás van kifejezve, hogy az elidegenítésből eredő profit magában foglalja az egyik fél veszteségét és ezért nem lehet folytonos, általános termelési viszony. Pinto ezt mondja:

„A kereskedelem játék; és koldusoktól nem lehet nyerni. Ha hosszú időn át mindenkitől mindent elnyertek volna, akkor barátságos megegyezéssel a profit legnagyobb részét vissza kellene adni, hogy újrakezdődhessék a játék. Ez a telhetetlen kereskedelem elemésztené önmagát." (*Pinto*: „Traité de la circulation et du crédit", Amszterdam 1771, 231. old.)

És MacCulloch barátunk valóban képtelennek érzi magát arra, hogy a spekuláció, azaz a játék elvét valahogy elválassza a kereskedelem és a tőkés mozgás – venni hogy eladjanak – elvétől. Ezt mondja:

„Minden olyan ügylet, amelyben egy egyén azért vesz valamely terméket, hogy azt ismét eladja, valójában spekuláció." (*MacCulloch*: „A Dictionary, Practical etc. of Commerce", London 1847, 1009. old.)

Ezt a jegyzetet kell csinálni a munka megosztásához.

Corbet a *munka megosztásának* egy igen fontos új elvét állítja fel magán a termelés szféráján belül. De a munka megosztásának ezt az elvét nem lehet kifejteni itt, ahol általános természetéről van szó, mert már előfeltételezi a tőke valóságos mozgását. Ez az elv az, hogy évek hosszabb időszaka folyamán az áruk árai kiegyenlítődnek termelési áraikká. A tulajdonképpeni iparban már az állótőke sajátságos forgása hozzáköti a termelőt nemcsak egy különös termelési szférához, hanem ennek a szférának egy adott alosztályához is. A kereskedelemben (nagybaniban) ugyanezt a besorolást egy speciális fajta kereskedelembe és e fajta egy különös alosztályába az áruárak (azaz a piaci árak) kiegyenlítődésének több évre kiterjedő ciklusa hozza létre. Egyáltalában Corbet igen jól kiemeli, hogy az átlagár, amely első pillantásra absztrakciónak jelenik meg,

1. mint a munka megosztását szabályozó elv jelenik meg;

2. újra különös kereskedelemfajták – tőkebefektetési szférák – képződnek, amelyek csak az *átlagárakon* alapulnak.

„A kereskedelem harmadik elve az, hogy mindig *ugyanazzal az áruval* vagy árucsoporttal kereskedjenek." (I. m. 12. old.) „Ezt részben megalapozza és segíti annak *szükségessége, hogy kiegyenlítsék a kereskedelem ingadozásait.*" (I. h.) „Ennélfogva amikor a kereskedelem a legnagyobb haladást érte el és legközelebb jutott a tökéletességhez, megjelenik a *foglalkozások* olyan *megosztása*, hogy Oroszországgal kereskedő, Amerikával, Hollandiával kereskedő, fakereskedő, gyümölcskereskedő stb." (I. m. 14. old.)

„A *profit* az általános elv szerint *mindig ugyanaz*, bármilyen is az ár; megtartja helyét, mint az úszó test dagályban vagy apályban. Amikor tehát az árak emelkednek, a kereskedő emeli az árakat, amikor az árak süllyednek, a kereskedő leszállítja az árakat, azaz amikor neki emelik vagy leszállítják, ő emeli vagy leszállítja őket vevőinek." (I. m. 20. old.)

Ebben a *felszínes* és *fonák* formában jelenik meg a kereskedőnek az, hogy a profit nem az ár túlfizettetéséből ered, hanem szerves alkotórésze az áru *értékének*. Neki ellenkezőleg, fordított formában úgy jelenik meg a dolog, hogy a „profit" mindig túlfizetés a termék valódi értékén vagy árán felül.

A profitok kiegyenlítődése (azzal együtt, amit az imént említettünk az átlagról) jól van ábrázolva a következőkben:

„Minden szükséges kereskedelemnek kell hoznia, illetve hoz profitot, és ha a kereskedelem megszűnik ezt tenni, akkor megszűnik szükségesnek lenni." (I. m. 22. old.) „Az egyik üzlet nem nyereségesebb, mint a másik." (I. h.) „*Az egyik üzlet nem kockázatosabb, mint a másik.*" (24. old.) „Pl. a hajóépítés: általában a kereskedelmet illetően a fuvarnak kárpótolnia vagy fizetnie kell minden kockázatért, s ami az egyént illeti, ezt fedezi vagy nullára csökkenti a *biztosítás*; *egy eszköz, amellyel a veszteséget mindenkire elosztják*" {ugyanolyan ostobaság volna azt mondani, hogy ez a veszteség *megszűnik létezni*, mert *mindenkire* **elosztják**, mint azt mondani, hogy a profit csökkenése, amely abból ered, hogy csökken a változó tőke aránya az állandó tőkéhez, vagy hogy az állótőke keringései hosszabbak, vagy némely forgótőkefajták később térülnek meg, vagy bármely olyan körülményből, amely szabályozza a profitok kiegyenlítődését különböző termelési szférák között – s a veszély, a veszteség kockázata, amely különböző szférákban nagyobb vagy kisebb, teljes mértékben bekerül e szabályozó körülményekbe –, hogy ez megszünteti az általános tőkeprofit csökkenését, amelyet ezek a körülmények okoztak}, „vagyis *az egész kereskedelemnek részesednie kell minden egyéni tagja veszteségében*, méltányos térítéssel azok számára, akik vállalják az *üzlet kiegyenlítésének* gondját és kockázatát, azaz a biztosítást kötők számára." (I. h.) „Fel lehet tételezni, hogy minden Nagy-Britanniához tartozó *hajó* elpusztul (erőszak vagy korhadás következtében) *17 év alatt*." (I. m. [26. old.]) „A tűzbiztosítás igen merész vállalkozásnak tűnik fel, ha a kapott biztosítási díj kicsinységét összehasonlítjuk azokkal a nagy összegekkel, amelyeket a biztosítóknak fizetniök kell... De az üzlet *nagy kiterjedése* és az *átlag* révén, amelyet ez a kiterjedés hoz létre, a tűzbiztosítás igen egyenletes jellegű vállalkozássá válik, amely mindig méltányos profitot vagy százalékot hoz a tőkére, s nem többet; valóban bámulatosan pontosan és egyformán, tekintve a végleteket, amelyeknek ki van

téve." (I. m. 27. old.) „Amikor azt mondjuk, hogy egy vállalkozás nem hasznothajtóbb, mint a másik, ez általánosságban az üzletre értendő, s beleszámítva azt a tényt, hogy **mindegyik** *egyéni üzlet egyik alkalommal többé vagy kevésbé hasznothajtó*, vagyis jobban vagy rosszabbul fizet, mint más alkalommal. Hogy *profitváltozás, valamint árváltozás* bizonyos fokig folyton történik, illetve állandó működésben van minden egyes és valamennyi vállalkozásban, az valóban kétségtelen. Ez már a kínálatnak a kereslethez való igazodásából következik." (I. m. 33. old.) „*Ingadozások kiegyenlítik egymást.*" (35. old.) „Ingadozások, apályok és dagályok, vagy lengések állandóan történnek vagy állandóan végbemennek, nagyobb vagy kisebb mértékben, minden egyes és valamennyi vállalkozásban." (36. old.)

A *konkurenciára* vonatkozóan:

„A konkurenciára a következő általános elvek érvényesek: *valamely áru minimális ára szabályozza ennek az árunak a piaci árát.* Másodszor: a konkurenciát *nem az emberek többsége, hanem a kisebbsége* szabályozza. Harmadszor: *tőkések*, azaz a *nagyobb vagy fő tőkések szabják meg az árat.* Ekképpen csak egy társaság van Angliában bármilyen méretű táblaüveg gyártására, tudniillik a Brit Táblaüveg Társaság a lancashire-i Ravenheadben, valamennyi többi cég képtelennek bizonyult arra, hogy konkuráljon vele; és a shrewsburyi nagy cérnagyárosok a királyság valamennyi többi cérnagyárosát kényszerítik, hogy úgy tegyenek, mint ők, miképpen az összes skóciai vasöntőket a nagy Carron társaság szabályozza és készteti állandó követésre." (I. m. 42–44. old.) „Pl. földek és házak *bérbeadása* feltételes eladás, vagy *egy dolog korlátozott időre való használatának* eladása." (I. m. 81. old.)

Átlagra alapozott vállalkozások: „A nagy elv, amelyen minden biztosítás alapul, akár tengeri, élet- vagy tűzbiztosítás, az *átlag*, az általános veszteség elosztása az összes biztosítottakra; azaz az egyéni események bizonytalansága és az általános vagy kumulált események bizonyossága. Pl. bármely személy élettartama igen bizonytalan, de az emberi élet átlagos tartama vagy ideje igen bizonyos vagy közismert. Így a tengeri vagy a tűzbiztosításnál valamely egyéni vagy különös tulajdon elpusztulása bizonytalan dolog, de az elpusztult vagy egy adott időn belül elpusztuló tulajdon átlagos összege vagy értéke elég jól megállapítható vagy felbecsülhető dolog. Ebből következik tehát, hogy minél kisebb a kockázat (vagyis mindegyik egyéni kockázat) összegben és minél nagyobb a biztosítottak száma, annál inkább redukálódik a dolog egy pontos átlagra, és annál jobban intézik." (I. m. 100–101. old.)

„*A vállalkozást mindig túlzásba viszik.*" (115. sk. old.) „Bármilyen nagy a

közönség étvágya vagy óhaja valamire, a nyújtott élelem, a szolgáltatott kínálat mindig meghaladja a keresletet. A malthusi szaporodási elvhez hasonlóan, a tehetség a társadalomban mindig növekedőben van, fölös, túlteng (pl. az újságírásban)... Még világosabban mutatkozik ez a városokban. Egy város mindig *túlságosan beépített*, minthogy mindig több ház van benne, mint amennyi szükséges, különösen a kültelkeken vagy peremvárosokban, ahol sohasem fizetődnek ki, hanem mintha a közjó érdekében vagy a hely méltóságáért, tiszteletére építették volna őket – csak igen távoli vagy jövőbeli kilátással a profitra." (115–117. old.)

A tőke *forgásánál* és *újratermelésénél* fontos körülmény a következő: a tőke kiadása és megtérülése között *idő* telik el, még ha megtérül is. Ez az intervallum, a nagysága arányában, kettős módon hat. *Először a használati értékre.* Az idő abszolúte elpusztítja a használati értéket; azaz minden dolog bizonyos időszak alatt romlik és végül elpusztul, tönkremegy és elveszti azokat a tulajdonságokat, amelyek a használati értékét alkotják; némely cikk előbb, mások később. Némelyeket igen gyorsan kell eladni, nehogy romoljanak vagy teljesen tönkremenjenek; némelyek hosszabb ideig elállhatnak. Valamennyi többé vagy kevésbé megromlik, ha bizonyos időn túl nem kerül be a fogyasztásba, vagy ami ugyanaz, ha továbbra is eladó áruként létezik, ahelyett, hogy használati értékként felhasználnák. Ez hát az *első kockázat*, amelynek egy áru ki van téve, valójában a tőke van kitéve azáltal, hogy pénzből átteszik áruk alakjába, akár egyéni, akár ipari fogyasztásra szánják ezeket. Azonkívül az áruk *megóvása*, amennyiben használati értékek vagy cikkek, tőke és munka rájuk költését kívánja, némely esetben kevesebbet, másokban többet. Az áruk *kereskedelmi árába* csak az az *átlagos* költség kerülhet bele, amelyet egy adott cikknek a piacon tartózkodás intervalluma alatti megóvása szükségessé tesz. Ezt az átlagos költséget egy adott cikknél az az átlagos idő határozza meg, ameddig ebben a termelés és fogyasztás közti *intervallumban* van rögzítve, vagyis áruként a piacon való átlagos *tartózkodása. Különböző* **cikkeknél** ezt a megóvási költséget nyilvánvalóan nemcsak a piacon tartózkodásuk *átlagos ideje* határozza meg, hanem a különböző cikkek természetének megfelelően, megromlásuk átlagos ideje is, illetve e romlás *ugyanezen idő alatti* megakadályozásának a költsége. Ha az átlagos idő adva van, a megóvás költsége különböző cikkeknél használati értékként való sajátos tulajdonságaiktól függ. Ha a cikkek különböző természetéből eredő költség adva van, akkor a megóvás költsége kizárólag megtérülésük különböző *átlagaitól* függ, vagyis a különböző átlagos időtartamoktól, amelyek alatt a piacot terhelik, a piacon tartózkodnak *áru* állapotban (eladó áruk, az csak tautológia). Ez tehát *a forgalmi költsé-*

gek egyik tétele. De nyilvánvaló, hogy ez a tétel, ahelyett, hogy hozzátenne az általános termelés értékéhez, semmi esetre nem lehet egyéb, mint *levonás* abból. Tegyük fel, hogy az átlagos idő, amely alatt minden cikk a piacon tartózkodik, ugyanaz; tegyük fel másodszor, hogy romlásuk és megakadályozásának a költségei ugyanazok; tehát hogy az azonos forgalmi idő alatti *elkerülhetetlen kopás*, sőt, a rendkívüli kopásnak vagy romlásnak a megakadályozásával járó költség mindegyik termékfajtánál ugyanaz; akkor világos, hogy egyfelől ez az elkerülhetetlen kopás és a minimumra korlátozásának a költsége levonás a cikk csereértékéből (legalábbis az *értéktöbbletéből*), először, mert adott idő alatt az egész termelés ekkora százaléka egyszerűen veszendőbe megy, és másodszor, mert ekkora *faux frais de production** merültek fel, nem értéktöbblet létrehozása folyamán, hanem realizálásának feladatával kapcsolatban merültek fel. Sohasem elegendő azt mondani, hogy a fogyasztónak kell megfizetnie ezt. De milyen forrásból fizesse meg? Forrása a fizetéshez a *terméke* vagy egy másik személy termékében való társtulajdona. Akkor világos, hogy a terméke kisebb lett és hogy termelési költségei növekedtek. Csökkent termelési alapja és megnövekedett termelési költségei miatt kétségtelenül képtelen kártalanítani egy másik termelőt ugyanilyen veszteségért, amely ennél a másik termelőnél merült fel. Világos tehát, hogy amennyiben ez a tétel bekerül az árba, nem változtatja meg az áruk árainak a viszonyát, mivel *ezeknek a forgalmi költségeknek az aránya* számukra azonos, és hogy amennyiben megváltoztatja az árak, sőt a profitok viszonyát, ez csak *kárpótlás* lehet különös vállalkozási ágak *nagyobb veszteségéért*, amely kivételes, a vállalkozás természetével velejáró veszteség a profitok egyenlősítése révén elosztódik a tőke alkalmazásának egész szférájára.

Az idő második hatása (eltekintve a megtérülésnek attól az általános hatásától, hogy lehetővé teszi a termelőnek az újratermelés megkezdését) a forgalmi folyamaton belül nem a *használati értéket* érinti (a csereértéket pedig csak másodlagosan, amennyiben ez csak a használati értékben *létezik*), hanem közvetlenül a *csereértéket*, teljesen függetlenül magának a cikknek vagy egy áru használati értékének a változásaitól, amelyeknek ki lehet téve a termelés és fogyasztás közti közbenső időzése, vagyis a piacon tartózkodása alatt. Nem beszélünk itt az áruk piaci árának változásairól, mert itt mindig annak az előfeltételezésnek az alapján elmélkedünk, hogy az árukat a valóságos értéküknek megfelelő áron adják el.

De az áruk valóságos értéke bizonyos időköz folyamán változik, és minél

---

* — *a termelés járulékos költségei* — Szerk.

nagyobb ez az idő, annál nagyobb a tér, a lehetőség ilyen értékváltozásokra. Nem vesszük figyelembe a kereskedőtőkét. Bár ez az értékén alul vásárolta a cikket, a cikk értéke eshet, mielőtt eladja, s ebben az esetben a vételár és eladási ár közti különbözet csökkenhet, teljesen eltűnhet, vagy éppenséggel az eladási ár a vételár alá is eshet a cikk értékében bekövetkezett közbenső változásnak megfelelően.

De, mint mondtuk, nem érdemes itt külön szemügyre venni a kereskedőtőkét.

A tőke forgalmi folyamata két részre, szakaszra vagy fázisra oszlik – először, az áru pénzzé változtatása, és másodszor, a pénznek árukká való visszaváltoztatása, tudniillik olyan árukká, amelyek az első áru termelésébe vagy kialakításába bekerülő alkotóelemeket képezik; termelő alkotóelemekké, ahogy a rövidség kedvéért nevezzük őket. Most azt vizsgáljuk, hogy mennyire befolyásolhatja az árat és a profitot az *érték* valamely *eltérése vagy változása*, amely e két fázis egyikében vagy másikában történik. Az utóbbi fázissal kezdjük, a pénznek termelő alkotóelemmé való visszaváltoztatásával.

Tegyük fel, hogy a termelt áru pamutcérna. A cérnát eladták, pénzzé változtatták, az árában foglalt értéktöbbletet realizálták és most a pénzt vissza kell változtatni a cérna termelő alkotóelemeivé.

Át kell változtatni gyapottá és segédanyagokká, mint szén, szappan, faggyú stb. Át kell továbbá változtatni munkává, azáltal, hogy újra munkabért fizetnek a realizált alapból. A gyapot értéke, mint minden más nyerstermék, az ember akaratától vagy a kiadott tőkétől függetlenül, az időjárástól függ. Ugyanaz a munkamennyiség igen különböző gyapotmennyiségeket hozhat az időjárás kedvezése szerint, amennyiben a régi gyapotföldekről van szó, vagy a talaj termékenysége szerint, amennyiben új földeket törtek fel gyapot termelésére. Következésképpen *ugyanolyan mennyiségű* gyapot, mondjuk hundredweight vagy font, igen különböző értékeket képviselhet. Tegyük fel most, hogy a gyapot értéke emelkedett, vagy mert rossz volt az idő, vagy mert a további gyapotkeresletet kevésbé termékeny földekről elégítették ki. Ebben az esetben a fonógyárosnak, hogy pótolja tőkéjének azt a részét, amelynek gyapotot kell pótolnia, többet kell kiadnia a realizált pénzből. A gyapot értékének ez az emelkedése elnyelheti vagy meghaladhatja a tőkéjének első forgása alatt szerzett egész profitot. Azután a munka ára emelkedhet, mert emelkedik a létszükségleti cikkek értéke. A fonónak megint a bevétele nagyobb részét kell kifizetnie, hogy pótolja tőkéjének azt a részét, amely bérekre oldódik fel. Ha ez a két körülmény egyidejűleg áll elő, lehetséges, hogy a fonógyáros, még ha az egész pénzbevételét – tőkét és profitot felhasználja is, képtelen lesz [anélkül, hogy

kölcsönhöz folyamodna, amit most figyelmen kívül hagyunk) ugyanazon a termelési fokon újrakezdeni műveleteit. Mindenesetre képtelen lesz ezt tenni *ugyanakkora tőkeösszeggel*, mint amilyet eredetileg előlegezett. Művelete veszteséges lesz, ha tőkéjének nem egy, hanem két egymást követő forgását tekintjük. Tegyük fel, hogy az első forgás alatt 100 £-et előlegezett és 120 áramlott vissza hozzá. Tegyük fel, hogy a második forgásban a kiadás egy kisebb mennyiségű állandó tőkére megnövekedett és a változó tőke is emelkedett értékben, de csökkent mennyiségben (az alkalmazott munka mennyiségében), úgyhogy profitja csak 5%. A második forgásban [kb.] 5%-ot, azaz $5^{15}/_{21}$-et nyert. De ő 120 £-et előlegezett, nemcsak a tőkét, hanem az első forgás profitját is. Ilyenképpen $14^{6}/_{21}$ £-et veszített[246]; mivel az első forgásban realizált profitjának ez a része eltűnt. Mindkét esetben realizált értéktöbbletet, de az első forgásban realizált értéktöbblet egy része a második forgásban elveszett. A második forgásban, ha önmagában nézzük, a tőkés veszített, mert volt 100 £ tőkéje és 20 profitja, most pedig 120 tőkéje van és csak $5^{15}/_{21}$ profitja. Világos, hogy átlagprofitját *ezeknek* a *különböző forgások alatti ingadozásoknak az egyenlővé tételével* kell meghatározni. Tehát hogy megkapja az *átlagos profitrátát*, ugyanannál a vállalkozásnál kell maradnia.

Történhet *értékváltozás* az állótőkéje alkotóelemeiben is. Ha a szén vagy a vas értéke emelkedett, nem lehet az állótőke kopását ugyanazon az áron pótolni, amelyen eredetileg bekerült a termelési folyamatba. Pótlásának a költsége magasabb lehet, mint amennyire az eredeti költségértéke rúgott. Azonkívül, az állótőke e részétől – a legutóbbi év pótolandó kopásától – eltekintve az egész gépi berendezés, szerszámok stb. értéke csökkenhetett újratermelési költségeinek esése vagy *új* értékének esése következtében. Valóban, ha a kopás pótlása többe kerül, akkor a gépi berendezés el nem fogyasztott részének az értéke is emelkedik; ha az egész gépi berendezés értéke süllyed, akkor kopása pótlásának a költsége is süllyed.

Most áttérünk *Á–P*-re, arra a fázisra, amely alatt a termék a forgalomban van, várva, hogy pénzre cseréljék. Nem beszélünk a piaci ár valamilyen eséséről vagy emelkedéséről, amely a kereslet és kínálat relatív erőinek változásaiból ered, mert feltételezzük, hogy az árak egyenlőek az értékekkel. Ha az előző példában *x* font cérna ára = 120 £ (amely magában foglal 100 £ költséget, amiből mondjuk 80 £-et fordítanak nyersanyagra, azaz *gyapotra* +20 £ értéktöbbletet), és ha a gyapot értéke hirtelen, egy rendkívüli termés következtében, 60%-ra esett, akkor a piacon forgó cérnában feldolgozott gyapot ára éppúgy süllyedne, mint a nyers állapotában levő gyapoté. Ennélfogva az *x* font ára 120 £-ről 88 £-re csökkenne (a benne foglalt gyapot

80 £-ről 48-ra süllyed). A fonó 12 £ tényleges veszteséget szenvedne, noha 20 £ profitot realizált, vagyis [több mint] 20% profitot, ami valójában 50%, sőt több értéktöbblet lehet. De ez számára ugyanolyan lenne, mintha 80 £-ért vásárolt volna *x* font gyapotot, hogy 48-ért adja el. Ha nem volna az értéktöbblet, amelyet elad a cérnájában, akkor a bevétele csak 48+20 = = 68 £ volna. Tehát 20 £-gel kevesebb*, mint most a realizált értéktöbblet következtében. Valóban, ha a gyapot ára ugyanazon az alacsony szinten maradna, a gyáros az újratermelés új fordulójában csak 48 £-et adna ki gyapotra, 20 £-et a többi költségre és ugyanazon a szinten folytathatná a termelést. És 20 £ profittal dolgozhatna, mint azelőtt. (A kiadott tőkéhez képest a profit rátája még emelkedne is.) De ha teljesen vagy megközelítően a régebbi gyapotárak térnének vissza, nem volna elegendő tőkéje a régi szinten való újratermeléshez. Ha adósságokat kellene megfizetnie (pl. kölcsönvett 100 £ kamatát vagy a korábbi gyapot, szén stb. szállítóinak adott váltókat), fizetésképtelenné válhatna. És mindenesetre *tőkéjének pénzértéke* csökkenne, bár a *pénz értékében* nem történne semmi csökkenés – 88 £ mindenesetre kisebb tőkét képviselne, mint azelőtt 100 (profittal együtt 120). Természetesen ellenkező lenne a hatás, ha a gyapot stb. ára nem esett, hanem emelkedett volna.

Az ilyen értékváltozás közvetlenül leértékeli a tőkét (termelőtőkét), ha a változás az első fázis, *Á–P* alatt történik; megbénítja az újratermelést és csökkenti a profitot, ha a második fázis, *P–Á* alatt fordul elő.

De minthogy a tőke mindig egyidejűleg mindkét fázisban tartózkodik (újonnan befektetett tőkét vagy pótlólagos tőkét természetesen csak a *P–Á* fázisban ható értékváltozások érintenek), egy értékváltozás ellenkező irányban hat a tőkének tőkeként forgó részére (*Á–P* fázisban) és a tőkének arra a részére, amelyet pénz formájából visszaváltoztatnak a termelő alkotóelemek formájába. Pl. ha a gyapot értéke esik, akkor a piacon levő pamutcérnák és szövetek leértékelődnek, de a fonó stb. gyapottá visszaváltoztatott tőkéje magasabb profitot hoz, mint azelőtt és lehetővé teheti neki, hogy termelési szintjét bővítse. (Persze veszteség neki, ha nagy nyersgyapotkészlete van az árváltozás megtörténte előtt. Ez elértéktelenedik, akárcsak a már cérnává stb. feldolgozott gyapot, és még gyorsabban.) Másfelől, ha a gyapot értéke emelkedik, akkor a forgalomban levő cérna stb. – egyszóval mindazon javak, melyekbe a gyapot bekerült – ára (ennélfogva a profit, mivel a költség ugyanaz marad) emelkedni fog, s ilyenképpen a megtérült tőke jóval meghaladja az előlegezett tőkét (ugyanez az eset a már gyapot-

* *A kéziratban*: több – *Szerk.*

készletekbe befektetett termelőtőkével), ezzel szemben az a tőke, amelyet vissza *kell* változtatni gyapottá ($P–\acute{A}$), alacsonyabb profitot fog hozni és vagy a termelés csökkentését teheti szükségessé (ha egyidejűleg nem estek a bérek), vagy pótlólagos tőke alkalmazását, hogy ugyanolyan mennyiségű terméket hozzon és ugyanolyan mennyiségű többletmunkát szívjon fel, mint azelőtt. Csak ha a piacok túl vannak telítve (akár úgy, hogy a piacok túl vannak telítve cérnával, szövettel stb., akár úgy, hogy az előző termésbeli gyapot nagy készletei terhelik még a kereskedő raktárait vagy töltik meg a gyároséit), okozhat a gyapot (vagy valamilyen más termelő alkotóelem) árának esése valamilyen mértékben kárt a termelőtőkésnek. De a gyapot stb. értékének emelkedése mindig nagymértékben akadályozza az újratermelést, miközben csak túltelített piacok esetén hozhat a termelőtőkésnek valami profitot.

Mindenesetre ezek a kockázatok, amelyek az áruk termelő alkotóelemeinek értékváltozásából erednek és ezért érintik az árukat a termelés és eladás közti, illetve a pénzformájuk és termelő elemekké való visszaváltoztatásuk közti intervallumban, sohasem kerülhetnek be a *forgalmi költségekbe*, azaz az olyan forgalmi költségekbe, amelyek a termék árában kompenzálódnak. Először is világos, hogy az ilyen, minden termelési szférával velejáró értékváltozásokból eredő *átlagos* kockázatok nem adhatnak kompenzációs jogcímet valamely különös termelési szférának. Másodszor azoknak az áruknak, amelyek rendkívüli módon ki vannak téve ilyen hirtelen értékingadozásoknak (pl. mindazok, amelyekbe a föld évi termékei kerülnek be, eltérően azoktól, amelyekbe különösen bányatermék kerül be), ha rendkívüli veszteségek kockázatával járnak, esélyük van rendkívüli nyereségekre is. És így ez kiegyenlítődik.

Az amerikai polgárháború következtében kitört jelenlegi gyapotválságban[247] mindkettő megmutatkozott. Egyfelől a legnagyobb nyomor az ipari kerületekben és a gyárak legnagyobb mértékű leállítása. Másfelől, minthogy a piacok 1860 óta túltelítettek, a piacon levő fonalak és szövetek árának és ezért a profitnak az emelkedése azon gyárosok számára, akiknek birtokában voltak ezek az áruk, de kivált azok számára, akiknek gyapotkészletei voltak és ezekkel spekuláltak Liverpoolban.

Most térjünk vissza Corbethez.

„Az idő *árkülönbözetet* idéz elő. Mármost a kereskedelem elvei feltételezik, hogy az egyik kézzel folyton eladnak, miközben a másikkal vesznek, úgyhogy az embernek *sohasem lesz kéznél valamilyen készlete, amelyre az idő hatást gyakorolhat*. Ez a szó szoros értelmében véve soha nincs így, még a fűszeresnél sem, még kevésbé a ruhakereskedőnél. Az áremelkedés vagy

-esés hatása itt különösen a *gyárosra* vonatkozik, akinél gyakran jelentős idő telik el a nyersanyag megvásárlása és azon időpont között, amikor feldolgozva és befejezetten a piacra tudja vinni... jóllehet mindenkit érintenie kell a vállalkozásból kikerüléskor kéznél levő készlete mértékében, az akkori ár és a bekerüléskori ár közti különbözetnek megfelelően." (121. old.) „Ami a boltos profitját vagy a gyáros által a nyersanyagra fordított munka értékét illeti, ha valamelyik esetben valaki a készletét sokkal alacsonyabb áron tudja pótolni, mint e profit összege vagy az ilyen munka értéke, akkor ő teljes biztonságban van, bármilyen egyéb különbözet létezik is az áru vételára és eladási ára között. Pl. ha 100 £ értékű cikkeket termel, eladja őket 85 £-ért és a készletét vagy nyersanyagát 80 £-ért pótolja, vagy csak 80 £-ért adja el őket és a készletét vagy nyersanyagát 75-ért pótolja, mindegyik esetben tiszta nyereséggel kerül ki az ügyletből, 5% profittal vagy hozammal a tőkére vagy készletre; és sohasem kerülhet jobb helyzetbe áremelkedés által, mert ha ebben az esetben sokat kell kapnia, ugyanolyan sokat kell fizetnie, amikor visszatér a piacra. Ilyenképpen látható, *hogy a tőke profitjának semmi köze nincs az ár emelkedéséhez vagy eséséhez, és teljesen különbözik attól.*" (121. old.) De mindenesetre a tőkéje elértéktelenedett. Egyébként ez csak annyiban helyes, hogy akkor mindig 5 £ profitra tesz szert, de téves, hogy mindig 5% profitra tesz szert. 5 a 100-ra = 5%; 5 a 80-ra = $6\frac{1}{4}$% és 5 a 75-re = $6\frac{2}{3}$%. Ha az értékváltozás következtében a tőke értéke csökken, akkor a *profitráta* emelkedik, ha a profit tömege ugyanaz marad; ha a tőke értéke az adott módon emelkedik, akkor a *profitráta* esik, ha a profit tömege ugyanaz marad. Ez merőben formális a kereskedőnél, aki mindig pl. 5%-ot csap hozzá, bármi is az áru ára. Ugyanez nem érvényes a termelőtőkésre. Nála a *profitrátának* az egyik esetben emelkednie kell és esnie a másikban, amennyiben ugyanannyi többletmunkát ad el, mint azelőtt.

Az előzőekből *világos*, hogy különbséget kell tenni a *tőke egy forgása* és a forgások sora vagy forgások ismétlődő száma között, amelyeket egy tőke egy *gazdasági újratermelési ciklusban* ír le. Ha egyetlen forgást vizsgálunk, akkor a profit egyenlő a többletnek az előlegezett tőkéhez való arányával. Ha pedig áruját a költségárán alul adja el, az merő veszteség. Itt valójában csak a vételár (vagy ami a termelőtőkésnek ugyanaz, a költségár) és az eladási ár (vagy termelési ár) közötti különbözetünk van; a különbözet az eredetileg előlegezett tőke értéke és azon érték között, amelyen az áruvá feldolgozott tőkét eladják. De másképp áll a dolog, ha nemcsak egy termelő forgást tekintünk, hanem az állandó újratermelési folyamatot egy több évet felölelő gazdasági ciklus alatt. Itt éppoly fontos, nemcsak a realizált profit

szempontjából, hanem az eredeti tőke pótolandó értéke szempontjából is, a különböző egyes forgások közötti összefüggés, illetve viszony is; egyszóval a különbözet a tőkének egy forgás elején volt eredeti értéke és a második forgásban ezt *pótló értéke* között és így tovább. Pl. ha a tőke = 100, a profit pedig az első forgás végén = 10, a *pótló érték* pedig a második forgás elején = 110, akkor a profit = 0, s az újratermelés rosszabb körülmények között kezdődne, mivel csak ugyanolyan tömegű többletmunkát szívna fel, noha az előlegezett tőke növekedne. A költségár nőne, a profitráta pedig csökkenne. Ezek az ingadozások kiegyenlítődnének a teljes ciklusban (még ha a tőke végül elértéktelenedne is, ezt helyrehozná a profit), amely forgások sorát foglalja magában.

„De az áresés nagyon elkedvetlenítően hat a kereskedelemre, mert bár a tőkés, legalábbis *kereskedőnek* tekintve, valójában nem veszít vele, a látszat ez, a nem-tőkés pedig *tönkremegy*. Ilyenképpen, feltételezve, hogy valaki, akinek nincs tőkéje, vásárolt 100 £ értékű árut, és váltót adott erre az összegre, ha kénytelen 80 £-ért eladni, vagyis nem adhatja el többért, akkor 20 £ hiánya van, s így nem elégítheti ki a vele szemben fennálló követeléseket, és kénytelen beszüntetni tevékenységét. Rendszerint az az eset, hogy az ilyen helyzetben levő személy első váltóját önköltségi áron alul való eladás révén fizetik ki, s lehet, hogy a másodikat is; de nyilvánvaló, hogy az ilyen félmegoldás hamarosan megteszi a hatását és válságba viszi a dolgokat. Ennek a végzetnek a nem-tőkés mindig ki van téve, és helyzete nagyon emlékeztet a tőzsdejátékosok közti határidőüzletekre, azzal a különbséggel, hogy neki a rendezés napjának elérkezésekor nincs meg a szükséges pénzalapja ahhoz, hogy megfizesse a különbözetet, ha az az ő rovására mutatkozik." (122. old.)

„Fogadjuk el, hogy a gyártott cikkek értékét befolyásolja a *nyersanyag értékének változása*, némelyikét, különösen a gyapjúszövetekét igen jelentékenyen, és ennélfogva valaki nyerhet vagy veszíthet azáltal, hogy ilyesmiből készlet van a kezében... mivel a spekuláció lényege mégiscsak a *nyersanyagban* van, anélkül hogy ez látszana, és megfelelően csak a durvább vagy egyszerűbb fajtáknál foganatosítható, amelyek mentesek a divattól és amelyeknél a gyártás költsége a lehető legkisebb." (128. skk. old.)

„*Készletek felhalmozódása* vagy *csere megszűnése*... túltermelés." (104. old.)

„Egy bushel gabonának vagy egy yard posztónak tulajdonképpen nincs *növekvő értéke*; természete szerint rögzített és változhatatlan; csak más dolgokban való változás gyakorolhat rá hatást, amely a körülményektől függően lehet kedvező vagy kedvezőtlen." (204. old.)

„*Határidőüzletek* értékpapírokkal... ezt a játék névvel bélyegzik meg, mert *úgy látszik, az egyik pontosan azt veszíti, amit a másik nyer*... És ez kétségtelenül játék." (207–208. old.) „Ami az utóbbit" (ennek az értékpapírjátéknak a moralitását) „illeti, csakugyan nem láthatunk benne semmi különbözőt attól, ami végbemegy *minden spekulációban*, *amely*, amennyiben két időpont közti árkülönbségről, jövendőről és esetlegességről van szó, *ugyancsak a játék elnevezéssel illethető*; és valóban vannak olyan áruügyletek, amelyek azzal a kikötéssel jönnek létre, hogy egy jövőbeli időszakban szállítanak vagy ehelyett megfizetik a különbözetet." (209. old.)[248]

[Negyedik szakasz]

[Vegyes][249]

[*1. Töredékek a XVIII. füzetből*[250]]

A kamatos kamat kérdéséhez[251] még a következőt:

A tőkének önmagát újratermelő lényként – egy veleszületett tulajdonságánál fogva örökké tartó, évenként gyarapodó értékként – való elképzelése vezetett dr. Price mesés ötleteihez, amelyek messze túlszárnyalják az alkimisták fantáziáit; ezekben Pitt komolyan hitt és a törlesztési alapról[252] hozott törvényeiben pénzügyi bölcsességének oszlopaivá tette őket:

„A kamatosan kamatozó pénz eleinte lassan növekszik. Minthogy azonban a növekedés rátája folytonosan gyorsul, bizonyos idő elteltével olyan rohamossá válik, hogy minden képzelőerőt megcsúfol. Egyetlen penny, amelyet Megváltónk születésekor 5%-os kamatos kamatra helyeztek ki, mostanáig már nagyobb összegre növekedett volna, mint amennyit színaranyból álló 150 millió földgolyó tartalmazna. De ha egyszerű kamatra helyezték volna ki, ugyanezen idő alatt csak 7 shilling $4^1/_2$-d-re ment volna fel. Kormányunk eddig *inkább az utóbbi*, mint az előbbi utat választotta pénzügyei megjavítására." (*Richard Price*: „An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt", II. kiad., London 1772. [18–19. old.]) (Elmélete: A kormány vegyen kölcsön egyszerű kamatra és a kölcsönvett pénzt kölcsönözze ki kamatos kamatra.)

„Observations on Reversionary Payments etc." c. munkájában [II. kiad.], London 1772, még magasabbra szárnyal: „Az a shilling, amelyet Megváltónk születésekor helyeztek ki 6%-os kamatos kamatra... nagyobb összegre növekedett volna, mint amekkorát az egész naprendszer magában foglalhatna, ha ezt a Saturnus pályájának átmérőjével egyenlő átmérőjű gömbnek feltételezzük." (I. m. XIII. old., jegyzet.) „Ezért egy államnak sohasem kell semmiféle nehézségek közé kerülnie; mert a *legcsekélyebb*

megtakarításokkal olyan rövid idő alatt, amilyet csak érdeke megkövetelhet, a *legnagyobb* adósságokat is ki tudja fizetni." (I. m. [XIII–]XIV. old.) Milyen szép elvek adódtak ebből a hívő Pitt számára!

Price-t egyszerűen elkápráztatták a számok mértani haladványából eredő roppant mennyiségek. Minthogy a tőkét, mit sem törődve a munka újratermelésének feltételeivel, önműködő dolognak, *puszta önmagát gyarapító számnak* tekintette (ugyanúgy, ahogy Malthus az embert a maga mértani haladványában[253]), ezért hihette, hogy ama képletben megtalálta a tőke növekedésének törvényeit. A képlet ez: $S = C(1+k)^n$. (Ebben a képletben S = a tőke és a kamat kiszámítandó összege; C az előlegezett tőke, k a kamatláb (100 megfelelő hányada) és n az évek sora, amelyek alatt a folyamat végbemegy). Pitt, 1792-ben, egy beszédében, amelyben javasolta a törlesztési alapra szánt összeg növelését, egészen komolyan veszi dr. Price misztifikációját.

„1786-ban" (lásd Lauderdale[254]) „az alsóház egyhangúlag elhatározta, hogy 1 millió £-et vesznek kölcsön állami célokra". (*Lauderdale*, i. m. 175. old.) Price szerint, akiben Pitt bízott, természetesen mi sem jobb, mint a népet megadóztatni, hogy az adóval beszedett összeget „felhalmozzák", s ily módon az államadósságot a kamatos kamat misztériumával tovavarázsolják. Adók a „törlesztési alapra" (sinking fund). „Ezt a határozatot hamarosan követte egy törvény – szerzője Pitt –, amely elrendelte $^1/_4$ millió £ felhalmozását mindaddig, míg az alap a felszabaduló életjáradékokkal együtt évi 4 millió £-re nem növekszik." (III. György uralkodásának 26. évéből való 31. törvény.) 1792. évi beszédében, amelyben javasolta a törlesztési alapra szánt összeg növelését, Anglia kereskedelmi túlsúlyának okai között Pitt a következőket sorolta fel: gépi berendezés, hitel stb., de „a legkiterjedtebb és legtartósabb ok a *felhalmozás*. Ezt az alapelvet Smithnek, ennek a lángésznek a műve teljesen kifejti és kellően megmagyarázza stb... A tőkéknek ez a felhalmozása úgy valósítható meg, ha az évi profitnak legalább egy részét félreteszik, hogy növeljék azt a főösszeget, amelyet a következő évben ugyanilyen módon használnak fel, s amely így folytonos profitot ad." [178–179. old.] Pitt Price kamatos kamat számítását azonosnak találta *A. Smith felhalmozási elméletével*. Ez fontos.

Child, a londoni bankárok ősatyja, egyébként ellensége volt az uzsorások „monopóliumának", ugyanabban az értelemben, ahogy Moses és fia a bulletinjeiben a kis szabók „monopolárai" ellenfelének vallja magát.

Már *Josiah Childnál* (a londoni bankárok atyjánál) („Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent", par *Jos. Child* (megírás ideje 1669) stb., angolból fordítva,

Amszterdam és Berlin 1754) azt olvassuk, hogy „100 £ 10%-ra 70 év alatt kamatos kamattal 102 400 £-et termelne". (115. old.) A felhalmozás első felfogása az, hogy kincsképzés, mint ahogy a tőke első felfogása az, hogy kereskedőtőke. A második felfogása a felhalmozásnak a kamatos kamat, mint ahogy a tőke második történelmi formája a kamatozó tőke, vagyis a pénz kamatra kölcsönzése. A politikai gazdaságtan olykor zavarba kerül, amikor a tőkés termelésre sajátságos viszonyok özönvíz előtti kifejezései újra érvényt szereznek maguknak mint e viszonyok kifejezései, ahogy a kamatos kamat a tőke felhalmozásának kifejezésére.

Hogy Price nézete mennyire gondolkodás nélkül becsúszik modern és viszonylag kritikus közgazdászok írásaiba, mutatja pl. az „*Economist*" következő passzusa:

„Ha voltak Angliában olyan esetek, amikor földet, minden velejáró joggal és kiváltsággal, nem vettek és adtak el újra meg újra" (és *ezért*, ahogy igen bölcsen következteti, nem „vált az érte fizetett pénz puszta képviselőjévé"), „amiben kételkedünk, abban nem kételkedünk... hogy minden hat penny járadék olyan *tőke képviselője*, amelyet a földtulajdonos megtakarított és újra befektetett a földbe olyan esetekben, amikor a földet nem adták el... *A megtakarított tőke minden adagjára jutó kamatos kamattal a tőke annyira mindent elnyelő*, hogy *a világ egész gazdagsága, amiből jövedelmet húznak*, már régen *tőke kamatjává* lett. Bár a föld egyes helyeken értékesebb, mint másokon, minden járadék *most* a földbe korábban befektetett tőke után fizetett kamat." („*Economist*", 1851 július 19.) Ugyanezzel a mesébe illő elképzeléssel azt is mondhatta volna az „Economist", hogy mindaz a munka, amely miriádnyi idő alatt realizálható, csak a mostanáig felhalmozott tőkének kijáró kamatot képviseli majd. Csak azért a mesébe illő elképzelésért idézem ezt a passzust, hogy a felhalmozás egyenlő kamatos kamattal. Egyébként, apropó, mellékesen, az „*Economist*" az idézett helyen megjegyzi, hogy a közösség mint olyan „mint korporatív testület... igényt tart a földre (mint közös tulajdonra), és soha nem mond le erről az igényéről". Aki föld vásárlására ad ki tőkét, „valójában veszít és átenged a közösségnek valamit azokból az előnyökből, amelyek *szigorúan és kizárólag személyi* tulajdonhoz tartoznak". (I. h.)

Végül még a „romantikus" Müller következő zagyvaléka:

„A kamatos kamatnak vagy az emberek önmaguktól gyorsuló erőinek dr. Price által leírt roppant növekedése, ha ilyen roppant hatásokat akarnak előidézni, egy több évszázadon át osztatlan, illetve szakadatlan egyforma rendet tételez fel. Mihelyt a tőkét felosztják, több egyes, önmagában tovább

növekvő dugványra vagdalják, az erők felhalmozásának egész folyamata újból kezdődik. A természet az erő haladványát egy körülbelül 20–25 éves pályára osztotta el, amennyi átlagosan minden *egyes munkásnak* osztályrészül jut. Ez idő leteltével a munkás elhagyja pályáját, s a munka kamatos kamata által szerzett tőkét most egy új munkásnak kénytelen átadni, többnyire több munkás vagy gyerek között elosztani. Ezeknek először meg kell tanulniok a nekik jutó tőkét életre kelteni és felhasználni, mielőtt abból tulajdonképpeni kamatos kamatot húzhatnának. Továbbá, a polgári társadalom által szerzett tőke roppant tömegét még a legmozgékonyabb közösségekben is hosszú éveken át fokozatosan halmozzák fel, s nem a munka közvetlen kibővítésére használják, hanem ellenkezőleg, mihelyt említésre méltó összeget összehordtak, egy másik egyénre, munkásra, bankra, államra ruházzák át *kölcsön* néven, amikor azután a kölcsönvevő azáltal, hogy a tőkét valóságos mozgásba hozza, *belőle kamatos kamatot* húz s könnyen kötelezheti magát arra, hogy a kölcsönadónak egyszerű kamatokat fizet. Végül ama roppant haladvánnyal szemben, amelyben az ember erői és azok termékei szaporodnának, ha csak a termelés vagy a takarékosság törvénye érvényesülne, ellenhatást fejt ki az elfogyasztás, megkívánás vagy a pazarlás törvénye." (*A. Müller*: „Die Elemente der Staatskunst", III. rész, Berlin 1809, 147–149. old.)

Lehetetlen néhány sorban több hajmeresztő és önmagát felfaló értelmetlenséget összehordani. Csak egyet említünk – a munkás és tőkés, a munkaképesség értéke és a tőke kamata stb. mulatságos összezavarásáról nem is szólva, szerinte a kamatos kamat szedésének többek között az a magyarázata, hogy tőkét „adnak kölcsön", amikor „*azután* kamatos kamatot" hoz. Ennek a „mélyenszántó bölcsességnek" vagy inkább „badarságnak" a rendkívüli sekélyességére példa: „A dolgok *árának* meghatározásánál az *időt* nem kérdezik; a kamat meghatározásánál főleg az időt veszik számításba." (I. m. 137–138. old.) Müller itt a *forgalmi időről* beszél. Minthogy a *kamatnál* a forgalmi időt meghatározónak *látja*, s az áru áránál ezt *nem látja*, a mélyenszántó bölcsesség abban áll, hogy a *látszathoz* tartja magát és erről az alapról elmélkedik a levegőbe. Ugyanez a fickó ezt mondja nekünk: „A városi termelés a napok turnusához van kötve, a falusi ellenben az évek turnusához." (I. m. 178. old.) A „városi termelésen" az ipart érti, ellentétben a földműveléssel. A földművelés, ha nem tőkés módon űzik – és ő erről beszél – persze az év turnusához van kötve. A nagy ipar viszont (az alkalmazott állótőke folytán) 12–15, a szállító ipar némely ágaiban (vasutak stb.) 20 éves turnushoz. Müllerünk eljárása jellemző a romantikára minden szakterüle-

ten. Ennek tartalmát a legvulgárisabb szokványos előítéletek alkotják, a felszín látszatából merített trivialitások. Ezt a hazug és triviális tartalmat aztán misztifikáló kifejezésmóddal akarják „emelkedetté" és költőivé tenni.[255]

* * *

{Kamat: Az „*Economist*" megjegyzi a kamatról: „Ha a nemesfém egy rögzített összege esik, ez nem ok arra, hogy kisebb mennyiségű pénzt szedjenek használatáért, hiszen ha a tőke kevesebbet ér a kölcsönvevőnek, a kamatot ugyanabban a mértékben kevésbé nehéz megfizetnie. Kaliforniában havi 3%, évi 36% a rendezetlen állapot miatt. *Hindusztánban*, ahol a kölcsönt az *indiai fejedelmeknek nem-termelő kiadásokra* nyújtják, a kamat, hogy a kölcsönadók tőkeveszteségeit átlagban kiegyensúlyozzák, igen magas, 30%, *semmi arányban* nincs azzal a profittal, amelyet ipari műveletekkel lehetne nyerni." („Economist", 1853 január 22. [89. old.]) Ám éppilyen kevéssé áll „arányban a profittal", amelyet a raijatok stb. nyernek, az a kamat, amelyet a vetőmagot stb. előlegező vagy akár szövőszéket stb. kölcsönadó uzsorás szed. Azaz nem áll arányban azzal a profittal, amelyet ezek a hindu földművesek és takácsok csinálnak. Éppoly kevéssé, mint ahogy az a kamat, amelyet az angol munkások fizetnek a zálogházban (átlagosan évi 100%, lásd Tuckett) sem áll arányban bérükkel, még kevésbé az „általuk elért profittal". Sőt, a kamat, amelyet ezek az uzsorások kapnak, nemcsak az egész profitot foglalja magában (az egész értéktöbbletet) hanem részben *levonás a munkabérből*, amely még az indiai szintnél is *lejjebb* van szorítva, pedig ez önmagában is alacsony, részben a hinduk igénytelensége, részben a talaj termékenysége és a rizs stb. ebből adódó alacsony ára miatt. Egyébként ez reprodukálódik pl. Angliában, ahol a „háziipar" puszta formája a tőkés termelési módnak reálisan még nem (hanem csak formálisan) alávetett iparnak. Ezt a szamár Carey ellen, aki pl. az indiai raijat által fizetett kamatot összehasonlítja az elsőrendű váltók kamatával Angliában, azt bizonyítandó, mennyivel magasabb a munkabér Angliában, mint Indiában.[24] De most vissza az „Economist"-hoz. A fentiekhez még ezt a kiegészítést teszi: „A kölcsönadó itt olyan magas kamatot szed, hogy elegendő legyen a tőke rövid idő alatti pótlására, vagy legalábbis, hogy összes kölcsönügyleteinek átlagában ellensúlyozhassa némely esetekben szenvedett veszteségeit a más esetekben szerzett látszólag túlzott nyereségekkel. (I. h.)

A *kamatlábról* ezt mondja:

„A *kamat rátája* függ: 1. a profitrátától; 2. attól, hogy milyen arányban oszlik meg a *teljes profit* a kölcsönadó és a kölcsönvevő között." („Econo-

mist", i. h.) Az „Economist", mint az összes angol közgazdász természetesen úgy véli, hogy profit egyenlő az egész értéktöbblettel-járadékkal; a kamat csak része ennek. A nemesfémek bősége vagy szűkössége, az uralkodó általános árak magas vagy alacsony szintje csak azt határozza meg, hogy nagyobb vagy kisebb mennyiségű pénzre lesz-e szükség a kölcsönvevők és kölcsönadók közötti cserék lebonyolításánál, akárcsak a csere minden más fajtájánál... A különbség csak az, hogy nagyobb összegű pénz kellene a tőkekölcsön képviseléséhez és átviteléhez... a tőke használatáért fizetett összeg és a tőke közötti arány fejezi ki a pénzben mért kamatrátát." (89–90. old.) A zálogház-históriára vonatkozóan:

„A pénz felára azért válik olyan mértéktelenné, mert gyakori a hullámzás egy hónapon belül, és mert az egyik tárgy kiváltására egy másikat tesznek zálogba, hogy így egy kis összeghez jussanak. Londonban 240 engedélyezett zálogkölcsönző működik, a vidéken pedig körülbelül 1450. Az alkalmazott tőkét körülbelül 1 millióra becsülik. Ez évente legalább háromszor térül meg és mindenkor átlagban $33^1/_2\%$ profittal; úgyhogy Anglia alsóbb rendjei az 1 millió időleges kölcsönzéséért évi 1 milliót fizetnek, nem számítva azt, amit a lejáratig ki nem váltott javakkal veszítenek." (*J. D. Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population etc." London 1846, I. köt. 114. old.)

Court of Exchequer. Homer versus Taunton. 1859 december 21. („*Reynold's Newspaper*", 1859 december 25.) (Harisnyaszövők.)

„Ez Homer (harisnyagyáros és fűszeres) (feleségének üzlete van helyben) a Shilton birtokon, a leicestershire-i Hinckley közelében, becsületsértési pere volt Taunton, a »*Midland Express*« szerkesztője ellen kétrendbeli rágalmazásért, mivel a felperest az alkalmazásában levő munkások zsarnoki elnyomásával, továbbá azzal vádolta, hogy *truck-rendszerben*[256] dolgoztat." (A fickó ugyanis, ahelyett, hogy bért fizetett volna munkásainak, a felesége boltjában vetette ki velük keresetüket.) „200–300 munkást alkalmazott. Az összes levonás után átlagos heti keresetük 3 sh 6 d és 4 sh között van. Egy *harisnyakötő gép* 2 £-be kerül és a tulajdonos évi 2 £ 10 sh-gel terheli meg a munkást a gép használatáért. (1 sh hetente, az 52 hétből 50 munkahét.)" (Tehát 40 sh-re 50 sh évente, vagyis 125%. Ez megmutatja Carey úrnak, milyen a kamat (járadék), amikor a profit az olyan ipari országokban, mint Anglia, valóban abban a kivételes formában jelenik meg, melyben ő általánosnak fogja fel, azaz olyan kamatként vagy járadékként, melyet a tőkés a munkástól a gép kölcsönzéséért kap. Itt elmarad a felügyeleti munkáról szóló fecsegés is. E kötők közül néhányan azelőtt gépek tulajdonosai voltak, de a tökéletesítések az ő régi gépeiket értéktelenné tették.

„A munkás ma, ezt jegyezzük meg, nem vásárolhat magának gépet. A harisnyakötő gépek szerkezetében végrehajtott bizonyos változtatások előtt egy képzett és szorgos férfi legalább 8–10 sh-et tudott keresni hetente." Ami a gépek *tökéletesítésének* hasznát illetően magát a munkást érinti, a jenny mule egymást a XVIII. században gyorsan követő tökéletesítései lehetetlenné tették a független (főként földművelő) takácsoknak, hogy értéktelenné vált gépeiket újakkal helyettesítsék, ily módon a tőkések kezére játszották őket. (Eltekintve attól, hogy mihelyt kiképződtek, mechanikai erővel mozgathatóvá váltak, a gépek a gyárrendszerhez vezettek.) („Néhány év óta – mondja Babbage 1832-ben megjelent könyvében, XXIX. fej. [281. old.] – olyan jelentős és nagyszámú tökéletesítést vezettek be a tüllgyártásban, hogy egy jó karban tartott gépet, amely eredetileg 1200 £-be került, néhány évvel később 60 £-ért adtak el. Abban a szempillantásban, mikor ez az iparág elkezdte élénken foglalkoztatni a spekulációt, a tökéletesítések oly gyorsan követték egymást, hogy gépek befejezetlenül építőik kezében maradtak, mert az ugyanazon cél elérését szolgáló szerencsésebb találmányok felülmúlták őket.")} „Egy nős, 4 gyermekes férfi heti 6 sh–6 sh 6 d-t tudott keresni; ám a *szokásos* levonások a gép bérére, lakbérre, mosásra stb. nem hagytak meg 2 sh-nél többet önmaga és családja fenntartására. Egy másik nagyon ügyes, 20 éve a szakmában levő munkás 12 sh-et is meg tudott keresni hetente, de akkor mindennap 15 órát kellett dolgoznia. Egy férfi, akit e per során kihallgattak, kijelentette, kabátja kivételével minden ruhát, amit visel, kölcsön kapott." „Az így szerzett pénz", mondja a „Reynold's Newspaper", „éhező és nyomorult embermiriádok verítékéből és erejéből párlódott, kiknek az élet szüntelen és meg nem fizetett gürcölésből álló gyászos vezeklés." Az újságírót, aki ezt a hajcsárt leleplezte, rágalmazásért 5 £ bírságra ítélték.

Ahol a tőkés termelés csak formális, ott a tőkés csak kiuzsorázó „*közvetítő*", akár az így űzött iparban, akár az ír vagy az indiai mezőgazdaságban. Vegyük a következő hírt a „*Times*" 1862 március 13-i számából, „*Éhező varrónők*" címmel.

„Március 11-én küldöttség kereste fel a hadügyminisztériumban Sir G. Lewist. Az eredetileg Miss Barlee által alapított egyesület, mely most erős támogatásban részesül, javasolja, hogy elvállalja a katonai ruházatra vonatkozó szerződéseket ugyanolyan feltételekkel, mint amilyeneket a kormány jelenleg ad a szerződőknek, és mégis 30%-kal többet fizet az éhező varrónőknek jelenlegi bérüknél. Ez az eredmény egyszerűen abból adódik, hogy megszabadulnak a »közvetítőktől« és *nyereségüket* azon emberanyag javára fordítják, amelytől eddig szerezték. Mindazon kedvezménnyel, amit az

egyesület adhat, egy egyszerű varrónő nem tud többet keresni 1 sh-nél katonaingek varrására fordított 10 órás szakadatlan munkával (2 ing naponta), ruhavarrással pedig nem több mint napi 1 sh 6 d-t 12 órás munkáért. A szerződés értelmében bérük jelenleg 5 d és 8 d között váltakozik 10 órás munkáért." {Ez heti 7 napra 35–56 d, azaz 2 sh 11 d–4 sh 8 d hetente.}

{„Nem tagadom, van valami kegyetlen a munkás ilyetén megrablásaiban, de ezek a *nyereség első, legbiztosabb alapjai* és nincs bennük semmi olyan, amitől az üzleti feddhetetlenségnek pirulnia kéne. A legtiszteletreméltóbb kartárs is követheti ezen a területen: minden, amit a főnök lefarag a munkástól, megengedett, ez két egymással küzdő erő." ([Saint-Germain Leduc:] „Sir Richard Arkwright", 144. old.) Bármekkora az átlagos profitráta, ha a főnök kizsákmányolja munkásait, pl. rendkívüli módon való túldolgoztatással, akkor ez tiszta profit. Minden elsajátításból eredő profit[214] bizonytalan. Adott átlagos üzleti körülmények között a munkás becsapása mindig *„a nyereség első, legbiztosabb alapja"*.}

{A tőkés valóságos profitja[257] nagyrészt elsajátításból eredő profit és a tőkés „egyéni munkájának" különösen széles játéktere van e terepen, ahol nem értéktöbblet megalkotásáról van szó, hanem a tőkések egész osztálya összprofitjának elosztásáról egyéni tagjai között a kereskedelem terepén. Ehhez itt semmi közünk. A profit bizonyos fajtái, pl. a spekulációra alapozottak, pusztán ezen a terepen mozognak. Vizsgálatukat tehát itt teljesen kirekesztjük. A vulgáris gazdaságtan baromi butaságát mutatja, hogy ezt – nevezetesen azért, hogy a profitot mint „bért" ábrázolja – összekeveri azzal a profittal, amelynek az értéktöbblet megalkotásában van az eredete. Lásd pl. az érdemes Roschert.[258] Az ilyen szamaraknál tehát az is egészen természetes, hogy összekeverik a különböző termelési területeken működő tőkéknek – az egész tőkésosztály összprofitjának elosztásakor szereplő – számítási tételeit és kiegyenlítődési okait a munkások tőkések által való kizsákmányolásának okaival, hogy úgy mondjuk, a profitnak mint olyannak keletkezési okaival.}

{*Az állandó és a változó tőke különböző arányai*:

„A pamutszövet ára Jáva szigetén. A gyapotot magvastól, piculonként (kb. 133 font) árulják. Ennek a súlynak nem több, mint $^1/_4$ vagy $^1/_5$-e gyapot; és a bennszülöttek primitív görgők segítségével egynapi munkával kb. $1^1/_4$ font gyapotot választanak le a magról. Ebben az állapotban 4-5-ször ér többet az eredeti költségénél; s ugyanannak az anyagnak különféle feldolgozottsági fokokon az ára piculonként:

Gyapot magvastól	2–3 dollár
Tiszta gyapot	10–11 „

Pamutfonal	24	dollár
Pamutfonal kékfestve	35	„
Jó egyszerű pamutszövet	50	„

Így ... a fonás költsége Jáván a nyersanyag értékének 117%-ára rúg, ... Angliában a pamut finom fonallá fonásának költsége kb. 33%." (*Babbage.* (Ch.) „On the Economy of Machinery etc.", London 1832, 165., 166. old.)

„A kézi munkát 1792-ben főként férfiak végezték, éretlen gyermekek segítsége nélkül: a különféle munkások vagy dolgozók összlétszáma 1792-ben a mintegy 15 milliós népesség egynegyedére volt becsülhető. A gépi energia ugyanebben az időszakban valószínűleg *háromszorosára emelkedett a kézi munka értékének*, és következésképpen a kézi munka 3 750 000 ember munkájával, a gépi munka pedig ennek háromszorosával, vagyis 11 250 000 ember munkájával volt egyenlő, ez összesen 15 000 000 ember munkájának értéke. Ebből azt a következtetést lehetne levonni, hogy *a népesség és a felhalmozott termelőerők összmennyisége kölcsönösen megfeleltek egymásnak.* Ám a tökéletesített gőzgép és a fonó- stb. gépek bevezetése kiszámíthatatlan változást idézett elő Nagy-Britannia termelőerőiben. *A kézi munka megnövekedett nők és gyermekek* napi, csaknem szakadatlan *munkájának bevonásával a manufaktúrákba* – ennek következtében most a népesség harmadára lehet becsülni, melynek száma 1817-re 18 millióra növekedett, tehát 25 év alatt 3 millióval. Ám Arkwright és Watt tökéletesített gépeinek bevezetése óta a gazdagságot termelő eszközök olyan tényleges növekedése következett be, amely egyenlő 200 millió aktív, jó erőben levő és jól képzett munkás munkájával, azaz a Brit-szigetek *népességének tízszeresét*, vagy a *kézi munka harmincszorosát* helyettesíti most az eszközöknek ez a gyarapodása a gazdagság termelésében. A következő gyarapodás ment végbe 1792 és 1817 között. *A népesség* 15 000 000-ról 18 000 000-ra *növekedett*, a *kézi munka* $^1/_4$-ről $^1/_3$-ra, ami 18 000 000-ból ... *6 millió* ember.

A létrehozott *új energiák* egyenlőek *200 millió* férfi munkájával.

A *gépi munka* 1792-ben = 3-szorosa a kézi munkáénak... *11 250 000. A termelőerők összes növekedése* 1817-ben ... 217 250 000 férfinak felel meg, vagyis az 1817-es népességhez úgy aránylik, mint 12,6 az 1-hez[259]. E kimutatásból következik, hogy Anglia egy 25 éves időszak alatt az ipari fejlődésnek és a termelőerőknek olyan fokát érte el, mely lehetővé tette, hogy gazdagságát, évről évre, az azelőttinek 12-szeresére növelje, s így ezt a többletet föl is áldozhatta, akár hadikiadásokra, akár a számára profitot nem hozó külkereskedelemre, akár arra, hogy népét tanítsa és javítsa." ([*H. G. MacNab*:] „Examen impartial des nouvelles vues de M. R. Owen etc.", Párizs 1821, 128–130. old.)}

{*Megtakarítás a munkaidőnek a termelés szférájában való megszakításával.* „*Fehérítés*... a természeti működést megrövidítik mésszel kevert klór alkalmazása révén." (*Babbage*, I. m. 31–32. old.)}

Költségmegtakarítás és pótlólagos tőke.

„Néha a gépet ki kell javítani és rendbe kell hozni; ezt a munkát könnyebben végzi el olyan munkás, aki hozzá van szokva az ilyenfajta gépek készítéséhez, mint az, aki csak a mozgásukat irányította. Minthogy mármost a gépek munkájának szabályossága és tartósságuk csaknem teljesen az arra fordított gondosságtól függ, hogy azonnal kijavítsák a legcsekélyebb szabálytalan rázkódást, a legcsekélyebb tökéletlenséget, amely valamelyik részükben mutatkozhat, ezért nyilvánvaló, hogy egy munkásnak magán a helyszínen való elhelyezése jelentékenyen csökkenti a gép javításával és elhasználódásával kapcsolatos kiadást. De ez az eszköz egyetlen tüllszövő géphez túl költséges volna; ebből az a közvetlen következtetés adódik, hogy csak olyan üzemben alkalmazható, amely több ilyen szövőszékből tevődik össze, úgyhogy rendbentartásuk és az esetleg szükséges alkalmi javítások elvégzése egy munkás egész idejét felszívhatja. Ugyanezt a takarékossági elvet egész kiterjedésében követve elérkezünk a gépek száma megkétszerezésének és megháromszorozásának szükségességéhez, hogy két vagy három ebben a fajta munkában jártas munkás egész idejét felhasználják." (*Babbage*: „Traité sur l'économie des machines", XXII. fej. 280–281. old.)[260]

* * *

A kereskedőrend uralma.[261] A Tower Hamletsnek nevezett londoni városrészben igen elterjedt a bútorasztalosság. Munkamegosztás van benne abban az értelemben, hogy az egész termelés igen sok egymástól független, önálló üzemágra oszlik, esik szét. Az egyik üzem csak székeket, a másik asztalokat, a harmadik szekrényeket készít stb. De maguk ezek az üzemek többé-kevésbé kézműszerűen működnek, egy-egy kis mesterrel és kevésszámú segéddel. A termelés azonban túlságosan tömeges ahhoz, hogy közvetlenül magánfogyasztók számára dolgozzanak. Vevőik a bútorüzletek tulajdonosai. Szombatonként a mester elmegy hozzájuk és eladja termékét, s eközben [...]* alkudoznak az áron, ahogyan a zálogházban szoktak azon, hogy mennyi kölcsönt adjanak erre vagy arra a ruhadarabra stb. Ezek a mesterek rá vannak szorulva a hetenkénti eladásra, már csak azért is, hogy a következő hétre újabb nyersanyagot [vásárolhassanak]. Ilyen körülmé-

* *A kézirat megrongálódott. — Szerk.*

nyek között a mesterek tulajdonképpen csak közvetítők a kereskedő és saját munkásaik között. A tulajdonképpeni tőkés, aki az értéktöbblet legnagyobb részét zsebre teszi, a kereskedő. Hasonlóképpen ott, ahol az addig kézműszerűen vagy a falusi ipar mellékágaként űzött ágakról áttérnek a manufaktúrára. Így Lyonban stb., Nottinghamben stb. a kereskedőt nevezik *gyárosnak*, jóllehet ezek a közvetítők zsákmányolják ki [közvetlenül a] munkásokat. Ez áttérés a manufaktúrára vagy akár a nagyiparra, aszerint, hogy technikailag mennyire fejlett ez az önálló kisüzem. Ahol már maga is kézműszerű gépeken – vagyis a kézművesüzem keretei között tartott gépeken – nyugszik, ott a nagyiparra térnek át.

[„Tehát például] az Egyesült Államok nyugati részén a legtöbb telepesnek, miután a földjét kifizette, nincs a [világon] egyéb tulajdona, mint egy fejszéje, ásója, kapája, puskája, tehene, néhány háztartási eszköze és egy vagy két váltás ruhája. A föld tele van erdővel, abban az állapotban, ahogy találják, alkalmatlan a megművelésre. Elmennek a szomszédos kereskedőhöz, aki a jövendő termésre hitelbe adja nekik tőkéje egy részét cukor, tea, kávé, liszt, gabona, burgonya, vetőmag, só, élelmiszer, téli ruhák stb. formájában. Ezzel a kölcsönvett tőkével kezd minden telepes dolgozni, s amikor a termést learatták, a kereskedőt gabonában és más termékekben fizetik ki, a telepes pedig e hitel segítségével olyan többlet birtokába kerül, amely részben elegendő családjának jövő évben való fenntartására, amit nem érhetett volna el, ha a kereskedő megtagadta volna tőle a hitelt... A gyapottermesztő államok ültetvényeseinek nagy része nagy ruha- és élelmiszerkészleteket kap rabszolgái számára és mindenféle árucikkeket a saját fogyasztására a szomszédos kereskedőktől hitelbe a jövő évi termésre... Ami mármost magukat ezeket a falusi kereskedőket illeti, akik segítik a telepeseket és ültetvényeseket, kevésnek közülük, vagy egyiküknek sincs elegendő saját tőkéje az üzletnek ilyen méretekben való vitelére. Kénytelenek készleteik legtöbbjét hitelbe beszerezni az ország belsejében és az Atlanti-partvidéken levő nagyvárosok nagykereskedőitől, akik viszont több vagy kevesebb hitelt vesznek igénybe európai gyárosoknál... Gyakran megesik, hogy egy telepes a Missouri távoli vidékén olyan hitelből veti be földjét és állítja elő termését, amelyet talán, három-négy egymást követő láncszem révén, egy birminghami vasgyárostól vagy valamelyik manchesteri textilgyárostól kapott." (*Condy Raguet*: „A Treatise on Currency and Banking", II. kiadás, Philadelphia 1840, 50–52. old.)[262]

[2. Töredékek a XXI. füzetből[263]]

{*A nagyipar, a kooperáció és a gépi berendezés alkalmazása az iparra.*

„A mezőgazdaságban nem lehetséges a munka olyan nagymérvű megosztása, mint a manufaktúrában, mert az utóbbiban az összes szükséges műveletet egyidejűleg elvégezhetik különböző egyének, a másikban viszont a műveleteknek egymást kell követniök, az évszakok változása szerint." (*G. Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, 332. old., jegyzet.) „Az ásóval végzett földművelés rendszerében nagyobb termést lehet betakarítani, s így nagyobb népességet eltartani bármely tetszőleges ország talajának terméséből, mint bármely más mezőgazdasági rendszerben." (I. m. 339. old.) „Noha a kisüzemi mezőgazdaság nyershozama nagyobb, a munka kevésbé termelékeny — *munkapocsékolás* folyik. Ha a talaj nyershozama nagyobb lesz, másfelől minden másban hiány lesz." (I. m. 337. old.)

1390-ben egy 57 acre-es gazdaság acre-enként 6 bushel búzát {most Angliában 32 bushel az átlag}, egy másik 5 bushel zabot termelt. Abban az időben a népesség nem több, mint 2 353 102. (*Eden.*[264]) „Igen jól tudjuk, hogy a gabona *biztonságba helyezése* éppoly fontos, mint *megtermesztése*, és ha *aratás idején nem kaphatnánk meg a szükséges segítséget*, a termésből sok veszendőbe menne. Így a déli államokban az ültetvényes kénytelen a művelést arra a területre korlátozni, amelyet emberei képesek learatni. 1389-ben (*Eden* szerint) 200 acre gabonatermésének betakarítása 250 kaszást és marokszedőt foglalkoztatott egy napon, a másikon pedig 200-at. Ugyanezen évnek egy másik napjára 212-t fogadtak föl 13 acre búza és egy acre zab levágására és kévébe kötésére. (*Eden*) Ebben az időben 12 bushel volt az acre-enkénti átlagtermés, úgyhogy 212 személyt 168 bushel gabona learatására foglalkoztattak, ezt a műveletet most 6 személy könnyedén elvégzi." (*Carey*: „Principles of Political Economy", Philadelphia 1837, 58. és köv. old.) Mihelyt az ásó lépett a bot helyére, „most négy inch mély gödröt kevesebb munkával tud létrehozni, mint bottal két inchnyit". (*H. C. Carey*: „The Past, the Present, and the Future", Philadelphia 1848. [11. old.])

„Minden esetben szemünkbe tűnik, hogy a telepesek szívesen települnek a *domboldalak tisztásainak száraz földjére*, előnyben részesítve ezeket a folyóvölgyek gazdag és erdős mélyföldjeivel szemben. Ahogy a népesség fokozatosan szaporodik, mindenütt azt látjuk, hogy ugyanilyen fokozatosan ereszkednek egyre lejjebb a dombok és hegyek oldalán a lábuknál elterülő gazdag földek felé: és mindenütt, a népesség növekedésével, átforgatják

a földet, hogy a felső agyag- vagy homokrétegeket elegyítsék a mélyebben elhelyezkedő mész- vagy márgaréteggel, ily módon *kikevervе maguknak* a különböző anyagokból... egy olyan talajt, melynek nagyobb a termés-hozama, mint amelyen kezdetben voltak kénytelenek munkájukat végezni. Az egyesülés* megnövekedett erejével együtt mindenütt azt látjuk, hogy megnövekedett erőt fejtenek ki a földeken. Mindenütt, ahol új talajt fognak termőre és ez magasabb hozamra képes, a népesség gyorsabb növekedését figyelhetjük meg, ez pedig növekvő tendenciát idéz elő az *erőfeszítések kombinációjára*, ami *az egyes dolgozó erejét megháromszorozza* etc." (I. m. 48., 49. old.)**

„1760-ban Anglia és Wales népessége 6 479 000. A termelt gabona összmennyiségét 15 349 000 quarterre becsülik, az export pedig 400 000 quarterrel meghaladta az importot. Az egész földterület körülbelül 37 000 000 acre. A jelenleg megművelt terület legalább kétszer akkora, mint III. György trónra lépésének idején. Ezt a *felszínen való terjeszkedést* megfelelő *alászállás* kísérte a *föld gyomrába*, és az alsó talajrétegeket csodálatos mértékben elegyítették a felsőkkel. Norfolk és Lincoln *mélyen fekvő márgáját* elegyítették a *homokkal*, és az egész királyságban felbecsülhetetlen mennyiségű *meszet* kevertek *agyaggal*, aminek véghezviteléhez a képesség a vas- és szénbő talajok megműveléséből eredt, melyeket mindig az utolsók között vontak be teljesen a termelésbe. Ennek hatását meg lehet ítélni abból a tényből, hogy ugyanaz a föld, mely az előző időszakban a gabonán kívül csak mintegy 40 ton szalmát hozott, most ugyanannyi gabonát és több mint 500 ton szalmát, szénát és tarlórépát hoz, marhatakarmánynak, amire a húspiacok keresletének kielégítéséhez van szükség... ez a kereslet a háromszorosa az előző időszakénak. Az egy acre-re jutó élelem súlya jóval több mint kétszerese az akkoriban elértnek, s minthogy az acre-ek száma megkétszereződött, most ötször akkora az eloszthatő élelemmennyiség, a népesség viszont csak 150%-kal növekedett." (I. m. [51–]52. old.) „A XIV. században a földművesek átlagban kevesebb mint 1 quartert takarítottak be acre-enként, s ha ebből levonunk két bushelt vetőmagnak, a munka termékeként 6 bushel maradt. A népesség most $6\frac{1}{2}$-szer nagyobb, de azon személyek száma, akik mezei munkából élnek, nincs háromszor annyi, a megművelt terület viszont talán tízszer akkora: az átlagos hozam pedig acre-enként, tekintetbe véve a marhahús és birkahús termelésére felhasznált zöldtakarmányt, és figyelembe véve a burgonya és különféle más

* *A kéziratban*: emberek — *Szerk.*

** *A bekezdés szélén*: Járadék. — *Szerk.*

növényi táplálékfajták roppant hozamát, legalább hatszor akkora." (I. m. 54. old.)}

Teljesen igaz, hogy, mint Carey mondja, i. m. 48., 49. old., az „erőfeszítések kombinációja" az *„egyes dolgozó erejét megháromszorozza*, sőt". Ám az egyéni munkaképesség *értéke* nem *növekszik* a munka társadalmi erői e fejlődésének következtében, hanem ellenkezőleg, *csökken*, abszolúte csökken. Amit pedig a tőkének elad, az továbbra is *egyéni munkaképessége*, ahogy az személyével összenőtt, korántsem munkája mint a kombinált munka ezen *társadalmi erejének* tényezője. Ez utóbbi kombináció, mint láttuk,[265] az egyes munkásoktól idegen forma, a *tőke formája*, ezért e kombináció *termelőerői* mint a tőkének, nem pedig mint a munkának a termelőerői jelennek meg. Amennyiben a *munkaképesség értékéről* van szó, amely a *munka árát* meghatározza (tehát nem különös körülményekről, amelyek az ár ezen érték *fölé* emelkedését vagy *alá* süllyedését határozzák meg, amik mindig ingadozások), annyiban ennek, éppen úgy, mint minden más áru *értékének*, szükségképpen csökkennie kell a munka termelőerőinek fejlődése következtében. *Növekedni* csak akkor tud, ha a tőkés termelési mód fejlődése olyan munkaképességek kialakítását követeli meg, melyek bonyolultabb munkája e munkaképességek magasabb szintű egyéni fejlesztését teszi szükségessé, úgyhogy az előállításukhoz megkívánt értéktömeg (munka) nagyobb. Ez nem érinti a munkások nagy tömegét, melyre a tőkés termelési mód inkább ellenkezőleg hat.

A munka áráról és a munkaerő értékéről fönt megjegyzettekhez:

{Ahogyan nem nő egy gőzgép *értéke* azért, mert nő a teljesítőképessége, éppúgy nem nő a *munkaerőé* sem.} „Igaz, hogy azok az okok, melyek növelik a *munkások bérének összegét*, gyakran növelik a *tőkések profitját*. Ha *megnövekedett iparkodással* egy férfi elvégzi kettőnek a munkáját, mind a bér összege, mind a profit rátája általában emelkedni fog. Ám a *profitráta* nem a *bér emelkedése* által emelkedik, hanem annak következtében, hogy a *munka pótlólagos kínálata csökkentette az árát*, vagy csökkentette azt az időszakot, mely azelőtt szükséges volt ennek az árnak az előlegezéséhez." (*N. W. Senior*: „Three Lectures on the Rates of Wages", London 1830, 14. sk. old.) Ez érvényes az *értéktöbbletrátára*. Ami a profit rátáját illeti, az emelkedhet a munka árának csökkentése nélkül is.

Termelő munkás.[266]

Hogy a tőkés termelés álláspontjáról mennyire nem-termelő az a munkás, aki eladható árut termel ugyan, de csupán saját munkaképessége összegéig – tehát nem termel értéktöbbletet a tőkének –, látható már Ricardónak azokból a passzusaiból, melyek szerint ilyen embereknek maga a létezése

ártalom.[267] Ez a tőke elmélete és gyakorlata. „Mind a tőkére vonatkozó elmélet, mind az a *gyakorlat*, hogy a *munkát azon a ponton hagyják abba*, amelyen ez a munkás létfenntartásán felül *profitot* termelhet a tőkésnek, úgy látszik, ellenkezik a termelést szabályozó természeti törvénnyel." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", London 1827, 238. old.)

„Ő" (a munkás) „*a* [órát] fog dolgozni *b* bérért, de nem 2*a*-t 2*b* bérért. Akkor hát ha 2*b*-t adsz neki 1*a*-ért, nem következhet-e ebből az, hogy megelégszik kevesebbel és ezért még *a*-t sem dolgozik?" („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.", 97. old.)

〈„A tőke kiváltképpen demokratikus, filantropikus és egyenlősítő erő." (*F. Bastiat*: „Gratuité du crédit. Discussion entre M. Bastiat et M. Proudhon", Párizs 1850, 29. old.〉

A *munka ára*, mint a *föld ára* imaginárius kifejezések, mint $\frac{0}{0}$ vagy $\sqrt{-2}$.

Miként van az, hogy a *pénzt*, amelyet munkára cserélnek, birtokosa mint tőkét adja ki, a munkás pedig mint puszta pénzt kapja meg, ezt már elég jól – bár akaratlanul [megmondja a következő]:

„Mennyi magánhasznot hoz a pénz kereskedőknek, iparosoknak, gazdáknak és másoknak, *akik fenntartják magukat és meg is gazdagodnak* abból, hogy a szegényeket pénzért dolgoztatják. Mennyi magánhasznot hoz mindazoknak a szegény embereknek, akik *csak az ezért a pénzért végzett munkából élnek*." („Usurie arraigned and *condemned* etc.", London 1625, 3. old.)

Így előbb is az értéktöbblet illusztrálására közöljük itt a modern mezőgazdaság egy mintegy száz évvel ezelőtti példáját. Ez *árpa* (egy 4 évre terjedő vetésforgó második éve, 1. év tarlórépa, 2. árpa, 3. lóhere, 4. búza). Acre-ként ezt látjuk:

Állandó tőke	*sh*
vetőmag (3 bushel)	9
kopás	1
különkiadások	1
kerítés	1
	12 sh

Változó tőke	£
munkabér szántásra, boronálásra, osztóbarázdálásra, árokásásra, mozgatásra, szállításra és kazalrakásra, cséplésre, piaci szállításra	
	1 £

Értéktöbblet	£	*sh*	*d*
járadék		12	6
tized		3	
adók		1	2
profit	2	8	
	3 £	4 sh	8 d

Termék	£	*sh*	*d*
4 quarter 24 sh-jével	4	16	
szalma		15	
birkatakarmány		2	6
	5 £	13 sh	6 d

Tehát az összes előlegezett tőke 1 £ 12 sh.

(„An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms", By a Farmer. London 1773, 104–107. old.) Ezt az írást később a földjáradéknál idézni, mint példát arra, hogyan csökkent a mezőgazdasági profit, a járadék pedig emelkedett.

Egyszerű kooperáció: „A termék nagyobb lesz, ha" (a volt kisparasztok) „*kombinált munkáját egyetlen bérleten* alkalmazzák, mint ha *mindegyikünknek a maga számára kell robotolnia* egy kis földdarabon." (I. m. 128. old.)

„*Előny van a cselédek arányában is*" (ha ugyanolyan számú személyt 1 bérlő 300 acre-en koncentrál, nem pedig 3 bérlő egyenként 100 acre-en alkalmaz), „s ezt csak a gyakorlat embereinek könnyű megérteniök – persze az ember azt mondhatja, hogy 1 úgy aránylik a 4-hez, mint 3 a 12-höz, de ez nem áll helyt a gyakorlatban; mert aratáskor és sok más műveletnél, amely *ilyenfajta sietséget* követel, a munkát sok kéz egybefogásával jobban és gyorsabban végzik el, aratáskor például 2 kocsis, 2 rakodó, 2 boglyázó, 2 gereblyés, a többi pedig az asztagnál vagy a csűrben, *kétszer annyi munkát végez*, mint amennyit *ugyanennyi kéz különböző csapatokban, különböző gazdaságokban elosztva* végezne." (I. m. 7., 8. old.)

„Tegyük fel, hogy száz birkából álló nyája lenne, ami nagyon sok egy

ekkora (100 acre-es) farmnál, ez a nyáj nem tud eltartani egy juhászt, noha ugyanannyi gondoskodást és figyelmet igényel, mint egy háromszor ekkora, melyet igen könnyedén elláthat 1 ember." (I. m. 9., 10. old.)*

A föld természetes termelékenysége.

Ahol a tőkés termelés fejlett, ott a természetes termelékenység különbségei – talaj, éghajlat és mindaz, ami ezzel összefügg – különbséget okoznak az alkalmazott tőke termelékenységét illetően, mert a munka természetes termelékenysége, éppúgy mint a társadalmi termelékenysége, a *tőke termelékenységeként* jelenik meg, ezért e termelékenység fokai is mint a tőke termelékenységének fokai jelennek meg. Ám megfordítva *nem ez a természetes termelékenység* az, ami a tőke fejlődésére kedvezően hat, vagy saját magához képest előre viszi. Ez mély betekintést ad nekünk az *értéktöbblet* (= többletmunka) természetébe, egyúttal abba a fantáziájába a fiziokratáknak (részben Smithnek), és a földtulajdon apológiája céljából Malthusnak, hogy ez az *értéktöbblet* valamiképpen a természet adománya. Lehet, hogy egy országban nagyon sok a vad. Ha a vadász megelégszik azzal, hogy annyit lő le vagy fog meg, amennyi az útjába akad, akkor nem termel többletet vadból. Egyáltalán, ha az ember megelégszik azzal, hogy egy gazdag természet spontán termékeiből annyit sajátítson el, amennyi az elengedhetetlen szükségletei kielégítéséhez kell, akkor nem termel tőkét. A föld gazdagsága képessé teheti arra, hogy keveset dolgozzon és munkáját $^1/_{40}$ acre területre terjessze ki. Ily módon nem termel nagyobb többletet, mint ha egész nap dolgozna, hogy megműveljen 40 acre terméketlen földet. A termelés sehol sem a tőkével kezdődik. A tőke ott kezdődik, ahol más termelési módok – bármilyenek is – közepette már kialakult egy ipari népesség, ez pedig a természetes szükségletek tömegétől és ennélfogva az iparkodásra való természetes ösztönzéstől függ. Ez utóbbi fordított arányban áll a föld természetes termelékenységével. Egyenes arányban áll a *cselekvés* szükségességével; a legyőzendő ellenállással. Természetesen ha a talaj és az éghajlat túlságosan terméketlen, az eredmény ugyanaz, mint ha túlságosan termékeny. „Éppúgy nem tudok elgondolni nagyobb átkot egy nép összességére nézve, mint azt, hogy olyan földdarabra vessék, *ahol a létfenntartásra és táplálékra szolgáló termékek* nagymértékben *maguktól adottak*," {tehát nem munka eredményei, nem az emberi tevékenység fejlődésének ösztönzői} „és az éghajlat kevés gondoskodást követel vagy enged ruházatra és fedélre ... lehet egy véglet a másik oldalon is. Az olyan talaj, amely képtelen munka révén teremni, éppen olyan rossz, mint az, amely

* *A lap szélén*: Profit. – *Szerk.*

bőségesen terem minden munka nélkül." („An Inquiry into the Present High Price of Provisions etc", London 1767, 10. old.)

Gépi berendezés. „Ha a kezeket azért takarítanák meg az ilyen tökéletesítések" (gépi berendezés és mindenfajta tökéletesítés és találmány, amely *csökkenti a munka mennyiségét*), „hogy teljesen dologtalanok maradjanak... valóban bajok lennének. Mert a munka hiánya a legszörnyűbb bajok egyike. Másfelől e találmányok haszna nyilvánvaló és jelentős, és mindig az a *tendenciájuk, hogy következményeikben csökkentsék, ha teljesen nem orvosolják azokat a bajokat, amelyeket kezdetben okoztak.* A gyári termékek olcsóbban kerülnek piacra, ezáltal a gyár növekszik és több kezet alkalmaz. A földek bővebben és olcsóbban teremnek. A következmény az élelmiszerek nagyobb bősége és alacsonyabb ára." (I. m. 21. old., jegyzet.)

A munka ára. Ott, ahol az *ár* kifejezés prima facie eredetileg *irracionális*, tehát nemcsak egy dolog pénzben kifejezett *értéknagyságának inkongruenciáját* fejezi ki, hanem magával az értékfogalommal való *inkongruenciáját* is, ott mindig biztosak lehetünk abban, hogy kétféle dologra bukkanunk:

Vagy egy merőben véletlen viszonyt fejez ki az *ár*, azaz két olyan dolog közötti egyenletet, csereviszonyt, melyek önmagukban összemérhetetlenek. Az ilyen *árak*, bármennyire jellemzőek a társadalom egy állapotára, csak a dolgok egy nemzetgazdasági méretekben elenyészően jelentéktelen területére terjednek ki. Az egyetlen nehézség ezeknél rájönni arra, honnan jönnek azok a *vevők*, akik képesek ilyen árakat megadni olyan dolgokért, amiknek nincsen értékük.

Vagy pedig az *ár* a *megjelenési formája* egy mögötte elrejtett értékviszonynak, amely azonban ebben a formában nem ismerhető fel *közvetlenül*. A kérdés, hogy mi az *átlagár*, vezet el azután a valódi problémához. Csak az árnak ez a második, irracionális formája kínál valódi politikai gazdaságtani problémákat. *A munka ára* és *a föld ára* (vagy természeti erőké egyáltalában), csak ez a két ilyenfajta irracionális kifejezés van. *A föld ára* irracionális, mert az adekvát ár az érték pénzbeli kifejezése, ahol pedig nincs a dologban anyagiasult munka, ott nem lehet érték. Ezért ezen ár titkának vizsgálata a politikai gazdaságtan egyik fő problémája.

Éppilyen irracionális *a munka ára* kifejezés. Pedig a kifejezés ebben az esetben, csakúgy mint a földár esetében, valóságos viszonyt fejez ki. Az ár az érték pénzbeli kifejezése. Egy meghatározott pénzösszeg értékét a benne foglalt munkamennyiség határozza meg. Egy meghatározott munkamennyiség eredménye tehát egy meghatározott pénzösszeg értéke, de ez a pénzösszeg nem a pénzben foglalt munkának az *ára*, hanem a pénznek csak mint e mennyiség kifejezésének van értéke, mivel ezáltal ugyanazon energia

kifejezéseként jelenik meg, amely minden más árut mér. A *munka ára* sem ezt jelenti. Azt a pénzösszeget jelenti, amelyen meghatározott mennyiségű munkát vásárolnak, ellentétben azzal a pénzösszeggel, amelyben ugyanez a munkamennyiség megnyilvánul. A munka ára tehát nem azt a *pénzértéket* fejezi ki, amelyben a munka megnyilvánul, hanem ettől különböző pénzösszeget. Ez tehát *prima facie* az értékfogalomnak ellentmondó irracionális kifejezés, és ennélfogva ellentmond magának az *árnak* is, amely csak az érték pénzbeli kifejezése – akár megfelel ezen érték nagyságának, akár nem. Ha pedig tovább kérdezzük, mi a munka átlagos vagy természetes ára, akkor a válasz: *A munkaképesség értéke.* A *munka ára* tehát csak a munkaképesség *ára*, amelyet nagyobb mennyiségű munkáért fizetnek ki, mint amennyit ez az ár tartalmaz.

A tőke termelési folyamata. Láttuk,[268] hogy ez a termelési folyamat nemcsak *áruk* termelésének folyamata, hanem *értéktöbblet* termelésének folyamata, többletmunka felszívása, és ezért tőke termelésének folyamata. A pénz és munka – vagy tőke és munka – közti első formai csereaktus csak *potenciálisan* jelenti idegen eleven munkának tárgyiasult munka által való elsajátítását. A valóságos elsajátítási folyamat csak a valóságos termelési folyamatban megy végbe, amely amaz első formai ügyletet – amelyben a tőkés és a munkás mint *puszta árubirtokos* áll szemben, mint vevő és eladó van viszonyban egymással – mint elmúltat maga mögött hagyja. Amiért azután minden vulgáris közgazdász – így például Bastiat[269] – megáll ennél az első formai ügyletnél, épp azért, hogy a sajátos viszonyt elsinkófálja. A pénznek nem-termelő munkára való cseréjében a különbség csattanósan megmutatkozik. Itt a pénz és a munka *csak* mint áru cserélődik ki egymásra. Ez a csere ezért nemcsak hogy nem képez tőkét, hanem *jövedelem kiadása.*

Földjáradék.

{*Malthus* mondja: „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent etc.", *London 1815*: „Az alkalmazott *tőke* méltányos *profitja*, amely természetesen magában foglalja a *munka* fizetségét, mindig *elegendő ösztönzés* lesz a föld *megművelésére.*" (3. old., jegyzet.) Mi sem igazabb. S ugyanígy, azon munkás számára, aki saját munkaeszközeit birtokolja, elegendő ösztönzés fonásra vagy szövésre az, ha csupán méltányos bért kap, és gyakran nagyon méltánytalan bért, ahogy mindazoknál a kézműveseknél látjuk, akiknek a manufaktúrával vagy a mechanikai gyárral kell konkurálniok. Ugyanennek a munkásnak, parasztnak vagy kisbérlőnek *elegendő ösztönzés a föld megművelésére*, ha megkapja a munkabért, kedvező esetben némi többletet az átlagbéren felül, azaz ha képes saját többletmunkájának egy részét elsajátítani, nem is szólva azokról az esetekről (Írország stb.), ami-

kor, kis készlete ellenére, amely *nem tőke*, elhatározza magát a megművelésre a (fizikai) minimumért, amely az átlagbér alatt van. Ha tehát egyáltalán az lenne az egyetlen ok a járadék nemlétezésére, hogy az olyan föld, amely csak profitot fizet (a termelési árat), „elegendő ösztönzés" a föld megművelésére, akkor éppúgy oka lenne a profit nemlétezésének is, mert a *költségár* (a termelési ártól eltérően) elegendő ösztönzés a munkásnak a munkára. Amilyen kevéssé jut az utóbbi ezáltal tőke feletti rendelkezéshez, éppoly kevéssé jut az előbbi föld feletti rendelkezéshez. Ha a földet bérlő-tőkés műveli meg, akkor terméke árának egy többletet kell képeznie a *termelési áron* felül, többletprofitot. Ha viszont kisbérlők és zsellérek művelik meg, akkor elég, ha a *költségár* feletti többletet képez, tehát ha az értéktöbblet egy része ahelyett, hogy profittá változna, járadékká változik. Ez akkor nem képez *többletet* a profiton felül, hanem *ugyanannak az értéktöbbletnek*, melyet egyébként profitnak neveznek, most *járadék* a neve, vagy a profit egy része ahelyett, hogy a kis készlet birtokosához kerülne, a föld tulajdonosához kerül. A fiziokraták egész tévedését {csak még növelve; minthogy náluk tételezve van, hogy profit egyenlő bérrel, ezért a többletmunka és a többlettermék csak *a járadékban* fejeződnek ki} teljesen kimondja Malthus pap a következő mondataiban:

„Mégis tudni akarjuk, miért van az, hogy a fogyasztás és a kínálat (nyerstermékeknél) következtében az *ár oly nagy mértékben meghaladja a termelési költséget*, és a fő ok nyilvánvalóan a föld *termékenysége* az élethez szükséges javak termelésében. Csökkentsd e bőséget, csökkentsd a talaj termékenységét, és csökken a többlet; csökkentsd még tovább, és eltűnik. Az élethez szükséges javaknak a termelési költséget *meghaladó magas ára* inkább e javak bőségében, semmint szűkösségében leli okát." (I. m. 13. old.) „Ha például a föld talaja olyan lenne, hogy bármilyen jól lenne irányítva az ember iparkodása, nem tudna többet termelni rajta, mint amennyi éppen hogy elegendő azoknak az eltartásához, akiknek munkája és figyelme szükséges a termékeihez, akkor, noha ebben az esetben élelem és nyersanyag nyilvánvalóan szűkösebben lenne, mint most, s a földet ugyanúgy *monopolizálhatnák* egyéni tulajdonosok, mégis teljesen világos, hogy nem létezhetne sem *járadék*, sem a *föld bármely lényeges többlettermé*ke *magas profit formájában*." (9. old.)

Először is, ha egy ember munkája a földeken csak annyit hozna létre, hogy létezhessen (beleértve családtagjait, amíg nem munkaképesek), akkor a földet nem *monopolizálhatnák* egyéni tulajdonosok, mert éppen annyi tulajdonos tudna létezni, ahány földműves. A „monopolizálás" itt munka általi elsajátítást jelentene, tehát Locke értelmében[270]. E „monopolizálás"

szférája tehát éppen addig terjedne, ameddig mindenki egyéni munkája. Tehát már ez is ostoba hipotézis. De mire megy ki az egész? Ha egy ember egész munkájára szükség lenne saját munkaképességének újratermeléséhez, akkor nem lenne semmi *többletmunka*, s ennélfogva *értéktöbblet* sem, amiben realizálódik. Így azután nem lenne profit és járadék sem, mert mindkettő csupán a többletmunka elsajátításának formája, s ezért csupán az értéktöbblet kategóriája. A fiziokraták, akik, mint Malthus maga mondja (16. old.) fölteszik, hogy amit profitnak neveznek, nem egyéb, mint a tőkések munkabére, azaz „a tőke tulajdonosainak igényeivel és szükségleteivel arányos", azaz csak a saját munkaképességük újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközöket termelik újra, a fiziokraták ennélfogva joggal nyilvánítják a járadékot az egyetlen többlettermeknek, azaz az értéktöbblet, a többletmunka egyetlen formájának, mert csakis ez jelentené a munkának a munkás létfenntartásához szükséges munkán felüli többletét. Ennyiben tehát a járadék, akárcsak a profit, egyszóval értéktöbblet és többlettermék a talaj *termékenységén* alapul, azaz a munka természetadta termelékenységén, hogy többet termeljen, mint amennyi a munkás létfenntartásához abszolúte szükséges, olyan természetadta termelékenység ez, amely persze a munkás szervetlen természetének – a földnek stb. – tulajdonságain alapul. De mi köze van a talaj e *termékenységének* ahhoz, hogy „az ár oly nagy mértékben meghaladja a termelési költséget"? Abban a mértékben, ahogy nő a munka természetadta termelékenysége és a talaj természetes termékenysége, jelenik meg egy adott mennyiségű munka nagyobb mennyiségű termékben. Ugyanaz a munkamennyiség *ugyanabban az értékben* jelenik meg, tehát az *össztermék* is ugyanabban az *összárban*. Ám az *egyes termék ára csökken*. Egy quarter búza magas ára helyett ez a termékenység a quarter búza alacsony árában mutatkozik meg. Persze – és ezt cserélik össze a fiziokraták – ez a termékenység a munkaképesség alacsony értékében jelenik meg, azaz a *szükséges* munkaidő viszonylagos rövidségében. Ha tehát ugyanannyi időt dolgoznának, ugyanolyan mennyiségű munkát végeznének el, akkor a *többletmunka* (és a többlettermék) ugyanolyan mértékben nőne, ahogy a munkanap szükséges része és ezért a szükséges termék *értéke* csökken. E *többlettermeknek* tehát magasabb lenne az értéke, nem azért, mert az egyes termék *ára emelkedett*, hanem mert csökkent, az *összmennyiség összára* pedig változatlan maradt volna, vagy akár csökkent volna, ha nem ugyanannyi órát dolgoztak volna. Ha a szükséges munka = 6, a munkanap = 12 volt, és a nagyobb termelékenység következtében a szükséges munka = 3, a többletmunka = 7, akkor az össztermék értéke $^1/_6$-dal, az áru ára a felére csökkent, a *többlettermék értéke* pedig $^1/_6$-dal nőtt. Az *érték-*

többlet vagy *többlettermék* ezen növekedése *csak több idegen munka elsajátításán* alapul, ez pedig éppen azért lehetséges csak, mert az áru *értéke* csökkent. Az, hogy a *többlettermék értéke*, nemcsak mennyisége növekszik, megzavarja a fiziokratákat, akik nem látják, hogy ha az összmunkaidő a munka termelékenysége arányában csökkenne, akkor a *többlettermék értéke* csökkenne. Pl. ha a fenti esetben már csak 6 órát dolgoznának 12 helyett, akkor a munkás annyit kapna 3 óráért, mint korábban 6-ért és ugyanígy a 3 óra többletmunka elsajátítója. Ám felére csökkent volna az össztermék *értéke* és vele együtt a *többletterméké* is. Hogy a munka mennyisége – pl. 12 óra naponta – változatlan marad, bárhogyan változzék is termelékenysége, a fiziokraták szemében „a természet elrendezése", és Malthusében úgyszintén „a természet adománya az embernek" (i. m. 9. old.), mégpedig a természet adománya az „emberek természetes feljebbvalóinak". Malthus úr „magas profitjai" persze e jóságos természeti elrendezéstől függenek. Nem így viszont a járadék profiton felüli többlete, vagy az „árnak a termelési költségen felüli többlete". Ha a mezőgazdasági munka gyümölcsözőbb, mint más munka, ez csak abban mutatkozhat meg, hogy itt kevesebb eleven munka szükséges a korábbi munka termékeinek (az állandó tőkének) az újratermelésre való elhasználásához, új termékekké változtatásához. Tehát az az *érték*, amelyet egy-egy meghatározott tőke a mezőgazdaságban termelne, kisebb lenne annál az értéknél, amelyet ugyanez a tőke máshol termelne. Az össztermék árának a termelési költségeken felül más szférákban jelentkező többlete helyett itt mínusz volna.} {Már *Andersonnál*[271] megmutatkozik, hogy a *különbözeti járadék* törvényét fel lehet fedezni az *érték* természetének világos átlátása nélkül. Valóban nem kell hozzá semmi más, mint annak belátása, hogy az átlagos piaci ár, vagyis amit a *piaci értéknek* nevezhetünk – anélkül, hogy tudnánk, mi az, ami ezt a piaci értéket meghatározza, és hogyan viszonyul ez az áruk értékmeghatározásához – *ugyanaz* a különböző termelékenységű munkával előállított nyerstermékekre – ez a termelékenységkülönbség az *ugyanazon* fajta nyerstermékeket termő talajfajták különféle adottságainak köszönhető. Ott, ahol Malthus elsajátítja az Andersontól átvetteket (eltekintve attól, hogy meg is hamisítja a fiziokratákkal és A. Smith-szel való elegyítés révén), a dolgot azon hamis elmélete alapján fejti ki, illetve bogozza össze, hogy az *áruk* értékét (ennélfogva árukat, mint értékük pénzbeli kifejezését) az a *munkamennyiség* határozza meg, amely felett parancsnokolhatnak. Fejtegetése az elképzelhető legzavarosabb. Azt mondja:

„De a *tőke felhalmozódása, a legnagyobb természetes termékenységű és a legelőnyösebb fekvésű földön való alkalmazásának* eszközein felül, szükség-

képpen *csökkenti* a profitot, a *népesség* azon *tendenciájának* viszont, hogy a *létfenntartási eszközökön túl növekedjen*, bizonyos idő után *csökkentenie kell* a munkabéreket." („Inquiry into etc. Rent", 17. old.) Ha tehát a „népesség tendenciája" következtében csökkennek a *bérek*, akkor *nő* a *profit* (értéktöbblet). Ezáltal pedig, elsősorban a nem mezőgazdasági tőke számára, a nyerstermék drágulása (a *profit* megint csak változna az állandó tőke drágulása miatt) a profit (értéktöbblet) csökkenése helyett *növekedését* idézné elő. Az értéktöbblet rátája akkor is növekedne, ha az a búza stb. mennyiség, amelynek parancsnokolhatna, a drágulása miatt csökkenne. A profitnak ez a növekedése, amennyiben a bér csökkenése idézi elő, azon tőke számára is végbemenne, amely a legrosszabb talajt műveli, s nem hoz járadékot. Ez a profit persze kisebb mennyiségű nyerstermékben jelenne meg. Jobb földeken a profit egy része mint *többletprofit* jelenne meg, s ezért *járadék alakjában* leválna. Ez nem a profitráta csökkenése, hanem növekedése lenne a legjobb földeken, amelyeken *járadék* képződnék. Ha a nyerstermék drágulásával csökken az értéktöbblet *rátája* – és itt mondhatjuk úgy is, a *profit rátája*, mert Malthus, akárcsak Ricardo stb. *összekeveri a kettőt, számára* tehát a kettő ugyanaz –, ez a csökkenés csak onnan jöhet, hogy a legrosszabb földeken nagyobb *mennyiségű szükséges munkaidő* kell, s ezért (változatlan hosszúságú munkanap esetén) kisebb *mennyiségű többletmunka* marad meg. Mivel pedig a *gabona* stb. *ára* általánosan növekedne, a munkásnak mindenütt hosszabb szükséges munkaidőt kellene dolgoznia ahhoz, hogy *ugyanazt* a munkabért kapja. A többletmunka és ezáltal az értéktöbblet minden termelési ágban csökkenne tehát, ezáltal a profit is. A jobb földek bérlője számára ez névleges lenne, ha megtartaná az egész termést, mert termésének egy kisebb része most nagyobb értékű lenne, mint korábban – és össztermékének értéke emelkedett volna. Ám ha Malthusszal előfeltételezzük, hogy a *munkabérek* csökkennek, mert *több munkára van szükség*, hogy megtermeljék őket, hogyan csökkenne ezáltal a *profitráta*? És most így folytatja: „A *termelés költsége így csökken, de a termék értéke*, azaz a *munka mennyisége*, valamint a gabonán kívül azon egyéb munkatermékek mennyisége, amelyek felett a gabona parancsnokolhat, ahelyett hogy csökkenne, *növekedni fog*. Növekvő számú ember támaszt majd keresletet létfenntartási eszközök iránt és lesz kész bármilyen hasznos formában felajánlani szolgálatait. Az *élelem csereértéke* ezért több lesz a *termelési költségnél*, beleértve e költségbe a földre alkalmazott tőke *teljes* profitját, mely az akkor *érvényes profitrátához igazodik*. S ez a többlet a *járadék*." (17., 18. old.) Tehát a *termelési költség* csökken, a *termék értéke* pedig növekszik. És miért csökken a *termelési költség*? A *termelési költségen* – az alkalmazott tőke *érté-*

kén kívül, amelyet mint fejtegetéseiben nem lényegeset, *nem említ – Malthus* bért plusz profitot ért. Ez az összeg csökken. Miért? Mert a bér csökken és a profit csökken. És miért *csökken* a bér? Mert a gabona drágább lett. És miért lett drágább a gabona? Mert *nőtt* a *termelési költség* a legrosszabb földeken. Ha a munkás most is ugyanannyi gabonát stb. kapna, mint korábban, *nőnie* kéne munkabérének, azaz az értékének, mert a napnak egy nagyobb részében kellene önmaga számára *dolgoznia* ahhoz, hogy ugyanolyan mennyiségű létfenntartási eszközt termeljen újra. Ha tehát bérének *értéke* csökken, akkor azért, mert csökken az a gabonamennyiség, amelyet kap, a *népesség* [növekvő] *tendenciája* miatt. Ha a gabona $^1/_3$-dal drágult és a munkás $^1/_3$-dal kevesebb gabonát kap, akkor továbbra is *ugyanannyi* többletmunkaidőt dolgozik munkáltatójának. Ugyanaz a munkaidő *kisebb mennyiségű* gabonában jelenne ugyan meg, de ebből a kisebb mennyiségből a munkáltató ugyanakkora *értékrészt* kapna, mint azelőtt. (Azonkívül ennél az eljárásmódnál nem látható be, miért művelnék meg a rosszabb földet, mivel a népesség növekedése nem több gabona termesztését [idézné elő], hanem csak a nép sóványabb kosztra fogását palástolná. A *profitráta* tehát változatlan maradt volna, ennélfogva a *termelési költség* is, a munkáltató számára. A *gabonát* illetően azonban nőtt volna a *termelési költség*, mert ugyanaz a munkamennyiség, még ugyanazon a módon elosztva, mint azelőtt, kisebb *gabonamennyiségben* jelenne meg, az egységnyi gabonamennyiség értéke vagy ára tehát emelkedett volna. A gabona e *megnövekedett értéke* azonban nem jelentené azt, hogy az *érték meghaladja* a *termelési költséget* a legrosszabb talajon, mert a profit és a bér értéke egyenlő lenne a gabona értékével, tehát a termelési költség egyenlő lenne a termék értékével. És ezt Malthus elismeri, mivel a legrosszabb föld *nem* hoz *járadékot*, tehát *termékének értéke* egyenlő a *termelési költséggel*, csak bért és profitot fizet. Ha tehát a bér csökkent, a profitráta legalábbis változatlan maradt. Sőt, még *nőtt* is volna, ha a munka *értéke* csökkent volna, azaz a bér csökkenése nem pusztán a használati értékek mennyiségi csökkenésére vonatkozna. Kisebb mennyiségű gabona most ugyanolyan mennyiségű munkának parancsolna, mint azelőtt, *ugyanakkora* gabonamennyiség tehát *nagyobb mennyiségű* munkának parancsolna, mint azelőtt. Ám ez nem idézné elő azt, hogy a termék *értéke meghaladja* a termelési költséget. Egyáltalán nem érintené a *termék értéke* és a *termelési költség* közti azonosságot, hanem csak az lenne az eredménye, hogy a munkabér és profit aránya változatlan maradna. Éppígy nem változna semmi azáltal, ha a gabona *ára* a többi termék árához képest emelkedett volna, ennélfogva kisebb gabonamennyiség nagyobb mennyiségű más termék felett parancsnokolna.

Honnan származna tehát a *járadék* a jobb földeken? A termék értékének többlete a termelési költség felett? Egyszerűen onnan, hogy terméküket *termelési költségén* felül adnák el, a rosszabb föld *termelési költségén* adnák el. Itt tehát a profit kétszeresen emelkedne. Először, mert csökkenne a munkabér, másodszor, mert a terméket értékén felül adnák el. De valójában azért jön itt létre *értéknek* egy *többlete*, mert a termelési költség a legrosszabb földeken *növekedett* és ezáltal a *gabona ára* valamennyi földön növekedett volna, viszont a valóságos termelési költség a jobb földeken *változatlan* maradt. Az *érték* növekedett volna az ő termelési költségükhöz képest, mert nem az ő termelési költségük, hanem a legrosszabb földé határozná meg. Mivel így névértékük növekedett volna, csökkent volna termelési költségük (csökkent volna, mert a legrosszabb talajon termesztett gabona *termelési költsége* növekedett), de nem azért növekedett a névértékük, *mert* a termelési költség csökkent, hanem fordítva. Pl. 3 £-ért adják el a gabona quarterét, ami nekik 1 £-be kerül, de csak azért tehetik ezt, mert ugyanaz a quarter gabona a rossz földeken 3 £-be kerül. Mivel gabonájuk névértéke 3 £-re nő, 1 £ költségük relatíve csökken, hiszen változatlan maradt, ám névértéke nem azért növekszik, mert a *termelési költség* csökkent. Malthus úrnak ez a csavarintása arra szolgál, hogy fenntartsa első tételét, mely szerint a járadék, fiziokrata kifejezéssel, a természet adománya, a gabona pedig azért drágul, mert bőség van belőle, a mezőgazdaság *termelékenysége* az oka terméke *magas árának*. Malthusnál a termék *értékének* azért kell növekednie, mert *termelési költsége* csökken. Ennek abszolúte semmi köze ahhoz, hogy ugyanaz a gabonamennyiség „*munkának* és a gabonán kívül egyéb termékeknek *nagyobb mennyisége* felett parancsnokol". Hiszen a malthusi előfeltételezés szerint a munkabér a legrosszabb földön is csökken, és hogyan is ne csökkenne, ha a munkabér *ugyanaz* minden talajfajtára? És a legrosszabb talaj gabonája annál inkább parancsnokol a gabonán kívül több egyéb termék felett, mivel azok *értéke* változatlan maradt és nem drágult a gabonával egyidejűleg. Ezek a körülmények azonban nem hoznak létre semmi *járadékot* a rossz talajon. Tehát a járadék képződéséhez egyáltalán semmi közük sincs. Malthus szerint egyébként nem csökkenne a *profitráta*, hanem a jobb földeken a járadék csak azt akadályozná meg, hogy növekedjen. A *profitráta* nem azért csökkenhet, mert ugyanaz a gabonamennyiség több többletmunka felett parancsnokol, hanem mert kevesebb felett, mert a munkásnak az összmunkanapból *többet kell önmaga számára* dolgoznia, hogy ugyanazt a gabonamennyiséget vagy annak értékét újratermelje. Itt tehát — abban az ostobaságban, hogy szerinte a kiadás költsége csökken, a termék értéke pedig növekedik — megmutatkozik, hogy Malthus nem értette meg a kü-

lönbözeti járadék elméletét. Bár egy másik helyen, annak bizonyítására, hogy a járadék nem monopólium, a következőket mondja:

„Ebből következik azután, hogy a nyersterméknek az *összmennyiséghez* képest megnövekedett részét adják el a természetes vagy szükséges áron, vagyis azon az áron, amely *szükséges* a jelenlegi termékmennyiség megszerzéséhez, noha a messze *legnagyobb részt* igen sokkal a *megtermeléséhez szükségesen felüli áron* adják, annak köszönhetően, hogy *ezt a részt kevesebb költséggel* termelték, csereértéke viszont nem csökken." (36. old.) Ellenkezőleg. *Annak* köszönhetően, hogy *ezt a részt kevesebb költséggel* termelték, mert névértéke a régebbi szintje fölé *emelkedett*. És nem lehet belátni, hogyan lehet az *egész mennyiséget a szükséges árán* eladni, ha *messze legnagyobb részét* a szükséges árán felül adják el. Inkább azon az áron adják el az egészet, amely *legkisebb részének* megtermeléséhez szükséges, ennélfogva a valódi és a névleges értéke közötti különbözeten.}

{Ez éppúgy van Malthusnál, mint a többinél, hogy a *járadék* csak *bizonyos alak*, melyet a többlet ölt.

„Az *általánosabb többletet* ... úgy értik, hogy éppúgy magában foglalja a bérlő *profitját*, mint a földtulajdonosok *járadékát*." (*Malthus*: „Inquiry into etc. Rent", 16. old.) „Ez a *többlettermék* (bizonyos körülmények között) ... főként rendkívül *magas profitban* és rendkívül magas bérben mutatkozik meg és csak kevéssé *jelenik meg járadék alakjában*." (17. old.) „Sem az nem lehetséges, hogy a *járadék* állandóan a *tőke profitjának* vagy a *munka bérének része* maradjon, ... sem az, hogy (a járadékot) *lényegileg elkülönítsük* a profittól. Ha a tőke általános profitja 20%, és bizonyos földek az alkalmazott tőkére 30%-ot hoznának, ebből a 30%-ból 10% nyilvánvalóan *járadék* lenne, bárki kapná is." (18., 19. old.) „...mihelyt egy nemzet eléri a gazdagság számottevő fokát stb. ... *a járadék különválik bizonyos minőségű föld egyfajta tartozékaként* stb." (20. old.)} {„A járadékról ... megállapították, hogy akkor kezd *különválni a profittól*, amikor a profit és a bér csökken stb." (I. m. 20 [–21.] old.)}

Munkabér. Átlaga és mozgása. „Semmi sem olyan abszolúte elkerülhetetlen egy társadalom haladása folyamán, mint a bérek csökkenése, azaz olyan csökkenése, mely a dolgozó osztályok *szokásaival* párosulva szabályozni fogja a népesség növekedését a létfenntartási eszközöknek megfelelően." (Malthus, i. m. 19. old.)

Malthus úr „Observations on the Effects of the Corn Laws etc." című művében, 3. kiad., London 1815, Smith-szel szemben (azaz saját téves, az „Essay on Population"-ben kifejtett feltételezésével szemben) azt állítja: „Nyilvánvaló ... hogy *a munkabérek összessége* sohasem emelkedhet vagy

csökkenhet a gabonaár változásainak arányában." (I. m. 6. old.) Ugyanez a fickó, „Grounds of an Opinion etc.", London 1815: „Ezeket a béreket végső soron a gabona szokásos pénzára határozza meg stb." (26. old.) És ugyanezt a nézetet juttatja érvényre az „Inquiry into Rent"-ben, hogy megmutassa a *járadék* profittól és bértől való különválasztásának szükségszerűségét. Miért vitatja hát a fickó ezt az A. Smith-től örökölt és általa egyébként Smith-től egészen eltérő módon egyoldalú korlátoltsággal érvényre juttatott nézetet az „Observations on the Effects of the Corn Laws"-ban? A válasz *James Deacon Hume*: „Thoughts on the Corn Laws etc." című művében, London 1815: „Malthus úr minden erejével igyekezett megdönteni A. Smith azon tézisét, »hogy *a munka árát* a gabona ára határozza meg« ... ez a kérdés veleje, az a mód pedig, ahogy Malthus úr kezelte, nem oszlatja el a gyanút, hogy olyan célzások és érvek szolgáltatásán munkálkodik, melyek révén mások támogatni tudják a *földtulajdonosok túlzott igényeit*, anélkül hogy vállalná *közvetlen ódiumát* annak, hogy ezt saját maga teszi meg." (I. m. 59. old.) (Mindenütt Malthus, az aljas talpnyaló kutya.)

{*Ireland úr*, a British Cooperative Society titkára a társaság megalakulásának harmadik évfordulóján, 1863 május végén kijelenti: „kormányzati jelentések és egyéb autentikus források bőséges bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a dolgozók a föld, a gépi berendezés használatáért, az *irányításért* és a *munkalehetőségért*, az elosztásért és védelemért 8 óra munkát adtak minden 12-ből: 6 órát a földtulajdonosnak és a tőkésnek; 1 órát a kiskereskedőnek; és 1 órát a kormányzatnak; maguknak csupán 4 órát hagyva".}

„A *létszükségleti javak ára* valójában a *munka termelésének költsége*." (*Malthus*: „Inquiry into etc. Rent" 48. old., jegyzet.)

Malthus elismeri, hogy a munkabér (napszám) csökkent a *darabbér* kifejlesztésével. Ez a XVIII. sz. vége óta ment végbe (mégpedig *vidéken* is) a gabonadrágulással és a bankjegyek elértéktelenedésével, tehát két olyan körülménnyel, melyek egyaránt a munkabér leszorításának irányában hatottak. Ricardo egyik szinte érthetetlen melléfogása az, hogy noha éppen ebben az időben élt, a *munkanapot* fixnek tételezte, s ezért nem látta, hogy az *értéktöbbletráta* emelkedhetett vagy legalábbis változatlan maradhatott a szükséges létfenntartási eszközök drágulása ellenére és a *munkaképesség értékének* csökkenő irányzatától eltekintve.

„Gabona és munka ritkán menetelnek egészen egymás mellett; de van egy nyilvánvaló határ, amelyen túl nem választhatók szét. Ami a dolgozó osztályoknak a drágaság időszakaiban – *ezek idézik elő a tanúvallomásokban*

{a parlamenti bizottságok előtt} *említett bércsökkenést* – tett rendkívüli erőfeszítéseit illeti, ezek igen dicséretesek az egyénekre nézve és bizonyára *kedveznek a tőke növekedésének*. De egyetlen humánus ember sem kívánhatja, hogy ezek *állandóan és lankadatlanul* folytatódjanak. Igen csodálatraméltóak mint időleges segítség; de ha állandóan működnének, akkor hatásuk hasonló lenne, mint ha *egy ország népességét táplálékának a legvégső határáig hajtanák*... Bevallom, hogy a *darabbér gyakorlatának nagy elterjedését* nem nézem örömmel. Napi 12 vagy 14 órai valóban kemény munka, valamilyen hosszabb időszakra, *valóban túl sok egy emberi lénynek*." (*Malthus*, i. m. 48. old., jegyzet.)

Eden szerint egy átlagos nagyságú munkáscsalád létszükségleti eszközeit durván 5 részre lehet osztani: $^2/_5$ liszt vagy kenyér, $^2/_5$ lakbér, tüzelő, szappan, gyertya, tea, cukor, ruházat, $^1/_5$ hús, tej, vaj, sajt és burgonya. {*Malthus*: „Observations on the Effects of the Corn Laws etc.", 3. kiad., London 1815 [5–6. old.]} {Tehát még e számítás szerint is a létszükségleti eszközök $^3/_5$-e közvetlenül mezőgazdasági.}

„Amikor Smith »gabonáról« beszél, azon »élelmet« ért, mert *minden* mezőgazdasági termék *értékének* természetes tendenciája van a kiegyenlítődésre; hiszen a farmer minden lehetőséget meg fog ragadni, hogy azt termessze, ami a legjobban fizet stb." (*James D. Hume*: „Thoughts on the Corn Laws etc.", London 1815, 59. old.)[272] „Ami az olyan cikkeket illeti, mint lakbér, tüzelő, szappan, gyertya, tea, cukor és ruházat... szinte mindezen cikkek árának nagy része éppúgy áll *adóból*, mint *munkából*." (I. m. 60. old.) „A kenyér és a liszt jóval több, mint $^2/_5$ részét alkotja a *közönséges munkás* létfenntartási eszközeinek." (I. m. 60. old.)

„Megpróbálták bebizonyítani, hogy a *munkát nem befolyásolja a létfenntartási eszközök ára*, sőt, ellenkezőleg, a munka mindig akkor a legolcsóbb, mikor a gabona a legdrágább. E ragyogó felfedezés alátámasztására, mely kétségtelenül feljogosította volna a Szerzőt egy tanszékre Laputa egyetemén[273], nem sikerült más példát felhozni, mint a *pamutgyártását, amelynek gyermekkorában a bérek jóval magasabbak voltak a közönséges munkáénál*; s amelyben *ebből az okból* és a *gépi berendezés tökéletesítései miatt* mindig *csökkenő tendenciát* mutattak. A pamutszövő reálkeresete most sokkal kevesebb, mint korábban: *fölénye a közönséges munkással szemben*, amely eleinte igen nagy volt, most *csaknem teljesen eltűnt*. Valójában akár a közönséges munka árának növekedése, akár a szabadabb vándorlás miatt, amelyet a letelepedési és *tanonc*törvények megváltoztatása tett lehetővé, *a tanult és a közönséges munka bére közti különbség most sokkal jelentéktelenebb, mint bármelyik korábbi időszakban*." („Remarks on the Commercial Policy of Great

Britain, principially as it relates to the Corn Trade", London 1815, 48. old.)

(*Locke, Ogilvie* és *Spence* nagyon fontos a földtulajdonra vonatkozó nézetek történetéhez a XVIII. sz.-ban[274].)

Az egyetlen, ami a népesedéselméletben helytálló, az, hogy a tőke fejlődése a népesség tömegét olyan feltételek közé veti, ahol újratermelésük, akár az állatnál és a növénynél, nem ütközik más határba, mint a *negatív korlátokba*. A nyomorult ember gyorsabban újratermeli magát — mert újratermelésének feltételei elenyészően kicsik —, mint a munkás a maga természetes feltételei között. A nyomor *burjánzik*; akárcsak az állatvilágban, minél alacsonyabb rendű egy osztály, annál tömegesebb az újratermelése.

Tőke. A. Smith-nél is a *tőke* mint *személy*. „A tőke földet *művel*; a *tőke munkát alkalmaz*." („Wealth of Nations", V. könyv, II. fej., Buchanan kiadása 1814, III. köt. 309. old.)

Termelő és nem-termelő munka. Buchanan.[275] (2) (3)

A bér emelkedése az áruk olcsóbbodása által. „Nem ... pontos, ha azt mondjuk, hogy a járadék, a profit vagy a *bérek növekedtek* azért, mert valamely *olcsóbb* cikkből *többet* lehet értük vásárolni." („Wealth of Nations", I. köt. 417. old., *Buchanan* jegyzete.)

A munkaidő lerövidítése gép által. Boxhorn a következőket mondja a leydeni szalagmalomról {„Institutiones Politicae", Amszterdam 1663}: „Ebben a városban körülbelül húsz évvel ezelőtt némelyek egy szövő*alkalmatosságot* találtak fel, amellyel *valaki egymaga* több posztót tudott készíteni és könnyebben, *mint ugyanannyi idő alatt* többen mások. Ebből a takácsok között zavargások és panaszok támadtak, míg ez alkalmatosság használatát a magisztrátus el nem tiltotta." (*Beckmann*: „Zur Geschichte der Erfindungen", I. köt. 127. old.)

Munka és tőke. „Tévedés azt feltételezni, hogy a gazdag ember tartja el szolgáit, kereskedőit, bérlőit és munkásait : az igazság az, hogy ők tartják el őt." (*Paley.*)

A gabona és a munka szokásos és átlagos ára.

„Különbség van aközött, amit a gabona *szokásos árának* és amit *átlagos árának* lehet nevezni ... Tegyük fel, a gabona szokásos ára 5 évből 4-ben 2 £ körül van qr-enként, az 5.-ben pedig 6 £. Az 5 év *átlagos ára* akkor 2 £ 16 sh lesz, de a *szokásos* ár még mindig 2 £ körül lesz, és *ez* az ár, nem pedig egy *szűk esztendő ára* vagy akár az ezt magában foglaló átlag *szabályozza általánosan a béreket*." (*Malthus*: „The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn etc.", London 1815, 26. old.)

Kooperáció. „Vajon nem azzal lehet-e a munkát előbbre vinni, hogy *sokak* ügyességét, iparkodását és versengését *ugyanazon* a munkán egyesítik? Vajon másképpen emelhette volna-e Anglia a maga gyapjúmanufaktúráját ilyen nagy tökélyre?" ([*Berkeley*:] „The Querist etc.", London 1750, 521. §.)

„Vajon Anglia gyapjúmanufaktúrája nincs-e *megosztva* különböző *részekre* vagy *ágakra*, amelyek *különös helyekhez* kapcsolódtak, ahol *csakis* vagy *főleg* ezeket űzik: finom posztókat Somersetshire-ben készítenek, durvákat Yorkshire-ban, duplaszéleseket Exeterben, selymeket Sudburyben, kreppeket Norwichben, félgyapjúkat Kendalben, takarókat Whitney-ben és így tovább." (I. m. 520. §.)

Gépi berendezés és átlagos bérek.

„A bérek ugyanabban az arányban csökkennek, amelyben a termelés erői nőnek. A gépi berendezés, igaz, *olcsóbbítja a létszükségleti javakat*, de *olcsóbbítja a munkást is.*" („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation etc.", London 1834, 27. old.)

„Abban a pillanatban, amikor a gép konkurenciába kerül az emberi munkával, e munka bére elkezd igazodni a gépi termelés alacsonyabb költségéhez. Turner tiszteletes úr *1827-ben* a Cheshire-ben, egy ipari kerületben levő Wilmslow lelkésze volt. A *kivándorlási bizottság* kérdései és Turner úr feleletei megmutatták, hogyan tartják fenn az emberi munka konkurenciáját a gépi berendezéssel szemben. *Kérdés*: »A mechanikai szövőszék használata nem szorította-e ki a kézi szövőszék használatát?« *Felelet*: »Kétségtelenül; még sokkal gyorsabban kiszorította volna, mint ahogyan megtette, ha a kéziszövőket nem tették volna képessé arra, hogy bércsökkentésnek vessék alá magukat.« *Kérdés*: »De alávetvén magát, nem olyan bért fogadott-e el a kéziszövő, amely elégtelen ahhoz, hogy fenntartsa őt...« *Felelet*: »...Valóban, a kézi szövőszék és a mechanikai szövőszék közti konkurenciát a szegényadókból tartják fenn.« Így ... lealacsonyító pauperizmus vagy kivándorlás az az előny, amelyet a dolgozó a gépi berendezés bevezetésétől kap, az, hogy tiszteletreméltó és bizonyos fokig független kézművesből csúszó-mászó nyomorulttá süllyed, aki a könyörületesség megalázó kenyerén él. Ezt ők »*múlandó visszásságnak*« nevezik." (I. m. 29. old.)

„A gépi berendezésnek ez a védője" (ez Ure-ra is érvényes[276]), „így azzal, hogy megengedi, a *tökéletesítés kordában tartása üdvös lenne a dolgozó emberre nézve*... elismeri, hogy a társadalom eltorzulása ártalmassá teszi a mechanikai tökéletesítést. Szégyen egy olyan rendszer védőire, amely arra késztet bennünket, hogy keseregjünk az emberi elme haladásán." (30. old.)

„Ez (a gépi berendezés) lehetővé teszi a munkásnak, hogy többet vásároljon jövedelméből ... *ha ez a jövedelem változatlan*; de ha ugyanez megfosztja a foglalkoztatástól, akkor megfosztja a jövedelemtől is, azok a munkások pedig, akik nincsenek foglalkoztatva, konkurálnak a foglalkoztatottakkal." (27. old.)

„Amellett, hogy a gépi berendezés csökkenti a munkás bérét, arra is kényszeríti, hogy *hosszabb ideig dolgozzon*, még e csökkentett bérért is. Azelőtt a 24-ből 9 órát töltött munkájával; *több helyi ünnepet is tartott*." (30. old.) *Malthust* idézi:

„Ők azt látják, hogy egyik találmányt a másik után vezetik be a gépi berendezésben, látszólag arra szánva, hogy igen számottevően csökkentse az emberi fáradozás összegét. Mégis, bár ezek látszólag arra eszközök, hogy mindenkinek bőséget, szabadidőt és boldogságot hozzanak; ők még mindig azt látják, hogy a társadalom nagy tömegének munkája *nem csökkent*, és körülményeik, ha nem romlottak, nem is javultak nagyon feltűnően." („Principle of Population", II. köt. 5. kiad. [272–273. old.])

Felhalmozott munka. „Értelmetlen szólam, hogy a *tőke felhalmozott munka*. Beszéljünk *felhalmozott tudásról, felhalmozott képzettségről*, és ezt meg lehet érteni, ám akkor látni fogjuk, hogy ez a felhalmozott tudás és képzettség, ami a gazdagság létrehozását illeti, *nem választható el a munkás kezétől*." („The Natural and Artificial Right of Property contrasted etc." (*Hodgskin*), London 1832, 153. old., jegyzet.)

Az „An Essay on the Political Economy of Nations etc.", London 1821, című írás tartalmaz néhány nagyon jó, eredeti pontot.

Először a tőke eredetéről, amennyiben ez egybeesik a *tartalékképzéssel*: „A természet fő termékei *periodikusak*, s megkívánják, hogy *tartalékolják őket a betakarítások közötti fokozatos fogyasztásra*. Ez a *tőke első forrása*." (3. old.)

„A *tőke profitja* változó, s *ebbe a kifejezésbe* rendszerint beleértik mind a *kamatot*, mind a *vállalkozó bérét*." (8. old.)

„Bármi van is közbeesőleg, egy *terméket* végül is ... *munkára* cserélnek ki." (13. old.) (Ez csak a változó tőkére érvényes.)

Az állandó tőke puszta fenntartása és a változó tőke újratermelése közötti különbség:

„Az egyetlen igazi *újratermelő fogyasztás* a végső, az, *amely munkát ad áruért, új alkotást egy megszüntetett helyébe*. A *termelés egésze* az elmében összefoglalva úgy tűnik, mint ami elhalad minden közbenső cserefolyamat mellett, s az áruval rögtön a munkához megy, amely, akár mezőgazdasági, akár ipari, *új értéket térít vissza*, teljes alkotás, vagy már megkezdettnek további kimunkálása által." (13., 14. old.) „A termékek csupán akkor vál-

nak tőkévé, amikor újratermelő fogyasztásra fordítják őket (véglegesen, nem pedig közbeesőleg, ahogy az indigó asszimilálódik a szövettel) mint élelmet, ruhát vagy hajlékot a munkának, mely *visszatéríti* az értéket." (67. old.)

A tőke az újratermelés vonatkozásában. „A *tőkét* úgy lehet meghatározni, *mint a periodikus termelés azon részét*, melyet azért alkalmaznak, hogy kieszközöljék a *következő újratermelést*." (24. old.)

A termelőtőke és a kereskedőtőke közötti különbség.

„A mezőgazdaságban és az iparban a *tőkét közvetlenül a munka szolgálataira cserélik*. A *kereskedelemben a tőkét gyakran tőkére cserélik*; ez puszta spekuláció, amely a kínálatra és a kereslet különféle forrásaira számít." (43. old.)

Abszolút többletmunka. Relatív értéktöbblet.

„A *társadalom* munkája, azaz *gazdasági ideje*, adott nagyság, mondjuk egymillió ember napi tíz órája, vagyis tízmillió óra." (47. old.)

„*A tőkének megvan a növekedési határa.* Ez a határ egy adott időszakban az alkalmazott *gazdasági idő tényleges kiterjedésében* érhető el, noha a *közösség termelőerői* még fejlődhetnek. Egy társadalom a *munka mennyiségének növelésével, vagy hatékonyabbá tételével* fejlődhet: más szóval népességgyarapodással, munkamegosztással, gépi berendezéssel, tudományos ismeretekkel." (49. old.) „*Ha a tőke nem kaphat többet, mint az egyenértéket, vagyis a működésben levő munka által nyújtott értéket*" (ha tehát a *gazdasági idő*, vagyis a *munkanap adva van*); „ha ez a határa, amelyet az adott pillanatban, a társadalom létező állapotában nem lehet átlépni, akkor minél több bért adnak ki, annál kisebb a profit. Ez általános elv, amely egyes esetekben nem érvényesül, mert ott a megnövekedett bér rendszerint *különös kereslet következménye*, amely mindig az érték növekedését idézi elő más árukhoz és profitjukhoz képest." (49. old.) {A profit – és maga az értéktöbbletráta is – egy különös ágazatban az *általános szint* fölé emelkedhet, noha egyidejűleg a bérek is az általános szint fölé emelkednek ebben az *ágazatban*. De ha a tőkés annyival többet fizetne bérekre (a profitot meghatározó többi körülménytől eltekintve), amennyivel az áru iránti kereslet az átlag fölé emelkedik, akkor profitja nem *növekedne*. Egyáltalában ennek, hogy a profit és a bérek egy különös ágazatban az *általános* szint fölé emelkednek vagy alá süllyednek, semmi köze az általános viszonyhoz.}

„Az *időn* kívül tekintetbe kell venni a *hatékonyságot*, amely a munka megosztásából, *kifejtésének intenzitásából* és a gépi berendezésből származik." (54. old.)

„A pamutiparban ... *munka megosztása*, de *tőke egyesítése* áll fenn." (51. old.)

A munkaképesség értéke. Átlagmunkabér. Darabbérmunka. Napi munka.

Ha az össztőkét a *munkaképesség értékével* szemben adottnak tekintjük – vagy népszerűen szólva adottnak tekintjük a *munka átlagbérét*, akkor ez az *adottság* – ennek határa – előfeltétel, amelyből *minden egyes tőkés* kiindul a pénz tőkévé változtatásánál. Az ipar minden ágában meghatározott *átlagbéreket* talál. Ez lehet magas vagy alacsony, amennyiben a tőkés a megtérüléskor nem kap egy többletet a *munkaképesség* ezen *értéke* felett, akkor pénze *nem* változik át tőkévé.

Ennek az *átlagnak* a fenntartása a *szakszervezetek* [trade unionok egyik feladata, az egyes tőkés viszont az *átlag* e fenntartása ellen van, hogy az egyes munkás bérét az átlag *alá* szorítsa.

Mindezt itt beiktatni, hogy megmutassuk ennek az átlagnak a fontosságát, gyakorlatilag is. Mindehhez fontos:

T. J. Dunning, Secretary to the London Consolidated Society of Bookbinders: „Trades' Unions and Strikes, their Philosophy and Intention", London 1860.

„Amit a (bérek) egységes rátájának neveznek, csak azt jelentheti, ami az emberek átlagára alkalmazható, ez valójában *minimális* ráta a munkások szempontjából és »*egységes ráta*« a főnökök szempontjából." (17. old.)

Darabbérmunka, napi munka, minimum. „Ahol a munkát valamely szakmában »*darabszám*«, *munkadarabonként ennyiért és ennyiért* fizetik – ahogy pl. a szedőknél a szedés Londonban többnyire 1000 betűnként van ennyire meg ennyire összesítve – ott nincsen egységes ráta, amely szerint a munkások bért *kapnak*. Általában van *egy egységes*, vagy majdnem egységes *rátája a különböző munkafeladatok árának*; de minthogy különböző gyorsaságú és képzettségű munkások munkadarabonként ugyanazon árért többet vagy kevesebbet végeznek el, ezért *béreik* összege igen lényegesen eltérő lehet." (17. old.) „A *nap szerint fizetett munkában viszont általában egységes ráta van* ... amelyet munkáltató és munkás egyaránt a bérek mércéjének ismer el a szakma átlagos munkásai számára ... néhány munkás többet, néhány pedig kevesebbet ér ennél az összegnél... A munkáltató szereti élvezni az előnyét annak, hogy valaki többet ér, ám attól is fél, hogy ha emelné ennek a bérét, talán követelnék, hogy emelje a többiekét is; másfelől a munkások elleneznék, hogy aki nem felel meg a rendes rátának, kevesebbet kapjon, mert esetleg a többiek bérét is az övéhez csökkenthetik." (17., 18. old.) Mivel azonban a munkáltatók amint csak lehet mindig elbocsátják a rosszabb munkásokat, „ezért az egységes bérért egészében véve csupa jobb munkásuk van". (18. old.)

[3. *Töredékek a XXII. füzetből*]

(A szakszervezetek[277] sohasem engedik meg tagjaiknak, hogy ezen *átlagos ráta* alatt dolgozzanak.)

„A szakma minden munkásáról feltételezik, hogy képes megkeresni és megkapni a szokásos *bérrátát* (abban a bizonyos szakmában) ... tény, hogy egészében véve valamennyien képesek erre, túl kevés a kivétel ahhoz, hogy fel lehessen becsülni." (20. old.)

Ha egy munkás egy olyan szakmában, ahol napibért fizetnek, sokkal többet végezne egy nap alatt, mint a másik, „a munkáltató többnyire szereti maga élvezni az ilyen fürgeség előnyét; ennek következménye általában az, hogy a fürge kéz lelassul a *szokásos munkamennyiségre*". Ha különösen kitünteti magát egy munkás, „nem fizetnék meg őt jobban, vagy ha mégis, semmi esetre sem elvégzett többletmunkájának arányában. Ez az igazi oka annak, amivel a munkásokat vádolják, hogy ti. nem akarnak többet elvégezni egy *bizonyos mennyiségű* munkánál... Elvárni tőlük, hogy többet végezzenek, gyakorlatilag annyi, mint *bércsökkentést* kívánni, és mint előbb megmutattuk, ez az alapja a *bérek egységes rátájára* vonatkozó összes panaszoknak." (20., 21. old.)

Napibér és darabbér.

„A londoni szedők rendszerint darabbérben dolgoznak, az időbér náluk kivétel, a vidékiek viszont napibérben dolgoznak, a darabbér a kivétel. A hajóácsok a londoni kikötőben darabbérben dolgoznak, valamennyi többi kikötőben pedig napibérben. A *fő kifogás* a különböző szakmákban a *darabbér* ellen valójában az, hogy ha kiderül, hogy a munkások jól keresnek vele, a *munkáltató csökkenteni kívánja a munka árát*, és hogy gyakran a *bércsökkentés eszközéül* használják fel." (22. old.)

A munkáltató kockázatáról igen jól beszél *Dunning*. (Füzet 17. sk. old.)[278]

Bér. „Minthogy a munkások *társadalmi helyzete* teljesen a bértől függ, amelyet kapnak, többségük szent kötelességének érzi, hogy alkalmazza ezeket az eszközöket" (szakmai szövetségeket) „bérének *oltalmazására*." (7. old.)[279]

* * *

Megtakarítás állandó tőkében, a profitráta emelésére. (*Szénbányák.*)*

„Abban a konkurenciában, amely minden kerületben fennáll a szénbányatulajdonosok és birtokosok között különböző piacaik ellátásáért, *nem* merül

* *A lap szélén*: Profit. — *Szerk.*

fel *egyéb kiadás*, mint ami a legnyilvánvalóbb fizikai nehézségek leküzdéséhez elegendő; abban a konkurenciában pedig, amely a bányamunkások között uralkodik – akik rendszerint számosabban vannak, mint amennyit az elvégzendő munka kíván –, szívesen vállalnak sok veszélyt és teszik ki magukat igen ártalmas befolyásoknak olyan bérért, amely egy kicsit magasabb a körülöttük levő földművelő lakosságénál, olyan foglalatosságban, amelyben azonkívül nyereségesen felhasználhatják gyermekeiket. E kettős konkurencia teljesen elegendő ... ahhoz, hogy a bányák nagyrészében a legtökéletlenebb vízelvezetéssel és szellőzéssel dolgozzanak; gyakran rosszul épített aknákban, rossz hajtószerkezettel, hozzá nem értő gépészekkel; rosszul épített és előkészített tárókkal" {vágatokkal, amelyekben fejtenek} „és folyosókkal; ez az életnek, a végtagoknak, az egészségnek a pusztulását okozza, amiről a statisztikai adatok megdöbbentő képet nyújtanának." („First Report of the Children's Employment Commissioners in Mines and Collieries", 21. April 1841, 102. old.)

{*Gyermekmunka. Túl munka.* „Ahogy a gyermekek gyári munkája akadályozza az izmok fejlődését, a szénbányákban ez megfordítva van. A munkásoknál, különösen a gyermekeknél és fiatalabb személyeknél, a túlmunka hatása az izmok rendkívüli fejlődése, satnya növés, nyomorék testtartás, fejfájás, hátfájás stb." (I. m. 134. old.)

Az izmoknak a gyermekkorban való túlzott megerőltetése (a szénbányászoknál) „természetellenes izomfejlődést" idéz elő. „Az izmok ilyen aránytalan fejlettsége nem a szilárd és erős egészség jele, hanem valójában annak a bizonyítéka, hogy az egész rendszer elsorvad ennek az egy különös részének a túltápláltsága következtében; azt pedig, hogy a rendszert meggyengítette, nem erősítette táplálékának az aránytalan ráfordítása az izmokra, mutatják a most összegyűjtött tanúvallomások, amelyek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy általában a test megáll a növekedésében, különösen hajlamos a megbetegedésre, s idő előtt sorvad és elpusztul... A szénbányákban a gyermekek alkalmazása *meghosszabbítja a gyermekkor periódusát, megrövidíti a férfikor periódusát és előbbre hozza az öregség, megrokkantság és halál periódusát.*" (I. m. 134. old.) „A felnőtt szénbányászokat csaknem kizárólag arra alkalmazzák, hogy »kinyerjék« a szenet természetes lelőhelyéről, amire különféle módszerek vannak, a telér természete és a különböző vidékek szokásai szerint. A gyermekeket és fiatal személyeket főleg arra, hogy a ventilációs ajtókat, amelyeken a szenes csillének át kell haladnia, kezeljék úgy, hogy a nyitás után azonnal bezárják, amire azért van szükség, hogy a szellőzést a megfelelő mederben tartsák, vagy arra, hogy továbbítsák a szenet a bemélyedésekből vagy kitérőkből, ahol fejtik, a földalatti

vágatokon a főakna aljába; ez a távolság a közvetlen közelségtől mérföldekig is váltakozhat Észak-Anglia nagy szénmezőin, ahol a *mélység* megkívánja, hogy *ugyanaz a költséges akna* nagy szénterület kitermelésére szolgáljon." (107. old.) „Bármilyen meglepőnek tűnik is a tény, azokba a bányákba, amelyek sohasem művelhetők anélkül, hogy ne okoznának nagy és helyrehozhatatlan károkat a gyermekek egészségében, vesznek fel gyermekeket a *legzsengébb korban, még ha csak élő és mozgó gyertyatartóknak használják is őket*" (v. ö. *Diodorus*[280]), „vagy hogy patkányokat távol tartsanak az ételtől; s éppen e legrosszabb jellegű bányák egy részében alkalmaznak *leánygyermekeket* is." (I. h.) A gyárosok ellen csapott szörnyű lárma idézett elő az ő részükről ellenfeljelentéseket, s megvolt az az elégtételük, hogy a „*Children's Employment Commission*" kimutatta, hogy a gyermekek munkáját a tőke sok más ágában éppen úgy, sőt még undorítóbban kizsákmányolják, nevezetesen a szénbányákban is.}

{Hogy mi az aránya az *egyszerű munkának* egyáltalában a munkásosztályhoz, *megközelítőleg* látható *Samuel Laing* következő becsléséből, „National Distress; its Causes and its Remedies", London 1844. Becslése szerint:

Egyszerű munkából élő lakosság összesen: 11 300 000 {belefoglalva a szolgákat}.

Középosztály (köztük az alacsonyabb foglalkozások tagjai, irodalmárok, kereskedők stb., mindenféle boltosok és kiskereskedők, bérlők, kézművesek és a *tulajdonképpeni munkásosztály arisztokráciája*) 4 650 000.

Előkelő népesség (tőkések, arisztokrácia és a magasabb foglalkozásúak) 1 000 000.

És a *pauperok, bűnözők, prostituáltak, csavargó népesség* 1 500 000. De maga is mondja, hogy a számítás pontatlan és az utóbbiakra 2 000 000–2 500 000 (az összlakosság $^1/_7$–$^1/_8$-a) jut. (51–52. old.)}[281]

* * *

{*A föld tőkés megművelése*:

„Ha a földet jobb állapotba hozzák, akkor *kevesebb gabona* kell egy acre bevetéséhez, és kevesebb *erő* (lovak stb.) a műveléséhez." („An Essay on the Causes of the Present High Price of Provisions, as connected with Luxury, Currency, Taxes and National Debts", London 1773, 13. old.) (*A szerző*: *Dickson*, a „Husbandry of the Ancients" szerzője.)

Járadék. Az idézett mű idézi „An Inquiry into the late Mercantile Distresses, in Scotland and England etc.", London 1772, s ez az írás – amely azonkívül a *currency* növelését kívánja, ami ellen az „Essay" tiltakozik

(lásd a *vastag füzet* 245. old.[282]) — panaszkodik a járadékok erős megnövekedése miatt. Mint mondja, a földtulajdonosnak az a véleménye, „hogy a *járadékok emelése* volt az első lépés a mezőgazdasági tökéletesítésekhez". („An Inquiry etc.", 36. old.) „A járadékok nagyon emelkedtek általában az egész országban (Skóciában), némely részein pedig olyan mértékben, amely aligha engedte a bérlők *feltétlen szükségleteinek* kielégítését." (38. old.) Sok bérlő ezért Amerikába vándorolt. (51. old.)

Az „Essay"-ben ekkor (1773) az angliai gabonaárak emelkedését részben azzal magyarázzák, hogy a hús iránti kereslet folytán a földek nagyobb részét változtatták rétté és hogy Angliában „a szántóföldeket folyton megművelik, a füves területeket pedig, akár rétek, akár hegyi legelők, állandóan füvesen tartják". (15. old.)

A skót módszer szerint, amelyben a füves és a gabonával bevetett földeket folyton váltogatják, több gabonát termelnek és több húst. Az angol módszer szerint *kevesebb gabonát* és nem sokkal több húst, de hizlalt állatokét. Tehát szerinte Angliában az ésszerűtlen művelés (a rossz időjárástól eltekintve) az oka a gabonaár emelkedésének stb. „Kétségtelen igazság, hogy *legjobb földjeink nagy mennyiségén*, amelyeket azelőtt megműveltek, most fű nő." (9. old.) „Általában az élelmiszer mennyisége csökkent, s ezért árának emelkednie kellett." (17. old.) Az élelmiszer ára csökkentésének *egyik* eszközeként gabona *„szabad behozatalát"* javasolják. (73. skk. old.)

De a manufaktúrák nyomott állapotán nem lehet segíteni, kivéve „az anyagok és a munka árának csökkentésével; ezt pedig csak az *élelmiszerárak* csökkentése által lehet megtenni. A *földbérlő* más helyzetben van, mint a manufaktúratulajdonos: mivel minden nemrég bérbe vett gazdaságban a *járadék* termékeik jelenlegi *magas árához* van igazítva; ha ez az ár csökken, e gazdaságok *bérlőinek* kétségtelenül tönkre kell menniök." (81. old.) „Mit kell tenni a bérlő megsegítésére? Földesura kegyelmére kell hagyni?" (82. old.) „Vannak némelyek (földesurak), akikben nincs több részvét a bérlőik iránt, mint a bengáliai mohamedánok vagy a Saint Vincent-szigeti karibok iránt. Kicsapongásba merülve vagy kapzsiságtól megszállva falusi ügyeik intézését olyan személyekre bízzák, akiknek minden érdeme az, hogy jártasak az üzletelésben és akiket annál többre becsülnek, minél jártasabbak a csel és fortély alantas művészetében." (83. old.) Az áraknak „szabad behozatal" vagy „a currency szabályozása" útján való csökkentésekor (83. skk. old.) nem szükséges tehát, hogy *bérleti szerződéseiket megszegjék*... „Ha a *járadékokat* az áruk *árának* arányában csökkentenék, ők (a földesurak) még mindig ugyanolyan jól élhetnének, mint most" (84. old.) (tudniillik az áruk csökkent ára folytán).

Ok szerinte a túl nagy papírpénzkibocsátás is. Ő a currency-elv[122] híve.

Az *élelmiszerárak* emelkedésének további okaként jelöli meg az *adókat*. „Az *adók* minden áru árát emelik." (89. old.) Ezért, 87. skk. old., az emelkedő *államadóssággal* emelkedik az élelmiszerek ára. Csak egy adó nem jár „ilyen rossz következménnyel – *a részvénytulajdonosokra kivetett adó*". (89. old.) Az adókon kívül [emeli az árakat] *„az adószedők által elköltött pénz"*. (92. old.) Javasolja, hogy „takarítsanak meg évenként 1 vagy 2 milliót a hivatalok és nyugdíjak tételen". (93. old.) A tizedeket becsüljék fel pénzben, ahogy ez Skóciában már régóta történik. (104. old.) „Osszák fel a községi földeket." (I. h.) „Építsenek utakat az országban közköltségen." (105. old.) Az utak révén a farmernek nemcsak piacok nyílnak, hanem „hozzájuthat külföldi trágyához, hogy megjavítsa földjét... Egy hely előnyeiben mindenki részesül." (106. old.)

Mi az oka a járadék emelkedésének?

A *rossz időjárás* nem. Mert ha az élelmiszerek ára „rossz termés következtében emelkedik, a föld értéke ugyanaz marad és a farmer nem tud magasabb járadékot adni ... ennek" (az áremelkedésnek) „az arányában; a mennyiség, amelyet a piacra küld, csökkent". (6. old.)

Talajjavítások szintén nem lehetnek az okok. Nemcsak hogy „a járadékok csaknem ugyanabban az arányban emelkedtek azokon a helyeken, ahol *nem* történtek javítások", hanem az is lehetséges, hogy ezek (a javítások) *„megakadályozták, hogy az élelmiszerek ára olyan magasra emelkedjék*, mint különben történt volna". (7. old.)

„Ha az *ár más* okokból *emelkedett*" (mint a rossz időjárás), „akkor a föld terméke értékesebbé válik, és ennek arányában a farmer magasabb járadékot tud fizetni. Ha ezért a járadék emelkedése lépést tart az élelmiszerek árával, ez biztos tanúság a farmerek azon véleménye mellett, hogy az ár emelkedése nem a rossz termésnek tudható be." (6. old.) A járadékok pedig, kivált Dél-Skóciában „majdnem ugyanabban az arányban emelkedtek, mint a gabona és az állatok ára". (7. old.)

{(*Charles Smith*:) „A Short Essay on the Corn Trade, and the Corn Laws etc." London 1758. (A később idézendő „Corn Tracts"-ből.) Az írás *tendenciája* látszik a következőkből: „Noha az az általános vélemény, hogy a gabona jelenlegi drágasága főleg a farmerek *kapzsiságából* és a gabonaügynökök, kereskedők, molnárok, pékek és üzletemberek méltánytalanságából ered; ám okunk van azt hinni, hogy főleg, ha nem teljesen, *valódi szűkösségből* ered, amelyet az utóbbi 4-5 év gyenge termése okozott, 1756-ban az egész királyságban, 1752–1755-ben a nyugati és északnyugati részein." (5. old.) A népi előítéletekkel szemben kifejti a kereslet és kínálat törvénye-

it.} (Ez az első az *1767-ben* együtt kiadott „Three Tracts on the Corn Trade and Corn Laws" közül.)

{*Edmund Burke* (the late): „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt, in the Month of Nov. 1795.", London 1800.

„A dolgozó népesség csak azért szegény, *mert nagyszámú*. A számosság a természeténél fogva magában foglalja a szegénységet." (2. old.) A „mély" gondolkodó úgy véli, hogy ha *x*-et 100-zal kell osztani, minden egyesre több jut, mint ha *x*-et 1000-rel osztják. Micsoda mélysége a tisztánlátásnak, amely kivált a következő tételekkel alkot szépséges ellentétet:

Értéktöbblet. Állandó és változó tőke.

„Akik dolgoznak ... a valóságban azok táplálják mind a javadalmasokat, akiket gazdagoknak neveznek, mind önmagukat." (3. old.)

„A" (gazdálkodó) „szakmájának valamennyi szerszáma közül az *ember munkája* (akit az ókori írók *instrumentum vocale*-nak* neveztek) az, amelyre tőkéjének visszafizetése szempontjából a leginkább rá van utalva. A másik kettő, az ókori osztályozás szerint a *semi-vocale***, vagyis az igásállat-állomány, és az *instrumentum mutum****, azaz szekerek, ekék, ásók és így tovább ... *mit sem ér* az elsőnek bizonyos adagja nélkül." (10. old.) Szellemes Spence költeménye: „E. Burke's Address to the Swinish Multitude" (1795, knittelversekben[283]).

A munka értéke. Sok munkás alkalmazása.

„Kétségtelen, hogy erőt, ügyességet és lelkiismeretességet tekintve jókora különbség van az egyik és a másik ember munkájának az értéke között. De, legjobb megfigyelésem alapján, egészen bizonyos vagyok abban, *hogy bármely adott öt ember, összességében*, olyan munkamennyiséget teljesít, amely egyenlő bármely más öt, az általam említett életkorban levő férfi munkájával; vagyis ez öt ember között van egy, aki a jó munkás minden tulajdonságával rendelkezik, van köztük egy rossz, a többi három pedig közepes és közel áll az előbbihez, illetve az utóbbihoz. Ily módon egy olyan kis csapatban, mint ez az öt ember, megtalálhatod mindannak összességét, amit öt ember el *tud* érni." ([15–] 16. old.)

A tőke koncentrációja. „A hatalom monopóliuma minden esetben és minden fokon rossz; de a *tőke monopóliuma* ellenkezőleg." (25. old.) (Mintha a „tőke monopóliuma" nem adna „hatalmi monopóliumot"!)}[284]

* — *beszélő szerszámnak* — *Szerk.*

** — *jélig beszélő* — *Szerk.*

*** — *néma szerszám* — *Szerk.*

[4. Töredékek a XXIII. füzetből]

{*Érték* és *ár*. Tegyük fel, hogy az egy acre földre (búza) fordított *munkamennyiség* 7 £ *pénzmennyiségben* fejeződik ki. „Kiadásai (a bérlőé) *mindig körülbelül ugyanazok* lesznek, de a termése változhat, ezért búzája a termése arányában kelne el." („An Inquiry into the Connection etc." By a Farmer. London 1773, 107. old.) A példa jó, mert némi valószínűséggel előfeltételezhető, hogy a *munka* teljesen ugyanaz marad.

Azután:

„Ha 5 quarterje van, eladhatja 28 sh-jével — 7 £
$4^1/_2$ „ „ „ kb. 31 „ — úgyszintén
4 „ „ „ 35 „
$3^1/_2$ „ „ „ 40 „
3 „ „ „ 46 sh 8 d-jével
$2^1/_2$ „ „ „ 56 sh-jével
2 „ „ „ 70 „."
(I. m. 108. old.)}[285]

Ez a bérlő az „An Inquiry into the Connection etc."-ben a szabadkereskedői doktrinát kettős jelentőségében képviseli. Egyfelől *szabad import* és *export*. Másfelől *„teljes szabadság a piacokon*: egy áru eladásának minden korlátozása akadálya a kereskedelemnek és szükségképpen emelnie kell az áru árát". (I. m. 110. old.) Egyúttal a *tőkének* ez az abszolúte *szabad mozgása*, a saját immanens törvényeinek megfelelően, *teljes kíméletlenség* a dolgozó népességgel szemben, amely csak a tőke „faux frais"-i között szerepel. Amíg a *tőkés termelés* még nem termelte ki szabad fejlődésének valamennyi feltételét — s a legfőbb a tőkétől abszolúte függő bérmunkások osztályának felnövekedése —, a tőke *szabályoz* és beavatkozik, amíg magának megfelelővé nem tette a viszonyokat. Azokat az intézkedéseket, amelyekkel a tőke védekezik a külföldi konkurencia ellen, olyan eszközöknek tüntetik fel, amelyek biztosítják a dolgozó népességnek foglalkoztatását. Az országon belüli erőszakos eszközöket részint annak a nemzeti célnak tüntetik fel, hogy a lehető „legnagyobb *mennyiséget*" termeljék (i. m. 3. old.), részint annak, hogy a munka ne menjen veszendőbe és hogy „a külföldiek ne adjanak el olcsóbban nálunk".

Ez a *bérlő* megmutatja (ahogy az imént idéztük) a *termelőerőnek* a föld tőkés megművelése révén való *fejlődését*. Másfelől az *állandó tőkében* való *megtakarítást*. A kisbérlőnek nem áll *rendelkezésére kellő számú ló*; azonkívül

viszonylag több *készpénzre* és *több munkásra* van szüksége. (5., 6. sk. old.)*

„Majdnem minden talajfajtán ... vannak olyan műveletek, amelyek *különböző* időszakokban lovak *különböző erejét* kívánják meg: például néha 6 lovat kell 1 ekébe fogni egy parlagon heverő földdarab feltöréséhez; ebben az esetben a 300 acre-es bérlőnek 2 ekéje fog dolgozni, a kisbérlőnek pedig egy sem, hanem várnia kell, amíg talán túl késő lesz ahhoz, hogy még elvégezze az idénymunkát; vagy legalábbis elveszíti a forró idő minden előnyét az ugar megművelésénél. Másfelől sok olyan művelet van ugaroláskor és vetéskor, amelyhez háromlovas eke elegendő; ebben az esetben a 300 acre-es bérlőnek 4 háromlovas ekéje fog dolgozni, a másiknak pedig csak egy lehet." [6. old.] „...Ezért a 300 acre-es bérlő, megfelelő tőkével és lóállománnyal, *ugyanannyi idő alatt* viszonylag több munkát tud elvégezni; és *ennek a kritikus pillanatban való elvégzése*" {lásd erről Liebiget is[286]} „annál nagyobb fontosságú; ilyenképpen az ő földje természetesen jobban van művelve, nála az ugarolást, vetést, trágyahordást, egyszóval minden műveletet jobban végeznek el, *mert gyorsan* lehet őket elvégezni; és minthogy földje jobb állapotban van, tagadhatatlan, hogy termésének nagyobbnak kell lennie." (7. old.) „A nagy bérlőnek *jelentékeny előnye* van *kordélyok és szekerek* tekintetében is ... Ugyanez érvényes *boronákra*, *hengerekre* és sok más szerszámra vonatkozóan." (8–9. old.)

Továbbá: „*az állatállomány tartása*; marha vagy birka, vagy mindkettő... Fel lehetne tenni a kérdést ... nem lehet-e ugyanolyan számú jószágot tartani a három kis farmon? Hogy miért nem, annak sok oka van: *az állomány megvásárlása és mesterséges táplálékkal ellátása* nemcsak tőkét kíván, hanem egy kiterjedt vállalkozást folytató férfi határozottságát is... Ez egyik nagy előnye annak a bérlőnek, aki egyúttal legeltető ... mesterséges legelő segítségével olcsóbban viheti piacra az állatot, mint ha régi legelőkön és szénán etette volna." (9., 10. old.)

A kisbérlőnek viszonylag annyi vagy több munkásra van szüksége, mint a nagynak. Ha saját gyermekei dolgoznak, „*tartásuk nem kerül olyan kevésbe, mint bérelt szolgáké*..." Ha a bérlő maga dolgozik, „veszít vele. *Foglalatossága az általános felügyelet kell hogy legyen az egészre*: szemmel kell tartania cséplőjét... utána kell néznie aratóinak, kaszásainak stb.; állandóan körbe kell járnia a kerítéseit; ügyelnie kell, hogy semmit el ne hanyagoljanak; márpedig ez történnék, ha egy helyre volna korlátozva..." Ami *magu-*

* *A lap szélén*: Profit. — *Szerk.*

kat a bérlőket illeti, „három ember van elfoglalva 300 acre felügyeletével, amit legalább olyan jól ellátna egy ember lovon". (11., 12. old.)

„Ez a számítás a nagy farmon való munka viszonylagos előnyéről a kis farmmal szemben csak a bérlő szokásos elfoglaltságára vonatkozik, anélkül hogy figyelembe vennénk a márgázás, földkiszárítás stb. különféle nagy munkálatait ... amelyek kis farmokon ritkán fordulnak elő, ha egyáltalában előfordulnak, mert *nincs elegendő tőke* ilyen vállalkozáshoz." (13. old.)

Járadék: Némelyek dicsérik „a régi módszert, hogy a bérlő profitját a *három járadék* révén számították ki. *A mezőgazdaság gyermekkorában* a tulajdont lelkiismeretesen és egyenlően osztották meg; ahogy most gyakorlatban van a világ kevésbé felvilágosodott részein; Franciaország, Németország legtöbb részén és némely amerikai gyarmatainkon: az *egyik földet és tőkét*, a másik *tudást és munkát ad*; de egy gondosan művelt és jó talajon a *járadék* most a legjelentéktelenebb dolog; *arra az összegre, amelyet egy ember mint tőkét és munkájának évi kiadását befektethet*, kell számítania pénzének kamatát, illetve a jövedelmét." (34. old.)

{*Pauperizmus*. „An Inquiry into the Management of the Poor etc.", London 1767, 84. old. „A szegények mindig lépést tartottak és mindig legalábbis lépést kell hogy tartsanak, ha nem szárnyalják túl, a segítésükre irányuló társadalmi gondoskodással." Tehát ez a társadalmi gondoskodás a pauperizmus oka. Nemde?}

{„An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions." In two Parts. (Szerzője *Nathaniel Forster* tiszteletes.) London 1767.

Az *élelmiszerek ára* emelkedésének okai 1. „az *ország gazdagsága*, vagyis a *nagy mennyiségű pénz*, amely benne felhalmozódott és az ország minden részében forog" (1. old.), 2. *fényűzés* és 3. *adók*.

Nem kedvez egy ország fejlődésének a túl nagy természetes termékenység. (I. m. *B mellékfüzet*, 8. old.[287])

A gépi berendezés védelme. (I. m. 8. és 9. old.)

Az osztályok ellentéte. „A *földtulajdonosok* és az *iparűzők* örökké veszekednek és féltékenyek egymás előnyeire." (I. m. 22. old., jegyzet.)

„A legtöbb manufaktúra és sok ipar ingadozó helyzete és a bérek ebből következő ingadozása miatt a *vállalkozók* és *munkásaik szerencsétlenségre örökös háborúban vannak egymással*." (61. old.)

Lustaság, fényűzés, a munkások bűnei. Forster idézi: „Azt akarják, hogy a szerencsétlenek tökéletesek legyenek" (*Helvétius*: „De l'esprit", II. köt. 38. old.). „Honnan tanulják a szegények általában ezeket a bűnöket, a lustaságot és a fényűzést, amelyeket soha nem bocsátanak meg nekik! Teljesen a feletteseiktől. *Fényűzés még soha nem terjedt felfelé*!" (62–63. old.)

A gabonauzsora stb. védelme. (I. m. 9. old.[Forster, 89–90. old.])

A kisbérlő mellett foglal állást „a nagy *kereskedő-bérlő*" ellen (111. old., jegyzet[288])

„A *földtulajdonosoknak* ... az utóbbi időben bizonyára nem volt okuk panaszkodni. A *földeknek* és *termékeiknek értéke csakis kereskedelmünk és manufaktúráink révén* emelkedett a jelenlegi magas fokra. Ez nemcsak valóban igaz, de ... nem is lehetne másképpen. A *földek termékének nincs semmi értéke*, ha nincs rá kereslet. És ez a kereslet csakis az iparból eredhet valamilyen módon; azaz *a kereskedelemből és a manufaktúrákból.*" (I. m. 213. old.)}

A yeomanry[9] *eltűnése.*

„Akkoriban" (az 1688-as forradalom idején) „élt az országban, a nemeseken és a parasztokon kívül, egy *yeomanrynak* nevezett emberfajta. Emberek, akik a *saját tulajdonukat* művelték, amely főleg évi 40–80 £-et hozó farmból állt... Ezek az emberek erősek, bátrak és jó erkölcsűek voltak; a *gazdagság behatolása* és a szokások megváltozása következtében *1750-re csaknem kivesztek*, és most csak ködösen emlékeznek rájuk." („A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart etc. On the Poor Rates and the High Price of Provisions etc. By a Suffolk Gentleman", Ipswich 1795, 4. old.)

{„*A kenyérgabona elégtelen kínálatának okai*: *Először* ... *növekvő népesség* ... *A másik és fő ok* ... hogy az egész termésből *nagyobb hányadot fordítottak* lovak és más állatok tartására, mint azelőtt, olyan mértékben, hogy ez *érintette az emberek fenntartására szánt kenyérgabonát*" stb. (*Pownall kormányzó*: „Considerations on the Scarcity and High Prices of Bread Corn and Bread etc.", Cambridge 1795, 8. old.)

Farmok növelése. „Hertfordshire sok egyházközségében" (amelyeket felsorol) „24 bérlet (50–150 acre nagyságúak) helyett most csak 3 van." (*Thomas Wright* (of Mark Lane): „A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms", 2–3. old.)

„Általános gyakorlattá vált a *földtulajdonos nemeseknél*, a királyság minden részén, több birtokot egyesíteni, hogy *kapitális bérleteket* létesítsenek; vagy több földbirtokos egymáshoz közel levő birtokokat egy embernek ad bérbe; ezáltal a bérlők úgy meggazdagodnak és számuk annyira csökken, hogy könnyű egyesüléseket alkotniok." („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn etc. By a Person in Business", London 1767, 19–20. old.)}

A munka elértéktelenedése a pénz értékének esése következtében. (*A pénz elértéktelenedése*; a pénz értékének mesterséges felemelése ugyanúgy hat.)

„Kereskedők és iparosok ... mindig gyorsabban emelhetik az árát bár-

minek, amivel foglalkoznak, mint ahogy a *pénz értéke* csökken; de a *munkásnak*, aki csak a napi munkájából tarthatja fenn magát, mindig *el* kell *maradnia munkája árának emelkedésével*, mert nem várhat, amíg az megszerzi *kellő értékarányát*, s ezért módfelett sokat kell szenvednie." („Thoughts on the Causes and Consequences of the Present High Price of Provisions", 1767, 18. old.)

{*Népesedés* mint *a gabonaárak emelkedésének* oka. „Az 1771 és 1789 közötti időszak egy részében a kereskedelem, a manufaktúrák és a népesség igen gyorsan növekedett." („Considerations on the Corn Laws etc." (szerzője *Edgar Corrie, liverpooli kereskedő*), London 1791, 33. old.)}

{*Járadék*. A következő írás fontos a járadékelmélet története szempontjából. Ámbár *Anderson* felfedezte a különbözeti járadék elméletét, messze volt attól, hogy ebből megmagyarázza a gabona és az élelmiszerek árának emelkedését. Ez itt, a következő írásban történik meg először, minden előző írástól eltérően. Persze a szerző máskülönben a *járadékot* a termelési költségek egy *tételének* tekinti és sajátosan a *hús* drágulását részben a községi földek bekerítéséből magyarázza, aminek következtében a bérlők többsége az állatait már nem úgy *táplálja*, hogy *nem* kell érte járadékot fizetnie, mint azelőtt. Az, hogy a *járadékot* közvetlenül nem úgy említi, mint *hatását*, hanem mint *okát* az *állatok* stb. drágulásának, nemcsak *Smith* járadékelméletének felel meg, hanem *Ricardóénak* stb. is, mivel egyáltalában Smith elméletét {lásd erről Ramsayt is[289]} a *gabonaárak* által meghatározott egyéb *mezőgazdasági árakra* vonatkozóan semmiképpen sem támadja, sőt meg sem vizsgálja. Az írás címe:

„A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands etc.", London 1785.

„Nem a *bőség* vagy *szűkösség* tesz valamely cikket huzamosabb időre [olcsóvá vagy] drágává, mert az *ár a termeléshez szükséges költségektől és kiadásoktól függ*." (65. old.) „Valójában nem a *szűkösségre* van okunk panaszkodni, hanem csak a *drágaságra* vagy *magas árra*." (71. old.) „Most nagy a *bőség* országunkban *marhában* ... és mégis a hús *ára* csaknem kétszer annyi, mint volt 30 évvel ezelőtt; ezért szükségképpen a *termelési költség* határozza meg ezeknek a cikkeknek az árát." (72. old.)

„A létfenntartási cikkek *bősége* vagy *szűkössége végső soron* nem határozza meg az áru árát, de lehet olyan tendenciája, hogy bizonyos fokú ideiglenes emelkedést vagy esést idézzen elő. – A *termelési költség* határozza meg minden árufajta *tartós átlagárát*... Pl. holland nyersvászon vagy finom indiai muszlin esetleges bősége sohasem változtathatja ezeknek a cikkeknek az árát huzamosabb időn át olyan alacsonyra, mint a durva bőrvászoné, mi-

vel e finom anyagok gyártása mérhetetlenül költségesebb a durváénál." (20. old.) „Előfordulhat, hogy aranyat túl drágán vásárolnak, s *éppúgy gabonát vagy füvet* vagy a természet bármely más hasznos termékét." (I. h.) „Feltéve azután, hogy a *termelési költség* határozza meg minden árufajta *állandó átlagárát*, jogosan vonhatom le ezt a következtetést: bár a földek magasabb fokú megművelésével kétszer annyi gabonát és füvet termelhetnénk ebben az országban, mint most, mégis ha az *így termelt* gabona és fű *a földjáradék emelkedése* és *a művelés túlságos költségei miatt a nemzetnek vagy a bérlőnek*, aki termelte, kétszer annyiba kerülne súlyegységenként, mint e cikkek jelenlegi ára, akkor sem a nemzet, sem a bérlő helyzete nem javulna ezzel a megnövekedett bőséggel; másfelől a szegények kétszer annyira szenvednének az ínségtől, mint most, hacsak a bérük nem kétszereződik meg; ha pedig a bérük megkétszereződnék, ez *véget vetne minden olyan manufaktúrának*, amely jelenleg külföldi piacok ellátására dolgozik." (20–21. old.) „Bár az olyan ország lakosainak nagyobb ügyessége és iparkodása, ahol a *talaj természettől silány*, néha győzedelmeskedik egy másik ország lakosai fölött, ahol a talaj természettől termékenyebb, vajon azt bizonyítja ez, hogy *minden silány vagy meddő talaj*, amely ebben az országban vagy más országokban található, *hozhat egyenlő kárpótlást a munkáért*, mint azok a talajok, *amelyek természettől gazdagok és termékenyek*? ... a termékenységnek vagy meddőségnek sok foka van." ([23–]24. old.) „Jártam olyan országokban, ahol puszta boronálás a vetés idején volt az egyetlen szükséges művelés ahhoz, hogy igen nagy termést állítsanak elő; ami pedig a trágyát illeti, ha bármennyit hordanának rá, a gabona olyan buja volna, hogy elrothadna, mielőtt megérik. Másfelől vannak fokai a silányságnak; pl. némely természettől silány talajok jól fizetnek a megművelésért; vannak más földek, amelyek sok munka után gyér termést hoznak, melynek értéke nem egyenlő termesztésének a költségével; van olyan fajta silány talaj, s ebből sok millió acre akad ebben a királyságban, amely a kigondolható legjobb gyakorlati módszerrel megművelve sokkal kevésbé volna előnyös a nemzetnek, mint a jelenlegi megműveletlen állapotban." (24. old.)

„Megkülönböztetést kell tenni: »*mocsaras talajok*«, amelyek lecsapolást kívánnak, mint a Kutyák szigete és sok más föld nagy folyók partjainál, ahogy minden bérlő tudja, kellően lecsapolva e királyság legtermékenyebb rétjeivé válnak." (26. old.) „A most megműveletlen angliai földek ... *főleg* vagy *tapadós agyagból* állnak, kevés vagy semmi televénnyel ahhoz, hogy hasznos növényzetet teremjenek, vagy *merő homokból*, amelyen semmi zöld nem nőhet, csak hanga; vagy *meszes talajból*, amelyen csak gyér gyepszőnyeg fedi a puszta sziklát." (27. old.)

Járadék, mint ami belekerül a termelési költségbe: „Mi az oka a hús jelenlegi magas árának? Miért *drága* a sovány állat; és mi az oka ennek a drágaságnak?" – Különbség van egy állat közös földön való nevelésének és olyan *földön* való nevelésének a költsége között, *amelyért járadékot fizetnek*. (81. old.)}

A cottagerek kisajátítása.* (Az imént idézett „A Political Inquiry etc."-ból.)

„A *bérlők* megtiltják a cottagereknek, hogy önmagukon kívül bármilyen élőlényt tartsanak, *azzal az ürüggyel*, hogy ha háziállatot vagy baromfit tartanának, takarmányt lopnának a bérlők csűrjeiből; azt is mondják, tartsátok szegénységben a cottagereket, és akkor szorgalmasak maradnak. A való tény azonban az, hogy a bérlők ily módon *a községi földekre való minden jogot* maguknak bitorolnak." (75. old.) „Bár a bérlők, asszonyaik és leányaik nagymértékben felhagytak az iparkodás régi rendszerével" {tojás, tyúk, vaj- és tejtermelés}; „mégsem látom úgy, hogy a cottager vagy a felesége ... általában képtelen volna erre; de a *községi földek bekerítése*, a *bérlők zsarnoki viselkedésével* együtt, sok helyen *megfosztotta őket természetes iparkodó képességük kifejtésének eszközeitől*." (I. m. 76. old.)

{Az angol nép gabonafogyasztásáról (1759), valamint az 1759-es árpa-, rozs- és zabfogyasztásáról *B mellékfüzet*, 16. old.: *1752 és 1765* között a lovak évi zabfogyasztása csupán Londonban 52 000 quarter fölé emelkedett. „Corn Tracts" (*Ch. Smith*, második kiadás, 1767. 140. old.)}

{*Az egyes munkás kenyérfogyasztása.* Évenként 1 quarter, azaz 1 quarter liszt = 512 font = 1 quarter 1 bushel gabona, úgy látszik, az egészséges dolgozók átlagfogyasztása. Ez napi 1 font 6 uncia liszt. („Corn Tracts", 187. old.)}

{*Anglia átváltozása* gabonát exportáló országból importálóvá. A „*Committee of Council*" (1790) ezt a változást a *megnövekedett népességnek*, a megnövekedett gazdagságnak, és következésképpen a megnövekedett keresletnek tulajdonítja. A változást így fejezi ki:

„Ez a királyság, amely régebbi időkben több gabonát szokott termelni, mint amennyi lakosainak a fogyasztásához szükséges volt, az utóbbi években ellátása egy részét illetően kényszerű függőségbe került idegen országok termésétől." (8. old.) {„Representation of the Lords of the Committee of Council, appointed for the consideration of all matters relating to Trade and Foreign Plantations, upon the Present State of the Laws for regulating the Importation and Exportation of Corn etc." A new edit. 1800 (8. March 1790, made to the King.)} 1765-ig export, 1771 óta import.}

* – zsellérek – *Szerk.*

{*Darabbérmunka.* (Szabad és rabszolgamunka.) Ahol „*az egész munkát* rabszolgáknak kellett végezniök, a *darabbérmunka kiútja ismeretlen volt* és a birtok bérlőjének vagy tulajdonosának ... egész évben kellett tartania annyi rabszolgát, amennyire aratáskor volt szüksége". (*William Mitford*: „Considerations on the opinion stated by the Lords of the Committee of Council etc.", London 1791, 59. old.)}

{*Letelepedési törvények*: „A földművelés akadályai közé számítható *a jelenlegi letelepedési törvény*, amely megtiltja az iparkodás vándorlását azokra a helyekre, ahol szükség van rá, és akaratlan tétlenség fenntartására kényszerít... *Fel kell szabadítani a szegényeket jelenlegi röghözkötöttségük alól.*" (*W. Mitford.* I. m. 53. old.)}

{*Különbség a termékenységben.*

Arthur Young: „The Question of Scarcity plainly stated etc.", London 1800. (Young a földművelésügyi minisztérium titkára.)

A saját számításai, valamint a földművelésügyi stb. minisztérium számításai szerint Angliában egy acre átlagtermése 23 bushel, azaz körülbelül 3 quarter. (9. old.) Angliában 40 grófság van. *A legrosszabb földeken az acre-enkénti átlag 15 bushel* (*Huntingdonshire*) és a legjobbakon *28* (*Lincolnshire és Rutlandshire*).

Ebből kitűnik, hogy 8 grófságban legalacsonyabbak az *átlagok* (15, 18 és 20 bushel); ezzel szemben 21 grófság az átlag (23 bushel) és a maximum (28) között teljesít.}

{*A tőke tartózkodása a termelési szférában.*

„Egy földet*, amelyet most – 1814-ben – bevetettek *zabbal vagy babbal* és *termést* hoz, a következő évben (1815) ugaron hagyják és legalább 5-6-szor felszántják és boronálják, hogy porhanyósítsák és előkészítsék arra, hogy *1815 szeptemberében vagy októberében* befogadja a *búzavetést*; akkor bevetik búzával, amelyet *1816 szeptemberében* fognak learatni; tehát a termés *2 év járadékával*, adójával és különféle illetékeivel terhelhető meg." („A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain etc.", London 1814, 4–5. old.) „*A legalacsonyabb földjáradék 30–40 shilling acre-enként.*" (I. m. 4. old.)}

{*Darabbérmunka* stb. Ugyanebben a röpiratban olvasható:

„A mezőgazdasági műveletek *túlnyomó részét* olyan emberek végzik, akiket *napszámra* vagy *darabszámra szegődtetnek*. Heti bérük körülbelül 12 sh; és ámbár fel lehet tételezni, hogy egy ember *darabbér* esetén, jobban ösztökélve a munkára, 1 sh-gel vagy talán 2 sh-gel többet keres, mint hetibér

* *A lap szélén*: Cirkuláció. – *Szerk.*

esetén, mégis *összkeresetének* becslésekor azt látjuk, hogy amit az év folyamán, rossz idő vagy betegség miatt, foglalkoztatásban veszít, az *egyenértékűnek* tekinthető *ezzel a többlettel.* Továbbá általában azt látjuk majd, hogy ezeknek az embereknek a bére bizonyos *arányban* van *a szükséges létfenntartási eszközök árával*; úgyhogy *egy kétgyermekes férfi* ... el tudja tartani családját anélkül, hogy egyházközségi támogatáshoz folyamodnék." (I. m. 34. old.) „A munka árának *csökkentése* helyénvalóbban alkalmazható *évi* béres szolgákra ... mivel az *ő szükségleteik* rendszerint önmagukra korlátozódnak." (35. old.)}

{*Járadékok és ugarolások*:

„Ha az utóbbi években uralkodó magas árak előtt a *szántó*föld általában csak kis járadékot hozott, főleg a gyakori ugarolások elismert szükségessége miatt, akkor most a járadékokat megint csökkenteni kell, hogy vissza lehessen térni ugyanahhoz a rendszerhez." (*J. D. Hume* (a vámhivatalból): „Thoughts on the Corn Laws etc.", London 1815, 72. old.)}

{*Állandó és változó tőke.* Bevételek és kiadások számítása 100 acre földre. (*B mellékfüzet*, 21., 22. old.[290])}

Burke az imént idézett röpiratban a *„dolgozó szegény"* kifejezést „utálatos politikai képmutatásnak" tartja; ez a nagy képmutató a földtulajdonosok stb. irányában való utálatos képmutatásával. A „dolgozó szegény" kifejezés előfordul a statútumokban, továbbá csaknem minden XVII. és XVIII. századi írónál (*A. Smithnél* is, lásd pl. a *munkamegosztás* következményeiről szóló részt.[291]), Edennél stb., ellentétben részint a *dologtalan szegénnyel* (pauperral), részint az *önfenntartó paraszttal* vagy a *kézművessel.*[292]

{*Járadék.*

1740–1750 a *legolcsóbb* időszak az évkönyveinkben; egyúttal a legnagyobb export időszaka. („Remarks on the Commercial Policy of Great Britain, principally as it relates to the Corn Trade", London 1815, 33. old.) A lordok jelentéséből, 143. old. látható, hogy 100 acre megművelésének a költsége 1790-ben 411 £ 15 sh $^3/_4$ d, 1813-ban 771 £ 16 sh 4 $^1/_2$ d, de az előbbi összeg csaknem pontosan ugyanabban az arányban van az utóbbival, mint 6 sh, a búza ára az előbbi évben, 11 sh-gel, az utóbbi évbeli árával {bushelenként}. (I. m. 42. old.)

A járadék növekedése. A legtöbb birtokon 2-ről 5-re, sokon még többre. (I. m. 43. old.)

A járadék növekedése a járadék rátájának csökkenésével. A pótlólagos tőke drágábban termel. (I. m. 44–45. old.) (*B mellékfüzet*, 30. old.)

*A munka értéke és a létfenntartási eszközök ára.**

„Megpróbálták bebizonyítani, hogy a munkát nem befolyásolja a létfenntartási eszközök ára, hanem ellenkezőleg, a munka mindig akkor a legolcsóbb, amikor a gabona a legdrágább. E ragyogó felfedezés alátámasztására, amely kétségtelenül feljogosította volna a Szerzőt egy tanszékre Laputa egyetemén[273], nem sikerült más példát felhozni, mint a pamutgyártását, amelynek gyermekkorában a bérek *jóval magasabbak voltak a közönséges munkáénál*, s amelyben ebből az okból és a gépi berendezés tökéletesítései miatt mindig csökkenő volt a tendenciájuk. A pamutszövő reálkeresete most sokkal kevesebb, mint korábban; fölénye a közönséges munkással szemben, amely eleinte igen nagy volt, most csaknem teljesen eltűnt. Valójában akár a közönséges munka árának növekedése, akár a szabadabb vándorlás miatt, amelyet a letelepedési és tanonctörvények megváltoztatása idézett elő, a tanult és a közönséges munka bére közti különbség most sokkal jelentéktelenebb, mint bármelyik korábbi időszakban." (I. m. 48. old.)

1770 óta a nemesfémek behozatala Európába megkétszereződött. Kevéssel ezután megkezdődött a gabonaárak nagy emelkedése. (76. old.) „1700 és 1770 között az ezüstbehozatal majdnem változatlan maradt. Akkor az Európába irányuló import (*Humboldt szerint*) 6 millió font volt (4 Európa számára, 2-t átvittek Ázsiába). Azóta növekedik." (I. m. 76–77. old.)

A forgalom nagysága. „A gyáros, akinek szombat este 500 munkást kell kifizetnie, nem teheti ezt ugyanazokkal a bankjegyekkel, ha a bérük 500 £, mint tette akkor, amikor csak 300 £ volt. *Az ország forgalmát mindig a cserélendő javak értéke szabályozza.* Nem a hajók nagyobb mennyisége, amelyek Newcastle és London között kereskednek, okozta az e két kikötő közti kereskedelem növekedését, hanem a javak nagyobb mennyisége okozta nagyobb mennyiségű hajó alkalmazását." (I. m. 86. old.)

A gabona magas árának oka. „Így megmutatkozott, hogy a gabona magas ára részben az *ezüst értékének a csökkenéséből* keletkezett, részben *a forgalmi eszköz értékének a változásából* és részben *spekulációból*." (I. m. 88. old.)

Birtokok megtisztítása. „Minden országban az erkölcsök állapota nagymértékben függ *a föld többlettermékéért adott egyenérték természetétől*. Ahol ez az egyenérték ipari készítményekből áll, ott a gazdagság és az ipar virágozni fog; de ha nincsenek ipari készítmények, amelyeket a földtulajdonosnak adhatnának többlettermékéért, akkor dologtalan csatlósok fogják azt általában elfogyasztani. Ilyen ... volt az erkölcsök állapota a *feudális rend-*

* *Lásd 381–392. old. – Szerk.*

szerben; a földtulajdonos a többletterméket elosztotta függőségben levőkből álló kísérete között és az *egyenértékét katonai szolgálatukban kapta meg*. A feudális rendszer szerte Európában lehanyatlott a kereskedelem és az ipar haladásával. A skót Felföldön ez a változás még nem ment végbe teljesen, bár a *régi tulajdonviszonyokat napról napra felforgatják* a modern erkölcsök előrehaladásával. A *landlord, tekintet nélkül az örökbérlőkre*, most felkínálja földjét a *legtöbbet ígérőnek*, és ha ez újító, rögtön *új művelési rendszert* vezet be. A korábban kis bérlőkkel vagy mezőgazdasági munkásokkal *teleszórt föld* a *hozamával arányosan* volt *benépesedve*; de a *tökéletesített művelés* és *megnövelt járadék ezen új rendszere* mellett a lehető legnagyobb hozamot igyekeznek elérni a lehető legkisebb költségekkel, és e célból a most *haszontalanná vált kezeket eltávolítják*, a *népesség csökken, nem arra a mennyiségre, amelyet a föld eltart, hanem amelyet alkalmaz*. A kisajátított bérlők" {szülőföldjükről kitaszítottak, 145. old.} „vagy a gyárvárosokban keresnek megélhetést, vagy, ha győzik az utazás költségét, kivándorolnak Amerikába." (*David Buchanan*: „Observations on etc.", Edinburgh 1814, 143–144. old.)

A tőke megszemélyesítése. „A tőke földet *művel*; a tőke munkát *alkalmaz*." (A. Smith, V. könyv, II. fej., Buchanan kiad., III. köt. 309. old.)

{*A munka megrövidítése gépi berendezéssel. A munkások harca ez ellen. Beckmann*[293] C mellékfüzet, 4. old. *Szalagszövő gépek.* Búza nyerése jobb őrléssel. (Uo. 5. old.)

Harc Angliában a fűrészmalmok ellen. (Uo. 5. old.)

Német találmányok. (Uo. 5. old.)}

{*Malthus ellen.* Lásd *Ensor*. C mellékfüzet, 6–7. old.

Birtokok megtisztítása.

„Úgy sajátítottak ki családokat, mintha gazt irtottak volna, úgy bántak falvakkal és azok lakosságával, mint vadállatoktól zaklatott, bosszúálló indusok egy tigrisekkel teli dzsungellel... Az embert egy birkabőrért vagy ürücombért, sőt kevesebbért vesztegetik... A mongolok, amikor betörtek Kína északi tartományaiba, a tanácsban azt javasolták, hogy a lakosokat irtsák ki és földjüket változtassák legelővé. Ezt a javaslatot sok felföldi skót földtulajdonos megvalósította saját hazájában saját honfitársaival szemben." (*George Ensor*: „An Inquiry concerning the Population of Nations etc.", London 1818, 215–216. old.)}

{*Tárgyiasult munka cseréje elevenre.*

„Minthogy minden ember kénytelen fogyasztani, mielőtt termelne, a szegény munkás *függőségben* van a *gazdag embertől* és sem élni, sem dolgozni nem tud, ha nem kapja meg tőle az élelmiszereket és létszükségleti

cikkeket cserébe azokért, amelyeket munkájával megtermelni ígér." (*Simonde* (azaz *Sismondi*): „De la richesse commerciale etc.", Genf 1803, I. köt. 36. old.) „Ahhoz, hogy ő (a gazdag) beleegyezzék (ti. ebbe az ügyletbe), meg kellett állapodni, hogy mindannyiszor, amikor *megtett munkát megteendő munkával cserélnek ki*, az utóbbi (a gazdag) magasabb értéket kap, mint az előbbi (a munkás)." (I. m. 37. old.)}

A tőke megtérülésében való különbözőségről. (*Sismondi.* I. m. [130–131., 228–229., 232. old.] *C mellékfüzet*, 8. old. Úgyszintén a *kereskedőtőkéről.* I. m.[294]

* * *

{„A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry, etc.", London 1690.

Gyermekmunka.

Németországgal összehasonlítva az angolok késői életkorban alkalmaznak *gyermekeket.* ([I. m. 13. old.] *C mellékfüzet*, 24. old.) (V. ö. ezzel szemben a történelemhamisító Macaulay[295].)

Nem-termelő munka (a puszta agymunka). „*Szükséges rossz.*" Dicsőítik Hamburgot, hogy az ilyenként kezeli. (I. m. [14. old.])}

{*Arany és ezüst áru.* Ez elemi ismeret ahhoz, hogy egyáltalában a pénzt megértsék; mivel ez *áru*, amely az áru cserefolyamatában *pénzzé* fejlődik, ezt a funkciót kapja, és csak annyiban, amennyiben a többi *áru* reá mint *árura* kicserélődik, fejezhetik ki *értéküket* benne.

„Maga az ezüst és arany (amelyeket *nemesfém* gyűjtőnévvel jelölhetünk) csak finomabb fajta *áruknak* tekinthetők; és mint ilyenek *árban emelkedhetnek és eshetnek*, s azt lehet mondani, hogy *több* vagy *kevesebb* az *értékük* különböző helyeken, bőségük vagy szűkösségük szerint. A nemesfémnek akkor tulajdoníthatunk nagyobb értéket, ha kisebb súlyáért az ország nagyobb mennyiségű terményét vagy készítményét vásárolhatjuk meg." („A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relation each to other etc. By a Merchant", London 1695, 7. old.) „Az ezüstöt és az aranyat, érmévé verve vagy veretlenül, valamennyi többi dolog mértékéül használják ugyan, de azért nem kevésbé *áru*, mint a bor, az olaj, a dohány, a posztó vagy a szövetek." („A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.", London 1689, 2. old.) „A királyság vagyona és gazdagsága nem korlátozódhat pusztán pénzre, de az aranyat és az ezüstöt nem lehet kirekeszteni az *áruk* sorából." („The East India Trade a most Profitable Trade etc.", London 1677, 4. old.)}

„Gyenge szellemeket nyugtalaníthat a *fémpénz kivitele* ... de ... az arany és ezüst éppen úgy *áruk*, mint a gabona, bor és olaj, s *minden más tulajdonfajtához* hasonlóan és velük együtt kell forogniok; és a piaci kereslet arányában fognak növekedni vagy csökkenni, mint bármely más *javak* vagy *áruk*; ezzel a velük járó nagyobb előnnyel, ti. hogy teljesen lehetetlen, hogy *valaha is* híján legyünk készpénznek, amíg van kereskedelem – áruk és tulajdon, hogy megvásárolhassuk őket." („An Essay upon Public Credit, in a Letter to a Friend. Occasioned by the Fall of Stocks", London 1748, 16. old.)

{„A Discourse shewing the Great Advantages that New Buildings, and the Enlarging of Towns and Cities do bring to a Nation", London 1678.

Ahogy később a járadék stb. emelkedését a legőrültebb okoknak tulajdonították, úgy akkor a *föld értékének* csökkenését. A többi között a sok londoni új épület lenne vétkes ebben! Ezt cáfolja ez az írás. Először is megjelöli a valódi okokat, s emellett azt is konstatálja, hogy a föld *értéke* és a járadék a *mezőgazdasági termékek árától* függ.

„A *pestis*, amely egy év alatt 200 000 embert ölt meg, *okozta a földjáradék csökkenését*; az a gabona, hús és gyapjú, amelyre a 200 000 személy táplálásához és ruházásához volt szükség, most nem lévén szükség rá, esést idézett elő a piacon, s *a föld árának követnie kellett termékeinek árát*." (1. old.) Az ok, amiért a *„járadék esett az országban"*, az, „hogy *az ország terméke nagyobb, mint a fogyasztása*, azaz több gabonája, gyapjúja és más áruja van az országnak, mint amennyit az emberek elfogyaszthatnak; ez bőséget idéz elő, és a bőség olcsóvá teszi a dolgokat; most a föld értékének az általa termelt *javak értékének* arányában esnie kell; ezt az okozta, hogy a *tökéletesítések az országban nagyobbak, mint a lakosság növekedése*. Sok tökéletesítés van, mint *pl. mocsarak lecsapolása, nemesített magvak vetése*, parkok felhasználása, erdők bekerítése ... a lakosság pedig most nem nő ebben az arányban. Először, a nagy pestis miatt ... és, másodszor, mert az emberek elmennek új gyarmatokra és Írország [földjének] megjavítására." (14. old.)

Másodszor pedig a szerző kifejti a *házak különbözeti járadékát*, s a háznak ezt a *fokozódó értéknövekedését* gazdagság termelésének tekinti.

„E munkások minden más alkalmazásában... mint például szövet és posztó és különféle más áruk készítésében a *piac* néha *túl* van *telítve*; ezáltal a cikkek ára oly nagyot esik ... hogy a veszteség a korábban készült áruknál nagyobb, mint amennyit a munkások új áruk készítéséhez való alkalmazásával nyernek; úgyhogy akkor *a szegények munkájából eredő profit elvész*, s ez sok tekintetben ugyanaz, mintha táplálékukat *ingyen* adták volna nekik.

De új házak építésénél ez sohasem történik meg, mert *új házak építése emeli a régiek járadékát*; és hogy ez igaz, kitűnik abból, hogy minden város végén és külső részein a házak kevesebbet érnek, mint a központjában." (3. old.) „Most, amikor a városok úgy virágzanak, ez bátorítja az építőket, úgyhogy új épületek hozzáadása révén azelőtt a város végén és külső részein levő házak *közelebb kerülnek a központhoz*; ekkor *ezeknek* a házaknak a *járadéka* abban az arányban emelkedik, ahogy közelebb kerülnek a város közepéhez." ([3–]4. old.) Ezt azután kimutatja Londonra. Ami a földre vonatkozóan a relatív termékenység növekedése, az a házakra vonatkozóan a fekvés. Itt hangsúlyozódik az értékteremtésnek a különbözeti járadékra jellemző sajátossága, tudniillik, hogy a pótlólagos termelés ahelyett, hogy csökkentené a régi földek és termékeik értékét, *emeli* azt.}

{*Josiah Tucker írásai.*

Jó szellemesség a merkantilista kereskedelmi mérleg ellen.[296] (C mellékfüzet, 27. old.)

Elsőnek az általános *túltermelés* lehetősége ellen. (I. h.)

A népesség gazdagság. Több ember = több munka, és a munka „egy ország gazdagsága". (I. h.)

Hume azon *elmélete* ellen, hogy a gazdagabb országnak *drágábban* kell termelnie a pénz beáramlása miatt stb.[297] (I. m. 28. old.)}

{*A föld értéke.* Emelése minden kereskedelem *célja.*

„Minden olyan kereskedelmet, belsőt vagy külsőt, amely nem eredményezi a *föld értékének növekedését*, teljesen el kellene vetni. („A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.", London 1689, 1. old.)}

A merkantilrendszer nézete az értéktöbbletről:

„A belföldre korlátozott kereskedelem kevés előnyt nyújt a királyságnak; nem többet, mint a föld vétele és eladása, az egyiknek több van, a másiknak kevesebb; a *tulajdonosok változtak*, de a föld még mindig ugyanaz. A királyság nagy érdeke és gondja a külkereskedelem." („The East India Trade a most Profitable Trade to the Kingdom etc.", London 1677, 1. old.)

A *monetárrendszerrel* ellentétben:

„Ha az aranynak és ezüstnek falaink közé, azaz a bennünket körülvevő tengerek közé kell korlátozódnia, akkor terméketlenné válik és *nem növeli* a királyság *tőkéjét*." (I. m. 4–5. old.)

Számolópénz: „Igaz, hogy a *készlet vagy gazdagság méretét* pénzben szokták számítani; de ez inkább *képzeletben* történik, mint a *valóságban*. Mondják, hogy egy ember 10 000 fontot ér, amikor lehet, hogy 100 fontja sincs készpénzben, de a vagyona, ha bérlő, földben, gabonában vagy marhában

és mezőgazdasági eszközökben áll; ha kereskedő, akkor árukban" stb. (I. m. 4. old.)

A pénzforgalom megnövekedett sebessége élénk kereskedelem esetén.

„Nagy tévedés, bár elterjedt, azt gondolni, hogy a *pénz bősége* vagy *szűkössége* az oka a jó vagy rossz kereskedelemnek. Igaz az, hogy ha a kereskedelem élénk és jó, többet látni pénzt, és *tízszer gyorsabban megy át egyik kézből a másikba*, mint amikor a kereskedelem lanyha és halott; úgyhogy száz font élénk kereskedelem idején olyan nagynak tűnik fel, mint ezer font, amikor a kereskedelem halott. Nem *annyira a pénz befolyásolja a kereskedelmet*, mint amennyire *a kereskedelem fedezi fel a pénzt, amely máskülönben rejtve volna.*" (I. m. 5. old.)

{„Reasons for a limited Exportation of Wool", London 1677.

A földtulajdonosok és bérlők érdekében, akik balszerencséjüket annak tulajdonítják, hogy *olcsó* a gyapjú, melynek kivitelét megtiltották, hogy a manufaktúráknak olcsó nyersanyagot szolgáltassanak. Az egész brosúra „a gyapjú árának leszorítása" ellen irányul. (16. old.)

Ez egyike az első írásoknak, amelyekben megmutatkozik a *földtulajdonosok* és az *ipari tőkések* ellentéte. (Különben erre az időszakra egészben véve inkább a *földtulajdonosok* és a *pénztulajdonosok* ellentéte jellemző.)

Korábban azt mondja, hogy a gyapjúkivitelt mindig csak időleges célokra függesztették fel.

1647-ben a „gyapjú" kivitelét megtiltották „azzal az ürüggyel, hogy nincs elég gyapjú a saját szükségleteink fedezésére. Ami (ha igaz) azért lehetett, mert a háborúk nagy pusztítást vittek végbe a juhok között. Mégis úgy látszik, hogy ennek a rendelkezésnek más oka volt. Az akkori kormányt a polgárháborúkban *számos gyapjúmunkás* segítette (akik sokkal szívesebben raboltak és fosztogattak napi fél koronáért, mint robotoltak mélabús munkában napi 6 pennyért), ezért azt mondom, hogy *ezek támogatására és jutalmazására, s a nemesség gyengítésére* hozták ezt a tilalmat." (8. old.)

Nagy gyapjúkészletek voltak az országban; ezért estek az árak, tönkrementek a bérlők, juhtenyésztők és a földtulajdonosok, akik kénytelenek voltak a farmokat maguk átvenni „. . . végül a farmot el kellett adni, mert a gyapjúnak nem volt ára". De a járadék annyira csökkent és az eladásra kínált földek száma oly nagy volt, hogy nem akadt vevő. (16. old.) Mindezekben „a *gyapjú olcsósága*" a vétkes. Másfelől: „a gyapjú alacsony ára annyi embert foglalkoztatott a mezőgazdaságban, hogy a gabona rendszerint aligha viselt el olyan árat, amellyel meg lehet fizetni az ő" (a bérlő) „járadékát". (I. m. 18. old.)

Az ipar pauperizáló hatása.

„Ahol *sok a manufaktúra*, ott mindig vagy legtöbbnyire *sok a szegény*: az okok világosak. Valóban igaz, hogy egy manufaktúra újonnan való bevezetése sok szegényt foglalkoztat, de *ezek szegények maradnak* és a manufaktúra *további fennállása még sok szegényt szül.*" (I. m. 19. old.) „Főnökeik olyan alacsony bért engednek nekik, hogy csak addig óvja meg őket az éhenhalástól, amíg dolgozni tudnak." (2. old.)

„Most tételezzük fel, hogy a gyapjú fontonként 3 pennyre csökken ... minden angliai föld árának hasonlóképpen csökkennie kell, minthogy *nincs* ott *egyetlen acre sem, amely nem termel* gyapjút (a szántóföldek legalább aratástól vetésig, ha pedig parlagon hevernek, tovább). Következésképpen csökkenniök kell az *adóknak*, amelyek most *általánosan* terhelik a *földeket* és mindig *arányosak a járadékkal*, minthogy az adózás régi módja, tized vagy tizenötöd, az utóbbi időben nem használatos, nagy előnyére az uzsorásnak, de kárára a vidéki nemesnek." (3. old.) Ebből látható, hogy a gyapjú akkor még a föld fő terméke volt és hogy az adók még jelentős mértékben a földtulajdonosokat terhelték, amit később, közvetett adókkal, át tudtak hárítani magukról.

Most pedig a könyv legfontosabb passzusa: A fölös gyapjú eladhatatlansága miatt „az egyik (a bérlő) nem tudja megfizetni járadékát, sem a másik (a földtulajdonos) nem tudja elviselni az adókat. S nem ez-e a legfőbb, ha ugyan nem az egyetlen oka járadékaink csökkenésének, farmok feladásának, az egész ország nyomorúságának... Mármost világos, mi a nemzet legnagyobb gondja és érdeke, hogy megóvja a nemességet, a köznemességet, s azokat, akiké az ország földje, legalábbis sokkal inkább, mint néhány kézművest, akik gyapjúfölöslegünk feldolgozásával foglalkoznak, vagy a kereskedőket, akik iparcikkeink exportálásán nyerészkednek. 1. Mert ők (a földtulajdonosok) a gazdái és tulajdonosai annak, ami *az alapja e nemzet minden gazdagságának, mivel minden profit a földből sarjad, amely az övék*" (*fiziokraták*). 2. „Mert *ők viselnek minden adót és közterhet; amelyeket valójában csakis azok viselnek, akik vásárolnak és nem adnak el, mivel minden eladó emeli áruinak árát* vagy rontja minőségüket adóinak megfelelően." [I. m. 4–5. old.] (*Locke, Vanderlint, fiziokraták*. Csakhogy Locke mindjárt illően megfordítja a dolgot: mivel minden adó végső soron reájuk esik, fizessék azokat *közvetlenül* is ahelyett, hogy közvetve fizetik. Azt természetesen nem magyarázzák meg, hogyan *vásárolhatnak* emberek anélkül, hogy *eladnának*, tehát hogyan lehet *pénzük*, az áru átváltozott formája anélkül, hogy *árut* dobnának a piacra. Ezt az elméletet először a földtulajdonosok állították fel.) 3. „Mert nagy családokat tartanak el, ami sokban előmozdítja iparcikkeink *fogyasztását*, sok ember támaszkodik rájuk, talán annyi, mint a posztóké-

szítésre." [5. old.] (Ezeknek az embereknek a szükségessége „fruges *consumere* nati"[298], fogyasztók gyanánt, hogy az iparnak ösztönzést adjanak. *Fiziokraták*. Később *Malthus és társai.*) 4. „Mert nekik kell *szükségszerűen* viselniök minden igazgatási és közhivatalt (bármilyen terhesek is)" (ez azonban megszűnik a *bürokráciával*) „és ők az *egyedüli akadályai a zűrzavarnak, amely az egyenlőséget követné.*" (3. old.)

{*A gyapjúkereskedők és ügynökök közártalmaknak bélyegzése.* A kereskedőtőke különböző képződésének történetéhez. *E mellékfüzet* [153–154. old.] („The Case of our English Wool etc." 1685,[299] valamint uo. „Reasons of the Decay of the Clothing-Trade", 1691. [154–156. old.])}

{*Sir R. Temple* „An Essay upon Taxes etc.", London 1693, a 3–4. oldalon tömören bemutatja a *kapitalizmus előtti adórendszert* (elveit). A földtulajdonosok és az egyszerű emberek mellett, az uzsorások, kereskedők és a *freeholderek* ellen. [5. old.] „Egy *általános közvetett adó* a hazai árukra", mondja, valójában ugyanaz, mint „egy *földadó* ... mivel mind a kettő *ugyanazokra az árukra kivetett illeték*, amelyek a *föld termékei*". (11. old.) (Ugyanaz a gondolat, mint Locke-nál, a gyapjútermelő stb.[300]). Hogy az árukra kivetett adók nem emelik ezek árát a fogyasztók számára, hanem csökkentik a termelők számára, ha az „eladók" „szüksége" nagyobb, mint a „vevőké", s ez a helyzet Angliában a hazai árukkal. (Ugyanez *Quesnaynél.*[301]) Ez „a fő oka annak, hogy most csökken a járadék és az áruk ára". (12. old.) (Mindez *E* mellékfüzet [156–158. old.]) (*A közvetett adó ellen.* 12. old.) Igen jól támadja politikai szempontból a közvetett adót. (14. old.)} (Teljesen ugyanazt az ellentétet emeli ki *Hollandiával* szemben, mint Quesnay.)

{*A földtulajdonosok és a pénztulajdonosok harca.* Lásd a „Remarks on the Proceedings of the Commissioners etc." című írást (szerzője *John Trenchard*, névtelenül), London 1696. *E mellékfüzet* [158–160. old.]. Földbank az *Angol Bank* ellen. Ellentét. Ahogy a *kamat* esik (amit a pénztulajdonos nem akar), emelkedik a *föld értéke.* A pénzes emberek olyan kamatot stb. akarnak, amely lehetővé teszi nekik néhány év alatt föld elsajátítását, „úgyhogy ilyen rátával a kereskedők néhány év alatt behatolnának a régi nemességbe és elvennék annak *helyét és állását*". (3–4. old.)}

{*A tőke kegyetlensége.*

„A kereskedők között itt Angliában a kegyetlenség olyan szelleme uralkodik, hogy ehhez foghatót semmilyen más emberi társadalomban és a világ semmilyen más országában nem találunk." („An Essay on Credit and the Bankrupt Act etc.", London 1707, 2. old. Ezt idézni kell az adósoknál és hitelezőknél.)}

{Mihelyt a termékeket mint *árukat cserélik*, ezek per se* pénz. Az *áru átalakulására* való átmenetnél idézni[302]:

„Az üzlet folyása annyira megváltozott, hogy javak javakkal való cseréje, vagyis *szállításuk* és *átvételük* helyett most *eladás* és *fizetés* megy végbe, minden alkut a világon most már *pénzbeli ár* alapján kötnek; és bár mindenkor lehetséges *javak javakkal való cseréje*, mégis *ezeket a javakat is mindkét oldalon pénzbeli áron becsülik*." (8. old.)}

{Arról, hogy a *politika mit sem számít* ott, ahol *csereértékről* van szó. „An Essay on Loans etc.", London 1710.[303]}

{*Nicholas Barbon*: „A Discourse concerning Coining the New Money lighter; in answer to Mr. Locke's Considerations etc.", London 1696:

Barbon előszavából, valamint a „Decus et Tutamen etc." c. munkából (Locke egy híve írta) kitűnik, hogy dr. Barbonnak, aki bankvállalkozó, *magánérdeke* fűződött a „pénz értékének emeléséhez"[304].

Az érték alapja a használati érték. „Minden dolog értéke a *hasznosságából* ered..., olyan dolgoknak, amelyek nem hasznosak, nincs értéke." (2. old.) A hasznosság származhat fizikai szükségletekből vagy szellemiekből, ami itt „*vágyakat*" jelent ...„Két általános hasznosság van ... a dolgok vagy arra használhatók, hogy a *test szükségleteit* elégítsék ki ... vagy a *szellem szükségleteit* (olyan dolgok, amelyek *vágyat* elégítenek ki ... a vágy szükségletet foglal magában: ez a *szellem étvágya*, és éppoly természetes, mint az éhség a test számára)." (I. h.) „A legtöbb (dolog) értéke onnan származik, hogy a szellem szükségleteit elégítik ki." (3. old.)

„A vágy és a szükséglet növekedik a gazdagsággal. És ezért van az, hogy csak a megelégedett ember gazdag ember, mert nincs szüksége semmire." (3. old.) „Ha valamely dolognak *önmagában belső* értéke lehetne, akkor az a marha és a gabona lenne" (3. old.), (tudniillik „olyan dolgok, amelyek kielégítik a test szükségleteit és fenntartják az életet"). (I. h.) „*Ritka* és *gyér* voltuk a fő oka annak, hogy értéke van olyan dolgoknak amelyeket dísznek használnak, nem pedig valami bennük magukban levő kiváló tulajdonság." (5. old.) [Az érték] csak a *véleménytől* függ. (4. old.) (*Storch***)

Használati érték és csereérték. „Semmi nem zavarja jobban ezt a vitát, mint a *csereérték* [value] és az erény [vertue] közti *megkülönböztetés* hiánya. A csereérték csak az ára a dolgoknak, ami sohasem lehet biztos ... *semminek sem lehet benső csereértéke*. De van a dolgoknak egy *benső erényük*, amely mindenhol ugyanaz; ahogy a mágnesnek az, hogy a vasat vonzza stb.

---

* — önmaguktól — *Szerk.*

** *Lásd 417–418, 426. old.* — *Szerk.*

De ezek a dolgok, bár lehetnek nagy erényeik, kis vagy semmilyen csereértékűek vagy árúak lehetnek aszerint, hogy az adott helyen bőven vagy gyéren vannak-e." (6. old.)

A csereérték közömbös a dolgok használati értékével szemben.

„Nincs különbség vagy disztinkció egyenlő csereértékű dolgok között; azaz az egyik áru éppoly jó, mint a másik, amely ugyanolyan csereértékű. Száz font értékű ólom vagy vas ugyanakkora csereértékű, mint száz font értékű ezüst vagy arany." (7. old.)

„Az arany és az ezüst éppúgy *áruk*, mint az ólom vagy a vas." (7. old.)

„Az iparban és a kereskedelemben nincs *különbség* az *áruk* között, ha *csereértékük egyenlő*." (11. old.)

„*Semminek nincs önmagában ára vagy értéke*; minden dolog ára vagy értéke szükségéből vagy hasznosságából *ered*; a bőség vagy ritkaság, az iránt uk való szükséget illetően, teszi a dolgokat nagyobb vagy kisebb értékűvé." (10. old.) „Mármost ha minden dolog értéke a hasznosságából ered; ha a bőség vagy ritkaság teszi a dolgokat drágává vagy olcsóvá; ha az ezüst különbözőképpen használható áru és ha némely helyeken bővebben van, mint másokon, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy *az ezüstnek nem lehet biztos vagy benső értéke*; ha pedig az ezüst bizonytalan értékű, akkor sohasem lehet a kereskedelem és a forgalom eszköze, mert *ami a saját* értékében *bizonytalan, soha nem lehet egy másik érték biztos mértéke*." (8. old.)

Számolópénz. (I. m. 17., 18., 27. old.) Ez a *címlet* stb. (30., 31. old.)

Forgalmi eszköz. „Inkább figyeli mindenki az érme *forgalmát*, mint a benne levő ezüst *mennyiségét*." (29. old.)

„Azáltal, hogy gyakran számolják, a pénz kopik és könnyebbé válik." (29. old.)

Barbon polémiája a *kereskedelmi mérleg* ellen. (35., 36., 37., 38., 39., 40., 42., 44., 45., 51., 52. old.) (*E mellékfüzet.* [183–187. old.])

{„*Az egyik árufajta éppoly jó, mint a másik, ha csereértékük egyenlő.*" (53. old.)

Számvitel. Hollandia. (54., 55. old.)

Világpénz, nemesfémrúd, áru. (55. old.) Nem a *számla kiegyenlítése* az oka a pénz kiküldésének. (57. old.) Spanyolok. (57. old.) A nemesfémrúd különböző országokbeli relatív *értéke* az oka a kiküldésének. (59–60. old.)}

{„*Decus et Tutamen* etc." London 1696.

Váltópénz. Rézpénz. (6., 7. old.) Egyébként átveszi Barbontól azt, hogy nemesfémrudat nem fizetésül, hanem vásárlóeszközként küldenek külföldre. (51. old.)}

{„Világos, hogy a *bekerítések* nagymértékben okai voltak annak, hogy megnövekedett a szegények száma a szomszédos egyházközségekben." („Some Thoughts concerning the Maintenance of the Poor etc.", London 1700, 10. old.)}

{*A föld mint a gazdagság alapja.*

„A föld (a háború 11 éve alatt, 1689 óta) évi 10 shillinget fizetett a tőke és a kamat minden fontjára, amely utóbbi néven (föld) *földművelés, ipar* és *kereskedelem* értendő, mivel ezek általa léteznek és nem egyebek mint *terméke* és *felhasználása* a földnek, amely az *alaptőke*, és szüli és fenntartja valamennyiüket." (2. old.)

A *szükség* (necessity) által kierőszakolt szerződések kötelező voltáról. Ez a tőkés és a bérmunkás közötti szerződésre is érvényes. (16. old.) (Mindkét idézet forrása „An Essay concerning the Necessity of Equal Taxes etc.", London 1702. Az utóbbi az *F mellékfüzet 4.* oldalon). Az *1699. évi kamat* több volt, mint *1688* egész kiadása. (9. old.)}

{„*A tőzsdei üzérkedés közártalom.*" („The Anatomy of the Stock Exchange..."[305], 2. old., I. György idején.) A tőzsdespekulánsok *„ízig-vérig tolvajok és zsebmetszők"*. (8. old.) „Szélhámosok és csalók bandája." (6. old.)

„A tőzsdespekulációnak ez az őse, *Josiah Child.*" (13. old.) (Tőzsdei manővereiről lásd 13., 14., 15. old.)}

{*Érték.* „Minden dolog
Épp annyit ér, amennyit hozni fog."[306]
Vagy ahogy *Nicholas Barbon* idézi „a régi szállóigét": *„Valet quantum vendi potest."**}

{*Sir Matthew Decker*[307]: *Egyetlen adót*, tudniillik *házanként*, a járadék szerint, amelyet fizetnek. Az írást lásd *F mellékfüzet*, 6. old. Ez az írás *1774-ben* már *ötödik kiadásban* jelent meg. A szerző a parlament tagja volt. Lásd továbbá *Horsley úr*, 1744.[308] (*F mellékfüzet*, 6. old.; továbbá uo.: „An Essay on the Inequality of our Present Taxes, particularly the Land Tax etc.", London 1746.) Az utóbbi írásban olvasható: „Az utóbbi adó (*közvetett adók*) *majdnem éhenhalasztotta szegényeinket.*" (25. old.) Megbélyegzi, hogy a közvetett adó a szegényekre nehezedik. (37. old.) („A manufaktúramunkások, akik a napi kenyerükért *dolgoznak ... a fő fogyasztói a megvámolt és a közvetett adóval terhelt javaknak.*" (37–38. old.) Azt mondja, hogy valamennyi angol család közül 600 000 semmit se fizessen. A többi 900 000 család *az évi jövedelmének egy-egy fontja után 2 shillinget* fizessen

* — *„Amennyiért el lehet adni, annyit ér."* — *Szerk.*

(tehát *jövedelemadót*), amely a gyermekek száma és a bevétel szerint módosul. (38–39. old.)}

{„Some Thoughts on the Interest of Money in General, and particularly in the Public Funds etc.", London 1750. Ez igen jelentős munka.

Járadék: *„A föld járadéka és azoknak a dolgoknak az ára*, amelyeket a föld termel, folyton emelkedik és süllyed és szükségképpen együtt kell emelkedniök és süllyedniök." (3. old.) {Úgy véli, *Locke*-ot idézve, hogy ez a *pénz olcsóságával* (ezzel szemben *bőségben van ezüst*) és ezért az *élelmiszer drágaságával* függ össze, holott ugyanaz az ok, amely a pénzt olcsóvá teszi (a bősége), a kamatot is csökkenti. (12. old.)}

„A *pénzkamat csökkenése* az egyik *oka*, vagy helyesebben *fokmérője* a *létfenntartási eszközök ára emelkedésének*." (6–7. old.) {*Locke* a fő tekintély a számára.}

A *profit* (kamat) *esését és a járadék emelkedését itt* először jelentik ki összefüggő tényeknek, bár a jelenséget furcsán, Locke alapelvei szerint magyarázzák. Vegyük a következő mondatot:

„A járadék, vagy (a föld) *évi értéke emelkedésének*... a *föld terméke és a szokásos élelmiszerek árának emelkedéséből* kell származnia; de ezen nem azt értem, hogy a *kamat esése* a közvetlen oka a *járadék növekedésének*, vagy a *létfenntartási eszközök ára növekedésének*, de olyan összefüggés van közöttük, hogy az *egyik kíséri a másikat*; úgyhogy az egyiket előidéző *ok*, bármi is az, szükségképpen maga után vonja a másikat is." (36. old.) Konstatálja, hogy a járadék néhány év óta esik; de ez szerinte nem általános (57–58. old. [*F mellékfüzet*,] 16. old.) *Érték. Ez* Petty és Franklin óta a helyes értékelmélet *legteljesebb kifejtése*. (*F mellékfüzet*, 12. skk. old.); (14. old., ahol néhány szóval leszámol a kereslet–kínálat fecsegéssel, ugyancsak 15. old.) Hogy az arany vagy ezüst ára esik-e vagy az árué. (I. m. 15. old.)[309]

A járadék esése. (*A különbözeti járadék sejtése.*)

„Némely farmok járadékának esése" részben azért van, mert „sokon közülük azelőtt magasabb volt a földbérnél és most megint csökkent; más farmok pedig dús földekből és nem javíthatókból álltak, s míg *szegény és termékeletlen földeket* trágyázással és megmunkálással *nagyobb termést hozóvá tettek*, a dúsabb földek ugyanolyanok maradtak, *s az egyik föld ilyen megjavításai csökkentették a másiknak az értékét és járadékát*; mert a földek és a rajtuk termő élelmiszerek értéke és ára, mindet együttvéve, nem lesz több, mint azelőtt, hacsak a fogyasztó szájak száma vagy a pénz, amellyel megvásárolják az élelmiszereket, nem nőtt meg a termék növekedésének arányában." (58–59. old.) „Az emberek valóban *jobban* és bőségesebben *élnének* az ilyen megnövekedett termékből, de a mostani nagyobb termék

értéke és *ára* nem lenne több a régebbi kevesebb termékénél; s a járadék ... együttvéve nem lenne több." (58–59. old.)

A nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök ára és a munka ára. „Hogy a szegények terhe emelkedne-e az élelmiszerek árának növekedésével, az igen nagy kérdés." (72. old.) „Ami a munkát illeti, a mezőgazdaságban vagy a manufaktúrákban, megfigyelték, hogy az mindig akkor a legdrágább, amikor az élelmiszerek a legolcsóbbak, mert sok alantas sorsú ember, aki csak a napi kenyérért dolgozik, ha *heti háromnapi munkával* megkaphatja azt, a másik háromból ünnepet csinál, vagy *maga szabja meg munkájának árát.* Ha az élelmiszerek magasabb ára arra késztetné őket, hogy hetenként egy nappal, vagy naponta egy órával többet dolgozzanak, vagy helyesebben egy nappal, illetve egy órával kevesebbet henyéljenek, mint most, ami nemigen ártana nekik, ennek a napnak vagy órának a bére bőven kárpótolna az olyan dolgok árának emelkedéséért, amelyeken élni szoktak; alkalmazóiknak pedig módot adhatna, hogy dolgoztassák a szorgalmasakat és jobb béreket is fizessenek nekik, mert *profitjuk sokkal nagyobb arányban* növekedne." (73. old.)

Az áruk árának a munka drágasága következtében való drágulását vizsgálja.

„Tudom, gyakran panaszkodnak amiatt, hogy a *munka drága Angliában* és hogy ennélfogva ennek az országnak a termesztett vagy gyártott javai drágán kerülnek a külföldi vagy a belső piacra; de azt hiszem, hogy drágaságuk inkább abból ered, hogy *sok az ügynök*, akik *közbelépnek az első termelő és az utolsó fogyasztó között*, és hogy ezek a közvetítők *nagy profitra* tesznek szert. *Az iparos*, azaz az alkalmazó, a bizományos, a boltos vagy a kereskedő *nyereségének legkisebb csökkenése hatalmas emelkedést* idézne elő a *napszámos és az előmunkás bérében.* Ezért azt gyanítom, hogy az igazi ok, amiért némely külföldi országok kereskedői olcsóbban adnak el a mieinknél, az, hogy a mi áruink *túl hosszú kört futnak be*, amíg elérkeznek a fogyasztóhoz, és a *különböző ügynökök*, akiknek a kezén átmennek, *nagy részét elnyelik annak a nyereségnek, amely az első termelőt és iparost illetné*; és sem a bizományos, sem a nagykereskedő nem elégszik meg olyan kis profittal, mint más országokban; *nem pedig az, hogy az áruk, amikor első kézből kerülnek ki*, drágábbak, mint máshol." (73–74. old.) *Minden adónak a földet kell terhelnie.* Itt idéz egy kortárs írót és Locke-ot. (Lásd *F mellékfüzet*, 18. old.)

A közvetett adó a fogyasztó számára emeli az árakat stb., közben a termelő számára gyakran csökkenti. (Lásd i. h. 19. old.)}

„A munka távoli gazdagság." („National Thoughts, also with an Appendix shewing the Damages arising from a Bounty on Corn. By a Landowner." London 1752 vagy 1753, 26. old.)

Prémiumok gabonakivitelre stb. és a *behozatali vám* ellen (a fentebb idézett „National Thoughts", *F mellékfüzet*, 19. old.[310]).

{„Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions etc.", London 1777.

Változás az osztályok viszonylagos helyzetében. „A mezőgazdasági munkást szinte a földig nyomták le." ([5. old.] *F mellékfüzet*, 21. old.)

Járadékok. A *földtulajdonos* az élelmiszerek emelkedő árával kétszeresen nyert: a *járadék összege* emelkedett, *„megnőtt a járadék"* [8. old.], ezért a föld értéke emelkedett, másodszor pedig a *kamat csökkenése* miatt. (I. h.)

Okok, amelyek *segítik a bérlőt* az élelmiszerek árának emelésében. (I. h.)

„A földtulajdonos és a bérlő ... karöltve nyomják el a munkást; abból a téves nézetből kiindulva, hogy csak a maguk jövedelmének rovására emelhetik a bérét." („Reasons etc.", 11. old.)

A létfenntartási eszközök kiszámítása most és 40 évvel ezelőtt (*F mellékfüzet*, 22. old.) még azt is mutatja, hogy a munkabér korántsem abban az arányban emelkedett, mint a létfenntartási eszközök ára. „A kár, amit a *munkás szenved, belekerült a profitba, amit a földtulajdonos szerzett.*" („Reasons etc.", 19. old.) {ugyancsak [*F mellékfüzet*,] 23. old., az idézett munkában 20–22. old.}

Arról az *ostobaságról, hogy a szegények fényűzően élnek.* (*F mellékfüzet*, 23. old.) (*Búzakenyér*, tea.)

A tulajdonosok és a tőkések nézetei. „Óriási tévedés van abban a gondolatban, hogy a vagyonosok gyakran eltartják a szegényeket. Hajlamosak úgy tekinteni őket, mint adót, és mint vagyonuk megterhelését, holott valójában *vagyonuknak nincs értéke a szegények nélkül.*" (23. old.)

A munkabér szabályozására hozott törvények. Erzsébet, I. Jakab.

Pauperizmus, bérlők, iparosok. Igen fontos passzus. (I. m. [*F mellékfüzet*,], 23–24. old.)

A föld értéke. „*Magát a földet* ... úgy kell tekinteni, hogy *nincs értéke* (a munkás [nélkül]); és ami értékre szert tesz az *ő révén*, azt úgy kell tekinteni, hogy emelkedhet és eshet az *ő* ereje és iparkodása arányában." („Reasons etc." 29. old.)

Hogyan kezelték a szegény munkást régebben és hogyan kezelik most. (I. m. [*F mellékfüzet*,] 24–25. old.) (*Kizsákmányolta a bérlő és a földtulajdonos.*)

Tőkés és munkás. „A bérlő most azt a képtelenséget állítja, hogy *ő* tartja el a szegényeket. *A valóságban nyomorban tartja őket.*" (31. old.) *A nyomor ostoba magyarázatairól és orvoslásának morális eszközeiről.* ([*F mellékfüzet*,] 25. old.)

A régebbi és mostani bér. ([*F mellékfüzet,*] 25–26. old. [I. m. 36–42. old.]) *Igen kiváló írás!*}

{*Storch*: „Cours d'économie politique", I. köt. [Szentpétervár 1815.]

A *föld* gép. (I. köt. 168. old.) (Különböző erejű gépezet.)

„A talaj *termékenysége* hol a termékek *bőségében* mutatkozik meg, hol a *változatosságukban.*" (169. old.)

A munkamegosztás hátrányai. A megosztott munkánál a munkás már csak *tartozék.* (204. old.)

A munkások különválása a mezőgazdaságban. (209. old.)

Szállítás, szánkázás Oroszországban. (227. old.)

Vállalkozó és munkás.

„A kis vállalatokban... a *vállalkozó* gyakran *saját maga* munkása." (242. old.)

A jövedelem forrásai egyszersmind a *termelés okai.* (259. old.) (*G mellékfüzet,* 8. old.)

A *járadék* mint az értéktöbblet általános kifejezése („a munkától *független* jövedelem"). (260. old.)

A fogyasztási alap tartós javai tőkeként szolgálhatnak. (273. old.)

Az *állótőke* „az *ipari dolgozó*" kezében marad és nem „*változtatja meg formáját*", a *forgótőke* viszont „*igen gyakran átalakul új termékekké*". (295. old.) A *halásznál* a *forgótőke* semmi, az *állótőke* elég jelentékeny. (296. old.)

〈*A költségek egyesítése közös munkánál.* (305., 306. old.) (*De,* mondja Storch, *koncentráció* szükséges.) (l. h.)〉

Jövedelem. (331. old.)

Tőkeprofit Smithnél. Összekeveri a tőke járadékát és a vállalkozó profitját. „Smith ... a vállalkozó profitját és a tőke járadékát *összekeveri egyetlen jövedelemben,* amelyet *tőkeprofitnak* nevez." (344. old., jegyzet.)

II. köt. *A felügyelet bére.*

„Amikor arról van szó, hogy elválasszák azt (*a vállalkozó bérét*) ettől a *profittól,* ezt csak a szerint a bér szerint lehet értékelni, amelyet a vállalkozónak ki kellene fizetnie egy *munkásnak,* ha felbérelné a munka elvégzésére." (1. old.)

Állótőke és forgótőke. (*G mellékfüzet,* 55–56. old.) *Különbség a forgási időben.* (*G mellékfüzet,* 56–57. old.)

„A *munkás* ... *kölcsönadja* iparkodását" (36. old.). De, jegyzi meg a ravasz Storch, nem „kockáztat" semmit, kivéve, hogy „elveszíti ... a bérét ... A munkás semmiféle *anyagi* dolgot nem ad át." (37. old.)

Storchnál kettős zűrzavar mutatkozik: 1. amikor a *szükséges ár* puszta „jövedelmekre" oldódik fel, nem pedig állandó tőkére plusz jövedelemre;

2. amikor az áruk *szükséges árát* a munkabér stb. árai, s ezeket *viszont* megint az *áruk árai* határozzák meg. Az elsőre vonatkozóan:

1. „Az anyagokra, nyersanyagokra és készgyártmányokra fordított *forgótőke*" {miért nem állótőke is?} „maga olyan *árukból* tevődik össze, amelyeknek *szükséges árát ugyanezen elemek képezik*; úgyhogy ha valamely ország árui összességét vizsgálva a forgótőke e részét a szükséges ár elemei közé sorolnák, ez *kettős számítás* volna." (140. old.)

2. „Igaz, hogy a munkás *munkabére*, akárcsak a vállalkozó profitjának *munkabérekből* álló része, ha ezeket létfenntartási eszközök egy részének tekintjük, *szintén* folyó áron vásárolt *árukból tevődik össze*, amely áruk hasonlóképpen foglalnak magukban *munkabéreket, tőkejáradékokat, földjáradékokat és vállalkozói nyereségeket* ... ez a megállapítás csak annak bizonyítására szolgál, hogy *lehetetlen a szükséges árat feloldani a legegyszerűbb elemeire.*" (140[–141.]. old. jegyzet.)[311]

Young – a bruttó termék acre-enkénti becslése. (*G mellékfüzet*, 59. old.) *Járadék* (átlagos) (szintén, 60. old.).

Pénz (mint kölcsön- és fizetési eszköz):

„Ha tehát ugyanazok a pénzdarabok eszközül szolgálhatnak különböző kölcsönökhöz, amelyek háromszor ... harmincszor meghaladják ezek értékét, hasonlóképpen szolgálhatnak ugyanannyiszor egymás után fizetési eszközül." (III. köt. 161. old.)

A. Smithnél a munka megosztása. ([Storch,] VI. köt. II. jegyzet.) (*G mellékfüzet*, 114. old.)

Árucsere és társadalmon belüli munkamegosztás.

„Csere létrehozásához nem elég, hogy cserélhető dolgaink legyenek; a dolgok *változatossága* ... szükséges." (*Storch*, I. köt. 75. old.) „A munka megosztása ... inkább *oka*, mint *következménye* a cserének; legalábbis a kezdetén." (I. m. 82. old., jegyzet.)

Az áruk ára. Az ár csak az érték pénzkifejezése. Hogy az egyik áru cseréértéke egy másik árunak a használati értékében fejeződik ki, nem teszi az utóbbit az előbbinek az *árává*. Itt a pénzforgalomból vett kategóriát becsempészik az egyszerű árucserébe. Így pl. *Storch*:

Ha pl. 4 font teát egy arsin posztóra cserélnek, „világos, hogy a posztó mennyisége a tea *ára*, mint ahogy a tea mennyisége a posztó ára". (I. m. 87. old.) „Az *egymásnak kölcsönösen megfelelő mennyiségek* alkotják az áruk *árát*." (I. h.)[312]

* * *

{„An Essay on Trade and Commerce; containing Observations on Taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories etc.", London 1770. (Ennek az írásnak a lényegét ugyanaz a szerző már kifejtette „Considerations on Taxes etc." c. munkájában, London 1765.) Ez a fickó tajtékzik a manufaktúramunkások ellen, akiket ugyanabba a *„boldog állapotba"* kell visszahelyezni, amelyben a *mezőgazdasági munkások* már akkor voltak. Írása igen fontos. Részint az látszik belőle, hogy *kevéssel a nagyipar bevezetése* előtt még hiányzott a fegyelem a manufaktúrában; hogy a munkáskezek kínálata még korántsem felelt meg a keresletnek; hogy a munkás még távol állt attól, hogy egész idejét úgy tekintse, mint ami a tőkéé. (Akkor persze még sok brutalitás volt a munkások között; de nem több, mint természetes feljebbvalóik között.) Hogy e visszásságokat orvosolja, a szerző *magas adókat* javasol a létfenntartási eszközökre, amelyek, éppúgy mint a rossz termés, munkára kényszerítik a munkásokat; általános *honosítást*, hogy növeljék a konkurenciát közöttük; a pénz meghamisítását (*raising of money*) is stb. A gépi berendezésen kívül mindaz, amit ez a derék ember kívánt, kevéssel azután valóban bekövetkezett: magas élelmiszerárak, roppant adózás, a forgalmi eszköz leértékelődése, csupa olyan körülmény, amelyek a munkabér szintjének csökkenése irányában hatottak és 1815-ben a „pauper" mellé, aki „Anglia bátor parasztságát" képviselte, szerencsés módon a gyári lezüllést állították. Fontosak mindenekelőtt a következő passzusok, részint a *munkaidőre* vonatkozóan, amelyet a manufaktúramunkások akkor valóban dolgoztak, részint a *tőke* azon törekvésére vonatkozóan, hogy őket teljes erejükből való munkára kényszerítse (a szorgalomra, a *munka folytonosságára* is megtanítsa):

Először is a munkások egész munkaideje a „kereskedőállamé", amely kifejezésen itt az ipari tőke közös érdeke értendő: *„Napi egy elveszett munkaóra* óriási kár egy kereskedőállamnak." (47. old.)

Munkára kényszerítés: *„Minden módszernek* ... amely *munkára* és iparkodásra fog *kényszeríteni, ugyanaz a hatása* lesz, *mint a kezek száma növelésének*, és azt, ami máskülönben teher volna az államnak, gazdagságává és erejévé változtatja." (18. old.) (Ehhez a módszerhez tartozik az *élelmiszerek magas ára*, amelyet elősegítenek a létfenntartási eszközökre stb. kivetett adók.)

„Az adók a munka árának csökkentése irányában hatnak." (14. old.)

A munka ára és a munka mennyisége. (*A munkanap hosszúsága.*)

„Az élelmiszerek alacsony árának az volt a következménye, hogy *kevesebbet dolgoztak*, és *nem olcsóbban*." (14. old.)

„Az emberek nem fognak dolgozni, amíg a lustálkodás eszközei hatal-

mukban vannak; de mihelyt ezek az eszközök kimerültek, a *szükség* megint munkára serkenti őket; és *ebből az okból* még egyetlen olyan állam sem játszott valamelyest jelentékeny szerepet a kereskedelemben, amelyben a létfenntartási eszközöket kevés munkával lehetett megszerezni." (26. old.)

Ezért „ki kell találni valamilyen módszert *általános iparkodás* létrehozására; hogy *heti 6 napi mérsékelt munka* így *kikényszerítve* idővel *szokásossá* váljék, mint a *hollandoknál*; mert ez egyenlő lenne a manufaktúramunkások számának közel egy harmaddal való növelésével és sok millióval több áru termelésével évenként ... Ilyen óriási következménye van a józanságnak, a szorgalomnak és az *állandó munkának* egy kereskedőállamra nézve." ([28–]29. old.) „Ha a létfenntartási eszközök magas ára miatt emberek kénytelenek *heti hat napot dolgozni*, józanok maradnak, és az ilyen emberek végzik mindig legjobban a munkájukat" stb. (30. old.) „Sir William Temple megállapítja, hogy a szokás uralmának olyan ereje van, hogy az állandó munkáról állandó lustálkodásra való áttérés éppoly nehéz és kellemetlen, mint az állandó lustálkodásról az állandó munkára." (30[–31]. old.)

„Ha isteni elrendelésnek tartják minden hetedik nap megünneplését, ez magában foglalja azt, hogy *a többi hat nap a munkáé*, s nem lehet kegyetlenségnek gondolni a *kikényszerítését*." (41. old.)

„Ha szegényeink ... *fényűzően* akarnak élni és *hetenként csak négy napot dolgozni*, munkájuk természetesen drága lesz." (44. old.) „Remélem, eleget mondtam annak megvilágítására, hogy *hetenként 6 napi mérsékelt munka nem rabszolgaság*." [55. old.] *Postlethwayt* (a „Universal Dictionary of Trade and Commerce" szerzője) ellen. *Postlethwayt* „Great-Britain's Commercial Interest explained and improved" című munkájában, II. kiad., London 1759, ezt mondta: „A magas adók szükségképpen emelik a létfenntartási eszközök árát, a létfenntartási eszközök magas ára szükségképpen emeli a munka árát, a munka magas ára pedig szükségképpen növeli az áruk értékét; úgyhogy az az állam, amelyben a munka a legolcsóbb, mindig olcsóbban tud eladni más államoknál és el tudja hódítani üzletüket." [12–13. old.] Ez ellen lép fel a mi disznó fráterünk első írásában, amelynek címe jelzi az egész tartalmát: „Considerations on Taxes, as they are supposed to affect the Price of Labour in our Manufactories: also, some Reflections on the General Behaviour and Disposition of the Manufacturing Populace of this Kingdom; shewing by Arguments drawn from Experience, that nothing but Necessity will enforce Labour" [Megfontolások az adókról, amennyiben azok, feltevés szerint, befolyásolják a munka árát manufaktúráinkban; valamint néhány gondolat e királyság manufaktúranépségének általános viselkedéséről és hajlamáról; a tapasztalatból merített

érvekkel kimutatva, hogy csakis a szükség kényszerít munkára] {ezért *a munkabért mindig olyan szinten kell tartani*, hogy a szükség napról napra, ma éppúgy, mint tegnap, meglegyen és hajtson, s a munkás soha ne kerüljön ki ebből a „szükségből"}; „and that no State ever did, or ever can make any considerable figure in trade, where the necessaries of life are at a low price" [és hogy egyetlen olyan állam, amelyben a létfenntartási eszközök ára alacsony, sem játszott soha vagy játszhat valaha jelentékeny szerepet a kereskedelemben], London 1765. Postlethwayt a maga „Universal Dictionary"-jének egy későbbi kiadásában válaszolt a fickónak.[313] (Később idézzük a passzust és a fickó szidalmazza őt ebben a könyvben.) „*Mezőgazdasági munkásaink* ennyit dolgoznak [heti hat napot] és, minden látszat szerint, a munkások között ők a legboldogabbak" (a fickó később maga ismeri el ebben az írásban, hogy ezek a „boldog" emberek már elérkeztek a fizikai minimumhoz és hogy *legalábbis* a létfenntartási eszközök adójának semmiféle további emelését nem viselhetnék el a munkabér emelése nélkül), „a *hollandok* pedig *a manufaktúrákban teszik ugyanezt*, és nagyon boldog népnek látszanak. A *franciák* így tesznek, hacsak közbe nem jönnek az *ünnepnapok*." (55. old.)

A *munkásosztálynak éreznie* kell, hogy *függ feljebbvalóitól*:

„De a mi manufaktúranépségünk azt a rögeszmét vette fejébe, hogy őt mint angolt születése jogán megilleti a *kiváltság, hogy szabadabb és függetlenebb legyen, mint*" [a munkásnép] „*Európa bármely más országában*. Nos, lehetséges, hogy ez az eszme, amennyiben katonáink bátorságára hat, némi haszonnal jár; de *minél kevesebbjük van belőle a manufaktúrabeli szegényeknek, annál jobb rájuk magukra* és az államra *nézve. Munkások sohase tartsák magukat függetleneknek feljebbvalóiktól.*" (56. old.) „Kereskedőállamban, amilyen a mienk, ahol az össznépességnek talán $^{7}/_{8}$-a kevés tulajdonnal rendelkezik vagy semmilyennel sem, rendkívül veszélyes a csőcseléket felbátorítani." (57. old.) „A munka *mennyisége*[314] és nem az *ára* az, amit az *élelmiszerek és más szükségleti javak ára* meghatároz: csökkentsétek a szükségleti javak árát nagyon alacsonyra, és természetesen arányosan csökkentitek a munka mennyiségét." (48. old.) „Hogy az emberiség, általában, természeténél fogva kényelmességre és tunyaságra hajlik, azt végzetesen tapasztaljuk a mi manufaktúranépségünk" (csőcselék) „viselkedésében, amely átlagosan nem dolgozik többet heti 4 napnál, hacsak az élelmiszerek meg nem drágulnak." (15. old.)

„Az *ipari vállalkozók* tudják, hogy különböző módok vannak a *munka árának* növelésére és csökkentésére azon kívül, hogy *névleges értékét megváltoztatják*." (61. old.)

„Nem lesz teljes a kúra mindaddig, amíg *ipari szegényeink* rá nem állnak, hogy *6 napot dolgozzanak ugyanazért az összegért*, amelyet most *4 nap alatt megkeresnek*." (69. old.) „Ez szükséges, hogy egy szintre kerüljünk Franciaországgal." ([69–]70. old.)

„*Egy munkanap meghatározatlan; lehet hosszú vagy rövid.*" (73. old.)

„E királyságban ... a *4 napot* dolgozó manufaktúramunkásnak *olyan pénzfeleslege van*, amelyből a hét hátralevő részén dologtalanul él. Most tegyük fel, hogy a gabona ára bushelenként *7 shillingre* emelkednék (5-ről), akkor az egyetlen baj, amire a manufaktúramunkás panaszkodhat, az, hogy heti másfél vagy két nappal többet kell dolgoznia s mértékletesnek és józannak kell lennie „a holland manufaktúramunkáshoz vagy az angol földművelőhöz hasonlóan." (I. m. 97. old.)

Hogy a dologházak hatásosak legyenek, a *rémület házaivá* kell válniok:

„Hogy egy *dologházterv* megfeleljen bármilyen jó célnak ... a lustálkodás, a kicsapongás és dőzsölés kiirtására, az iparkodás szellemének előmozdítására, *a munka árának lenyomására manufaktúráinkban* ... az ilyen házat a *rémület házává* kell tenni, nem pedig a *szegények menedékévé*." (242 [–243]. old.) Az ilyen „dologházat" „*eszményi dologháznak*" nevezi és javasolja, hogy

„napi 14 órát dolgozzon" (a szegény), „kellő időt engedve étkezéseire, úgyhogy *12 tiszta munkaóra* marad". (260. old.)

Ha, mint látjuk, egyfelől (lásd ugyancsak Postlethwayt[313]) azt bizonygatja, hogy heti 6 nap munka a manufaktúramunkásoknak nem „*rabszolgaság*", és rendkívüli valamiként említi, hogy Hollandiában a szegények a manufaktúrákban 6 napot dolgoznak; ha másfelől az ő „*rémület házában*", „*eszményi dologházában*" 12 munkaórát javasol, s összehasonlítjuk ezzel, hogy (1833-ban?) a gyermekek, nők és fiatal személyek gyári munkájának 12 munkaórára való korlátozása ellen Ure és kenyéradói mint szörnyű merényiet ellen harcoltak, és hogy a francia munkások a munkaidő 12 órára csökkentését a februári forradalom *egyetlen vívmányának* tekintik (lásd „Reports, of the Insp. of Fact. [31st Oct. 1855", 80. old.][315]), akkor nyilvánvalóvá válik a munkaidőnek (munkanapnak) a tőkés termelési mód által kikényszerített meghosszabbítása.

„Igen nagy a luxuscikkek fogyasztása e királyság dolgozó szegényei között; különösen a *manufaktúranépség* között; ezzel *idejüket is fogyasztják, ami a legvégzetesebb minden fogyasztásuk közül.*" (153. old.)

Ha a munkások többet dolgoznak, ne keressenek többet, mert a szükség mindig munkájuk ösztökélője kell hogy maradjon; maradjanak *szegények*, de termeljék a *gazdagságot* a „kereskedőállam", azaz burzsoáziájuk parafrá-

zisa számára. „Mértékletes élet és *állandó munka* az egyenes út a *szegények* számára az *ésszerű boldogsághoz*; és az állam számára a *gazdagsághoz* és erőhöz." (54. old.)[316]

Hogy mit ért a *szegények* „ésszerű *boldogságán*", azt láthatjuk abból, hogy a mezőgazdasági „*munkásokat*" tüntette fel a „*legboldogabbaknak*".* Írásának egy másik helyén ő maga mondja el:

„A földművelők ... csak éppen akkor élnek tűrhetően, amikor az élelmiszerek a *legolcsóbbak* ... Munkaerejüket állandóan inuk szakadtáig megfeszítik; *rosszabbul nem élhetnek, mint ahogy élnek, és keményebben sem dolgozhatnak* ... De az koránt sincs így a manufaktúramunkással." (96. old.) Ez tehát a szegények „ésszerű boldogsága".

Ellene *Postlethwayt* passzusa[313] (a normálmunkanapnál idézendő); lásd *G, mellékfüzet* 50–52. old.).}[317]

* * *

Darabbérmunka. Cantillon: „Essay sur la nature de commerce en général". (*Amszterdami kiadás*, 1756, a „Discours Politiques", Amszterdam 1754–1757, III. kötete.)

„Ezek a kézművesmesterek körülbelül *tudják*, hogy *a munkások mindegyik mesterségben mennyi munkát végezhetnek el naponta*, és ezért gyakran a végzett munka arányában fizetik őket; így ezek a legények annyit dolgoznak, amennyit csak bírnak, a saját érdekükben, *további felügyelet nélkül*." (I. m. 185. old.)

„A kézműveslegények munkája nap vagy darab szerint szabályozódik." (*Cantillon*, i. m. 202. old.)

A protestantizmus szintén eszköz volt a többletmunka növelésére.

„...ezeknek az államoknak, amelyek a protestantizmust választották, megvan az az előnyük, hogy megszüntettek számos ünnepet, amelyeken a római katolikus országokban nem dolgoznak, s amelyek *az év csaknem egy nyolcadával* csökkentik a lakosok munkáját." (*Cantillon*, i. m. 231. old.)

{*Ch. Ganilh*: „Théorie de l'économie politique etc.", Párizs 1815, 2 kötet.

Termelő munka. „Ez az *eladási érték* a *termelő* munka megkülönböztető vonása." (!) (I. köt. 266. old.)

Az ipar haladása és az alkalmazott munkások tömege. „Az ipar haladása nemcsak nem teszi szükségessé kezek nagyobb számát, hanem csökkenti azt." (I. köt. 308. old.) „Azt sem könnyű megmondani, hogy az ipar ter-

* *Lásd 421. old. — Szerk.*

mékeinek növekedése mikor kívánja meg az iparkodó népesség növekedését." (I. köt. 307. old.)

Járadék. „A föld járadéka, mint minden más *termék*" (!) ... „teljesen a tőke alkalmazásának köszönhető." (II. köt. 77. old.)

„Nem fontos, hogy a tőke, amely a járadékot termelte, a tulajdonosé-e, vagy a bérlőé." (II. köt. 80. old.)

„A megművelt földek *eladási ára*" {és a nem megműveltéké?} „nem lehet sem alacsonyabb, sem magasabb a megművelésükbe fektetett tőkéknél." (I. köt. 54. old.)

Érték. Nincsenek *benső értékek.* Az érték a termék iránti szükséglettől függ. „Ennélfogva közömbös, hogy a termékek kevésbe vagy sokba kerültek-e." (II. köt. 335. és 334–337. old.) (*G mellékfüzet*, 126. old.)}

{*Forbonnais*: „Principes économiques". (*Daire* és *Molinari* kiadása: „Mélanges d'économie politique", Párizs 1847.)

Jövedelem. „A jövedelem olyan tulajdon gyümölcse, amelyet képessé tettek arra, hogy *évenként* új értékeket hozzon a kereskedelemben vagy a forgalomban." (174. old.)

Állótőke. „A lecsapolások és termősítések olyan munkát kívánnak meg, amelyet a föld csak több év alatt tud megfizetni." (179. old.)

„A *profit szintje ... elengedhetetlen feltétel.*" (185. old.) (Jó az, amit Forbonnais a magas és az alacsony árakról mond, uo. 184–185. old.)

Földnek halastavakká változtatása.

„Hajdan a haldivat egyfajta szenvedély volt, amely éppúgy tönkretette a népet, mint a nemesség: Akkor sok földet halastavakká változtattak. Az ízlés megváltozása rétekké és legelővé változtatta őket." (I. m. 187. old., 2. jegyzet.)

Alacsony ár (a közgazdászok ellen). (*G mellékfüzet*, 129. old., úgyszintén a földművelésben alkalmazott *emberek számának* csökkenéséről és e *„fölösleges emberek"* más foglalkozásokba való *átvándorlásáról.* 130–131. old. [I. m. 187–188. old.])

A nyomorult Ganilh és társai ellen, akik az eladási árat és az erős luxusfogyasztást a termelőmunka ismérvévé teszik stb., jók Forbonnais következő mondatai:

A viszonylag haszontalan dolgok *drágulása* rossz, „mert némely polgárok *jelentékeny többletére* a többi polgár *többletének megvonása* útján tesznek szert; mert akkor a *tulajdon kényszerű áthelyezése* történik, ez alkotja a *bűnös luxust*". (187. old.) „Minél több az adó, annál többnek látszik majd a luxus, mert nagyobb számú ember lesz ellátva nagy többlettel *mások tulajdonának kényszerű áthelyezése révén.*" (206. old.)}

{[*Germain Garnier*:] „Abrégé Elémentaire des principes de l'économie politique", Párizs 1796.

Ez a fickó, Smith fordítója, Adam [iskoláján] átment fiziokrata, mindenekelőtt Cantillon plagizálója. Elegendő egy mondat: „Minden árunak, amelyet az embereknek módjukban áll szaporítani . . . átlagos és rendes *értéke* a *föld és a munka azon mennyiségei* [értékének] *összege*, amelyeket *termelésére* és eladására *felhasználtak*." (61–62. old.)

A földtulajdonos járadéka a bértől és a profittól megkülönböztetve: „A tulajdonos ingyen és *csupán azon törvény fikciója alapján* kapja, amely elismeri és fenntartja *bizonyos egyének tulajdonjogát*." (28. old.)

A. Smith. „Ő", mondja Garnier, „azt a célt tűzte maga elé, hogy a nemzetek gazdagságának növekedését csupán két okból vezesse le, amelyek 1. a munkaképességek tökéletesedése; 2. a tőkék felhalmozása." (VI. old., előszó.)

Tőke=előlegek. „Ritka, hogy a fogyasztó közvetlenül alkalmazza a munkást. Ugyancsak ritka, hogy a munkás, mialatt dolgozik, birtokában van annak, *amiből táplálkozhat* és amiből beszerezheti az *anyagokat és szerszámokat*. Egyébként *ez az előleg*, bárki hozza is létre, *a munkától különböző szolgálat* és *külön kárpótlást* kíván." (34. old.) Tehát mivel a tőkés termelésben a munka feltételei *el vannak választva* a munkától, ennek az elválasztásnak a megszüntetése *szolgálat*, és külön meg kell hogy fizessék – a *munkások*. (Hogy a *profitot* ezektől szerzik, Garnier a 35. oldalon elismeri.) Ennek a szolgálatnak a lehetősége tehát csak az elválasztás valóságából fakad. Garnier úr szerint ha minden árueladó vagy áruvevő csak a saját termékeit adná el, az árhoz való hozzácsapás útján kölcsönösen „kárpótlást" kellene fizetniök azért, hogy a munka alatt előlegezték önmaguknak a dolgozáshoz szükséges *létfenntartási eszközöket*.

A fickó fogyasztási elmélete és polémiája a termelő és nemtermelő munka közötti Smith-féle megkülönböztetés ellen. (*G mellékfüzet*, 134., 136., 138., 139. old.) Egyébként közben vannak értelmes tételei, amelyeket azonban hibásan alkalmaz, mint a két itt következőt: „Egy nemzet szükségképpen egyik napról a másikra él." (193. old.) „Csak úgy gazdagodhat meg, hogy *egyszerre* növeli fogyasztása és termelése mértékét." (194. old.)

Áru = a forgalom körében levő javak. „A javakat, abban a *körben* tekintve, *amelyet be kell járniok*, mielőtt a fogyasztó kezébe érkeznek, rendszerint *áruknak* nevezik." (54–55. old.)

Fiziokrata elmélet. (*G mellékfüzet*, 135. old.) (A létfenntartási eszköz (gabona stb.) ad a munkának *értéket*, nem a munka a *létfenntartási eszköznek*.)}

{*Condillac*: „Le commerce et le gouvernement", 1776. *Daire* és *Molinari*

kiad., „Mélanges etc.", Párizs 1847. Az érték a „dolgok" „hasznosságán" alapul, azaz irántuk való „szükségleteinken", azaz hasznosságukról stb. való *„véleményünkön"*, azaz hasznos tulajdonságaikra vonatkozó „ítéletünkön". (251., 252. old.) Ez a „vélemény" még arra a „véleményre" vonatkozik, amelyet nagyobb vagy kisebb ritkaságukról vagy bőségükről és ezért értékük fokáról alkotunk. (253. stb. old.)

„Értékük ... főleg abban az *ítéletben* van, amelyet hasznosságukról hozunk stb." (255. old.) (Storch úr[318] „ebből a filozófiából" merítette az érték természetére vonatkozó bölcsességét.)

Az érték nem valami abszolút, bennerejlő. (V. ö. *Barbon.**) „Az *értéket abszolút minőségnek* tekintik, amely *benne rejlik a dolgokban*, függetlenül a róluk alkotott *ítéletüktől*, és ez a zavaros fogalom a hibás okoskodások forrása... A dolgoknak csak azért van több vagy kevesebb (értékük), mert mi többé vagy kevésbé hasznosaknak *ítéljük* őket, vagy ha *egyenlő hasznosak*, ritkábbaknak vagy bőségesebbeknek *ítéljük* őket." (255. old.)

Értéktöbblet. Egyenlő értékek cseréje. Ha mindig egyenlő értékű terméket cserélnek egy másik egyenlő értékű termékre, bármennyire megsokszorozzák a cseréket, világos, hogy utána, miként előtte, az *értékek* vagy javak *tömege* mindig *ugyanaz*." (266–267. old.) „Tévedés, hogy az árucserében egyenlő értéket adnak egyenlő értékért. Ellenkezőleg, a szerződő felek mindegyike mindig kisebb értéket ad nagyobbért." (267. old.) „Ha valóban mindig egyenlő értékeket cserélnének, akkor egyik fél *sem tehetne szert nyereségre*. Pedig mind a kettő nyer, vagy legalábbis kellene hogy nyerjen. Miért? A dolgoknak csak szükségleteinkhez viszonyítva van értékük. Ami az egyiknek több, az a másiknak kevesebb, és fordítva." (267. old.) „Nem tételezhető fel, hogy fogyasztásunk szempontjából nélkülözhetetlen dolgokat kínálunk eladásra: a feleslegünket adjuk el ... Számunkra haszontalan dolgot akarunk odaadni, hogy olyant kapjunk, amelyre szükségünk van: többért kevesebbet akarunk adni." (267. old.) „A dolgok értékére vonatkozó eszméket" teljesen összezavarja a nemesfémeknek pénztömegként való bevezetése: „Amikor azt hitték, hogy a dolgok ára egy olyan mértékben van, amely, miként egy uncia arany vagy ezüst, mindig ugyanaz, akkor nem kételkedtek abban, hogy a dolgoknak abszolút értékük van, s erről csak zavaros eszméket alkottak maguknak." (288. old.) „Természetes volt az az ítélet, hogy a *cserében egyenlő értéket adnak egyenlő értékért*, valahányszor az elcserélt dolgokat *ugyanolyan pénzmennyiséggel egyenlő értékűnek* becsülték ... De még egy másik szempontot is számításba kell vennünk;

* *Lásd 411–412. old.* – *Szerk.*

kérdés, vajon nem *felesleget* cserélünk-e mindketten valami szükségesre." (291. old.)

A pénz mozgásai a tőkés termelésben.

„Ha ez (a pénz) *anélkül mozog, hogy cserét idézne elő*, akkor nincs forgalom. Pl. az a pénz, amely adókból ered, sok kézen ment át, mielőtt az uralkodó kincstárába érkezik. De ez nem forgalom, *ez csak átvitel*... Szükséges, hogy a forgalom révén a pénz *bizonyos mértékig átváltozzon mindazokká a dolgokká*, amelyek alkalmasak az élet fenntartására stb." (*Condillac*, 295. old.)}

{„Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported. In some letters to a friend. To which is added a Postscript, shewing, that the Price of Corn is no rule to judge of the Value of Land; which will be increased in proportion to the Cheapness of its several Products", London 1753. Ezek a levelek eredetileg az „Evening Post"-ban jelentek meg.*

A szerző *abszolút szabadkereskedő*, a hajózási törvények[319] eltörlése mellett is síkraszáll, amit Sir M. Decker nem tesz meg[320]... De ezekkel együtt a tőkés termelés összes korlátait is le akarja rombolni.

„*Felemelni* a gabona *árát* belföldön, bármilyen módon teszik, ugyanaz, mint adót vetni ki a fogyasztására; és ha úgy teszik ezt, hogy csökkentik az árát külföldön, akkor ezt az adót idegenek javára alkalmazzák." (4. old.)

„Az üzlet érdeke azt követeli, hogy a gabona és minden élelmiszer a lehető legolcsóbb legyen; mert bárminek, ami megdrágítja őket, meg kell *drágítania* a *munkát is* és csökkentenie gyártmányaink kelendőségét." (3. old.)

A munkabér csökkentése. A munkaidő mennyisége Angliában a XVIII. század első felében. A korlátozások, céhtörvények, tanonckodás, monopóliumok stb. megszüntetése. A tőke szabad mozgása eszköz arra, hogy a munkabért az élelmiszerek árához képest csökkentsék.

De maga a „*kereskedő* azt az *ellenvetést teszi*, hogy a kiviteli prémium eltörlésével és következésképpen a gabona olcsóvá tételével az egyszerű emberek iparkodása csökkenni fog ... hogy ipari városaink kereskedői a legnagyobb nehézségbe ütköznek üzletük vitelében az iparcikkeink iránti *minden rendkívüli* külföldi *keresletnél*, hogy a *munkások munkájuk értékét az iparcikkek iránti kereslethez viszonyítják*"; (itt van a kutya elásva. A népesség a XVIII. század első évtizedeiben csökkent és körülbelül 1760-ig csak gyengén nőtt; mégis falun már túl bőséges volt, de a városokban a letelepedési törvények, céhtörvények (tanonckodás stb.) folytán a városi mun-

* *A lap szélén*: Gabona. — *Szerk.*

kások sorai nem ugyanabban a mértékben töltődtek fel. A gabona ára 1700-tól körülbelül 1760-ig esett. S a burzsoázia nem akarta, hogy „a munkások munkájuk értékét az iparcikkek iránti kereslethez viszonyítsák"; nem akarta a kereslet és kínálat törvényét, amennyiben ez ő maga ellen irányult, hanem a munkás korlátozza munkájának értékét mint a *munkaképesség értékét* meghatározott mennyiségű létfenntartási eszközre. De csaknem minden hasonló kísérlet még most is a munkások részéről *sztrájkot* idéz elő és csak igen rendkívüli körülmények között sikerül.) és ha háromnapi munka ára fenntartja családjukat egy hétig, nem fognak hat napot dolgozni; (helyesebben csak progresszív bérért fognak hat napot dolgozni. *Eltartott* egy ideig, amíg a *tőke de facto* érvényesítette jogcímét a munkás minden rendelkezésre álló idejére.)

„S ha a létfenntartási eszközök olcsóbban kaphatók, a dolog még rosszabb volna ... Ez igaz minden munkára *Angliában*, ahol csaknem mindenfajta iparcikkre *monopóliumot* adtak és a *vállalkozóknak nem szabad olyan munkáskezeket alkalmazni*, amilyeneket alkalmasnak és képesnek vélnek arra, hogy számukra dolgozzanak, hanem *korlátozva vannak olyanokra, amilyeneket a törvény feljogosított*... Minden országban, *ahol az ipar nincs korlátozva*, az élelmiszerek árának befolyásolnia kell a munka árát. Ez utóbbi mindig csökkenni fog, ha a létszükségleti javak olcsóbbá válnak." (3. old.)

Az ipart sújtó „nehézségek" és „elkedvetlenítés" között felsorolja a *tanonctörvényt*. „Sok szakmát nem gyakorolhat törvényesen olyan ember, aki nem ment át tanonckodáson; azonkívül nem *foghat össze* másokkal; azonkívül csak a *céh korlátain belül* dolgozhat... Mindenki, ha törvény nem korlátozná, *átmenne egyik foglalatosságból a másikba, ahogy az üzlet különböző fordulatai kívánnák*... *Jelenlegi korlátozásaink* gyakran *lehetőséget* adnak a *munkásoknak* arra, hogy *magasabb bért követeljenek*, mint amekkorát munkájuk megérdemel, és így megakadályozzák iparcikkeink eladását." (4. old.)

A tőkés termelés fő törvénye a céhes iparral ellentétben a munka és a tőke szabad áthelyezése egyik foglalkozási területről a másikra. A munka a tőkével mint *egyáltalában való munka* áll szemben, amelynek különös tartalma a tőke számára éppoly véletlen és külsőleges, mint annak az árunak a különös használati értéke, amelyet termel. Mert amiről a tőke számára szó van, az *értéktöbblet termelése, idegen többletmunka* elsajátítása bármilyen alakban – az alakot természetesen a piac igényei határozzák meg. Másrészt a *tőkében* a munkával *érték* mint olyan, tárgyiasult munka mint olyan áll szemben, önálló formában levő *pénz*, amelynek az eleven munkához való viszonya mint *tőkének*, nem a használati értékével vagy a tőkések különös ügyességével növekvő tőkének tulajdonsága. (Ez a IV. fejezetbe tartozik.[321])

Mindez az *első* levélből való. A *II. levélben* a *földtulajdonosok* egy képviselője válaszol, s ez nyíltan kimondja (amit 1814–1815-ben csak néhányan tettek meg), miről van szó ebben a kérdésben a földtulajdonosok számára.

Járadék és az élelmiszerek ára (lásd *H mellékfüzet*, 2–3. old. [I. m. 5–6. old.])

A harmadik levélben szerzőnk válaszol.

A munkaképesség értékének csökkenése:

„*Akármilyen arányban csökkennek is egy munkás kiadásai*" {vagy ahogy különben nevezi, „az *élelmiszerek árai*" (3. old.)}, „*ugyanilyen arányban fog csökkenni a bére is*, ha *egyidejűleg megszüntetik az ipar korlátozásait.*" (7. old.)

A következőkben igyekszik bebizonyítani, és ez érdekes, hogy a *járadék* nem függ a *gabonaárak* magasságától.* (*H mellékfüzet*, 3–4. old. [I. m. 8–9. old.])

1765-ben zavargások Londonban, 1765 és 1766-ban vidéken az élelmiszerárak következtében. (Lásd a „Taxes Essay" szerzőjét[322], előszavát és a „Three Letters etc."-t, *H* mellékfüzet, 4. old. [I. m. 3., 31. old.])

„Letters to men of reason, and the friends of the poor, on the hardships of the excise laws relating to malt and beer etc.", London 1774. Ez a legdühösebb írás a földtulajdonosok ellen. Ezért igen fontos. (*H mellékfüzet*, 5–9. old.)

„Considerations on the Present State of the Poor", London 1775. (1. kiadás *1773.*)

1680-ban a szegényadó Angliában 665 392 £ volt; 1773-ban négyötszörösére növekedett, 3 millióra. (Előszó, V. old.)

A szegények bérbeadása ellen. (*H mellékfüzet*, 10. old. [I. m. 9. old.])

Béardé de l'Abbaye [„Recherches sur les moyens de supprimer les Impôts"], Amszterdam 1770. A fiziokraták ellen. (*H mellékfüzet*, 10–11. old. [I. m. 40–43. old.])

A járadéktörvény és a népesedési törvény ellen. M. Fletcher: [„Reflexions on the Causes which influence the Price of Corn", London] 1827. (*H mellékfüzet*, 12. old. [I. m. 9–10., 18. old.])

[M. Fletcher:] „An Essay on Political Economy", 1828. Csalás a földadóval II. György óta. (*H mellékfüzet*, 12–13. old. [I. m. 25. old.])

Járadék. „Observations upon the Importation of Foreign Corn etc.", London 1828. [84. old.] A fekvés fontosabb, mint a természetes termékenység.

---

* *A lap szélén*: Járadék. — *Szerk.*

„Essays on Political Economy etc.", London 1830. (*H mellékfüzet*, 13–14. old.)

Hogyan növekedett a tőke és a járadék az antijakobinus háború [323] alatt, de a fő oka a növekedésnek a *munkásosztály nélkülözése* és a *nagyobb munkaidő*, részint a nőké és gyermekeké, részint a többi munkásoké. Ezek a helyek *fontosak*. El kell helyezni őket az úgynevezett eredeti felhalmozásról szóló fejezetben.[324] (*H mellékfüzet*, 14. old. [I. m. 247–248. old.])

(*Wakefield*:) „England and America etc.", 2 köt. London 1833.

I. köt. *A munka kombinálása.* (16. old.) (*H mellékfüzet*, 15. old.) Egy tűgyárban „mindegyik tű sok személy *egyesített* munkájának terméke". (19. old.) Az első dolog tehát „erő kombinálása". (20. old.)

A mezőgazdaság megosztása különböző, egymástól független ágakra. (27. old.) (*H mellékfüzet*, 16. old.)

A tőke koncentrációja (vagy nagy halom tőke) *kevés kézben* a tőkés termelés feltétele. Ahol a tőke egyenlően oszlik meg a termelők között, ott nem funkcionál tőkeként; ez megakadályozza „*bérmunkások osztályának* létezését" és a *nagy méretekben való munkát* stb. Hogyan kombinálják hát a szétszórt tőkét? Hiszen ez a tőkés termelés előfeltétele. Wakefield ezt a koncentrációt {amely valójában egybeesik az eredeti felhalmozással} így nevezi: „*fogás a tőke felhalmozására* és tőkének ... nagy tömegekben és rögzített alakban való felhasználására". Hogyan vitték véghez ezt az emberek? „*Felosztották magukat tőketulajdonosokra és munkatulajdonosokra*" és, horribile dictu*, „ez a *felosztás ... önkéntes megállapodás* vagy *kombináció eredménye* volt." (17–18. old.) (*H mellékfüzet*, 15–16. old.)

Wakefield az Anglia és Amerika közti különbségről ezt mondja: Az Egyesült Államokban a nép $^1/_{10}$-e sem bérmunkás, Angliában a nép *zöme* ebből az osztályból áll, „amelynek *egyetlen tulajdona* a munka". (I. m. 42–44. old.) (*H mellékfüzet*, 16. old.) Azt akarja mondani mármost valamelyik szamár, hogy ez azért van így, mert az angol nép zöme lustálkodik, és csak néhány tőkés dolgozik, vagy hogy ez az arány az amerikai és az angol termelők szorgalma és takarékossága közötti különbségből ered?

A tőkések száma a tőke felhalmozásával növekedik, de nem ugyanabban az arányban. „A manufaktúratulajdonosok száma ... nőtt, de kisebb arányban, mint a manufaktúratőke." (87. old.)

Amerikában gyorsabb az átváltozás tőkés és munkás között. (Most már ott is más a helyzet.) (130–131. old.) (*H mellékfüzet*, 18. old., lent.)

A munkás és a tőkés közötti megosztás: arányos bér.

---

* – még kimondani is szörnyű – *Szerk.*

Wakefield ezt mondja:

„A *termék puszta megosztása* tőkések és munkások között csakugyan igen kis jelentőségű ügy a *megosztandó termékmennyiséghez* képest..., a nagy kérdés az, hogy *mennyit oszt meg a két fél egymás között.*" (I. m. I. köt. 123. old.)

1. Itt először is azt látjuk, hogy a *munkabért és a profitot* a termék részeinek tekinti. Ez ellentmond a bérmunkaviszonynak; de valójában mindazonáltal mindig a munkás terméke az az alap, amelyből a munkást fizetik. A pénz, amelyet ezen a héten kap, azon áru realizált *értékének* egy része, amelyet ő termelt tegnapelőtt, vagy egy héttel, vagy egy hónappal stb. azelőtt.

2. A pénz, amelyet munkabérben kifizetnek, vagyis a *változó tőke*, anyaga szerint, használati értéke szerint fogyasztási eszközökből áll (főleg; egy részét a munkás úgynevezett nem-termelő munkára költheti és kell hogy költse), *tárgyiasult* munkából, amely az eleven munkával szemben mindig mint *múltbeli* munka jelenik meg. De azért ez a *múltbeli munka* lehet egyidejű vagy jövőbeli. Pl. a munkás szombaton kapja meg a heti bérét; a kenyeret, tejet, húst, zöldséget stb., amelyre kiadja, csak a következő hét folyamán termelik meg abban a végső formában, amelyben bekerülnek az egyéni fogyasztásba. Ennyiben a munkás munkabére nem egyéb, mint *utalvány egyidejű*, sőt *jövőbeli munka termékeire*; utalvány, amelyet a munkások a maguk egyidejű és jövőbeli kölcsönös termékeire kaptak. Ennyiben nevetséges volna úgy vélni, hogy tőkés ezt *felhalmozza* és *készletben* tartja a munkások számára. De a kizárólagos birtoklása a termékeknek, amelyekben a múltbeli munka tárgyiasult, akár munkaeszközként, akár létfenntartási eszközként, képessé teszi a tőkést arra, hogy pénzét eleven munkára cserélje, és, másodszor, amennyiben munkabérben kifizeti, e pénzt egyidejű és jövőbeli munka termékeire szóló utalvánnyá tegye. A fogalmi tartalom azonban, amit itt le kell szögezni, az, hogy a tőkés *pénzt*, tehát múltbeli munka *önálló kifejezését*, *értéket* eleven munkára cserél. Hogy a munkabér azután hogyan realizálódik, az más kérdés. Ezt a *szokásos készlet* és a forgótőke vizsgálatánál kell felhozni.

3. Wakefield úr szemet huny afölött, *hogy a megosztandó termékmennyiségnek* van valami köze ahhoz a módhoz, ahogy ezt a mennyiséget termelték és hogy a termék megosztásának van valami köze a megosztás módszeréhez. Ezt teljesen világosan kellett látnia Wakefield úrnak, akinek fő bölcsessége az, hogy csak a termék megosztásának bizonyos módszerével keletkezik tőke, bérmunka, tőkés termelés és az ezektől függő termékmennyiség.

Felhalmozási folyamat. „*A munka létrehoz tőkét, mielőtt a tőke munkát alkalmaz.*" (II. köt. 110. old.)

A tőke felhalmozása nem azonos a változó tőke növekedésével:

„Ebből nem következik, hogy mert a munkát a tőke alkalmazza, a tőke mindig talál területet, amelyen munkát alkalmazhat." (II. köt. 103. old., jegyzet.) „A tőke gyakran anélkül növekedik, hogy gondoskodna valamivel több munka alkalmazásáról." (II. köt. 99. old.) „Nem igaz, hogy minden tőke alkalmaz munkát." (I. m. 99. old.) „Bár csakis tőke alkalmazhat munkát, mégis milliónyi tőkét halmoznak fel nem arra, hogy *hazai* munkát alkalmazzanak, hanem, *tőke számára* való alkalmazás hiányában, hogy tétlenül heverjen vagy távoli és végzetes spekulációkban elfecséreljék." (II. köt. 97. old.)

A munkásnemzedékek gyors egymásutánja.

„A gyárakban a túldolgoztatott gyermekek furcsa rohamossággal halnak el, de az elpusztultak helyét azonnal betöltik, és a *gyakori személycsere* mit sem változtat a jeleneten." (55. old.)

A szegények bérbeadása. Lásd előbb, 1446. old.* „Considerations etc." (*H mellékfüzet*, 10. old.); v. ö. *Blakey* (*Robert*)[325] (*1602*). „The History of Political Literature", 1855, és itt *Wakefield* Hibner asszonyról[326] stb. (*H mellékfüzet*, 17. old. [I. m. I. köt. 67. old.])

Nagy profit az antijakobinus háború idején.

„A kamatráta eléggé biztos kritériuma a profitrátának. A legutóbbi háború alatt a kamatráta igen magas volt." (91. old.) És mi volt a kísérő körülménye ennek a tőkefelhalmozásnak? Pontosan az, amit 1830-ban „újra felfedeztek": „A dél-angliai paraszt ... nem szabad ember, nem is rabszolga, hanem *pauper*." (*Wakefield*, i. m. I. köt. 47. old.)

A tudományban foglalatoskodó *dolgozók rossz fizetéséről*. ([*H* mellékfüzet,] 17. old. [I. m. 96. old.])

Általános választójog, a dolgozó osztályok és az 1830-as Reform Bill.[327] (*H mellékfüzet*, 19. old. [I. m. 184–185. old.])

Munkabér. James Mill (Wakefield által idézve) „Education" címszó, „Supplement to the Encyclopaedia Britannica", 1832. „Jó táplálkozás szükségszerű része a jó nevelésnek ... A nép nagy tömegét illetően minden nevelés hatástalan enélkül." (*Rumford* ellen. [I. m. I. köt. 206. old.])

Járadék. A *fekvés* csaknem egyedül döntő a gyarmatokon. (I. m. 217–218. old. [*H mellékfüzet*,] 20. old.) „A *járadék ... a föld használatáért* való konkurenciából ered." (218. old.) Hogyan válnak hasznára a földtulajdonosnak a termelési költséget csökkentő javítások. (I. m. 224. old. [*H mellékfüzet*,] 20. old.) Körülmények, amelyek a föld használatáért való konkuren-

* *Lásd 429. old.* — *Szerk.*

ciát Angliában meghatározzák. ([I. m. 227–228.,] *H mellékfüzet*, 20–21 old.)

A munkabér minimuma. „Mely országban, kivéve Észak-Amerikát és néhány új gyarmatot, haladja meg a földművelésben alkalmazott szabad. munka bére sokkal a munkás puszta létfenntartását?" (I. m. 246. old.) „Kétségtelen, hogy az angliai igáslovak, értékes tulajdon lévén, jobban vannak táplálva, mint az angol parasztok." (246. old.)

Egyszerű munka. (Idézi Wakefield.) „Az a nagy osztály, amely táplálékért semmi mást nem adhat, csupán közönséges munkát, alkotja a nép nagy tömegét." (*James Mill*, „Colony" címszó, „Supplement to the Encyclopaedia Britannica", 1832.) *A földművelés összekötése háziiparral stb. az Egyesült Államokban.* (I. m. 21–22. old., *H mellékfüzet*, 25. old.)[328]

* * *

Idézi[329] *Mun vagy Lee következő merkantilista nézetét*:

„Nagy-Britannia nem inkább remélhetné, hogy meggazdagodik, javára szóló kereskedelmi mérleg nélkül, mint az a család, amelynek feje csupán azzal foglalatoskodik, hogy felesége és gyermekei pénzét elnyerje játékban." („The Essential Principles etc.", 114. old.)

A függelékben [7. old.] *idézi az imént* említett passzust Andersonból[330] a hosszú lejáratú bérleti szerződések mellett stb. A *yeomanryről*.[9]

„Principles of Trade etc.", 1774.

A tételt, hogy a munkabért nem az élelmiszerek ára határozza meg, itt a földtulajdonosok védelmezője, azaz a gabonakiviteli prémium védelmezője mondja ki. (*H mellékfüzet*, 44–45. old. [I. m. 18., 39. old.])

Fiatal nők túldolgoztatása és halála. („Times", 1863 július 2.; *H mellékfüzet*, 168. old.[331])

R. Torrens: „An Essay on the External Corn Trade etc.", London 1815. *Malthus* ellen. (*G mellékfüzet*, 9. old.)

A gabonatermelés szférájának kiterjesztése: „Ha a többi dolog változatlan marad, abban az arányban, ahogy *kiterjesztik a területet*, amely a létfenntartási eszközöket szolgáltatja, csökkenni fog az évszakok termelékenységében való *egyenlőtlenség*" vagy „*szabálytalanság*". (I. m. 2., 24. old.)

A munkaképesség értéke. Jó összefoglalás. (*G mellékfüzet*, 10. old. [I. m. 62–65. old.]) Akkor {mint részben a XVIII. században} ezt a „természeti törvényt" [a munka áráét] a szabadkereskedők a manufaktúratulajdonosok érdekében érvényre juttatták a földtulajdonosok és az állami adók (gabonatörvények) ellen. Másfelől a földtulajdonosok, adószedők stb. védelmezői ragaszkodnak ahhoz, hogy a napi árak a *létfenntartási eszközök árától* füg-

getlen jelenség, és a létfenntartási eszközök drágulása által előidézett *többletmunkához* és *bérszínvonalcsökkenéshez* (ennélfogva a munkásosztály tőkéseknek való közvetlen *alávetéséhez*). Azok között a *fickók* között, akik a XVIII. században ezt képviselik (ez a tan sokat veszített értelméből, mihelyt a munkásosztály *egész rendelkezésre álló munkaideje* alá volt vetve a tőkének), volt *Sinclairen* és más adószedőkön és államadósság-szavatolókon kívül a „*Tax Essay*" *szerzőjén*[322] át (aki egészen rendszeresen fejti ki ezt) (1765 és 1770) *Sir W. Temple* (a hollandokat majmolja) {a fiziokratákat is, félig ártatlanul}, a „Principles of Trade" (1774) szerzője (gabonakiviteli prémium mellett van), *Arthur Young*: „A six Weeks Tour into Wales etc." (1769), „The Expediency of allowing the free exportation of corn" (1770) (a létfenntartási eszközök magas árának Pindaroszaként lép fel, mint a „Tax Essay" szerzője) és minden egyéb írásában, mint pl. a „Political Arithmetic"; az „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms" (1773) szerzője és mások. (Hogy ez gyakorlati meggyőződés, az látható *Vanderlint polémiájából*, 1737 vagy akkortájt.)

Ellenük: *Vanderlint*, a *prémium* elleni írás (levelek az „Evening Post"-ban, 1753*, „Letters to men of reason" (1774), „Essential Principles" (1797) stb. *Postlethwayt*.

A XIX. században a prémium mellett van Malthus, Spence (W.), Lauderdale, *Parnell*, egyszóval az egész gabonatörvény-vacak; ellene Buchanan, *West*, *Ricardo*, a „[Remarks on the] Commercial Policy [of Great Britain]", *Torrens*, *J. D. Hume* és sokan mások, akiket részben meg kell még említeni a gabonatörvényekről való civakodással kapcsolatban. (Meg kell jegyezni, hogy ugyanezek a *szabadkereskedők* 1830 óta a munkásoknak azt állították, hogy ez a *természeti törvény* nem érinti őket, részben ugyanazt az érvelést érvényesítették velük szemben, amit a földtulajdonosok a *szabadkereskedőkkel* szemben. A XVIII. század első három negyedében, amikor a gabonaárak folyton csökkentek, a burzsoáknak *gyakorlatilag* közömbös volt tehát a dolog, amíg a nagyipar bevezetéséig nem sikerült nekik a városi munkásokból a *teljes munkát* a munka értékének megfelelő áron kipréselniök; csak a drágulás éveiben fordultak a földtulajdonosok ellen.) Egyébként *Torrens* úr elismeri, hogy ez az antijakobinus háború[323] időszakában történt, amikor Angliáé volt 1. a gépi berendezés monopóliuma, 2. a világpiac monopóliuma, 3. a munkásoktól még külön oltalmazta a pénz elértéktelenedése. De mihelyt ez véget ért, ártalmassá vált a dologra a *világpiaci konkurencia*; azonkívül a *munkabért* részben már olyan mélyen leszorították

* *Lásd 427–429. old.* — *Szerk.*

természetes árának a határáig, hogy további leszorítása *veszélyes* volt; ráadásul éppen akkor már megkezdődött a munkások harca és felháborodása a *munkanap kiterjesztése ellen*. (Ehhez járul még, hogy amennyire nyerstermék kerül bele az állandó tőkébe, a nyerstermék drágulása következtében a *profitráta*, a munkabértől függetlenül, csökken, és a világpiaci konkurencia mellett s a monopólium megszűnése után a munka értékének névleges emelkedése komolyan meg kellett hogy támadja a profitrátát.)

Ahol az élelmiszer ára a bérek stb. megfelelő emelkedése nélkül emelkedik, ott a munkások megbetegednek és elpusztulnak, amíg a munka nem emelkedik „a gabona pénzbeli árának szintjére". (78–79. old.; *G mellékfüzet*, 12–13. old.)

Kivételek az elv alól, 1. ha „a gabona annyira *fokozatosan emelkedik*", hogy ez „*a kenyérnek burgonyával való helyettesítéséhez*", „*a létfenntartási eszközök színvonalának leszállításához*" (vagyis a munka értékének *leszállításához*) vezet (*G mellékfüzet*, 14. old.); 2. a gabona árának hirtelen emelkedésekor *átmenetileg*, mint Türingiában (uo. 14–15. old.); 3. ha a gabona árának emelkedését kiegyenlíti ipari áruk olcsóbbodása vagy egyéb létfenntartási eszközök árának esése adók csökkenése következtében. (15. old.) „Minden józan elmélet ellenére és egyenes ellentétben a tapasztalattal, azok, akik drágítani szeretnék az élelmiszereket, azt állítják, hogy a gabona ára nem befolyásolja a béreket és ezért nem növelheti a megmunkált javak árát, illetve nem adhat semmi előnyt a külföldi gyártónak a hazaival szemben." (227. old.) Torrens azt hiszi – ami A. Smith előtt és után, Ricardóig az uralkodó nézet –, hogy a munkabér emelkedése emeli az *áruk árait*. Ez az álláspont uralkodik a XVIII. században az élelmiszerek magas árai és ezért a bérek magas névleges árai elleni polémiában. De mit sem változtat a dolgon. Westnél, Ricardónál stb. a *profitráta süllyedése* miatt (közvetlenül) emelkedik a munkabér, Torrensnél és elődeinél az *árutömeg emelkedése* miatt, *amelyet áron alul adnak el a világpiacon*, ezért, kerülő úton, a *profit süllyedése* miatt.

Torrens idézi *Lauderdale-nak a Lordok Háza* előtt tett vallomását. (Mindezt *idézni* kell a *munka áránál*.)

A dolog ide lyukad ki: A drágaság éveiben a munkások *túlórákat* dolgoznak; ezáltal a *kínált munka mennyisége* növekedik; tehát ha a *kereslet* ugyanaz marad, akkor a *munka ára* csökken, miközben a munkaidő meghosszabbodik. Ez a passzus megint fontos, hogy a *munka kínálata* emelkedhet anélkül, hogy a *munkások száma növekedne*. (*A munka árához*.) (*G mellékfüzet*, 33–34. old. [I. m. 227–230. old.])

Ezzel szemben *Torrens*: „a munkát illetően, akárcsak bármi mást illetően, a *piac*[*i ár*] néha *eltérhet a természetes ártól*". (229. old.)

Továbbá *Lauderdale*:

„1790-ben, amikor a búza qaurterja 2 £ 16 sh volt, egy rőf muszlin *megszövése* 15 pennybe került; *1812-ben* pedig, amikor a búza 6 £-be került, ugyanazt a munkát 6 pennyért végezték... 1812-ben az élelmiszer drága volt, és a bér alacsony." (*Torrens*, 230. old.) Erre a „Remarks on the Commercial Policy" szerzője megjegyzi már, hogy ez persze az eset olyan manufaktúramunkánál, amely magasan a közönséges munka ára fölött állt. *Nivellálódott* az utóbbi árra. Ezzel szemben [Lauderdale] a *Lordok Háza* és az *alsóház* előtt tett *tanúvallomása* azt bizonyítja, hogy (eltekintve a szegénytörvény-rendszertől, amely révén a munkabérek egy részét Angliában alamizsnaként fizetik) a *munka* névleges *ára* átlagosan jelentékenyen emelkedett, bár csak igen egyedülálló esetekben ugyanabban az arányban, mint az élelmiszerek ára. Lásd *Torrens fejtegetéseit*. (*G mellékfüzet*, 34–36. old. [I. m. 229–236. old.]) (Egészben véve a mezőgazdasági munkabérek *megkétszereződtek*, amikor a létfenntartási eszközök árai *megháromszorozódtak*) (1790 és 1813 között) (vagyis a gabona ára; a húsé még többel emelkedett.)

Torrens idézi Sir *Henry Parnellt*, a *gabonakereskedelemről* szóló pamfletjét[332], 1815 – ez a fickó, az *alsóház gabonatörvényekkel foglalkozó bizottságának elnöke*, fellép a gyárosok azon állítása ellen, hogy a gabona drágasága emeli a béreket és ezáltal az iparcikkek árát. (*G mellékfüzet*, 37. old. [I. m. 238. old.]) Parnell, mondja Torrens, „*figyelmét a bérek piaci rátájára* korlátozza". (239. old.) *Az importált gabona mennyiségei*. (*G mellékfüzet*, 39. old. [I. m. 290–291. old.])

„Ha *nagyobb munkamennyiség* szükséges* a létfenntartási eszközök megszerzéséhez, akkor a *munkának*, vagy termékének, *nagyobb mennyisége* kell hogy megmaradjon a munkásnak, béreként. De minthogy munkájának, vagy (ami ugyanaz) munkája termékének nagyobb mennyisége válik szükségessé a manufaktúramunkás létfenntartásához és nagyobb mennyiséget fogyaszt el munka közben, a munka termékeinek kisebb mennyisége marad meg az alkalmazónak; és bármely adott mennyiségű ipari tőke a megmunkált javak kisebb kínálatát fogja a piacra vinni {mintha a munkásoknak szánt áruk nem kerülnének szintén a piacra}, mint azelőtt." (I. m. 235–236. old.)

„A gabona pénzárának minden csökkenése csökkenti a munka pénzárát." (76. old.) „A gabona pénzárának növekedése növeli a munkabéreket." (I. h.)

* *A lap szélén*: A munka ára és az értéktöbblet. — *Szerk.*

Ha a *gabonavámot hirtelen* megszüntetnék:

„A mezőgazdasági munkások is,* akiket azelőtt az ezáltal művelésen kívül helyezett földeken alkalmaztak, elvesztenék a megszokott foglalkozásukban szerzett jártasság és ügyesség minden előnyét; s erkölcsi tőkéjüktől megfosztva kénytelenek lennének olyan alkalmaztatásokat keresni, amelyekben termelőerőik szükségképpen csökkennek." (179–180. old.) De ez mindazon munkásokra érvényes, akiket tökéletesítések kivetnek a megszokott foglalkozásukból.

A járadéknak az élelmiszerek árának mesterséges emelése útján való mesterséges emelése a nép bosszújával fenyeget. (*G mellékfüzet*, 18–19. old. [I. m. 199. old.])

1813–1814-es ülésszak, „Report and Evidence from the Select Committee (of the House of Commons) on Petitions respecting the Corn Laws" és:

„Reports from the Lords' Committee on the state of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto", 1814–1815-ös ülésszak.[333]

G. Newnham (*ügyvéd*).[334]

Az 1804-es törvény szerint 63 shilling, az 1815-ös szerint viszont 80 shilling az az ár, amelynek eléréséig tilos volt gabona behozatala, amikor pedig be lehet hozni, 2 shilling 6 penny a vámja. (*E mellékfüzet*, 118. old. [I. m. 2. old.])

A gabonaár emelkedése *emeli a munkabért* ott, ahol az *puszta létszükségleti cikkekre* szorítkozik;** de a kis fölöslegeket elrabolja, arra kényszerít, „hogy az általános skálában megszokott helyünkről lesüllyedjünk". (*E mellékfüzet*, 118. old. [I. m. 5–6. old.])

A *nyomorult Malthus* lemásolta *Andersont* azokra a *fölöslegekre* vonatkozóan, amelyek a gabonán kívül a munkabért alkották. Valójában *Eden* 1795-re és a következő évekre még említ néhány ilyen fölösleget. A mezőgazdasági munkásoknál 1815-ben *teljesen eltűnt*. Valójában lecsökkentették az azelőtti angol börtönkosztra, *kenyérre* és *vízre*. (*E mellékfüzet*, 118. old. alja, 119. old. eleje. [I. m. 6. old.])

(Az *arányról*, amelyben emelkedett a *gabona* stb. és a *munkabér* 1773 és 1812 között, lásd *E mellékfüzet*, 119. old. [I. m. 7. old.]). Hogyan mérték a békebírák, szegényházi fajankók stb. a mezőgazdasági munkások bérét közvetlenül az élelmiszerek árával. Heti egygallonos (8 font 11 uncia)

* *A lap szélén*: A munka elértéktelenedése. — *Szerk.*

** *A lap szélén*: Munkabér. — *Szerk.*

kenyér és heti 3 penny ruhára egy apából, anyából és három gyermekből álló családnak. *Bennett úr tanúvallomása*[335] („Lords' Report", 97. old.; *E mellékfüzet*, 119–120. old. [I. m. 20. old.])

Ezek a disznó fráterek! *Sir F. Eden* az I. kötetben, az 577. oldalon elmondja, hogy *Berkshire squire-jai* (békebírói minőségükben ezek a fickók határozták meg a mezőgazdasági munkások bérét, amiről régebbi törvényekkel kapcsolatban lásd fent „The State of the Poor" (második könyv)[336]), „1795-ben Speenhamland számára a következőképpen rögzítették a munkabér rátáját: egy férfi jövedelme 3 shilling legyen, ha a 8 font 11 unciás gallon, vagyis *fél peck* cipó ára 1 shilling, és rendszeresen növekedjék, amíg a cipó 1 shilling 5 pennybe nem kerül; ha az ár *ezen összeg fölött* van, a jövedelem rendszeresen csökkenjen, amíg a kenyér ára a 2 shillinget el nem éri; és ekkor a munkás tápláléka $^1/_5$-del kevesebb legyen." (*Newnham*, i. m. 20. old., jegyzet.)

Rossz föld, amelyet akkor megműveltek. Járadék. (*E mellékfüzet*, 120–121, old. [I. m. 51., 17. old.]) Lásd erről azt, amit az alsóház egyik tagja nyíltan megmond, „hogy ez főleg a járadék emelésére szánt intézkedés". (*E mellékfüzet*, 121. old. [I. m. 17. old.])

A rossz föld arányáról a tanúvallomásokból kitűnik, hogy nem volt nagyon nagy. (*E mellékfüzet*, 121–123. old. [I. m. 52–53. old.]) *Lásd a táblázatot a gabonabehozatalról.* (*E mellékfüzet*, 121–123. old. [I. m. 58–59. old.] Ennek alapján érthetetlen, hogyan tudott A. Smith a földtulajdonosok önzetlenségéről mesélni.[337])

A járadék emelkedése folytán a földtulajdonosok egy fityinget sem fizettek az antijakobinus háborúra; még nyertek rajta. (*E mellékfüzet*, 126. old.[338])

Charles H. Parry. M. D.: „The Question of the Necessity of the existing Corn Laws considered etc.", London 1816. A különbözeti járadék *ricardói és malthusi* felfogása ellen. (*E mellékfüzet*, 17. old.) A gyakorlatban a járadék sokszor nem csökken, amikor a termék ára csökken. (Parry, 11. old.)

Milyen esetekben *„akadályozza" a járadék a megművelést.* (*E mellékfüzet*, 18. old. [I. m. 13–14. old.])

Az *alsóház és a Lordok Háza* előtti *tanúvallomások.* (*E mellékfüzet*, 19. old. [I. m. 40. old.])

Maga *A. Young* tanúvallomása szerint a *szegényebb bérlők* (akik tőkehiány miatt *nem kellően művelik meg* földjüket) *„csak a nagyobb tőkések, versenytársaik javára tartják fenn a gabona árát"*. (51. old.)

Parry, a hamisítatlan szabadkereskedő burzsoá, rámutat arra, hogy a bérlők egy része teljesen a munkások rovására kártalanította magát, és azáltal,

hogy az egyházközségek nyakába varrták őket, megakadályozták „a munkabér és az élelmiszerek közötti szokásos összefüggést". (69–70. old.)

Életszínvonal. Parry panaszkodik, hogy az angol „munkások" nem akarnak alacsonyabb rendű „lisztkeveréket" enni, és azt mondja: „Skóciában, *ahol jobb a nevelés*, ez az előítélet ... ismeretlen." (69. old.)

Munkabér. Az 1792 és 1796 közötti évek Eden szerint csaknem megfelelnek az 1812 és azt követő évek drágaságának. De a *munkásoknak* még rosszabb volt ekkor. (*E* mellékfüzet, 20–21. old. [I. m. 73–78. old.]) (A *kenyér* körülbelül a fele volt a kiadásaiknak, Eden szerint nem *egészen* annyi.) (Átlagosan több mint $^2/_5$.) (De azoknál a családoknál, ahol nagyobb a gyermekek száma, sokkal több, 1795-ben és 1796-ban még szerepelnek olyan árucikkek, amelyek 1815-ben eltűnnek. A bérlők kegyetlensége. (*E mellékfüzet*, 21–22. old., [I. m. 77. és 80–81. old.])) Ugyanott, az *E mellékfüzet* 22. oldalán, annak bizonyítása is, hogy a *névleges bérek* jelentékeny emelkedése ellenére a *munkás* reálbére rettenetesen csökkent. V. ö. Eden, *E mellékfüzet*, 26. old. A *disznó földtulajdonosok* a járadék révén mentesültek minden adótól, még nyertek is. (Erről és e fickók különböző fajtáiról *E mellékfüzet*, 23–24. old. [I. m. 100–104. old.])

Járadék és a bérlők profitja. „Ha ... úgy rendeltetett, hogy a bérlőnek szükségképpen *profitot* kell *szereznie*, mert *köteles járadékot fizetni*, semmi sem lehet nyomasztóbb" stb. (158. old.)

A lovak száma Nagy-Britanniában és Írországban 1 800 000, és 16 200 000 £-be kerülnek. Felfalják az embert. (I. m. 176. old.; *E mellékfüzet*, 25. old.)

John Locke. „Works", London 1777-es kiadás. II. köt. „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest etc." (1691).

„Minthogy *hiány* van vidéken *napszámosokban*" {mezőgazdaságiakban}, „a kedvükben kell járni, különben nem fognak dolgozni nekünk stb." (17. old.) „Ha a munkás kevesebb bért kap, kevesebbet is kell fizetnie *gabonáért*, *vajért*, *sajtért*, *húsért*." (48. old.)

„Minden dolog *természetes értéke*" (használati értéke) „abban áll, hogy az emberi élet szükségleteinek kielégítésére vagy kényelmének szolgálatára alkalmas." (28. old.) Ettől különbözik a „*piaci érték*". „Két vagy több áru valamely meghatározott mennyiségének *piaci értéke* ... egyenlő, ha cserélődnek egymásra." (I. h.) „Minden *áru* – melyek közül valóban egyik a kereskedelemben forgó pénz – *értéke* vagy *ára* az *arányban van*, ezt megváltoztatod, ahogy minden más aránnyal teszed, *akár növeled az egyiket*, *akár csökkented a másikat*." (I. m. 30. old.)

Pietro Verri. „Meditazioni sulla Economia Politica etc." (Először 1771-ben nyomtatták ki.) (Custodi, Parte Moderna, XV. köt.)

„A pénz az általános áru." (16. old.) (A *fiziokraták* ellen. *Vastag füzet*[282], 95. old., alul. [I. m. 20., 22. old.]).

Monetarisztikusan és *merkantilisztikusan.* „Minden áru eladóinak számát, amennyire csak lehet, növelni, vevői számát, amennyire csak lehet, csökkenteni, ezek azok a sarkpontok, amelyek körül a politikai gazdaságtan valamennyi művelete forog." (52–53. old.) Nézzék, hogyan verekszi ki magát, és a maga módján egyesíti ezt az évi újratermelés növelésével. (Vastag füzet, 96. old. alul. [I. m. 53–56. old.])

„A politikai gazdaságtan feladata az, hogy amennyire csak lehet, növelje az évi újratermelést" (ezen a nettó terméket, az értéktöbbletet érti) „minél kevesebb munkával, vagy hogy az adott mennyiségű terméket a legkevesebb munkával termelje; adott mennyiségű munkával a termék maximumát termelje; amennyire csak lehet, növelje a munkát és a maximális hatást érje el vele a termelésben." (I. m. 190. old.)

Ferdinando Paoletti. A fiziokraták mellett. (Vastag füzet, 98. old.)

Antonio Genovesi. „Lezioni di Economia Civile" (1765), VIII. köt. „Úgy látszik, hogy az emberi erők nagyon rugalmasak, mert miként az izmok, mindig csak nyomásra vagy ingerlésre bontakoznak ki teljesen." (10–11. old.)

„A kereskedő úgyszólván semmibe sem veszi a már elért nyereséget, hanem tekintete mindig az eljövendőre irányul." (139. old.)

{*Baudeau* (Nicolas): „Première introduction à la philosophie économique etc." (1771), „Physiocrates", Daire kiad., 1846. „A *gazdagság* elnevezés tehát két dolgot feltételez: először, a *szokásos minőségeket*, amelyek a fogyasztásunkra alkalmas tárgyakat hasznosakká vagy kellemesekké teszik és amelyek *javakká* teszik őket; másodszor, *cserélésük* lehetőségét, ami által ezek a javak megszerezhetnek nekünk másokat, ez teszi őket *gazdagsággá.*" (661. old.)

„A tanítás művészetének folytonossága, általánossága, fejlettsége révén az emberek *korán elsajátítják* sok nemzedék és sok évszázad gondolkodásának, tapasztalatainak és sikereinek eredményét; s ez az elsajátítás fejleszti a képességeket" stb. (665. old.)}

Felhalmozási folyamat.

„Az egyszerű munkát emberi lények puszta sokasításával termelik." (*Francis Wayland*: „The Elements of Political Economy", Boston 1843, 298. old.) A lakosság természetes növekedése az újratermelés egyik eredménye; először, maga is felhalmozás (embereké), és, másodszor, a felhalmozási folyamat előfeltétele (bizonyos határok között). Semmibe sem kerül a tőkésnek, akárcsak a jártasság, amelyet a munkásosztály csupán gyakor-

lással felhalmoz és eredményként (a munka előnyeiként) átad helyetteseinek. (Lásd *Hodgskin.*[339]) Végül a *tudománynak* a felhalmozása és újratermelése, amely többé vagy kevésbé közvetlenül meghatározza az anyagi termelési folyamatot. Minden tárgyiasult munka közül a *tudomány* az, amelyben az *újratermelés* – az „elsajátításához" szükséges munkaidő – a *legkisebb arányban* áll a termelésben eredetileg szükséges munkaidőhöz.

Felhalmozási folyamat és a munka iránti kereslet. Az egész többlettermékből egy részt újra tőkévé változtatnak, illetve ebből a részből egy részt változó tőkévé változtatnak, azaz munkabérre adnak ki. Ezt előrebocsátva a következőt kell megjegyeznünk arról az ízetlen gazdaságtani doktrínáról, hogy a munkabér fizikailag függ a meglevő tőke nagyságától (elvonatkoztatva még a külkereskedelemtől és a tőkének kamatra külföldön való elhelyezésétől is):

1. Ha azt mondják, hogy az alkalmazott munka tömege a meglevő tőke tömegétől függ, ez annyiban helyes – abszolúte kifejezve –, amennyiben *abszolút tautológia*, amely csak azért *nem* mint tautológia jelenik meg, mert a *tőkés termelési módban* és ennélfogva a *tőkés ideológiában* a munka mozzanatai mint *önállók*, egymástól *idegenek és függetlenek* jelennek meg. Ez ugyanis csupán azt jelenti, hogy a dolgozó emberek sokasodása függ (vagy legalábbis határaiba ütközik) *munkájuk termelékenységének* fokától, egy olyan termelékenységi foktól, amely egyfelől a saját termelő képességeinek fejlettségében és az energiának, a tudásnak és a célszerűségnek abban a fokában fejeződik ki, amellyel e képességeket gyakorolják és *gyakorolták*. Másfelől pedig kifejeződik ez a fok a *termelt termelőerők* nagyobb vagy kisebb bázisában, amelyekkel dolgozik, és az *évi újratermelés terjedelmében*, amelynek mint nyersanyagnak, létfenntartási eszköznek és magának a termelésnek elégnek kell lennie a következő évre. *Talaj. Föld.*

2. Az *egész többlettermék* (*értéke* szerint nézve) újonnan *hozzátett munkából* áll. Tehát *az a része* is, amely *többlettőkévé* változik, vagyis a felhalmozás forrását képezi. De ámbár ez az egész többlettőke *többletmunkából* ered, mi sem tévesebb, mint az az elképzelés, hogy a *többlettermék* tőkévé történő valóságos átváltozásában teljes egészében kicserélődik pótlólagos új munkára. A többlettőke eleve olyan formákban létezik, amelyekben az állandó tőke elemeit alkotja és csak egy része, viszonylag sokkal jelentéktelenebb része változik át *változó tőkévé*.

3. Minél fejlettebb a tőkés termelés, annál *kisebb a többletterméknek az a része*, amelyet visszaváltoztatnak változó tőkévé és annál nagyobb a népességnek az a része, amelyet a termelési folyamat folyton fölössé tesz és annál nagyobb az a *munkamennyiség*, amelyet anélkül használnak el, hogy a *mun-*

kások számát növelnék. A munka kínálata, ezt jegyezzük meg jól, nemcsak a *munkások számától* függ (lásd a Lauderdale-idézetet*), hanem a *munkanap hosszától*. Ehhez járul még, hogy a nagyipar, miközben folyton a népesség mesterséges bőségét hozza létre, másfelől olyan helyzetet hoz létre a munkásosztály számára, amelyben az tömegesen újratermeli magát nyomorultak sokaságaként.

4. Azután ott van a többlettermeknek az a része, amely *közvetlenül* (vagy a külkereskedelem által átváltoztatva) *a felsőbb osztályok fogyasztásába kerül bele*.

A munka iránt a termelőtőke felhalmozásának arányában növekvő kereslet – amelyet A. Smith dogmaként elfogadott (és minthogy itt a munkabér szerinte emelkedik, *gyorsulóan növekvő kereslet* a munka iránt) – ábránd, amely egyébként helyes volt a manufaktúrát illetően, amelyen Smith nézete alapult. Ez idézte elő a komikus ellentmondást Wakefieldnél is. Az Egyesült Államokban és a régi burzsoá országok által alapított új gyarmatokon bizonyos ideig gyorsulóan növekedik a munkabér (a munka iránti kereslet) a gazdagság növekedésével együtt, mert ott a földművelők 99 százaléka, akik viszont az egész termelésnek talán négy ötödét szolgáltatják, önállóan dolgozó paraszt, tehát nem *tőkés* módon termel, miközben a városokban tőkés módon termelnek és miközben az egész gyarmat felhasználja a régi országok tőkés termelési módját anélkül, hogy vajúdásukon átment volna. Ezt Wakefield maga is elismeri. Másrészt viszont erőszakkal be akarja vezetni a gyarmatokon a *tőkés termelési módot* és meg akarja szüntetni a föld ingyenes termékenységét – a gyarmatok lényegét.

Le Trosne: „De l'intérêt social etc.", „Physiocrates", Daire kiad., Párizs 1846.

„Ennek" (*a pénznek*) „nincs más mozgása, mint az, amelyre a termékek késztetik." (885. old.)

„Az *érték* az a *csereviszony*, amely egy dolog és egy másik dolog, egy termék bizonyos mennyisége és egy másik termék bizonyos mennyisége között fennáll." (889. old.)

„Az összes azonos fajtájú termékek tulajdonképpen csak egy tömeget alkotnak, amelynek ára általánosságban és különös körülményekre való tekintet nélkül határozódik meg." (893. old.)

(*Say*. [„Traité d'économie politique",] 3. kiad. Párizs 1817, II. köt. 438. old.)

„Termelvényeket csak termelvényekkel lehet fizetni" ([Le Trosne] 899.

---

* *Lásd 435–437. old. – Szerk.*

old.) („Termékeket csak termékekkel lehet vásárolni." [*Say*, i. m. 441. old.]) „A *csere* természeténél fogva egyenlőségi szerződés, amely *érték és vele egyenlő érték* között jön létre. Nem *eszköz* tehát *arra, hogy meggazdagodjanak*, mert ugyanannyit adnak, mint amennyit kapnak." (903[–904.] old.) „Az eladás ... a cserére redukálódik... Ugyanúgy jön létre, *értéket vele egyenlő értékért*, és *nem eszköz arra, hogy meggazdagodjanak*." (909. old.)

„Nem ... a *szerződő felek* döntik el az értéket; az eldőlt már a megállapodás *előtt*." (906. old.) „Az a kereskedelem, amelyben *pénz* közbelép, *nincs befejezve* ... az *eladással* ... mert csak a *vevő* érte el célját... De az *eladó* számára nem ért minden véget: a *pénz*, amit kapott, nem olyan tárgy, amely fogyasztásra alkalmas; tehát hogy használja, most neki kell vevővé válnia." (908. old.) Ebből következik, hogy minden *vétel* annak a részéről, aki ebben a pillanatban vesz, feltételez egy *előző eladást*, és hogy minden *eladás* feltételez egy vételt, amelynek követnie kell ... hogy mindenki naponta visszaadja a pénzt, amit kapott, és a forgalomba dobja; hogy minden megállásnál, amelyet tesz a pénz, egy *szükséglet kielégítését* jelzi annak a részéről, aki adja, vagy egy *kötelezettség teljesítését* és a kifizetésnek vagy egy szükséglet kielégítésének a későbbi szándékát annak a részéről, aki kapja." (908–909. old.)

„A csere közvetlenül eléri a célt, amely a fogyasztás; csak *két tagja* van és egyetlen szerződéssel végződik. De az olyan szerződés, amelyben pénz közbelép, nincs bevégezve, mert kell hogy az eladó vevővé váljék, vagy önmaga, vagy annak a közbeiktatásával, akinek *ő* átadja a pénzét. Tehát ahhoz, hogy eljusson a fogyasztáshoz, amely a későbbi cél, *legalább négy tag* szükséges és *három szerződő fél*, akik közül *egy kétszer lép közbe*." (909. old.)

„Ez" (a pénz) „nem egyszerű *jel*, mert maga a gazdagság; nem *képviseli* az értékeket, hanem *egyenértékű* velük." (910. old.) „A pénz az eladó kezében, aki kapta, *zálog* vagy utalvány, amelyet kiegyenlítenek neki, amikor akarja és amiben akarja." (910. old.)

Felhalmozás az évi újratermelésen felül. {De az egész állótőke is, amelyet nem fogyasztottak el, az újratermelés eredménye, amely nélkül elértéktelenedne és elvesztené használati értékét.} „A munkatermékek hosszabb vagy rövidebb élettartama következtében egy nemzet az *évi újratermelésétől függetlenül* javak tekintélyes alapjával rendelkezik, amely régóta *felhalmozott tőkét* alkot, és, eredetileg termékekkel megfizetve, állandóan *fennmarad* és *gyarapszik*." (928–929. old.)

Mercier de la Rivière: „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques" (1767), „Physiocrates", Daire kiad.

„Nem cserélnek pénzt pénzre." (486. old.)

„A pénzbeli érték lényegében nem egyéb, mint termékekben való érték, amely *csak formáját változtatta.*" (486. old.) „Feltétlenül szükséges, hogy az eladók és a vevők vételeik révén átadják egymásnak azt a pénzt, amelyet eladásaik révén kaptak." (540. old.) „Minden eladónak, a vételek révén, amelyeket viszont ő eszközöl, pénzt kell juttatnia másoknak, hogy megvegyék azokat az árukat, amelyeket ő el akar adni nekik." (541. old.)

„A pénzzel árukat vesznek és az árukkal pénzt vesznek; tehát eladni vagy venni mindig annyi ... mint cserélni valamilyen értéket valamilyen más értékre; teljesen közömbös, hogy a két érték közül az egyik pénz, vagy hogy mind a kettő szokásos áru" stb. (543. old.)

„Egyetlen eladó sem drágíthatja tehát áruit rendszeresen, ha nem törődik bele abba, hogy a többi eladó árúját szintén rendszeresen drágábban fizesse meg; és ugyanezen okból egyetlen fogyasztó sem fizethet rendszeresen kevesebbet azért, amit vásárol, ha nem törődik bele abba, hogy az általa eladott dolgok ára éppúgy csökkenjen." (555. old.)

„Minden fogyasztó nem felváltva vevő és eladó-e egyenlő összegekért?" (559. old.) „Ha a pénz kezünkben azokat a dolgokat képviseli, amelyeket *venni* óhajtunk, azokat a dolgokat is képviseli, amelyeket *eladtunk*, hogy meglegyen ez a pénzünk." (586. old.)

Értékesítési folyamat.

„Ez a mód, hogy egyetlen dologba beszámítják több más dolog értékét" {például a vászonba a takács fogyasztását}, „hogy különböző értékeket raknak rá úgyszólván *rétegenként* egyetlen értékre, azt eredményezi, hogy az utóbbi annyival megnövekszik." (599. old.) „Az *összeadás* kifejezés igen jól megjelöli azt a módot, ahogyan a *munkatermékek ára* kialakul: ez az ár csupán több, már elfogyasztott és *összeadott* érték *összege*; márpedig *összeadni* nem *annyi*, mint *szorozni*." (599. old.) (Valójában *összeadni* annyi, mint *szorozni*. $2+2=4$ és $2\times 2=4$.)

„The Advantages of the East-India Trade to England", London 1720.[340]

* * *

Kamatszámítás.

Egyszerű kamat. $100:5=860:43$ (a kamat). Ahogy száz (100) aránylik i-hez (kamat, pl. 5%), úgy aránylik a tőke a kamathoz. $i=100$-nak a kamata. $p=$ tőke.

Ahogy $100:i=p:x$, és $x=\frac{ip}{100}$

Kamatos kamat: az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy kamatláb = 5%, $\frac{105}{100}$ vagy $\frac{21}{20}$. Az évek száma = n. Tőke = a, felnövekedett összeg = S. Így a képlet:

$S = a\left(\frac{21}{20}\right)^n$. És ez logaritmikusan kifejezve azt adja, hogy $\log S =$

$= \log a + \log\left(\frac{21}{20}\right)^n = \log a + n\log\left(\frac{21}{20}\right) = \log a + n(\log 21 - \log 20)$

Legyen $a = 1000$, $n = 100$ É, kamat = 5%, $S = x$?

$S = 1000 \cdot \left(\frac{21}{20}\right)^{100}$; $\log S = \log 1000 + 100(\log 21 - \log 20)$.

$\log 21 = 1{,}3\,222\,193$

kivonva $\log 20 = 1{,}3\,010\,300$

$\log \frac{21}{20} = 0{,}0\,211\,893$

szorozva 100

$100 \log \frac{21}{20} = 2{,}1\,189\,300$

hozzáadva $\log 1000 = 3{,}0\,000\,000$

$5{,}1\,189\,300$

Így tehát $\log S =$ 5,1 189 300, aminek természetes számként *131 501* £ felel meg.

L. Euler számítása szerint (ahol azonban az évsorok hosszúsága miatt nem 7 tizedesjeggyel számol, mint a fenti példában, hanem 15-tel) 1 £ tőke 5%-os kamatos kamatra elhelyezve 500 év alatt 39 323 200 000 £-et ad. És ez az 500 év mindegyikére (átlagosan) 78 646 400 £.

Ha nemcsak a kamat adódik hozzá évente a tőkéhez, hanem mindig egy új b összeg is, az eredeti tőke = a évente a következő módon növekedne:

az 1. év után: $\frac{21}{20}a + b$

2. év után: $\left(\frac{21}{20}\right)^2 a + \left(\frac{21}{20}\right)b + b$

3. év után: $\left(\frac{21}{20}\right)^3 a + \left(\frac{21}{20}\right)^2 b + \left(\frac{21}{20}\right) b + b$

4. év után: $\left(\frac{21}{20}\right)^4 a + \left(\frac{21}{20}\right)^3 b + \left(\frac{21}{20}\right)^2 b + \left(\frac{21}{20}\right) b + b$

n év után: $\left(\frac{21}{20}\right)^n a + \left(\frac{21}{20}\right)^{n-1} b + \left(\frac{21}{20}\right)^{n-2} b \ldots + \left(\frac{21}{20}\right) b + b$

Ha most e képlet azon részét, amelyben b megjelenik, megfordítva veszszük, ez egy növekvő mértani haladványt alkot, mégpedig:

$$b + \left(\frac{21}{20}\right) b + \left(\frac{21}{20}\right)^2 b + \left(\frac{21}{20}\right)^3 b \ldots + \left(\frac{21}{20}\right)^{n-1} b.$$

E sor hatványkitevője $\left(\frac{21}{20}\right)$. A mértani haladvány képlete pedig $= \frac{\text{a(az első tag)} \cdot (b^n - 1)}{b - 1}$, feltéve, hogy a az első tag, b^{n-1} az utolsó tag, így hát $b^n = b^{n-1} \cdot b$, és b a hányados. Így a mi esetünkben

$b =$ első tag

$\frac{21}{20} =$ hányados. Következésképpen a fenti mértani haladvány összege $=$

$$= b \cdot \frac{\left(\left(\frac{21}{20}\right)^n - 1\right)}{\frac{21}{20} - 1} = \frac{b\left(\left(\frac{21}{20}\right)^n - 1\right)}{\frac{1}{20}} = 20\left(\frac{21}{20}\right)^n b - 20b.$$

Az egész kifejezés ezért ez lesz:

$$\left(\frac{21}{20}\right)^n a + 20\left(\frac{21}{20}\right)^n b - 20b = \left(\frac{21}{20}\right)^n (a + 20b) - 20b.$$

Ez utóbbi kifejezés logaritmikus számolásához az első részét, $\left(\frac{21}{20}\right)^n (a + 20b)$ külön kezeljük, majd levonunk $20b$-t. Tegyük fel, hogy $a =$ $= 1000$ £, a kamatos kamat 5%, b (az évenként hozzátett összeg) $= 100$, n (az évek száma) $= 25$.

Ebben az esetben a képlet $\left(\frac{21}{20}\right)^n \cdot (a + 20b) - 20b$ feloldódik

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{25} \cdot (1000+2000) - 2000.$$

$$\log \frac{21}{20} = 0{,}021\,189\,299$$

$$25 \cdot \log \frac{21}{20} = 0{,}5\,297\,324\,750$$

$$\log (1000+2000) = 3{,}4\,771\,213\,135$$

összeg $= 4{,}0\,068\,537\,885$ ami *10 159,2* logaritmusa

kivonva $20b = 2000$ *2 000*

8 159 £ 2sh

Minthogy ez az 1000 £ tőke állandóan növekszik és 25 év múlva 8159,1 £ lesz, megkérdezhetjük, hány év alatt éri el az 1 000 000 £-et.

Akkor az egyenlet:

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{n}(a+20b) - 20b = 1\,000\,000 \text{ vagy}$$

$$(3000)\cdot\left(\frac{21}{20}\right)^{n} - 2000 = 1\,000\,000.$$

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{n} = \frac{1\,002\,000}{3000} = 334.$$

$$n \log \left(\frac{21}{20}\right) = \log 334.$$

$\log 334 = 2{,}5\,237\,465$ és $\log \left(\frac{21}{20}\right) = 0{,}0\,211\,893$;

$$n = \frac{2{,}5\,237\,465}{0{,}0\,211\,893} = \frac{2{,}5\,237\,465}{211\,893} = 119 \text{ év, } 1 \text{ hónap, } 7 \text{ nap.}$$

A fent kifejtett képlet

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{n}(a+20b) - 20b \text{ vagy } \left(\frac{21}{20}\right)^{n} a + 20\left(\frac{21}{20}\right)^{n} b - 20b \text{ átváltozik}$$

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{n} a - 20\left(\frac{21}{20}\right)^{n} b + 20b; \text{ vagy}$$

$\left(\frac{21}{20}\right)^n (a-20b)+20b$, ha az évi b összeget ahelyett, hogy hozzáadnák a tőkéhez, levonják belőle.

Ha n az év teljes ideje helyett kevesebb, mint egy évet fejez ki, töredékké válik, de a számítást éppúgy lehet logaritmussá alakítani, mint azelőtt. Ha pl. a tőke első nap végi összegére vagyunk kíváncsiak,

$n = \frac{1}{375}$; ha két nap utánira, $n = \frac{2}{365}$ stb.

Tegyük fel, $a = 100\,000$ £, a kamat $= 5\%$. A tőkét kiszámítani 8 napra (kamatos kamat).

$$\text{Akkor } S = a \cdot \left(\frac{21}{20}\right)^{\frac{8}{365}} = 100\,000 \left(\frac{21}{20}\right)^{\frac{8}{365}}$$

$$\log S = \log 100\,000 + \frac{8}{365} \log \left(\frac{21}{20}\right), \text{ de}$$

$$\log \left(\frac{21}{20}\right) = 0{,}0\,211\,893$$

$$\times \frac{8}{365} = 0{,}0\,004\,644, \text{ amihez hozzáadódik}$$

$$\log 100\,000 = 5{,}0\,000\,000,$$

$$\overline{5{,}0\,004\,644}, \text{ aminek a természetes számok között } 100\,107$$

felel meg. Ha e 100 107-ből levonjuk az eredeti 100 000 tőkét, megkapjuk 8 nap kamatját: 107 £.

A kamatszámítás elméletének első tökéletesítései a *nagy Leibniznek* köszönhetők, aki az 1683-as lipcsei „*Acta Eruditorum*"-ban tette közzé fő elemeit.

Ha a a haladvány első tagja, b a kitevője, $n-1$ az utolsó tag kitevője, akkor a haladvány összege $= \frac{a \cdot (b^n - 1)}{b-1}$.

Ha $b = \frac{b}{c}$, úgy, hogy $\frac{b}{c} < 1$, tehát $c > b$, akkor az összeg, vagyis $S = \frac{a}{1-\frac{b}{c}}$ vagyis $\frac{ac}{c-b}$.

Ehhez a témához tartozik azon pénzösszeg jelenlegi értékének kiszámítása is, amely csak évek múlva fizetendő ki.

Mert ahogy 20 £ készpénz egy év alatt 21-re emelkedik, úgy (megfordítva) az a 21 £ összeg, mely nem kapható meg egy év vége előtt, valójában csak 20 £-et ér. Ezért ha a-val jelölünk egy összeget, melynek kifizetése az év végén esedékes, ennek az összegnek a jelenlegi értéke $\frac{20}{21}a$; s ezért, hogy megtudjuk az egy év múlva fizetendő a tőke jelenlegi értékét, meg kell szoroznunk $\frac{20}{21}$-del; hogy megtudjuk két évvel kifizetési ideje előtti értékét, $\left(\frac{20}{21}\right)^2$-vel szorozzuk; és általánosan, *n évvel a fizetési ideje előtti értéke* $\left(\frac{20}{21}\right)^n a$*-val fejezhető ki.*

Tegyük fel, hogy valakinek 5 egymást követő évre 100 £ évi járadékot kell kapnia, s ezt át akarja engedni készpénzért, a kamat pedig 5%; a kérdés, mennyit kell kapnia.

1 év után	esedékes	100 £-ért	kap	95,239-et,
2 év után	„	„	„	90,704 „
3 év után	„	„	„	86,385 „
4 év után	„	„	„	82,272 „
5 év után	„	„	„	78,355 „
az 5 tag összege =				432,955,

ennyit kap az 500 £-ért készpénzben.

Ha az évi járadék = a, most indul és n évig tart, jelenlegi értéke a következő lesz:

$$a+\left(\frac{20}{21}\right)a+\left(\frac{20}{21}\right)^2 a+\left(\frac{20}{21}\right)^3 a+\left(\frac{20}{21}\right)^4 a \ldots \left(\frac{20}{21}\right)^n a.$$ Kitevő $-\frac{20}{21}$.

Ez egy mértani haladvány. Az egészet egyszerűsítjük, hogy megkapjuk az összegét.

$$\frac{\left(\frac{20}{21}\right)^{n+1} a - a}{\frac{20}{21} - 1} = \frac{\left(\frac{20}{21}\right)^{n+1} a - a}{-\frac{1}{21}} = -21 \cdot \left(\frac{20}{21}\right)^{n+1} a + 21a =$$

$$= 21a - 21\left(\frac{20}{21}\right)^{n+1} a.$$

Az utóbbi részt ki kell számítani logaritmussal, majd kivonni $21a$-ból.

Ha csakis a *tőke* egymaga *termel* kamatot, *egyszerű kamatnak* nevezzük.

Ha a kamatot, mihelyt esedékessé válik, hozzáadják a tőkéhez és azután az egész termel kamatot, *kamatos kamatnak* nevezik.

Egyszerű kamat. p = kölcsönadott tőke, r = 1 £ kamata 1 évre, n = évek száma, i = a kölcsönadott összeg kamata {tehát r = a kamat rátája}, m = az összeg (a tőkének és mindenkori kamatának összege együttvéve).

rp = p £ kamata *egy* évre.
nrp = p £ kamata n évre.
$i = n\,r\,p$; $m = p + nrp = p(1+nr)$.

E két egyenlet: 1. $i = nrp$, és 2. $m = p(1+nr)$ elegendő minden egyszerű kamattal kapcsolatos kérdés megoldására.

Ha q a százalék rátája, akkor, mivel r 1 £ kamatának rátája, $q = 100r$,

vagy $r = \frac{q}{100}$, akkor 1. $i = n \cdot \left(\frac{q}{100}\right) p$ és 2. $m = p\left(1+\frac{nq}{100}\right) =$

$$= \left(\frac{100+nq}{100}\right) p.$$

Kérdés, mennyi 125 £ 6 sh 8 d egyszerű kamata és felnövekedett összege 4 év alatt 5%-ra.

$$p = 125\,\frac{1}{3}; \; r = \frac{5}{100} = \frac{1}{20} = 0{,}05; \; n = 4.$$

$$i = 4 \cdot \left(\frac{1}{20}\right) \cdot 125\,\frac{1}{3} = 25\,\frac{1}{15} = 25 \text{ £ } 1 \text{ sh } 4 \text{ d}$$

$$m = 150 \text{ £ } 8 \text{ sh.}$$

Leszámítolás egyszerű kamatnál. p = a jelenlegi értéke és leszámítolása egy adott m összegnek, mely n év múlva esedékes r rátával. n év múlva r rátával $p = m$.

$m = (1+nr)p$; $p = \dfrac{m}{(1+nr)}$. Ez p jelenlegi értéke.

d, leszámítolás $= m - \dfrac{m}{(1+nr)}$, mert a leszámítolás n év után járó pénzösszeg mínusz p jelenlegi értéke; mivel $p+d$ vagyis $d+\dfrac{m}{(1+nr)} = m$,

$$d = m - \frac{m}{(1+nr)} = \frac{m+mnr-m}{(1+nr)} = \frac{nrm}{(1+nr)}.$$

Ha q a százalék rátája, akkor

$$p = \frac{m}{(1+nr)} = \frac{m}{1+\dfrac{nq}{100}} = \frac{100m}{100+nq}.$$

$$d = \frac{nrm}{1+nr} = \frac{n\cdot\left(\dfrac{q}{100}\right)\cdot m}{1+\dfrac{nq}{100}} = \frac{\dfrac{nqm}{100}}{100+\dfrac{nq}{100}} = \frac{nqm}{100+nq}.$$

Mivel m n idő alatti i (kamata) r ráta esetén $= nrm$ vagyis $n\left(\dfrac{q}{100}\right)m$ és $d = \dfrac{nqm}{100+nq}$,

nyilvánvaló, hogy azonos körülmények között a kamat mindig nagyobb, mint a leszámítolás.

Kamatos kamat. $M = (1+r)^n P$. Ha I = kamat, akkor

$$I = M - P = (1+r)^n P - P = P((1+r)^n - 1).$$

Ha $R = 1+r$, vagyis egy £, annak évi kamatával együtt, akkor

$M = P\cdot R^n$, és mivel $I = M-P$, $= P\cdot R^n - P$

$I = (R^n - 1)P$.

$P = \dfrac{M}{R^n}$; $n = \dfrac{\log M - \log P}{\log R}$.

Ha a kamatos kamat biztosítva van, a jelenlegi érték a következő képletből kapható meg:

$P = \frac{M}{R^n}$; a *leszámítolás* pedig $D = M - P = M - \frac{M}{R^n} = \frac{M(R^n - 1)}{R^n}$.

Ha P egy n éven át kamatos kamattal fizetendő évjáradék $[A]$ jelenlegi értéke ($R = 1+r$, 1 £+ egy évi kamata), akkor P összege n év múlva PR^n lesz (korábban úgy fejeztük ki, hogy $a\left(\frac{21}{20}\right)^n$).

PR^n vagy $M = \frac{A(R^n - 1)}{R - 1}$ és $P = \frac{A \cdot (R^n - 1)}{R^n(R - 1)}$.

Ha $P = \frac{A \cdot (R^n - 1)}{R^n(R-1)} = A \cdot \frac{\frac{R^n - 1}{R^n}}{R - 1} = A \cdot \frac{1 - \frac{1}{R^n}}{R - 1}$,

feltételezzük, hogy n végtelenül nagy $= \infty$, akkor

$\frac{1}{R^n} = \frac{1}{\infty} = 0$, és ennélfogva

$P = A \cdot \frac{1 - \frac{1}{R^n}}{R - 1} = \frac{1 - 0}{R - 1} A = \frac{A}{R - 1}$.

Ennélfogva: $P = \frac{A}{R - 1}$; azaz az évjáradék, osztva 1-gyel és egy évi kamata mínusz 1 egyenlő az *örökké* folyamatosan fizethető A évjáradék jelenlegi értékével. Tegyük fel, hogy $R = \frac{21}{20}$, ami $= 1 + \frac{1}{20}$ vagyis $= 5\%$, akkor az örökös évjáradék értéke, ha az évjáradék 800 £ volt,

$P = \frac{800}{\frac{21}{20} - 1} = \frac{800}{\frac{1}{20}} = 20 \cdot 800 = 16\,000$ £. Ha a kamatráta $= 3\%$,

akkor $P = \frac{800}{\frac{103}{100} - 1} = \frac{800}{\frac{3}{100}} = \frac{80\,000}{3} = 26\,666\frac{2}{3}$.

Ha a kamatláb $2\frac{1}{2}\%$ lenne, úgyhogy $\frac{210\frac{1}{2}}{100} = R$, akkor $2\frac{1}{2} = \frac{5}{2}$, $P = \frac{800}{\frac{41}{40} - 1} = \frac{800}{\frac{1}{40}} = 32\,000$, ami megfelel P 16 000-es értékének 5% esetén.

Ez az a képlet, amely szabályozta a szabad birtokok eladásait vagy vételeit: és nyilvánvaló, hogy a fizetett pénzösszegnek aszerint kell *nagyobbnak* vagy *kisebbnek* lennie, hogy a pénz kamatrátája *alacsonyabb* vagy *magasabb*. (V.ö. Hind „Algebrá"-ja, 264., 265. old.)[341]

FÜGGELÉK

Jegyzetek

[1] Az 1861–1863. évi kézirat e kötetben közzétett része közvetlen folytatása „A tőke termelési folyamata" c., a 47. kötetben megjelent I. szakasznak. A XX. füzet 1291a oldalán (47. köt. 518. old.) ez a bejegyzés olvasható: „Mielőtt továbbmennénk, még néhány idézet és fejtegetés, amelyek az egész, eddig kifejtett I. szakaszhoz tartoznak." A XX. füzet további részében, 1291a–1294a, és a XXI. füzet 1300–1301. oldalain olyan szöveg található, amely tartalmilag az „Értéktöbblet-elméletek"-hez tartozik (erre utal Marx feljegyzése a XX. és a XXI. füzet borítólapján: „*Intermezzo.* Hume és Massie. *Kamat*"). Ezért ez a szöveg a 26. kötet I. részébe került, a kiegészítések közé (315., 328–331. és 337–342. old.). A Hume-mal és Massie-val foglalkozó rész végén elválasztó vonal van és utána kezdődik a Marx által „i"-vel jelzett rész, „A munka formális és reális alávetése a tőkének". Ez megfelel az 1863 januárjában készített tervvázlatban az I. rész 5. pontjának. (lásd 26. köt. I. rész, 376. old.) E pont eleje („Az abszolút és a relatív értéktöbblet kombinációja. A bérmunka és az értéktöbblet közti viszonyok (arány)") a 47. kötetben az I. szakasz 4. fejezetét alkotja, folytatása pedig („A munka formális és reális alávetése a tőkének. A tőke termelékenysége. Termelő és nem-termelő munka") az e kötetben közzétett 5. és 6. fejezet tartalma. A XXI. füzet borítólapján levő tartalomjegyzékben Marx hasonlóan fogalmaz: „A munka formális és reális alávetése a tőkének. Átmeneti formák" és „A tőke termelékenysége, termelő és nem-termelő munka". – *3*

[2] A „munkaerő" kifejezés helyett Marx itt még csaknem mindenütt „munkaképesség"-et (Arbeitsvermögen) használ. (A két kifejezés egyértelmű voltáról v. ö. „A tőke", I. köt. (23. köt. 159. old.)) – *3*

[3] Az 1863. januári tervvázlat I. rész 6. pontjáról van szó: „Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé. Az eredeti felhalmozás. Wakefield gyarmatosítási elmélete" (26. köt. I. rész, 376. old.). – *5*

[4] A „Hatodik fejezet"-ben („A közvetlen termelési folyamat eredményei"), melyet eredetileg „A tőke" első könyve befejezésének szánt, Marx a létfenntartási eszközöket mint „*szubjektív munkafeltételeket*" szembeállítja a termelési eszközökkel mint „*objektív munkafeltételekkel*" (lásd 49. köt., illetve Marx: „A közvetlen termelési folyamat eredményei. A Tőke kiadatlan hatodik fejezete", Budapest 1987 (a továbbiakban: „Hatodik fejezet"), 101. old., lásd még 5. jegyzet). – *5*

[5] A „Hatodik fejezet" („A közvetlen termelési folyamat eredményei") kéziratán dolgozva Marx az 1861–1863-as kéziratok XXI. füzetének néhány lapját átvette oda úgy, hogy beragasztotta őket a „Hatodik fejezet" megfelelő lapjaira. A beragasztott lapok hátoldalán levő szöveg restaurálása lehetővé tette a XXI. füzet szövegének csaknem teljes helyreállítását. Kitűnt, hogy e hátoldalak tartalmát Marx részben vagy teljesen reprodukálta a „Hatodik fejezet" kéziratának megfelelő helyein, a „Kiegészítés a munka tőkének való formális alávetéséről", „Bruttó és nettó termék", „A munka tőkének való reális alávetése", „A tőke misztifikációja" c. részekben. – Az 1861–1863-as kézirat 1303. oldalát a „Hatodik fejezet" 475. oldalára (kiadásunkban 105–107. old.) ragasztotta. – *6*

[6] Az 1861–1863-as kézirat 1305. oldalát és az 1306. oldal felső részét Marx a „Hatodik fejezet" 477. (nálunk 109–111.) oldalára ragasztotta. Az áthelyezéskor a papír felső részét levágta, ezért az 1304–1305. oldalak szövegének első 10–14. sora nem maradt fenn. Csupán feltételezhető, hogy az 1305. oldal felső részének szövege megfelel a „Hatodik fejezet" 476. oldala utolsó bekezdésének. – *8*

[7] A „Hatodik fejezet" kéziratában (nálunk 108. old.) a „tudata" szó után Marx zárójelben hozzátette: „(vagy, helyesebben, *képzete*)". – *8*

[8] Lásd 47. köt. 503–518. old. – *8*

[9] Yeomanry – yeomaneknek nevezték a középkorban Angliában azokat a szabad rendű embereket, akik a lovagság és a jobbágyság között helyezkedtek el. A későbbi szóhasználatban szabad kisbirtokos parasztok, akik katonai szolgálatokért, utóbb pénzjáradékért földet kaptak a földesúrtól. A yeomanek kiváló íjászok voltak és a tűzfegyver általános elterjedéséig az angol seregek fő erejét alkották. A XVIII. sz. közepétől a yeomaneket az eredeti felhalmozás folyamán kiszorították a földbirtokosoktól függő bérlők. Az „Anglia büszke yeomanryje" („proud yeomanry of England") kifejezést Marx valószínűleg Shakespeare „good yeomen", „fight gentlemen of England", „fight boldly yeomen" („V. Henrik", III. felvonás, 1. szín és „III. Richárd", V. felvonás, 3. szín) kitételeiből parafrazálta. Lásd még 2. köt. 445. old.; 16. köt. 135. old. – *10 83 397 433*

[10] Lásd 46. köt. 1. rész. 30. old. – *11*

[11] J. E. Cairnes: „The Slave Power etc.", London 1862. – *11*

[12] Lásd 23. köt. 312. old., 22. jegyzet. – *17*

[13] „A tőke" I. kötetében (23. köt. 712. old., 251. jegyzet) Marx idézi a megfelelő helyet, Sismondi: „Nouveaux principes d'économie politique", II. köt. Párizs 1827, 434. old. – *18*

[14] A mellékfüzetek, amelyeket Marx A, B, C, D, E, F, G, H betűkkel jelzett, 1863 tavaszán készültek. Engelshez írt 1863 máj. 29-i levelében így beszél ezekről: „mindenféle irodalomtörténeti dolgot olvastam és kivonatoltam a politikai gazdaságtan általam feldolgozott részéhez" (30. köt. 336. old.). A C mellékfüzetben a 23., 29–31. oldalakon kivonatolta Marx *Quesnay*: „Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans" c., 1766-ban írt és Daire kiadásában a „Physiocrates" c. gyűjtemény I. részében 1846-ban megjelent művét. A füzet 29. oldalának alján levő idézetet lásd „A tőke" I. kötetében (23. köt. 300. old.). – *19*

[15] Lásd 47. köt. 495–518. old. – *19*

[16] Lásd 47. köt. 280–494. old., különösen 330–443. old. – *21*

[17] Lásd 13. köt. 47–51. old. – *22*

[18] A „munka természetes ára" fogalmát A. Smithnél az „Értéktöbblet-elméletek"-ben elemzi Marx (lásd 26. köt. I. rész, 65–67. és II. rész, 288–289. old.). – *23*

[19] A „munka értékére" vonatkozó ricardói nézetek elemzését lásd 26. köt. II. rész, 371–376., 387. old. – *24*

[20] A londoni építőmunkások 1860–61-es sztrájkjairól lásd 47. köt. 165–166., 517. old. és 23. köt. 509. old. – *24*

[21] Lásd 47. köt. 204–223., 421–422. old. – *24*

[22] Az 1861–1863-as kézirat III. „Tőke és profit" c. szakaszáról van szó (lásd e kötet 12. fejezet). – *25*

[23] Raijatok (ryotok) – közvetlenül az államnak adózó egyéni birtokos parasztok Indiában. – *25 110*

[24] Carey az „Essay on the Rate of Wages", 1835, VII. fejezetében (112. old.) történelmietlen módon összehasonlítja a fejlődés korai szakaszaiban szokásos kamatlábat a fejlett kapitalizmusbeli kamatlábbal (lásd erről 46. köt. II. rész, 306–307. old. és 25. köt. 566–567. old.). – *27 359*

[25] Az eredeti tőkefelhalmozást tárgyaló szakaszról van szó, amely az 1863. januári tervvázlatban az I. rész 6. pontja (lásd 26. köt. I. rész, 376. old.). Később, a „Tőke" I. kötetében ez „Az úgynevezett eredeti felhalmozás" c. fejezet „Az ipari tőkés keletkezése" c. pontjába került (lásd 23. köt. 701–711. old.). – *27*

[26] Lásd 47. köt. 436. old.; 23. köt. 439–441. old. – *28*

[27] Ezt a kiegészítést Marx mindjárt azután tette, hogy felírta a következő rész (kötetünkben a 6. fejezet) címét. – *28*

[28] E fejezet szövege részben megjelent az „Értéktöbblet-elméletek" első részének kiegészítéseként (lásd 26. köt. I. rész, 354–375. old.). A fejezetcím elé Marx „k)" jelzést tett. – *29*

[29] Lásd 47. köt., valamint e kötet 5. fejezete. – *29*

[30] Lásd 13. köt. 30. és 119. old., valamint 26. köt. III. rész, 415–428., 439–454. old. – *29*

[31] „A tőke alkalmazza a munkát" kifejezés Ricardo e szavainak parafrazálása: „tőke, vagyis a munkaalkalmazás eszközei". Egy másik helyen úgy beszél Ricardo a tőkéről, mint „alapról", amely a munkásosztályt „alkalmazza". Marx elemzését Ricardo e tételeiről lásd az „Értéktöbblet-elméletek"-ben (26. köt. II. rész, 392. old. és III. rész, 101–102. old.). – *30*

[32] A kézirat itt következő, 1318. oldalát (az utolsó 9 sor kivételével) Marx kivágta a XXI. füzetből és a „Hatodik fejezet" 490. (nálunk 133–135.) oldalára ragasztotta (lásd még 49. köt.). – *30*

[33] Lásd 23. köt. 360. old., 108. jegyzet. – *31*

[34] Az ezután következő szövegrészt (1318–1320. kéziratoldal) Marx részben fel akarta használni a „Tőke és profit" szakaszban, erre mutat az ezen oldalak szélén háromszor szereplő „Profit" szó. – *32*

[35] Az 1857–1858-as kéziratokban Marx e cikk szerzőjét „filiszternek" jellemzi. Lásd 46. köt. II. rész, 245–246. old. – „The Westminster Review" – angol negyedévi folyóirat. 1824-től 1914-ig jelent meg Londonban; liberális irányzatú. – *33*

[36] Lásd 47. köt. 78–88. old. – *38*

[37] Lásd 47. köt. 32–43. old. – *39*

[38] Paul de Kock „Amant de la lune"-jének egy alakja „mivel eredeti módon tudott dugókat a levegőbe pattintani, megállapította magáról, hogy savant". (Lásd Marx–Engels: „A számkivetés nagyjai", 8. köt. 265. old.) – *43*

[39] Az „elválasztó" *szerződéses kapcsolatok négy formája a római jogban.* (Digesta, XIX, 5.5) V. ö. még 23. köt. 503. old.; 46. köt. I. rész, 350. old. – *44*

[40] Lásd 46. köt. I. rész, 175–176. old. – *44*

[41] Lásd a 12. fejezetet. – *47*

[42] Lásd 47. köt. 427–429. old. – *50*

[43] Lásd a 12. fejezetet. – *51*

[44] Lásd 26. köt. III. rész, 25. old. – A XXI. füzet további szövegét (1331–1345. oldal), amely a kéziratban vonással el van választva e fejezet szövegétől, a „Vegyes" c. szakaszban helyeztük el, lásd 366–387. old. – *51*

[45] A XXII. füzet elején, az 1346–1352. oldalakon levő szöveget – a Pettyre vonatkozó, az „Értéktöbblet-elméletek"-ben közölt rész (lásd 26. köt. I. rész, 316–323. old.) kivételével – a „Vegyes" c. szakaszban helyeztük el, lásd 388–390. old. – A kiadásunkban 7. fejezetként közölt rész a XXII. füzet 1353–1371. oldalán található. E füzet belső borítólapján fel van tüntetve a dátum: „1863 május" és a soron következő pont címe: „*4. α) Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé. β) Az úgynevezett eredeti felhalmozás. γ) A gyarmatosítási rendszer.*" Ez a megfogalmazás csaknem teljesen megfelel az 1863 januárjában készített tervvázlatban az I. rész 6. pontjának (lásd 26. köt. I. rész, 376. old.). – *52*

[46] A vulgáris gazdaságtan e felfogásáról, hogy a tőkét a kamatozó tőkével azonosítja, lásd 26. köt. III. rész, 422–423., 446–447., 450–451., 472–473. old. – *57*

[47] „A tőke ... olyan gazdagságból áll, amelyet jövedelemből megtakarítanak és profit céljából használnak." (R. Jones: „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, 16. old.) V. ö. 23. köt. 549. old.; 26. köt. III. rész, 381. old. – *58*

[48] Lásd 47. köt. 443–494. old. – *59*

[49] Lásd 47. köt. 43–88., 147–153. old. – *60*

[50] Lásd 47. köt. 43–88. old. – *62*

[51] Anderson és Carey erre vonatkozó kijelentéseit Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben idézi (lásd 26. köt. II. rész, 127., 299–300. old.). – *62*

[52] Lásd 47. köt. 450. old. – *62*

[53] Lásd Ricardo: „Principles", 3. kiad. London 1821, 320. old. V. ö. „Értéktöbblet-elméletek", 26. köt. II. rész, 384–385. old. – *65*

[54] Valószínűleg Quesnay „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole" c. művének egy passzusáról van szó („Physiocrates", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846, 96–97. old.), amelyet az „Értéktöbblet-elméletek"-ben idéz Marx, 26. köt. I. rész, 34. old. – *66*

[55] Lásd Quesnay: „Analyse du tableau économique", „Physiocrates", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846, 62. old. – *67*

[56] A {}-be tett két utóbbi bekezdés szélén Marx többször is feltünteti: Járadék. – *70*

[57] Az ezután következő részt (70–74. old.) Marx az 1857–1858-as kéziratból vette át (lásd 46. köt. I. rész, 336–340. old.), több változtatással és kiegészítéssel. – *70*

[58] Lásd 78–81. old. – *74*

[59] Lásd 26. köt. III. rész, 327–330., 345–346., 349–350; 47. köt. 444–445. old. – *75*

[60] Lásd 47. köt. 446., 461–463. old. – *77*

[61] A következőkben, a XXII. füzet 1371–1394. oldalain az „Újratermelés" c. szakasz található (lásd e kötet 9. fejezetét). – *77*

[62] Az itt következő szöveget (78–81. old.) Marx az 1857–1858-as kéziratból (46. köt. I. rész, 346–349. old.) vette át, változtatásokkal és kiegészítésekkel. – *78*

[63] A kézirat következő, 1397–1400. oldalain levő szöveget az „Értéktöbblet-elméletek" kiegészítései között közöltük (lásd 26. köt. I. rész, 327., 323–326., 346. old.). Az 1400–1402. oldalon levő szöveget, amely nem e fejezet tárgykörébe tartozik, a „Vegyes" c. szakaszban helyeztük el. – *81*

[64] John Arbuthnot névtelenül megjelent művéről van szó, „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions, and the Size of Farms", London 1773. – *81*

[65] A B mellékfüzetről van szó, amelynek 31–34. oldalain Marx kivonatolja Price művét. – *81*

[66] Lásd James Steuart: „An Inquiry into the Principles of Political Economy", London 1767, I. köt. 50. old. – *82*

[67] V. ö. 23. köt. 698–699. old. – *83*

[68] W. Cobbett: „A History of the Protestant »Reformation« in England and Ireland", London 1824. Lásd 23. köt. 675. old. – *83*

[69] F. W. Newman: „Lectures on Political Economy", London 1851. Lásd 23. köt. 677. old. – *83*

[70] Cottierek – zsellérek, akik a föltulajdonostól vagy bérlőtől kis faházat (cottage) kaptak egy talpalatnyi földdel a ház körül. V. ö. 23. köt. 674–675. old. – *83*

[71] Th. B. Macaulay: „The History of England from the Accession of James the Second", X. kiad. London 1854, I. köt. V. ö. 23. köt. 671. old. – *83*

[72] V. ö. 26. köt. II. rész, 117., 125–126. old. – *83*

[73] V. ö. 26. köt. II. rész, 217. old. – 83

[74] Az alább következőkben az idézeteket is Price művéből vette át Marx. – *86*

[75] Az oldalszámok itt és a következőkben Price művére utalnak. – *87*

[76] Ezzel a 23. kötet 673. oldalán is idézett passzussal kezdődik a kézirat XXIII. füzete, amelynek belső borítólapjára Marx odaírta a dátumot: „1863 június". – *87*

[77] A kézirat következő, 1408–1438. oldalain levő szöveget, az „Értéktöbblet-elméletek" kiegészítéseiként megjelenteken kívül (lásd 26. köt. I. rész, 332–335., 343–345. old.), a „Vegyes" c. szakaszban helyeztük el, lásd 394–423. old. – *88*

[78] Az „An Essay on Trade and Commerce" c. Londonban 1770-ben névtelenül megjelent mű szerzőjéről, John Cunninghamről van szó. – *88*

[79] Vanderlint és Forster műveire, akiket „a munkások védelmezőinek" nevez, Marx többször hivatkozik a „Tőke" I. kötetében (lásd 23. köt. 256. old.). – *90*

[80] V. ö. 23. köt. 707. old. – *91*

[81] Illetőségi, letelepedési törvények (laws of settlement) 1662-től voltak Angliában; gyakorlatilag megfosztották a mezőgazdasági munkásokat a más községbe való költözködés jogától. Ezeknek a szegénytörvények részét alkotó törvényeknek az értelmében a munkásokat bírói döntéssel visszaküldték szülőhelyükre, illetve állandó lakhelyükre. – *92*

[82] Az idézett hely Young „The Expediency of allowing the free Exportation of Corn" c. írása, London 1770, 18. oldaláról való. – *92*

[83] A vitát Postlethwayt és az „Essay on Trade and Commerce" névtelen szerzője között Marx ismerteti a „Tőke" I. kötetében (lásd 23. köt. 256–259. old.). – *94*

[84] A G mellékfüzet (lásd 16. jegyzet) 20–32., 40–52. oldalain Marx kivonatolta az „Essay on Trade and Commerce"-et. – *94*

[85] A kézirat XXIII. füzetének további, 1441–1460. oldalain levő szöveget, az „Értéktöbblet-elméletek" kiegészítéseként megjelenten kívül (lásd 26. köt. I. rész, 347–351. old.), a „Vegyes" c. szakaszban helyeztük el, lásd 423–444. old. – *94*

[86] A 4. pont szövegét Marx, némi változtatásokkal, az 1857–1858-as kéziratból vette át (lásd 46. köt. I. rész, 368. old.). – *96*

[87] V. ö. 4. köt. 158. old. – *96*

[88] A XXIII. füzet következő, 1464–1472. oldalain levő „Kamatszámítás" c. részt a „Vegyes" c. szakaszban helyeztük el, lásd 444–453. old. – *97*

[89] „A tőke forgalmi folyamata" témával az 1861–1863-as kéziratban csak néhány, a XV., XVII., XVIII. és XXII. füzetben található rész foglalkozik. Ezeket is Marx eredetileg az I. és a III. szakaszba szánta. Így például az „Újratermelés" c. részt (XXII. füzet 1371–1394. old.) „A tőke termelési folyamata" keretében írta (lásd utalását e rész elején, 103–104. old.). „A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés újratermelésben" c. epizódot a „Tőke és profit" c. szakaszba akarta foglalni (v. ö. 26. köt. I. rész, 377. old.). Itt való elhelyezésüket tényleges tartalmuk indokolja. – *98*

[90] Ez a kézirat XV. füzetéből való rész (901–902., 907–910. old.) olyan szöveg közé van beékelve, amely a vulgáris gazdaságtan bírálatával foglalkozik és ezért az „Értéktöbblet-elméletek"-be került, lásd 26. köt. III. rész, 415–492. old. – *98*

[91] Lásd 13. köt. 71–78. old. – *103*

[92] A XXII. füzet 1371–1394. oldaláról. Az előző, 1353–1371. oldalak szövege, „Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé", a 7. fejezetbe került. – *103*

[93] Itt és a továbbiakban „A tőke forgalmi folyamatá"-ról van szó, lásd 89. jegyzet. – *103*

[94] Lásd 26. köt. II. rész, 52. old. – *106*

[95] Lásd 26. köt. II. rész, 388–397. old. – *108*

[96] Lásd 47. köt. 183–186. old. – *109*

[97] Lásd 26. köt. III. rész, 382–386., 391. old. – *112*

[98] Lásd 26. köt. I. rész, 296. old. – *112*

[99] Lásd 26. köt. III. rész, 66–72. old. – *115*

[100] Lásd 26. köt. I. rész, 94–105., 199–207.; II. rész, 440–443.; III. rész, 222–225. old. – *118*

[101] Az előző két mondatban I. osztályon Marx az állandó tőke termelését érti, II. osztályon pedig a létfenntartási eszközök termelését. Ettől a mondattól kezdve a továbbiakban I. osztályon a létfenntartási eszközök termelését, II. osztályon pedig az állandó tőke termelését érti. – *119*

[102] V. ö. 23. köt. 556. old. – *124*

[103] Lásd 13. köt. 100–101. old. – *124*

[104] A következő, 125–130. oldalakon levő szöveget Marx némi változtatásokkal és kiegészítésekkel, az 1857–1858-as kéziratból vette át (lásd 46. köt. I. rész, 340–346. old.). V. ö. még 57., 62. és 86. jegyzet. – *125*

[105] Lásd 23. köt. 576–577. old. – *128*

[106] Az újratermelési folyamat táblázata, kommentárokkal, megtalálható Marx 1863 júl. 6-án Engelshez írt levelében is (lásd 30. köt. 347–351. old.). – *132*

[107] A XXII. füzetnek e táblázat után következő, 1395–1397. és 1402–1406. oldalain levő, „Az úgynevezett eredeti felhalmozás" feliratú részét a 8. fejezetben közöljük. – *137*

[108] Az e fejezetben közölt „Epizód" a XVII. füzet 1038–1065/a és a XVIII. füzet 1068–1074. oldalain található. A XVII. füzet belső borítólapján így van feltüntetve: „I. Epizód. A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés forgalomban (Újratermelési folyamat)". De a „Tőke" III. szakaszának 1863. januári tervvázlatában (lásd 89. jegyzet) a cím némileg eltér ettől: „A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés termelés összfolyamatában" (lásd 26. köt. I. rész, 377. old.). A fejezet kötetünkben közölt címe a kéziratnak felel meg. Ezt az „Epizód"-ot a

XVII. füzetben közvetlenül megelőzi (1029–1038. old.) „A kereskedőtőke" c. rész (lásd 12. fejezet). – *138*

[109] *M* betű (Marxnál *A* – Arbeit, Arbeitsvermögen) jelöli a munkát, munkaképességet, vagyis azt a sajátos árut, amelyet a munkás elad a tőkésnek. – *138 167*

[110] V. ö. 25. köt. 421–425. old. – *139*

[111] Lásd 26. köt. I. rész, 279–292. old. – *140*

[112] Pontosabban, ha a felhalmozás évi rátája 5%, akkor a kiskereskedő tőkéje 100, 105, $110^{1}/_{4}$, $115^{61}/_{80}$ stb. – *145 146*

[113] Eleinte Marx kételkedett a tőkés, a munkás és a boltos közötti pénzforgalomra vonatkozó számítása helyességében. Jegyzete elején ezt írta: „A számítás téves, mert mindig a boltos pénzének azt a részét számítja csak, amellyel mint tőkével operál, tehát nem számítja azt, amelyet a fogyasztására ad ki, amelyet mint jövedelmet ad ki. Akkor a dolog így alakul:" A továbbiakban következik magának a jegyzetnek a szövege, amely valójában megismétli az előző számításokat. Ezek helyességéről meggyőződve Marx áthúzta a jegyzet itt idézett kezdő sorait. – *146 152*

[114] Lásd 26. köt. I. rész, 77–116., 195–214.; II. rész, 449–457. old. és másutt. – *154*

[115] Lásd 13. köt. 94–103. old. – *157*

[116] Ha a létfenntartási eszközök termelésének profitja az össztőke profitjának egynegyede volna, akkor 450 000-rel volna egyenlő, itt viszont valamivel több, $466\,666^{4}/_{6}$. – *164*

[117] Az előző számításokban Marx abból indult ki, hogy „a változó tőkének az állandóhoz való aránya ebben a termelési szférában = 1 : 5" (164. old.), itt viszont 1 : 6 arányt feltételez. – *164*

[118] V. ö. 26. köt., II. rész, 338. old. – *170*

[119] Lásd 15. köt. 517–520., 522–523. old.; 26. köt. II. rész, 297. old.; 30. köt. 290. old. – *172*

[120] Lásd 26. köt. I. rész, 67–116. old. – *177*

[121] Lásd 26. köt. I. rész, 65–67. old. – *177*

[122] Currency principle (forgalmi eszköz-elv) – a XIX. sz. első felében Angliában erősen elterjedt pénzügyi elmélet, amely a mennyiségi pénzelméletből indult ki; ez azt állította, hogy a pénznek nincs saját, belső szubsztanciája, értékét és az áruk árát a forgalomban levő pénz mennyisége határozza meg. Currencynak (forgalmi eszköznek) tekintették az ércpénzen kívül a bankjegyeket is. Lásd erről 25. köt. 34. fej. – *178 392*

[123] *A* szférán vagy osztályon Marx itt és a továbbiakban a társadalmi termelés I. osztályát, a létfenntartási eszközök termelését érti. – *182*

[124] A továbbiakban egy befejezetlen számítás következik, amelyet Marx három függőleges vonással áthúzott: „És ez az egész tőke, amelyre a boltosnak az év folyamán e célra szüksége van. 510-re 10% évi 51 £ és $^{1}/_{5}$ év alatt $10\,^{1}/_{5}$ £. Tehát 510 £-ért a boltos $520\,^{1}/_{5}$ £-nyi

árut kap, 1020-ért pedig 1040 $^2/_5$-nyi árut. Ezért az 520 $^1/_5$ £ összegért vásárol ötödévenként a nagykereskedőnél. A 20 boltosra, akik egy nagykereskedőnél vásárolnak, ez $20 \times 520\ ^1/_5 = 10\,404$ £, és 100 boltosra $^1/_5$ évenként 52 020. Ez $^5/_5$, azaz 1 év alatt = ". – *183*

[125] Itt ér véget a XVII. füzet. A XVIII. füzetet megnyitó 1066–1068. oldalakon a kamatos kamattal foglalkozó szöveg található, ezt a „Vegyes" c. fejezetben helyeztük el (lásd 355–359. old.). A „visszaáramló mozgások" fejtegetése az 1068. oldalon folytatódik, amelynek közepére Marx felírta: *„A XVII. füzet* (1065a oldal) *folytatása."* – *184*

[126] Ricardo ezt főleg az „On the Principles" XIII. és XXVIII. fejezetében feltételezi. Kéziratának e részében Marx szintén abból indul ki, hogy „az aranytermelés belföldön történik" (lásd 158. old.). Ezt a „hipotézist" Marx helyesnek tartotta (indokolását lásd a „Tőke" II. kötetében – 24. köt. 427. old.), de „A politikai gazdaságtan bírálatához" fejtegetéseiben rámutatott arra, milyen következetlen volt Ricardo ebben a kérdésben (lásd 13. köt. 137–138. old.). – *189*

[127] A „költségár" (Kostenpreis vagy Kostpreis) kifejezést Marx különféle értelemben használja: 1. a tőkés szemszögéből való termelési költségek ($c+v$); 2. az áru „immanens termelési költségei" ($c+v+m$), amelyek egybeesnek az áru értékével, és 3. termelési ár ($c+v+$átlagprofit). A kifejezés az angol polgári gazdaságtan megfelelő kifejezéseire (costprice stb.) támaszkodik. – *189*

[128] A XVIII. füzet további, 1075–1084. oldalain a kereskedőtőkével foglalkozó rész található, amelyet a 12. fejezetben helyeztünk el. – *196*

[129] Az 1861–1863-as kézirat XVI. füzetét, amely e fejezet nagy részét magában foglalja, Marx 1862 decemberéről keltezte. E füzet belső borítólapján található a fejezet elején elhelyezett és tartalmának megfelelő tervvázlat, a következő címmel: *„Harmadik fejezet. Tőke és profit"*. Ugyanez a cím, amely mutatja, hogy a kéziratban itt kezdődik a tőkéről és profitról szóló rész, megismétlődik a XVI. füzet első oldalán (973. old.). „Harmadik fejezet" itt a „tőkéről általában" szóló vizsgálódás harmadik részét jelenti, amelyet Marx „harmadik szakasznak" is nevez (lásd 26. köt. I. rész, 228., 376. old.; II. rész, 152. old.), később pedig „harmadik könyvnek" (v. ö. Engelshez írt 1865 júl. 31-i levelét, 31. köt. 128. old.). – *197*

[130] „A tőke forgalmi folyamatá"-ról van szó, amelyet Marx, akárcsak „A tőke termelési folyamata" és a „Tőke és profit" c. részeket, eredetileg fejezetnek, majd szakasznak, végül könyvnek nevezett. – Az évről mint a tőke forgalmi idejének természetes mértékéről Marx először az 1857–1858-as kéziratban beszél (lásd 46. köt. II. rész, 112–113. old.). – *198*

[131] Marx itt Malthus következő passzusára gondol: „A profit valóban magában foglal arányokat; és a profitrátát mindig helyesen az előlegek értéke utáni százalékban becsülték meg." (Malthus: „Definitions in Political Economy", London 1827, 30. old.) – *199*

[132] Arisztotelész kijelentését az uzsoráról a „Tőke" I. kötetében idézi Marx (lásd 23. köt. 157. old.). – *199*

[133] Lásd 23. köt. 529. old. – *199*

[134] Malthus: „Principles of Political Economy", 2. kiad. London 1836, 268. old. V. ö. 26. köt. II. rész, 54. old.; III. rész, 27–29. old. – *199 225*

[135] Lásd 47. köt. 154–203. old. – *200*

[136] Marx először az 1857–1858-as kéziratban vizsgálta „Dr. Price mesés ötleteit", amelyekben „Pitt komolyan hitt" (lásd 46. köt. II. rész, 297–298. old.). – *200*

[137] Luthernak a kamat elleni polémiáját Marx e kézirat 937–943. oldalán vizsgálta; lásd 26. köt. III. rész, 479–489. old. – *200 276*

[138] Turgot e nézeteiről lásd 26. köt. I. rész, 26–27. old.; III. rész, 436. old. – *200*

[139] Wakefield gyarmatosítási elméletével Marx később külön fejezetben foglalkozott a „Tőke" I. kötetében (lásd 23. köt. 714–722. old.). – *201*

[140] Lásd 26. köt. III. rész, 19–22., 61–68., 74–75., 161., 206–207., 299. old. – *201*

[141] Lásd 47. köt. 228., 273–274., 283., 422., 463. old. – *201*

[142] Lásd 26. köt. III. rész, 59–72. old. – *202*

[143] Az 1861–1863-as kézirat egy előző helyén Marx ezt írta: „idézni kell Seniort, példának arra, hogy a közgazdászok nem értik meg a többletmunkát és értéktöbbletet" (47. köt. 153. old.; lásd még 171–174., 487–488. old.). – *202*

[144] Lásd 26. köt. III. rész, 407–411. old. – *203*

[145] Lásd 26. köt. III. rész, 19–22. old. – *204*

[146] Lásd 26. köt. III. rész, 160–166. old. – *204*

[147] Lásd 26. köt. III. rész, 164–168. old. – *204*

[148] Az 1863. januári tervvázlatban a „Tőke és profit" c. résznek (erre gondol Marx, amikor „erről a fejezetről" beszél) több pontja irányozza elő burzsoá elméletek kritikáját (lásd 26. köt. I. rész, 376–377. old.). – *204*

[149] Cherbuliez nézeteit a profitról és a profitrátáról Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben vizsgálta meg, lásd 26. köt. III. rész, 333–342. old. A „lásd a füzetet" szavak valószínűleg arra a fenn nem maradt füzetre utalnak, amelyben Marx 1844 és 1847 között kivonatokat készített Cherbuliez „Richesse ou pauvreté" (Párizs 1841) c. munkájából. – *206*

[150] Lásd 47. köt. 3–12. old. – *206*

[151] Lásd 26. köt. II. rész, 115., 194–195., 437–438. old.; III. rész, 68–72., 164–170., 407–411. old. – *209*

[152] Lásd az előző jegyzetet, valamint 46. köt. I. rész, 174. old. – *209*

[153] Lásd 23. köt. 357. old.; 47. köt. 304. old. – *211*

[154] Lásd 47. köt. 299–300. old. – *215*

[155] „Pénzes osztályon" (monied class) az angol közgazdászok a kamatokból élő pénzkölcsönzőket értik, szemben a „termelő osztállyal" (producing class, ipari tőkések), lásd 26. köt. II. rész, 105. old. – *218*

[156] Lásd 46. köt. II. rész, 243–245. old.; 26. köt. II. rész, 428–429. old. – *218*

[157] Lásd 26. köt. II. rész, 205–206., 409., 436–437. old. – *218*

[158] Lásd 26. köt. I. rész, 60–61. old. – *227*

[159] A kézirat itt kezdődő 999. oldala közvetlen folytatása a 994. oldal szövegének. A 995–998. oldalakat (alakjuk kétszer akkora, mint a XVI. füzet többi oldaláé és igen sérülten maradtak fenn) Marx később illesztette be a füzetbe. Hogy a fejtegetés folyamatosságát ne bontsuk meg, a beillesztett négy oldalt e fejezet további részében helyeztük el, közvetlenül az előtt a szöveg előtt, amelyet Marx úgy jelölt meg, hogy *„a beillesztett ív utolsó oldalának folytatása"* (lásd 241–251. old.). – *227*

[160] Lásd 26. köt. III. rész, 6., 19–22., 61–68., 298–303. old. – *228*

[161] Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben Rodbertus földjáradék-elméletének kritikájával kapcsolatban Marx ezt írja: „A földjáradék rátáját ... a tőkére kell számítani ... Rodbertus úr az acre-rel vagy holddal való számítást választja, amelyben a belső összefüggés elesik, a dolog *megjelenő* formáját ... A járadék, amelyet egy acre hoz, a járadékjövedelem; a járadék abszolút tömege. *Ez emelkedhet, ha a járadék rátája ugyanaz* marad vagy éppenséggel süllyed." (26. köt. II. rész, 56. old.) Marx idézi Richard Jonest, aki A. Smith következő kijelentésére („Wealth of Nations", II. könyv, III. fej.) hivatkozik: „A javítás előrehaladásával a járadék, habár növekszik a föld kiterjedéséhez arányítva, csökken a föld termékéhez arányítva." (26. köt. III. rész, 372. old.) – *229*

[162] Lásd 26. köt. II. rész, 13–14. old.; 25. köt. 716. old. – *229*

[163] A kéziratban Marx – valószínűleg tévesen – Jones helyett Johnstont ír. James Johnston angol agrokémikust idézi a „Tőke" III. kötetében, de más okból (lásd 25. köt. 587., 635–637. old.). Richard Jones járadékelméletét Marx részletesen elemzi az „Értéktöbblet-elméletek"-ben (lásd 26. köt. III. rész, 360–375. old.). A „Tőke" III. kötetében (lásd 25. köt. 716. old.) hivatkozik Dombasle-ra és Jonesra a tőkés mezőgazdaság haladásával és a tőke szerves összetételének ebből eredő növekedésével kapcsolatban. – *229*

[164] Fullartonnak a válságokra vonatkozó nézeteit Marx az 1857–1858-as kéziratban és az „Értéktöbblet-elméletek"-ben vizsgálja (lásd 46. köt. II. rész, 305. old.; 26. köt. II. rész, 465. old.). – *229 236*

[165] Lásd 26. köt. III. rész, 344–345. old. – *231*

[166] Lásd 47. köt. 204–306. old. – *231*

[167] Az eredeti kézirat e bekezdésében a számok részben eltérőek, Angliában az értéktöbblet 40, a rátája 40%, a nem-termelő lakosság aránya Indiában $^1/_5$, Angliában $^2/_5$. – *232*

[168] Lásd 46. köt. II. rész, 120. old. – *232*

[169] Lásd 46. köt. II. rész, 170. és köv. old. – *232*

[170] Lásd 26. köt. II. rész, 205–209., 409., 437. old. – *232*

[171] Lásd 26. köt. II. rész, 388–439. old. – *233*

[172] Lásd 46. köt. I. rész, 263. old.; II. rész, 56–57., 212–213. old. – *233*

[173] Lásd 26. köt. II. rész, 404–405. old. – *233*

[174] A „Relatív értéktöbblet" és a „Tőke és profit" c. szakaszokról van szó, lásd 47. köt. 3. fejezet, illetve 26. köt. I. rész, 376–377. old. – *233*

[175] Arról a fejtegetésről van szó, amely Ricardo „Principles"-jének VI. fejezetében található és amelyet Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben részletesen elemez (lásd 26. köt. II. rész, 507–511. old.). – *236*

[176] Lásd 26. köt. III. rész, 379–380. old. – *236*

[177] Malthus e kijelentéseit az „Értéktöbblet-elméletek" idézi (lásd 26. köt. III. rész, 46. old.). – *237*

[178] Lásd 26. köt. III. rész, 31–41. old.; I. rész, 245–246. old. – *237*

[179] Lásd 26. köt. III. rész, 41–51. old. – *237*

[180] Ebben a befejezetlen számításában Marx a profitráta nagyságára ható két tényezőt vizsgál – az értéktöbbletrátát és a változó tőkének az össztőkéhez való arányát – és megjelöli azokat a feltételeket, amelyek között a profitráta változatlan maradna. Mivel

$p' = m' \times \frac{v}{c+v}$, világos, hogy az értéktöbbletráta növekedését a változó tőkének az

össztőkében való hányada megfelelő csökkenésének kell kísérnie. Az itt végzett számításban az értéktöbblet $^1/_3$-dal nőtt, 120-ról 160-ra, a változó tőke maradt 600, az értéktöbblet rátája $^1/_3$-dal nőtt, 20-ról 26 $^2/_3$%-ra. Ezen adatok mellett az állandó tőkének $^2/_3$-dal növekednie kell, 600 helyett 1000-nek kell lennie. Akkor a változó tőke aránya az össztőkéhez $^{600}/_{1600} = {}^3/_8$ lesz, a profitráta pedig továbbra is $^{160}/_{1600} = 10\%$. Az ezután következő számításban Marx ugyanezt a feladatot oldja meg, azt feltételezve, hogy a profitráta 15% marad. – *240*

[181] Lásd 47. köt. 295–300., 325–330. old. – *244*

[182] Itt és a továbbiakban Marx abból indul ki, hogy a gépek évi kopásának pótlása nem 37, hanem 50 tallér. Azonkívül az előlegezett tőke el nem fogyasztott része az első év végén 370–50 = 320 vagy 370–37 = 333, nem pedig 300 tallér, ahogy itt feltételezi. – *248*

[183] Marx arra az esetre gondol, amikor az előlegezett össztőke értékébe teljesen belekerült a gépek értéke (370 tallér). Akkor a változó tőke aránya az előlegezett tőkéhez $^{80}/_{600} = {}^2/_{15}$. – *248*

[184] E fejezet 6. pontjáról (206–228. old.) van szó. – *249*

[185] Lásd 47. köt. 2. és 3. fejezet. – *249*

[186] Lásd 26. köt. III. rész, 27–29. old. – *249*

[187] Az új termelési eszközökkel a munkások egy munkaóra alatt nem $^{8}/_{10}$ tallért termelnek, mint azelőtt, hanem $^{3}/_{5}$-del többet ennél, azaz $^{8}/_{10}+^{3}/_{5}\times^{8}/_{10} = 1\ ^{7}/_{25}$ tallért, 6 munkaóra alatt tehát $7\ ^{17}/_{25}$ tallért, ami némileg eltér a kéziratban szereplő nagyságtól, 8 tallértól. – *251*

[188] Smith e kijelentéseit Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben idézi (lásd 26. köt. 1. rész, 60–62. old.). – *251*

[189] Lásd 47. köt. 255–256. old. – *252*

[190] Arról van szó, hogy a munkás fogyasztásában a mezőgazdaság – amelyben a tőke szerves összetétele alacsonyabb, mint az iparban – termékeinek aránya magasabb, mint az iparcikkeké. – *253*

[191] A kéziratban Marx itt hol 30, hol 50 változó tőkével számol és más számítási hibákat is elkövet, amelyek azonban a tartalom helyességét nem érintik. – *254*

[192] A következőkben, a kézirat 1012. oldalának mintegy negyed részén, áthúzott mellékszámítások találhatók. – *254*

[193] Lásd 47. köt. 290–306. old., különösen 299–300. old. – *259*

[194] Lásd 47. köt. 253–254. old. – *260*

[195] Lásd 26. köt. II. rész, 501. old. – *264*

[196] Az 1021. kéziratoldalnak, amely a XVI. füzet utolsó oldala, a második fele üresen maradt. A túloldalán (1021a) e füzet néhány oldalának vázlatos mutatója található:
„*Ricardo és iskolája*, 977. old.
Wakefield, 975. old.
A profitráta eső tendenciája.
Átlagprofit, 982. old.
Konkurencia, 976. old.
Tőkés termelés, 979. old." – *264*

[197] A XVII. füzet eleje (1022–1028. old.) közvetlen folytatása a XVI. füzet szövegének, vagyis e fejezet anyagához tartozik. Ez érvényes a munkafolyamatról és értékesítési folyamatról szóló rövid részre is, amely itt összefügg a profitráta eső tendenciájának elemzésével. – *264*

[198] Lásd 47. köt. 43–88. old. – *264*

[199] Lásd 46. köt. II. rész, 56–58. old. – *269*

[200] V. ö. 47. köt. 314. old. – *270*

[201] Lásd 47. köt. 200, 293–294. old. – *270*

[202] A kéziratban a két utolsó mondat szövege ez: „A normális többletidőn kívül a munkások így 2 hétből 1-et ingyen adnak, 2 évből 1-et. S ilyen módon a gép *értékesülése kétszeresére gyorsul* és az egyébként szükséges idő fele alatt érik el." Ezt a számítást, amely ellentmond Marx kiindulási adatainak (12 órás munkanap helyett 18 órás), a „Tőke" III. kötete alapján (lásd 25. köt. 78. old.) javítottuk. – *271*

[203] A következőkben, az 1029. oldaltól, olyan szöveg található, amely a XV. füzet folytatása (ennek a füzetnek az utolsó, 973. oldalára alul Marx odaírta: „Folytatás a XVII. füzetben", a XVII. füzet 1029. oldalának elején pedig ez olvasható: „A XV. füzet folytatása"), és tárgykörét illetően a kereskedő- és kölcsöntőkével foglalkozó részhez tartozik (lásd 12. fejezet). – *271*

[204] E fejezet szövege az 1861–1863-as kézirat XV. füzetében (933–935., 944–973. old.), XVII. füzetében (1029–1038.) és XVIII. füzetében (1075–1084. old.) található. Címét az 1863. januári tervvázlat 8. pontja alapján (lásd 26. köt. I. rész, 377. old.) adtuk meg. – *272*

[205] Az 1862. októberről keltezett XV. füzet előző oldalai az „Értéktöbblet-elméletek" III. részébe (862–901., 902–907., 910–932. kéziratoldalak, lásd 26. köt. III. rész, 234–284., 415–475. old.), valamint a jelen kötet 9. fejezetébe (901–902. és 907–910. kéziratoldalak, lásd e kötet 98–103. old.) kerültek. – *272*

[206] Lásd 13. köt. 104–113. old., különösen 108. old. – *272*

[207] Lásd 46. köt. I. rész, 213–214. old. – *274*

[208] Goethe: „Faust", 1. rész (Auerbachs Keller in Leipzig). – *275*

[209] Az ezután következő kéziratrész (XV. füzet 935–944. old.) az „Értéktöbblet-elméletek" III. részébe került (lásd 26. köt. III. rész, 475–491. old.). – *276*

[210] Az itt következő részt, amely a XV. füzet 944–950a. oldalán található (276–288. old.), Marx részben – némi változtatásokkal – az 1857–1858-as kéziratából vette át (lásd 46. köt. II. rész, 306–314. old.). – *276*

[211] A „segédtőke" (auxiliary capital) kifejezést Richard Jones használta; ezen „az állandó tőkének azt a részét érti, amely nem nyersanyagból áll" (lásd 26. köt. III. rész, 398. old.). – *276*

[212] Korábban – a kézirat 939. oldalán – Marx ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Forradalmian az uzsorás minden kapitalizmus előtti termelési módban csak *politikailag* hat, mivel szétrombolja és tönkreteszi a tulajdonformákat, amelyeknek szilárd bázisán, azaz ugyanazon formában való állandó újratermelésén a politikai tagozódás nyugszik." (26. köt. III. rész, 483. old.) – *277*

[213] A kézirat 941. oldalán Marx megjegyzi: „*Anglia. XVII.* század. A polémia már nem magánvalóan az uzsora ellen irányul, hanem a kamat nagysága ellen." (26. köt. III. rész, 485. old.; lásd még uo. 429., 491–492. old.) – *278*

[214] „Elidegenítésből eredő profit" vagy „elsajátításból eredő profit" („profit upon alienation" vagy „profit upon expropriation"), ahogy Marx meghatározza, „abból fakad... hogy az árakat értékükön felül adják el" (26. köt. I. rész, 10. old.). – *278 299 324 362*

[215] Lásd 13. köt. 99–100. old. – *278*

[216] Epikurosz szerint végtelen sok világ van, melyeknek mindegyike a saját törvényei szerint létezik, s az istenek e világokon kívül, a köreikben élnek s nem gyakorolnak befolyást

a világokra és az emberek sorsára (v. ö. 46. köt. II. rész, 313. old.; 25. köt. 311., 569. old.). – *279 286*

[217] Lásd 13. köt. 104–113. old. – *284*

[218] James Steuart „An Inquiry into the Principles of Political Economy" c. művében többször használja ezt a kifejezést; v. ö. 25. köt. 740.; 26. köt. I. rész, 16.; 26. köt. II. rész, 519.; 46. köt. I. rész, 352.; 46. köt. II. rész. 237.; 47. köt. 165. old. – *287*

[219] A kézirat ezután következő része, XV. füzet 950a–950b, az „Értéktöbblet-elméletek" III. részében jelent meg. (Lásd 26. köt. III. rész, 491–492. old.) – *288*

[220] Ezután a 950b kéziratoldal a következő befejezetlen mondattal zárul: „Ha a munkabér $^1/_3$-ra süllyedt volna, tehát $^2/_5$ shillingről". – *289*

[221] A kéziratban a $^2/_5 = 40\%$ hibásan úgy van feltüntetve, mint a profit aránya a termék árához, nem pedig mint a termelési költségeihez való megközelítőleges arány. Valójában az előbbi arány $^4/_{15} = 26\ ^2/_3\%$. – *291*

[222] A táblázatban a Marxnál kétszer feltüntetett mutatókat csak egyszer közöljük. – *294*

[223] A táblázat alján, a 953. kéziratoldal végén Marx megjegyzése: „(Folytatás a 956. oldalon)". – *295*

[224] A kézirat 956. oldalának végén és a 954. oldal elején Marx jelzi, hogy a 954. oldal közvetlen folytatása a 956.-nak. – *297*

[225] Lásd 26. köt. II. rész, 388–397., 404–411., 430–439. old. – *297*

[226] Marx itt a III. esetbeli arányokból indul ki állandó és változó tőke között, változó tőke és értéktöbblet között stb. – *298*

[227] Ami a profit tömegét illeti, a III. esetben ez 133 $^1/_3$ volt. – *298*

[228] Itt, a kézirat 955. oldalának végén és a 957. oldal elején Marx jelzi, hogy a 957. oldal közvetlen folytatása a 955.-nek. – *300*

[229] Lásd 13. köt. 91–117. old. – *305*

[230] Lásd 13. köt. 94. old. – *305*

[231] V. ö. Biblia, Máté 6, 19.: „Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, hol a rozsda és a moly megemészti, és ahol a tolvajok kiássák és ellopják." – *306*

[232] Lásd 13. köt. 103. old. – *307*

[233] Lásd 13. köt. 110–111. old. – *308*

[234] Abban az esetben, ha a pamutgyáros tőkéje 1000 £ és évenként négyszer térül meg. – *313*

[235] A kéziratban: „40 000 rőföt", ez valószínűleg elírás, mert nincs összhangban a példa többi számadatával. – *314*

[236] Lásd 26. köt. I. rész, 195–269., 274–305. old. – *321*

[237] V. ö. 25. köt. 265. old. – *321*

[238] V. ö. 25. köt. 305–306. old.; 44. köt. 101–103. old. *324*

[239] Lásd 26. köt. II. rész, 16–18., 22–23., 51–56., 156–215. old.; III. rész, 70–72. old. – *324*

[240] Itt véget ér az 1861–1863-as kézirat XV. füzete. A továbbiakban Marx a következő megjegyzést teszi: „Folytatás a XVII. füzetben". A XVII. és a XVIII. füzet együttes borítólapjára (1066b) pedig odaírta: *„Az 1029. oldaltól a XV. füzet folytatása.* A kereskedőtőke. A pénzkereskedelemben foglalkoztatott tőke." – *325*

[241] A XVII. füzet elején, az 1022–1028. kéziratoldalakon levő szövegről lásd 197. jegyzet. – *325*

[242] V. ö. 25. köt. 277. old. – *328*

[243] V. ö. 25. köt. 301. old. – *340*

[244] A „Tőke" III. kötetében ezt írja erről Marx: „Angliában a XVII. század túlnyomó részében az aranyművesek még mint bankárok funkcionáltak." (25. köt. 301. old.) – *340*

[245] „A tőkéről mint hitelről" műve egy szakaszaként Marx az 1857–1858-as kéziratban beszél (lásd 46. köt. I. rész, 168., 178. old.). Lásd továbbá Marx 1858 ápr. 2-i levelét Engelshez (29. köt. 292. old.). – A következőkben, a kézirat XVII. füzetének 1038–1065a oldalán és a XVIII. füzet 1068–1074. oldalán az „Epizód. A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés újratermelésben" található (lásd a kötet 10. fejezetét). – *340*

[246] Ha a profitráta a második ciklusban is 20% volna, akkor a profit 24 £ lenne, nem pedig 20, ahogy Marx feltételezi. Ez azt jelenti, hogy a tőkés nem $14\,^{6}/_{21}$ £-et vesztene, hanem $18\,^{6}/_{21}$ £-et. – *349*

[247] Az amerikai polgárháború (1861–1865) a többi között az Angliába irányuló amerikai gyapotexport blokádjával járt együtt, ami válságot idézett elő az angol textiliparban. Sok gyárat bezártak, munkásokat elbocsátottak. A gyapotárak emelkedtek és ez növelte a spekulációt a liverpooli gyapotpiacon. Lásd 25. köt. 125–134. old. – *351*

[248] A XVIII. füzet ezután következő 1084–1157. oldalán található szöveg vízszintes vonással el van választva e fejezet szövegétől és a „Vegyes" cím alatt közölt néhány töredék (lásd 355–365. old.) kivételével az „Értéktöbblet-elméletek"-hez tartozik (lásd 26. köt. III. rész, 284–287., 295–411. old.). – *354*

[249] Ez a szakasz az 1861–1863-as kézirat XVIII., XXI–XXIII. füzetében található különböző tárgyú töredékeket foglal magában, amelyek nem tartoznak az első három szakaszba. A „Vegyes" („Vermischtes") cím megfelel a „Tervvázlat a »Politikai gazdaságtan bírálatához« harmadik fejezetéhez" utolsó szakaszának (lásd 46. köt. II. rész, 446. old.). – *355*

[250] Ezzel az 1066. kéziratoldallal kezdődik a XVIII. füzet szövege, amelyet Marx 1863 januárjában írt. – *355*

[251] A kamatos kamat kérdésével Marx az 1857–1858-as és az 1861–1863-as kéziratban, valamint a „Tőke" III. kötetében foglalkozik. Lásd 46. köt. II. rész, 297–298.; 26. köt. III. rész, 216., 268–281.; 25. köt. 372–376. old. Lásd még ebben a kötetben, 444–453. old. – *355*

[252] Lásd 12. köt. 415–416. old. – *355*

[253] Lásd (Thomas Robert Malthus): „An Essay on the Principle of Population", London 1798, 25–26. old. – *356*

[254] Lauderdale: „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique", ford. E. Lagentie de Lavaïsse, Párizs 1808, 173–182. oldalán kivonatosan idézi Pitt 1792 február 17-i beszédét. – *356*

[255] A XVIII. füzet következő, 1068–1074. és 1075–1084. oldalán levő szöveget, tartalmának megfelelően, e kötet 10. és 12. fejezetében helyeztük el (lásd 184–196., 340–354. old.). Az 1084–1140. oldalakon levő szöveg az „Értéktöbblet-elméletek"-hez tartozik (lásd 26. köt. III. rész, 284–287., 295–391. old.; I. rész, 376–377. old.). – *359*

[256] Truck-rendszer – a munkabérnek áruutalványokban való fizetése, melyek csak a munkáltató boltjaiban válthatók be. – *360*

[257] Ez a bekezdés az „Értéktöbblet-elméletek" III. részének kiegészítéseiben is megjelent (lásd 26. köt. III. rész, 453–454. old.). – *362*

[258] V. ö. Roscher: „Die Grundlagen der Nationalökonomie", Stuttgart és Augsburg 1858, 384. skk. old. – *362*

[259] A kiindulási adatok szerint ez az arány 12,07:1. – *363*

[260] A XVIII. füzet ezután következő része, az 1144–1156. oldalakon, Richard Jonesszal foglalkozik, ez az „Értéktöbblet-elméletek"-be került (lásd 26. köt. III. rész, 391–411. old.). – *364*

[261] Ezt a töredéket vízszintes vonás választja el a XVIII. füzet előző és utána következő részétől. – *364*

[262] Ennek az 1157. kéziratoldalnak az alján, amellyel a XVIII. füzet végződik, rövid töredék található Richard Jonesról (lásd 26. köt. III. rész, 380. old. és 172. jegyzet). – *365*

[263] A XXI. füzet 1301–1331. oldalain található, ezt megelőző szöveg e kötet 5. és 6. fejezetének tartalmát alkotja. Lásd még 1. és 44. jegyzet. – *366*

[264] Itt és a továbbiakban Carey („Principles of Political Economy") F. M. Eden „The State of the Poor" c. művére hivatkozik. – *366*

[265] Lásd 47. köt. 228., 230–231., 244–246. old. – *368*

[266] Ez és a következő bekezdés bekerült az „Értéktöbblet-elméletek"-be is (lásd 26. köt. I. rész, 369–370. old.). – *368*

[267] Ricardo: „On the Principles of Political Economy", 3. kiad., London 1821, 415–417. old. V. ö. 44. köt. 130. old. – *369*

[268] Lásd 47. köt. 78–88. old. Ez a bekezdés bekerült az „Értéktöbblet-elméletek"-be is (lásd 26. köt. I. rész, 370. old.). – *373*

[269] Lásd 46. köt. I. rész, 217. old.; 47. köt. 97., 127. old. – *373*

[270] Lásd 26. köt. I. rész, 328–331. old. – *374*

[271] Lásd 26. köt. II. rész, 22., 74., 97–100., 126–131., 144., 216–218., 221., 223., 291. old. – *376*

[272] V. ö. 26. köt. II. rész, 374. old. – *382*

[273] Swift „Gulliver utazásai"-ban Laputa az áltudományosság jelképe. – *382*

[274] A következő művekről van szó: John Locke: „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money" (1691); William Ogilvie: „An Essay on the Right of Property in Land", London 1781; Th. Spence: „The End of Oppression, or a quartern Loaf for two-pence", London 1795. – *383*

[275] Buchanan termelő munkára vonatkozó kijelentéseit lásd az „Értéktöbblet-elméletek"-ben (26. köt. I. rész, 253–254. old.). – *383*

[276] V. ö. 23. köt. 403. old. – *384*

[277] Az itt következő 1346. kéziratoldal, a XXII. füzet első oldala, közvetlen folytatása a XXI. füzet utolsó oldalai szövegének. – *388*

[278] Az *A* mellékfüzetről (lásd 14. jegyzet) van szó, ennek 17. oldalán kezdődnek a kivonatok Dunning itt idézett művéből. – *388*

[279] A következőkben, a XXII. füzet 1346–1351. oldalán egy Pettyre vonatkozó rész található, amely az „Értéktöbblet-elméletek"-be került (lásd 26. köt. I. rész, 316–323. old.). – *388*

[280] Diodorusnak az ókori egyiptomi gyermekekre vonatkozó kijelentéseiről van szó, v. ö. 47. köt. 221. old., 23. köt. 477. old. – *390*

[281] Laing becslésének további elemzését lásd a „Tőke" I. kötetében (23. köt. 186–187. old.). – A következőkben, a XXII. füzet 1353–1371. oldalán levő szöveg e kötet 7. fejezetét alkotja; az 1371–1394. oldalon az „Újratermelés" található (lásd 9. fejezet); az 1395–1397. oldalon „Az úgynevezett eredeti felhalmozás" (lásd 8. fejezet); végül az 1397–1400. oldalak szövege az „Értéktöbblet-elméletek"-be került (lásd 26. köt. I. rész, 327., 323–326. és 346. old.). – *390*

[282] A VII. füzetről van szó, amelynek első 64 oldala az 1857–1858-as kézirat végét tartalmazza, a további rész pedig 1859 és 1863 között készített kivonat különböző szerzők műveiből. A 245. oldalon utalás található az „An Inquiry" 39. és 45. oldalára. – *391 440*

[283] Knittelvers – négyütemes párosrímű versforma. Spence költeményéről Marx a *B* mellékfüzet (lásd 14. jegyzet) 29. oldalán ezt írja: „Hogy ez a fickó (Burke) milyen képmutató volt a felsőbb osztályok felé, azt jól parodizálja Spence költeménye." Lásd még e kötet 402. old. és 23. köt. 303. és 710–711. old. – *393*

[284] A kézirat következő, 1402–1407. oldalain (XXII. füzet vége, XXIII. eleje) az „Eredeti felhalmozás" található (lásd 8. fejezet). – *393*

[285] E példa további elemzését lásd „Hatodik fejezet", 24–25. old. – *394*

[286] Liebig „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft" c. művének idevágó kijelentését Marx a „Tőke" I. kötetében idézi (lásd 23. köt. 308. old.). – *395*

[287] A *B* mellékfüzet (lásd 14. jegyzet) 8. oldalán kezdődnek Marx kivonatai Forster idézett művéből; a többi között kijegyezte a könyv 10. oldalán levő kijelentéseket a túl nagy termékenység kedvezőtlen hatásáról (lásd e kötet 371–372. oldalán és 23. köt. 478. old.). – *396*

[288] V. ö. 23. köt. 679. old. – *397*

[289] George Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, 278–279. old. V. ö. 26. köt. III. rész, 324. old. és 25. köt. 723. old. – *398*

[290] A *B* mellékfüzet 21–22. oldalán a következő jelentésből való kivonatok találhatók: „Address to the two Houses of Parliament on the Importance of the Corn Laws to the National Revenue", London 1815, 8–11., 32. old. – *402*

[291] A. Smith e kijelentéseit Marx idézi az 1861–1863-as kézirat V. füzetében (lásd 47. köt. 271–272. old.). – *402*

[292] V. ö. 23. köt. 710. old. – *402*

[293] A *C* mellékfüzet 4. oldalán kivonatok vannak J. Beckmann: „Beiträge zur Geschichte der Erfindungen", Lipcse 1780–1805, c. ötkötetes mű I. köt. 123–127. és II. köt. 57–58., 101., 261–275. oldalairól. – *404*

[294] A következőkben, a XXIII. füzet 1418–1420. oldalán North nézeteinek elemzése található, amely az „Értéktöbblet-elméletek"-be került (lásd 26. köt. I. rész, 332–335. old.). – *404*

[295] Macaulay kijelentését a gyermekmunka alkalmazásáról a XVII. századi Angliában Marx kétszer idézi az 1861–1863-as kéziratban a III. és a XIX. füzetben (lásd 47. köt. 192. és 414–415. old.), ezenkívül a „Tőke" I. kötetében (lásd 23. köt. 255–256. old.). – *405*

[296] Josiah Tucker: „A brief Essay on the Advantages and Disadvantages which respectively attend France and Great Britain, with regard to Trade", 3. kiad. London 1753, Bevezetés. VI. old.– *407*

[297] Josiah Tucker: „Four Tracts on political and commercial Subjects", 3. kiad. Gloucester 1766, 35–37. old. – *407*

[298] „Fruges consumere nati" (arra születtek, hogy a gyümölcsöket elfogyasszák) – Horatius: „Epistulae", I. 2. 27. – *410*

[299] V. ö. 23. köt. 235. old., 82. jegyzet. – *410*

[300] John Locke: „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money" (1691); „The Works of John Locke", 4 kötetben, II. köt. 8. kiad. London 1777, 20–21., 34–35., 39., 48. old. – *410*

[301] F. Quesnay: „Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans", (1766); „Physiocrates etc.", I. rész. Daire kiad., Párizs 1846, 145–146., 163. old. – *410*

[302] Az idézet Daniel Defoe névtelenül megjelent művéből való: „An Essay upon Public Credit" (London 1710); Marx később átvette az idézetet a „Tőke" I. kötetébe (lásd 23. köt. 135. old.). – *411*

[303] A névtelenül megjelent röpirat szerzője szintén Daniel Defoe. – *411*

[304] V. ö. 23. köt. 125. old. – *411*

[305] Daniel Defoe névtelenül megjelent művéről van szó: „The Anatomy of Exchange Alley; *or a System of Stock Jobbing*", London 1719. – *413*

[306] V. ö. Samuel Butler: „Hudibras", II. rész, 1. ének. – *413*

[307] (Matthew Decker:) „Serious Considerations on the several High Duties..." (1743), By a Well-Wisher to the Good People of Great-Britain. 5. kiad., London 1774. – *413*

[308] W. Horsley: „Serious Considerations on High Duties Examined: Addressed to Sir Matthew Decker", London 1744. – *413*

[309] Az *F* mellékfüzet 12–15. oldalain kivonatok találhatók az itt idézett „Some Thoughts" 4–54. oldalairól. – *414*

[310] Az *F* mellékfüzet 19. oldalán kivonatok találhatók a „National Thoughts" 1–36. oldalairól. – *416*

[311] V. ö. 23. köt. 552. old. – *418*

[312] A következőkben a XXIII. füzet 1433–1434. oldalain lévő szöveg az „Értéktöbblet-elméletek"-be került (lásd 26. köt. I. rész, 343–345. old.). – *418*

[313] Lásd 23. köt. 256–257. old. – *421 422 423*

[314] V. ö. 23. köt. 506. old. – *421*

[315] V. ö. 23. köt. 259. old. – *422*

[316] V. ö. 23. köt. 576. old. – *423*

[317] A következőkben, a XXIII. füzet 1438–1440. oldalain az „Eredeti felhalmozás"-ról van szó, ez a kötet 8. fejezetébe került. – *423*

[318] V. ö. 23. köt. 153. old., ahol Marx Wilhelm Roschert említi, mint aki számára Condillac tekintély. – *426*

[319] A hajózási törvényeket (Navigation Acts) 1651-ben, 1660-ban és 1673-ban hozták. Kimondták, hogy külföldről a legtöbb árut csak angol hajón vagy a származási ország hajóján szabad behozni; az angol part menti hajózást kizárólagosan angol hajók számára tartották fenn. E rendszabályok elsősorban a holland közvetítőkereskedelem ellen irányultak. A hajózási törvényeket 1793 és 1854 között fokozatosan hatályon kívül helyezték. – *427*

[320] (Matthew Decker:) „Serious Considerations...", 21–22. old. – *427*

[321] Valószínűleg az 1863 januárjában készült tervvázlatról van szó, amelynek 4. pontja a relatív értéktöbblet. Lásd 26. köt. I. rész, 376. old. – *428*

[322] John Cunningham névtelenül megjelent munkájáról van szó: „Considerations on Taxes etc.", London 1765. – *429 434*

[323] Antijakobinus háborúnak nevezték a forradalomellenes európai hatalmak 1791–1815-ös háborúját a forradalmi, illetve a forradalom utáni és napóleoni Franciaországgal. – *430 434*

[324] Később, a „Tőke" I. kötetében Marx ezt a helyet „Az abszolút és a relatív értéktöbblet termelése" c. szakaszban idézte (lásd 23. köt. 491–492. old., 16. jegyzet). – *430*

[325] V. ö. 23. köt. 675–676. old., 197. jegyzet. – *432*

[326] Wakefield az „England and America" I. köt. 67. oldalán említi Hibner asszony esetét, akit az üzemében foglalkoztatott több fiatalkorú megöléséért felakasztottak. – *432*

[327] A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-törvény) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832 jún. 7-én erősítette meg a király. A törvény megszüntetett ötvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókerületet (azelőtt volt olyan vidéki kerület, amelyben 12 lakos választott egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt) és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 £ föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földtulajdonos és finánctőkéscsal, amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc főereje volt, nem kapott szavazati jogot. – *432*

[328] A következőkben, a XXIII. füzet 1449–1451. oldalain levő szöveg az „Értéktöbblet-elméletek"-be került (lásd 26. köt. I. rész, 347–351. old.). – *433*

[329] John Gray-ről van szó, az „Értéktöbblet-elméletek"-ben tárgyalt (lásd 328. jegyzet) „The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in Opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith and others" (London 1797) c. névtelenül megjelent mű szerzőjéről. – *433*

[330] V. ö. 26. köt. I. rész, 347. old. – *433*

[331] A *H* mellékfüzet 168. oldalán a „Times" 1864 febr. 26-i számából található kivonat („Death from starvation" (Éhhalál), Levél a szerkesztőhöz; lásd 23. köt. 441. old., 267. jegyzet). A „Times" 1863 júl. 2-i számából való, hasonló tárgyú kivonat a *H* mellékfüzet utolsó, csak részben fennmaradt oldalán található (lásd 23. köt. 239. old., 90. jegyzet). – *433*

[332] Valószínűleg a következő kiadványról van szó: „The Substance of the Speeches of Sir H. Parnell . . . in the House of Commons, with additional Observations on the Corn Laws", London 1814. – *436*

[333] E két említett jelentés jellemzését lásd a „Tőke" I. kötetében (23. köt. 518. old.). – *437*

[334] G. L. Newnham (barrister at law): „A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws", London 1815. – *437*

[335] Lásd 23. köt. 563. old. – *438*

[336] V. ö. 47. köt. 36. old. – *438*

[337] V. ö. 26. köt. II. rész, 345. old. – *438*

[338] Ch. H. Parry: „The Question of the Necessity of the existing Corn Laws considered", London 1816, 100–101. old. V. ö. 23. köt. 563. old. – *438*

[339] Valószínűleg Hodgskinnek a munkás tanultsága felhalmozására vonatkozó kijelentéseiről van szó (v. ö. 26. köt. III. rész, 250., 284. old.). – *441*

[310] Ennek az oldalnak (XXIII. füzet, 1460.) a további része üresen maradt; Marx talán idézni akart itt a „The Advantages of the East-India Trade to England"-ből. A kézirat további, 1461–1463. oldalain levő szöveg az „úgynevezett eredeti felhalmozással" foglalkozik, és e kötet 8. fejezetébe került. – *444*

[311] A XXIII. füzet 1472., utolsó oldalának második fele üresen maradt. – *453*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok és egyesületek közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

»*Acta Eruditorum*« (Tudósok írásai), Lipcse. – *448*

ADDINGTON, Stephen (1729–1796) – angol teológus, több iskolai tankönyv szerzője. – *81–82 84*

– *An Inquiry into the Reasons for and against enclosing Open Fields* (A nyílt földterületek bekerítése mellett és ellen szóló érvek vizsgálata), II. kiad., Coventry-London 1772. – *81–82*

Address to the two Houses of Parliament on the Importance of the Corn Laws to the National Revenue (Üzenet a parlament két házához a gabonatörvényeknek a nemzeti jövedelemre vonatkozó fontosságáról), London 1815. – *402* (290)

The Advantages of the East-India Trade to England (A kelet-indiai kereskedelem előnyei Anglia számára), London 1720. – *444* (340)

ANDERSON, James (1739–1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadékelmélet terén. – *62 376 398 433 437* (51)

– *Essays relating to Agriculture and Rural Affairs* (Tanulmányok a mezőgazdaságra és a falusi ügyekre vonatkozólag), Edinburgh 1775–96. – *376*

– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Nature of the Corn Laws, with a View to the new Corn Bill proposed for Scotland* (Vizsgálódás a gabonatörvények természetéről, tekintettel a Skócia számára javasolt új gabonatörvényre), Edinburgh 1777. – *376*

– *An Inquiry into the Causes that have hitherto retarded the Advancement of Agriculture in Europe etc.* (Vizsgálódás azon okokról, melyek mindeddig hátráltatták a mezőgazdaság előmenetelét Európában stb.), Edinburgh 1779. – *376*

– *Recreations in Agriculture, Natural History, Arts and Miscellaneous Literature* (Mezőgazdasági, természettörténeti, művességi mulatságok és vegyes írások), London 1799–1802. – *376*

– *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain etc.* (Higgadt vizsgálata azon körülményeknek, melyek a gabona jelen szűkösségéhez vezettek Britanniában stb.), II. kiad., London 1801. – *62 376*

ANNA (Stuart) (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *94*

ARBUTHNOT, John (XVIII. sz.) – angol közgazdasági író. – *81 84–85 370–371 394–396 434*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms. With Remarks on Population as affected thereby etc. By a Farmer* (Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi ára és a bérletek nagysága közötti összefüggésről. Megjegyzésekkel arról, hogyan érinti ez a népesedést stb. Írta Egy bérlő), London 1773. – *81 84–86 370–371 394–396 434* (64)

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *199* (132)
– *Πολιτικά* (De republica – Politika), Bekker kiad., X. köt., Oxford 1837. – *199*

ARKWRIGHT, Sir Richard (1732–1792) – angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott különféle szabadalmakat, s emiatt a fonógép feltalálójának tartották. – *362 363*

B

BABBAGE, Charles (1792–1871) – angol matematikus, mechanikus és közgazdász. – *260 270 361 363 364*
– *On the Economy of Machinery and Manufactures* (A gépi berendezés és a manufaktúrák gazdaságosságáról), London 1832. – *260 270 361 363 364*
– *Traité sur l'économie des machines et des manufactures* (Értekezés a gépek és a manufaktúrák gazdaságosságáról), ford. Ed. Biot, Párizs 1833. – *270 364*

BACON, Francis, Viscount of St. Albans and Baron of Verulam (1561–1626) – angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *86 87*
– *The Essays or Counsels, Civil and Moral* (Tanulmányok avagy tanácsok polgári és erkölcsi kérdésekről), London 1625. – *86 87*
– *The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719* (VII. Henrik uralkodása. Szó szerinti különlenyomat Kennet „England"-jének 1719-es kiadásából), London 1870. – *87*

BARBON, Nicholas (1640–1698) – angol közgazdász, a merkantilizmus ellenfele. – *411–413 426*
– *A Discourse concerning Coining the New Money lighter; in answer to Mr. Locke's Considerations about Raising the Value of Money* (Értekezés arról, hogy az új pénzt könnyebbre kell verni; válaszul Locke úr „Megfontolásaira a pénzérték emeléséről"), London 1696. – *411–413*

BARLEE, Ellen (XIX. sz.) – egy londoni jótékonysági egyesület alapítója. – *361*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *44 369 373*
– és P.-J. PROUDHON: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* (A hitel ingyenessége. Fr. Bastiat úr és Proudhon úr vitája), Párizs 1850. – *369*
– *Harmonies économiques* (Gazdasági harmóniák), II. kiad., Párizs 1851. – *44 373*

BAUDEAU, Nicolas (1730–1792) – francia abbé, politikus és közgazdász, fiziokrata. – *112 440*
– (Névtelenül:) *Explication du Tableau économique, à Madame de +++, par l'auteur des Ephémérides* (A gazdasági táblázat magyarázata, +++ asszonynak, az „Efemeridák" szerzőjétől) (1770), „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *112*
– *Première introduction à la philosophie économique, ou analyse des états policés* (Első bevezetés a gazdaságfilozófiába, avagy a civilizált államok elemzése) (1771), „Physiocrates etc.", III. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *440*

BÉARDÉ DE L'ABBAYE (1704–1771) – francia közgazdász és mezőgazdász. – *429*
– *Recherches sur les moyens de supprimer les Impôts* (Vizsgálódások az adók megszüntetésének módjairól), Amszterdam 1770. – *429*

BECKMANN, Johann (1739–1811) – technológiával és közgazdaságtannal foglalkozó német tudós. – *383 404*
– *Beiträge zur Geschichte der Erfindungen* (A találmányok történetéhez), Lipcse 1780–1805. – *383 404* (293)

BENNETT (Bennet), A. (XVIII–XIX. sz.) – angol nagybérlő, békebíró, szegényházgondnok. – *438*

BERKELEY (Berkley), George (1685–1753) – ír püspök, szubjektív idealista filozófus; mint közgazdász a merkantilizmus ellenfele. – *384*
– *The Querist, containing several Queries proposed to the Consideration of the Public* (A kérdező, tartalmaz különféle, a közönségnek megfontolásra előterjesztett kérdéseket) (1735–1737), London 1750. – *384*

Biblia. – *306* (231)

BLAKE, William (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász; pénzforgalomról és szegényügyről szóló írások szerzője. – *218*
Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments (Észrevételek azokról a hatásokról, amelyek a kormánynak a készfizetések megszorítása idején eszközölt kiadásaiból eredtek), London 1823. – *218*

BLAKEY, Robert (1795–1878) – angol liberális író és filozófus. – *432*
– *The History of Political Literature from the earliest Times* (A politikai irodalom története a legrégibb időktől), II. köt., London 1855. – *432*

BOXHORN, Marcus Zuerius (1612–1653) – holland történész és filológus. – *383*
– *Institutiones Politicae* (Politikai intézmények), Amszterdam 1663. – *383*

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász, a fiziokraták ellenfele; Adam Smith egyik kiadója. – *383 403–404 434* (275)
– *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Észrevételek Dr. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól" c. könyvében tárgyaltakról), Edinburgh–London 1814. – *383 403–404*

BUNBURY, Sir T. C. (XVIII. sz.) – angol közgazdász, a parlament tagja. – *397*

BURKE, Edmund (1729–1797) – angol politikus és közgazdasági író. – *393 402* (283)
– *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795* (Gondolatok és részletek a szűkösségről, eredetileg a tiszteletreméltó W. Pittnek bemutatva 1795 november havában), London 1800. – *393*

BUTLER, Samuel (1612–1680) – angol szatirikus költő. – *413*
– *Hudibras*. – *413*

C

CAIRNES, John Elliot (1823–1875) – angol közgazdász és publicista; ricardiánus. – *11*
– *The Slave Power; its Character, Career and Probable Designs etc.* (A rabszolgaenergia; jellege, pályája és valószínű sorsa stb.), London 1862. – *11* (11)

CANTILLON, Richard de (kb. 1680–1734) – ír származású közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *423 425*
– (Névtelenül:) *Essay sur la nature du commerce en général* (Tanulmány a kereskedelem természetéről általában), Amszterdam 1756. – *423*

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *26 62 233 269 359 360 366 368* (24 51 264)
– *Essay on the Rate of Wages; with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World* (Tanulmány a bérekről; a világ dolgozó népességének helyzetében mutatkozó különbségek okainak vizsgálatával), Philadelphia 1835. – *26 359* (24)
– *Principles of Political Economy. Part the First: of the Laws of the Production and Distribution of Wealth* (A politikai gazdaságtan alapelvei. Első rész: a gazdagság termelésének és elosztásának törvényeiről), Philadelphia 1837. – *233 269 366* (264)
– *The Past, the Present and the Future* (A múlt, a jelen és a jövő), Philadelphia 1848. *62 366–368*

The Case of our English Wool etc. (Angol gyapjúnk ügye stb.), London 1685. – *410*

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *128 237*
– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society* (A politikai gazdaságtanról a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban), II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *128 237*

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász; Sismondi követője. – *34 206 231* (149)
– *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales etc.* (Gazdagság vagy szegénység. Ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi elosztása okainak és okozatainak stb.), Párizs 1841. – *34 206 231* (149)

CHILD, Sir Josiah (1630–1699) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista. – *92 356–357 405 407 413*
– (Névtelenül:) *A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies* (Értekezés a kereskedelemről, különös tekintettel a kelet-indiaira), London 1689. – *405 407*
– *Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure; par le Chevalier Thomas Culpeper* (Értekezések a kereskedelemről és a pénzkamat csökkenéséből eredő előnyökről. Egy kis értekezéssel az uzsora ellen; írta Thomas Culpeper lovag), Amszterdam–Berlin 1754. – *356–357*

CLEMENT, Simon (XVII. sz.) – angol kereskedő. – *405*
– (Névtelenül:) *A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchanges, as they stand in relation each to other. By a Merchant* (Értekezés a pénz, a kereskedelem és a váltóüzlet fogalmáról általában, amint ezek összefüggésben állnak egymással. Írta Egy kereskedő), London 1695. – *405*

COBBETT, William (kb. 1762–1835) – angol politikus és publicista; kispolgári radikális, a chartisták előfutára az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcban. – *83*
– *A History of the Protestant „Reformation" in England and Ireland; showing how that Event has Impoverished and Degraded the Main Body of the People in those Countries. In a Series of Letters, addressed to All Sensible and Just Englishmen* (A protestáns „reformáció" története Angliában és Írországban; megmutatja, hogy ez az esemény hogyan szegényítette el és alacsonyította le ez országok népének fő tömegét. Minden jóérzésű és igaz angolhoz címzett levélsorozatban), London 1824. – *83* (68)

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus; szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője. – *172*

CONDILLAC, Etienne-Bonnot de (1715–1780) – francia szenzualista filozófus, fiziokrata közgazdász. – *425–427*
– *Le commerce et le gouvernement* (A kereskedelem és a kormányzat) (1776); „Collection des

principaux économistes", XIV. köt.; „Mélanges d'économie politique" (Vegyes politikai gazdaságtani művek), Daire és Molinari kiad., Párizs 1847. – *425–427*

Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc. (Nézetek az exportált gabona kiviteli prémiumának eltörléséről stb.), London 1753. – *427–429 434*

Considerations on Taxes *lásd* Cunningham, John

Considerations on the Present State of the Poor in Great Britain (Nézetek a szegények mostan helyzetéről Nagy-Britanniában), London 1775. – *429 432*

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol közgazdász, ricardiánus. – *341–346 351–354*
– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól; vagy a kereskedés és a spekuláció alapelveinek magyarázata), London 1841. – *341–346 351–354*

CORRIE, Edgar (XVIII. sz.) – angol kereskedő és közgazdász. – *398*
– (Névtelenül:) *Considerations on the Corn Laws* (Nézetek a gabonatörvényről), London 1791. – *398*

CROMVELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, a polgári forradalom vezetője; 1653-tól Anglia, Skócia és Írország lordprotektora. – *87*

CUNNINGHAM, John (1729–1773) – angol közgazdász. – *88–94 419–423 429 434* (78 322)
– (Névtelenül:) *Considerations on Taxes, as they are supposed to affect the Price of Labour in our Manufactories* (Megfontolások az adókról, amennyiben azok, feltevés szerint, befolyásolják a munka árát manufaktúráinkban), London 1765. – *419–421 429 434* (322)
– (Névtelenül:) *An Essay on Trade and Commerce; containing Observations on Taxes etc. By the Author of Considerations on Taxes* (Tanulmányok az iparról és a kereskedelemről; megjegyzésekkel az adókról stb. Írta a „Megfontolások az adókról" szerzője), London 1770. – *88–94 419–423 434* (78 84)

CUSTODI, Pietro (1771–1842) – olasz politikus és történész, a „Scrittori classici italiani di economia politica" (Klasszikus olasz politikai gazdaságtani írók) c. gyűjtemény kiadója. – *439*

D

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász, a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *424 425* (14 54 55)

DECKER, Sir Matthew (1679–1749) – angol kereskedő és közgazdász; A. Smith egyik előfutára. – *413 427* (307 308)
– (Névtelenül:) *Serious Considerations on the Several High Duties etc. By a Well-Wisher to the Good People of Great-Britain.* (Komoly megfontolások néhány magas adóról. Írta Nagy-Britannia derék népének egy jó ismerője), London 1743. – *413 427* (307 320)

Decus et Tutamen: or, our new Money, as now coined, in full weight and fineness, proved to be for the honour, safety et advantage of England. (Dísz és oltalom; avagy új pénzünk, ahogy most verték, teljes súlyban és finomságban, Anglia becsületére, biztonságára és előnyére válva), London 1696. – *411 412*

A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain (Nagy-Britannia földtulajdonosainak és bérlőinek védelme), London 1814. – *401–402*

DEFOE (De Foe), Daniel (kb. 1660–1731) – angol regényíró és radikális publicista, a „Robinson Crusoe" szerzője. – *411 413* (303)

– (Névtelenül:) *An Essay on Loans* (Tanulmány a kölcsönökről), London 1710. *411*

– (Névtelenül:) *An Essay upon Public Credit etc.* (Tanulmány az állami hitelről), III. kiad., London 1710. – *411* (302)

– (Névtelenül:) *The Anatomy of Exchange Alley; or, a System of Stock Jobbing* (A csere anatómiája; avagy a tőzsdeügylet rendszere), London 1719. – *413* (305)

DICKSON, Adam (1721–1776) angol közgazdász, több művet írt a mezőgazdaság történetéről. – *390–392*

– (Névtelenül:) *An Essay on the Causes of the Present High Price of Provisions, as connected with Luxury, Currency, Taxes and National Debts* (Tanulmány az élelmiszerek jelenlegi magas árának okairól, kapcsolatáról a fényűzéssel, a pénzforgalommal, az adókkal és az államadóssággal), London 1773. – *390–392*

– *The Husbandry of the Ancients* (Az ókoriak földművelése), Edingburgh 1788. – *390*

DIODÓROSZ SZIKELIOSZ, (Diodorus Siculus) (i. e. kb. 80–29) – görög történész. – *390* (280)

Historische Bibliothek (Történelmi könyvtár), német ford. J. F. Wurm, I. és III. köt., Stuttgart 1828–1829. – *390* (280)

A Discourse concerning Trade *lásd* Child, Sir Josiah

A Discourse of the General Notions of Money *lásd* Clement, Simon

A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry (Értekezés a mechnikai ipar ösztönzésének szükségességéről), London 1690. – *405*

A Discourse shewing the Great Advantages that New Buildings, and the Enlarging of Towns and Cities do bring to a Nation (Értekezés, amely kimutatja, milyen nagy előnyöket nyújt egy nemzetnek új épületek emelése és városok, települések növelése), London 1678. – *406–407*

DOMBASLE, Christophe-Joseph-Alexandre-Mathieu de (1777–1843) – francia mezőgazdász és vegyész. – *229* (163)

Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole (Roville-i földművelési évkönyvek, vagy vegyes tanulmányok a földművelésről, a falusi gazdaságról és a földművelési törvényhozásról), Párizs 1824–1837. – *229*

DRAKE, James (1667–1707) – angol orvos és publicista, tory. – *413*

– (Névtelenül:) *An Essay concerning the Necessity of Equal Taxes* (Tanulmány az egyenlő adók szükségességéről), London 1702. – *413*

DUNNING, Thomas Joseph (1799–1873) – az angol szakszervezeti mozgalom teoretikusa, a könyvkötők szövetségének elnöke. – *28 387–388* (278)

– *Trades' Unions and Strikes; their Philosophy and Intention* (Szakszervezetek és sztrájkok: filozófiájuk és céljuk), London 1860. – *28 387–388* (278)

E

The East India Trade a most Profitable Trade to the Kingdom *lásd* Papillon, Thomas

»*The Economist*« (A Közgazdász), London. – *357 359 360*

EDEN, Sir Frederic Morton (1776–1809) – angol történész és közgazdász; A. Smith tanítványa. – *128 366 382 402 437–439* ([264])

– *The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period* (A szegények helyzete; avagy Anglia dolgozó osztályainak története a hódítástól a jelen időszakig), London 1797. – *128 366 382 402 437–439* ([264])

EDMONDS, Thomas Rowe (1803–1889) – angol közgazdász, biztosítóintézeti igazgató; Owen követője, ricardiánus szocialista. – *12*

– *Practical, Moral and Political Economy; or, the Government, Religion, and Institutions, most conducive to Individual Happiness and to National Power* (Gyakorlati, erkölcsi és politikai gazdaságtan; avagy az egyéni boldogságot és nemzeti erőt leginkább elősegítő kormányzás, vallás és intézmények), London 1828. – *12*

EDWARD, III. (1312–1377) – angol király 1327–1377. – *88*

EDWARD, VI. (1537–1553) – angol király 1547–1553. – *87 89 94*

ENSOR, George (1769–1843) – angol publicista, küzdött Írország elnyomása ellen. – *404*

– *An Inquiry concerning the Population of Nations; containing a Refutation of Mr. Malthus's Essay on Population* (Vizsgálódás a nemzetek népesedéséről; tartalmazza Malthus úr népesedésről írott tanulmányának cáfolatát), London 1818. – *404*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – 87 94 416

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–270) – görög materialista filozófus, ateista. – *278 286* ([216])

An Essay concerning the Necessity of Equal Taxes *lásd* Drake, James

An Essay on Credit and the Bankrupt Act (Tanulmány a hitelről és a csődtörvényről), London 1707. – *410*

An Essay on the Inequality of our Present Taxes, particularly the Land Tax (Tanulmány jelenlegi adóink, különösen a földadó egyenlőtlen voltáról), London 1746. – *413–414*

An Essay on the Political Economy of Nations etc. (Tanulmány a nemzetek politikai gazdaságtanáról stb.), London 1821. – *385 386*

An Essay upon Public Credit, in a Letter to a Friend. Occasioned by the Fall of Stocks (Tanulmány az állami hitelről, egy barátomhoz intézett levélben. Az értékpapírok esésével kapcsolatban), London 1748. – *406*

Essays on Political Economy: in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról, melyekben megvilágítják a jelenlegi nemzeti nyomor fő okait), London 1830. – *430*

Essential Principles *lásd* Gray, John

EULER, Leonhard (1707–1783) – svájci származású matematikus és fizikus. – *445*

»*The Evening Post*« (Az Esti Posta), London. – *427 434*

F

First Report on Children's Employment in Mines and Collieries (Első jelentés a gyermekek foglalkoztatásáról bányákban és szénbányákban), 1841. ápr. 21. – *389–390*

FLETCHER, M. (XIX. sz.) – angol közgazdász. – *429*

– *Reflexions on the Causes which influence the Price of Corn* (Gondolatok a gabonaárat befolyásoló okokról), London 1827. – *429*

– *An Essay on Political Economy; shewing in what way Fluctuations in the Price of Corn may be prevented* (Politikai gazdaságtani tanulmány, amely kimutatja, hogyan lehet megakadályozni a gabonaár ingadozásait), London 1828. – *429*

FORBONNAIS, François-Véron-Duverger de (1722–1800) – francia pénzember és közgazdász; merkantilista és védővámos, a fiziokraták ellenfele. – *424*
– *Principes économiques* (Gazdasági alapelvek); „Mélanges d'économie politique", I. köt., E. Daire és G. Molinari kommentárjaival és jegyzeteivel, Párizs 1847. – *424*

FORSTER, Nathaniel (kb. 1726–1790) – angol pap és közgazdász. – *90 91 372 396–397* (79 287)
– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions* (Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi magas árának okairól), London 1767. – *90 91 372 396–397* (79 287)

FRANKLIN, Benjamin (1706–1790) – amerikai politikus, természettudós és közgazdász; a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerzője. – *414*

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *229 236* (164)
– *On the Regulation of Currencies; being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict, within certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country* (A forgalmi eszközök szabályozásáról; egyben vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javaslatba kerül, hogy az Angol Bank, valamint országszerte a többi bankvállalatok által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos rögzített korlátok közé szoríttassanak), II. kiad., London 1845. – *229*

G

GANILH, Charles (1758–1836) – francia politikus és vulgáris közgazdász, újmerkantilista. – *423 424*
– *La théorie de l'économie politique* (A politikai gazdaságtan elmélete), Párizs 1815. – *423 424*

GARNIER, Germain, comte de (1754–1821) – francia közgazdász, bonapartista szenátor, A. Smith francia fordítója és kiadója. – *286 425*
– (Névtelenül:) *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique* (A politikai gazdaságtan alapelveinek elemi vázlata), Párizs 1796. – *425*

GEE, Joshua (XVIII. sz.) – angol kereskedő, merkantilista közgazdász. – *92*

GENOVESI, Antonio (1712–1769) – olasz teológus, filozófus és közgazdász, merkantilista. – *440*
– *Lezioni di Economia Civile* (Előadások a polgári gazdaságtanról); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, VII. köt., Custodi kiad., Milánó 1803. – *440*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *275*
– *Faust.* – *275* (208)

GRAY, John (XVIII. sz.) – angol közgazdász, fiziokrata. – *433 434* (329)
– (Névtelenül:) *The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in Opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith and others* (A nemzetek gazdagságának lényeges alapelvei, megvilágítva dr. Adam Smith és mások némely téves tanításaival ellentétben), London 1797. – *433 434* (329)

GY

GYÖRGY, I. (1660–1727) – angol király 1714–1727. – *413*

GYÖRGY, II. (1683–1760) – angol király 1727–1760. – *429*

GYÖRGY, III. (1738–1820) – angol király 1760–1820. – *356 367*

H

HELVÉTIUS, Claude-Adrien (1715–1771) – francia filozófus; mechanikus materialista, ateista. – *396*

– *De l'esprit* (Az észről); „Oeuvres complètes de Mr. Helvétius" (Helvétius összes művei), II. köt., London 1777. – *396*

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *86–87*

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *87*

HIBNER (XIX. sz.) – angol bérlőnő; üzemében alkalmazott több fiatal megölése miatt felakasztották. – *432* (326)

HIND, John (1796–1866) – angol matematikus. – *453*

– *The Elements of Algebra* (Az algebra elemei), VI., javított kiadás. Cambridge 1855. – *453*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardói elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *369 385 441* (339)

– (Névtelenül:) *Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen. By a Labourer.* (A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke improduktivitásának bizonyítása. Vonatkozással a munkáslegények jelenlegi egyesüléseire. Írta Egy munkás), London 1825. – *441*

– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni mechanikusok intézetében), London 1827. – *369 441*

– (Névtelenül:) *The Natural and Artificial Right of Property contrasted. A Series of Letters, Addressed without Premission, to H. Brougham etc. by the Author of Labour defended against the Claims of Capital* (A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása. Levélsorozat, címezve engedelem nélkül H. Broughamnak stb. „A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben" szerzőjétől), London 1832. – *385*

HOMER (XIX. sz.) – angol kereskedő. – *360*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő. – *410*

– Epistulae (Levelek) – *410* (298)

HORSLEY, William (kb. 1701–kb. 1776) – politikai gazdaságtani könyvek angol fordítója. – *413*

– *Serious Considerations on High Duties Examined: Addressed to Sir Matthew Decker* (Komoly megfontolások a magas vámokról; Sir Matthew Deckerhez intézve), London 1744. – *413* (308)

HUMBOLDT, Alexander, Freiherr von (1769–1859) – német természettudós. – *403*

HUME, James Deacon (1774–1842) – angol közgazdász, szabadkereskedő. – *381 382 402 407 434*

– *Thoughts on the Corn Laws, as connected with Agriculture, Commerce and Finance* (Gondolatok a gabonatörvényekről, azok kapcsolatáról a mezőgazdasággal, a kereskedelemmel és a pénzüggyel), London 1815. – *381 382 402*

I

An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions *lásd* Forster, Nathaniel

An Inquiry into the Connection between the Present Price etc. *lásd* Arbuthnot, John

An Inquiry into the late Mercantile Distresses, in Scotland and England (Vizsgálódás a legutóbbi skóciai és angliai kereskedelmi szorultságról), London 1772. – *390–391* (282)

An Inquiry into the Management of the Poor (Vizsgálódás a szegényekkel való bánásról), London 1767. – *396*

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.), London 1821. – *369*

IRELAND, John – az 1860-ban alapított Angol Szövetkezeti Társaság titkára. *381*

J

JAKAB, I. (1566–1625) – angol és ir király 1603–1625; VI. Jakab néven skót király 1567–1625. – *416*

JENYNS, Soame (1704–1787) – angol iró és politikus. – *397–398*
– (Névtelenül:) *Thoughts on the Causes and Consequences of the Present High Price of Provisions* (Gondolatok a jelenlegi magas élelmiszerárak okairól és következményeiről), London 1767. – *397–398*

JONES, Richard (1790–1855) – angol közgazdász, a klasszikus politikai gazdaságtan egyik utolsó képviselője. – *58 112 203 209 229 236* (161 163 211 260 262)
– *An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról és az adózás forrásairól), London 1831. – *229*
– *An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27th February 1833. To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labour* (Bevezető előadás a politikai gazdaságtanról, megtartva a Királyi Kollégiumban, London, 1833 február 27. Kiegészítve egy munkabérről szóló előadássorozat tanmenetével), London 1833. – *236*
– *Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations delivered at the East India College, Haileybury* (Előadás-szövegkönyv a nemzetek politikai gazdaságtanáról, megtartva a Kelet-Indiai Kollégiumban, Haileybury), Hertford 1852. – *58 112 203 209* (17)

K

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *283*

KÁROLY, I. (Stuart) (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *87*

KÁROLY, V. (Habsburg) (1500–1558) – német-római császár 1519–1556; I. Károly néven spanyol király 1516–1556. – *94*

KENT, Nathaniel (1737–1810) – angol agronómus. – *88*
– *Hints to Gentlemen of Landed Property* (Tanácsok földtulajdonos uraknak) (1776), II. kiad. London 1793. – *88*

KOCK, Charles-Paul de (1794–1871) – francia regényíró. – *43* (38)
– *L'amant de la lune* (A hold rajongója). – *43* (38)

L

LAING, Samuel (1810–1897) – angol politikus és publicista, a parlament tagja, liberális; vezető tisztségeket viselt angol vasúti társaságoknál. – *15 390* (281)
– *National Distress; its Causes and Remedies* (A nemzeti ínség; okai és orvosságai), London 1844. – *15 390*

»*The Lancet*« (A Lancetta), London. – *271*

LAUDERDALE, James Maitland, Earl of (1759–1839) – angol politikus és közgazdász, whig, majd tory; A. Smith elméletének ellenfele. – *356 434 435 436 442*
– *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc.* (Vizsgálódások a társadalmi gazdagság természetéről és eredetéről stb.), ford. E. Lagentie de Lavaïsse, Párizs 1808. *356* (254)

LEDUC, Pierre-Étienne-Denis Saint-Germain (szül. 1799) – francia író és publicista. – *362*
– *Sir Richard Arkwright, ou Naissance de l'industrie cotonnière dans la Grande-Bretagne* (1760 á 1792) (Sir Richard Arkwright, avagy a pamutipar keletkezése Nagy-Britanniában, 1760–1792), Párizs 1841. – *362*

LEE – *433*

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm Freiherr von (1646–1716) – német filozófus és matematikus. – *448*

LE TROSNE, Guillaume-François (1728–1780) – francia közgazdász, fiziokrata. – *442*
– *De l'intérêt social etc.* (A társadalmi érdekről stb.); „Collection des principaux économistes", II. köt., „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *442*

A Lettre to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the Poor Rates and the High Price of Provisions ... By a Suffolk Gentleman (Levél Sir T. C. Bunbury bárónak. A szegényadókról és az élelmiszerek magas áráról ... Írta Egy suffolki gentleman), Ipswich 1795. – *397*

Letters to Men of Reason, and the Friends of the Poor, on the Hardships of the Excise Laws relating to Malt and Beer (Levelek az értelmes emberekhez és a szegények barátaihoz a malátára és a sörre vonatkozó fogyasztási adó-törvények nehézségeiről), London 1774. – *429 434*

LEWIS, Sir George Cornewall (1806–1863) – angol politikus, a parlament tagja, 1855–58 pénzügyminiszter, 1859–61 belügyminiszter, 1861–63 hadügyminiszter. – *361*

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *395*
– *Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft* (Elméletről és gyakorlatról a mezőgazdaságban), Braunschweig 1856. – *395* (286)
– *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie* (A kémia, a mezőgazdaságra és fiziológiára való alkalmazásában) (1840), VII. kiad., Braunschweig 1862. – *395*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *374 383 409 410 411 414 415 439*
– *Two Treatises of Government* (Két értekezés a kormányzatról) (1690); „The works of John Locke" (John Locke Művei), VII. kiad., II. köt., London 1768. – *374*
– *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money* (Néhány megfontolás a kamat csökkentésének és a pénzérték emelésének követ-

kezményeiről) (1691); „The works of John Locke", VIII. kiad., II. köt., London 1777. – *374 383 410 439* (274 300)

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben a katolikus ellenforradalom szövetségese; harcolt az uzsoratőke ellen. – *200 276*
– *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermahnung* (A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés); Wittenberg 1540. – *200 276*
– *Ein Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro etc.* (Prédikáció a gazdag emberről és a szegény Lázárról szóló evangéliumra stb.) (1523), Wittenberg 1555. – *200 276*
– *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermahnung* (A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés); „Werke" (Művei), VI. rész, Wittenberg 1589. – *200 276*
– *Von Kaufshandlung und Wucher* (A kereskedésről és az uzsoráról) (1524); „Werke", VI. rész, Wittenberg 1589. – *200 276*

M

MACAULAY, Thomas Babington (1800–1859) – angol történetíró, a parlament tagja, whig. – *83 405* (295)
– *The History of England, from the Accession of James the Second* (Anglia története II. Jakab trónralépésétől), I. köt., X. kiad., London 1854. – *83 405* (21 295)

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *82 177 204 343*
– *The Literature of Political Economy; a classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical and Biographical Notices* (A politikai gazdaságtan irodalma; e tudomány különböző területeibe vágó válogatott tanulmányok osztályozott katalógusa, történelmi, kritikai és életrajzi jegyzetekkel), London 1845. – *82*
– *A Dictionary, Practical, Theoretical and Historical of Commerce and Commercial Navigation* (A kereskedelem és a kereskedelmi hajózás gyakorlati, elméleti és történeti szótára) (1832), London 1847. – *343*
– Notes and supplemental dissertations to Smith's Wealth of Nations – *lásd* Smith, A. – An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.

MACNAB, Henry Grey (1761–1823) – skót származású angol publicista, Owen követője. – *363*
– *Examen impartial des nouvelles vues de M. Robert Owen, et de ses établissements à New-Lanark en Ecosse* (Robert Owen úr új nézeteinek és a skóciai New Lanarkban levő üzemeinek pártatlan vizsgálata), Laffon de Ladébat fordítása, Párizs 1821. – *363*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *51 199 201 204 225 228 229 237 249 346 371 373–383 385 404 410 433 434 437 438* (131 177)
– (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other Writers* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire), London 1798. – *356* (253)
– *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn; intended as An Appendix to „Observations on the Corn Laws"* (Egy vélemény alapjai a külföldi gabona behozatala korlátozásának politikáját illetően; függelékül szánva az „Észrevételek a gabonatörvényekről"-höz), London 1815. – *381 383*

– *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák), London 1815. – *373–378 380–382*
– *Observations on the Effects of the Corn Laws and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of the Country* (Észrevételek a gabonatörvényeknek és a gabonaár emelkedésének vagy esésének hatásairól az ország mezőgazdaságára és általános gazdagságára), London 1815. – *380–382*
– *An Essay on the Principle of Population etc.* (Tanulmány a népesedés elvéről stb.), V. kiad., London 1817. – *356 380 385*
– *The Measure of Value stated and illustrated, with an Application of it to the Alterations in the Value of the English Currency since 1790* (Az értékmérő, kifejtve és megvilágítva, alkalmazással az angol forgalmi eszköz értékében 1790 óta bekövetkezett változásokra), London 1823. – *201 204*
– *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve stb.) (1820), II. kiad., London 1836. – *51 199 225 237 249* (134)
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.) (1827), új kiad., Cazenove jegyzeteivel, London 1853. – *199 201 204 228* (131)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).
– *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai) [1857 július–1859 március], Moszkva 1939–1941. (46. köt. I–II. rész). – *70–74 78–81 96–97 125–130 276–288*
Zur Kritik der politischen Ökonomie (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet [1858 augusztus–1859 január], Berlin 1859. (13. köt. 1–147. old.) – *22 29 103 157 272 278 284 305 307 308*

MERCIER DE LA RIVIÈRE, Paul-Pierre (1720–1793) – francia közgazdász, fiziokrata. – *443*
– *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (A politikai közösségek természetes és lényeges rendje) (1767); „Collection des principaux économistes", II. köt., „Physiocrates etc.", Daire kiad., Párizs 1846. – *443–444*

»*Midland Express*« (Közép-Angliai Futár). – *360*

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *204 432–433*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei) (1821), II. kiad., London 1824. – *204*
– (Névtelenül:) *Colony* (Gyarmat); „Supplement to the Encyclopaedia Britannica" (Kiegészítés az Encyclopaedia Britannicához), 1831. – *432–433*
– (Névtelenül:) *Education* (Nevelés); „Supplement to the Encyclopaedia Britannica", 1832. – *432*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *34*
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről), London 1844. – *34*

MILTON, John (1608–1674) – angol író. – *42 131*
– *Paradise lost* (Elveszett Paradicsom). – *42 131*

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749–1791) – francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség képviselője. – *82–83*
– *De la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand* (A porosz királyság Nagy Frigyes alatt) London 1788. – *82–83*

MITFORD, William (1744–1827) – angol történész, tory, a parlament tagja. – *401*
– *Considerations on the Opinion Stated by the Lords of the Committee of Council* (Megfontolások a Lordok Háza tanácsának bizottsága által kimondott véleményről), London 1791. – *401*

MOLINARI, Gustave de (1819–1912) – belga közgazdász, szabadkereskedő. – *15 424 425*
– *Études économiques* (Közgazdasági tanulmányok), Párizs 1846. – *15*

MORGAN, William (1750–1833) – angol közgazdász, Richard Price műveinek kiadója – *81*

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *172*

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. – *357–359*
– *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei), Berlin 1809. – *357–359*

MUN, Thomas (1571–1641) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista; a Kelet-Indiai Társaság egyik igazgatója. – *433*

N

National Thoughts *lásd* Townshend, Charles

NEWMAN, Francis William (1805–1897) – angol nyelvész és publicista. – *83*
– *Lectures on Political Economy* (Politikai gazdaságtani előadások), London 1851. – *83* (63)

NEWMAN, Samuel Philips (1797–1842) – amerikai filozófus, nyelvész és közgazdász. – *341*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Andover–New York 1835. – *341*

NEWNHAM, G. L. – angol ügyvéd. – *437–438*
– *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws* (A parlament két házának bizottságai előtt a gabonatörvényekre vonatkozóan tett vallomások áttekintése), London 1815. – *437–438* (334)

O

Observations upon the Importation of Foreign Corn (Megjegyzések a külföldi gabona behozataláról), London 1828. – *429*

OGILVIE, William (1736–1819) – angol filozófus és közgazdász. – *383*
– *An Essay on the Right of Property in Land, with respect to its Foundation in the Law of Nature; its Present Establishment by the municipal Laws of Europe* (Tanulmány a földtulajdonjogról, tekintettel természetjogi alapjára; jelenlegi intézménye az európai helyhatósági szabályrendeletekben), London 1781. – *383* (274)

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *363*

P

PALEY, William (1743–1805) – angol teológus és erkölcsfilozófus. – *383*
– *The Principles of Moral and Political Philosophy* (Az erkölcsi és politikai filozófia alapelvei), London 1785. – *383*

PAOLETTI, Ferdinando (1717–1801) – olasz szerzetes, fiziokrata közgazdász. – *440*
– *I veri mezzi di render felici le società* (A társadalmak boldoggá tételének igazi eszközei) (1769); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XX. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *440*

PAPILLON, Thomas (1623–1702) – angol kereskedő és politikus, a parlament tagja, a Kelet-Indiai Társaság igazgatóságának tagja. – *405 407–408*
– (Névtelenül:) *The East India Trade a most Profitable Trade to the Kingdom etc.* (A kelet-indiai kereskedelem igen jövedelmező kereskedelem a Királyság számára stb.), London 1677. – *405 407–408*

PARNELL, Henry Brook Parnell, Congleton Baron (1776–1842) – angol politikus és közgazdász, a parlament tagja, whig. – *434 436* (332)
The Substance of the Speeches of Sir H. Parnell ... in the House of Commons, with additional Observations on the Corn Laws (Sir H. Parnell alsóházi beszédeinek tartalma, kiegészítő megjegyzésekkel a gabonatörvényekről), London 1814. – *434 436* (332)

PARRY, Charles Henry (1779–1860) – angol orvos és író, szabadkereskedő. – *438–439*
– *The Question of the Necessity of the existing Corn Laws considered, in their Relation to the Agricultural Labourer, the Tenantry, the Landholder and the Country* (Vizsgálódás a fennálló gabonatörvények szükségességének kérdéséről, a mezőgazdasági munkással, a bérlővel, a földbirtokossal és az országgal kapcsolatban), London 1816. – *438 439* (338)

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *92 414* (45 279)

PINDAROSZ (i. e. kb. 522–kb. 442) görög lírikus, dicsőítő ódák költője. – *434*

PINTO, Isaac (1715–1787) – holland pénzember, az állam tanácsadója; közgazdasági író. – *342 343*
– *Traité de la circulation et du crédit* (Értekezés a forgalomról és a hitelről), Amszterdam 1771. – *342 343*

PITT, William, Jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801 és 1804–1806 miniszterelnök, a francia forradalom és Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. – *200 355 356* (126)

A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the Causes of the Present High Price of Butchers Meat etc. (Politikai vizsgálódás a megműveletlen földek bekerítésének következményeiről és a húsáru jelenlegi magas árának okairól stb.), London 1785. – *398–400*

POLLEXFEN (Polixfen), John (szül. kb. 1638) – angol kereskedő és közgazdasági író. – *92*

POSTLETHWAYT, Malachy (kb. 1707–1767) – angol közgazdász. – *94 420–423 434* (83)
– *Great Britain's Commercial Interest explained and improved etc.* (Nagy-Britannia kereskedelmi érdeke, magyarázva és javítva stb.), II. kiad., London 1759. – *420*
– *The Universal Dictionary of Trade and Commerce etc.* (Az ipar és a kereskedelem általános szótára stb.) (1751), IV. kiad., London 1774. – *420–423*

POWNALL, Thomas (1722–1805) – angol politikus, a parlament tagja. – *397*
– *Considerations on the Scarcity and High Prices of Bread Corn and Bread* (Gondolatok a kenyérgabona és kenyér szűkösségéről és magas áráról), Cambridge 1795. – *397*

PRICE, Richard (1723–1791) – angol teológus és pénzügyi író, radikális; az amerikai függetlenségi mozgalom híve és Franklin barátja, a munkások védelmezője. – *81 82 84–88 200 355–357* (65 74 75 136)

– *Observations on Reversionary Payments etc.* (Észrevételek visszaháramló fizetésekről stb.), II. kiad., London 1772. – *200 355–356*
– *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt* (Felhívás a nyilvánossághoz a nemzeti adósság kérdésében) (1771), II. kiad., London 1772. – *200 355*
– *Observations on Reversionary Payments etc.* (Észrevételek visszaháramló fizetésekről stb.), III. kiad., London 1773. – *81*
– *Observations on Reversionary Payments etc.* (Észrevételek visszaháramló fizetésekről stb.), VI. kiad., London 1803. – *81 82 84–88*

Principles of Trade *lásd* Whatley, George

A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation (Pályamű a konkurencia és a kooperáció összehasonlított érdemeiről), London 1834. – *384 385*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista: az anarchizmus egyik megalapítója. – *96 274*
– *Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Mi a tulajdon? avagy vizsgálódások a jog és a kormányzat elvéről), Párizs 1841. – *274*
– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), Párizs 1846. – *96*
– *lásd még* Bastiat

Public Economy Concentrated, or a Connected View of Currency, Agriculture and Manufactures. By an Inquirer into First Principles (Tömör közgazdaságtan, vagy összefüggő áttekintés a pénzforgalomról, mezőgazdaságról és iparról. Írta Valaki, aki a végső alapelveket keresi), Carlisle 1833. – *28*

Q

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *19 66 67 68 410*
– *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole* (Egy földművelő királyság gazdasági kormányzásának általános irányelvei) (1758); „Collection des principaux économistes", II. köt., „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *66* (54)
– *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans* (Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról) (1766); „Collection des principaux économistes", II. köt., „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *19 410* (14 301)
– *Analyse du tableau économique* (A gazdasági táblázat elemzése) (1766);„ Collection des principaux économistes", II. köt., „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad.. Párizs 1846. – *67 68* (55)

R

RAGUET, Condy (1784–1842) – amerikai közgazdász. – *365*
– *A Treatise on Currency and Banking* (Értekezés a pénzforgalomról és a banküqyről), II. kiad., Philadelphia 1840. – *365*

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. – *201 228 366 398*
– *An Essay on the Distribution of Wealth* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról), Edinburgh 1836. – *201 228 366 398* (289)

Reasons for the late Increase of the Poor Rates; or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions etc. (A szegénydók újabb növelésének okai; vagy összehasonlító áttekintés a munka és az élelmiszerek árairól stb.), London 1777. – *416–417*

Reasons for a limited Exportation of Wool (Érvek a korlátozott gyapjúkivitel mellett), London 1677. – *408–409*

Reasons of the Decay of the Clothing-Trade etc. By a Well-wisher to that Trade and the true English Interest (A posztóipar hanyatlásának okai stb. Írta ennek az iparnak és az igazi angol érdeknek jóakarója), London 1691. – *410*

Remarks on the Commercial Policy of Great Britain etc. (Megjegyzések Nagy-Britannia kereskedelmi politikájáról stb.), London 1815. – *382–383 402–403 434 436*

Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn Laws of this Kingdom, together with the Minutes of Evidence and an Appendix of Accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (E királyság gabonatörvényeivel kapcsolatos petíciókat kivizsgáló szűkebb bizottság jelentése; a vallomások jegyzőkönyvével és jelentésfüggelékkel. Kinyomtatva az alsóház rendeletére 1814 július 26.) – *437 438*

Reports of the Inspectors of Factories etc. (A gyárfelügyelők jelentései stb.) – *for the half year ending 31st October 1855* (az 1855 október 31-ével záródó félévre), London 1856. – *422*

Reports respecting Grain, and the Corn Laws; viz: First and Second Report from the Lords Committees, appointed to inquire into the State of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto (Jelentések a gabonáról és a gabonatörvényekről; azaz a Lordok Háza kinevezett vizsgálóbizottságainak első és második jelentése a gabona növekedésének, kereskedelmének és fogyasztásának állapotáról és az összes idevágó törvényekről), 1814–1815. – *437 438*

Representation of the Lords of the Committee of Council, appointed for the consideration of all matters relating to Trade and Foreign Plantations, upon the Present State of the Laws for regulating the Importation and Exportation of Corn (A Lordok Háza tanácsa minden kereskedelemre és külföldi ültetvényekre vonatkozó ügy megvizsgálására kinevezett bizottságának ismertetése a gabona behozatalát és kivitelét szabályozó törvények jelenlegi állásáról) (1790), új kiad., 1800. – *400*

›*Reynolds's Newspaper*‹ (Reynolds Újsága), London. – *360–361*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *14 24 64 108 189 204 226 229 233 236–238 264 276 297 323 324 368 377 381 398 434 435 438* (19 31 126 196)

– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaságtan és adózás alapelveiről) (1817), III. kiad., London 1821. – *14 64–65 108 189 233 236–238 264 276 297 324 368* (53 126 175 267)

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *362* (318)

– *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende* (A nemzetgazdaságtan alapzatai. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók részére) (1854), III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858. – *362* (258)

Rumford *lásd* Thompson, Sir Benjamin

S

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *44 124 204 209 442 443*

– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), III. kiad., Párizs 1817. – *124 204 209 442*

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *201 202* (143)
– *Three Lectures on the Rate of Wages etc.* (Három előadás a bérrátáról stb.), London 1830. – *202 368*
– *An Outline of the Science of Political Economy* (A politikai gazdaságtan tudományának vázlata), London 1836. – *202*
– *Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture... To which are appended a Letters to Mr. Senior from Leonard Horner etc.* (Levelek a gyári törvényről, amennyiben az a pamutipart érinti... Mellékelve Leonard Horner levele Senior úrhoz stb.), London 1837. – *202*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *10* (9)

SINCLAIR, Sir John (1754–1835) – skót politikus, mezőgazdász és statisztikus, a parlament tagja. – *434*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *18 199 232 404 405*
– *De la richesse commerciale, ou principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce* (A kereskedelmi gazdagságról, vagy a politikai gazdaságtan elveinek alkalmazása a kereskedelmi törvényhozásra), Genf 1803. – *404–405*
Nouveaux principes d'économie politique etc. (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.), Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1827. – *18 199 232* (13)

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *23 85 86 176–179 218 219 226 227 229 232 233 251 285–286 323 356 371 376 380 381–383 398 402 404 417 418 425 435 438 442* (18 161 188 291)
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), London 1776. – *229 356 381 382* (161)
– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), ford. és jegyz. G. Garnier, Párizs 1802. – *218 219 227 232 233 251 285–286 402 425 438*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), D. Buchanan jegyzeteivel és kiegészítő kötetével, Edinburgh 1814. – *383 404*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), J. R. MacCulloch jegyzeteivel és értekezéseivel. Edinburgh 1828. – *176–178*

SMITH, Charles (1713–1777) – angol közgazdász. – *392–393 400*
– *A Short Essay on the Corn Trade, and the Corn Laws* (Rövid tanulmány a gabonakereskedelemről és a gabonatörvényekről) (1766); „Three Tracts on the Corn Trade and Corn Laws" (Három értekezés a gabonakereskedelemről és a gabonatörvényekről), London 1767. – *392–393*
– *Three Tracts on the Corn Trade and Corn Laws* (Három értekezés a gabonakereskedelemről és a gabonatörvényekről), II. kiad., London 1767. – *393 400*

Some Thoughts concerning the Maintenance of the Poor. In a Letter to a Member of Parliament (Néhány gondolat a szegények támogatásáról. Egy parlamenti képviselőhöz intézett levélből), London 1700. – *413*

Some Thoughts on the Interest of Money in General, and particularly in the Public Funds etc. (Néhány gondolat a pénzkamatról általában és az államadósságok kamatairól különösen stb.), London 1738. – *414–415* (309)

SPENCE, Thomas (1750–1814) – angol utópikus szocialista. – *383 393* (283)
– *E. Burke's Address to the Swinish Multitude* (E. Burke üzenete az aljas sokasághoz) (1783), London 1795. – *393* (283)

– *The End of Oppression, or a quartern Loaf for two-pence ... being a dialogue between an old mechanic and a young one, concerning the establishment of the rights of men* (Az elnyomás vége, avagy négyfontos cipó két pennyért ... Egy idős és egy fiatal gépész párbeszéde az emberi jogok biztosításáról), London 1795. – *383* (274)

SPENCE, William (1738–1860) – angol közgazdász és entomológus. – *434*

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol közgazdász, merkantilista. – *13 17 82 287–288*

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy; being on Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről; egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról stb.) (1767), Dublin 1770. – *13 17 82 287–288* (66 218)

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és A. Smitht. – *47 209 411 417 418 426*

– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prosperité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815. – *47 417 418*

– *Cours d'économie politique etc.* (Politikai gazdaságtani előadások stb.) J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1823. – *209*

T

TAUNTON – 1859-ben a „Midland Express" c. lap kiadója Leicestershire-ben. – *360*

TEMPLE, Sir Richard (1634–1697) – angol politikus és közgazdász. – *410*

– (Névtelenül:) *An Essay upon Taxes, calculated for the present juncture of affairs in England* (Tanulmány az adókról, a jelenlegi angliai helyzet számításba vételével), London 1693. – *410*

TEMPLE, Sir William (1628–1699) – angol diplomata és politikus, merkantilista közgazdász. – *92 420 434*

THOMPSON, Sir Benjamin, Count of Rumford (1753–1814) – amerikai származású angol tiszt, fizikus, kalandor; egy ideig állami főtisztviselő Bajorországban; szegényházakat létesített Angliában. – *432*

Thoughts on the Causes and Consequences *lásd* Jenyns, Soame

Three Letters to a Member of the Honourable House of Commons, from a country Farmer, concerning the prices of provisions (Egy vidéki bérlő három levele a tisztelt alsóház egy tagjához az élelmiszerárakról), London 1776. – *429*

The Times (Az Idők), London. – *171 361–362 433* (331)

TITUS, Flavius Vespasianus (40–81) – római császár 79–81. – *28*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *139 177–179*

– *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices, and the Expediency of a Separation of Issue from Banking* (Vizsgálódás a currency-elvről; a forgalmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és banküzylet szétválasztásának célszerűsége) (1844), II. kiad., London 1844. – *139 177–179*

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. – *115 201 202 209 228 433–437*

– *An Essay on the External Corn Trade* (Tanulmány a gabonakülkereskedelemről), London 1815. – *433–437*

– *An Essay on the Production of Wealth etc.* (Tanulmány a gazdagság termeléséről stb.), London 1821. – *115 201 202 209 228*

TOWNSHEND, Charles (1725–1767) – angol politikus, a parlament tagja, whig. – *415*
– (Névtelenül:) *National Thoughts, recommended to the serious attention of the Public: with an Appendix, shewing the Damages arising from a Bounty on Corn. By a Landowner* (Nemzeti gondolatok, a közvélemény komoly figyelmébe ajánlva, egy függelékkel, amely rámutat a gabonakiviteli prémiumból származó károkra. Írta Egy földtulajdonos), London 1767. – *415–416* ([310])

TRENCHARD, John (1659–1738) – angol közgazdász és politikus, a parlament tagja. – *410*
– (Névtelenül:) *Remarks on the Proceedings of the Commissioners for putting in execution the Act past last Sessions, for establishing a Land Bank* (Megjegyzések a legutóbbi üléseken egy földbank létesítéséről elfogadott törvény végrehajtására kijelölt biztosok jegyzőkönyvéről), London 1696. – *410*

TUCKER, Josiah (1712–1799) – angol lelkész, közgazdász, A. Smith előfutára, szabadkereskedő; síkraszállt az amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való elszakadásáért. – *407*
– *A brief Essay on the Advantages and Disadvantages which respectively attend France and Great Britain, with regard to Trade* (Rövid tanulmány a Franciaországot, illetve Nagy-Britanniát a kereskedelemmel kapcsolatban érő előnyökről és hátrányokról), III. kiad., London 1753. – *407*
– *Four Tracts on Political and Commercial Subjects* (Négy értekezés politikai és kereskedelmi témákról), Gloucester 1776. – *407* ([297])

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) – angol publicista, kvéker. – *359–360*
– *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce etc.* (A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlődésével együtt stb.), London 1846. – *359–360*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve. – *200* ([138])
– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról) (1766); „Oeuvres" (Művei), I. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *200*

TURNER (XIX. sz.) – angol lelkész. – *384*

Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business (Két levél a lisztkereskedelemről és a gabona drágaságáról. Írta Egy üzletember), London (1767). – *397*

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol kémikus, vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *31 384 422*
– *The Philosophy of Manufactures; or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory-System of Great Britain* (A manufaktúrák filozófiája; vagy a nagy-britanniai gyárrendszer tudományos, erkölcsi és kereskedelmi gazdaságosságának kifejtése), London 1835. – *31 384*

Usurie arraigned and condemned (A bevádolt és elítélt uzsora), London 1625. – *369*

V

VANDERLINT, Jacob (megh. 1740) – angol közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *90 91 409 434* (79)
– *Money answers all Things etc.* (A pénz mindenre felel stb.), London 1734. – *90 91 434* (79)

VERRI, Pietro (1728–1797) – olasz közgazdász, szabadkereskedő, a fiziokraták és A. Smith között állt. – *439–440*
– *Meditazioni sulla Economia Politica* (Elmélkedések a politikai gazdaságtanról) (1771), G. R. Carli jegyzeteivel; „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XV. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *439–440*

VIDAL, François (1814–1872) – francia közgazdász, kispolgári szocialista. – *341*
– *De la répartition des richesses* (A vagyonok felosztásáról), Párizs 1846. – *341*

W

WADE, John (1788–1855) – angol publicista, közgazdász és történész; liberális. – *34*
– *History of the Middle and Working Classes etc.* (A közép- és munkásosztályok története stb.), III. kiad., London 1835. – *34*

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; A. Smith egyik kiadója. – *201 430–433 442* (3 139 196)
– (Névtelenül:) *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations* (Anglia és Amerika. A két nemzet társadalmi és politikai állapotának összehasonlítása), London 1833. – *201 430–433* (326)

WATT, James (1736–1819) – angol mechanikus és feltaláló, a gőzgép tökéletesítője. – *363*

WAYLAND, Francis (1796–1865) – amerikai pap, főiskolai tanár, közgazdász. – *252 440*
– *The Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Boston 1843. – *252 440*

WEST, Sir Edward (1782–1828) – angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa. – *434 435*

»*The Westminster Review*« (Westminsteri Szemle), London. – *33* (35)

WHATLEY, George (XVIII. sz.) – angol kereskedelmi közgazdász. – *433 434*
– (Névtelenül:) *Principles of Trade* (A kereskedelem alapelvei), London 1774. – *433 434*

WITT, Jan de (1625–1672) – holland politikus, 1653–72 Hollandia tényleges államfője; a kereskedő burzsoázia érdekeit képviselte. – *91*
– *Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland* (Útmutatás Hollandia és Nyugat-Frízföld Köztársaság üdvös politikai alapelveire és maximáira vonatkozólag), Leyden 1669. – *91*

WRIGHT, Thomas (1711–1786) – angol természetkutató. – *397*
– *A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms* (Rövid üzenet a nyilvánossághoz a nagy földbérletek monopóliumáról), London 1779. – *397*

Y

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író, közgazdász és statisztikus. – *14 15 85 92 93 401 418 434 438*
– *A six Weeks' Tour through the southern counties of England and Wales* (Hathetes utazás Anglia és Wales déli grófságaiban), London 1769. – *434*

– *The Expediency of allowing the free Exportation of Corn.* (A szabad gabonakivitel engedélyezésének ajánlatossága), London 1770. – *92 93 434* ([82])
– *Political Arithmetic, containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of her Policy in the Encouragement of Agriculture* (Politikai számtan, észrevételekkel Nagy-Britannia jelenlegi állapotáról és a mezőgazdaságot támogató politikájának elveiről), London 1774. – *14 15 434*
– *The Question of Scarcity plainly stated* (A szűkösség kérdése, világosan kifejtve), London 1800. – *401*

Az 1861—1863-as kéziratok oldalak szerinti elhelyezése Marx és Engels Művei 26., 47. és 48. kötetében

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
I. füzet		
A	47. köt.	521; 307; 143
1–3		3–7
4		7; 8–9
5–15		10–26
16		26; 7–8
17		26–27; 8
18–23		27–36
24–25		37–40
26		36–37; 40–41
27–53		41–86
II. füzet		
A		143–144
54–60		86–98
61		98–100; 98
62		100–102; 98
63–88		102–142
89–93		309–316
III. füzet		
A		144–145
94	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
95–118		147–186
119		186; 187–188
120		186–187; 188–189
121–124		189–194
124a–124d		194–198
124e		198; 199–200
124f–124h		200–203
125–128		204–210
129		210–211; 212
130		211; 212–213
131		213–215
IV. füzet		
132–137	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
138a		230–231; 308–309
138–148		215–230
149–174		231–265
V. füzet		
175a		145–146
175–177		265–268
178		268–269; 269–270
179		265; 269; 270
180–181		270–272
182		272
183	26/I. köt.	352–353; 353;

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
	47. köt.	272–273
184–189	47. köt.	273–280
190		280–281; 281
191–193		281–285
194		285; 286–287
195		287–288
196		198–199; 281; 288
197–200		288–294
201		285; 294; 295
202–205		295–301
206		295; 301;
207		301–302
		301;
		302–303
208–210		303–307
211		307;
		316–317
212–219		317–329
VI. füzet		
219b	26/I. köt.	3
220–244		6–41
245–264		41–66
265		66–67;
		67–68;
		64–65
266–272		68–78
VII. füzet		
272b		3
273–283		78–92
283a		92–93;
		41
283b		41;
		94–95
284–298		95–113
299		113–114;
		116–117
300		117;
		115–116
301–303		117–122

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
304		114–115;
		122–123
305–317		123–144
318		144–145;
		147
319	47. köt.	148;
		385
	26/III. köt.	173–175
320–331	26/III. köt.	175–192
VIII. füzet		
331b	26/I. köt.	3
332–344	26/III. köt.	192–212
345		212–213;
		51–52
346	26/III. köt.	52
	26/I. köt.	145–146
347	26/I. köt.	146; 385;
		148–149
348–357		149–165
358		165–166;
		167–168
359–363		168–177
364		177; 67;
		146–147;
		177–178
365–371		178–190
372–376		190; 386
IX. füzet		
376b		3
377–399		190–231
400		231–232;
		166;
		232–233
401–420		233–272
421		272–273;
		166–167
X. füzet		
421c		3
422–426		274–283
426a		283–285
427–436		285–304

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
437		304–305; 289
438–441		306–312
441	26/III. köt.	288–290
442–444	26/III. köt.	290–294
445–459	26/II. köt.	5–34
460		34–35; 554–555;
461–485		35–80
486		80; 22; 81
487–489		81–86
XI. füzet		
490a	26/I. köt.	4
	26/II. köt.	299–300
490–498	26/II. köt.	86–103
499		103; 102; 104–105
500		105–106; 106
501		106–107; 107–108
502		107; 108–109; 106; 109–110
503–508		110–118
508a		118–120
509–548		120–194
549		194–195; 195–197
550–580		197–248
XII. füzet		
580b	26/I. köt.	4
	26/II. köt.	329–330
581–588	26/II. köt.	248–261
589		261; 261–262
590–599		262–277
600		277; 261; 277–278
601–604		278–286
605		286; 287–289
606–617		289–308
617a		308–310
618–631		310–337
632		337–338; 339–340
633–635		340–345
636		345; 286–287; 195; 346–347
637–640		347–354
641		354; 357; 338; 357
642		357; 355–356
643		356; 358–359
644–648		359–367
649	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
650–651		367–370
652		370–371; 371; 371; 371–372
653–662		372–390
663		390; 365; 391–392
664–669		392–404
XIII. füzet		
669b	26/II. köt.	123
670a	26/I. köt.	4
	26/II. köt.	411; 107
	26/I. köt.	336
	26/II. köt.	131
	26/III. köt.	287–288
670–683	26/II. köt.	404–421
684		421–422; 423
685–687		423–428

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
688		428–429; 422–423
689–690		429–433
691		433–434; 432
692		432; 434–436
693–715		436–479
716		479–480; 483; 480; 483–484
717		484–485
718		485–487; 471
719		487–489
720		486; 489–491
721–752		491–549
753–770	26/III. köt.	5–37
770a	26/II. köt.	480–481
XIV. füzet		
771a	26/I. köt.	4–5
771–777	26/III. köt.	37–50
778		50–55; 53–54
779–837		54–150
838	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
839–850		150–169
850a		169–170; 171–172
851		172–173
852–853		214–218
853a		218–220
854–861		220–234
861a	26/II. köt.	482–483
XV. füzet		
862a	26/I. köt.	5
	26/III. köt.	217
862–864	26/III. köt.	234–239
865–866		249–252

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
867–870		239–245
870a		247–248
870b		252–254
871–886		254–278
887		278–279; 129; 279
888–890		279–284
891–900		415–430
901	26/III. köt.	430
	48. köt.	98–99
902	48. köt.	99
	26/III. köt.	430–431
903–906	26/III. köt.	431–438
907	26/III. köt.	438
	48. köt.	100–101
908	48. köt.	101–102
909	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
910	48. köt.	102–103
	26/III. köt.	439–440
911–918	26/III. köt.	440–452
919		452–453; 454
920–924		454–462
925		462; 170; 462–463
926–932		463–475
933–934	48. köt.	272–275
935		275–276
	26/III. köt.	475–476
936	26/III. köt.	476–478
937		478; 438–439; 479–480
938–943		480–489
944	26/III. köt.	489–491
	48. köt.	276
945–947	48. köt.	276–281
947a–947b		281–284
948–949		284–287
950a	48. köt.	287–288
	26/III. köt.	491–492
950b	26/III. köt.	492
	48. köt.	288–289

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
950–953	48. köt.	289–294; 295
954–955		297–300
956		294–297
957–973		300–325
XVI. füzet		
973c		197–198
973–994		198–227
995–998		241–251
999–1008		227–240
1009		240–241; 251
1010–1021		251–264
1021a		196. jegyzet
XVII. füzet		
1022–1028		264–271
1029–1037		325–340
1038		340; 138–139
1039–1065		139–183
1065a		183–184
XVIII. füzet		
1066b		240. jegyzet
1066–1067		355–358
1068		358–359; 184–185
1069–1074		185–196
1075–1083		340–352
1084	48. köt.	352–355
	26/III. köt.	284
1085	26/III. köt.	284–286
1086		286–287; 295
1087–1088		295–299
1089		299; 301–302
1090		302–304; 299–300
1091		300–301
1092–1101		305–324
1102		324–325; 327; 325–326
1103–1104		327–331
1105		331–332; 332–333
1106–1108		333–339
1109	26/III. köt.	339;
	26/I. köt.	377–378
	26/III. köt.	339–340
1110	26/III. köt.	340–341; 342; 335
1111		342–344; 341–342
1112		342; 344–346
1113–1129		346–374
1130		374–375; 318; 375–376
1131–1138		376–390
1139	26/III. köt.	390–391
	26/I. köt.	376–377
	26/III. köt.	391
1140	26/III. köt.	391
	26/I. köt.	376
	48. köt.	359–360
1141–1143	48. köt.	360–364
1144	48. köt.	364
	26/III. köt.	391–392
1145–1155	26/III. köt.	392–410
1156–1157	26/III. köt.	410–411
	48. köt.	364–365
1157	26/III. köt.	380
XIX. füzet		
1158–1158a	47. köt.	330
1159–1173		330–352
1174	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
		352–373
1175–1189		374–375;
1190		376–377

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
1191		376–377; 374–375; 376–377
1192–1241		376–431
XX. füzet		
1241a		461–462
1241b		185. jegyzet
1242–1254		431–450
1254a		451–453
1255		450–451
1255a		453–455
1256–1274		455–485
1275		485–486
1276–1291		486–509
1291a	47. köt.	517–518;
	26/I. köt.	315; 318
1292	47. köt.	509–510
1292a	26/I. köt.	328–330
1293	47. köt.	510–512
1293a	26/I. köt.	330–331; 337–338
1294	47. köt.	512–514
1294a	26/I. köt.	338–339
1295–1296	47. köt.	514–517
1297	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
XXI. füzet		
1298	48. köt.	3
1299		1. jegyzet
1300	26/I. köt.	339–341
1301	26/I. köt.	341–342
	48. köt.	3–4
1302–1326		4–46
1327	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
1328–1330		46–51
1331		51; 366
1332–1345		366–387

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
XXII. füzet		
1345b–c		45. jegyzet
1346	48. köt.	388
	26/I. köt.	316
1347–1350	26/I. köt.	316–322
1351	26/I. köt.	322–323;
	48. köt.	388–389
1352	48. köt.	389–390;
1353–1370		52–76
1371		76–77; 104
1372–1394		104–137
1395–1396		78–80
1397	48. köt.	80–81
	26/I. köt.	327; 323
1398	26/I. köt.	323–325
1399		325–326; 346
1400	26/I. köt.	346;
	48. köt.	390–391
1401	48. köt.	392–393
1402		81–82; 393
1403–1406		82–87
XXIII. füzet		
1406a		76. jegyzet
1407		87–88
1408–1417		394–405
1418	48. köt.	405
	26/I. köt.	332–333
1419	26/I. köt.	333–335
1420	26/I. köt.	335;
	48. köt.	405
1421–1431	48. köt.	405–418
1432	hiányzik (a kézirat oldalszámozása hibás)	
1433	48. köt.	418
	26/I. köt.	343
1434	26/I. köt.	343–345
1435–1437	48. köt.	419–423
1438		423; 88–89
1438a–1438b		89–92

1861–1863-as gazdasági kéziratok	Marx és Engels Művei	
1439–1440		92–94
1441–1447		423–432
1448		432–433; 432
1449–1451	26/I. köt.	347–351
1452–1460	48. köt.	433–444
1461–1463		94–97
1464–1472		444–453

Tartalom

Előszó a negyvennyolcadik kötethez V

Karl Marx

A politikai gazdaságtan bírálatához

(1861–1863. évi kézirat)

Első szakasz

A tőke termelési folyamata

[befejezés]

[Ötödik fejezet.] *A munka formális és reális alávetése a tőkének. Átmeneti formák* 3
a) A munka formális alávetése a tőkének 5
b) A munka reális alávetése a tőkének 14
c) Átmeneti formák 25

[Hatodik fejezet.] *A tőke termelékenysége. Termelő és nem-termelő munka* 29

[Hetedik fejezet.] *Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé* 52

[Nyolcadik fejezet.] *Az úgynevezett eredeti felhalmozás* 78

Második szakasz

A tőke forgalmi folyamata

[Kilencedik fejezet.] *Az újratermelési folyamat* 98

[Tizedik fejezet.] *Epizód. A pénz visszaáramló mozgásai a tőkés újratermelésben* 138
1. A pénz formaváltozásai a tőke újratermelési folyamatában. A kereskedőtőke szerepe a pénzforgalomban 138

2. Az értéktöbblet realizálása a forgalomban. Az aranytermelő szerepe a tőkés újratermelési folyamatban 150
3. Csereviszonyok a társadalmi termelés két osztálya között 172
4. A kereskedőtőke összmozgása. A pénztőke felhalmozása 181

Harmadik szakasz

Tőke és profit

[Tizenegyedik fejezet.] *Értéktöbblet és profit. Termelési költségek. Átlagprofitráta. A profitráta süllyedésének törvénye* 197

[Tizenkettedik fejezet.] *A profit szétaprózódása ipari profitra és kamatra. A kereskedőtőke. A pénztőke* 272
1. A pénztőke forgása. A kamat történelmi formái 272
2. A kereskedőtőke mint a tőke első történelmi formája. Uzsora 280
3. A munkatermelékenység növekedésének hatása a profitrátára 288
4. A kereskedelmi profit. A termelőtőke a forgalom szférájában. A kereskedő- és pénztőke sajátos funkciói 298
5. A kereskedőtőke megtérülése. A kereskedelmi profit és az általános profitráta ... 310
6. A kereskedőtőke költségei. Bérmunka a kereskedelemben. Pénzkereskedelem 327
7. Termelési ár mint a tőke és a munka elosztásának szabályozója. Az áru termelési alkotórészei értékének megváltozása az újratermelési folyamatban 340

Negyedik szakasz

Vegyes

1. Töredékek a XVIII. füzetből 355
2. Töredékek a XXI. füzetből 366
3. Töredékek a XXII. füzetből 388
4. Töredékek a XXIII. füzetből 394

Függelék

Jegyzetek 457
Mutató 479
Az 1861—1863-as kéziratok oldalak szerinti elhelyezése Marx és Engels Művei 26., 47. és 48. kötetében 501

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

87/2933 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató